

वीर सेवा मन्दिर दिल्ली

क्रम संख्या

कवि सं.

संख्या

यजुर्वेदभाष्यम्

परमहंसपण्डितराजकाचार्य

श्रीमदयानन्दमगस्वतीम्बामिनानिर्मितम्

संस्कृतार्थभाषाभ्यां समन्वितम्

प्रथमाध्यायतो दशाध्यायपर्यन्तम्

अजमेरनगरं वैदिकग्रन्थालये मद्रितम्

(प्रथमो भागः)

म्वत १०३३

सामान्य प्रकारः श्रीमत्परोपकाराभ्यां समया निवृत्त्या स्वाधानात् तत्र संशयः

संख्या ५१

डा.व. लक्ष्मण ११

चारों भाग

473

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

श्री३म्

॥ अथ यजुर्वेदभाष्यारम्भः क्रियते ॥

यो जीवेषु दधाति सर्वसुकृतज्ञानं गुणैर्गन्धैः
स्वं तन्वा क्रियते परोपकृतये सद्यः सुबोधाय च ॥
ऋग्वेदस्य विधाय वै गुणगुणिज्ञानप्रदानुर्वरं
भाष्ये काम्यमर्थो क्रियामययजुर्वेदस्य भाष्यं मया ॥ ३ ॥
चतुष्टयद्वैतद्वैतानि सद्भिर्नायिकमसौ
शुभे पैपे मासे सितदत्तभविष्वोन्मिततिथौ ॥
गुणैर्वोर प्रातः प्रतिपदमर्वाष्टं सुविदुषां
प्रमाणैर्निर्वाहं शतपथनिरुक्तादिभिर्गपि ॥ २ ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्गदं तन्न आसुव ॥ १ ॥ य० ३०।३।

उत्थेगण जायाना गुणगुणिविज्ञानोपदेशाय ऋग्वेदे सर्वान् पदा-
थान् व्याख्यायदानां मनुष्येस्तेभ्यो यथायथोपकारग्रहणाय क्रियाः
कथं कर्तव्या इत्युपदिश्यते । तत्र यद्यदंगं यद्यन्माधनं चापेक्षितं
तत्तदथ यजुर्वेदे प्रकाश्यते । कुतः । यावत् क्रियातिष्ठे ज्ञानं न
भवति नैव तावद्देष्टुं सुखं जायते । विज्ञानस्य क्रियाहेतुत्वप्रकाश-
कारकत्वाविद्यानिवर्त्तकत्वाधर्मप्रवर्त्तकत्वेधर्मपुरुषार्थयोः संयोजकत्वा-
त् । यद्यत्कर्म विज्ञाननिमित्तं भवति तत्तत्सुखजनकं संपद्यते ।
तस्मान्मनुष्यविज्ञानपुगःसगमेव कर्मानुष्ठानं कर्त्तव्यम् । कुतः । जीव-
स्य चेतनत्वादकर्मनयास्थातुमशक्यत्वात् । नैव कश्चिदात्ममनः प्रा-
णेन्द्रियचालनेन विना क्षणमपि स्थातुमर्हेति । यजुर्भिर्यजन्तीत्यु-

क्तप्रामाण्यात् । येन मनुष्या ईश्वरं धार्मिकान् विदुषश्च पूजयन्ति सर्वचेष्टासांगत्यं शिल्पविद्यासंगतिकरणं शुभविद्यागुणदानं यथायोग्य-
तया सर्वोपकारे शुभे व्यवहारं विद्वत्सु च द्रव्यादिव्ययं कुर्वन्ति तद्य-
जुः । अन्यत्सर्वं भूमिकायां प्रकाशितं तत्र द्रष्टव्यम् ॥ सा भूमिका
चतुर्णां वेदानामैकैव वर्त्तते ॥

अस्मिन् यजुर्वेदे चत्वारिंशदध्यायाः सन्ति तत्रैकस्मिन् अध्या-
ये मंत्राः संख्यायन्ते ॥

अध्यायः मंत्रः अ० मं० अ० मं० अ० मं०

१	३१११	८३०१	६१३१२२
२	३४१२	११०२२	३४३०१६
३	६३१३	७८०१	६९३३९३
४	३७१४	३१२४	१०३४३८
५	४३१५	६५२५	४३३५२२
६	४७१६	६६२६	४६३६४४
७	४८१७	९५२७	४३३७२१
८	६३१८	७७२८	४६३८२८
९	४०१९	९९२९	३९१३
१०	३४२०	९०३०	२०१७

चत्वारिंशदध्यायस्थाः सर्वे मंत्रा एतावन्तः ११७५ एकोनविंश-
तिः शतानि पंचसप्ततिश्च सन्ति ॥

भाष्यार्थः— अत्र यजुर्वेदके भाष्यका आरम्भ किया जाता है ॥ जो निरूपण गु-
णपुत्रसे देन सुरुत विज्ञान । प्रणतपाल जगदीश्वरहि करि प्रणामतिहि ध्यान
॥ १ ॥ ज्ञानदापि ऋग्वेदका भाष्याभीष्ट विधाय । पर उपकार विचारिकरि शो-
घ सुबोध निधाय ॥ २ ॥ अतएव ब्राह्मण आदि पुनि निर्घट्ट निरुक्त निहारि ।
यजुर्वेद जो क्रियापर वर्नी नाहि विचारि ॥ ३ ॥ एक सहस्र नवशत अधिक विक्रमसर
चैतसि ॥ पाँच गुन नेरसि तिथी दिन अभीश वाणीश ॥ ४ ॥ विक्रमके संवत्
१९३४ पाँच शुदि १३ गुरुवाके दिन यजुर्वेदके भाष्य बनानेका आरम्भ किया

जाता है ॥ (विश्वानि०) इस मंत्रका अर्थ भूमिकामें कर दिया है । ईश्वरने ऋग्वेदमें गुण और गुणीके विज्ञानके प्रकाशद्वारा सब पदार्थ प्रसिद्ध किये हैं उन मनुष्योंकी पदार्थोंमें जिस जिस प्रकार यथायोग्य उपकार लेनेके लिये क्रिया करनी चाहिये तथा उस क्रियाके जो जो अंग वा साधन हैं सो सो यतुर्वेदमें प्रकाशित किये हैं क्योंकि जबतक क्रिया करनेका दृढ़ ज्ञान न हो तबतक उस ज्ञानसे श्रेष्ठ मुख कभी नहीं हो सकता और विज्ञान होनेके ये हेतु हैं कि जो क्रियाप्रकार अविद्याकी निवृत्ति अधर्ममें अप्रवृत्ति तथा धर्म और पुरुषार्थका संयोग करना है । जो कर्मकांड है सो विज्ञानका निमित्त और जो विज्ञानकांड है सो क्रियामें फल देनेवाला होता है कोई जीव ऐसा नहीं है कि जो मन प्राण वायु इन्द्रिय और शरीरके चलाये बिना एक क्षणभर भी रह सके क्योंकि जीव अल्पज्ञ एकदेशवर्ती चेतन है इसलिये जो ईश्वरने ऋग्वेदके मंत्रोंसे सब पदार्थोंके गुणगुणीका ज्ञान और यतुर्वेदके मंत्रोंमें सब क्रिया करनी प्रसिद्ध की है क्योंकि (ऋक्) और (यतुः) इन शब्दोंका अर्थ भी यही है कि जिससे मनुष्य लोग ईश्वरसे लेके पृथिवीपर्यन्त पदार्थोंके ज्ञानसे धार्मिक विद्वानोंका संग सब शिल्पक्रियासहित विद्याओंकी सिद्धि श्रेष्ठ विद्या श्रेष्ठ गुण वा विद्याका दान यथायोग्य उक्त विद्याके व्यवहारमें सर्वोपकारके अनुकूल इत्यादि पदार्थोंका खर्च करें इसलिये इसका नाम यतुर्वेद है । और भी इन शब्दोंका अभिप्राय भूमिकामें प्रगट कर दिया है वहां देख लेना चाहिये क्योंकि उक्त भूमिका चारों वेदकी एकही है ॥ इस यतुर्वेदमें सब चालीस अध्याय हैं उन एक एक अध्यायमें कितने कितने मंत्र हैं सो पूर्व संस्कृतमें कोटा वनाके मंत्र लिख दिया है और चालीसों अध्यायके सब मिलके १९७५ उन्नीसों पंचहत्तर मंत्र हैं ॥

इषे त्वेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । इषे त्वेत्यारभ्य

भागंपठ्यन्तस्य स्वराद्बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः । अये

सर्वस्य ब्राह्मयुष्णिक्छन्दः । ऋपमः स्वरः ॥

॥ अथोत्तमकर्मसिध्यर्थमीश्वरः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

ऋग्वेदके भाष्य करनेके पश्चात् यतुर्वेदके मंत्रभाष्यका आरंभ किया जाता है । इसके प्रथम अध्यायके प्रथम मंत्रमें उत्तम उत्तम कामोंकी सिद्धिके लिये मनुष्योंकी ईश्वरकी प्रार्थना करनी अवश्य चाहिये इस बातका प्रकाश किया है ॥

इषे त्वोर्ज्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु
 श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमध्या इन्द्राय भागं
 प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत
 माघशः सो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बद्धीर्य-
 जमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

इषे । त्वा । उर्ज्जे । त्वा । वायवः । स्थ । देवः । वः । सवि-
 ता । प्र । अर्पयतु । श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठतमाय । कर्मणे । आ ।
 प्यायध्वम् । अध्याः । इन्द्राय । भागं । प्रजावतीरिति प्रजाऽ-
 वतीः । अनमीवाः । अयक्ष्माः । मा । वः । स्तेनः । ईशत ।
 मा । अघशः स इत्यघऽशः सः । ध्रुवाः । अस्मिन् । गोपता-
 विति गोऽपतौ । स्यात । बद्धीः । यजमानस्य । पशून् ।
 पाहि ॥ १ ॥

पदार्थः— (इषे) अन्नविज्ञानयोः प्राप्ते । इषमित्यन्ननामसु पठित-
 म् । निघं० २।७। इषतीति गतिकर्मसु पठितम् । निघं० २।१४। अस्मा-
 द्धातोः किपि कृते पदं सिध्यति । (त्वा) विज्ञानस्वरूपं परमेश्वरम् । (उर्ज्जे)
 पराक्रमोत्तमरसलाभाय । उर्यसः । श० ५।१।२।८। (त्वा) अनेन प-
 राक्रमानन्दरसघनम् । (वायवः) सर्वक्रियाप्राप्तिहेतवः स्पर्शगुणा भौ-
 तिकाः प्राणादयः । वायुरिति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।४। अनेन
 प्राप्तिसाधका वायवो गृह्यन्ते । वा गतिगन्धनयोरित्यस्मात् । कृवापा०
 उ० १ । १ । अनेनाप्युक्तार्थो गृह्यते । (स्थ) सन्ति । अत्र पुरुषव्य-
 त्ययेन प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषः । (देवः) सर्वेषां सुखानां
 दाता सर्वविद्याद्योतकः । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता । निरु० ७।१५। (वः) युष्माकं ।

(सविता) सर्वजगदुत्पादकः सकलैश्वर्यवान् जगदीश्वरः । (प्रार्प-
यतु) प्रकृष्टतया संयोजयतु । (श्रेष्ठतमाय) अतिशयेन प्रशस्तः
सोऽतिशयितस्तस्मै यज्ञाय । (कर्मणे) कर्तुं योग्यत्वेन सर्वोपकारा-
र्थाय । (आप्यायध्वम्) आप्यायामहे वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (अ-
भ्याः) वर्धयितुमर्हा हन्तुमनर्हा गाव इन्द्रियाणि पृथिव्यादयः पशव-
श्च । अभ्या इति गोनामसु पठितम् । निघं० २।११। (इन्द्राय)
परमैश्वर्ययोगाय । (भागं) सेवनीयं भागानां धनानां ज्ञानानां वा भाज-
नम् । (प्रजावतीः) भूयस्यः प्रजा वर्तन्ते यासु ताः । अत्र भूयर्थे
मतुप् । (अनमीवाः) अमीवो व्याधिर्न विद्यते यासु ताः । अम रोगं
इत्यस्माद्वाहुलकादौणादिक ईवन्प्रत्ययः । (अयक्ष्माः) न विद्य-
ते यक्ष्मा रोगराजो यासु ताः । यच्च इत्यस्मात् । अर्त्तिस्तु० उ० १।
१३८। अनेन मन्प्रत्ययः । (मा) निषेधार्थे । (वः) ताः । अत्र पुरु-
षव्यत्ययः । (स्तेनः) चोरः । (ईशत) ईष्टां समर्थो भवतु । अत्र
लोडर्थे लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः । (मा) निषेधार्थे ।
(अघशस्सः) योऽघं पापं शंसति सः । (ध्रुवाः) निश्चलसुखहेत-
वः । (अस्मिन्) वर्तमाने प्रत्यच्चे । (गोपतौ) यो गवां पतिः
स्वामी तस्मिन् । (स्यात) भवेयुः । (वह्नीः) वह्नयः अत्र । वा
छन्दसि । अ० ६।१।१०६। अनेन पूर्वसवर्णदीर्घादेशः । (यजमान-
स्य) यः परमेश्वरं सर्वोपकारं धर्मं च यजति तस्य विदुषः । (पशू-
न्) गोऽश्वहस्तादीन् श्रियः प्रजा वा । श्रीहिं पशवः । श० १।६।
३।३६। प्रजा वै पशवः । श० १।४।६।१७। (पाहि) रक्ष ॥ अयं
मंत्रः । श० १।५।४।१-८ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अयं सविता देवो भगवान् वायवस्थ या-
न्यस्माकं वो युष्माकं च प्राणान्तःकरणेन्द्रियाणि सन्ति तानि श्रेष्ठ-

तमाय कर्मणे प्रार्पयतु । वयमिषेऽन्नायोत्तमेच्छायै सवितारं देवं
 त्वा त्वां तथोज्जे पराक्रमोत्तमरसप्राप्तये भागं भजनीयं त्वा त्वां सत-
 तमाश्रयामः । एवं भूत्वा यूयमाप्यायध्वं वयं चाप्यायामहे । हे
 परमेश्वर भवान्कृपयाऽस्माकमिन्द्राय परमैश्वर्य्यप्राप्तये श्रेष्ठतमाय
 कर्मणे चेमाः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा गाः सदैव प्रार्पयतु । हे
 परमात्मन् भवत्कृपयास्माकं मध्ये कश्चिदघशंसः पापी स्तेनश्चोर-
 श्च मेशत कदाचिन्मोत्पद्यताम् । तथा त्वमस्य यजमानस्य जीवस्य
 पशून्पाहि सततं रक्ष । यतो वः ता गा इमान्पशून्श्चाघशंसः स्त-
 नो मेशत । हर्तुं समर्थो न भवेद्यतोऽस्मिन् गोपतां पृथिव्यादिरक्ष-
 णमिच्छुकस्य धार्मिकमनुष्यस्य समीपे वह्नीर्वह्नीर्वा गावां ध्रुवाः स्यात्
 भवेयुः ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव धर्म्यं पुरुषार्थमाश्रित्यर्ग्वेदाध्ययनेन
 गुणगुणिनौ ज्ञात्वा सर्वपदार्थानां संप्रयोगेण पुरुषार्थसिद्धये श्रेष्ठतमा-
 भिः क्रियाभिः संयुक्तैर्भवितव्यम् । यत ईश्वरानुग्रहेण सर्वेषां सुखैश्व-
 र्य्यस्य वृद्धिः स्यात् । तथा सम्यक् क्रियाया प्रजाया रक्षणशिक्षणं
 सदैव कर्तव्ये । यतो नैव कश्चिद्रोगाख्यो विघ्नश्चांश्च प्रवतः क-
 दाचिद्भवेत् प्रजाश्च सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः । येनयं विचित्रा
 सृष्टी रचिता तस्मै जगदीश्वराय सदैव धन्यवादा वाच्याः । एवं कुर्वतो
 भवतः परमदयालुरीश्वरः कृपया सदैव रक्षयिष्यतीति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थान्वयभाषा— हे मनुष्य लोगो जो (सविता) सब जगत्की उत्पत्ति
 करनेवाला संपूर्ण ऐश्वर्य्यपुत् । (देवः) सब सुखोंके देने और सब विद्याके प्रसिद्ध
 करनेवाला परमात्मा है । सो । (वः) तुम हम और अपने मित्रोंके जो । (वा-
 यवः) सब क्रियाओंके सिद्ध करनेवाले स्पर्शगुणवाले प्राण अन्नःकरण और
 इन्द्रियां । (स्थ) हैं उनको । (श्रेष्ठतमाय) अत्युत्तम । (कर्मणे) करने योग्य सर्वो-
 पकारक यज्ञादि कर्मोंके लिये । (प्रार्पयतु) अच्छी प्रकार संयुक्त करे । हम लो-

ग । (इवे) अन्न आदि उत्तम उत्तम पदार्थों और विज्ञानकी इच्छा और । (उज्ज) पराक्रम अर्थात् उत्तम रसकी प्राप्तिके लिये । (भाग) सेवा करने योग्य धन और ज्ञानके भरे हुए । (त्वा) उक्तगुणवाले और (त्वा) श्रेष्ठ पण्यक्रमादि गुणोंके देनेवाले आपका सब प्रकारसे आश्रय करने हैं । हे मित्र लोगो तुम भी ऐसे होकर । (आप्यायध्वम्) उन्नतिको प्राप्त हों तथा हम भी हों । हे भगवन् जगदीश्वर हम लोगोंके । (इन्द्राय) परम ऐश्वर्यकी प्राप्तिके लिये । (प्रजावतीः) जिनके बहुत संतान हैं । तथा जो (अनमीवाः) व्याधि और । (अयध्याः) जिनमें राजयध्या आदि रोग नहीं हैं वे । (अघ्याः) जो २ गौ आदि पशु वा उन्नति करने योग्य है जो कभी हिंसा करने योग्य नहीं कि जो इन्द्रियां वा पृथिवी आदि लोक हैं उनको सदैव । (प्रार्पयन्) नियत कीजिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपासे हम लोगोंमेंसे दुःख देनेके लिये कोई । (अवशंसः) पापी वा (स्नेनः) चोर डाकू । (मा ईशत) मत उपद्रव हो । तथा आप इस । (यत्प्रमानस्य) परमेश्वर और सर्वोपकार धर्मके सेवन करनेवाले मनुष्यके । (पशून्) गौ घोड़े और हाथी आदि तथा लक्ष्मी और प्रजाकी । (पाहि) निरंतर रक्षा कीजिये जिसमें इन पदार्थोंके हरनेकी पूर्वोक्त कोई दृष्ट मनुष्य समर्थ न हो । (अस्मिन्) इस धार्मिक । (गोपनी) पृथिवी आदि पदार्थोंकी रक्षा चाहनेवाले सज्जन मनुष्यके समीप । (बह्विः) बहुतसे उक्त पदार्थ । (धृवाः) निश्चल सुखके हेतु । (म्यात) हों । इस मंत्रकी व्याख्या शतपथ ब्राह्मणमें की है उसका ठिकाना पूर्व संस्कृत भाष्यमें लिख दिया और आगे भी ऐसाही ठिकाना लिखा जायगा जिसको देखना हो वह उस ठिकानेसे देख लेवे ॥१॥

भावार्थभाषा— विद्वान् मनुष्योंकी सदैव परमेश्वर और धर्मयुक्त पुरुषार्थके आश्रयमें ऋग्वेदकी पदके गुण और गुणोंकी ठीक २ ज्ञानकर सब पदार्थोंके संप्रयोगसे पुरुषार्थकी सिद्धिके लिये अन्युत्तम क्रियाओंसे युक्त होना चाहिये कि जिसमें परमेश्वरकी कृपापूर्वक सब मनुष्योंकी सुख और ऐश्वर्यकी वृद्धि हो सब लोगोंको चाहिये कि अच्छे अच्छे कामोंसे प्रजाकी रक्षा तथा उत्तम उत्तम गुणोंसे पुत्रादिकी शिक्षा सदैव करें कि जिसमें प्रबल रोग विघ्न और चोरोंका अभाव होकर प्रजा और पुत्रादि सब सुखोंको प्राप्त हों यही श्रेष्ठ काम सब सुखोंकी खान है । हे मनुष्य लोगो आओ अपने मिलके जिसने इस संसारमें आश्वर्यरूप पदार्थ रचे हैं उस जगदीश्वरके लिये सदैव धन्यवाद देवें । वही परम दयालु ईश्वर अपनी कृपासे उक्त कामोंको करने हुए मनुष्योंकी सदैव रक्षा करता है ॥१॥

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराडाशी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

॥ वह यज्ञ किम प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्व-
नो घर्मसि विश्वधा असि ।

परमेण धाम्ना दृहस्व माह्वामा ते यज्ञपतिर्हो-
षीत् ॥ २ ॥

वसोः । पवित्रं । असि । द्यौः । असि । पृथिवी । असि ।
मातरिश्वनः । घर्मः । असि । विश्वधा इति विश्वधाः । असि ॥
परमेण । धाम्ना । दृहस्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञप-
तिरिति यज्ञऽपतिः । ह्वाप्तीत् ॥ २ ॥

पदार्थः—(वसोः) वसुः । अवार्थाहिभक्त्याविपरिणाम इति प्र-
थमा विभक्तिर्विपरिणम्यते । यज्ञो वै वसुः । श० १।५।४।९। (पवि-
त्रं) पुनाति येन कर्मणा नत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरु-
षव्यत्ययः । (द्यौः) विज्ञानप्रकाशहेतुः । (असि) भवति । (पृथि-
वी) विस्तृतः । (असि) भवति । (मातरिश्वनः) मातरि अन्तरिक्षे
श्वसिति आश्वनिति वा तस्य वायोः । श्वनुक्षन्० उ० १।१।५।७ ।
अनेनायं शब्दो निपातितः । मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वमिति
मातर्याश्वनीतीति वा । निरु० ७।२।६। (घर्मः) अग्नितापयुक्तः शोध-
कः । घर्म इति यज्ञनामसु पठितम् । निघं० ३।१।७। (असि) भवति ।
(विश्वधाः) विश्वं दधातीति । (असि) भवति । (परमेण) प्रकृष्टसुख-

युक्तेन । (धाम्ना) सुखानि यत्र दधति तेन । बाहुलकादुधाज्धानो-
र्मनिन् प्रत्ययः । (दृश्स्व) वर्धते । अत्र पुरुषव्यत्ययो लङर्थे लोट् च ।
(मा.) निषेधार्थे । (ह्याः) ह्यतु । अत्र लोट्र्थे लुङ् । (मा.) निषेधार्थे ।
(ते) तव । (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी यज्ञकर्त्ता यजमानः । धात्वर्था-
द्यज्ञार्थस्त्रिधा भवति । विद्याज्ञानधर्मानुष्ठानवृद्धानां देवानां विदुषामै-
हिकपारमार्थिकसुखसंपादनाय सत्करणं सम्यक्पदार्थगुणसंमेलविरो-
धज्ञानसंगत्या शिल्पविद्याप्रत्यक्षीकरणं नित्यं विद्वत्समागमानुष्ठानं
शुभविद्यासुखधर्मादिगुणानां नित्यं दानकरणमिति । (द्वार्थात्) ह्यनु
ह्यर वा । अत्रापि लोट्र्थे लुङ् । अयं मंत्रः । १० १।५।४।३-११ ।
व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्मन्मुप्य त्वं यो वसोर्वसुरयं यज्ञः पवित्रमसि प-
वित्रकारकोऽसि । द्यौरसि सूर्यरश्मिस्थो भवति । पृथिव्यसि वायुनामह
विस्तृतो भवति । तथा मातरिश्वनो घर्मोऽसि वायोः शोषको भवति ।
विश्वया असि संसारस्य सुखधारको भवति । परमेण धाम्नासह
दृहस्व दृहते वर्धते । तमिमं यज्ञं मा ह्यर्मा त्यज । तथा ते तव
यज्ञपतिस्तं मा द्वार्थात् मा त्यजतु ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां विद्याक्रियाभ्यां सम्यगनुष्ठितेन यज्ञेन प-
वित्रता प्रकाशः पृथिवी राज्यं वायुप्राणवद्राज्यनीतिः प्रतापः सर्वरक्षा
अस्मिन्लोके परलोके च परमसुखवृद्धिः परस्परमार्जनेन वर्तमानं कु-
टिलतात्यागश्च जायते । अतएव सर्वैर्मनुष्यैः परोपकाराय विद्यापुरु-
षार्थाभ्यां प्रीत्या यज्ञो नित्यमनुष्ठातव्य इति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्यायुक्त मनुष्य नृजो । (वसोः) यज्ञ । (पवित्रं) शुद्धिका हेतु ।
(असि) है । (द्यौः) जो विज्ञानके प्रकाशका हेतु और सूर्यकी किरणोंमें स्थिर
होनेवाला । (असि) है । जो (पृथिवी) वायुके साथ देशदेशान्तरोंमें फैलनेवाला ।
(असि) है । जो (मातरिश्वनः) वायुको । (घर्मः) शुद्ध करनेवाला । (अभि) है ।

जो (विश्वधाः) संसारका धारण करनेवाला । (असि) है । तथा जो (परमेष्ठा) उत्तम । (धाम्ना) स्थानसे । (दृ०हस्व) सुखका बढ़ानेवाला है । इस यज्ञका । (मा) मन । (हाः) त्याग कर । तथा । (ते) तेग । (यज्ञपतिः) यज्ञकी रक्षा करनेवाला यज्ञमान भी उसको । (मा) न । (ह्यर्षीन्) त्यागे । धात्वर्थ-के अभिप्रायसे यज्ञ शब्दका अर्थ तीन प्रकारका होता है अर्थात् एक जो इस लोक और परलोकके सुखके लिये विद्या ज्ञान और धर्मके सेवनसे वृद्ध अर्थात् बड़े बड़े विद्वान् हैं उनका सत्कार करना । दूसरा अग्नी प्रकार पदार्थोंके गुणोंके मेल और विरोधके ज्ञानसे शिल्पविद्याका प्रत्यक्ष करना और तीसरा नित्य विद्वानोंका समागम अथवा शुभ गुण विद्या सुख धर्म और सायका नित्य दान करना है ॥२॥

भावार्थः— मनुष्य लोग अपनी विद्या और उत्तम क्रियासे जिस यज्ञका सेवन करने हैं उससे पवित्रताका प्रकाश, पृथिवीका राज्य, वायुरूपी प्राणके तुल्य राज-नीति, प्रताप, सबकी रक्षा, इस लोक और परलोकमें सुखकी वृद्धि, परस्पर क्रोध लतासे वर्तना, और कुटिलताका त्याग इत्यादि श्रेष्ठ गुण उत्पन्न होते हैं इस लिये सब मनुष्योंको योग्यप्रकार तथा अपने सुखके लिये विद्या और पुरुषार्थके साथ प्रीतिपूर्वक यज्ञका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋपिः स एव । सविता देवता ।

भुग्जिगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर उक्त यज्ञ कैसा सुख करना है उस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सह-
स्त्रधारम् ।

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण
सुप्त्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

वसोः पवित्रं । असि । शतधारमिति शतधारम् । वसोः पवित्रं । असि । सहस्त्रधारमिति सहस्त्रधारम् ॥

देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधा-
रेणेति शतधारेण । सुप्वेति सुऽप्वा । काम् । अधुक्षः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिकारकं कर्म ।
(असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शतधारं) शतं ब-
हुविधमसंख्यातं विश्वं धरतीति तं । शतमिति बहुनामसु पठि-
तम् । निघं० ३।१ । (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिनिमित्तं ।
(असि) अस्ति । (सहस्रधारं) बहुविधं ब्रह्माण्डं धरतीति तं यज्ञम्
सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१ । (देवः) स्वयंप्रका-
शस्वरूपः परमेश्वरः । (त्वा) तं यज्ञं । (सविता) सर्वेषां वसूनाम-
ग्निपृथिव्यादीनां त्रयस्त्रिंशतां देवानां प्रसविता । सविता वै देवानां प्रस-
विता । श० १।१।२।१७ । (पुनातु) पवित्रीकरोतु । (वसोः) पूर्वो-
क्तो यज्ञः । (पवित्रेण) पवित्रनिमित्तेन वेदविज्ञानकर्मणा । (शत-
धारेण) बहुविधाधारकेण परमेश्वरेण वेदेन वा । (सुप्वा) सुप्तया
पुनाति पवित्रहंतुर्वा तेन । (काम्) कां कां वाचं । (अधुक्षः) दो-
ग्धुमिच्छसीति प्रश्नः । अत्र लङर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । श० १।५।४
१२-१६ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— यो वसोर्वसुर्यज्ञः शतधारं पवित्रमसि शतधा शुद्धि-
कारकोस्ति सहस्रधारं पवित्रमसि सुखदोस्ति त्वा तं सविता देवः पु-
नातु । हे जगदीश्वर भवान् तेनास्माभिरनुष्ठितेन पवित्रेण शतधारेण
सुप्वा यज्ञेनास्मान् पुनातु । हे विहन् जिज्ञासो वा त्वं कां वाचम-
धुक्षः प्रपूरयसि वा प्रपूरयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥

भावार्थः— ये मनुष्याः पूर्वोक्तं यज्ञमनुष्ठाय पवित्रा भवन्ति
तान् जगदीश्वरो बहुविधेन विज्ञानेन सहवर्त्तमानान्कृत्वैतेभ्यो बहु-
विधं सुखं ददाति परन्तु ये क्रियावन्तः परोपकारिणः सन्ति ते सु-

खमाप्नुवन्ति नेतरेऽलसाः । अत्र कामधुक् इति प्रश्नोस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो (वसोः) यज्ञ । (शनधारं) असंख्यात संसारका धारण करने । और (पवित्रं) शुद्धि करनेवाला कर्म । (असि) है तथा जो । (वसोः) यज्ञ । (सहस्रधारं) अनेक प्रकारके ब्रह्मांडको धारण करने और । (पवित्रं) शुद्धिका निमित्त सुख देनेवाला है । (त्वा) उस यज्ञको । (देवः) स्वयंप्रकाशस्वरूप । (सविता) वसु आदि नेतीस देवोंका उत्पत्ति करनेवाला परमेश्वर । (पुनानु) पवित्र करे । हे जगदीश्वर आप हम लोगोंसे सेविता जो । (वसोः) यज्ञ है उस । (पवित्रेण) शुद्धिके निमित्त वेदके विज्ञान । (शनधारेण) बहुत विद्याओंका धारण करनेवाले वेद और । (सुधा) अच्छी प्रकार पवित्र करनेवाले यज्ञसे हम लोगोंको पवित्र कीजिये । हे विद्वान् पुरुष वा ज्ञाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य नृ । (काम) वेदकी श्रेष्ठ वाणियोंमेंसे कौन २ वाणीके अभिप्रायको । (अधुक्) अपने मनमें पूरण करना अर्थात् ज्ञान चाहता है ॥ ३ ॥

भावार्थ— जो मनुष्य पूर्वोक्त यज्ञका सेवन करके पवित्र होते हैं उन्हींको जगदीश्वर बहुतसा ज्ञान देकर अनेक प्रकारके सुख देता है परन्तु जो लोग ऐसी क्रियाओंके करनेवाले वा परोपकारी होते हैं वेही सुखको प्राप्त होते हैं आलस्य करनेवाले कभी नहीं । इस मंत्रमें (कामधुक्) उन पदोंसे वाणीके विषयमें प्रश्न है ॥ ३ ॥

सा विश्वायुर्गित्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । अत्रमुप

छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

। अथ त्रिविधस्य प्रश्नस्य त्रीण्युत्तराण्युपदिश्यन्ते ।

जो पूर्वोक्त मंत्रमें तीन प्रश्न कहे हैं उनके उत्तर अगले मंत्रमें क्रमसे प्रकाशित किये हैं ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ।

इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेना तनचिम् विष्णो हव्यं
रक्ष ॥ ४ ॥

सा । विश्वायुरिति विश्वऽआयुः । सा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । सा । विश्वधाया इति विश्वऽधायाः ॥

इन्द्रस्य । त्वा । भागं । सोमेन । आ । तनचिम् । विष्णो इति विष्णो । हव्यं । रक्ष ॥ ४ ॥

पदार्थः— (सा) वाक् । वागु वै यज्ञः । श० १।१।४।११। (वि-
श्वायुः) पूर्णमायुर्यस्यां सा ग्रहीतव्या । (सा) शिल्पविद्यासंपादिका ।
(विश्वकर्मा) विश्वं संपूर्णं क्रियाकाण्डं सिध्यति यया सा । (सा)
संपूर्णविद्याप्रकाशिका । (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं जगद्विद्यागुणैः
सह दधाति सा । विश्वोपपदं दुधाञ्धातोः सुन्प्रत्ययः बाहुलकाणिष्व ।
(इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य यज्ञस्य वा । (त्वा) तं । अत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(भागं) भजनीयं शुभगुणभाजनं यज्ञं । (सोमं) शिल्पविद्यया सं-
पादितं रसनानन्दनं वा । (आ) समन्तात् । (तनन्ति) संकोच-
यामि दृढीकरोमि । (विष्णो) वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं विश्वं तत्सं-
वृद्धां परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंवन्धि दातुं ग्रहीतुं योग्यं द्रव्यं
विज्ञानं वा । (रक्ष) पालय । अयं मंत्रः । श० १।५।४।१७—२१
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे विष्णो व्यापकेश्वर भवता या वाग्धार्यते सा विश्वा-
युः सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया अस्ति । तया त्रिविधया गृहीतयैवाहं
यमिन्द्रस्य भागं यज्ञं सोमेनातनन्ति तं हव्यं यज्ञं त्वं सततं रक्ष ॥ ४ ॥

भावार्थः— त्रिविधा वाग्भवति । या ब्रह्मचर्याश्रमे पूर्णविद्याप-
ठनाय पूर्णायुःकरणाय च सेव्यते सा प्रथमा । या गृहाश्रमेऽनेकक्रिययो-
द्योगसुखप्रापकफला विस्तीर्यते सा द्वितीया । या च सर्वमनुष्यैः
सर्वमनुष्येभ्यः शरीरात्मसुखवर्धनायेश्वरादिपदार्थविज्ञानप्रकाशिका वा-
नप्रस्थसंन्यासाश्रमे खलूपदिश्यते सा तृतीया । नचैनया विना कस्या-
पि सर्वं सुखं भवितुमर्हति । अनयैव मनुष्यैः पूर्वोक्तो यज्ञोनुष्ठातव्यः ।
व्यापकेश्वरः स्तोतव्यः प्रार्थनीय उपासनीयश्च भवति । अनुष्ठितोऽयं
यज्ञो जगति रक्षाहेतुः प्रेम्णा सत्यभावेन प्रार्थितश्चेश्वरस्तान् सर्वदा
रक्षति । परंतु ये क्रियाकुशला धार्मिकाः परोपकारिणो जनाः सन्ति

त ईश्वरं धर्मं च विज्ञाय सम्यक् क्रियया साधनेनैहिकं पारत्रिकं च सुखं प्राप्नुवन्ति नेतरे ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे (विष्णो) व्यापक ईश्वर आप जिस वाणीका धारण करते हैं । (सा) वह । (विश्वायुः) पूर्ण आयुकी देनेवाली । (सा) वह जिससे कि । (विश्वकर्मा) संपूर्ण क्रियाकांड सिद्ध होता है और । (सा) वह । (विश्वधायाः) सब जगत्को विद्या और गुणोंसे धारण करनेवाली है । पूर्व मंत्रमें जो प्रश्न है उसके उत्तरमें यही तीन प्रकारकी वाणी ग्रहण करनेयोग्य है इसीसे मैं । (इन्द्रस्य) परमेश्वरका । (भागं) सेवा करने योग्य यज्ञको । (सोमेन) विद्यासे सिद्ध किये रस अथवा आनंदसे । (आननन्धि) अपने हृदयमें दृढ़ करना हूं तथा हे परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि देनेलेनेयोग्य द्रव्य वा विज्ञानकी । (रत्न) निरंतर रत्ना कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— तीन प्रकारकी वाणी होती है अर्थात् प्रथम वह जो कि ब्रह्मचर्यमें विद्या पढने वा पूर्ण आयु होनेके लिये सेवन की जाती है । दूसरी वह जो गृहाश्रममें अनेक क्रिया वा उद्योगोंसे सुखोंकी देनेवाली विस्तारमें प्रगट की जाती है । और तीसरी वह जो इस संसारमें सब मनुष्योंके शरीर और आत्माके सुखकी वृद्धि वा ईश्वर आदि पदार्थोंके विज्ञानको देनेवाली वानप्रस्थ और संन्यास आश्रममें विद्वानोंसे उपदेश की जाती है इन प्रकारकी वाणीके बिना किसीको सब सुख नहीं हो सकते । क्योंकि इसीसे पूर्वोक्त यज्ञ तथा व्यापक ईश्वरकी स्तुति प्रार्थना और उपासना करना योग्य है ईश्वरकी यह आज्ञा है कि जो नियमसे किया हुआ यज्ञ संसारमें रत्नाका हेतु और प्रेमसत्यभावसे प्रार्थनाको प्राप्त हुआ ईश्वर विद्वानोंकी सर्वदा रत्ना करता है वही सबका अध्यक्ष है परंतु जो क्रियामें कुशल धार्मिक परंपराकी मनुष्य है वेही ईश्वर और धर्मको जानकर मोक्ष और सम्यक् क्रियामाधनोंसे इस लोक और परलोकके सुखको प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

अग्ने व्रतपतइत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता ।

आर्चीत्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

। किंच तद्वाचो व्रतमित्युपदिश्यते ।

उक्त वाणीका व्रत क्या है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे रा-
ध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

अग्रे । व्रतपत इति व्रतऽपते । व्रतं । चरिष्यामि । तत् ।
शकेयं । तत् । मे । राध्यताम् ॥
इदं । अहं । अनृतात् । सत्यं । उप । एमि ॥ ५ ॥

पदार्थः— (अग्रे) हे सत्योपदेशकेश्वर । (व्रतपते) व्रतानां स-
त्यभाषणादीनां पातिः पालकस्तत्संबुद्धौ । (व्रतं) सत्यभाषणं सत्य-
करणं सत्यमानं च । (चरिष्यामि) अनुष्ठस्यामि । (तत्) व्रतमनुष्ठा-
तुं । (शकेयं) यथा समर्थो भवेयम् । (तत्) तस्यानुष्ठानं पूर्तिश्च ।
(मे) मम । (राध्यतां) संसेध्यतां । (इदं) प्रत्यक्षामाचरितुं सत्यं
व्रतं । (अहं) धर्मादिपदार्थचतुष्टयं चिकीर्षुर्मनुष्यः । (अनृतात्)
न विद्यते ऋतं यथार्थमाचरणं यस्मिन् तस्मान्मिथ्याभाषणान् मिथ्या-
करणान्मिथ्यामानात्पृथग्भूत्वा । (सत्यं) यद्देदविद्यया प्रत्यक्षादिभिः
प्रमाणैः मृष्टिकमेण विदुषां संगेन सुविचारणात्मशुद्ध्या वा निर्भ्रमं
सर्वहितं तत्त्वनिष्ठं सत्प्रभवं सम्यक् परीक्ष्य निश्चीयते तत् । सत्यं क-
स्मात् सत्सुतायते सत्प्रभवं भवतीति वा । निरु० ३।१३। (उप) क्रि-
यार्थं । (एमि) ज्ञातुं प्राप्तुमनुष्ठातुं प्राप्नोमि ॥ अयं मंत्रः १० १।
१।१।१-६। व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे व्रतपते अग्रे सत्यधर्मोपदेशकेश्वर अहं यदिदमनृता-
त्पृथग्वर्त्तमानं सत्यं व्रतमाचरिष्यामि तन्मे मम भवता स्वकृपया
राध्यतां संसेध्यतां यदुपैमि प्राप्नोमि यच्चानुष्ठातुं शकेयं तदपि सर्वं
राध्यतां संसेध्यताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः— ईश्वरेण सर्वमनुष्यैरनुष्ठेयोऽयं धर्म उपदिश्यते । यो न्यायः पक्षपातरहितः सुपरीक्षितः सत्यलक्षणान्वितः सर्वहिताय वर्तमान ऐहिकपारमार्थिकसुखहेतुरस्ति स एव सर्वमनुष्यैः सदाचरणीयः । यच्चैतस्माद्विरुद्धो ह्यधर्मः स नैव केनापि कदाचिदनुष्ठेयः । एवं हि सर्वैः प्रतिज्ञा कार्या । हे परमेश्वर वयं वेदेषु भवदुपदिष्टमिमं सत्यधर्ममाचरितुमिच्छामः । येयमस्माकमिच्छा सा भवत्कृपया सम्यक् सिध्येत् । यतो वयमर्थकाममोक्षफलानि प्राप्तुं शक्नुयाम । यथा चाधर्मं सर्वथा त्यक्त्वाऽनर्थकुकामबन्धदुःखफलानि पापानि त्यक्तुं त्याजयितुं च समर्था भवेम । यथा भवान् सत्यव्रतपालकत्वाद्व्रतपतिर्वर्त्तते तथैव वयमपि भवत्कृपया स्वपुरुषार्थेन यथाशक्ति सत्यव्रतपालका भवेम । एवं सदैव धर्मं चिकीर्षवः सत्क्रियावन्तो भूत्वा सर्वसुखोपगताः सर्वप्राणिनां सुखकारकाश्च भवेमेति सर्वैः सदैवेष्टितव्यम् । शतपथब्राह्मणेऽस्य मंत्रस्य व्याख्यायामुक्तं मनुष्याणां द्विविधमेवाचरणं सत्यमनृतं च तत्र ये वाङ्मनःशरीरैः सत्यमवाचरन्ति ते देवाः । ये चैवानृतमाचरन्ति ते मनुष्या अर्थादसुगच्छसाः सन्तीति वक्ष्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे (व्रतपते) सत्य भाषण आदि धर्मोंके पालन करने और । (अग्रे) सत्य उपदेश करनेवाले परमेश्वर मे । (अनृतात्) जो झूठसे अलग । (सत्यं) वेदविद्या, प्रत्यक्ष आदि प्रमाण, सृष्टिक्रम, विद्वानोंका संग, श्रेष्ठ विचार तथा आत्माकी शुद्धि आदि प्रकारोंमें जो निश्चय, सर्वहित, तत्त्व अर्थात् सिद्धांतके प्रकाश करानेहागेंसे सिद्ध हुआ, अच्छी प्रकार परीक्षा किया गया । (व्रतं) सत्य बोलना सत्य मानना और सत्य करना है उसका । (उपैषि) अनुष्ठान अर्थात् नियमसे ग्रहण करने वा जानने और उसकी प्राप्तिकी इच्छा करना हूं । (मे) मेरे । (तन्) उम सत्य व्रतको आप । (राध्यतां) अच्छी प्रकार सिद्ध कीजिये जिससे कि । (अहं) मैं उक्त सत्य व्रतके नियम करनेको । (शक्यं) समर्थ होऊँ । और मैं (इदं) इसी प्रत्यक्ष सत्य व्रतके आचरणका नियम । (चरिष्यामि) करूँगा ॥ ५ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने सब मनुष्योंको नियमसे सेवन करनेयोग्य धर्मका उ-

पदेश किया है जो कि न्याययुक्त परीक्षा किया हुआ सत्य लक्षणोंसे प्रसिद्ध और सबका हितकारी तथा इस लोक अर्थात् संसारी और परलोक अर्थात् मोक्षसुखका हेतु है यही सबको आचरण करने योग्य है और उससे विरुद्ध जो कि अधर्म कहाता है वह किसीको ग्रहण करने योग्य कभी नहीं हो सकता क्योंकि सर्वत्र उसीका त्याग करना है इसी प्रकार हमको भी प्रणिज्ञा करनी चाहिये कि हे परमेश्वर हम लोग वेदोंमें आपके प्रकाशित किये सत्य धर्मकाही ग्रहण करें तथा हे परमात्मन् आप हम लोगोंपर ऐसी कृपा कीजिये कि जिससे हम लोग उक्त सत्य धर्मका पालन करके अर्थ काम और मोक्षरूप फलोंको सुगमतासे प्राप्त हो सकें। तैसै सत्यव्रतके पालनेसे आप व्रतपति हैं वैसेही हम लोग भी आपकी कृपा और अपने पुरुषार्थसे यथाशक्ति सत्य व्रतके पालनेवाले हों तथा धर्म करनेकी इच्छामे अपने सत्कर्मके द्वारा सब सुखोंको प्राप्त होकर सब प्राणियोंको सुख पहुंचानेवाले हों ऐसी इच्छा सब मनुष्योंको करनी चाहिये ॥ शनपथ ब्राह्मणके बीच इस मंत्रकी व्याख्यामें कहा है कि मनुष्योंका आचरण दो प्रकारका होता है एक सत्य और दूसरा झूठका अर्थात् जो पुरुष वाणी मन और शरीरमे सत्यका आचरण करते हैं वे देव कहाने और जो झूठका आचरण करनेवाले हैं वे असुर राक्षस आदि नामोंके अधिकारी होते हैं ॥ ५ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता आर्चीपंक्तिश्छ-

न्दः । पंचमः स्वरः ।

केन सत्यमाचरितुमसत्यं त्यक्तुमाज्ञा दत्तेत्युपदिश्यते ।

किसने सत्य करने और असत्य छोड़नकी आज्ञा दी है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कस्त्वां युनक्ति स त्वां युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्ति । कस्मै । त्वा । युनक्ति ।
तस्मै । त्वा । युनक्ति ॥ कर्मणे । वां । वेषाय । वाम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— । (कः) को हि सुखस्वरूपः । (त्वा) क्रियानुष्ठा-

तारं मनुष्यं पुरुषार्थं । (युनक्ति) नियुक्तं करोति । (सः) परमेश्वरः ।
 (त्वा) विद्यादिशुभगुणानां ग्रहणे विद्यार्थिनं विद्वांसं वा । (युनक्ति)
 योजयति अत्र सर्वत्रान्तर्गतो ण्यर्थः प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां सुख-
 मिच्छुकं । (युनक्ति) योजयति । (तस्मै) सत्यव्रताचरणाय यज्ञाय ।
 (त्वा) धर्मं प्रचारयितुमुद्योगिनं । (युनक्ति) योजयति । (कर्मणे)
 पूर्वोक्ताय यज्ञाय । (वां) कर्त्ता कारयितारौ । (वेषाय) सर्वशुभगु-
 णविद्याव्याप्तये । (वां) अध्येत्रध्यापकौ । अयं मंत्रः । श० १।१।१-
 २।१३-२२।१। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य कस्त्वां युनक्ति स त्वां युनक्ति कस्मै त्वां
 युनक्ति तस्मै त्वां युनक्ति स एव वां कर्मणे नियोजयति । एवं च वां
 वेषायाज्ञापयति ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्र प्रश्नोत्तराभ्यामीश्वरो जीवेभ्य उपदिशति । क-
 श्चित् कंचित्प्रति ब्रूते । कां मां सत्यक्रियायां प्रवर्त्तयतीति सोऽस्या-
 न्तरं ब्रूयात् । ईश्वरः पुरुषार्थक्रियाकरणाय त्वामादिशतीति । एवं क-
 श्चिद्विद्यार्थी विद्वांसं प्रति पृच्छेत् को मदात्मन्यन्तर्यामिरूपतया सत्यं
 प्रकाशयतीति । स उत्तरं दद्यात् सर्वव्यापको जगदीश्वर इति । कस्मै
 प्रयोजनायेति केनचित्पृच्छ्यते । सुखप्राप्तये परमेश्वरप्राप्तये चेत्युत्तरं
 ब्रूयात् । पुनः कस्मै प्रयोजनाय मां नियोजयतीति पृच्छ्यते । सत्य-
 विद्याधर्मप्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । आवां किं करणायैश्वर उपदिशति ।
 यज्ञानुष्ठानायेति परस्परमुत्तरं ब्रूयाताम् । पुनः स किमाप्तय आज्ञापयती-
 ति । सर्वविद्यासुखेषु व्याप्तये तत्प्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । मनुष्यैर्ह्यभ्यां
 प्रयोजनाभ्यां प्रवर्त्तितव्यम् । एकमत्यंतपुरुषार्थशरीरारोग्याभ्यां चक्र-
 वर्त्तिराज्यश्रीप्राप्तिकरणम् । द्वितीयं सर्वा विद्याः सम्यक् पठित्वा ता-

सां सर्वत्र प्रचारीकरणं चेति । नैव केनचिदपि कदाचित्पुरुषार्थं त्यक्त्वाऽ
लस्ये स्थातव्यमिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(कः) कौन । (त्वां) तुम्हको अच्छी २ क्रियाओंके सेवन करनेके
लिये । (युनक्ति) आज्ञा देता है । (सः) सो जगदीश्वर । (त्वा) तुम्हको विद्या
आदिक शुभ गुणोंके प्रगट करनेके लिये विद्वान् वा विद्यार्थी होनेको । (युनक्ति)
आज्ञा देता है । (कस्मै) वह किस २ प्रयोजनके लिये । (त्वा) मुझ और तुम्हको ।
(युनक्ति) युक्त करता है । (तस्मै) पूर्वोक्त सत्य व्रतके आचरणरूप यज्ञके
लिये । (त्वा) धर्मके प्रचार करनेमें उद्योगीको । (युनक्ति) आज्ञा देता है ।
(सः) वही ईश्वर । (कर्मणे) उक्त श्रेष्ठ कर्म करनेके लिये । (वाम्) कर्म करने
और कगनेवालोंको नियुक्त करना है । (वेषाय) शुभ गुण और विद्याओंमें व्याप्ति-
के लिये (त्रां) विद्या पढने और पढानेवाले तुम लोगोंको उपदेश करना है ।

भावार्थः— इस मंत्रमें प्रश्न और उत्तरसे ईश्वर जीवोंके लिये उपदेश करता
है तब कोई किसीसे पूछे कि मुझे सत्य कर्मोंमें कौन प्रवृत्त करता है इसका उत्तर
ऐसा दे कि प्रजापति अर्थात् परमेश्वरही पुरुषार्थ और अच्छी २ क्रियाओंके
कानेकी तुम्हारे लिये वेदके द्वारा उपदेशकी प्रेरणा करता है इसी प्रकार कोई
विद्यार्थी किसी विद्वानसे पूछे कि मेरे आत्मामें अन्नर्यागिरूपसे सत्यका प्रकाश
कौन करता है तो वह उत्तर देवे कि सर्वव्यापक जगदीश्वर । फिर वह पूछे कि
वह हमको किस २ प्रयोजनके लिये उपदेश करता और आज्ञा देता
है । उसका उत्तर देवे कि सुख और सुखस्वरूप परमेश्वरकी प्राप्ति तथा सत्य-
विद्या और धर्मके प्रचारके लिये मैं और आप दोनोंको कौन २ काम करनेके
लिये वह ईश्वर उपदेश करता है । इसका परस्पर उत्तर देवें कि यज्ञ करनेके
लिये । फिर वह कौन २ पदार्थकी प्राप्ति के लिये आज्ञा देता है । इसका उत्तर
देवें कि सब विद्याओंकी प्राप्ति और उनके प्रचारके लिये । मनुष्योंको दो प्रयोज-
नोंमें प्रवृत्त होना चाहिये अर्थात् एक तो अत्यंत पुरुषार्थ और शरीरकी आरोग्य-
तासे चक्रवर्ती राज्यलक्ष्मीकी प्राप्ति करना और दूसरे सब विद्याओंको अच्छी
प्रकार पढके उनका प्रचार करना चाहिये । किसी मनुष्यको पुरुषार्थको छोड़के
आलस्यमें कभी नहीं रहना चाहिये ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । प्राजापत्या जग-
ती छन्दः । निषादः स्वरः ।

॥ सर्वैर्दुष्टगुणानां दुष्टमनुष्याणां च निषेधः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

सब मनुष्योंको उचित है कि दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्योंका निषेध करें इस बातका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो नि-
ष्टप्ता अरातयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।

अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निऽस्तप्तम् । रक्षः ।

निष्टप्ताः । निस्तप्ता इति निऽस्तप्ताः । अरातयः ॥

उरु । अन्तरिक्षम् । अनुऽणमि ॥ ७ ॥

पदार्थः— । (प्रत्युष्टं) यत्प्रतीतं च तदुष्टं दग्धं च तत् । (रक्षः)
रक्षः स्वभावो दुष्टो मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षतया उष्टा दग्ध-
व्यास्ते । (अरातयः) अविद्यमाना रातिर्दान येषु ते शत्रवः । (निष्टप्तं)
नितरां तप्तं संतापयुक्तं च कार्यम् । (रक्षः) स्वार्थी मनुष्यः । (निष्टप्ताः)
पूर्ववत् । (अरातयः) कपटेन । विद्यादानग्रहणरहिताः । (उरु) बहुविधं
सुखं प्राप्तुं प्रापयितुं वा । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निधं० ३।१।
(अन्तरिक्षं) सुखसाधनार्थमवकाशं । (अन्वेमि) अनुगतं प्राप्नोमि
॥ अयं मंत्रः । १० १।१।२।२-४। व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— मया रक्षः प्रत्युष्टमरातयः प्रत्युष्टा रक्षो निष्टप्तमरातयो
निष्टप्ताः पुरुषार्थेन सदैव कार्य्याः । एवं कृत्वान्तरिक्षमुरु बहु सुखं
चान्वेमि ॥ ७ ॥

भावार्थः— । इदमीश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैः स्वकीयं दुष्टस्व-
भावं त्यक्त्वाऽन्येषामपि विद्याधर्मोपदेशेन त्याजयित्वा दुष्टस्वभावान्
मनुष्यांश्च निवार्य बहुविधं ज्ञानं सुखं च संपाद्य विद्याधर्मपुरुषार्था-

निवृत्ताः सुखिनः सर्वे प्राणिनः सदा संपादनीयाः ॥ ७ ॥

पदार्थः— मुझको चाहिये कि पुरुषार्थके साथ । (रत्नः) दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्यको । (प्रत्युष्टं) निश्चय करके निर्मूल कंठ तथा । (अरातयः) जो राति अर्थात् दान आदि धर्मसे रहित दयाहीन दुष्ट शत्रु हैं उनको । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्ष निर्मूल । (रत्नः) वा दुष्ट स्वभाव दुष्ट गुण विद्याविरोधी स्वार्थी मनुष्य और (निष्टमं) (अरातयः) । छलयुक्त होके विद्याका ग्रहण वा दानसे रहित दुष्ट प्राणियोंको (निष्टमाः) निरंतर संतापयुक्त कंठ । इस प्रकार करके (अन्नरिक्तं) सुखके सिद्ध करनेवाले उत्तम स्थान और (उरु) अपार सुखको (अन्वेभि) प्राप्त होऊं ॥ ७ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देना है कि सब मनुष्योंको अपना दुष्ट स्वभाव छोड़कर विद्या और धर्मके उपदेशसे औरोंको भी दुष्टता आदि अधर्मके व्यवहारसे अलग करना चाहिये तथा उनको बहु प्रकारका ज्ञान और सुख देकर सब मनुष्य आदि प्राणियोंको विद्या धर्म पुरुषार्थ और नानाप्रकारके सुखोंसे युक्त करना चाहिये ॥ ७ ॥

धूरसीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । अतिजगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ।

अथ सर्वविद्याधारकेश्वरो विद्यासाधनीभूतो भौतिकोग्निश्चोपदिश्यते ।

सबके धारण करनेवाले ईश्वर और पदार्थ विद्याकी सिद्धि हेतु भौतिक अग्निका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वतं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व
यं वयं धूर्वामः ॥

देवानामसि वह्नितम् सस्नितम् पप्रितम् जुष्टतम्
देवहूतमम् ॥ ८ ॥

धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तं । धूर्व । तं । यः । अस्मान् । धूर्वति ।

तं । धूर्व । यं । वयं । धूर्वामः ॥

देवानाम् । असि । वह्नितममिति वह्निऽतमम् । सस्नितममिति

सस्निऽतमम् । पप्रितममिति पप्रिऽतमम् । जुष्टतममिति

जुष्टऽतमम् । देवहूतममिति देवहूतमम् ॥ ८ ॥

पदार्थः— । (धूः) सर्वदोषनाशकोऽन्धकारनाशको वा । (अ-
सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र भौतिकपक्षे व्यत्ययेन प्रथमपुरुषो गृह्य-
ते । (धूर्व) हिंसय धूर्वति हिनस्ति वा । (धूर्वतं) हिंसाशीलं प्रा-
णिनं । (धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (तं) सर्वभूताभिद्रोघारं ।
(यः) अस्मद्देष्टा । (अस्मान्) धार्मिकान् सर्वेभ्यः सुखो-
पकर्तृन् । (धूर्वति) हिनस्ति । (तम्) दुष्टं दस्युं चोरं वा ।
(धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (यं) पापिनं । (वयं) विद्वांसः ।
सर्वमित्राः । (धूर्वामः) हिंसामः । (देवानां) विदुषां पृथिव्यादीनां
वा । (असि) उत्पादको वर्त्तसे प्रकाशको वर्त्तते वा । (वह्नितमं)
वहति प्रापयति यथायोग्यं सुखानि स वह्निः सोतिशयितस्तम् । (स-
स्नितमं) अतिशयेन शुद्धं शुद्धिकारकं च । तथा शुद्धिहेतुं भौ-
तिकं वा । अथवा स्वव्याप्त्या सर्वजगद्देष्टयितारमीश्वरं शिल्पविद्याहेतुं
व्यापनशीलं भौतिकं वा । स्ना शौचे । अथवा ण्यौ वेष्टने । इत्यस्य
रूपम् । (पप्रितमं) प्राति प्रपूरयति सर्वाभिर्विद्याभिरानन्दैश्च जनान्
स्वव्याप्त्या जगद्वा मूर्त्तं वस्तु शिल्पविद्यासाध्याङ्गानि च यः सोतिशयि-
तस्तम् । (जुष्टतमं) धार्मिकैर्भक्तजनैः शिल्पिभिश्च यो जुष्यते स
जुष्टः । अतिशयेन जुष्टस्तम् । (देवहूतमम्) देवैर्विद्वद्भिः स्तूयते श-
ब्दते सोऽतिशयितस्तं । ह्येत् स्पर्धायां शब्दे चेत्यस्य रूपम् । अयं
मंत्रः । श० । १।१।२।१०—१२ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर यतस्त्वं धूरसि सर्वाभिरक्षकश्चासि तस्मा-
दयमिष्टबुद्ध्या देवानां वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमं त्वां
नित्यमुपास्महे । योऽस्मान् धूर्वति यं च वयं धूर्वामस्तं त्वं धूर्व । यश्च
सर्वद्रोही तमपि धूर्वन्तं सर्वहिंसकं सदैव धूर्व । इत्येकः हे शिल्पविद्यां
चिकीर्षो त्वं यो भौतिकोऽग्निर्धूः सर्वपदार्थच्छेदकत्वाद्विद्वदस्योऽस्ति तं क-

लाकौशलेन यानेषु सम्प्रयोजनीयं देवानां वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जु-
ष्टतमं देवहूतममग्निं वयं धूर्वामस्ताडयामः । योऽयुक्त्या सेवितोऽस्मान्
धूर्वति तं धूर्वन्तमग्निं धूर्व ॥ हे वीर त्वं यो दुष्टशत्रुरस्मान् धूर्वति
तमप्याग्नेयास्त्रेण धूर्व यश्च दस्युरस्ति तमपि धूर्व ॥ ८ ॥

भावार्थः— यो धातेश्वरः सर्वं जगद्घाति पापिनो दुष्टान् जीवान्
तत्कृतपापफलदानेन ताडयति धार्मिकांश्च रक्षति । सर्वसुखप्रापक आ-
त्मशुद्धिकारकः पूर्णविद्याप्रदाता विद्भिः स्तोतव्यः प्रीत्येष्टबुद्ध्या च
सेवनीयोऽस्ति ॥ स एव सर्वैर्मनुष्यैर्भजनीयः । तथैव योऽग्निः सकल-
शिल्पविद्याक्रियासाधकतमः पृथिव्यादिपदार्थानां मध्ये प्रकाशकप्राप-
कतमतया श्रेष्ठोऽस्ति । यस्य प्रयोगेणाग्नेयास्त्रादिविद्यया शत्रूणां पराजयो
भवति स एव शिल्पिभिर्विद्यायुक्त्या होमयानक्रियासिद्ध्यर्थं सेवनीयः ॥८॥

पदार्थः— हे परमेश्वर आप । (धूर्वः) सब दौपोंके नाश और जगतकी रक्षा
करनेवाले । (अग्नि) हैं उस कारण हम लोग इष्ट बुद्धिसे । (देवानां) विद्वानोंको
विद्या मोक्ष और सुखमें (वह्नितमं) यथायोग्य पहुंचाने । (सस्नितमं) अनिष्टाय करके
शुद्ध करने । (पप्रितमं) सब विद्या और आनन्दसे संसारको पूर्ण करने । (जुष्टतमं)
धार्मिक भक्त जनोंको सेवा करने योग्य और । (देवहूतमं) विद्वानोंको स्तुति करने
योग्य आपकी निम्न उपासना करने हैं । (यः) जो कोई द्वेषी छली कपटी पापी
कामक्रोधादियुक्त मनुष्य । (अस्मान्) धर्मात्मा और सबको सुखसे युक्त करनेवा-
ले हम लोगोंको । (धूर्वति) दुःख देना है और । (यं) जिस पापी जनको । (वयं)
हम लोग । (धूर्वामः) दुःख देने हैं । (तं) उसको आप । (धूर्व) शिक्षा की-
जिये तथा जो सबसे द्रोह करने वा सबको दुःख देना है उसको भी आप सदैव ।
(धूर्व) ताड़ना कीजिये ॥ हे शिल्प विद्याको जाननेकी दृष्टा करनेवाले मनुष्य तू
जो भौतिक अग्नि । (धूर्वः) सब पदार्थोंका छेदन और अन्यकारका नाश करनेवा-
ला । (अग्नि) है तथा । जो कला चलानेकी चतुर्गतिसे यानोंमें विद्वानोंको । (वह्नितमं)
सुख पहुंचाने । (सस्नितमं) शुद्धि होनेका हेतु । (पप्रितमं) शिल्पविद्याका मुख्य
साधन । (जुष्टतमं) कारीगर लोग जिसका सेवन करने हैं तथा जो । (देवहूतमं)
विद्वानोंको स्तुति करने योग्य अग्नि है उसको । (वयम्) हमलोग । (धूर्वामः) ताड़ने हैं

और जिसका सेवन युक्तिसे न किया जाय तो । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) पीडा करता है । (तं) उस । (धूर्वन्नं) पीडा करनेवाले अग्निको । (धूर्व) पाना-दिकोमें युक्त कर ॥ तथा हे वीर पुरुष त्वय । (यः) जो दुष्ट शत्रु । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) दुःख देता है । (तं) उसको । (धूर्व) नष्ट कर । तथा जो कोई चोर आदि है उसका भी । (धूर्व) नाश कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः-- जो ईश्वर सब जगत्को धारण कर रहा है वह पापी दुष्ट जीवोंको उनके किये हुए पापोंके अनुकूल दंड देकर दुःखयुक्त और धर्मात्मा पुरुषोंको उत्तम कर्मोंके अनुसार फल देके उनकी रक्षा करता है वही सब सुखोंकी प्राप्ति आत्माकी शुद्धि करने और पूर्ण विद्याका देनेवाला विद्वानोंके स्तुति करने योग्य तथा प्रीति और इष्ट बुद्धिसे सेवा करने योग्य है दूसरा कोई नहीं । तथा यह प्रत्यक्ष भौतिक अग्नि भी संपूर्ण शिल्पविद्याओंकी क्रियाओंका सिद्ध करने तथा उनका मुख्य साधन और पृथिवी आदि पदार्थोंमें अपने प्रकाश अथवा उनकी प्राप्तिसे श्रेष्ठ है ॥ क्योंकि जिससे मिट्टीकी हुई आग्नेय आदि उत्तम शस्त्रास्त्रविद्यासे शत्रुओंका पराजय होता है इससे यह भी विद्याकी युक्तियोंसे होय और विमान आदिके सिद्ध करनेके लिये सेवा करनेके योग्य है ॥ ८ ॥

अन्हुतमसीत्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । निचृत् त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ यजमानभौतिकाग्निहोत्रमुपदिश्यते ।

अब यजमान और भौतिक अग्निके कर्मका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अन्हुतमसि हविर्धानं दृहस्व माह्वामा ते यज्ञपति-
र्हार्षीत् ॥

विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वातायापहत रक्षो यच्छ-
न्तां पंच ॥ ९ ॥

अन्हुतम् । असि । हविर्धानमिति हविः । धानम् । दृहस्व ।

मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञः पतिः । हार्षीत् ॥

विष्णुः । त्वा । क्रमतां । उरु । वाताय । अपहतमित्यपः

हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पंच ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अचुतं) कुटिलतारहितम् । (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (हविर्धानं) हविषां धानं स्थित्यधिकरणं । (दंहस्व) वर्धयस्व वर्धयति वा । अत्रपक्षे व्यत्ययः । (मा ह्याः) मा त्यजेः । अत्र लिङर्थे लुङ् । (मा) क्रियार्थे निषेधवाची । (ते) तव । (यज्ञपतिः) पूर्वोक्तस्य यज्ञस्य पतिः पालकः । (ह्यर्पात्) त्यजतु । अत्र लोङर्थे लुङ् । (विष्णुः) व्यापनशीलः सूर्यः । (त्वा) तद्धोतव्यं द्रव्यं । (क्रमतां) चालयति । अत्र लङर्थे लोट् । (उरु) बहु । उर्वति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१। (वाताय) वायोः शुद्धयं सुखदृढयं वा । (अपहतं) विनाशितम् । (रक्षः) दुर्गन्धादिदुःखजालं । (यच्छन्ताम्) निगृह्णन्तु । (पंच) पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिः । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि । वैशे० १।७ । अत्र सुपां सुलुगिति भिसां लुक् । अयं मंत्रः । श० १।१।२।१२-१६ व्याख्यातः ॥ १॥

अन्वयः— हे ऋत्विक् त्वं यदग्निना दंहितमचुतं हविर्धानमस्य-
स्ति तदंहस्व किंतु तत्कदाचिन्मा ह्यामा त्यजेरिदं ते तव यज्ञपतिर्दंहतां
मा ह्यर्पान्मा त्यजतु । एवं भवन्तः सर्वे मनुष्याः पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः
कर्मभिर्यदग्नौ हूयते तन्नियच्छन्तां निगृह्णन्तु । यद्व्यं विष्णुर्व्यापनशी-
लः सूर्योऽपहतं रक्षो यथा स्यात्तथोरु वाताय क्रमयति चालयति । त्वा
तत्सर्वं मनुष्या अग्नौ ह्यमहारा यच्छन्तां निगृह्णन्तु ॥ ९ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्याः परस्परं प्रीत्या कुटिलतां विहाय शिश्न-
कशिण्या भूत्वेमामग्निविद्यां विज्ञानक्रियाभ्यां ज्ञात्वाऽनुतिष्ठन्ति तदा म-
हतीं शिल्पविद्यां संपाद्य शत्रुदारिद्र्यनिवारणपुरःसरं सर्वाणि सुखानि
प्राप्नुवन्तीति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे ऋत्विग् मनुष्य तुम जो अग्निसे बड़ा हुआ । (अचुतं) कुटिलता-

रहित । (हविर्धानं) होमके योग्य पदार्थोंका धारण करना है उसको । (दृंहस्व) बढ़ाओ किंतु किसी समयमें । (मा ह्यः) उसका त्याग मत करो तथा यह । (ते) तुम्हारा । (यज्ञपतिः) यज्ञमान भी उस यज्ञके अनुष्ठानको न छोड़े ॥ इस प्रकार तुम लोग । (पंच) एक तो ऊपरको चेष्टा होना दूसरा नीचेको तीसरा चेष्टासे अपने अंगोंको संकोचना चौथा उनका फैलाना पांचवा चलना फिरना आदि इन पांच प्रकारके क्रमोंसे हवनके योग्य जो द्रव्य हो उसको अग्निमें । (यच्छन्तां) हवन करो । (त्वा) वह जो हवन किया हुआ द्रव्य है उसको । (विष्णुः) जो व्यापनशील सूर्य है वह । (अपहन्) (गन्तः) दुर्गंधादि दोषोंका नाश करता हुआ । (उह वाताय) अत्यंत वायुकी शुद्धि वा सुखकी वृद्धिके लिये । (क्रमतां) चढ़ा देता है ॥९॥

भावार्थः— जब मनुष्य परस्पर प्रीतिके साथ कुटिलनाको छोड़कर शिश्ता देनेवालेके शिष्य होके विशेष ज्ञान और क्रियासे भौतिक अग्निकी विद्याको जानकर उसका अनुष्ठान करने हैं तभी शिल्पविद्याकी सिद्धिके द्वारा सब शत्रु दारिद्र्य और दुःखोंसे छूटकर सब सुखोंको प्राप्त होने हैं इस प्रकार विष्णु अर्थात् व्यापक परमेश्वर-ने सब मनुष्योंके लिये आज्ञा दी है, जिसका पालन करना सबको उचित है ॥९॥

देवस्य त्वेत्यस्य ऋपिः स एव । सविता देवता । भुरिगृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

तस्य यज्ञफलस्य ग्रहणं केन कुर्वन्तीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञके फलका ग्रहण किस करके होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ।

अग्रये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥१०॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्रसवे । अश्विनोः । बा-
हुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥

अग्रये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि

पदार्थः— (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य सर्वसुखदातुरीश्वरस्य ।
 (त्वा) तत् । (सवितुः) सविता वै देवानां प्रसविता । श० १।१।
 २।१७। तस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलैश्वर्य्यप्रदातुः । (प्रसवे) स-
 वितुप्रसूतेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्वीर्वा
 सूर्याचन्द्रमसावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्यां) बलवीर्य्या-
 भ्याम् । वीर्यं वा एतद्राजन्यस्य यद्बाहू । श० ५।३।३।१७। (पूष्णः)
 पुष्टिकर्तुः प्राणस्य । (हस्ताभ्यां) ग्रहणविसर्जनाभ्यां । (अग्नये)
 अग्निविद्यासंपादनाय । (जुष्टं) विद्यां चिकीर्षुभिः सेवितं कर्म । (गृ-
 ह्णामि) स्वीकरोमि । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्या-
 मग्निजलविद्याभ्यां । (जुष्टं) विद्वद्भिः प्रीतं फलम् । (गृह्णामि)
 पूर्ववत् ॥ अयं मंत्रः । श० १।१।२।१७-१९। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— यत्सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
 मग्नये जुष्टमस्ति त्वा तत् कर्माहं गृह्णामि । एवं च यद्विद्वद्भिरग्नीषोमाभ्यां
 जुष्टं प्रीतं चारु फलमस्ति तदहं गृह्णामि ॥ १० ॥

भावार्थः— विद्वद्भिर्मनुष्यैर्विद्वत्संगत्या सम्यक् पुरुषार्थेनेश्वरेणो-
 त्पादितायामस्यां सृष्टौ सकलविद्यासिद्धये सूर्याचन्द्राग्निजलादिपदा-
 र्थानां सकाशात् सर्वेषां बलवीर्य्यवृद्धये च सर्वा विद्याः संसेव्यप्रचार-
 णीयाः । यथा जगदीश्वरेण सकलपदार्थानामुत्पादनधारणाभ्यां सर्वोप-
 कारः कृतोस्ति तथैवास्माभिरपि नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः— मैं । (सवितुः) सब जगनके उत्पन्नकर्त्ता सकल ऐश्वर्य्यके दा-
 ता तथा । (देवस्य) संसारका प्रकाश करनेवाले और सब सुखदायक परमेश्वरके ।
 (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमाके ।
 (बाहुभ्यां) बल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टि करनेवाले प्राणके । (ह-
 स्ताभ्यां) ग्रहण और त्यागसे । (अग्नये) अग्निविद्याके सिद्धकरनेके लिये । (जुष्टं)
 विद्या पढ़नेवाले जिस कर्मकी सेवा करते हैं । (त्वा) उसे । (गृह्णामि) स्वीकार

करता हूँ । इसी प्रकार । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और जलकी विद्या करके । (तुष्टं) विद्वानोंने जिस कर्मको चाहा है उसके फलको । (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ ॥१०॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्योंको उचित है की विद्वानोंका समागम वा अच्छे प्रकार अपने पुरुषार्थसे परमेश्वरकी उत्पन्न की हुई प्रत्यक्ष सृष्टि अर्थात् संसारमें सकल विद्याकी सिद्धिके लिये सूर्य चन्द्र अग्नि और जल आदि पदार्थोंके प्रकाशसे सबके बल वीर्यकी वृद्धिके अर्थ अनेक विद्याओंको पढ़के उनका प्रचार करना चाहिये अर्थात् जैसे जगदीश्वरने सब पदार्थोंकी उत्पत्ति और उनकी धारणासे सबका उप-कार किया है वैसेही हम लोगोंको भी नित्य प्रयत्न करना चाहिये ॥ १० ॥

भूताय त्वेति ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । स्वराड्जगती छ-
न्दः । निपादः स्वरः ।

। यज्ञशालादिगृहाणि कीदृशानि रचनीयानीत्युपदिश्यते ।
उन यज्ञशाला आदिक घर कैसे बनाने चाहिये इस विषयका उपदेश अगले
मंत्रमें किया है ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविर्येपन्ट५हन्तां दु-
र्ध्याः । पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने
हव्य५रक्ष ॥ ११ ॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वंः । अभिविर्येपमित्यऽ
भिविर्येपम् । ट५हन्ताम् । दुर्ध्याः ।

पृथिव्याम् । उरु । अन्तरिक्षम् । अन् । एमि ।

पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्याः । उ-
पस्थ इत्युपस्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥ ११ ॥

पदार्थः—(भूताय) उत्पन्नानां प्राणिनां सुखाय । (त्वा) तं
ऋषिशिल्पादिसाधिनं । (न) निषेधार्थे । (अरातये) रातिर्दानं न विद्यते
यस्मिन् तस्मै शत्रवे बहुदानकरणार्थं दारिद्र्यविनाशाय वा । (स्वंः)

सुखमुदकं वा । स्वरिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। उदकना-
मसु च १।१२। (अभिविख्येषम्) अभितः सर्वतो विविधं पश्येयम्
अत्राभिव्योरुपपदे चक्षिड् इत्यस्याशीलिङ्गार्धधातुकसंज्ञामाश्रित्य
स्याञ् आदेशः । लिङ्ग्याशिष्यङित्यङ् सार्वधातुकसंज्ञामाश्रित्य च
या इत्यस्य इय् आदेशः । सकारलोपाभाव इति । (दृ२ हन्तां) दृ-
हन्तां वर्धयन्ताम् । अत्रान्तर्गतो ण्यर्थः । (दुर्ग्याः) गृहाणि । दुर्ग्या इ-
ति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४। (पृथिव्यां) विस्तृतायां
भूमौ । (उरु) बहु । (अन्तरिक्षं) अवकाशं सुखेन निवासार्थं ।
(अनु) क्रियार्थं । (एमि) प्राप्नोमि । (पृथिव्याः) शुद्धाया विस्तृ-
ताया भूमेः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञं । (नाभौ) मध्ये । (सादया-
मि) स्थापयामि । (अदित्याः) विज्ञानदीप्तेर्वेदवाचः सकाशादन्त-
रिक्षे मेघमण्डलस्य मध्ये अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमिति मंत्रप्रामाण्या-
त् । ऋ० १।८१।१० । अदितिरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं १।११।
पदनामसु च । निघं० ४।१। (उपस्थे) समीपे । (अग्ने) पर-
मेश्वर । (हव्यं) दातुं गृहीतुं योग्यं क्रियाकौशलं सुखं वा । (रक्ष)
पालय । अयं मंत्रः । श० १।१।२।२०—२३। व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— अहं यं भूतायारातयेऽदानायादित्या उपस्थे यज्ञं सा-
दयामि तं कदाचिन्न त्यजामि । हे विद्वांसो भवन्तः पृथिव्यां दुर्ग्यां
दृहन्तां वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्या नाभौ मध्ये येषु गृहेषु स्वरभिवि-
ख्येषं यस्यां पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं चान्वेमि । हे अग्ने जगदीश्वर त्वमस्मा-
कं हव्यं सर्वदा रक्षेत्येकोऽन्वयः । हे अग्ने परमेश्वराहं भूतायारातये पृ-
थिव्या नाभौ ईश्वरत्वोपास्यत्वाभ्यां स्वः सुखरूपं त्वामभिविख्येषम् ।
प्रकाशयामि भवत्कृपयेमेऽस्माकं दुर्ग्या गृहादयः पदार्थास्तत्रस्था म-
नुष्यादयः प्राणिनो दृहन्तां नित्यं वर्धन्ताम् । अहं पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं

व्यापकमुपस्थे त्वा त्वामन्वेमि नित्यं प्राप्नोमि न कदाचित्त्वा त्वां त्यजामि त्वमिममस्माकं हव्यं सर्वदा रक्ष । इति द्वितीयः । अहं शिल्पविद्यजमानो भूतायारातये पृथिव्या नामौ त्वा तमग्निं होमार्थं शिल्पविद्यार्थं च सादयामि । यतोऽयमग्निरदित्या अन्तरिक्षस्थोपस्थे हुतं हव्यं द्रव्यं रक्षति तस्मात्तं पृथिव्यां स्थापयित्वोर्वन्तरिक्षमन्वेमि । अत एव त्वा तं पृथिव्यां सादयामि । एवं कुर्वन्नहं स्वरभिविख्येषम् । तथैवेमे दुर्याः प्रासादास्तत्स्था मनुष्याश्च दंहन्तां शुभगुणैर्वर्धन्तामिति मत्वा तमिममग्निं कदाचिन्नाहं त्यजामि इति तृतीयोऽन्वयः ॥ १ १ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेण मनुष्य आज्ञाप्यते । हे मनुष्य अहं त्वां सर्वेषां भूतानां सुखदानाय पृथिव्यां रक्षयामि त्वया वेदविद्याधर्मानुष्ठानयुक्तेन पुरुषार्थेन सुन्दराणि सर्वर्तुसुखयुक्तानि सर्वतो विशालावकाशसहितानि गृहाणि रचयित्वा सुखं प्रापणीयम् । तथा मत्सृष्टौ यावन्तः पदार्थाः सन्ति । तेषां सम्यग्गुणान्वेषणं कृत्वाऽनेका विद्याः प्रत्यक्षीकृत्य तासां रक्षणं प्रचारश्च सदैव संभावनीयः । मनुष्येणात्रैवं मन्तव्यं सर्वत्राभिव्यापकं सर्वसाक्षिणं सर्वमित्रं सर्वसुखवर्धकमुपासितुमर्हं सर्वशक्तिमन्तं परमेश्वरं ज्ञात्वा सर्वोपकारो विविधविद्यावृद्धिर्धर्मोपस्थानमधर्मादूरं स्थितिः क्रियाकौशलसंपादनं यज्ञक्रियानुष्ठानं च कर्तव्यमिति । अत्र महीधरेण भ्रान्त्या अभिविख्येषमिति पदं ख्या प्रकथने इत्यस्य दर्शनार्थं गृहीतं तत् धात्वर्थादेव विरुद्धम् ॥ १ १ ॥

पदार्थः— मैं जिस यज्ञको । (भूताय) प्राणियोंके सुख तथा । (अरानये) दारिद्र्य आदि दोषोंके नाशके लिये । (अदित्या) वेदवाणी वा विज्ञानप्रकाशके । (उपस्थे) गुणोंमें । (सादयामि) स्थापन करना हूं और । (त्वा) उसको कभी (न) नहीं छोड़ता हूं । हे विद्वान् लोगो तुमको उचित है कि । (पृथिव्यां) विस्तृत भूमिमें । (दुर्याः) अपने घर । (दंहन्तां) बढ़ाने चाहिये मैं । (पृथिव्याः) (नामौ) पृथि-

वीके बीचमें जिन गृहोंमें । (स्वः) जल आदि सुखके पदार्थोंको । (अभिविख्येषम्) सब प्रकारसे देवूं और । (उर्वन्तरिक्षं) उक्त पृथिवीमें बहुतसा अवकाश देकर सुखसे निवास करनेके योग्य स्थान रचकर । (अन्वेमि) प्राप्त होता हूं । हे (अग्ने) जगदीश्वर आप । (हव्यम्) हमारे देने लेने योग्य पदार्थोंकी । (रक्षा) सर्वदा रक्षा कीजिये ॥ यह प्रथम पक्ष हुआ ॥ अब दूसरा पक्ष । हे अग्ने परमेश्वर मैं । (भूताय) संसारी जीवोंके सुख तथा । (अगतये) दरिद्रता विनाश और दान आदि धर्म करनेके लिये । (पृथिव्याः) पृथिवीके । (नाभौ) बीचमें ईश्वरकी सत्ता और उसकी उपासनासे । (स्वः) सुखस्वरूप । (त्वा) आपको । (अभिविख्येषम्) प्रकाश करता हूं । तथा आपकी कृपासे मेरे घर आदि पदार्थ और उनमें रहनेवाले मनुष्य आदि प्राणी । (दृंहन्तां) वृद्धिको प्राप्त हों और मैं । (पृथिव्याम्) विस्तृत भूमिमें । (उरु) बहुतसे । (अंगरिक्षं) अवकाशयुक्त स्थानको निवासके लिये । (अदित्या उपस्थे) सर्वत्र व्यापक आपके समीप सदा । (अन्वेमि) प्राप्त होता हूं । कदाचित् (त्वा) आपका त्याग । (न) नहीं करना हूं । हे जगदीश्वर आप मेरे । (हव्यं) अर्थात् उत्तम पदार्थोंको सर्वदा । (रक्षा) रक्षा कीजिये ॥ यह दूसरा पक्ष हुआ ॥ तथा तीसरा और भी कहते हैं । मैं शिल्पविद्याका जाननेवाला यज्ञको करता हुआ । (भूताय) सांसारिक प्राणियोंके सुख और । (अगतये) दरिद्र आदि दोषोंके विनाश वा सुखसे दान आदि धर्म करनेकी इच्छासे । (पृथिव्या नाभौ) इस पृथिवीपर शिल्पविद्याकी सिद्धि करनेवाला जो । (अग्ने) अग्नि है उसको हवन करने वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (सादयामि) स्थापन करता हूं क्योंकि उक्त शिल्पविद्या इसीसे सिद्ध होती है । (अदित्याः) तथा जो अन्तरिक्षमें स्थित मेघमंडलमें होमद्वारा पहुंचे हुए उत्तम उत्तम पदार्थोंकी रक्षा करनेवाला है इस लिये इस अग्निको । (पृथिव्यां) पृथिवीमें स्थापन करके । (उर्वन्तरिक्षं) बड़े अवकाशयुक्त स्थान और विविध प्रकारके सुखोंको प्राप्त होता हूं अथवा इसी प्रयोजनके लिये इस अग्निको पृथिवीमें स्थापन करना हूं इस प्रकार श्रेष्ठ कर्मोंको करता हुआ । (स्वः) अनेक सुखोंको । (अभिविख्येषम्) देवूं तथा मेरे । (दुर्याः) घर और उनमें रहनेवाले मनुष्य (दृंहन्ताम्) शुभ गुण और सुखसे वृद्धिको प्राप्त हों इस लिये इस भौतिक अग्निका भी त्याग मैं कभी । (न) नहीं करता हूं ॥ यह तीसरा अर्थ हुआ ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और ईश्वरने आज्ञा दी है कि हे मनुष्य लोगो मैं तुम्हारी रक्षा इस लिये करता हूं कि तुम लोग पृथिवीपर सब प्राणियोंको

सुख पहुँचाओ तथा तुमको योग्य है कि वेदविद्या धर्मके अनुष्ठान और अपने पुरुषार्थद्वारा विविध प्रकारके सुख सदा बढ़ाने चाहिये तुम सब ऋतुओंमें सुख देनेके योग्य बहुत अवकाशयुक्त सुन्दर घर बनाकर सर्वदा सुख सेवन करो और मेरी सृष्टिमें जितने पदार्थ हैं उनसे अच्छे अच्छे गुणोंको खोजकर अथवा अनेक विद्याओंको प्रगट करते हुए फिर उक्त गुणोंका संसारमें अच्छे प्रकार प्रचार करते रहो कि जिससे सब प्राणियोंको उत्तम सुख बढ़ता रहे तथा तुमको चाहिये कि मुझको सब जगह व्याप्त सबका साक्षी सबका मित्र सब सुखोंका बढ़ानेहारा उपासनाके योग्य और सर्व शक्तिमान जानकर सबका उपकार विविध विद्याकी वृद्धि धर्ममें प्रवृत्ति अधर्मसे निवृत्ति क्रियाकुशलताकी सिद्धि और यज्ञक्रियाके अनुष्ठान आदि करनेमें सदा प्रवृत्त रहो ॥ इस मंत्रमें महीभरने भ्रान्तिसे । (अभिविख्येयं) यह पद (ख्या प्रकथने) इस धातुका दर्शन अर्थमें माना है यह धातुके अर्थसेही विरुद्ध होने क-
रके अशुद्ध है ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थ इत्यस्य ऋषिः स एव । अप्सवितारौ देवते । स्व-

राट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ अग्नौ हुतं द्रव्यं मेघमंडलं प्राप्य कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

अग्निमें जिस द्रव्यका होम किया जाता है वह मेघमंडलको प्राप्त होके किस प्रकारका होकर क्या गुण करना है इस बातका उपदेश ईश्वरने अगले मंत्रमें किया है ।

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

देवीरापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञत्रयता-
ग्रे यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

पवित्रे इति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्र-
सव इति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवि-
त्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ॥

देवीः । आपः । अग्नेगुव इत्यग्नेगुवः । अग्नेपुव इत्यग्नेपुवः ।

अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । सुधातुमिति सुधाऽतुम् । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । देवयुवमिति देवऽयुवम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) पवित्रकरणहेतू प्राणापानगती । (स्थः) भवतः ।
अत्र व्यत्ययः । (वैष्णव्यौ) यज्ञस्येमौ व्याप्तिकर्तारौ पवनपावकौ तौ ।
(सवितुः) जगदुत्पादकस्येश्वरस्य । (वः) ताः । अत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (उद्) धात्वर्थे । उदित्येतयोः प्राति-
लोभ्यं प्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण)
छिद्ररहितैः । (पवित्रेण) शुद्धिकरणहेतुभिः । (सूर्य्यस्य) प्रत्यक्षलो-
कस्य । (रश्मिभिः) किरणैः । (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः । अत्र सु-
पां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (आपः) जलानि । (अयेगुवः)
अग्रे समुद्रेऽन्तर्गच्छं गच्छन्तीति ताः । (अग्रेपुवः) प्रथमां पृथिवी-
स्थसामौषधिं सेविकाः । (अग्रे) पुरःसरत्वे क्रियासंबन्धे । (इमं)
प्रत्यक्षं । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (यज्ञं) पूर्वीक्तं । (नयत) प्रा-
पयत । (अग्रे) (यज्ञपतिं) यज्ञस्यानुष्ठातारं स्वामिनं । (सुधा-
तुं) शोभना धातवः शरीरस्था मनःप्रादयः सुवर्णादयो वा यस्य तम् ।
(यज्ञपतिं) यज्ञस्य कामयितारं । (देवयुवं) देवान् विदुषो दिव्यगु-
णान्वा यौति प्राप्नोति प्रापयतीति वा तम् । अयं मंत्रः १० १।१
३।१—७। व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विहांसो यथा सवितुः परमेश्वरस्य प्रसवेऽस्मिन्
संसारेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः पवित्रे शुद्धौ वैष्णव्यौ पवन-
पावकौ स्थो भवतः । यथा चैतैरयेगुवोऽग्रेपुवो देवीरापः पवित्रा भवे-
युस्तथा शुद्धानि द्रव्याण्यग्नौ प्रापयत तथैवाहमद्येयं यज्ञमग्रे नीत्वाऽग्रे
सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवं यज्ञपतिं चोत्पुनामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । ये पदार्थाः संयोगेन विकारं प्राप्नुवन्ति । अग्निना छिन्नाः पृथक् पृथक् परमाणवो भूत्वा वायौ विहरन्ति ते शुद्धा भवन्ति यथा यज्ञानुष्ठानेन वायुजलानामुत्तमे शुद्धिपुष्टी जायेते । न तथाऽन्येन भवितुमर्हतः तस्माद्धोमक्रियाशुद्धैर्वाय्वग्निजलादिभिः शिल्पविद्यया यानानि साधयित्वा कामनासिद्धिं कुर्युः कारयेयुश्च या आपोऽस्मात्स्थानादुत्थाय समुद्रमन्तरिक्षं गच्छन्ति ततः पुनः पृथिव्यादिपदार्थानागच्छन्ति । ताः प्रथमाः संख्यायन्ते या मेघस्थास्ता द्वितीया इति । अतपथब्राह्मणे मेघस्य वृत्रस्य सूर्यलोकस्य च युद्धाख्यायिकयाऽस्य मंत्रस्य व्याख्याने मेघविद्योक्ता ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो तुम जैसे । (सविनुः) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अच्छिद्रेण) निर्दोष और । (पवित्रेण) पवित्र करनेका हेतु जो । (सूर्यस्य) सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरण हैं उनसे । (वेष्णुभ्यौ) यज्ञसंबंधी प्राण और अपानकी गनी । (पवित्रे) पदार्थोंके भी पवित्र करनेमें हेतु । (स्थः) हो और जैसे उक्त सूर्यकी किरणोंसे । (अग्नेपुत्रः) आगे समुद्र वा अन्नरिक्तमें चले । (अग्नेपुत्रः) प्रथम पृथिवीमें रहनेवाली सोम ओषधिके सेवन करने तथा । (देवीः) दिव्यगुणयुक्त । (आपः) जल पवित्र हो । वैसे (नयन) पवित्र पदार्थोंका होम अग्निमें करो वैसेही मैं भी । (अद्य) आजके दिन । (इमं) इस । (यज्ञं) पूर्वोक्त क्रियासंबंधी यज्ञको प्राप्त करके । (अग्ने) जो प्रथम । (सुधातुं) श्रेष्ठ मन आदि इन्द्रिय और सुवर्ण आदि धनवात्ता । (यज्ञपतिं) यज्ञका नियमसे पालक तथा । (देवयुवं) विद्वान् और श्रेष्ठ गुणोंको प्राप्त होने वा उनका प्राप्त कराने । (यज्ञपतिं) यज्ञकी इच्छा करनेवाला मनुष्य है उसको । (उगुनायि) पवित्र करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो पदार्थ संयोगसे विकारको प्राप्त होने हैं वे अग्निके नियन्त्रणसे अग्नि सूर्य परमाणुरूप होकर वापुके बीच रहा करने हैं और कुछ शुद्ध भी हो जाते हैं परन्तु जैसी यज्ञके अनुष्ठानसे वायु और वृष्टि जलकी उत्तम शुद्धि और पुष्टि होती हैं वैसी दूसरे उपायसे कभी नहीं हो सक-

नी इससे विद्वानोंकी चाहिये कि होमक्रिया और वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा शिल्पविद्यासे अच्छी अच्छी सवारी बनाके अनेक प्रकारके लाभ उठावें अर्थात् अपनी मनोकामना सिद्धि करके औरोंकी भी कामनासिद्धि करें । जो जल इस पृथिवीसे अन्तरिक्षको चढ़कर वहांसे लौटकर फिर पृथिवी आदि पदार्थोंको प्राप्त होते हैं वे प्रथम और जो मेघमें रहनेवाले हैं वे दूसरे कहाने हैं । ऐसी शतपथ ब्राह्मणमें मेघका वृत्र तथा सूर्यका इन्द्र नामसे वर्णन करके युद्धरूप कथाके प्रकाशसे मेघविद्या दिखलाई है ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीतेत्यस्य ऋपिः पूर्वोक्तः । इन्द्रो देवता । निवृ-
दुष्णिक् छन्दः । ऋपभः स्वरः । अग्रये त्वेत्यस्य ऋपिः स
एव । अग्निर्देवता । विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । दै-
व्याय कर्मणे इत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋपभः स्वरः ।

॥ पुनस्ताः कथंभूता आप इन्द्रवज्रयुद्धं चत्युपदिश्यते ॥

उक्त जल किस प्रकारके हैं वा इन्द्र और वृत्रका युद्ध कैसे होता है सो अगले मंत्रमें कहा गया है ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यै यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्यै प्रोक्षिताः स्थ ॥ अग्रये त्वा जुष्टम्प्रो-
क्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥

दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वो शुद्धाः प-
राजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य इति वृत्रऽतूर्यै ।
यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य इति वृत्रऽतूर्यै ।
प्रोक्षिता इति प्रऽउक्षिताः । स्थः । अग्रये । त्वा । जुष्टम् । प्र
उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥
दैव्याय । कर्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्याया इति देवय-

ज्यायै । यत् । वः । अशुद्धाः । पराजम्भुरिति पराऽजम्भुः ।
इदं । वः । तत् । शुन्धामि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (युष्माः) ताः पूर्वोक्ता आपः । अत्र व्यत्ययः
वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति शसः सकारस्य नत्वाभा-
वश्च । (इन्द्रः) सूर्यलोकः । (अवृणीत) वृणीते । अत्र लङर्थे
लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्रस्य मेघस्य तूर्य्यो वधस्तस्मिन् । वृत्र इति
मेघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । तूरी गतित्वरणहिंसनयोरि-
त्यस्मात्कर्मणि ण्यत् । वृत्रतूर्य्य इति संग्रामनामसु पठितम् । निघं०
२।१७ । (यूयम्) विद्वांसो मनुष्याः । (इन्द्रं) वायुम् । इन्द्रेण वा-
युना । ऋ० १।१४।१० । इतीन्द्रशब्देन वायोर्यहणम् । (अवृणीध्वं)
वृणते स्वीकुरुध्वम् । अत्र प्रथमपक्षे लङर्थे लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्र-
स्य तूर्य्ये शीघ्रवेगे । (प्रोक्षिताः) प्रकृष्टतया सिक्ताः सेचितावा ।
(स्थ) भवन्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (अग्नये) (भौतिकाय परमं-
श्वराय वा । (त्वा) तं यज्ञम् । (जुष्टम्) विद्याप्रीतिक्रियाभिः सेवि-
तम् । (प्रोक्षामि) सेचयामि । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्यां ।
(त्वा) तं वृष्ट्यर्थं । (जुष्टं) प्रीतं प्रीत्या सेवनीयम् । (प्रोक्षामि) प्रेरयामि ।
(दैव्याय) दिवि भवं दिव्यं तस्य भावस्तस्मै । (कर्मणे) पंचविध-
लक्षणचेष्टामात्राय । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुंचनं प्रसारणं गमनमि-
ति कर्माणि । वैशे० १ । ७ । इत्यत्र पंचविधं कर्म गृह्यते । (शु-
न्धध्वम्) शुन्धन्ति शोधयत वा । अत्रापि व्यत्ययः आत्मनेपदं च ।
(देवयज्यायै) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा यज्या सत्क्रि-
या तस्यै । छन्दसि निष्टर्क्यं० अ० ३।१।१२३ । इति देवयज्या-
शब्दो निपातितः । (यत्) यस्माद्यज्ञेन शोधितत्वात् । (वः) तासां
युष्माकं वा । (अशुद्धाः) न शुद्धा अशुद्धा गुणाः । (पराजम्भुः) प-

राहता विनष्टा भवेयुः । अत्र लिङर्थे लिट् । (इदं) शोधनम् ।
 (वः) तासां युष्माकं वा । (तत्) तस्मादशुद्धिनाशेन सुखार्थत्वात् ।
 (शुन्धामि) पवित्रीकरोमि ॥ अयं मंत्रः । श० १।१।३।८-१२
 व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— यथाऽयमिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मास्ताः पूर्वोक्ता अप
 अवृणीत वृणीते । यथा ता इन्द्रं वायुमवृणीध्वं वृणते तथैव ता अपो
 यूयं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता वृणीध्वम् । यथा ता आपः शुद्धाः स्थो भ-
 वेयुरेतदर्थमहं यज्ञानुष्ठाता दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्नये जुष्टं त्वा
 तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवमग्नीषोमाभ्यां त्वा तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवं यज्ञ-
 शोधितास्ता आपः शुन्धध्वं शुन्धन्ति यदस्तासामशुद्धा गुणास्ते पराज-
 भुस्तत् तस्मात् वस्तासामिदं शोधनं शुन्धामि । इत्येकोऽन्वयः ॥ हे
 यज्ञानुष्ठातारो मनुष्या यद्यदिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मा इन्द्रमवृणीत यद्यस्मा-
 च्चेन्द्रेण वृत्रतूर्य्ये ताः प्रोक्षिताः स्थ भवन्ति । तस्माद्यूयं त्वा तं यज्ञं
 सदा वृणीध्वम् । एवं च सर्वो जनोहं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्न-
 ये त्वा तं जुष्टं यज्ञं प्रोक्षामि तथा चाग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वा तं यज्ञं प्रो-
 क्षामि एवं कुर्वन्तो यूयं सर्वान् पदार्थान् जनांश्च शुन्धध्वं शोधयत ।
 यदोऽशुद्धा दोषास्ते सदैव पराजभुर्निवृत्ता भवेयुस्तत्तस्मात्कारणादहं
 वो युष्माकमिदं शोधनं शुन्धामि ॥ इति द्वितीयोऽन्वयः ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरेणाग्निसूर्यावेतदर्थौ रचितौ
 यदिमौ सर्वेषां पदार्थानां मध्ये प्रविष्टौ जलौषधिरसान् छित्वा । वायुं
 प्राप्य मेघमण्डलं गत्वा गत्य च शुद्धिसुखकारका भवेयुस्तस्मान्मनु-
 ष्यैरुत्तमसुखलाभायाग्नौ सुगन्ध्यादिपदार्थानां होमेन वायुवृष्टिजलशु-
 द्धिद्वारा दिव्यसुखानामुत्पादनाय संप्रीत्या नित्यं यज्ञः करणीयः । य-
 तः सर्वे दोषा नष्टा भूत्वाऽस्मिन् विश्वे सततं शुद्धा गुणाः प्रकाशि-

ता भवेयुः । एतदर्धमहमीश्वर इदं शोधनमादिशामि यूयं परोपकारार्थानि शुद्धानि कर्माणि नित्यं कुरुतेति । एवं रीत्यैव वाय्वग्निजलगुणग्रहणप्रयोजनाभ्यां शिल्पविद्ययाऽनेकानि यानानि यन्त्रकलाश्च रचयित्वा पुरुषार्थेन सदैव सुखिनो भवतेति ॥ १३ ॥

पदार्थः— यह । (इन्द्रः) सूर्यलोक । (वृत्रतूष्यं) मेघके बधके लिये । (युष्माः) पूर्वोक्त जलोंको । (अवृणीत) स्वीकार करना है जैसे जल । (इन्द्रं) वायुको । (अवृणीध्वम्) स्वीकार करते हैं वैसेहां । (यूयं) हे मनुष्यो तुम लोग उन जल ओषधी रसोंको शुद्ध करनेके लिये । (वृत्रतूष्यं) मेघके शीघ्रवेगमें । (प्रोक्षिताः) संसारी पदार्थोंके संचिचनेवाले जलोंको । (अवृणीध्वं) स्वीकार करो और जैसे वे जल शुद्ध । (स्थ) होते हैं वैसे तुम भी शुद्ध हो । इसलिये मैं यज्ञका अनुष्ठान करनेवाला । (दैव्याय) सबकों शुद्ध करनेवाले । (कर्मणे) उत्त्प्रेषण—उछालना । अवत्प्रेषण—नीचे फेंकना । आकुंचन—सिमेटना । प्रसारण—फैलाना । गमन—चलना आदि पांच प्रकारके कर्म हैं उनके और । (देवयज्यायै) विद्वान् वा श्रेष्ठ गुणोंकी दिव्य क्रियाके लिये । तथा (अग्नये) भौतिक अग्निसे सुखके लिये । (जुष्टम्) अच्छी क्रियाओंसे सेवन करने योग्य । (त्वा) उस यज्ञको । (प्रोक्षामि) करता हूं तथा । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे वर्षाके निमित्त । (जुष्टं) प्रीति देनेवाला और प्रीतिसे सेवने योग्य । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुंचानाहूं इस प्रकार यज्ञसे शुद्ध किये हुए जल । (शुन्धध्वं) अच्छे प्रकार शुद्ध होने हैं । (यत्) जिसकारण यज्ञकी शुद्धिसे । (वः) पूर्वोक्त जलोंके अशुद्धि आदि दोष । (पराजघ्रुः) निवृत्त हैं । (तत्) उन जलोंकी शुद्धिको मैं । (शुंधामि) अच्छे प्रकार शुद्ध करताहूं । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ है । हे यज्ञ करनेवाले मनुष्यो । (यत्) जिस कारण । (इन्द्रः) सूर्यलोक । (वृत्रतूष्यं) मेघके बधके निमित्त । (युष्माः) पूर्वोक्त जल और । (इन्द्रं) पशुनको । (अवृणीत) स्वीकार करता है तथा जिस कारण सूर्यने । (वृत्रतूष्यं) मेघकी शीघ्रताके निमित्त । (युष्माः) पूर्वोक्त जलोंको । (प्रोक्षिताः) पदार्थ संचिचनेवाले । (स्थ) किये हैं इससे । (यूयं) तुम । (त्वा) उक्त यज्ञको सदा स्वीकार करके । (नयत) सिद्धिको प्राप्त करो इस प्रकार हम सब लोग । (दैव्याय) श्रेष्ठ कर्म वा (देवयज्यायै) विद्वान् और दिव्य गुणोंकी श्रेष्ठ क्रियाओंके तथा । (अग्नये) परमेश्वरकी प्राप्तिके लिये । (जुष्टं) प्रीति करानेवाले यज्ञको । (प्रोक्षामि) सेवन करें तथा । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे प्र-

काशित होनेवाले । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुंचावें हे मनुष्यो इस प्रकार करते हुए तुम सब पदार्थ वा सब मनुष्योंको । (शुन्धध्वम्) शुद्ध करो । (यत्) और जिससे । (वः) तुम लोगोंके अशुद्धि आदि दोष हैं वे सदा । (पराजघ्नुः) निवृत्त होते रहें । वैसेही मैं वेदका प्रकाश करनेवाला तुम लोगोंके शोधन अर्थात् शुद्धि प्रकाशको । (शुन्धामि) अच्छे प्रकार बढ़ाताहूं ॥ १२ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने अग्नि और सूर्यको इस लिये त्वा है कि वे सब पदार्थोंमें प्रवेश करके उनके रस और जलको छिन्न भिन्न कर दें जिससे वे वायुमंडलमें जाकर फिर वहांसे पृथिवीपर आके सबको सुख और शुद्धि करनेवाले हों । इससे मनुष्योंको उत्तम सुख प्राप्त होनेके लिये अग्निमें सुगंधित पदार्थोंके होमसे वायु और वृष्टि जलकी शुद्धिद्वारा श्रेष्ठ सुख बढ़ानेके लिये प्रीतिपूर्वक नित्य यज्ञ करना चाहिये जिससे इस संसारके सब रोग आदि दोष नष्ट होकर उसमें शुद्ध गुण प्रकाशित होते रहें इसी प्रयोजनके लिये मैं ईश्वर तुम सभीोंको उक्त यज्ञके निमित्त शुद्धि करनेका उपदेश करताहूं कि हे मनुष्यो तुम लोग परोपकार करनेके लिये शुद्ध कर्मोंको नित्य किया करो तथा उक्त गीतसे वायु अग्नि और जलके गुणोंको शिल्पक्रियामें युक्त करके अनेक यान आदि यंत्रकला बनाकर अपने पुरुषार्थसे सदैव सुखयुक्त हो ॥ १३ ॥

शर्मासीत्यस्य पूर्वोक्त ऋषिः । यज्ञां देवता । स्वराड् जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ।

पुनः स यज्ञः कीदृशोस्ति कथं कर्तव्यश्चेत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ किस प्रकारका है और किस प्रकारसे करना चाहिये इस

विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

शर्मास्यवधूत॑ रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्व-
गंसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुधः प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

शर्म । अस्ति । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता इत्य-

वऽधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । अस्ति । प्रति ।
त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

अद्रिः । अस्ति । वानस्पत्यः । आवा । अस्ति । पृथुबुध इति
पृथुबुधः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखकारकं गृहं । शर्म इति गृहनामसु प-
ठितम् । निघं० ३।४। (अस्ति) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(अवधूतम्) दूरीकृतं विचालितम् । (रक्तः) दुष्टस्वभावो जन्तुः ।
(अवधूताः) दूरीभूताः । (अरातयः) दानशीलतारहिताः शत्रवः ।
(अदित्याः) पृथिव्याः । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । नि-
घं० १।१। (त्वक्) त्वग्वत् । (अस्ति) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थे पश्चादर्थे । प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यं प्राह । निरु० १।३। (त्वा)
तत्त्वं वा । (अदितिः) नाशरहितो जगदीश्वरः । अदितिरिति पदना-
मसु पठितम् । निघं० ५।९। अनेन ज्ञानस्वरूपोऽर्थो गृह्यते । अन्तरि-
क्षं वा । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । (अद्रिः) मेघा अद्रिरिति मेघ-
नामसु पठितम् । निघं० १।१०। (अस्ति) अस्ति । (वानस्पत्यः)
वनस्पतेर्विकारो रसमयः । (आवा) जलगृहीतां मेघः । आवेति मे-
घनामसु पठितम् । निघं० १।१०। (अस्ति) अस्ति । (पृथुबुधः)
पृथु विस्तीर्णं बुधमन्तरिक्षं निवासाय यस्य स पृथुबुधो मेघः । बुधम-
न्तरिक्षं वद्धा अस्मिन् धृता आप इति । निरु० १०।४४। (प्रति)
उक्तार्थे । (त्वा) तं । (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत्
सेविनं । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । अयं मंत्रः । श० १।१।४।
४-७। व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या युष्मद्गृहं शर्मासि भवतु तस्माद्गृहाद्रक्षोऽ-
वधूतमरातयोऽवधूता भवन्तु । तच्च गृहमदित्यास्त्वगासि पृथिव्यास्त्व-

ग्वदस्त्विति सर्वो जनः प्रतिवेत्तु । यो वानस्पत्योऽद्रिः पृथुवृद्धो धावा
मेघोसि वर्तते । एतद्दिधामदितिर्जगदीश्वरस्तुभ्यं वेत्तु कृपया वेदय-
तु । विद्वानप्यदित्यास्त्वग्वत्त्वा तं व्यवहारं प्रतिवेत्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः— ईश्वरेणाज्ञाप्यते मनुष्यैः शुद्धायाः सर्वतोऽवकाशयुक्ता-
याः पृथिव्या मध्ये सर्वेष्वृतुषु सुखदायकं गृहं रचयित्वा तत्र सुखेन
स्थातव्यम् । तस्मात्सर्वे दुष्टा मनुष्या दोषाश्च निवारणीयास्तत्र सर्वा-
णि साधनान्यपि स्थापनीयानि । तत्रैव वृष्टिहेतुर्यज्ञोऽनुष्ठाय सुखा-
नि संपादनीयानि । एवं कृते वायुवृष्टिजलशुद्धिद्वारा जगति महत्सुखं
सिध्यतीति ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुस्मात्तु यः । (शर्म) सुख देनेवाला । (असि) हो ।
उस घरसे । (रत्नः) दुष्टस्वभाववाले प्राणी । (अवधूतः) अलग करो और । (अ-
रातयः) दान आदि धर्मरहित शत्रु । (अवधूताः) दूर हों । उक्त गृह । (अदि-
न्याः) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके तुल्य । (असि) हों । (अदिनिः) ज्ञानस्वरूप
ईश्वरहीसे उस घरको (प्रतिवेत्तु) सब मनुष्य ज्ञानें और प्राप्त हों तथा जो । (वा-
नस्पत्यः) वनस्पतीके निमित्तसे उत्पन्न होने । (पृथुवृद्धः) अनिविस्तारयुक्त अन्न-
गिन्तमें रहने तथा । (धावा) जलका ग्रहण करनेवाला । (अद्रिः) मेघ । (असि)
हैं उस और इस विद्याको । (अदिनिः) जगदीश्वर तुस्मारे लिये । (वेत्तु) कृपा क-
रके जनावें । विद्वान् पुरुष भी । (अदिन्याः) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके समान ।
(त्वा) उक्त घरकी रचनाको । (प्रतिवेत्तु) ज्ञानें ॥ १४ ॥

भावार्थः— ईश्वर मनुष्योंको आज्ञा देता है कि तुम लोग शुद्ध और विस्तार-
युक्त भूमिके बीचमें अर्थात् बहूनसे अवकाशमें सब ऋतुओंमें सुख देने योग्य घरको
बनाके उसमें सुखपूर्वक वास करो । तथा उसमें रहनेवाले दुष्ट स्वभावयुक्त मनुष्यादि
प्राणी और दोषोंको निवृत्त करो फिर उसमें सब पदार्थ स्थापन और वर्षाका हे-
तु जो यज्ञ है उसका अनुष्ठान करके नानाप्रकारके सुख उत्पन्न करना चाहिये
क्योंकि यज्ञके करनेसे वायु और वृष्टिजलकी शुद्धिद्वारा संसारमें अत्यंत सुख सि-
द्ध होता है ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । निचृज्जगती

छन्दः । निषादः स्वरः । हविष्कृदिति याजुषी पंक्ति-

श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्तं यज्ञं किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनन्देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्वावासि बानस्पत्यः स इदन्देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमिं शमीष्व ॥ हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

अग्नेः । तनूः । अस्ति । वाचः । विसर्जनमिति विसर्जनम् ।
देववीतये इति देवऽवीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्वावेति
बृहत्ऽवा । अस्ति । बानस्पत्यः । सः । इदम् ।
देवेभ्यः । हविः । शमीष्वेति शमीष्व । सुशमीति सुऽशमि ।
शमीष्वेति शमीष्व । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ ।
इहि । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ । इहि ॥ १५ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) भौतिकस्य । (तनूः) शरीरवत्तस्य संयोगे-
न विस्तृतो यज्ञः । (अस्ति) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(वाचः) वेदवाण्याः । (विसर्जनम्) यजमानेन होतृभिश्च हविष-
स्त्यागो मौनं वा । (देववीतये) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा वी-
तिर्ज्ञानं प्रापणं प्रजनं व्याप्तिः प्रकाशः । अन्येभ्य उपदेशनं विविधभो-
गो वा यस्यां तस्यै । वी गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनस्वादनेषु । (त्वा)
तमिमं सम्यक् शोधितं हविःसमूहं । (गृह्णामि) स्वीकरोमि ।
(बृहद्वावा) बृहद्वासौ यावा च सः । (अस्ति) अस्ति । (बानस्प-
त्यः) यो वनस्पतेर्विकारस्तं हविःसंस्कारार्थं । (सः) त्वं यज-

मानः । (इदं) यत् प्रत्यक्षं हुतं तत् । (देवेभ्यः) विद्मद्भ्यो दिव्य-
गुणोभ्योवा । (हविः) संस्कृतं सुगंध्यादियुक्तं द्रव्यम् । (शमीष्व)
दुःखनिवृत्तये सुखसंपादनार्थं कुरुष्व । शमु उपशमे इत्यस्माद्बहुलं
छन्दसीति श्यनो लुक् । तुरुस्तु शम्यमः० अ० ७।३।१५। इतीडा-
गमः । महीधरेणात्र शपो लुगित्यशुद्धं व्याख्यातम् । (सुशमि) सु-
ष्ठु दुःखं शमितुं शीलं धर्मः पदार्थानां साधुकरणं वा यस्य तत् । श-
मित्यष्टा० अ० ३।२।१४१। अनेन शमेधिनुए । इदमपि पदमुवट-
महीधराभ्यामन्यथैव व्याख्यातम् । (शमीष्व) पुनरुच्चारणं हविषोऽत्य-
न्तसंस्कारद्योतनार्थम् । (हविष्कृत्) हविः करोति । अनया वेदवा-
ण्या सा हविष्कृद्वाक् । (एहि) अध्ययनेनैवैति प्राप्नोति । (हविष्कृत्)
अत्र यज्ञसंपादनाय ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्विधा वेदाध्ययन-
संस्कृता सुशिक्षिता वाग् गृह्यते । अयं मंत्रः । श० १।१।४।८-१७
व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— अहं सर्वो जनो यस्य हविषः संस्काराय । बृहद्वावा-
स्यस्ति वानस्पत्यश्च यदिदं देवेभ्यो भवति तं देववीतये गृह्णामि । हे
विद्मन् स त्वं देवेभ्यो विद्मद्भ्यः सुशमि तद्धविः शमीष्व शमीष्व । ये
मनुष्या वेदादीनि शास्त्राणि पठन्ति पाठयन्ति च तानेवेयं वाग्
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीत्याह ॥ १५ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्या वेदादिशास्त्रद्वारा यज्ञक्रियां फलं च वि-
दित्वा सुसंस्कृतेन हविषा यज्ञं कुर्वन्ति तदा स सुगंध्यादिद्रव्यहोम-
द्वारा परमाणुमयो भूत्वा वायौ दृष्टिजले च विस्तृतः सन् सर्वान् प-
दार्थानुत्तमान् कुर्वन् दिव्यानि सुखानि संपादयति । यश्चैवं सर्वेषां प्रा-
णिनां सुखाय पूर्वोक्तं त्रिविधं यज्ञं नित्यं करोति तं सर्वे मनुष्या ह-
विष्कृदेहि हविष्कृदेहीति सत्कुर्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः— मैं सब जनोंकेसहित जिस । हवि अर्थात् पदार्थके संस्कारके लिये । (बृहद्वावसि) बडे२ पत्थर । (असि) हैं और । (वानस्पत्यः) काष्ठके मूसल आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणोंके लिये उस यज्ञको । (देववीनये) श्रेष्ठ गुणोंके प्रकाश और श्रेष्ठ विद्वान् वा विविध भोगोंकी प्राप्तिके लिये । (प्रतिगृह्णामि) ग्रहण करताहूँ । हे विद्वान् मनुष्य तुम । (देवेभ्यः) विद्वानोंके सुखके लिये । (सुएमि) अच्छे प्रकार दुःख शांत करनेवाले । (हविः) यज्ञ करने योग्य पदार्थको । (शमीष्व) (शमीष्व) अत्यंत शुद्ध करो । जो मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंकी प्रतिपूर्वक पढ़ने वा पढ़ाते हैं उन्हींको यह । (हविष्कृन्) हविः अर्थात् होममें चढ़ाने योग्य पदार्थोंका विधान करनेवाली जो कि यज्ञको विस्तार करनेके लिये वेदके पढ़नेसे ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य और शूद्रोंकी शुद्ध सुशिक्षित और प्रसिद्ध वाणी है सो प्राप्त होती है ॥ १५ ॥

भावार्थः— जब मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंके द्वारा यज्ञक्रिया और उसका फल जानके शुद्धि और उत्तमताके साथ यज्ञको करने हैं तब वह सुगंधी आदि पदार्थोंके होमद्वारा परमाणु अर्थात् अति सूक्ष्म होकर वायु और वृष्टि जलमें विस्तृत हुआ सब पदार्थोंको उत्तम करके दिव्य सुखोंको उत्पन्न करता है । जो मनुष्य सब प्राणियोंके सुखके अर्थ पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञको नित्य करना है उसको सब मनुष्य हविष्कृन् अर्थात् यह यज्ञका विस्तार करनेवाला, यज्ञका विस्तार करनेवाला उत्तम मनुष्य है ऐसा बारंबार कहकर सत्कार करें ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसीत्यस्य ऋपिः स एव । वायुर्देवता । ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

देवो वः सवितेत्यस्य ऋपिः स एव । सविता देवता । विराड् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ॥

। फिर भी यह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कुक्कुटोसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयं संघातं संघातं जेष्व वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं र-

क्षौ वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपा-
णिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्व इति मधुऽजिह्वः । इषम् । ऊर्ज-
म् । आ । वद । त्वया । वयं । संघातः । संघातमिति सं-
घातः संघातम् । जेषम् । वर्षवृद्धमिति वर्षऽवृद्धम् । असि ।
प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्षऽवृद्धम् । वेत्तु । परापूतमि-
ति परापूतम् । रक्षः । परापूता इति परापूताः । अरा-
तयः । अपहतमित्यपऽहतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि ।
विनक्तु । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्यऽ
पाणिः । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण । पाणिना ॥ १६ ॥

पदार्थः— (कुक्कुटः) कुकं परद्रव्यादातारं चोरं शत्रुं वा कुटति
येन स यज्ञः । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (मधुजि-
ह्वः) मधुरगुणयुक्ता जिह्वा ज्वाला प्रयुज्यते यस्मिन् सः । (इषम्)
अन्नादिपदार्थसमूहं । इषमित्यन्नामसु पठितम् । निघं० २।७।
(ऊर्जम्) विद्यादिपराक्रममनुत्तमरसं वा । (आ) क्रियायोगे । (व-
द) उपदिश । (त्वया) परमेश्वरेण विदुषा वीरेण वा सह संगत्य ।
(संघातंसंघातम्) सम्यग्घन्यन्ते जना यस्मिन् तं संग्रामं । संघात इति
संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। अत्र वीप्तायां द्विरुक्तिः ।
(जेषम्) जयेम । अत्र लिङर्थे लुङ् । अङ् वृद्ध्यभावश्च । (वर्षवृ-
द्धम्) शस्त्रास्त्राणां वर्धयितारं । (असि) भवति । (प्रति) क्रियायोगे ।
(त्वा) त्वां तं यज्ञं वा । (वर्षवृद्धं) वृष्टेर्वर्धकं यज्ञं । (वेत्तु) जा-
नातु । (परापूतं) परागतं पूतं पवित्रत्वं यस्मात्तत् । (रक्षः) दुष्ट-
स्वभावो मूर्खः । (परापूताः) परागतः पूतः पवित्रस्वभावो येभ्यस्ते ।

(अरातयः) परपदार्थग्रहीतारः शत्रवः । (अपहतं) अपहन्यते यत् तत् । (रक्षः) दस्युस्वभावः । (वायुः) योऽयं भौतिको वाति । (वः) तान् हुतान् परमाणुजलादिपदार्थान् । (वि) विशेषार्थे । (विनक्तु) वेचयति वेचयतु वा अत्राद्ये पक्षे लङर्थे लोडन्तर्गतो एयर्थश्च । (देवः) प्रकाशस्वरूपः । (सविता) वृष्टिप्रकाशद्वारा दिव्यगुणानां प्रसवहेतुः । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यं ज्योतिः पाणिर्हस्तः किरणव्यवहारो वा यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । १० । ४।३।१। २१। (प्रतिगृभ्णातु) प्रतिगृह्णाति । अत्र ह्यहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । अ० ५।२।३२। इति हकारस्य स्थाने भकारः लङर्थे लोट् । (अच्छिद्रेण) छिद्ररहितेनैकरसेन । (पाणिना) किरणसमूहेन व्यवहारेण । अयं मंत्रः । १० । १।१।४।१८—२४। व्याख्यातः ॥ १४॥

अन्वयः— यतोऽयं यज्ञो मधुजिह्वः कुक्कुटोऽस्यस्तीक्ष्णमूर्जं च प्रापयति तस्मात्स सदैवानुष्ठेयः । हे विहन् त्वमस्य त्रिविधस्य यज्ञस्यानुष्ठानस्य गुणानां च वेपितासि तस्मात्प्रतिवद प्रत्यक्षमुपदिश । यतो वयं त्वया सह संघातं संघातमाजेष्म सर्वान्संग्रामान्विजयेमहि । सर्वो मनुष्यो वर्षवृद्धं त्वा त्वां तं वर्षवृद्धं यज्ञं वा प्रतिवेतु । एवं कृत्वा सर्वैर्जनैः परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रक्षः सदैव कार्य्यम् । यथायं हिरण्यपाणिर्वायुरच्छिद्रेण पाणिना यज्ञे संसारेऽग्निना सूर्येण विच्छिन्नान् पदार्थकणान् प्रतिगृभ्णाति । यथा च हिरण्यपाणिः सविता देवस्तान् विविनक्ति पृथक्करोति तथैव परमेश्वरो विद्वान् मनुष्यश्चाच्छिद्रेण पाणिना सर्वा विद्या विविनक्तु । प्रतिगृभ्णातु तथैव कृपया संप्रीत्या चैतौ वो युष्मानानन्दकरणाय प्रतिगृह्णीतः ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरः सर्वान्मनुष्यानां ज्ञापयति मनुष्यैर्यज्ञानुष्ठानं संग्रामे दुष्टशत्रूणां विजयो गुणज्ञानं विद्यावृद्धसेव-

नं दुष्टानां मनुष्याणां दोषाणांवा निराकरणं सर्वपदार्थच्छेदकोऽग्निः
सूर्योवा तथा सर्वपदार्थधारको वायुश्चास्तीति विज्ञानं परमेश्वरोपास-
नां विद्वत्समागमं च कृत्वा सर्वा विद्याः प्राप्य सदैव सर्वार्था सुखो-
न्नतिः कार्येति ॥ १६ ॥

पदार्थः— जिस कारण यह यज्ञ । (मधुजिह्वः) जिसमें मधुर गुणयुक्त
वाणी हो । तथा (कुट्टः) चोर वा शत्रुओंका विनाश करनेवाला । (अग्नि) है ।
और (इषं) भस्म आदि पदार्थ वा । (ऊर्जं) विद्या आदि बल और उत्तमसे उत्तम
रसको देता है इसीसे उसका अनुष्ठान सदा करना चाहिये । हे विद्वान् लोगो तुम
उक्त गुणोंको देनेवाला जो तीन प्रकारका यज्ञ है उसका अनुष्ठान और हम लो-
गोंकी प्रति उसके गुणोंका । (आवद्) उपदेश करो जिससे । (वयं) हम लोग ।
(त्वया) तुझसे साथ । (संधानंसंयानं) जिनमें उत्तम रीतिसे शत्रुओंका पराजय
होता है अर्थात् अग्नि भागी संग्रामोंको वाग्वार । आ (जेष्य) सब प्रकारसे जीतें
क्योंकि आप युद्धविद्याके जाननेवाले । (अग्नि) हैं इसीसे सब मनुष्य । (वर्षवृद्धं)
शस्त्र और अस्त्रविद्याकी वर्षाको बढ़ानेवाले । (त्वा) आप तथा (वर्षवृद्धम्)
वृष्टिके बढ़ानेवाले उक्त यज्ञको । (प्रनिवेत्तु) जानें इस प्रकार संग्राम करके सब म-
नुष्योंको । (परापूतं) पवित्रता आदि गुणोंको छोड़नेवाले । (रक्षः) दुष्ट मनुष्य ।
तथा । (परापूताः) शुद्धिको छोड़नेवाले और । (अरातयः) दान आदि धर्मसे र-
हित शत्रुजन तथा । (रक्षः) डाकूओंका जैसे । (अपहन्) नाश हो सके वैसा
प्रयत्न सदा करना चाहिये जैसे यह । (हिरण्यपाणिः) जिसका ज्योति हाथ है
ऐसा जो । (वायुः) पवन है । वह (अच्छिद्रेण) एकस । (पाणिना) अपने गमना-
गमन व्यवहारसे यज्ञ और संसारमें अग्नि और सूर्यसे अग्नि सूक्ष्म हुए पदार्थोंको ।
(प्रतिगृह्णातु) ग्रहण करना है । (हिरण्यपाणिः) वा जैसे किरण हैं हाथ जि-
सके वह । (हिरण्यपाणिः) किरणव्यवहारसे । (सविना) वृष्टि वा प्रकाशके द्वारा
दिव्य गुणोंके उत्पन्न करनेमें हेतु । (देवः) प्रकाशमय सूर्यलोक । (वः) उन पदा-
र्थोंको (विविनक्तु) अलग अलग अर्थात् परमाणुरूप करता है वैसेही परमेश्वर वा
विद्वान् पुरुष । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) अपने उपदेशरूप व्यवहारसे
सब विद्याओंको । (विविनक्तु) प्रकाश करें वैसेही कृपा करके प्रीतिके साथ ।
(वः) तुमको अत्यन्त आनन्द करनेके लिये । (प्रतिगृह्णातु) ग्रहण करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है परमेश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा देता

है कि यज्ञका अनुष्ठान संग्राममें शत्रुओंका पराजय अच्छे अच्छे गुणोंका ज्ञान विद्वानोंकी सेवा दुष्ट मनुष्य वा दुष्ट दोषोंका त्याग तथा सब पदार्थोंको अपने तापसे छिन्न भिन्न करनेवाला अग्नि वा सूर्य और उनका धारण करनेवाला वायु है ऐसा ज्ञान और ईश्वरकी उपासना तथा विद्वानोंका समागम करके और सब विद्याओंकी प्राप्ति होके सबके लिये सब सुखोंकी उत्पन्न करनेवाली उन्नति सदा करनी चाहिये॥

॥ १६ ॥

धृष्टिरसीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । ब्राह्मी पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

अथाग्निशब्देन किं किं गृह्यते तेन किं किं च भवतीत्युपादिश्यते

अब अग्निशब्दसे किसकिसका ग्रहण किया जाना और इससे क्या क्या कार्य्य होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

धृष्टिरस्यपाऽग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं
सेधा देवयजं वह ॥

ध्रुवमसि पृथिवीं दृह ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं
सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

धृष्टिः । असि । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यामऽ
अदम् । जहि । निष्क्रव्यादमिति निष्क्रव्यअदम् । सेध ।
आ । देवयजमिति देवऽयजम् । वह ॥

ध्रुवम् । असि । पृथिवीं । दृह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनिं ।
त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनिं । सजातवनीति सजातऽव
नि । उपऽदधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥ १७ ॥

पदार्थः—(धृष्टिः) प्रगल्भइव यजमानः । (असि) भवसि
भवति वा अत्र पक्षे व्यत्ययः । (अप) क्रियायोगे । (अग्ने) परमे-
श्वर धनुर्वेदविद्वान्वा । (अग्निं) विद्युदाख्यं । (आमादं) आमामान-

पक्वान्ति तं । (जहि) हिंसय । (निष्क्रव्यादं) क्रव्यं पक्वमांसमस्ति तस्मान्निर्गतस्तं । (सेध) शास्त्राणि शिञ्चय । (आ) क्रियायोगे । (देवयजं) देवान् विदुषो दिव्यगुणान् यजति संगतान् करोति येन यज्ञेन स देवयट् तं । अत्र अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति सूत्रेण । कृतो बहुलमिति वार्तिकेन करणे विच् प्रत्ययः । । (वह) प्रापय प्रापयति वा । अत्र सर्वत्र पच्चे व्यत्ययः । (ध्रुवं) निश्चलं सुखं । (असि) भवति । (पृथिवीं) विस्तृतां भूमिं तत्स्थान्प्राणिनश्च । (दंह) उत्तमगुणैर्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) ब्राह्मणं विद्वांसं वनति तं । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । अ० ३।२।२७। अनेन ब्रह्मोपपदे वनधातोरिन्प्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यमो लुक् च । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवनि) क्षत्रं संभाजिनं वनति तं । अत्राप्यमो लुक् । (सजातवनि) जातं जातं वनति स जातवनिः समानश्चासौ जातवनिस्तम् । समानस्य छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । अ० ६।३।८४ । अनेन समानस्य सकारादेशः । (उपदधामि) हृदये वेद्यां विमानादियानेषु वा धारयामि । (भ्रातृव्यस्य) द्विषतः शत्रोः । (वधाय) नाशाय हननाय । अयं मंत्रः श० १।१।५।३-८ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धृष्टिरसि । अतो निष्क्रव्यादमामादं देवयजमग्निं सेध । एवं मंगलाय शास्त्राणि शिञ्चित्वा दुःखमपजहि सुखं चावह । तथा हे परमेश्वर त्वं ध्रुवमसि । अतः पृथिवीं दंह ! हे जगदीश्वराग्ने यत ईदृशो भवान् तस्मादहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनिं क्षत्रवनिं सजातवनिं त्वा त्वामुपदधामीत्येकोऽन्वयः । हे यजमान विहन् यतोऽयमग्निर्धृष्टिरस्यस्ति तथा चामानिष्क्रव्याद्देवयजं यज्ञमावहति तस्मात्त्वमिममामादं निष्क्रव्यादं देवयजमग्निमावह । सेध । अन्येभ्यस्तमेवं शिञ्चय तदनुष्ठानेन दोषानपजहि । यतोऽयमग्निः सूर्य-

रूपेण ध्रुवोऽस्यस्ति तस्मादयमाकर्षणेन पृथिवीं दृंह दृंहति धरति तस्मात्तमहं ब्रह्मवर्णिं क्षत्रवर्णिं सजातवर्णिं भातृव्यस्य वधायोपदधामीति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः सर्वशक्तिमतेनेश्वरेण यतोऽयमामाहा-
हकस्वभावोऽग्नी रचितस्ततो नायं भस्मादिकं दग्धुं समर्थो भवति ।
येनामान्पदार्थान् पक्वाऽदन्ति येनोदरस्थमन्नं पच्यते येन च मनुष्या मृतं
देहं दहन्ति स क्रव्यात् संज्ञोऽग्निर्येनायं दिव्यगुणप्रापको विद्युदा-
ख्यश्च रचितस्तथा येन पृथिवीधागणाकर्षणप्रकाशकः सूर्यो रचितः ।
यश्च ब्रह्मभिर्वेदविद्विर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैः समानजन्मभिर्मनुष्यैश्च वन्द्यते
संसेव्यते । तथा यः सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु वर्तमानः परमेश्वरो भौ-
तिकोऽग्निर्वा । स एव सर्वरूपास्यो भौतिकश्च क्रियासिद्ध्यर्थं सेवनीय
इति ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर आप । (धृष्टिः) प्रगल्भ अर्थात् अत्यन्त नि-
र्भय । (असि) हैं इस कारण । (निष्क्रव्यादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको
छोड़के । (आमादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवयजं) विद्वान् वा श्रेष्ठ गु-
णोंसे मिलाए कग्नेवाले । (अग्निं) भौतिक वा विद्युत् अर्थात् विजलीरूप अग्नि-
को आप । (सेध) सिद्ध कीजिये इस प्रकार हम लोगोंके मंगल अर्थात् उत्तम
उत्तम सुख होनेके लिये शास्त्रोंकी शिक्षा करके दुःखोंको । (अपजहि) दूर की-
जिये और आनन्दको (आवह) प्राप्त कीजिये तथा हे परमेश्वर आप । (ध्रुवं)
निश्चल सुख देनेवाले । (अग्निं) हैं इसमें । (पृथिवीं) विस्मृतभूमि वा उसमें
रहनेवाले मनुष्योंको । (दृंह) उत्तम गुणोंसे वृद्धियुक्त कीजिये । हे (अग्ने) जगदी-
श्वर जिस कारण आप अन्यत्र प्रशंसनीय हैं इसमें मैं । (भातृव्यस्य) दुष्ट वा श-
त्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवर्णिं) (क्षत्रवर्णिं) (सजातवर्णिं) ब्राह्मण
क्षत्रिय तथा प्राणिमात्रके । सुख वा दुःख व्यवहारके देनेवाले । (त्वा) आपको ।
(उपदधामि) हृदयमें स्थापन करना हूँ । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । तथा
हे विद्वान् यजमान जिस कारण यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (धृष्टिः) अति ती-

क्षण । (अग्नि) है तथा निरुद्ध पदार्थोंको छोड़कर उत्तम पदार्थोंसे । (देवयज्ञ) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाले यज्ञको । (आवह) प्राप्त करना है इससे नुम । (निष्कव्यादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको छोड़के । (आमादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवयज्ञ) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाले । (अग्नि) प्रत्यक्ष वा बिजलीरूप अग्निको । (आवह) प्राप्त करो तथा उसके जाननेकी इच्छा करनेवाले लोगोंको शास्त्रोंकी उत्तम २ शिक्षाओंके साथ उसका उपदेश । (सिध) करो तथा उसके अनुष्ठानमें जो दोष हों उनको । (अपजहि) विनाश करो जिस कारण यह अग्नि सूर्यरूपसे । (ध्रुवं) निश्चल । (अग्नि) है इसी कारण यह आकर्षणशक्तिसे । (पृथिवीं) विमृत्त भूमि वा उसमें रहनेवाले प्राणियोंको । (दहं) दहू करना है इसीसे मैं उस । (ब्रह्मवर्नि) (ज्ञत्रवर्नि) (मज्जानवर्नि) ब्राह्मण ज्ञत्रिय वा जीवमात्रके मुखदुःखको अलग २ करनेवाले भौतिक अग्निको । (भ्रातृव्यस्य) दुष्ट वा शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये हवन करनेकी वेदी वा विमान आदि यानोंमें । (उपदधामि) स्थापन करता हूं । यह दृग्ग अर्थ हुआ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रेष्ठांशका है और सर्वशक्तिमान् ईश्वरने यह भौतिक अग्नि आय अर्थात् कच्चे पदार्थ जलानेवाला बनाया है इस कारण भस्मरूप पदार्थोंके जलानेको समर्थ नहीं है जिससे कि मनुष्य कच्चे कच्चे पदार्थोंको पकाकर खाते हैं तथा जिस करके सब प्राणियोंका खाया हुआ अन्न आदि द्रव्य पकता है और जिस करके मनुष्य लोग मरे हुए शरीरोंको जलाते हैं वह क्रव्यात् अग्नि कहाता है और जिससे दिव्य गुणोंको प्राप्त करनेवाली विद्युत् बनी है तथा जिससे पृथिवीका धारण और आकर्षण करनेवाला सूर्य बना है और जिसे वेदविद्याके जाननेवाले ब्राह्मण वा धनुर्वेदके जाननेवाले ज्ञत्रिय वा सब प्राणीमात्र सेवन करते हैं तथा जो सब संसारी पदार्थोंमें वर्तमान परमेश्वर है वह हि सब मनुष्योंका उपास्य देव है तथा जो क्रियाओंकी सिद्धिके लिये भौतिक अग्नि है यह भी यथायोग्य कार्यद्वारा सेवा करनेके योग्य है ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्मेन्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता सर्वस्य । पूर्वस्य

बाह्या उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । धर्ममसीति

मध्यस्यार्ची त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । विश्वाभ्य

इत्युत्तरस्यार्ची पंक्तिश्छन्दः पंचमः स्वरः ॥

॥ पुनरग्निशब्देनोक्तावर्थाबुपदिश्येते ॥

फिर भी अग्निशब्दसे अगले मंत्रमें फिर दोनों अर्थोंका प्रकाश किया है ।

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षन्दृ५ह ब्र-
ह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रा-
तृव्यस्य बधाय ॥ धर्त्रमसि दिवन्दृ५ह ब्रह्मवनि
त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य
बधाय ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चित्त-
स्थोर्ध्वचितो भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥

॥ १८ ॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । धरुणम् । अस्ति । अन्तरिक्षम् ।
दृ५ह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्र-
ऽवनि । सजातवनीति सजातऽवनि । उप । दधामि ।
भ्रातृव्यस्य । बधाय ॥ धर्त्रम् । अस्ति । दिवम् । दृ५ह ।
ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनि ।
सजातवनीति सजातऽवनि । उपऽदधामि । भ्रातृव्यस्य ।
बधाय ॥ विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उपदधामि ।
चित्तः । स्थ । ऊर्ध्वचित्तु इत्यूर्ध्वऽचित्तः । भृगूणां । अंगि-
रसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ब्रह्म) वेदं । (गृ-
भ्णीष्व) ग्राह्य गृह्णाति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । हयहोऽच्छं-
सीति हकारस्य भकारः । (धरुणं) धरति सर्वलोकान् यनत् तेजश्च ।
(अस्ति) अस्ति । अत्र पक्षे प्रथमार्थे मध्यमः । (अन्तरिक्षं) आ-
काशस्थान् पदार्थान् । अन्तरात्मस्थमक्षयं ज्ञानं वा । अन्तरिक्षं क-
स्मादन्तरा ज्ञानं भवत्यन्तरे मे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

निरु० २।१०। (दृंह) दृढीकुरु करोति वा । (ब्रह्मवर्नि)
 वेदं वनयति तं । (त्वा) त्वां । (क्षत्रवर्नि) राज्यं वनयति तं ।
 (सजातवनि) समाना जाता विद्याः समानं जातं राज्यं वा वनयति येन
 तं । (उपदधामि) धारयामि । (धर्त्र) धरति यत् येन वा । वायुर्वा व धर्त्र
 चतुष्टोमः । स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुतेतद्यत्तमाह धर्त्रमिति
 प्रतिष्ठा वै धर्त्र । वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति
 स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि
 भूतान्युभयतः परिगृह्णाति । श० ८।२।४।२६। अनेन प्रमाणेन धर्त्र-
 शब्देन वायुरीश्वरश्च गृह्येते । (असि) अस्ति वा । (दिवं) ज्ञानप्र-
 काशं सूर्यलोकं वा । (दृंह) सम्यग्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवर्नि)
 सर्वमनुष्यार्थं ब्रह्मणो वेदस्य विभाजितारम् । ब्रह्माण्डस्य मूर्त्तद्रव्यस्य
 प्रकाशकं वा । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवर्नि) राजधर्मप्रकाशस्य
 विभाजितारं राजगुणानां दृष्टान्तेन प्रकाशयितारं वा । (सजातवनि)
 समानान् जातान् वेदान् क्षत्रधर्मान् मूर्त्तान् जगत्स्थान् पदार्थान्वा
 वनयति प्रकाशयति तं । (विश्वाभ्यः) सर्वाभ्यः । (त्वा) त्वां तं वा ।
 (आशाभ्यः) दिग्भ्यः । आशा इति दिङ्नामसु पठितम् । निधं०
 १।६। (उपदधामि) उपदधाति वा सामीप्ये धारयामि तेन पुष्णामि
 वा । (चितः) चेतयन्ति संजानन्ति ये ते चितः । अत्र वा शर्प्रकरणे
 स्वर्परे लोपो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन विसर्जनीयलोपः । (स्थ) भ-
 वथ भवन्ति वा । (ऊर्ध्वचितः) ऊर्ध्वानुत्कृष्टगुणान् चेतयन्ति ते म-
 नुष्याश्चितानि कपालानि वा । (भृगूणां) भृजन्ति यैस्तेषां । (अं-
 गिरसां) प्राणानामङ्गाराणां वा । प्राणो वा अंगिराः । श० ६।३।७।३।
 अङ्गारेष्वंगिरा अंगारा अंकना अंचना । निरु० ३।१७। (तपसा)
 धर्मेविद्याऽनुष्ठानेन तापेन तेजसा वा । (तप्यध्वं) तपन्तु तापयत

वा । अयं मंत्रः । श० १।१।५।९—१३ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धरुणमसि रूपयाऽस्मत्प्रयुक्तं ब्रह्म गृभ्णीष्व तथाऽस्मास्वन्तरिक्षमक्षयं विज्ञानं दंह वर्धय । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वोपदधामि । हे सर्वधातर्जगदीश्वर त्वं सर्वेषां लोकानां धर्ममसि रूपयाऽस्मासु दिवं ज्ञानप्रकाशं दंह । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वा त्वामुपदधामि । त्वां सर्वव्यापकं ज्ञात्वा विश्वाभ्य आशाभ्य उपदधामि । हे मनुष्या यूयमथैवं विदित्वा चित ऊर्ध्वचितः कपालानि कृत्वा भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं यथा तपन्तु तथा तापयन्त्येकः ॥ हे विद्वन् येनाग्निना धरुणं ब्रह्मान्तरिक्षं गृह्यते दह्यते च तं त्वं होमार्थं शिल्पविद्यासिद्ध्यर्थं च गृभ्णीष्व दंह च । तथैवाहमपि भ्रातृव्यस्य वधाय तं ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवन्मुपदधामि । एवं सोऽग्निर्धत्तः सन्सुखमुपदधाति । एवं यो वायुर्धत्तः सर्वलोकधारकोऽस्यस्ति दिवं च दंह दंहति तमहं यथा भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवन्मुपदधामि । तथैव त्वमप्येतं तस्मै प्रयोजनायोपदंह । हे शिल्पविद्यां चिकीर्षो विद्वन् येन वायुना पृथिवी द्यौः सूर्यलोकश्च धार्यते दह्यते च तं त्वं जीवनेार्थं शिल्पविद्यायै च धारय दंह च ब्रह्मवनि इत्यादि पूर्ववत् । हे मनुष्या यथाऽहं वायुविद्यावित्त्वा तमग्निं वायुं च विश्वाभ्य आशाभ्य उपदधामि तथैव यूयमप्युपधत्त । यज्ञार्थं शिल्पविद्यार्थमुपरिचित ऊर्ध्वचितः कपालानि कृत्वा धारितवन्तः सन्तो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं तापयन्त च ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेणेदमादिश्यते भवन्तो विद्वदुन्नतये मूर्खत्वविनाशाय सर्वशत्रूणां निवारणेन राज्यवर्धनाय च वेदविद्यां गृह्णीयुः । योऽग्नेर्दद्विहेतुः सर्वाधारको वायुरग्निमयः सूर्य

ईश्वरश्च स्थ सन्ति तान् सर्वासु दिक्षु विस्तृतान् व्यापकान् विदि-
त्वा यज्ञसिद्धिं विमानादियानरचर्चनं तानि चालयित्वा दुःखानि निवा-
र्य शत्रून् विजयन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर आप । (धरुणं) सबके धारण करनेवाले ।
(अग्नि) हैं इससे मेरी (ब्रह्म) वेदमंत्रोंसे की हुई स्तुतिको (गृष्णीष्व) ग्रहण की-
जिये तथा । (अन्तरिक्षं) आत्मामें स्थित जो अक्षय्य ज्ञान है उसको । (दंह) ब-
ढ़ाइये मैं (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) सब
मनुष्योंके सुखके निमित्त वेदके शाखाशाखान्तरद्वारा विभाग करनेवाले ब्राह्मण
तथा । (क्षत्रवनि) राजधर्मके प्रकाश करनेवाले । (सत्तावनि) जो परम्पर समान
क्षत्रियोंके धर्म और संसारी मूर्तिमान् पदार्थ हैं उन प्राणियोंके लिये अलग अ-
लग प्रकाश करनेवाले । (त्वा) आपको । (उपदधामि) हृदयके बीचमें धारण क-
रना हूं । हे सबके धारण करनेवाले परमेश्वर जो आप । (धर्मम्) लोकोंके धारण
करनेवाले हैं इससे कृपा करके हम लोगोंमें । (दिवं) अत्युत्तम ज्ञानको । (दंह)
बढ़ाइये और मैं । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्र-
ह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सत्तावनि) उक्त वेद राज्य वा परम्पर समान विद्या वा
राज्यादि व्यवहारोंको यथायोग्य विभाग करनेवाले (त्वा) आपको । (उपदधामि)
बारंबार अपने हृदयमें धारण करना हूं । तथा मैं । (त्वा) आपको सर्वव्यापक ज्ञा-
नकर । (विश्वभ्यः) सब । (आशाभ्यः) दिशाओंमें सुख होनेके निमित्त बारं-
वार । (उपदधामि) अपने मनमें धारण करना हूं । हे मनुष्यो तुम लोग उक्त
व्यवहारको अच्छी प्रकार जानकर । (चित्) विज्ञानी तथा । (उर्ध्वचितः) उ-
त्तम ज्ञानवाले पुरुषोंकी प्रेरणासे कपालोंको अग्नि पर धरके तथा (भृगूणां) जि-
नसे विद्या आदि गुणोंको प्राप्त होते हैं ऐसे । (अंगिरसां) प्राणोंके । (तपसा)
प्रभावसे । (तप्यन्त्रं) तपो और तपाओ । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अब
दूसरा भी कहते हैं । हे विद्वान् धर्मात्मा पुरुष जिस । (अग्ने) भौतिक अग्निसे ।
(धरुणं) सबका धारण करनेवाला नेत्र । (ब्रह्म) वेद और । (अन्तरिक्षं)
आकाशमें रहनेवाले पदार्थ ग्रहण वा वृद्धियुक्त किये जाते हैं । (त्वा) उसको
तुम होम वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (गृष्णीष्व) ग्रहण करो । (दंह)
वा विद्यायुक्त क्रियाओंसे बढ़ाओ और मैं भी । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (वधा-
य) विनाशके लिये । (त्वा) उस । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सत्तावनि) सं-

सारी मूर्तिमान् पदार्थोंके प्रकाश करने वा गजगुणोंके दृष्टांतरूपसे प्रकाश करनेवाले भौतिक अग्निको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उपदधामि) स्थापन करता हूं । ऐसे स्थापन किया हुआ अग्नि हमारे अनेक सुखोंको धारण करना है । इसी प्रकार सब लोगोंका । (धर्त्र) धारण करनेवाला वायु । (असि) है तथा (दिवं) प्रकाशमय सूर्य लोकको । (दंष्ट्र) दृढ़ करता है हे मनुष्यो जैसे उसको मैं । (भ्रातृव्यस्य) अपने शत्रुओंके । (बधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सत्तानवनि) वेद राज्य वा परम्पर समान उत्तम शिल्पविद्याओंको यथायोग्य कार्योंमें युक्त करनेवाले उस भौतिक अग्निको (उपदधामि) स्थापन करता हूं जैसे तुम भी उत्तम क्रियाओंमें युक्त करके विद्याके बलसे । (दंष्ट्र) उसको बढ़ाओ । हे विद्या चाहनेवाले पुरुष जो पवन पृथिवी और सूर्य आदि लोकोंको धारण कर रहा है तैसे तुम अपने जीवन आदि सुख वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये यथायोग्य कार्योंमें लगाकर उनकी विद्यासे । (दंष्ट्र) वृद्धि करो तथा जैसे हम अपने शत्रुओंके विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सत्तानवनि) अग्निके उक्त गुणोंके समान वायुको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उपदधामि) संयुक्त करने हैं वैसेही तुम भी अपने अनेक दुःखोंके विनाशके लिये उसको यथायोग्य कार्योंमें संयुक्त करो । हे मनुष्यो जैसे मैं वायुविद्याका ज्ञाननेवाला । (त्रा) उस अग्नि वा वायुको । (विश्वाभ्यः) सब । (आशाभ्यः) दिशाओंसे सुख होनेके लिये यथायोग्य शिल्पव्यवहारोंमें । (उपदधामि) धारण करना हूं । वैसे तुम भी धारण करो । तथा शिल्पविद्या वा होम करनेके लिये । (चितः) (ऊर्ध्वचितः) पदार्थोंके भरे हुए पात्र वा सवारियोंमें स्थापन किये हुए कलायंत्रोंको । (भृगूणाम्) जिनसे पदार्थोंको पकाने हैं उन अंगारोंके । (तपसा) तापसे । (तप्यध्वम्) उक्त पदार्थोंको तपाओ ॥ १८ ॥

भावार्थः—इम मंत्रमें श्रेयालंकार है । ईश्वरका यह उपदेश है कि हे मनुष्यो तुम विद्वानोंकी उन्नति तथा मूर्खपनका नाश वा सब शत्रुओंकी निवृत्तिसे राज्य बढ़ानेके लिये वेदविद्याको ग्रहण करो तथा वृद्धिका हेतु अग्नि वा सबका धारण करनेवाला वायु, अग्निमय सूर्य और ईश्वर इन्हें सब दिशाओंमें व्याप्त ज्ञानकर यज्ञसिद्धि वा विमान आदि यानोंकी रचना धर्मके साथ करो तथा इनसे इनको सिद्ध करके दुःखोंको दूर करके शत्रुओंको जीतो ॥ १८ ॥

शर्मासीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता निचृद्वाही त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ अथ यज्ञस्य स्वरूपमंगानि चोपदिश्यन्ते ॥

इसके अनन्तर ईश्वरने यज्ञका स्वरूप और इसके अंग अंगले
मंत्रमें उपदेश किये हैं ॥

शर्मस्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥

धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिव-
स्कम्भनीरसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

शर्म । असि । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता
इत्यवधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि ।
प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

धिषणा । अस्मि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् ।
वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिषणा । अस्मि । पा-
र्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥ १९ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखहंतुः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (अवधूतं) विनाशितम् । (रक्षः) दुःखं निवारणीयम् ।
(अवधूताः) निवारणीया विचालिता हताः । अवेति विनिग्रहार्थी-
यः । निरु० १।३। (अरातयः) अदानस्वभावाः कृपणाः । (अदित्याः)
अंतरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत् । (असि) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थे । (त्वा) तं यज्ञं । (अदितिः) यज्ञस्यानुष्ठाता यजमानः । अदि-
तिरिति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।५। इति यज्ञस्य ज्ञाता पाल-
कार्थो गृह्यते । (वेत्तु) जानातु । (धिषणा) वाक् वेदवाणी आह्वा ।

धिषणोति वाङ्मनामसु पठितम् । निघं० १।११। धृष्णोति सर्वा विद्या
यया सा । धृषेधिष् च संज्ञायाम् । उ० २।८० । अनेनायं शब्दः सिद्धः ।
महीधरेण धिषणेदं पदं धियं बुद्धिं कर्म वा सनाति व्याप्नोतीति भा-
न्या व्याख्यातम् । (असि) भवति । (पर्वती) पर्वणं पर्वहुत्तानं
विद्यतेऽस्यां क्रियायां सा पर्वती । अत्र संपदादित्वात् क्तिप् । भूमि
मतुप् । उगितश्चेति ङीप् । (प्रति) वीप्सार्थे । (त्वा) तां तां । (अ-
दित्याः) प्रकाशस्य । (त्वक्) त्वचति संवृणोत्यनया सा । (वेत्तु)
जानातु । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादिलोकस्य । (स्कम्भनीः) स्कम्भं
प्रतिबद्धं नयतीति सा । (असि) भवति । (धिषणा) धारणावती
द्यौः । धिषणोति द्यावापृथिव्योर्नामसु पठितम् । निघं० ३।३० ।
(असि) अस्ति । (पार्वतेयी) पर्वतस्य मेघस्य दुहितेव या सा पार्व-
तेयी । पर्वत इति मेघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । पर्वतस्येयं घन-
पंक्तिः पार्वती तस्यापत्यं दुहितेव पार्वतेयी वृष्टिः । स्त्रीभ्यां ङक् ।
अ० ४।१।१२० । अनेन ङक् । (प्रति) इत्थंभूताख्याने । (त्वा)
तामीदृशीं । (पर्वती) यः प्रशस्तं प्रापणं यस्यां सा अत्र प्रशंसार्थं
मतुप् । (वेत्तु) जानातु । अयं मंत्रः । श० १।१।५।१४-१७ ।
व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या भवन्तां योयं यज्ञः शर्मासि सुखदोऽदिति-
नाशरहितोस्ति येन रक्षांऽवधूतं दुःखमरागतयोऽवधूता विनष्टाश्च भव-
न्ति योऽदित्या अन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्च त्वग्वदस्यस्ति । त्वा तं वेत्तु
विदन्तु येन विद्याख्येन यज्ञेन पर्वती दिवः स्कम्भनीः पार्वतेयी धिष-
णाऽदित्यास्त्वग्वद्विस्तार्य ते तं प्रतिवेत्तु यथावज्जानन्तु येन सत्सं-
गत्याख्येन पर्वती ब्रह्मज्ञानवती धिषणा प्राप्यते तमपि प्रतिवेत्तु
जानन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्यो विज्ञानेन सम्यक् सामर्थ्यं संपाद्य यज्ञोऽनु-
ष्ठीयते । यश्च वृष्टिबुद्धिवर्धकोऽस्ति सोऽग्निना मनसा च संसाधितः
सूर्यप्रकाशं त्वग्वत्सेवते ॥ ११ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तूय लोग जो यज्ञ । (शर्म) सुखका देनेवाला । (असि)
हे और । (अदितिः) नाशरहित है तथा जिससे । (रक्षः) दुःख और दुष्ट स्व-
भात्रयुक्त मनुष्य । (अवधूतं) विनाशको प्राप्त तथा । (अगतयः) दान आदि ध-
र्मोंसे रहित पुरुष । (अवधूताः) नष्ट । (असि) होने हैं और जो । (अदित्याः)
अन्तरिक्ष वा पृथिवीके । (त्वक्) त्वचाके समान । (असि) है । (त्वा) उसे ।
(वेत्तु) जानो और जिस विद्यारूप उक्त यज्ञसे (पर्वती) बहुत ज्ञानवाली । (दिवः)
प्रकाशमान सूर्यादि लोकोंकी । (स्कंधनीः) रोकनेवाली तथा । (पार्वनेयी) मेघ-
की कन्या अर्थात् पृथिवीके तुल्य धिषणा वेदवाणी । (अदित्याः) पृथिवीके (त्वक्)
शरीरके तुल्य विस्मारको प्राप्त होती है । (त्वा) उसे । (प्रतिवेत्तु) यथावत् जानो
और जिस सत्संगतिरूप यज्ञमे । (पर्वती) उत्तम २ ब्रह्मज्ञान प्राप्त करनेवाली ।
(धिषणा) गौः अर्थात् प्रकाशरूपी बुद्धि प्राप्त होती है । (त्वा) उसे भी । (प्र-
तिवेत्तु) जानो ॥ ११ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको अपने विज्ञानसे अच्छी प्रकार पदार्थोंको इकट्ठा करके
उनसे यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये जो कि वृष्टि वा बुद्धिके बढ़ानेवाला है वह
अग्नि और मनसे सिद्ध किया हुआ सूर्यके प्रकाशको त्वचाके समान सेवन करता
है ॥ ११ ॥

धान्यमसीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्-

ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ कस्मै प्रयोजनाय स यज्ञः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

॥ किस प्रयोजनके लिये उक्त यज्ञ करना चाहिये सो भगले मंत्र-

में प्रकाश किया है ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा
व्यानाय त्वा ॥ दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधान्देवो
वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण

पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पर्योसि ॥ २० ॥

धान्यम् । अस्ति । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदा-
नायेत्युत्स्रानाय । त्वा । व्यानायेति विस्त्रानाय । त्वा ।
दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमिति प्रसितिम् । आयुषे ।
धाम् । चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पर्यः । अस्ति ॥ २० ॥

पदार्थः— (धान्यं) धातुमहं यत् यज्ञात् शुद्धम् । रोगनाशेन
स्वादिष्ठतमेन सुखकारकमन्नं तत् अत्र दधातेर्यत् नुद् च । उ० । ५।
४४ अनेन यत्प्रत्ययो नुडागमश्च । (अस्ति) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यस्ययः । (धिनुहि) धिनोति प्रीणाति । अत्र लङर्थे लोट् ।
(देवान्) विदुषो जीवानिन्द्रियाणि च । (प्राणाय) प्रकृष्टमन्यते
जीव्यते येन तस्मै जीवनधारणहेतवे बलाय । (त्वा) तत् । (उदा-
नाय) स्फूर्तिहेतव ऊर्ध्वमन्यते चेष्ट्यते येन तस्मै उत्क्रमणपराक-
महेतवे । (त्वा) तत् । (व्यानाय) विविधमन्यते व्याप्यते येन
तस्मै सर्वेषां शुभगुणानां कर्मविद्यांगानां च व्याप्तिहेतवे । (त्वा)
तत् । अत्र त्रिषु प्रथमार्थे मध्यमः । (दीर्घा) विस्तृतां । (अनु)
पश्चादर्थे । (प्रसितिं) प्रकृष्टं सिनोति वधात्यनया तां । (आयुषे)
पूर्णयुर्वर्धनेन सुखभोगाय । (धाम्) दधाति । अत्र छन्दसि लुङ्लङ्-
लिट इति वर्तमाने लुङ् लभावश्च । (देवः) प्रकाशमानः प्रकाशहे-
तुर्वा । (वः) अस्मानेतान् जगत्स्थान स्थूलान् पदार्थाश्च । (स-
विता) सर्वजगदुत्पादकः सकलैश्वर्य्यदातेश्वरः सूर्य्यलोको वा ।
(हिरण्यपाणिः) हिरण्यस्यामृतस्य मोक्षस्य दानाय व्यवहारो यस्य
सः । अमृतं हिरण्यम् श० ७।३।१।१५। यद्वा हिरण्यं प्रकाशार्थं
ज्योतिः पाणिर्व्यवहारो यस्य सः । (प्रतिगृह्णातु) प्रतिगृह्णातु प्रति-
गृह्णाति वा । अत्र ह्यहोरिति हस्य भः । पक्षे लङर्थे लोट् च ।

(अच्छिद्रेण) निस्तरेण व्यापनेन प्रकाशेन वा । (पाणिना) स्तु-
तिसमूहेन । (महीनां) महतीनां वाचां पृथिवीनां वा । महीति वाङ्-
नामसु पठितम् । निघं० १।११। पृथिवीनामसु च । निघं० १।१।
(पयः) अन्नं जलं च येन शुद्धम् । पय इत्युदकनामसु पठितम् ।
निघं० १।१२। अयं मंत्रः । श० १।१।५।१८—२२। व्याख्यातः ॥

अन्वयः— यदिदं यज्ञशोधितं धान्यमस्ति यच्च यज्ञशोधितं पयो-
स्ति तत् देवान् धिनुहि धिनोति तस्माद्यथाऽहं तत्प्राणाय तदुदा-
नाय तद्दद्यानाय दीर्घां प्रसितिमायुषे दधामि तथैव यूयं सर्वमनुष्यास्त-
स्मै प्रयोजनायैतन्नित्यं धन । यथा योऽस्मान् हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता जगदीश्वरोऽच्छिद्रेण पाणिना महीनां चक्षुषे प्रत्यनुगृह्णातु प्रकृष्टत-
यानुगतं गृह्णाति । तथैव वयं तम् । यथा च हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता सूर्यलोको महीनां चक्षुषेऽच्छिद्रेण पाणिना पयो गृहीत्वा धान्यं
पोषयति तथैव तं वयमप्यच्छिद्रेण पाणिना महीनां चक्षुषे प्रतिगृह्णीमः ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ये यज्ञेन शोधिता अन्नज-
लवाय्वादयः पदार्था भवन्ति । ते सर्वेषां शुद्धये बलपराक्रमाय दृढा-
य दीर्घायुषे च समर्था भवन्ति तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरेतद्यज्ञकर्म नित्यम-
नुष्ठेयम् । तथा च परमेश्वरेण या महती पूज्या वाक् प्रकाशितास्त्य-
स्याः प्रत्यक्षकरणायेश्वरानुग्रहापेक्षा स्वपुरुषार्थता च कार्य्या । यथे-
श्वरः परोपकारिणां नृणामुपहृत्यनुग्रहं करोति तथैवाऽस्माभिरपि सर्वेषां
प्राणिनामुपरि नित्यमनुग्रहः कार्य्यः । यथाऽयमन्तर्यामीश्वरः सूर्यलो-
कश्चाध्यात्मनि वेदेषु च सत्यं ज्ञानं मूर्तद्रव्याणि च नैरन्तर्येण प्रका-
शयति तथैव सर्वैरस्माभिर्मनुष्यैः सर्वेषां सुखायाऽखिला विद्याः प्रत्य-
क्षीकृत्य नित्यं प्रकाशनीयाः । ताभिः पृथिवीराज्यसुखं नित्यं कार्य्य-
मिति ॥ २० ॥

पदार्थः— जो (धान्यम्) यज्ञसे शुद्ध उत्तम स्वभाववाला सुखका हेतु रोग-
का नाश करने तथा चावल आदि अन्न वा । (पयः) जल । (असि) है वह ।
(देवान्) विद्वान् वा जीव तथा इन्द्रियोंको । (धिनुहि) तृप्त करता है इस कारण
हे मनुष्यों मैं जिस प्रकार । (त्वा) उसे । (प्राणाय) अपने जीवनके लिये वा ।
(त्वा) उसे । (उदानाय) स्फूर्ति बल और पराक्रमके लिये वा । (त्वा) उसे । (व्या-
नाय) सब शुभ गुण शुभ कर्म वा विद्याके अंगोंके फैलानेके लिये तथा । (दीर्घी)
बहुत दिनों तक । (प्रसितिं) अत्युत्तम सुखबन्धनयुक्त । (आयुषे) पूर्ण आयुके
भोगनेके लिये । (धाम्) धारण करना हूं वैसे तुम भी उक्त प्रयोजनके लिये उ-
सको नित्य धारण करो जैसे । हम विद्वान् लोगोंको (हिरण्यपाणिः) जिसका मो-
क्ष देनाही व्यवहार है ऐसा सब जगत्का उत्पन्न करनेवाला (सविता) सब ऐश्व-
र्यका दाता ईश्वर । (अच्छिद्रेण) अपनी व्याप्ति वा उत्तम व्यवहारसे । (महीनां)
वाणियोंके प्रत्यक्ष ज्ञानको । (प्रत्यनुगृह्णानु) अपने अनुग्रहसे ग्रहण करता है
वैसेही हम भी उस ईश्वरको । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) स्तुतियोंसे प्र-
हण करें और जैसे । (हिरण्यपाणिः) पदार्थोंका प्रकाश करनेवाला । (सविता)
सूर्य लोक । (महीनां) लोकलोकान्तर्गोकी पृथिवियोंमें नेत्रव्यवहारके लिये । (अ-
च्छिद्रेण) निरन्तर तीव्र प्रकाशसे । (पयः) जलको । (प्रनिगृह्णानु) ग्रहण कर-
के अन्न आदि पदार्थोंको पुष्ट करना है वैसेही हम लोग भी उसे । (अच्छिद्रेण)
निरन्तर । (पाणिना) व्यवहारसे । (महीनां) पृथिवीके । (चक्षुषे) पदार्थोंकी द-
ष्टिगोचरताके लिये स्वीकार करने हैं ॥ ७० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें सुप्तोपमालंकार है । जो यज्ञसे शुद्ध किये हुए अन्न ज-
ल और पवन आदि पदार्थ हैं वे सबकी शुद्धि बल पराक्रम और दृढ़ दीर्घ आयु-
के बढ़ानेके लिये समर्थ होने हैं इससे सब मनुष्योंको यज्ञकर्मका अनुष्ठान नित्य
करना चाहिये तथा परमेश्वरकी प्रकाशित की हुई जो वेदचतुष्टयी अर्थात् चारों
वेदकी वाणी है उसके प्रत्यक्ष करनेके लिये ईश्वरके अनुग्रहकी इच्छा तथा अपना
पुरुषार्थ करना चाहिये और जिस प्रकार परमेश्वर मनुष्योंपर ईश्वर रूपा करता
है वैसेही हम लोगोंको भी सब प्राणियोंपर नित्य रूपा करनी चाहिये अथवा जैसे
अन्तर्यामी ईश्वर वा सूर्य लोक संसार आत्मा और वेदोंमें सत्य ज्ञान तथा मृ-
निमान् पदार्थोंका निरन्तर प्रकाश करता है वैसेही हम सब लोगोंको परस्पर सबके
सुखके लिये संपूर्ण विद्या मनुष्योंको दृष्टिगोचर कराके नित्य प्रकाशित करनी चा-

हिये और उनसे हमको पृथिवीका चक्रवर्ति राज्य आदि अनेक उत्तम सुखोंको उत्पन्न निरंतर करना चाहिये ॥ २० ॥

देवस्य त्वेत्यस्यर्षिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । आदौ
संवपामीत्यन्तस्य गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।
अन्त्यस्य विराट्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ ईश्वरेण याभ्य ओषधिभ्योऽन्नादिकं जायते ताः कथं शुद्धा
जायन्त इत्युपदिश्यते ॥

जिन ओषधियोंसे अन्न बनना है वे यज्ञादि करनेसे कैसे शुद्ध होती हैं इस
विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ॥ संवपामि समाप ओषधीभिः सं-
मोषधयो रसेन स रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम्
संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । सम् ।
वपामि । सम् । आपः । ओषधीभिः । सम् । ओषधयः ।
रसेन । सम् । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । सम् ।
मधुमतीरिति मधुमतीः । मधुमतीभिरिति मधुमतीभिः ।
पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः— (देवस्य) विधानुरीश्वरस्य द्योतकस्य सूर्यस्य वा ।
(त्वा) तं त्रिविधं यज्ञं । (सवितुः) सवति सकलैश्वर्यं जनयति
तस्य । (प्रसवे) उत्पादितेऽस्मिन् संसारे । (अश्विनोः) प्रकाशभू-
न्योः । आवाष्टधियावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्यां) तेजोदह-

त्वाभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिकर्तुर्वायोः । पूषेति पदनामसु पठितम् ।
 निघं० ५।६। अनेन पुष्टिहेतुर्गृह्यते । (हस्ताभ्यां) प्राणापानाभ्याम् ।
 (सम्) सम्यगर्थे । (वपामि) विस्तारयामि । (सं) संमेलने । स-
 मित्येकीभावं प्राह । निरु० १।२। (आपः) जलानि । आप इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (ओषधीभिः) यवादिभिः ।
 ओषधय ओषधयन्तीति वौषट्येनाधयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा ।
 निरु० १।२७। (सम्) सम्यगर्थे । (ओषधयः) यवादयः । ओष-
 ध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । मनुस्मृतौ । अ० १। श्लो०
 ४६। (रसेन) सारेणार्द्रेणानन्दकारकेण । (सम्) प्रशंसार्थे । (रेव-
 तीः) रेवत्य आपः अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (जगती-
 भिः) उत्तमाभिरोषधीभिः । (पृच्यन्ताम्) मेल्यन्ताम् । पृच्यन्ते वा ।
 (सम्) श्रैष्ठ्ये । (मधुमतीः) मधुः प्रशस्तां रसां विद्यते यासु ता
 मधुमत्य आपः । अत्र प्रशंसार्थे मतुप् । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णा-
 देशश्च । (मधुमतीभिः) मधुर्वहुविधो रसो वर्तते यासु ताभिरोषधी-
 भिः । अत्र भूमार्थे मतुप् । (पृच्यन्ताम्) युक्त्या वैद्यकशिल्पशास्त्री-
 त्या मेल्यन्ताम् । अयं मंत्रः । श० १।१।६।१-२ व्याख्यानः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं सवितुर्वेदस्य परमात्मनः प्रसवे
 सवितृमण्डलस्य प्रकाशे चाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां यमिमं
 यज्ञं संवपामि । तथैव त्वा तं यूयमपि संवपत । यथैतस्मिन्प्रसवे प्रकाशं
 चौषधीभिराप ओषधयो रसेन । जगतीभिरेवत्यश्च संपृच्यन्ते । यथा च
 मधुमतीभिर्मधुमत्यः संपृच्यन्ते । तथैवौषधीभिरोषधय ओषधयो रसेन
 जगतीभिः सह रेवत्यश्चास्माभिः संपृच्यन्ताम् । एवं मधुमतीभिः सह
 मधुमत्यो नित्यं संपृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । विद्वद्भिर्मनुष्यैरीश्वरोत्पादिते

सूर्यप्रकाशितेऽस्मिन् जगति बहुविधानां संप्रयोक्तव्यानां द्रव्याणां संप्रयोक्तुमर्हैर्बहुविधैर्द्रव्यैः सह संमेलनेन त्रिविधां यज्ञो नित्यमनुष्ठेयः । यथा जलं स्वरसेनौषधीर्वर्धयति ता उत्तमरसयोगाद्रोगनाशकत्वेन सुखदायिन्यो भवन्ति । यथेश्वरः कारणात्कार्यं यथावद्रचयति । सूर्यः सर्वं जगत्प्रकाश्य सततं रसं भित्त्वा पृथिव्यायाकर्षति । वायुश्च धारयित्वा पुष्पाति तथैवाऽस्माभिरपि यथावत्संस्कृतैः संप्रयोजितैर्द्रव्यैर्विद्वत्संगविद्योन्नतिर्होमशिल्पाख्यैर्यज्ञैर्वायुदृष्टिजलशुद्धयश्च सदैव कार्या इति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे मैं । (मन्त्रिनुः) सकल ऐश्वर्यके देनेवाले । (देवस्य) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए प्रत्यन्त संसारमें वा सूर्य लोकके प्रकाशमें । (अश्विनोः) सूर्य और भूमिके नेत्रकी । (बाहुभ्यां) दृढनासे । (पुष्पाः) पुष्टि करनेवाले वायुके । (हस्माभ्यां) प्राण और अपानसे । (त्वा) पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञका । (मंत्रपाणिः) विष्णु कर्ना हूं वैसेही तुम भी उसको विष्णुरूपसे सिद्ध करो । अथवा जैसे इस उत्पन्न किये हुए संसारमें वा सूर्यके प्रकाशमें । (ओषधीभिः) यथादि ओषधियोंसे । (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधी । (रसेन) आनन्दकारक रसमे तथा । (जगतीभिः) उत्तम ओषधियोंसे । (त्रैवत्यः) उत्तम जल और जैसे । (मधुमतीभिः) अत्यंत मधुर रसयुक्त ओषधियोंसे । (मधुमतीः) अत्यंत उत्तम रसरूप जल ए सब मिलकर वृद्धियुक्त होने हैं वैसे हम सब लोगोंको भी ओषधियोंसे जल और ओषधी उत्तम जलसे तथा सब उत्तम ओषधियोंसे उत्तम रसयुक्त जल तथा अत्युत्तम मधुर रसयुक्त ओषधियोंसे प्रशंसनीय रसरूप जल इन सबोंको यथायोग्य परस्पर । (संपृच्छन्तां) युक्तिके वैश्वक वा तिल्य शास्त्रकी गीतिसे मेल करना चाहिये ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । विद्वान् मनुष्योंको ईश्वरके उत्पन्न किये हुए वा सूर्यसे प्रकाशकी प्राप्त हुए इस संसारमें अनेक प्रकारसे संप्रयुक्त करने योग्य पदार्थोंको अर्थ मिलानेके योग्य पदार्थोंसे मेल करके । उक्त तीन प्रकारके यज्ञका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये जैसे जल अपने रससे ओषधियोंको बढ़ाना है और वे उत्तम रसयुक्त जलके संयोगसे रोग नाशकरनेसे सुखदायक होती हैं । और जैसे ईश्वर कारणसे कार्यको यथावत् रचता है तथा सूर्य

सब जगत्को प्रकाशित करके और निरंतर रसको भेदन करके पृथिवी आदि पदार्थोंका आकर्षण करना है तथा वायु रसको धारण करके पृथिवी आदि पदार्थोंको पुष्ट करता है वैसे हम लोगोंको भी यथावत् संस्कारयुक्त संयुक्त किये हुए पदार्थोंसे विद्वानोंका संग तथा विद्याकी उन्नतिसे वा होम शिल्प कार्यरूपी यज्ञोंसे वाबु और वर्षा जलकी शुद्धि मदा करनी चाहिये ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वेत्यस्यार्षिः पूर्वोक्तः । प्रथतामितिपर्यन्तस्य यज्ञो देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । अन्त्यस्याग्निः सविता देवते । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ स यज्ञः कस्मै प्रयोजनाय संपादनीय इत्युपदिश्यते ॥

उक्त यज्ञ किम प्रयोजनके लिये करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

जनयत्यै त्वा सं यौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिपे
त्वा धूर्मसि विश्वायुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते
यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हिंसीद्वेवस्त्वा
सविता श्रपयतु वर्ष्णिष्टेऽधिनाकै ॥ २२ ॥

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् ।
अग्नीषोमयोः । इधे । त्वा । धूर्मः । अग्निः । विश्वायुरि-
ति विश्वऽआयुः । उरुप्रथा इत्युरुऽप्रथाः । उरु । प्रथस्व ।
उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः । प्रथताम् । अग्निः ।
ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता ।
श्रपयतु । वर्ष्णिष्टे । अधि । नाकै ॥ २२ ॥

पदार्थः— (जनयत्यै) सर्वसुखोत्पादिकायै राज्यलक्ष्म्यै । (त्वा)
तं त्रिविधं यज्ञं । (सम्) सम्यक् । (यौमि) मिश्रयामि । अग्नौ प्र-
क्षिप्य वियोजयामि वा । (इदं) संस्कृतं हविः । (अग्नेः) मध्ये ।

(इदं) यद्भुतं तत् । (अग्नीषोमयोः) अग्निश्च सोमश्च तयोर्मध्ये ।
 (इषे) अन्नायाय । (त्वा) तं वृष्टिशुद्धिहेतुं । (घर्मः) यज्ञः । घर्म
 इति यज्ञनामसु पठितम् । निधं० ३।१७। (असि) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (विधायुः) विश्वं पूर्णमायुर्यस्मात्सः । (उरुप्रथाः) बहुः प्र-
 थः सुखस्य विस्तारो यस्मात्सः । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निधं०
 ३।१। (उरु प्रथस्व) बहु विस्तारय । (उरु) बहु । (ते) तुभ्यं ।
 (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी पालकः । (प्रथतां) विस्तारयतु । (अग्निः)
 भौतिको यज्ञसंबन्धी शरीरस्थो वा । (ते) तव तस्य वा । युष्मन्त-
 त्तत्तुष्वन्तः पादम् । अ० ८।३।१०३। अनेन मूर्द्धन्यादेशः । (त्व-
 चम्) कंचिदपि शरीरावयवं सुखहेतुं । (मा) निषेधार्थं । (हिंसीत्)
 हिनस्तु । अत्र लोट्थे लुङ् । (देवः) सर्वप्रकाशकः परमेश्वरः सूर्य-
 लोको वा । (त्वा) त्वां तं वा । (सविता) अन्तःप्रेरको वृष्टिहे-
 तुर्वा । (श्रपयतु) श्रपयति पाचयति । अत्र लोट्थे लोट् । (वर्षिष्ठे)
 अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठस्तस्मिन् विशाले सुखस्वरूपे । (अधि)
 अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं प्राह । निरु० १।३। (नाके) अकं दुःखं न
 विद्यते यस्मिन्नसौ नाकस्तस्मिन् । अयं मंत्रः १० १।१।६।३-१४।
 व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं जनयत्यं यं यज्ञं संयौमि तथैव स
 भवद्भिरपि संयूयताम् । अस्माभिर्यदिदं संस्कृतं हविरग्नेर्मध्ये प्रक्षिप्यते
 तदिदं विस्तीर्णं भूत्वाऽग्नीषोमयोर्मध्ये स्थित्वेषु भवति । यो विश्वा-
 युरुप्रथा घर्मो यज्ञोस्ति यथाऽयं मया उरु प्रथ्यते तथैव प्रतिजनस्त्वं
 तमेतमुरु प्रथस्व । एवं कृतवते ते तुभ्यमयं यज्ञपतिरग्निः सविता देवो
 जगदीश्वरश्चोरु सुखं प्रथताम् । ते तव त्वचं मा हिंसीत् नैव हिन-
 स्ति । स खलु त्वां वर्षिष्ठेऽधिनाके सुखयुक्तं करोतु । इत्येकः । हे म-

नुष्य यथाऽहं मनुष्यो यो विश्वायुरुरुप्रथा घर्मी यज्ञोऽस्यस्ति त्वा तं जनयत्या इषे संयौमि तत्सिध्यर्थमिदमग्नेर्मध्य इदमग्नीषोमयोर्मध्ये संस्कृतं हविः संवपामि प्रक्षिपामि तथा त्वमप्येतमुत्प्रथस्व बहु विस्तारस्य यतोऽयमग्निस्ते तव त्वचं मा हिंसीत् न हिंस्यात् । यथा च देवः सविता वर्षिष्ठेऽधिनाके यं यज्ञं श्रपयेत् । तथा भवानपि त्वा तं संयौतु श्रपयतु । ते तव यज्ञपतिश्च तमुरु प्रथतां ॥ इति द्वितीयः ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारो वेद्यः । मनुष्यैरेवंभूतो यज्ञः सदैव कार्य्यः । यः पूर्णां श्रियं सकलमायुरन्नादिपदार्थान् रोगनाशं सर्वाणि सुखानि च प्रथयति स केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । कुतः । नैवैतेन वायुद्यष्टिजलौषधिशुद्धिकारकेण विना कस्यापि प्राणिनः सम्यक् सुखानि सिध्यन्तीत्यतः । एवं स जगदीश्वरः सर्वान् प्रत्याज्ञापयति ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे मैं । (जनयन्) सर्व सुख उत्पन्न करनेवाली राज्यलक्ष्मीके लिये । (त्वा) उस यज्ञको । (संयौमि) अग्निके बीचमें पदार्थोंको छोड़कर पुक्त करता हूँ वैसेही तुम लोगोंको भी अग्निके संपोगसे सिद्ध करना चाहिये । जो हम लोगोंका । (इदं) यह संस्कार किया हुआ हवि । (अग्नेः) अग्निके बीचमें छोड़ा जाना है । (इदं) वह विस्तारको प्राप्त होकर । (अग्नीषोमयोः) अग्नि और सोमके बीच पहुंचकर । (इषे) अन्न आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये होता है और जो । (विश्वायुः) पूर्ण आयु और । (उरुप्रथाः) बहुत सुख का देनेवाला । (घर्मः) यज्ञ । (अग्नि) हैं उसको जैसे मैं अनेक प्रकार विस्तार करता हूँ वैसे । (त्वा) उसको हे पुरुषो तुम भी । (उरु प्रथस्व) विस्तृत करो । इस प्रकार विस्तार करनेवाले । (ते) तुझमें लिये । (यज्ञपतिः) यज्ञका स्वामी । (अग्निः) यज्ञसंबंधी अग्नि । (ते) (सविता) अन्नप्राप्ति । (देवः) जगदीश्वर (उरु प्रथताम्) अनेक प्रकार सुखको बढ़ावे । (मा हिंसीत्) कभी नष्ट न करे तथा वह परमेश्वर । (वर्षिष्ठे) अनिशय करके वृद्धिको प्राप्त हुआ । (अधिनाके) जो अत्युत्तम सुख है उसमें । (त्वा) तुमको । (श्रपयतु) सुखसे पुक्त करे । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अब दूसरा कहते हैं । हे मनुष्य जैसे मैं । जो (वि-

श्वायुः) पूर्ण आयु । तथा (उरुप्रथाः) बहुत सुखका देनेवाला । (धर्मः) यज्ञ । (अग्निः) है । (त्वा) उस यज्ञको । (जनयत्यै) राज्यलक्ष्मी तथा । (इवे) अन्न आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये । (संयौयि) संयुक्त करता हूँ तथा उसकी सिद्धिके लिये । (इदं) यह । (अग्नेः) अग्निके बीचमें और । (इदं) यह । (अग्नी-सोमयोः) अग्नि और सोमके बीचमें संस्कार किया हुआ हवि छोड़ना हूँ जैसे तुम भी उस यज्ञको । (उरु प्रथस्व) विस्तारको प्राप्त करो जिस कारण यह (अग्निः) भौतिक अग्नि । (ते) तुम्हारे । (त्वत्वं) शरीरको । (या हिंसीत्) रोगोंसे नष्ट न करे और जैसे । (देवः) जगदीश्वर । (सविता) अन्नर्पामी । (वर्षिष्ठे) अनिनाश करके वृद्धिको प्राप्त हुआ जो । (अधिनाके) अत्युत्तम सुख है उसमें । (त्वा) उस यज्ञको अग्निके बीचमें परिष्कृत करता है जैसे तुम भी उस यज्ञको । (अश्वत्तु) परिष्कृत करो और । (ते) तुम्हारे । (यज्ञपतिः) यज्ञका स्वामी भी उस यज्ञको । (उरुप्रथताम्) विस्तारयुक्त करे ॥ २२ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार जानना चाहिये । मनुष्योंको इस प्रकारका यज्ञ करना चाहिये कि जिसमें पूर्ण लक्ष्मी सकल आयु अन्न आदि पदार्थ रोगनाश और सब सुखोंका विस्तार हो उसको कभी नहीं छोड़ना चाहिये क्योंकि उसके बिना वायु और वृष्टि जल तथा ओषधियोंकी शुद्धि नहीं हो सकती और शुद्धिके बिना किसी प्राणीको अच्छी प्रकार सुख नहीं हो सकता इसलिये ईश्वरने उक्त यज्ञ करनेकी आज्ञा सब मनुष्योंको दी है ॥ २२ ॥

माभेर्मेत्यस्याभिः स एव । अग्निर्देवता । वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः॥

॥ निःशंकतया सर्वैः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

॥ निःशंक होकर उक्त यज्ञ सबको करना चाहिये इस विषयका उपदेश भगले मंत्रमें किया है ॥

मा भेर्मा सँ विकथा अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य

प्रजा भूयात्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥२३॥

मा । भेः । मा । सम् । विकथाः । अतमेरुः । यज्ञः । अत-

मेरुः । यजमानस्य । प्रजेति प्रजा । भूयात् । त्रिताय ।

त्वा । द्विताय । त्वा । एकताय । त्वा ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधार्थे । (भेः) विभीहि । अत्र लोडर्थे लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (मा) निषेधार्थे । (सम्) एकीभावे । (विकथाः) चल । ओविजी । भयचलनयोरित्यस्मान्लोडर्थे लङ् । लङि मध्यमैकवचने बहुलं छन्दसीति विकरणाभावश्च । (अतमेरुः) न ताम्यति येन यज्ञेन सः । तमुधातोर्बाहुलकादेरुः प्रत्ययः । (यज्ञः) इज्यते यस्मिन् सः । (अतमेरुः) न ताम्यति यः स यज्ञकर्त्ता मनुष्यः । (यजमानस्य) यज्ञस्यानुष्ठानुः । (प्रजा) समंताना यज्ञसंपादिका (भूयात्) भवेत् । (त्रिताय) त्रयाणामग्निकर्महविषां भावाय । (त्वा) तं । (द्विताय) द्वयोर्वायुवृष्टिजनशुद्धयोर्भावाय । (त्वा) तं । (एकताय) एकस्य सुखस्य भावाय । (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः । श० । १।१-२।१५-१८ । तथा १-९ व्याख्यानः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् त्वमतमेरुः सन् यजमानस्य यज्ञस्यानुष्ठानान्मा भर्भय मा कुरु । एतस्मान्मा संविकथा मा विचल । एवं यज्ञं कृतवन्तस्तेऽतमेरुः प्रजा भूयात् । अहं त्वां तमग्निं यज्ञाय त्रिताय द्वितार्थकताय च सुखाय संयामि ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वरः प्रतिमनुष्यमाज्ञापयत्याशीश्च ददाति नैव केनापि मनुष्येण यज्ञमत्याचारविधायहणस्य सकाशाद्वेतव्यम् । विचन्ति-तव्यं वा । कस्माद्युष्माभिर्गेतैरेव सुप्रजाशार्श्रवाचिकमानसानि निश्चलानि सुखानि प्राप्तुं शक्यानि भवन्त्यस्मादिति ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् पुरुषो त्वम् । अतमेरुः । श्रद्धालु होकर । यजमानस्य, यजमानके यज्ञके अनुष्ठानमे । (मा भेः) भय मत करो और उसमे । (मा सं-विकथाः) मत चलायमान हो इस प्रकार । (यज्ञः) यज्ञ करने हुए तुमको उत्तमसे उत्तम । अतमेरुः । ग्लानिरहित श्रद्धावान् । (प्रजा) संतान । (भूयात्) प्राप्त हो और मैं । (त्वा) भौतिक अग्निको । (एकताय) (द्विताय) (त्रिताय) उक्त-गुणयुक्त तथा सत्य सुखके लिये वायु तथा वृष्टि जलकी शुद्धि तथा अग्नि-

कर्म और हविके होनेके लिये (संयौमि) निश्चल करना है ॥ २३ ॥

भावार्थः — ईश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा और आशीर्वाद देता है कि किसी मनुष्यको यज्ञ मन्वाचार और विद्याके ग्रहणमें डगना वा चलायमान होना कभी न चाहिये क्योंकि मनुष्योंको उक्त यज्ञ आदि अच्छे ७ कामोंमेंही उत्तम ७ मानान शारीरिक बालिक और मानस विविध प्रकारके निश्चल सुख प्राप्त हो सकने हैं ॥ २३ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यापिः स एव । यावित्युतां देवते । स्वराड्ब्राह्मी-
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्ति किमर्थश्चानुष्ठेय इत्युपदिश्यते ॥

किं भी उक्त यज्ञ कैसा और क्यों उसका अनुष्ठान करना चाहि-
ये मो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवृऽश्विनोर्बाहुभ्यां पृष्णो
हस्ताभ्याम् ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायु-
रसि तिग्मतेजा द्विपतो बधः ॥ २४ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवृडिति प्रऽसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पृष्णः । हस्ताभ्याम् ॥ आ ।
ददे । अध्वरकृतमित्यध्वरऽकृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य ।
बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्रभृष्टिः ।
शततेजाइति शतऽतेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजाइ-
ति तिग्मऽतेजाः । द्विपतः । बधः ॥ २४ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दप्रदस्य । (त्वा) तं । (सवितुः)
प्रेरकस्येश्वरस्य सूर्यस्य वा । (प्रसवे) प्रेरणे ऐश्वर्यहेतौ वा । (अ-
श्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्योर्वा । अधिनावध्वर्यू । १० १।२।

२।४। (बाहुभ्यां) बलवीर्याभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिहेतोर्वायोः ।
 वृषा । पूषा श० २।४।२।१। (हस्ताभ्यां) ग्रहणत्यागहेतुभ्यामुदा-
 नापानाभ्याम् । (आददे) आसमन्तात्स्वीकरोमि । (अध्वरकृतं)
 अध्वरं करोति येन सामग्रीसमूहेन तम् । अत्र कृतो बहुलमिति वा-
 त्तिकेन करणे क्तिप् । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतम् । श० १।२।२।५।
 (देवेभ्यः) विद्भ्यो दिव्यसुखंभ्यो वा । (इन्द्रस्य) सूर्यस्य ।
 (बाहुः) वीर्यवत्तमकिरणसमूहस्थो यज्ञः । (असि) भवति ।
 (दक्षिणः) प्राप्तः । दक्ष गतिर्हिसनयोरित्यस्मात् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।
 उ० २।४।९। इतीनन्प्रत्ययः । अनेन गतेरन्तर्गतः प्राप्त्यर्थो गृह्यते ।
 (सहस्रभृष्टिः) सहस्राणि बहूनि भृष्टयः पाका यस्मात्सः सूर्यस्य
 प्रकाशः । सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१। (शततं-
 जाः) शतानि बहूनि तेजांसि यस्मिन्स सूर्यः । शतमिति बहुनाम-
 सु पठितम् । निघं ३।१। (वायुः) गमनागमनशीलः पवनः । (अ-
 सि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यन्ययः । (तिग्मतेजाः) तिग्मानि ती-
 क्षणानि तेजांसि भवन्ति यस्मान्सः । युजिरुजितिजां कुश्च । उ० १।
 १४।५। अनेन तिज निशाने इत्यस्मान्मक्प्रत्ययः कुत्वादंशश्च । तथै-
 व । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४।१।१६। अनेन निजइत्यस्मादसुन्प्रत्य-
 यः । (द्विषतः) शत्रोः । (बधः) नाशः । अयं मंत्रः श० १।२।२।
 ३-७ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— अहं सवितुर्देवस्य प्रसवेऽधिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
 भ्यां देवेभ्योऽध्वरकृतमाददे यो मयाऽनुष्ठितो यज्ञ इन्द्रस्य सहस्रभृष्टिः
 शततंजा दक्षिणो बाहुगसि भवति । यस्येन्द्रस्य सूर्यत्नोक्तस्य मेघस्य
 वा तिग्मतेजा वायुर्हेतुगस्ति तेन सुखानि द्विषतो बधश्च कार्यः ॥२४॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति । मनुष्यैः सम्यक् संपादितोऽयं

यज्ञोऽग्निनोर्ध्वं प्रक्षिप्तद्रव्यः सूर्यकिरणस्थो वायुना धृतः सर्वोपकारी भूत्वा सहस्राणि सुखानि प्रापयित्वा दुःखानां नाशकारी भवतीति॥२४॥

पदार्थः— मैं (सविनुः) अन्नर्यामी प्रेरणा करने । (देवस्य) सब आनन्द-के देनेवाले परमेश्वरकी । (प्रसवे) प्रेरणामें । (अश्विनोः) सूर्य चन्द्र और अश्वर्युओंके बल और वीर्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टिकारक वायुके । (हन्माभ्यां) जो कि ग्रहण और न्यागके हेतु उदान और अपान हैं उनसे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य सुखोंकी प्राप्तिके लिये । (अध्वरुतं) यज्ञसे सुखकारक कर्मको । (आददे) अच्छे प्रकार ग्रहण करना हूं और भोग किया हुआ जो यज्ञ है सो । (इन्द्रस्य) सूर्यका । (महस्रभृष्टिः) जिसमें अनेक प्रकारके पदार्थोंके पचानेका सामर्थ्य वा (शननेताः) अनेक प्रकारका नेत्र तथा । (दक्षिणः) प्राप्त करनेवाला । (बाहुः) किर्णसमूह । (अग्नि) है और जिस (इन्द्रस्य) सूर्य वा मेघमंडलका । (निम्ननेताः) नीक्षण नेत्रवाला । (वायुः) हेतु । (अग्नि) है उससे हमको अनेक प्रकारके सुख तथा । (द्विषतः) शत्रुओंका । (वधः) नाश करना चाहिये ॥ २४॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा करता है कि मनुष्योंको अच्छी प्रकार सिद्ध किया हुआ यज्ञ जिसमें भौतिक अग्निके संयोगसे उपरकी अच्छे पदार्थ छोड़े हैं वह सूर्यकी किर्णोंमें स्थिर होना है तथा पवन उसको धारण करता है और वह सबके उपकारके लिये हजारों सुखोंको प्राप्त करके दुःखोंका विनाश करनेवाला होता है ॥ २४ ॥

पृथिव्यास्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्ब्राह्मा त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। पुनः स यज्ञः क्व गत्वा किंकारी भवतीत्युपदिश्यते ।

किं उक्त यज्ञ कहां जाके क्या करनेवाला होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पृथिवि देवयजुर्न्योषध्यास्ते मूलम्मा हिंसिषं
ब्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवि-
तः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पशैर्यूर्ध्वोऽस्मा-
न्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

पृथिवि । देवयजनीति देवऽयजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् ।
 मा । हिंसिपम् । ब्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-
 स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवित-
 रिति सवितः । परम् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन ।
 पशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
 द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (पृथिवि) विस्तृताया भूमेः । (देवयजनि) देवा
 यजन्ति यस्यां सा । (ते) अस्याः । (ओषध्याः) यवादेः । (ते)
 अस्याः । अत्र सर्वत्र विभक्तेर्विपणिणामः क्रियते । (मूलम्) वृद्धि-
 हेतुकम् । (मा) निषेधार्थे । (हिंसिपम्) उच्छिद्याम् । अत्र लिङ्-
 र्थे लुङ् । (ब्रजं) ब्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्त्यापां यस्मात् यस्मिन्
 वा तं ब्रजं मेघम् । ब्रज इति मेघनामसु पठितम् । निघं० १।१० ।
 (गच्छ) गच्छतु । अत्र व्यन्ययः ॥ (गोस्थानम्) गवां सूर्यरश्मीनां
 पशूनां वा स्थानम् । गाव इति रश्मिनामसु पठितम् । निघं० १।५ ।
 (वर्षतु) स्पष्टार्थः (ते) तस्य । अत्र संवन्धार्थं पशू । (द्यौः) सू-
 र्यप्रकाशः । (बधान) बन्धय । (देव) सूर्यादिप्रकाशकेश्वर ।
 (सवितः) राज्येश्वर्यप्रद । (परं) शत्रुम् । (अस्याम्) प्रत्यक्षा-
 याम् । (पृथिव्याम्) बहुमुखप्रदायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पशैः)
 बंधनसाधनैः । पशु बंधनइत्यस्य रूपम् । (यः) अधर्मान्मा दस्युः
 शत्रुश्च । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् धार्मिकान् । (द्वेष्टि) विरुध्यति ।
 (यं) दुष्टं शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयं) धार्मिकाः शूराः ।
 (द्विष्मः) विरुद्धयामः । (तं) पूर्वोक्तं । (अतः) बन्धात् कदा-
 चित् । (मा) निषेधार्थे । (मौक्) मोचय । मुच्छ मोक्षणे इत्य-
 स्माल्लोडर्थे लुङ्यङभावे च्लेः सिजादेशो बहुलं छन्दसीतीङभावः ।

वदव्रजेति वृद्धिः । संयोगांतस्य लोप इति सिज्लुक् । अयं मंत्रः ।
श० १।२।२।१६। व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे देव सवितः परमात्मन् ते तव कृपयाऽहं देवयज-
नि देवयज्ञाधिकरणायस्तेऽस्याः पृथिवि भूमेर्मूलं वृद्धिहेतुं मा हिंसिषं
मया पृथिव्यां योऽयं यज्ञोऽनुष्ठीयते स व्रजं मेघं गच्छ गच्छतु गत्वा
गोष्ठानं वर्षतु यौवर्षतु । हे वीर त्वमस्यां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि-
ष्मस्तं परं शत्रुं शतेन पार्शैर्वधानं बन्धय । तमतो बन्धनात् कदाचि-
न्मा मौक् मा मोचय ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति विहङ्गिर्मनुष्यैः पृथिव्यां राज्यस्य
तस्यां त्रिविधस्य यज्ञस्यौपधीनां च हिंसनं कदाचिन्नैव कार्यम् । योऽग्नौ
हुतद्रव्यस्य सुगंध्यादिगुणविशिष्टां धूमो मेघमंडलं गत्वा सूर्यवायु-
भ्यां छिन्नस्याकर्षितस्य धाग्निस्य जलसमूहस्य शुद्धिकरो भूत्वाऽस्यां
पृथिव्यां वायुजलौपधिभुद्धिद्वारा महत्सुखं संपादयति । तस्मात्सयज्ञः
केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । ये दुष्टा मनुष्यास्तानस्यां पृथिव्यामनेकैः
पार्शैर्वधा दुष्टकर्मभ्यां निवर्त्य कदाचित्ते न मोचनीयाः । अन्यच्च
परस्परं द्वेषं विहायान्योन्यस्य सुखोन्नतये सदैव प्रयतितव्यमिति ॥२५॥

पदार्थः— हे (देव) सूर्यादि जगत्के प्रकाश करने तथा । (सवितः) गज्य
और ऐश्वर्यके देनेवाले परमेश्वर । (ने) आपकी कृपासे मैं । (देवयजनि) विद्वा-
नोंके यज्ञ करनेकी जगह । (ने) यह जो । (पृथिवी) भूमि है उसका । (मूलं)
वृद्धि करनेवाले मूलको । (मा हिंसिषम्) नाश न करूँ और मैं । (पृथिव्यां) अने-
क प्रकार सुखदायक भूमिमें (यः) जिस यज्ञका अनुष्ठान करता हूँ वह (व्रजं) जल-
वृष्टिकारक मेघको । (गच्छ) प्राप्त हो वहाँ जाकर । (गोष्ठानं) सूर्यकी किरणोंके
गुणोंसे । (वर्षतु) वर्षावना है और । (यौः) सूर्यके प्रकाश । (वर्षतु) वर्षाता
है । हे वीर पुरुषो आप । (अस्यां) इस पृथिवीमें (यः) जो कोई अधर्मात्मा डां-
कू । (अस्मान्) सबके उपकार करनेवाले धर्मात्मा सज्जन हम लोगोंसे । (द्वे-
ष्टि) विरोध करना है । (च) और । (यं) जिस दुष्ट शत्रुसे । (वयं) धार्मिक शूर

हम लोग । (द्विष्यः) विरोध करें । (तं) उस दुष्ट । (परं) शत्रुको । (शनेन) अनेक ।
 (पाशैः) बन्धनोंसे । (बधान) बांधो और उसको । (अतः) इस बंधनसे कभी ।
 (मा मौक्) मत छोड़ो ॥ २५ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान् मनुष्योंको पृथिवीका राज्य तथा उसी पृथिवीमें तीन प्रकारके यज्ञ और ओषधियां इनका नाश कभी न करना चाहिये जो यज्ञ अग्निमें हवन किये हुए पदार्थोंका धूम मेघमंडलको जाकर शुद्धिके द्वारा अत्यंत सुख उत्पन्न करनेवाला होता है इससे यह यज्ञ किसी पुरुषको कभी छोड़ने योग्य नहीं है तथा जो दुष्ट मनुष्य हैं उनको इस पृथिवीपर अनेक बन्धनोंसे बांधे और उनसे कभी न छोड़े त्रिमसे कि वे दुष्ट कर्मोंसे निवृत्त हों और सब मनुष्योंको चाहिये कि परस्पर ईर्ष्या द्वेषसे अलग होकर एक दूसरेकी सब प्रकार सुखकी उन्नतिके लिये सदा यत्न करें ॥ २५ ॥

अपाररुमित्यस्य सर्वस्य ऋपिः स एव । सविता देवता । पूर्वार्द्धे
 स्वराड्ब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः । उत्तर्गर्धे भुग्ब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

। पुनरंतेन यज्ञेन किं किं सिध्यतीत्युपदिश्यते ।

फिर इस यज्ञमें क्या-२ कार्य्य सिद्ध होता है इस विषयका उपदेश
 अगले मंत्रमें किया है ।

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासं व्रजङ्गच्छ गो-
 ष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्याः शतेन पाशैर्युग्मैः स्मान् द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ अररौ दिवं मा पशो
 द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् व्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु
 ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याः
 शतेन पाशैर्युग्मैः स्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तम-
 तो मा मौक् ॥ २६ ॥

अप । अरुरुम् । पृथिव्यै । देवयजनादिति देवऽयजनात् ।
वध्यासम् । ब्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् ।
वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरिति सवितः । पर-
म् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यं । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥
अररोइत्यररो । दिव । मा । पप्तः । द्रप्सः । ते । द्याम् । मा ।
स्कन् । ब्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् । वर्षतु ।
ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरिति सवितः । परमस्याम् ।
पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (अप) धात्वर्थे । (अरुरुम्) असुरगन्तसस्वभावश-
त्रुम् । अन्तरुः । उ० ४।८० । अनेन ऋधातांरुः प्रत्ययः । (पृथिव्यै)
पृथिव्याम् । अत्र सुपां सुलुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (देवयज-
नात्) देवा यजन्ति यस्मिन् तस्मात् । (वध्यासम्) हन्याम् । (ब्रजं)
ब्रजन्ति जानन्ति जना येन तं सत्संगम् । (गच्छ) प्राप्नुहि गच्छतु
वा । (गोष्ठानं) गौर्वाणी तिष्ठति यस्मिन्ध्ययनाध्यापने तं व्यवहा-
रम् । गौरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११। (वर्षतु) शब्द-
विद्याया वृष्टिं करोतु । (ते) तव । (द्यौः) विद्याप्रकाशः । दिवो द्यौ-
तनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । निरु० १३।२५। (बधान) बंधय ।
(देव) सर्वानन्दप्रदेश्वरव्यवहारहेतुर्वा । (सवितः) सर्वेषु जीवेष्वन्त-
र्यामितया सत्यप्रेरकव्यवहारप्रेरणाहेतुर्वा । (परं) शत्रुभूतम् । (अ-
स्याम्) आधारभूतायाम् । (पृथिव्याम्) बहुपदार्थप्रदायाम् । (शते-
न) बहुभिः । (पाशैः) बन्धनैः । (यः) मूर्खः । (अस्मान्) विद्या-
स्तप्रचारकान् । (द्वेष्टि) अपप्रीणाति । (यं) विद्याविरोधिनम् । (च)

पुनरर्थे । (वयं) विद्वांसः । (द्विष्मः) अपप्रीणीमः । (तम्) पूर्वोक्तं
विद्याशत्रुं । (अतः) अस्माद्वन्धनादुपदेशाद्वा । (मा) निषेधार्थे ।
(मौक्) त्यज । (अररो) दुष्टमनुष्य । (दिवं) प्रकाशम् । (मा)
निषेधार्थे । (पतः) पततु । अत्र लोट्थे लुङ् । (द्रप्सः) हर्षकारी
रसः । दृष हर्षणमोहनयोरित्यस्मादौणादिकः सः प्रत्ययः । अनुदात्तस्य
चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । अ० ६।१।५९। अनेनामागमः । (ते) तव
तस्याः पृथिव्या वा । (द्यां) आनन्दं । दिवुधातोर्बाहुलकाडो प्रत्य-
यष्टिलोपे प्राप्ते वकारलोपश्च । (मा) निषेधार्थे । (स्कन्) निस्सा-
रयतु अत्र लोट्थे लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (व्रजं) व्र-
जन्ति विद्वांसो यस्मिन्सन्मार्गे तम् । (गच्छ) गच्छतु गमय वा ।
(गोष्ठानं) गाँः पृथिवी तिष्ठति यस्मिन् तदन्तरिक्षम् । (वर्षतु)
सिंचतु । (ते) तव (द्यां) कान्तिः । द्याँर्वे सर्वेषां देवानामायतनम् ।
१० १४।२।३।८ । (वधान) वधानि वा पक्षे व्यत्ययः । (देव) वि-
जयप्रदविजयहेतुर्वा । (सवितः) सर्वोन्पादक व्यवहारोन्पत्तिहेतुर्वा ।
(परं) शत्रुम् । (अस्यां) सर्वबीजार्गपणार्थायाम् । (पृथिव्याम्)
बहुप्रजायुक्तायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पाशैः) सामदामदण्डभे-
दादिकर्मभिः । (यः) न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् ।
(द्वेष्टि) कोपयति । (यं) अन्यायकारिणम् । (च) पुनरर्थे । (वयं)
सर्वहितसंपादिनः । (द्विष्मः) कोपयामः (तं) अधर्मप्रियम् । (अतः)
शिक्षणात् । (मा) निषेधे । (मौक्) त्यजतु । अयं मंत्रः । १० १।
२।२।१७—२१ व्याख्यातः ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्भवत्कृपया वयं परस्परं विद्यामेवोपदिशामः ।
यथायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्वधनहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान् पदार्थान् बध्नाति । तथैव त्वम-

पि दुष्टान् बध्वा शुभगुणान् प्रकाशय । हे विद्वांसो यथाहं पृथिव्यां देव-
यजनादररूपवध्यासं तथैव तं यूयमप्यपामत । यथाऽहं ब्रजं गच्छामि
तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथाहं गोष्ठानं वर्पामि तथैव भवानपि वर्षतु ।
यथा मम द्यौर्विद्या प्रकाशः सर्वान् प्राप्नोति तथैव ते तवापि प्राप्नोतु ।
यथाऽहं योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परमस्यां पृथिव्यां शतेन
पार्श्वान्त्यं बध्नामि कदाचित् न न त्यजामि तथैव हे वीर तं त्वमिमं बधान
तं चातः कदाचिन्मा मौक् । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतां
बंधनात्क्रोपि मा मुंचतु । एवं च तं प्रति सर्व उपदिशन्तु । हे अररो
त्वं दिवं मा पतस्तथा ते तव द्रुप्सो द्यां माऽस्कन् । हे सन्मार्गजि-
ज्ञासो यथाऽहं ब्रजं सन्मार्गं गच्छामि तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथेयं
द्यौर्गोष्ठानं वर्षेति तथैवैश्वरं विद्वान् वा ते तव कामान् वर्षतु । य-
थायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्यां पृथिव्यां शतेन पार्श्वन्धनहंतुभिः
किरणैर्गर्भणेन पृथिव्यादीन् सर्वान्पदार्थान् बध्नाति । तथैव त्वमपि
च पुनर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परं शत्रुमस्यां पृथिव्यां
शतेन पार्श्वबधान । यथाऽहं तं द्वेष्टारं शत्रुं शतेन पार्श्वे बध्वा न क-
दाचिन्मुंचामि तथैव त्वमप्येतं सदा बधान कदाचिन्मा मौक् ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमात्वेकारः । ईश्वर आज्ञापयति हे मनु-
ष्या युष्माभिर्विद्वत्कार्यानुष्ठाने विघ्नकारिणो दुष्टाः प्राणिनः सदा-
ऽपहन्तव्याः । सत्समागमेन विद्यावृद्धिर्नित्यं कार्या । यथाऽनेकोपायैः
श्रेष्ठानां हानिर्दुष्टानां च वृद्धिर्न स्यात् तथैवानुष्ठेयम् । सदा श्रेष्ठाः स-
त्कार्या दुष्टास्ताडनीया बन्धनीयाश्च । परस्परं प्रीत्या विद्याशरीरबलं
संपाद्य कियथा कलायंत्ररत्नकानि यानानि रचयित्वा सर्वेभ्यः सुखं देयं
निरंतरमीश्वरस्याज्ञापालनं स एवोपासनीयश्चेति ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (देव) सर्वानन्दके देनेवाले जगदीश्वर । (सविनः) सब प्राणियोंमें अनन्तर्यामी सब प्रकाश करनेवाले आपकी कृपासे हम लोग परस्पर उपदेश करें कि जैसे यह सबका प्रकाश करनेवाला सूर्य लोक इस पृथिवीमें अनेक बंधनके हेतु किरणोंसे खँचकर पृथिवी आदि सब पदार्थोंकी बांधता है वैसे तुम भी दुष्टोंकी बांधकर अच्छे गुणोंका प्रकाश करो और जैसे मैं । (पृथिव्यै) पृथिवीमें (देवयजनान्) विद्वान् लोग जिस संग्राममें अच्छे पदार्थ वा उत्तम १ विद्वानोंकी संगतीकी प्राप्त होते हैं उसमें । (अरुहं) दुष्टस्वभाववाले शत्रु जनको । (अपवध्यामं) मागता हूँ वैसेही तुम लोग भी उसकी मांगो तथा जैसे मैं । (व्रजं) उत्तम गुण जननेवाले सज्जनोंके संगको प्राप्त होता हूँ वैसे तुम भी उसकी । (गच्छ) प्राप्त हो जैसे मैं । (गोष्ठानं) पठन पाठन व्यवहारकी बनानेवाली मेघकी गर्जनाके समानुप्य वेदवाणीकी अच्छे शब्दरूपी वृंदांसे वर्षाता हूँ वैसे तुम भी । (वर्षन्तु) वर्षाओ जैसे मेरी विद्याकी । (यौः) शोभा सबको दृष्टिगोचर है वैसे । (ने) तुझारी भी विद्या सुशोभित हो जैसे मैं । (यः) जो मुख । (अस्मान्) विद्याका प्रचार करनेवाले हम लोगोमें । (द्वेष्टि) विरोध करना है । (च) और । (यं) जिस विद्याविरोधि जनको । (वयं) विद्वान् हम लोग । (द्विष्टः) दुष्ट समझने हैं । (तं) उस । (परं) विद्याके शत्रुको । (अस्यां) इस सब पदार्थोंकी धारण करने और । (पृथिव्यां) विविध मुख देनेवाली पृथिवीमें । (शनेन) बहुतसे । (पाशैः) बन्धनोंसे विन्य बांधना हूँ कभी उसमें उसकी नहीं त्यागता वैसे हे वीर लोगो, तुम भी उसको (वधान) बांधो कभी उसको । (अनः) उस बन्धनमें । (मा मौकं) मन छोड़ो और जो दुष्ट जन हम लोगोंमें विरोध करे तथा जिस दुष्टमें हम लोग विरोध करें उसको उस बन्धनमें कोट मनुष्य न छोड़े इस प्रकार सब लोग उसको उपदेश करने गें कि हे । (अग्ने) दुष्ट पुरुष तू । (दिवं) प्रकाश उन्नतिको । (मा पप्तः) मन प्राप्त हो तथा । (ने) नेग । (द्विष्टः) आनन्द देनेवाला विद्यारूपी तू । (तां) आनन्दकी । (मास्कन्) मन प्राप्त करे । हे श्रेष्ठोंके मार्ग चाहनेवाले मनुष्यो जैसे मैं । (व्रजं) विद्वानोंके प्राप्त होनेयोग्य श्रेष्ठ मार्गको प्राप्त होना हूँ वैसे तुम भी । (गच्छ) उसको प्राप्त हो जैसे यह । (यौः) सूर्यका प्रकाश । (गोष्ठानं) पृथिवीका स्थान अनन्तरिणको सींचना है वैसेही ईश्वर वा विद्वान् पुरुष तुझारी कायनाओंको । (वर्षन्तु) वर्षावें अर्थात् क्रमसे पूर्ण करें । जैसे यह । (देवः) व्यवहारका हेतु । (सविनः) सूर्यलोक । (अस्यां) इस वीजवीने योग्य । (पृथिव्यां) बहुत प्रजायुक्त पृथिवीमें । (शनेन) अनेक । (पाशैः) बंधनके हेतु

किरणोंसे आकर्षणके साथ पृथिवी आदि सब पदार्थोंको बांधता है वैसे तुम भी दुष्टोंको बांधो और । (यः) जो न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीश हम लोगोंसे (द्वेष्टि) कोप करता है । (च) और । (यं) अन्यायकारी जनपर । (वयं) संपूर्ण हित संपादन करनेवाले हम लोग । (द्विष्मः) कोप करते हैं । (तं) उस । (परं) शत्रुको । (अस्यां) इस । (पृथिव्यां) उक्त गुणवाली पृथिवीमें । (शनेन) अनेक । (पाशैः) साम दाम दंड और भेद आदि उद्योगोंसे बांधता हूं और जैसे मैं उसको उस दण्डसे बांधकर कभी नहीं छोड़ता वैसेही तुम भी । (बधान) बांधो अर्थात् बंधनरूप दण्ड सदा दो । कभी उसको (मा मौक्) मन छोड़ो ॥२६॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर आत्मा देता है कि हे मनुष्यो तुम लोगोंको विद्याके सिद्ध करनेवाले कारणोंके नियमोंमें विघ्नकारी दुष्ट जीवोंको सदा मारना चाहिये । और सज्जनोंके समागमसे विद्याकी वृद्धि नित्य कर्नी चाहिये जिस प्रकार अनेक उद्योगोंसे श्रेष्ठोंकी हानि दुष्टोंकी वृद्धि न हो सो नियम करना चाहिये और सदा श्रेष्ठ सज्जनोंका सत्कार तथा दुष्टोंको दंड देनेके लिये उनका बंधन करना चाहिये परम्पर प्रीतिके साथ विद्या और शरीरका बल संपादन करके क्रिया तथा कलायंत्रोंसे अनेक यान बनाकर सबको सुख देना ईश्वरकी आत्माका पालन तथा ईश्वरकी उपासना करनी चाहिये ॥ ॥२६॥

गायत्रेणेत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता । ब्राह्मीत्रिष्टुप्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ केन स यज्ञो ग्राह्योऽनुष्ठातव्यश्चेत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञका ग्रहण वा अनुष्ठान किससे करना चाहिये सो अ-

गले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परि-
गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना
चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पयस्वती
च ॥ २७ ॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । त्रैस्तुभेनेति त्रै-

स्तुभेन । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । जागतेन । त्वा ।
 छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा । च । असि । शिवा । च ।
 असि । स्योना । च । असि । सुषदा । सुसदेति सुऽसदा ।
 च । असि । ऊर्जस्वती । च । असि । पयस्वती । च ॥ २७ ॥

पदार्थः— गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन । छन्दसः प्रत्ययविधा-
 ने नपुंसकात् स्वार्थ उपसंख्यानम् । अ० ४।२।५५। अनेन गायत्रश-
 व्दे अण् त्रैपुभादिषु अञ् च । (त्वा) परमात्मानं तमिमं यज्ञं
 वा । (छन्दसा) आल्हादकारिणा । चन्देरादेश्च छः । उ० ४।२२६।
 अनेनासुन् प्रत्ययः । (परि) सर्वतो भावे । परीति सर्वतोभावं प्राह ।
 निरु० १।३। (गृह्णामि) संपादयामि । (त्रैपुभेन) त्रिपुत्रेव त्रैपुभं
 तेन । (त्वा) त्वां सर्वानन्दमयं तं पदार्थसमूहं वा । (छन्दसा)
 स्वातन्त्र्यानन्दप्रदेन । (परि) अभितः । (गृह्णामि) संपादयामि ।
 (जागतेन) जगत्येव जागतं तेन । (त्वा) त्वां सुखस्वरूपं तमग्निं
 वा । (छन्दसा) अत्यानन्दप्रकाशेन । (परि) समन्तात् । (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि । (सुक्ष्मा) शोभना चासौ क्षमेयं पृथिवी च सा । क्षमेति
 पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१। (च) समुच्चयार्थे । (असि)
 भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यन्ययः । (शिवा) मंगलप्रदा । (च)
 समुच्चये । (असि) भवति । (स्योना) सुखप्रदा । स्योनमिति सुख-
 नामसु पठितम् । निघं० ३।६। (च) समुच्चये । (असि) भवति ।
 (सुषदा) सुष्ठु सोदन्ति यस्यां सा । (च) समुच्चये । (असि) भ-
 वति । (ऊर्जस्वती) अलवती । ऊर्गित्यलनामसु पठितम् । नि-
 घं० २।७। ऊर्बहुविधमन्नं यस्यां सेति भूम्नि मतुप् । ज्योत्स्नातमि-
 खा० अ० ५।२।११४। इति निपातितः । (च) समुच्चये । (असि)
 भवति । (पयस्वती) पयः प्रशस्तो रसो विद्यतेऽस्यां सा । अत्र प्र-

ज्ञंसार्थे मनुष्यं । पयस्वती रसवती । श० १।२।३।११। (च) समुच्चये ।
अयं मंत्रः । श० १।२।३।१-११। व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— येन यज्ञेन चोत्तमैः पदार्थैः सह सुक्ष्मासि भवति ।
येन च कल्याणकारिभिर्गुणैर्मनुष्यैश्च येन शिवासि भवति । येन चानुत्त-
मैः सुखैः सहेयं स्योनासि भवति । येन चोत्तमाभिः सुखकारिका-
भिः स्थितिगतिभिः सहेयं सुपदासि भवति । येन चोत्तमैर्यवादिभि-
रन्नैः सहेयमूर्जस्वत्यसि भवति । येन चोत्तमैर्मधुरादिरसवद्भिः फलैर्यु-
क्तैः पृथिवी पयस्वती च जायते । अहं यज्ञविद्याविन्मनुष्यो गायत्रेण
छन्दसा त्वा तं यज्ञं परिगृह्णामि । अहं त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा तमिमं
पदार्थसमूहं परिगृह्णामि । अहं जागतेन छन्दसा त्वा तमिममग्निं
परिगृह्णामि ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदप्रकाशकेश्वरोऽस्मान् प्रत्यभिवादति युष्माभिर्न चा-
न्तरेण वेदमंत्राणां पठनं तदर्थज्ञानं यज्ञानुष्ठानं सुखफलं प्राप्तुं सर्व-
शुभगुणाढ्याः सुखकारिणोऽन्नजलवाय्वादयः पदार्थाः शुद्धाश्च कर्तुं
शक्यन्ते । तस्मादेतस्य त्रिविधस्य यज्ञस्य सिद्धिं प्रयत्नेन निष्पाद्य
सुखे स्थातव्यम् । ये चाऽस्यां वायुजलौपधिदूषका दुर्गन्धादयो दोषा
दुष्टाश्च मनुष्याः सन्ति ते सर्वदा निवारणीयाः ॥ २७ ॥

पदार्थः— जिस यज्ञसे उन्नम पदार्थोंके साथ । (सुक्ष्मा) यह पृथिवी शो-
भायमान । (असि) होती है । (च) तथा जिससे सुखकारक गुण (च) अथवा
मनुष्योंके साथ यह । (शिवा) मंगलकरी देनेवाली । (असि) होती है । (च)
तथा जिस करके उत्तमसे उत्तम सुखोंके साथ यह पृथिवी । (स्योना) सुख उपन्न
करनेवाली (असि) होती है । (च) और जिससे उत्तम २ सुख करनेवाले और
चलनेके साथ यह (सुपदा) सुखसे स्थिति करनेयोग्य (असि) होती है । तथा
जिन उत्तम पद आदि अन्नोंके साथ यह । (उर्जस्वती) अन्नवाली (असि) होती
है । (च) और जिन उत्तम मधुर आदि रसवाले फलों करके यह पृथिवी ।
(पयस्वती) प्रशंसा करने योग्य रसवाली । (असि) होती है । (त्वा) उस यज्ञको

मैं यज्ञविद्याका ज्ञाननेवाला मनुष्य । (गायत्रेण) गायत्री । (छन्दसा) जो कि चित्तको प्रफुल्लित करनेवाला है उससे । (परिगृह्णामि) सब प्रकारसे सिद्ध करता हूं और मैं । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभ् । (छन्दसा) जो कि स्वतंत्रतारूपसे आनन्दका देनेवाला है उससे । (त्वा) पदार्थसमूहको । (परिगृह्णामि) सब प्रकारसे इकट्ठा करता हूं । तथा मैं । (जागतेन) जगती जो कि । (छन्दसा) अत्यन्त आनन्दका प्रकाश करनेवाला है उससे (त्वा) उस भौतिक अधिको । (परिगृह्णामि) अच्छी प्रकार स्वीकार करता हूं ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदका प्रकाश करनेवाला ईश्वर हम लोगोंके प्रति कहता है कि हे मनुष्यो तुम लोगोंको वेदमंत्रोंके बिना पढ़े और उनके अर्थोंके बिना जाने यज्ञका अनुष्ठान वा सुखरूप फलको प्राप्त होना और सब शुभ गुणयुक्त सुखकारी अन्न जल और वायु आदि पदार्थ हैं उनको शुद्ध नहीं कर सकते इससे यह तीन प्रकारके यज्ञकी सिद्धि यन्पूर्वक संपादन कर्के सदा सुखहीमें रहना चाहिये और जो इस पृथिवीमें वायु जल तथा ओषधियोंको दूषित करनेवाले दुर्गंध अपगुण तथा दुष्ट मनुष्य हैं वे सर्वदा निवारण करने चाहिये ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । विराड् ब्राह्मी

पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ ते दोषाः कथं निवारणीयास्तत्र मनुष्यैः पुनः किं
करणीयमित्युपदिश्यन्ते ॥

। वे दोष कैसे निवारण करने और वहां मनुष्योंको फिर क्या करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुरा क्रूरस्यविसृपो विरप्सिन्नुदादायं पृथिवीं जीव-
दानुम् ॥ यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धी-
रांसो अनुदिश्यं यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासादयद्विप-
तो बध्नासि ॥ २८ ॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृपः । विरप्सिन्नि । विरप्सि-
न् । उदादायेत्युत्सृजादायं । पृथिवीम् । जीवदानुमिति

जीवऽदानुम् । याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिः ।
ताम् । ऊँइत्यु । धीरासः । अनुदिश्यैत्यनुऽदिश्य । यज-
न्ते । प्रोक्षणीरिति प्रऽउक्षणीः । आ । सादय । द्विषतः ।
बधः । असि ॥ २८ ॥

पदार्थः— (पुरा) पुरस्तात् । (क्रूरस्य) कृन्तन्त्यंगानि यस्मि-
न् तस्य युद्धस्य । कृतेश्छः कूच । उ० २।२१। अनेन कृततेरक् प्र-
त्ययः । कूड्यादेशश्च । (विमृपः) योद्धृभिर्विविधं यत्सृप्यते । तस्य ।
सृपितृदोः कसुन् । अ० ३।४।१७। अनेन भावलक्षणे सृपिधातोः
कसुन् । (विरप्सिन्) महागुणविशिष्टेश्वर वा महैश्वर्यमिच्छुकम-
नुष्य । विरप्सीति महन्नामसु पठितम् । निघं० ३।३। (उदादाय)
ऊर्ध्वं समन्ताद्गृहीत्वा । (पृथिवीं) विस्तृतप्रजायुक्तां (जीवदानुम्)
या जीवेभ्यो जीवनार्थं वस्तु ददाति तां । (यां) पृथिवीम् । (ऐ-
यन्) राज्याय प्राप्नुवन्ति । अत्र लङर्थे लङ् । (चन्द्रमसि) चन्द्रलो-
कसमीप आन्हादे वा । (स्वधाभिः) अन्नैः सह वर्त्तमानां । स्वधे-
त्यन्नामसु पठितम् । निघं० २।७। (तां) एतल्लक्षणां । (उ)
वितर्के । (धीरासः) मेधाविनः । धीर इति मेधाविनामसु पठितम् ।
निघं० । ३।१५। (अनुदिश्य) प्राप्तुं शोधयितुमनुलक्ष्य । (यजन्ते)
पूजयन्ति संगतिं कुर्वन्ते (प्रोक्षणीः) प्रकृष्टतया सिंचन्ति याभिः
क्रियाभिः पात्रैर्वा ताः । (आ) समन्तात् । (सादय) स्थापय ।
(द्विषतः) शत्रोः । (वधः) हननम् । (असि) भवेत् । अत्रापि पुरु-
षव्यत्ययो लिङर्थे लट् च । अयं मंत्रः । श० १।२।३।१८—२६।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे विरप्शिन् जगदीश्वर भवतैव यां स्वधाभिर्युक्तां
जीवदानुं पृथिवीमुदादाय चन्द्रमसि स्थापिता तस्माद्धीरासस्तामिमां

पृथिवीं प्राप्य भवन्तमनुदिश्य सेनां शस्त्राण्युदादाय विस्पृपः कूरस्य मध्ये शत्रून् जित्वा राज्यमैरयन् प्राप्नुवन्ति । यथा चैवं कृत्वा धीरासः पुरा प्रोक्षणीश्वासादितवन्तस्तथैव हे विरिषिन् त्वमपि उ इति वितर्के तां प्राप्येश्वरं यज प्रोक्षणीश्वासादय यथा च द्विषतो बधोऽसि भवेत् । तथाकृत्वाऽऽनन्दे नित्यं प्रवर्त्तस्व ॥ २८ ॥

भावार्थः— येनेश्वरेणान्तरिक्षे पृथिव्यस्तत्समीपे चन्द्रास्तत्समीपे पृथिव्योऽन्योन्यं समीपस्थानि नक्षत्राणि सर्वेषां मध्ये सूर्यलोका एतेषु विविधाः प्रजाश्च रचयित्वा स्थापिताः सर्वैस्तत्रस्थैर्भूतैः स एवोपासितुं योग्योऽस्ति । न यावन्मनुष्या बलक्रियाभ्यां युक्ता भूत्वा शत्रून् विजयन्ते नैव तावत्स्थिरं राज्यसुखं प्राप्नुवन्ति । नैव युद्धबलाभ्यां विना शत्रवो विभ्यति । नैव च विद्यान्यायविनयैर्विना यथावत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वैर्जितेन्द्रियैर्भूत्वेन तस्मासाद्य सर्वेषां सुखं कर्तुमनुलक्ष्य नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (विरिषिन्) महाशय महागुणवान् जगदीश्वर आपने । (पां) जिस । (स्वधाभिः) अन्न आदि पदार्थोंसे युक्त । और (जीवदानुम्) प्राणियोंको जीव देनेवाले पदार्थे तथा । (पृथिवीम्) बहुतसी प्रजायुक्त पृथिवीको । (उदादाय) ऊपर उठाकर । (चन्द्रमसि) चन्द्रलोकके समीप स्थापन की है इस कारण उस पृथिवीको । (धीरगमः) धीर बुद्धिवाले पुरुष प्राप्त होकर आपके अनुकूल चलकर यज्ञका अनुष्ठान नित्य करने हैं जैसे । (चन्द्रमसि) आनन्दमें वर्त्तमान होकर । (धीरासः) बुद्धिमान पुरुष । (पां) जिस (जीवदानुम्) जीवोंकी हितकारक । (पृथिवीं) पृथिवीके आश्रित होकर सेना और शस्त्रोंको (उदादाय) क्रमसे लेकर । (विस्पृपः) जो कि युद्ध करनेवाले पुरुषोंके प्रभाव दिखाने योग्य और । (कूरस्य) शत्रुओंके अंग विदीर्ण करनेवाले संग्रामके बीचमें शत्रुओंको जीतकर राज्यको प्राप्त होते हैं तथा जैसे इस उक्त प्रकारसे धीर पुरुष । (पुरा) पहिले समयमें प्राप्त हुए जिन क्रियाओंसे । (प्रोक्षणीः) अच्छी प्रकार पदार्थोंको सींचके उनको संपादन करने हैं वैसेही हे । (विरिषिन्) महाऐश्व-

ध्यकी इच्छा करनेवाले पुरुष तू भी उसको प्राप्त होके ईश्वरका पूजन तथा पदार्थ-
सिद्धि करनेवाली उत्तम २ क्रियाओंका संपादन कर । जैसे । (द्विषतः) शत्रुओं-
का । (बधः) नाश । (असि) हो वैसे कामोंको करके नित्य आनन्दमें वर्तमान
रह ॥ २८ ॥

भावार्थः— जिस ईश्वरने क्रमसे अन्नरिक्तमें पृथिवी पृथिवीयोंके समीप च-
न्द्रलोक चन्द्रलोकोंके समीप पृथिवी । एक दूसरेके समीप तारालोक और सबके
बीचमें अनेक सूर्यलोक तथा इन सबमें नानाप्रकारकी प्रजा रचकर स्थापन की
है वही परमेश्वर सब मनुष्योंको उपासना करने योग्य है । जबतक मनुष्य बल
और क्रियाओंसे युक्त होकर शत्रुओंको नहीं जीतने तबतक राज्यसुखको नहीं
प्राप्त हो सकते क्योंकि विना युद्ध औ बलके शत्रु जन कभी नहीं डरने । तथा वि-
द्वान् लोग विद्या न्याय और विनयके विना यथावत् प्रजाके पालन करनेकी समर्थ
नहीं हो सकते इस कारण सबको जितेन्द्रिय होकर उक्त पदार्थोंका संपादन करके
सबके सुखके लिये उत्तम २ प्रयत्न करना चाहिये ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य ।

पूर्वार्द्धे भुरिजगती छन्दः । निपादः स्वरः । उत्तरार्द्धे

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स संग्रामः किं कृत्वा जेतव्यो यज्ञश्चानुष्ठानव्य इत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त संग्राम कैसे जीतना और यज्ञका अनुष्ठान कैसे करना

चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

प्रत्युष्ट २ रक्तः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्त २ रक्तो नि-
ष्टप्ता अरातयः ॥ अनिशितोसि सपत्नक्षिद्वाजिर्न
त्वा वाजेध्यायै सम्मार्जिम ॥ प्रत्युष्ट २ रक्तः प्रत्यु-
ष्टा अरातयो निष्टप्त २ रक्तो निष्टप्ता अरातयः ॥
अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिर्नी त्वा वाजेध्यायै
सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्तः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टः ।

अरातयः । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः ।
 निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनिशित इत्यनि-
 शितः । असि । सपत्नक्षिदिति सपत्नक्षित् । वाजिनं ।
 त्वा । वाजेध्यायाइति वाजऽध्यायै । सम् । मार्षिम् ।
 प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाइति प्रतिऽउष्टाः ।
 अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः ।
 निष्टप्ताः । निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनि-
 शितेत्यनिशिता । असि । सपत्नक्षिदिति सपत्नक्षित् ।
 वाजिनीम् । त्वा । वाजेध्यायाइति वाजऽध्यायै । सम् ।
 मार्षिम् ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रत्युष्टम्) प्रतिदग्धव्यम् । (रक्षः) विघ्नकारी प्रा-
 णी । (प्रत्युष्टाः) प्रतिदग्धव्याः । (अरातयः) सत्यविरोधिनीऽरयः ।
 (निष्टप्तम्) यन्नितरां तप्यन्ते तत् । (रक्षः) बन्धनेन रक्षयितव्यम् ।
 (निष्टप्ताः) नितरां तप्यन्ते ये ते । (अरातयः) विद्याविघ्नकारिणः ।
 (अनिशितः) न विद्यते नितरां शिता तीव्रा क्रिया यस्मिन्स संग्रामो
 यज्ञपात्रं वा । (असि) भवति । अत्र पुरुषव्यत्ययः (सपत्नक्षित्)
 सपत्नान् शत्रून् क्षयति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति वार्तिकेन
 करणकारके किप् । क्षि क्षये । इत्यस्य रूपम् । एतद्वटमहीधगभ्यां
 क्षिणु हिंसायामित्यस्य भ्रात्या व्याख्यातम् । (वाजिनं) अन्नवन्तं
 वेगवन्तं वा । वाज इत्यन्नामसु पठितम् । निघंटो । २।७॥ (त्वा)
 तम् । (वाजेध्यायै) वाजेनानेन युद्धेन वा इध्या दीपनीया सेना य-
 ज्ञपात्रं वा यया क्रियया तस्यै । (संमार्षिम्) सम्यक् शोधयामि ।
 (प्रत्युष्टम्) नित्यं प्रजापालनाय तापनीयः । (रक्षः) परसुखासहो
 मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षं ज्वालनीयाः । (अरातयः) परसुखासो-

दारः । (निष्ठप्तम्) निःसारणीयः । (अरातयः) अन्येभ्यो दुःखप्रदाः ।
 (अनिशिता) अतिविस्तीर्णा सेना कार्म्या वेदिर्वा । (असि) अ-
 स्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (सपत्नक्षित्) सपत्नान् क्षयति यया सा ।
 (वाजिनीम्) बलवेगवतीम् । (त्वा) त्वां । (वाजेध्यायै) वाजेन
 बहुसाधनसमूहेन संग्रामेण सेनया यज्ञेन वा प्रकाशनीयायै सत्यनी-
 त्यै । (संमार्जिम) सम्यक् शिञ्जया शोधयामि । अयं मंत्रः । १०
 १।२।४।१-११ व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः— अहं येनाशितेन सपत्नक्षिता संग्रामेण प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठप्तं रक्षो निष्ठप्ता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं
 वाजेध्यायै युद्धांगानि संमार्जिम । अहं यया सपत्नक्षिता निशितया से-
 नया प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठप्तं रक्षो निष्ठप्ता अरातयो
 भवन्ति तां वाजिनीं सेनां शिञ्जया वाजेध्यायै संमार्जिम । अहं येना-
 शितेन सपत्नक्षिता यज्ञेन प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ठप्तं रक्षो
 निष्ठप्ता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं यज्ञं वाजेध्यायै संमार्जिम ॥ २९ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैर्विद्याशुभगुणदीप्त्या दुष्ट-
 शत्रुनिवारणाय नित्यं पुरुषार्थः कर्तव्यः । सुशिञ्जया शस्त्रास्त्रसत्पुरु-
 षाढ्यसेनया श्रेष्ठानां रक्षणं दुष्टानां ताडनं च नित्यं कर्तव्यम् । यतो-
 ऽशुद्धिञ्जयात्सर्वत्र पवित्रता प्रवर्त्तते ॥ २९ ॥

पदार्थः— मैं जिस अति विस्तृत शत्रुओंके नाश करनेवाले संग्रामसे । (प्र-
 त्युष्टं रक्षः) विघ्नकारी प्राणी और । (प्रत्युष्टा अरातयः) जिसमे सत्यविरोधी अच्छी
 प्रकार दाहदण्डको प्राप्त होने हैं वा । (निष्ठप्तं रक्षः) जिस बंधनसे बांधने योग्य ।
 (निष्ठप्ता अरातयः) विश्वके विघ्न करनेवाले निरंतर संतापको प्राप्त होने हैं । (त्वा)
 उस (वाजिनं) वेग आदि गुणवाले संग्रामको । (वाजेध्यायै) जो कि अन्न आ-
 दि पदार्थोंसे बलवान् करनेके योग्य सेना है उसके लिये युद्धके साधनोंको । (सं-
 मार्जिम) अच्छी प्रकार शुद्ध करता हूं अर्थात् उनके दोषोंका विनाश करना हूं और
 मैं जिस । (सपत्नक्षित्) शत्रुका नाश करनेवाले और (अशिता) अति विस्तार-

युक्त सेनासे । (प्रत्युष्टं रत्नः) परमुखका न सहनेवाला मनुष्य वा । (प्रत्युष्टा अ-
रातयः) उक्त अपगुणवाले अनेक मनुष्य । (निष्टप्तं रत्नः) तुम्हा खेलने और पर-
स्त्रीगमन करने तथा । (निष्टप्ता अरातयः) औरोंको सब प्रकारसे दुःख देनेवा-
ले मनुष्य अच्छी प्रकार निकाले जाते हैं । (त्वा) उस । (वाजिनो) बल और वेग
आदि गुणवाली सेनाको । (वाजेभ्यार्यै) बहुत साधनोंसे प्रकाशित करनेके लिये ।
(संमार्जिम) अच्छी प्रकार उत्तम २ शिक्षाओंसे शुद्ध करना हूं और जो कि । (अ-
निशितः) बड़ी क्रियाओंसे सिद्ध होने योग्य वा । (सप्तसन्तिन्) दोषों वा शत्रु-
ओंके विनाशकरनेहारे यज्ञ वा युद्धको (वाजेभ्यार्यै) अन्न आदि पदार्थोंके प्रकाशित
होनेके लिये । (संमार्जिम) शुद्धतासे सिद्ध करना हूं ॥ २९ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्योंको विद्या और शुभ गुणों-
के प्रकाश और दुष्ट शत्रुओंकी निवृत्तिके लिये नित्य पुरुषार्थ करना चाहिये तथा
सदैव श्रेष्ठ शिक्षा शस्त्र अस्त्र और संपुरुषयुक्त उत्तम सेनासे श्रेष्ठोंकी रक्षा दु-
ष्टोंका विनाश करना चाहिये जिस क्रमके अशुद्धि आदि दोषोंके विनाश होनेसे स-
र्वत्र शुद्ध गुण प्रवृत्त हो सकते हैं ॥ २९ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋपिः स एव । यज्ञां देवता । स्वराट्त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशः किंफलो भवतीत्युपादिश्यते ॥

। फिर उक्त यज्ञ किस प्रकारका और कौन फलका देनेवाला
होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

अदित्यैरास्नासि विष्णोर्वेष्पोस्यूज्जे त्वादब्धेन
त्वा चक्षुपावपश्यामि ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो
धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

अदित्यै । रास्ना । अमि । विष्णोः । वेष्पः । असि । ऊज्जे ।
त्वा । अदब्धेन । त्वा । चक्षुपा । अव । पश्यामि ॥ अग्नेः ।
जिह्वा । असि । सुहूरिति सुहूः । देवेभ्यः । धाम्ने । धाम्ने-
इति धाम्ने । भव । यजुषे । यजुषइति यजुषे । यजुषे ॥ ३० ॥

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्या अन्तरिक्षस्य वा । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१। पदना-
मसु च । निघं० । ४।१। अनेन गमनागमनव्यवहारप्राप्तिहेतुखकाशो-
ऽन्तरिक्षं गृह्यते । (रास्ना) रसहेतुभूता क्रिया । रास्ना सास्ना स्थू-
णा वीणाः । उ० ३।१५। अनेन रसधातोर्निपातनान्नः प्रत्ययः । (अ-
सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विष्णोः) व्यापकेश्वर-
स्य यज्ञस्य वा । यज्ञो वै विष्णुः । श० १।१।२।१३। (वेष्पः) वेवेष्टि
व्याप्नोति पृथिवीमन्तरिक्षं वा स यज्ञोत्थो वाप्सो ज्ञानसमूहो वा ।
पानीविषिभ्यः पः । उ० ३।२३। अनेन विषेः पः प्रत्ययः । (असि)
अस्ति वा । (ऊर्ज्जे) अन्नाय रसाय पगक्रमाय च । (त्वा) त्वां
तं वा । (अदब्धेन) सुखयुक्तेन । (त्वा) त्वां तं वा । (चक्षुषा)
विज्ञानेन प्रत्यक्षप्रमाणेन नेत्रेण । (अत्र) क्रियार्थे । अवेति विनिग्र-
हार्थीयः । निरु० १।३। (पश्यामि) संप्रेक्षे । (अग्नेः) भौतिकस्य ।
(जिह्वा) जिहीते विजानाति रसमनया सा । शेषयहजिह्वा० उ० १।
१५२ । अनेनायं निपातितः । (असि) अस्ति वा । (सुहूः) सुष्ठु
हूयते यो या वा सा कृतो बहुलमिति कर्मणि ह्वञ् इत्यस्य क्विबन्तः
प्रयोगः । (देवेभ्यः) विद्ध्यो हिव्यगुणेभ्यो वा । (धाम्नेधाम्ने) दध-
ति वस्तूनि सुखानि च यस्मिन् तस्मै प्रत्यधिकरणप्राप्तये । धामानि
त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । निरु० १।२८ अत्र
वीप्सायां द्वित्वम् । (भव) भवति वा । (यजुषेयजुषे) यजन्ति येन
तस्मै प्रति यजुर्वेदमन्त्रम् । अयं मंत्रः । श० १।२।४।१२-१९
व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यस्त्वमदित्या रास्नासि विष्णुरसि सर्व-
स्य वेष्पोऽस्यग्नेजिह्वासि देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुहूरसि ।

एवंभूतं त्वामहमदब्धेन चक्षुषा ऊर्ज्जैऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे चावपश्यामि । स च त्वमस्माभिः सर्वत्र रूपया विदितः
पूजितश्च भवेत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञोऽदित्या रास्नास्ति विष्णोर्वेष्पो-
ऽस्त्यग्नेर्जिह्वास्ति देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुदूर्भवति तस्मा-
त्तमहमदब्धेन चक्षुषोर्ज्जैऽवपश्यामि तथाऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे हितायावपश्यामि ॥ ३० ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैरयं जगदीश्वरः प्रति-
वस्तुषु स्थितः प्रतिपादितः पूज्यश्च भवतीति मन्तव्यम् । तथा चायं
यज्ञः प्रतिमंत्रेण सम्यगनुष्ठितः सर्वप्राणिभ्यः प्रतिवस्तुषु पराक्रमवल-
प्राप्तये भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर, जो आप । (अदित्यै) पृथिवीके । (रास्ना) रस
आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेवाले । (असि) हैं । (विष्णोः) (असि) व्यापक ।
(वेष्पः) पृथिवी आदि सब पदार्थोंमें प्रवर्तमान भी । (असि) हैं तथा । (अग्नेः)
भौतिक अग्निके । (जिह्वा) जीभरूप । (असि) हैं वा । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लि-
ये । (धाम्ने धाम्ने) जिनमें कि वे विद्वान् सुखरूप पदार्थोंको प्राप्त होते हैं जो
तीनों धाम अर्थात् स्थान नाम और जन्म है उन धर्मोंकी प्राप्तिके तथा । (यजुषे
यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ का आशय प्रकाशित होनेके लिये । (मुहूः) जो श्रेष्ठतासे
स्तुति करनेके योग्य है इस प्रकारके । (त्वा) आपको मैं । (अदब्धेन) प्रेमसुख-
युक्त । (चक्षुषा) विज्ञानसे । (ऊर्ज्जैः) पराक्रम । (अदित्यै) पृथिवी तथा । (दे-
वेभ्यः) श्रेष्ठगुणों वा । (धाम्ने धाम्ने) स्थान नाम और जन्म आदि पदार्थोंकी
प्राप्ति तथा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ के आशय जनानेके लिये । (अव-
पश्यामि) ज्ञानरूपी नेत्रोंसे देखना हूं आप भी कृपा करके मुझको विदित और
मेरे पूजनको प्राप्त । (भव) हूँजिये । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । अब दू-
सरा कहते हैं । जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) अन्तर्गन्धिके । (रास्ना) संब-
न्धी रसादि पदार्थोंकी क्रियाका कारण । (असि) हैं । (विष्णोः) पक्षसंबन्धी
कार्योंका । (वेष्पः) व्यापक । (असि) है । (अग्नेः) भौतिक अग्निका । (जिह्वा)
जिह्वारूप । (असि) है । (देवेभ्यः) तथा दिव्य गुण । (धाम्ने धाम्ने) कीर्ति स्था-

न और जन्म इनकी प्राप्ति वा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ का आशय जाननेके लिये । (सुहूः) अच्छी प्रकार प्रशंसा करने योग्य । (असि) होता है इस कारण (त्वा) उस यज्ञको मैं । (अदग्धेन) सुखपूर्वक । (चक्षुषा) प्रत्यक्ष प्रमाणके साथ नेत्रोंसे । (अवपश्यामि) देखना हूँ तथा । (त्वा) उसे । (अदित्यै) पृथिवी आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) उत्तम २ गुण । (धान्ने धान्ने) स्थान २ तथा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ से हित होनेके लिये । (अवपश्यामि) क्रियाकी कुशलतासे देखना हूँ ॥ ३० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है सब मनुष्योंको जैसे यह जगदीश्वर वस्तु २ में स्थित तथा वेदके मंत्र २ में प्रतिपादित और सेवा करने योग्य है वैसे ही यह यज्ञ वेदके प्रतिमंत्रसे अच्छी प्रकार सिद्ध प्रतिपादित विद्वानोंने सेवित किया हुआ सब प्राणियोंके लिये पदार्थ २ में पराक्रम और बलके पहुंचानेके योग्य होता है ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । पूर्वार्द्धे
जगती छन्दः । निपादः स्वरः । तेजोऽसीत्यस्याऽनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

॥ स यज्ञः कथं पवित्रीकरोतीत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञ कैसे पवित्र होता है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्य-
स्य रश्मिभिः सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः ॥ तेजोसि शुक्रमस्य-
मृतमसि धाम नामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टं दे-
वयजनमसि ॥ ३१ ॥

सवितुः । त्वा । प्रसवइति प्रऽसवे । उत् । पुनामि । अ-
च्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्य्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिऽभिः ।
सवितुः । वः । प्रसवइति प्रऽसवे । अच्छिद्रेण । पवित्रे-
ण । सूर्य्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः । तेजः । असि ।

शुक्रम् । असि । अमृतम् । असि । धाम । नाम । असि ।
प्रियम् । देवानाम् । अनाद्यष्टम् । देवयजनमिति देवय-
जनम् । असि ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (सवितुः) परमेश्वरस्य सूर्यलोकस्य वा । (त्वा) त्वां
जगदीश्वरं तं यज्ञं वा । (प्रसवे) प्रकृतयोत्पद्यन्ते सर्वे पदार्था य-
स्मिंस्तस्मिन्संसारे । (उत) उत्कृष्टार्थे । उदित्येतयोः प्रातिलोभ्यं
प्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण) न
विद्यते छिद्रं छेदनं यस्मिन् तेन । (पवित्रेण) शुद्धेन । (सूर्यस्य)
चराचरात्मनः परमेश्वरस्य प्रकाशमयस्य सूर्यलोकस्य वा । सगति
जानाति प्रकाशयति चराचरं जगदिति । गजसूय सूर्यः अ० ३।
१।११४। अनेन निपातितः । (रश्मिभिः) प्रकाशकैर्गुणैः किण्वैर्वा ।
(सवितुः) उक्तार्थस्य । (वः) युष्मानेतौश्च । (प्रसवे) उक्तार्थे ।
(अच्छिद्रेण) निगन्तरेण । (पवित्रेण) शुद्धिकारकेण । (सूर्यस्य)
यः सुवर्त्यैश्वर्यं ददाति । ऐश्वर्यहेतून् प्रैष्यति सः परमेश्वरः प्राणां वा
तस्य । (रश्मिभिः) अन्तःप्रकाशकैर्गुणैः । (तेजः) स्वप्रकाशः प्र-
काशहेतुर्वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (शुक्रं)
शुद्धं शुद्धिहेतुर्वा । (असि) अस्ति वा । (अमृतं) अमृतात्मकं
मोक्षमुखं प्रकाशनं वा । (असि) अस्ति वा । (धाम) धीयन्ते सर्वे
पदार्था यस्मिन् तत् । (नाम) नमस्करणाद्यो जलहेतुर्वा । नाम इत्यु-
दकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (असि) अस्ति वा । (प्रिय-
म्) प्रीतिकारकम् । (देवानाम्) विदुषां दिव्यगुणानां वा । (अ-
नाद्यष्टम्) यत्न समन्ताद्दृष्यते इत्यनाद्यष्टम् । (देवयजनम्) देवैर्य-
दिज्यते येन वा देवानां यजनं देवयजनं तत् । (असि) अस्ति वा ।
अयं मंत्रः । श० । १।२।४।२२—२८।५।१—१८। व्याख्यातः ॥

अन्वयः—यो यज्ञोऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः सह सर्वान्पदार्थान्पुनाति तमहमुत्पुनामि । त्वां यजमानं वा । एवं च सवितुः प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतौश्च पदार्थान् यज्ञेनोत्पुनामि । हे ब्रह्मन् यतस्त्वं तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामासि नामासि देवानां प्रियमस्यनाधृष्टमसि देवयजनमसि तस्मात्त्वामेवाहमाश्रयामीत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञस्तेजोस्ति शुक्रमस्यमृतमस्ति धामास्ति नामास्ति देवानां प्रियमनाधृष्टं देवयजनमस्ति तेनानेन यज्ञेनाहं सवितुर्जगदीश्वरस्य प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतान् सर्वान् पदार्थांश्चात्पुनामि ॥ इति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरो यज्ञविद्याफलं ज्ञापयति युष्माभिर्यथावदनुष्ठितां यज्ञः सूर्यस्य रश्मिभिर्विहगति स स्वकीयेन पवित्रेणाच्छिद्रेण गुणेन सर्वान् पदार्थान् पवित्रयति । स च तद्वारा सूर्यस्य रश्मिभिस्तेजस्वितः शुद्धानमृतगसान् सुखहेतुकान् प्रसन्नताजनकान् दृढान् यज्ञहेतून् पदार्थान् करोति यतस्तद्भोजनाच्छादनद्वारा वयं शरीरपुष्टिवृद्धिबलादीन् शुद्धगुणैश्च संपाद्य नित्यं सुखयाम इति ॥ ३१ ॥ ईश्वरेणास्मिन्ध्याये मनुष्यान् प्रति शुद्धकर्मानुष्ठातुं दोषान् शत्रून् निवारयितुं यज्ञक्रियाफलं ज्ञातुं सम्यक् पुरुषार्थं कर्तुं विद्या विस्तारयितुं धर्मेण प्रजाः पालयितुं धर्मानुष्ठाने निर्भयतया स्थातुं सर्वैः सह मित्रतामाचरितुं वेदाध्ययनाध्यापनाभ्यां सर्वा विद्या ग्रहीतुं ग्राहयितुं शुद्धये परोपकाराय च प्रयतितुमाज्ञा दत्तास्ति सेयं सर्वैर्मनुष्यैर्यथावदनुष्ठातव्येति ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्यश्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना सुविरचिते संस्कृतार्थभाषाभिभूषिते यजुर्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो यज्ञ (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पवित्रेण) तथा पवित्र । (सूर्यस्य) प्रकाशमय सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरणोंके साथ मिलके सब पदार्थोंको शुद्ध करता है (त्वा) उस यज्ञ वा यज्ञकर्त्ताको । मैं (उत्पुनामि) उत्कृष्टताके साथ पवित्र करता हूं इसी प्रकार । (सवितुः) परमेश्वरके (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पवित्रेण) शुद्धिकारक । (सूर्यस्य) जोकी ऐश्वर्य्य हेतुओंके प्रेरक प्राणके । (रश्मिभिः) अन्तराशयके प्रकाश करनेवाले गुण हैं उनसे । (वः) तुम लोगोंको तथा प्रत्यक्ष पदार्थोंको यज्ञ करके । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूं । हे ब्रह्मन् जिस कारण आर (नेत्रोसि) स्वयंप्रकाशवान् । (शुक्रमसि) शुद्ध । (अमृतमसि) नाशरहित । (धामासि) सब पदार्थोंका आधार । (नामासि) वंदना करने योग्य । (देवानां) विद्वानोंके । (प्रियं) प्रीतिकारक । (अनाधृष्टम्) तथा किसीकी भयतामें न आनेके योग्य । वा । (देवयजनमसि) विद्वानोंके पूजा करने योग्य हैं इससे मैं (त्वा) आपकाही आश्रय करना हूं । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ जिस कारण यह यज्ञ । (नेत्रोसि) प्रकाश और (शुक्रमसि) शुद्धिका हेतु । (अमृतमसि) मोक्ष सुखका देने तथा (धामासि) सब अन्न आदि पदार्थोंकी पुष्टि करने वा (नामासि) जलका हेतु । (देवानां ; श्रेष्ठ गुणोंकी (प्रियम्) प्रीति करने तथा । (अनाधृष्टम्) किसीको खण्डन करनेके योग्य नहीं अर्थात् अत्यन्त उत्कृष्ट और । (देवयजनम्) विद्वान् जनोंको परमेश्वरका पूजन करानेवाला । (असि) है इस कारण इस यज्ञसे मैं (सवितुः) जगदीश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पवित्रेण) अति शुद्ध यज्ञ वा । (सूर्यस्य) ऐश्वर्य्य उत्पन्न करनेवाले परमेश्वरके गुण अथवा ऐश्वर्य्यके उत्पन्न करनेवाले सूर्यकी । (रश्मिभिः) विज्ञानादि प्रकाश वा किरणोंसे । (वः) तुम लोग वा प्रत्यक्ष पदार्थोंको । (उत्पुनामि) पवित्र करना हूं । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । परमेश्वर यज्ञ विद्याके फलको जानता है कि जो तुम लोगोंसे अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह सूर्यकी किरणोंके साथ रहकर अपने निरन्तर शुद्ध गुणसे सब पदार्थोंको पवित्र करता है तथा वह उसके द्वारा सब पदार्थोंको सूर्यकी किरणोंसे नेत्रवान् शुद्ध उत्तम रसवाले सुखकारक प्रसन्नताका हेतु दृढ और यज्ञ करानेवाले पदार्थोंको करके उनके भोजन वस्त्रसे शरीरकी पुष्टि बुद्धि और बल आदि शुद्ध गुणोंको संपादन करके सब जीवोंको सुख देता है ॥ ३१ ॥ ईश्वरने इस अध्यायमें मनुष्योंको शुद्ध कर्मके अनुष्ठान दोष और शत्रुओंकी निवृत्ति यज्ञक्रियाके फलको जानने अच्छी प्रकार

पुरुषार्थ करने विद्या के विस्तार करने धर्म के अनुकूल प्रजापालने धर्म के अनुष्ठान में निर्भयता से स्थित होने सब के साथ मित्रता से वर्तने वेदों से सब विद्याओं का ग्रहण करने और कराने को शुद्धि तथा परोपकार के लिये प्रयत्न करने को आज्ञा दी है सो यह सब मनुष्यों को अनुष्ठान करने के योग्य है ॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

—०—

॥ अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वा॑नि देव सवित॑र्दुरितानि॒ परां॑ सुव ।

यद्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ॥ १ ॥ य० ३० । ३ ।

ईश्वरेभैतत् सर्वमाद्येऽध्याये विधायेदानीं द्वितीयेऽध्याये प्राणिनां

सुखायोक्तार्यस्य सिद्धिं कर्तुं विशिष्टा विद्याः प्रकाशयन्ते ॥

कृष्णोऽसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृत्पंक्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

॥ तत्रादौ वेषादिरचनमुपदिश्यते ॥

अब दूसरे अध्याय में परमेश्वर ने उन विद्याओं की सिद्धि करने के लिये विशेष विद्याओं का प्रकाश किया है कि जो २ प्रथम अध्याय में प्राणियों के सुख के लिये प्रकाशित की हैं । उनमें से वेदि आदि पदार्थों के बनाने को हस्तक्रियाओं के सहित विद्याओं के प्रकार प्रकाशित किये हैं उन में से प्रथम मन्त्र में यज्ञ सिद्ध करने के लिये साधन अर्थात् उन की सिद्धि के निमित्त कहे हैं ।

कृष्णा॑ऽस्याखरे॒ष्टोऽग्नये॑ त्वा जुष्टं
प्रोक्षामि॑ वेदि॒रसि ब॒र्हिषे॑ त्वा जुष्टां प्रो-
क्षामि ब॒र्हिर॑सि सु॒ग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रो-
क्षामि ॥ १ ॥

कृष्णाः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थ इत्याखरे-
ऽस्थः । अग्रये । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउत्तामि । वेदिः ।
असि । बर्हिषे । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि । बर्हिः । असि
सुगन्ध इति सुगन्धः । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउत्तामि ॥ १ ॥

पदार्थः—(कृष्णः) अग्निना छिन्नो वायुनाऽकर्षितो यज्ञः । (असि) ।

भवति । अत्र सर्वत्र व्यन्ययः । (आखरेष्ठः) समन्तात्स्वनति यं तस्मिन् तिष्ठती
ति सः । खनोडडरेके कवकाः । अ० ३ । ३ । १२५ अनेन वार्तिकेनाऽऽखरः
सिध्यति । (अग्रये) हवनार्थाय । (त्वा) तद्भविः । (जुष्टम्) प्रीत्या से
शोधितम् । (प्रोत्तामि) शोधितेन घृतादिनाऽऽर्द्रीकरोमि । (वेदिः) विन्दति
सुखान्वयनया सा । (असि) भवति । (बर्हिषे) अन्तरिक्षगमनाय । बर्हिरित्य
न्तरिक्षनामसु पठितम् । निघं० १ । ३ । (त्वा) तां वेदिम् । (जुष्टम्) प्रीत्या
संपादिताम् । (प्रोत्तामि) प्रकृष्टनया घृतादिना मिश्रामि । (बर्हिः) शुद्धमुदकम् ।
बर्हिरित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ । (असि) भवति । (सुगन्धः)
स्नाययन्ति गमयन्ति हविर्येभ्यस्तेभ्यः । अत्र सुगनावित्यस्मात् । चिक्र च । उ०
२ । ६१ । अनेन चिक्र प्रत्ययः । (त्वा) तत् । (जुष्टम्) पुष्ट्यादगुणयुक्तं
प्रीतिकरं जलं पवनं वा । (प्रोत्तामि) शोधयामि । अयं मंत्रः । श० १ । २ ।
६ । १-३ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—यतोऽयं यज्ञ आखरेष्ठः कृष्णो भवति तस्मान्त्वा तमहमग्नये
जुष्टं प्रोत्तामि । यत इयं वेदिर्गन्तव्यस्थामि भवति तस्मादहं त्वा तामिमां बर्हिषं
जुष्टां प्रोत्तामि । यत इदं बर्हिरुदकमन्तरिक्षस्थं सच्छुद्धिकारि भवति तस्मान्त्वा
तच्छोधितं जुष्टं हविः सुगन्धोऽहं प्रोत्तामि ॥ १ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति सर्वैर्मनुष्यैर्वेदिं रक्षयित्वा पात्रादिसामग्रीं गृ
हीत्वा सम्यक् शोधित्वा तद्विरग्नौ हुत्वा कृतो यज्ञः शुद्धेन दृष्टिजलेन सवो
ओषधीः पोषयति । तेन सर्वे प्राणिनो नित्यं सुखयितव्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः— जिस कारण यह यज्ञ । (आखरेष्ठः) वेदी की रक्षनासे खुदे हुए

स्थान में स्थिर होकर । (कृष्णः) भौतिक अग्नि से द्वित्र अर्थात् सूक्ष्म रूप और पवन के गुणों से आकर्षण को प्राप्त । (अग्नि) होता है इस से मैं । (अग्नये) भौतिक अग्नि के बीच में हवन करने के लिये । (जुष्टम् , प्रीति के साथ शुद्ध किये हुए (त्वा) उस यज्ञ अर्थात् होमकी सामग्री को । (प्रोक्षामि) धी आदि पदार्थों से सींचकर शुद्ध करता हूँ और जिस कारण यह वेदी अन्तरिक्ष में स्थित होती है इस से मैं । (बर्हिषे) होम किये हुए पदार्थों को अन्तरिक्ष में पहुंचाने के लिये । (जुष्टम्) प्रीति से संपादन की हुई । (त्वा) उस वेदी को (प्रोक्षामि) अच्छे प्रकार धी आदि पदार्थों से सींचता हूँ तथा जिस कारण यह (बर्हिः) जल अन्तरिक्ष में स्थिर होकर पदार्थों की शुद्धि करने वाला होता है इससे । (त्वा) उसकी शुद्धि के लिये जो कि शुद्ध किया हुआ । (जुष्टम्) पुष्टि आदि गुणों को उत्पन्न करनेहारा हवि है उसको मैं । (सुग्भ्यः) सुवा आदि साधनों से अग्नि में डालने के लिये । (प्रोक्षामि) शुद्ध करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदेश करता है कि सब मनुष्यों को वेदी बनाकर और पात्र आदि होम की सामग्री ले के उस हवि का अच्छी प्रकार शुद्ध कर तथा अग्निमें होम करके किया हुआ यज्ञ वर्षा के शुद्ध जल में सब ओषधियों को पुष्ट करता है उस यज्ञ के अनुष्ठानसे सब प्राणियों को नित्य सुख देना मनुष्यों का परम धर्म है ॥ १ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराइजगती-
ब्रह्मदः । निषादः स्वरः ॥

॥ एवं कृतो यज्ञः किहेतुको भवतीत्युपदिश्यते ॥

इस प्रकार किया हुआ यज्ञ क्या सिद्ध करनेवाला होता है सो
अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोस्तुषो
ऽस्यूर्गमदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थान्-
देवेभ्यो भुवपतये स्वाहा भुवनपतये
स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहा ॥ २ ॥

अदित्यै । व्युन्दनमिति विऽउन्दनम् । असि । वि-
ष्णोः । स्तुपः । असि । ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम्रदसम् ।
त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थामिति सुऽआसस्थाम् ।
देवेभ्यः । भुवर्पतय इति भुवर्ऽपतये । स्वाहा । भुवर्नप-
तय इति भुवर्नऽपतये । स्वाहा । भूतानाम् । पतये ।
स्वाहा ॥ २ ॥

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्याः । अत्र चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि ।
अ० २।१।६२। इति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (व्युन्दनम्) विविधानामोषधादीनामु-
न्दनं बलेदनं येन तत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (विष्णोः)
पञ्चस्य । (स्तुपः) शिखा । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येयमेव शिखा स्तुपः । श० १।
२।६।५। (असि) अस्ति । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णानि धान्याच्चादनानि तुषा-
णि म्रदयति येन ते पाषाणपपम् । (त्वा) त्वम् । (स्तृणामि) आच्छादयामि ।
(स्वासस्थाम्) सुष्ठु आसाः प्रक्षिप्तास्तिष्ठन्ति यस्यां सा वेदिस्थाम् । अत्र
षडर्थेकविधानम् । अ० १।३।५२। इति वार्तिकेन कः प्रत्ययः । (देवेभ्यः) वि-
द्वज्यो दिव्यसुखेभ्यो वा ॥ (भुवर्पतये) भवन्त्युत्पद्यन्ते भूतानि यस्मिन् संसारे
तस्य पतिस्तस्मै जगदीश्वराय । आहवनीयात्प्राग्नये वा । अत्र बाहुलकाद्भा-
तोरीणादिकः कः प्रत्ययः । (स्वाहा) सत्यभाषणयुक्ता वाक् । स्वाहेति वाक्
नामसु पठितम् । निघं० १।११। स्वाहाशब्दस्यार्थं निरुक्तकार एवं समाचष्टे ।
स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहनि वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं
हविर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२०। यत् शांभनं बचनं सत्यकथनं स्वपदार्थान् प्रति
प्रमत्त्वबचो मन्त्रोच्चारणेन हवनं चेति स्वाहाशब्दार्था विज्ञेयाः । (भुवर्नपतये)
भुवनानां सर्वेषां लोकानां पतिः । पालक ईश्वरः । पालनहेतुर्भौतिको वा तस्मै ।
(स्वाहा) उक्तार्थः । (भूतानां पतये) भूतान्युत्पन्नानि यावन्ति वस्तूनि सन्ति
तेषां यः पतिः स्वामीश्वर ऐश्वर्यहेतुर्भौतिको वा तस्मै । (स्वाहा) उक्तार्थः ।
अयं मंत्रः । श० १।२।६।४—२० व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—यतोऽयं विष्णुर्यज्ञोऽदित्या व्युन्दनकार्यसि भवति तस्मात्त-

महमनुष्ठामि । अस्य त्रिष्योर्ध्वस्य स्तुपः प्रस्तर उत्तुल्लालयः साधकोस्य
ऽस्ति तस्मात्तमहमनुष्ठामि स्तुणामि । वेदिदेवेभ्यो हितासि भवति तस्मात्तामहं
स्वासस्थां रचयामि । कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह । यतोऽयं भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां
पतिरीश्वरः प्रसन्नो भवति । भौतिको वा । सुखसाधको भवति । तस्मै भुवपतये
स्वाहा विषेया भुवनपतये स्वाहा वाच्या भूतानां च पतये स्वाहा प्रयोज्या भव-
तीत्यस्मै प्रयोजनाय ॥ २ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वमनुष्येभ्य इदमुपदिशति गुण्याभिर्वेद्यादीनि यज्ञ-
साधनानि संपाद्य सर्वप्राणिनां सुखाय परमेश्वरप्रीतये च सम्यक् क्रियायज्ञः
कार्यः । सदैव सत्यमेव वाच्यम् । यथाऽहं न्यायेन सर्वं विश्वं पालयामि ।
तथैव गुण्याभिरपि पञ्चपातं विहाय सर्वेषां पालनेन सुखं संपादनीयमिति ॥ २ ॥

पदार्थः—जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) पृथिवी के (व्युन्दनम्)
विविध प्रकार के ओषधी आदि पदार्थों का सींचनेवाला । (असि) होता है इस से मैं
उसका अनुष्ठान करता हूँ । और विष्णोः) इस यज्ञ की सिद्धि करानेहारा । (स्तु
पः) शिखारूप । (ऊर्ध्वप्रदंसं) उत्तुल्लाल । (असि) है इस से मैं । (त्वा) उस अ-
न्न के किल के दूर करनेवाले पत्थर और उत्तुल्लाल को । (स्तुणामि) पदार्थों से दांपता हूँ
तथा वेदी । (देवेभ्यः) विद्वान् और दिव्य मुखों के हित करने के लिये (असि) हो-
ती है इस से उस को मैं । (स्वासस्थां) ऐसी बनाता हूँ कि जिस में होम किये हुए प-
दार्थ अच्छी प्रकार स्थिर हों और जिस से संसार का पति भुवन अर्थात् लोकलोकान्तरों
का पति संसारी पदार्थों का स्वामी और परमेश्वर प्रसन्न होता है तथा भौतिक अग्नि
मुखों का सिद्ध करानेवाला होता है इस कारण (भुवपतये) (स्वाहा), (भुवनपतये)
(स्वाहा), (भूतानां पतये) (स्वाहा) उक्त परमेश्वर की प्रसन्नता और आज्ञा पालन
के लिये उस वेदी के गुणों से जो कि सत्य भाषण अर्थात् अपने पदार्थों को मेरे हैं यह
कहना वा श्रेष्ठ वाक्य आदि उत्तम वाणी युक्त वेद है उसके मंत्रों के साथ स्वाहा शब्द का
अनेक प्रकार उच्चारण करके यज्ञ आदि श्रेष्ठ कर्मों का विधान किया जाता है इस प्रयो-
जन के लिये भी वेदी को रचता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—परमेश्वर सब मनुष्यों के लिये उपदेश करता है कि हे मनुष्यो
तुमको वेदी आदि यज्ञ के साधनों का संपादन करके सब प्राणियों के सुख तथा परमे-
श्वर की प्रसन्नता के लिये अच्छी प्रकार किया युक्त यज्ञ करना और सदा सत्यही जो

लमा चाहिये औ। जैसे मैं न्याय से सब विश्व का पालन करता हूँ, वैसे ही तुम लोगों को भी पक्षपात छोड़कर सब प्राणियों के पालन से मुख संपादन करना चाहिये ॥ २ ॥

गन्धर्वस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता सर्वस्य । आद्यस्य
भुरिगाक्षीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । मध्यभागस्याक्षी पंक्ति-
श्छन्दः । अन्त्यस्य पंक्तिश्छन्दः । उभयत्र पंचमः स्वरः ॥

॥ स यज्ञोऽग्न्यादिभिर्धार्यत इत्युपदिश्यते ॥

उक्त यज्ञ अग्नि आदि पदार्थों से धारण किया जाता है सो

अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परि दधातु
विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य परिधिर-
स्यग्निरिड ईडितः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य परि-
धिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ मित्रावरुणो
त्वोत्तरतः परिधत्तान्ध्रुवेण धर्मणा विश्व-
स्यारिष्ट्ये यजमानस्य परिधिरस्यग्निरि-
ड ईडितः ॥ ३ ॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्वावसुर्गिति विश्व-
वसुः । परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्ये । यजमान-
स्य । परिधिरिति परिऽधिः । अग्निः । इडः ।
ईडितः । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । विश्व-

स्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः ।
असि । अग्निः । इडः । ईडितः । मित्रावरुणौ । त्वा ।
उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेणा । धर्मणा । विश्वस्य ।
अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः । अ-
सि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥ ३ ॥

पदार्थः— गन्धर्वः) यो गां पृथिरीं बाणीं वा धरति धारयति वा स
गन्धर्वः सूर्यलोकाः । (त्वा) तं । (विश्वावसुः) विश्वं वासयति यः सः ।
(परि) सर्वतोभावे । (दधानु) दधानि वा । अत्र लङर्थे लोट् । (विश्वस्य)
सर्वस्य जगतः । (अरिष्ट्यै) दुःखनिवारणेन सुखाय । (यजमानस्य) यज्ञा-
नुष्ठातुः । (परिधिः) परिनः सर्वतः सर्वाणि वस्त्रानि धीयन्ते येन सः । (असि)
भवति । अत्र चतुर्षु प्रयोगेषु पुरुषव्यन्ययः । (अग्निः) (इडः) स्तोतुमर्हः ।
अत्र वर्णव्यन्ययेन इत्यादेशः । (ईडितः) स्तुतः । (इन्द्रस्य) सूर्यस्य । (बा-
हुः) बलं बलकारी वा । (असि) अस्ति । (दक्षिणः) दृष्टः प्रापकः । दक्ष-
धातोर्गत्यर्थन्वाद्वा दक्ष प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (विश्वस्य) सर्वप्राणिसमूहस्य । (अरि-
ष्ट्यै) सुखाय । (यजमानस्य) शिल्पविद्यां चिकीर्षाः (परिधिः) विद्यापारि-
धानम् । (असि) भवति । (अग्निः) विद्युन् । (इडः) दाहप्रकाशादिगुणा-
धिक्येन स्तोतुमर्हः । (ईडितः) अध्येषितः । (त्वा) तम् । (उत्तरतः) उत्त-
रकाले । (परिधत्ताम्) सर्वतो धारयतो वा । अत्र लङर्थे लोट् । (ध्रुवेण) नि-
श्चलेन । (धर्मणा) स्वाभाविकवारणशक्त्या । (विश्वस्य) चराचरस्य ।
(अरिष्ट्यै) सुखहेतवे । (यजमानस्य) सर्वमित्रस्य । परिधिः, विद्यावधिः ।
(अग्निः) प्रत्यक्षो भौतिकः । (इडः) विद्याप्राप्तये स्तोतुमर्हः । (ईडितः)
विद्यामीप्सुभिः सम्यगध्येषितव्यः । अयं मंत्रः । श० १ । ३ । १ । १-५ व्या-
ख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विद्वद्भिर्योऽयं गन्धर्वो विश्वावसुरिहोऽग्निरीडितोऽस्यस्ति स

विश्वस्य यजमानस्य चारिष्यै यज्ञं परिदधाति तस्मात्तं विद्यासित्थ्यर्थं मनुष्यो यथावत् परिदधातु । विदुषा यो वायुरिन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः परिधिरीड ईडितोऽग्निश्चास्यस्ति स सम्पत् प्रयोजितो यजमानस्य विश्वस्यारिष्यै भवति । यो ब्रह्माण्डस्थो गमनागमनशीलो मित्रावरुणौ प्राणापानौ स्तस्तौ । ध्रुवेण वर्धणोत्तरतो विश्वस्य यजमानस्यारिष्यै तं यज्ञं परिधत्ता सर्वतो धारयतः । यो विद्वज्जिरीडः परिधिरीडितोऽग्निर्विद्युदस्ति । सोऽर्षामं यज्ञं सर्वतः परिदधात्येतामनुष्यो यथागुणं सम्पदधातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यः सूर्यविद्युतप्रत्यक्षरूपेण त्रिविधोऽग्निर्निर्मितः स मनुष्यैर्विद्यया सम्बन्धयोजितः सन् बहूनि कार्याणि साधयतीति ॥ ३ ॥

पदार्थः—विद्वान् लोगों ने जिस । (गन्धर्वः) पृथिवी वा वाणी के धारण करने वाले । (विश्वावसुः) विश्व को बसाने वाले । (इडः) स्तुति करने योग्य । (अग्निः) सूर्यरूप अग्नि की । (ईडितः) स्तुति । (असि) की है, जो । (विश्वस्य) संसार के वा विशेष करके : (यजमानस्य) यज्ञ करने वाले विद्वान् के । (अरिष्यै) दुःस्खिन्धारण से मुक्त के लिये इस यज्ञ को । (परिदधातु) धारण करता है इससे विद्वान् उसको विद्या की सिद्धि के लिये । (परिदधातु) धारण करे और विद्वानों से जो वायु । (इन्द्रस्य) सूर्य का । (बाहुः) बल और (दक्षिणः) वर्षा की प्राप्ति कराने अथवा । (परिधिः) शिल्पविद्या का धारण कराने वाला तथा । (इडः) दाह प्रकरणादि गुण होने से स्तुति के योग्य (ईडितः) खोना हुआ और । (अग्निः) प्रत्यक्ष अग्नि । (असि) है वे वायु वा अग्नि अच्छी प्रकार शिल्प विद्या में युक्त किये हुए । (यजमानस्य) शिल्प विद्या के चाहने वाले वा । (विश्वस्य) सब प्राणियों के । (अरिष्यै) मुक्त के लिये । (असि) होते हैं । और जो ब्रह्माण्ड में रहने और गमन वा आगमन स्वभाव वाले । (मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु हैं वे (ध्रुवेण) निरचल । (धर्मणा) अपनी धारण शक्ति से । (उत्तरतः) पूर्वोक्त वायु और अग्नि से उत्तर अर्थात् उपरान्त समय में । (विश्वस्य) चराचर जगत् वा (यजमानस्य) सब से मित्र भाव में वर्तने वाले सज्जन पुरुष के । (अरिष्यै) मुक्त के हेतु । (त्वा) उस पूर्वोक्त यज्ञ को । (परिधत्ताम्) सब प्रकार से धारण करते हैं तथा जो विद्वानों से । (इडः)

विद्या की प्राप्ति के लिये प्रशंसा करने के योग्य और । (परिधिः) सब शिल्पविद्या की सिद्धि को घेरने से अर्वाधि तथा । (ईडितः) विद्या की इच्छा करनेवालों से प्रशंसा को प्राप्त । (अग्निः) बिजुलीरूप अग्नि । (असि) है वह भी इस यज्ञ को सब प्रकार से धारण करता है । इन के गुणों को मनुष्य यथावत् ज्ञान के उपयोग करे ॥ ३ ॥

भावार्थः— ईश्वर ने जो मूर्त्य विद्युत् और प्रत्यक्ष रूप से तीन प्रकार का अग्नि रचा है वह विद्वानों ने शिल्पविद्या के द्वारा यंत्रादिकों में अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ अनेक कार्यों को मिद्ध करनेवाला होता है ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रमित्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । गायत्री

मन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

॥ अथामिश्रशब्देनोभावार्थावुपदिश्येते ॥

। अब अग्नि शब्द से अगले मंत्र में उक्त दो अर्थों का प्रकाश किया है ।

**वीतिहोत्रन्त्वा कवे द्युमन्तश्च समि-
धीमहि ॥ अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥**

वीतिहोत्रमिति वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युम-
न्तमिति द्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् ।
अध्वरे ॥ ४ ॥

पदार्थः— (वीतिहोत्रम्) वीतयो विज्ञापिता होत्राख्या यज्ञा येने-
श्वरेण । यद्वा वीतयः प्राप्तिहेतवो होत्राख्या यज्ञक्रिया भवन्ति यस्मात्तं परमे-
श्वरं भौतिकं वा । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनस्वादनेषु । इत्यस्य रूपम् ।
(त्वा) त्वां तं वा । अत्रपक्षे व्यन्ययः । (कवे) सर्वज्ञ कान्तप्रज्ञ, कवि कान्त्र
दर्शनं भौतिकं वा । (द्युमन्तम्) द्यौर्वहुप्रकाशो विद्यते यस्मिंस्तम् । अत्र भूम्यर्थे
मतुप् । (सम्) सम्यगर्थे । (इधीमहि) प्रकाशयेमहि अत्र बहुलं छन्दसीति
अथो लुक् । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपेश्वर प्राप्तिहेतुं भौतिकं वा । (बृहन्तं) सर्व-

भ्यो महान्तं सुखवर्धकमीश्वरं बृहतां कार्य्याणां साधकं भौतिकं वा । (अध्वरे)
मित्रभावेऽहिंसनीये यज्ञे वा ॥ अयं मंत्रः । श० । १।३।१६ ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे कवे अग्ने जगदीश्वर वयमध्वरे बृहन्तं दधुमन्तं वी-
तिहोत्रं त्वां समिधीमहीन्येकः ॥ वयमध्वरे वीतिहोत्रं दधुमन्तं बृहन्तं कवे कवि
त्वा तमग्ने भौतिकमग्निं समिधीमहीति द्वितीयः ॥ ४ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । यावन्ति क्रियासाधनानि क्रियया
साध्यानि च वस्तूनि सन्ति तानि । सर्वाणीश्वरेणैव रचयित्वा ध्रियन्ते मनुष्यै-
स्तेषां सकाशात् गुणज्ञानक्रियाभ्यां बहव उपकाराः संग्राह्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (कवे) सर्वज्ञ तथा हर एक पदार्थमें अनुक्रमसे विज्ञानवाले
(अग्ने) ज्ञानस्वरूप परमेश्वर हम लोग । (अध्वरे) मित्रभाव के रहने में । (बृहन्तम्)
सब के लिये बड़े से बड़े अपार सुख के बढाने और । (दधुमन्तं) अत्यन्त प्रकाशवाले वा ।
(वीतिहोत्रम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञों को विदित कराने वाले । (त्वा) आपको । (समि-
धीमहि) अच्छी प्रकार प्रकाशित करें । यह इस मंत्र का प्रथम अर्थ हुआ । हम लोग ।
(अध्वरे) अहिंसनीय अर्थात् ओकभी परित्याग करने योग्य नहीं उस उत्तम यज्ञ में जिस में कि
(वीतिहोत्रम्) पदार्थों की प्राप्ति कराने के हेतु अग्निहोत्र आदि क्रिया सिद्ध होती हैं ।
और (दधुमन्तम्) अत्यन्त प्रचंड ज्वालायुक्त । (बृहन्तम्) बड़े २ कार्य्यों को सिद्ध
कराने तथा । (कवे) पदार्थों में अनुक्रमसे दृष्टिगोचर होने वाले । (त्वा) उम । (अग्ने)
भौतिक अग्नि को । (समिधीमहि) अच्छी प्रकार प्रचलित करें । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है—समागमें जितने क्रियाओं के साधन वा
क्रियाओं से सिद्ध होनेवाले पदार्थ हैं उन सभी को ईश्वर ही ने रचकर अच्छी प्रकार धारण
किये हैं मनुष्यों को उचित है कि उनकी सहायता गुण ज्ञान और उत्तम २ क्रियाओं की
अनुकूलता से अनेक प्रकार उपकार लेने चाहियें ॥ ४ ॥

समिदसीत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । निचृद्वासी
बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तस्य यज्ञस्य साधकान्युपदिश्यन्ते ॥

। फिर उक्त यज्ञ के साधनों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

सुमिदसि सूर्यस्तवा पुरस्तात् पातु
कस्याश्चिदभिर्शस्त्यै सवितुर्बाहूस्थ
ऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि स्वासस्थ-
न्देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आ-
दित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

सुमिदिति सम्ऽइत् । अमि । सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् ।
पातु । कस्याः । चित् । अभिर्शस्त्या इत्यभिर्शस्त्यै ।
सवितुः । बाहू इति बाहू । स्थः । ऊर्णम्रदसमिन् यूर्णम्रद-
सम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थमिति सुऽआसस्थम् । देवे-
भ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । सदन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः— (समिन्) सम्यगिध्यतेऽनयाऽनेन वा मा समिदग्निप्रदीपकं
काष्ठादिकं वसंतच्छतुर्वा । (अमि) भवति । अत्र व्यत्ययः । (सूर्यः) सव-
त्यैश्वर्यं हेतुर्भवति सोऽयं सूर्यलोकः । (त्वा) तम् । (पुरस्तात्) । पूर्वस्मादि-
ति पुरस्तात् (पातु) गच्छति । अत्र लट् इति लोटः । (कस्याः) कस्य सर्वस्य अत्र चतुर्थ्यर्थे
बहुलं द्वन्द्वमि अ० २ । ३ । ६२ । इति चतुर्थ्यर्थ्यं पण्डी । (चित्) चिदित्युपमा-
र्थः । निरु० १ । ४ । (अभिर्शस्त्यै) आभिमुख्यायै स्तनये । शंसु स्तुतावित्यस्य
क्तिन् प्रत्ययान्तः प्रयोगः । (सवितुः) सूर्यलोकस्य । (बाहू) बलवीर्याख्यौ ।
(स्थः) स्तः । अत्र व्यत्ययः । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णाभि सुगन्धान्नादिनां म्रदयानि
येन तं यज्ञम् । (त्वा) तम् । (स्तृणामि) सामग्न्याऽऽच्छादयामि । (स्वा-
सस्थम्) शोभने आसे उपवेशने निष्ठनीति तम् । (देवेभ्यः) दिव्यगुणैर्भ्यः ।
(आ) समन्नात् क्रियायोगे । (त्वा) तम् । (वसवः) अभ्यादयोऽष्टौ ।

(रुद्राः) प्राणायानव्यानोदानसमान—नाग कूर्मकुकलदेवदत्तधनंजयाख्या दश प्राणा एकादशो जीवश्चेत्येकादश रुद्राः । (आदित्याः) द्वादशा मासाः । क तमे वसव इति । अग्निश्च, पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि नैने वसव एतेषु हीदं सर्वं वसु हितमेतं हीदं सर्वं वास यन्ते तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥ कतमे रुद्राः इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाभ्यान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । कतमे आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सर स्यैत आदित्या एतेहीदं सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति । श ० १४।६।७।४—९ । (सदन्तु) अवस्थापयन्ति । षट्त्वं इत्यस्य स्थाने । वा च्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति मीमादेशाभावात् लङ्घ्ये लोदं च । अयं मंत्रः । श ० १।३।१।७—१२ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—चित् यथा कश्चिन्मन्यः सुखार्थं क्रियामिदानीं द्रव्याणि रक्षित्वाऽऽनन्दयते । तथैव योऽयं यज्ञः समिदमि भवति तं सूर्यः कस्या अभिशस्त्यै पुरस्तात्पातु पाति यौ सवितुर्वाह स्थः सो यो याभ्यां निखं विस्तारयते यमूर्णं अदसं स्वासस्थं यज्ञं वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्त्ववस्थापयन्ति प्रापयन्ति तं यज्ञमहमपि सुखाय देवेभ्य आस्त्रणामि ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । ईश्वरः सर्वेभ्य उदमुपादिशति ॥ मनुष्यैर्वसुरुद्रादित्याख्येभ्यो यद्यदुपकर्तुं शक्यं तत्तत्सर्वस्याभिरक्षणाय नित्यमनुष्ठेयम् योऽनौ द्रव्याणां प्रक्षेपः क्रियते स सूर्यश्च वायुं वा प्राप्नोति तावैव तत्पृथग्भूतं द्रव्यं रक्षित्वा पुनः पृथिवीं प्रति विपुञ्चतः । येन पृथिव्यां दिव्या ओषध्यादयः पदार्था जायन्ते येन च प्राणिनां नित्यं सुखं भवति तस्मादेतत्सर्ववानुष्ठेयमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(चित्) जैम कोई मनुष्य सुख के लिये क्रिया से सिद्ध क्रिये पदार्थों की रक्षा करके आनन्द को प्राप्त होता है वैसे ही यह यज्ञ । (समिन्) वसन्त अनु के समय के समान अच्छी प्रकार प्रकाशित (आसी) होता है । (त्वा) उस को । (सूर्यः) ऐश्वर्य का हेतु सूर्यलोक । (कस्याः) सब पदार्थों की । (अभिशस्त्यै) प्रकटता करने के लिये । (पुरस्तात्) पहिले ही मे उनकी । (पातु) रक्षा करनेवाला होता

है तथा जो कि । (सविनुः) सूर्य्य लोक के । (बाहू) बल और वीर्य्य । (स्थः) हैं जिन से यह यज्ञ विस्तार को प्राप्त होता है । (त्वा) जिस । (ऊर्णभ्रदसम्) मुख के विधियों के नाश करने (स्वासम्यम्) और श्रेष्ठ अन्तरिक्षरूपा आसन में स्थित होनेवाले यज्ञ को (वसवः) अग्नि आदि आठ वसु आर्थात् अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, सूर्य्य, प्रकाश, चन्द्रमा और तारागण, ये वसु । (रुद्राः) प्राण अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय, और जीवात्मा, ये रुद्र । (आदित्याः) बारह महिने । (सदन्तु) प्राप्त करने हैं । (त्वा) उसी । (ऊर्णभ्रदसम्) अत्यन्त मुख बढ़ाने । (स्वासम्यम्) और अन्तरिक्ष में स्थिर होनेवाले यज्ञ को मैं भी मुख की प्राप्ति वा । (देवेभ्यः) दिव्य गुणों को मिद्ध करने के लिये (आम्नृणामि) अच्छी प्रकार सामग्री में आच्छादित करके सिद्ध करता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है —ईश्वर सब मनुष्यों के लिये उपदेश करता है कि मनुष्यों को वसु, रुद्र, और आदित्य संज्ञक पदार्थों में, जो २ काम सिद्ध हो सकते हैं सो २ सब प्राणियों के पालन के निमित्त नित्य सेवन करने योग्य हैं । तथा अग्नि के बीच जिन २ पदार्थों का प्रक्षेप अर्थात् हवन किया जाता है सो २ सूर्य्य और वायु को प्राप्त होता है वहीं उन अलग हुए पदार्थों की रक्षा करके फिर उन्हें पृथिवी में छोड़ देते हैं जिससे कि पृथिवी में दिव्य आपसी आदि पदार्थ उत्पन्न होते हैं उनसे जीवों को नित्य मुख होता है इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान सदैव करना चाहिये ॥ ५ ॥

घृताच्यमीत्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता सर्वस्य । षड्पाष्टि

तमाक्षरपर्यन्तं ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । अग्रे निचृन्त्रिष्टुप् छन्दः ।

सर्वस्य धैवनः स्वरः ॥

॥ स किं किं प्रियं सुखं साधयतीत्युपदिश्यते ॥

फिर उक्त यज्ञ से क्या २ प्रिय मुख सिद्ध होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

**घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदम्प्रियेण
धाम्ना प्रियं सुखं साधयतीत्युपदिश्यते ॥**

प॒भृ॒न्ना॒म्ना॒ से॒द॒म्प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒
 स॒द॒ आ॒सी॒द॒ घृ॒ता॒च्य॑सि ध्रु॒वा॒ ना॒म्ना॒
 से॒दं प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒ स॒द॒ आ॒सी॒द॒
 प्रि॒येण॒ धा॒म्ना॒ प्रि॒य॒श्च॒ स॒द॒ आ॒सी॒द॒ ध्रु॒वा॒
 अ॒स॒द॒न्न॒तस्य॒ यो॒नौ॒ ता वि॑ष्णो पा॒हि
 पा॒हि॒ य॒ज्ञं पा॒हि॒ य॒ज्ञ॒प॒तिं पा॒हि मां
 य॒ज्ञ॒न्य॒म् ॥ ६ ॥

घृ॒ता॒ची॑ । अ॒सि । जुहूः । ना॒म्ना॑ । सा । इ॒दम् ।
 प्रि॒येणा॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒यम् । स॒दः । आ । सी॒द॒ । घृ॒
 ता॒ची॑ । अ॒सि । उ॒प॒भृ॒दि॒व्यु॒प॒ऽभृ॒न् । ना॒म्ना॑ । सा । इ॒
 दम् । प्रि॒येणा॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒यम् । स॒दः । आ । सी॒द॒ ।
 घृ॒ता॒ची॑ । अ॒सि । ध्रु॒वा॑ । ना॒म्ना॑ । सा । इ॒दम् । प्रि॒ये॒
 णा॑ । धा॒म्ना॑ । प्रि॒यम् । स॒दः । आ । सी॒द॒ । प्रि॒येणा॑ ।
 धा॒म्ना॑ । प्रि॒यम् । स॒दः । आ । सी॒द॒ । ध्रु॒वा॑ । अ॒स॒द॒न् ।
 ऋ॒तस्य॑ । यो॒नौ॑ । ता । वि॒ष्णा॑ इति वि॒ष्णो॑ । पा॒हि ।
 पा॒हि॒ । य॒ज्ञम् । पा॒हि॒ । य॒ज्ञ॒प॒तिमि॒ति॑ य॒ज्ञ॒ऽप॒तिम् । पा॒
 हि । मा॒म् । य॒ज्ञ॒न्य॒मि॒ति॑ य॒ज्ञ॒ऽन्य॒म् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (घृताची) घृतमाज्यमंचति प्राप्नोत्यनयाऽऽदानक्रियया

सा । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (जुहूः) जुहोति ददाति हविषा
दत्ते सुखं चानया सा । हु दानादनयोरित्यस्मात् । हुनः श्लुवच्च । उ० २।५६ ।
अनेन किप् प्रत्ययो दीर्घादेशश्च । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्)
प्रसक्तम् । (प्रियेण) सुखैस्तर्पकेण कम्पनीयेन । (धाम्ना) स्थानेन । (प्रियम्)
प्रीणाति सुखयति यत्तत् । (सदः) सीदन्ति प्राप्नुवन्ति सुखानि यस्मिन् तद्ब्रह्म ।
(आ) समन्तात् । (सीद) सादयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोटन्तर्गतो ययर्थो
व्यत्ययश्च । (घृताची) या होमाक्रिया घृतपुदकमंचति प्रापयति सा । घृतमित्यु
दकनामसु पठितम् । नियं० १।१२ । असि) अस्ति । (उपभून्) योपगतं वि
भर्त्यनया हस्तक्रियया सा । (नाम्ना) प्रख्यातेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्)
ओपध्यादिकम् । (प्रियेण) प्रीतिहेतुना । (धाम्ना) स्थलेन । (प्रियम्) प्रीयते
सुखपत्यारोग्येन यत्तत् । (सदः) सीदन्ति घ्नन्ति दुःखानि येन तदोपश्रसेवनं
पथ्याचरणं च । अत्र मर्देर्विशरणार्थः । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयति ।
(घृताची) घृतमायुर्निमित्तं मंचति प्राप्नोत्यनया सुनियमाचरण क्रियया सा ।
(असि) भवति । (ध्रुवा) ध्रुवन्ति प्राप्नुवन्ति स्थिराणि सुखाप्यनया विद्य-
या सा । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्य कप्त्यायान्तः प्रयागः । कृतो बहुलमिति कर-
णकारके । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) उक्तार्था । (इदम्) जीवनम् (प्रिये-
ण) प्रीतिकरेण । (धाम्ना) स्थित्यर्थेन । (प्रियम्) आनन्दकरम् । (सदः)
वस्तु । (आ) अभितः । (सीद) सीदति गपयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोट्
व्यत्ययश्च । (प्रियेण) प्रीतिमाधकेन । (धाम्ना) हृदयेन । (प्रियम्) प्रीतिक-
रम् । (सदः) सीदति जानाति येन तत् ज्ञानम् । (आ) सर्वतः । (सीद)
सीदति प्राप्नोति । (ध्रुवा) ध्रुवाणि निश्चलानि वस्तूनि । अत्र शंश्छन्दसि ब-
हुलमिति लोपः । (अमदन्) भवेयुः । अत्र लिङर्थे लङ् वा छन्दसि सर्वे वि-
धयो भवन्तीति सीदादेशो न । (ऋतस्य) शुद्धस्य सत्यस्य । (योनौ) यज्ञे ।
यज्ञो वा ऋतस्य योनिः श० १ । १ । १ । १५ । (ता) तानि अत्रापि शे-
र्लोपः । (विष्णो) व्यापकेऽक्षर । (पाहि) रक्ष । (पाहि) पालय । (यज्ञं)
पूर्वोक्तं त्रिविधं (पाहि) पालय । (यज्ञपतिम्) यज्ञस्य पालकं यज्ञमानम् ।

(पाहि) रक्ष । (मां) होतारमध्वर्युमुद्र्यातारं ब्रह्माणं वा । (यज्ञन्यम्) यज्ञं नयति प्रापयतीति यज्ञनीस्तम् अत्र अभिपूर्वः । अ० ६ । १ । १०७ । इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपादेशो न भवति । अयं मंत्रः । श० १ । ३ । १ । १३-१६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—या जुहूनाम्ना घृताच्यसि भवति सा यज्ञे प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नासह वर्त्तमानमिदं प्रियं सद आसीद आमादयति । योपभृन्नाम्ना घृताच्यस्य स्ति साऽथ यत्ते प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद । समन्तात् प्रापयति । या ध्रुवा नाम्ना घृताच्यमि भवति सा सम्यक् स्थापिता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद आगमयति । यया क्रियया प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद समन्तान् प्राप्नोति । सा सर्वैर्निन्यं साध्या । हे विष्णो यथेमानि श्रुतस्य योनौ ध्रुवा ध्रुवाणि वस्तुन्यमदन भवेयुस्तथैवैतानि निरंतरं पाहि तथा कृपया यज्ञं पाहि । यज्ञन्यं यज्ञपतिं पाहि यज्ञन्यं मां च पाहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—यो यज्ञः पूर्वोक्ते मंत्रे वसुरुद्रादिन्यैः सिध्यति स वायुजलशुद्धिद्वारा सर्वाणि स्थानानि सर्वाणि वस्तूनि च प्रियाणि निश्चलमुखसाधकानि ज्ञानवर्धकानि च करोति तेषां वृद्धये रक्षणाय च सर्वैर्बहुर्गुण्यपिकेश्वरस्य प्रार्थना सम्यक् पुरुषार्थश्च कर्तव्य इति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (जुहू) हवि अग्नि में डालने के लिये मुख की उत्पन्न करने वाली लुक् । (घृताची) घृतयुक्त । (अमि) होती है । (सा) वह यज्ञ में युक्त की हुई सार ग्रहण की क्रिया है सो । (प्रियेण) मुखों से तृप्त करने वाला शोभायमान । (धाम्ना) स्थान के साथ वर्त्तमान होके (इदम्) यह । (प्रियम्) जिम में तृप्त करने वाले (सदः) उत्तम २ मुखों को प्राप्त होते हैं उन को । (आसीद) सिद्ध करती है । जो । (नाम्ना) प्रसिद्धी से । (उपभृत्) समीप प्राप्त हुए पदार्थों को धारण करने तथा । (घृताची) जल को प्राप्त करने वाली हस्तक्रिया । (असि) है । (सा) वह यज्ञ में युक्त की हुई । (प्रियेण) प्राप्ति के हेतु । (धाम्ना) स्थल से । (इदम्) यह ओषधी आदि पदार्थों का समूह । (प्रियं) जो कि आरोग्यपूर्वक मुखदायक और (सदः) दुःखों का नाश करने वाला है उस को । (आसीद) अच्छी प्रकार

प्राप्त करती है तथा जो । (ध्रुवा) स्थिर सुखों वा । (घृताश्वी) आयु के निमित्तकी देनेवाली विद्या । (असि) होती है । (सा) वह अच्छी प्रकार उत्तम कार्यों में युक्त की हुई । (प्रियेण) प्रीति उत्पन्न करने वाले स्थिरता के निमित्त से । (इदम्) इस । (प्रियम्) आनन्द कराने वाले जीवन वा । (सदः) वस्तुओं को । (आसीद्) प्राप्त करता है । जिस किया करके । (प्रियेण) प्रसन्नता के करने हारे । (धाम्ना) हृदय से । (प्रियम्) प्रसन्नता करने वाला । (सदः) ज्ञान (आसीद्) अच्छी प्रकार प्राप्त होता है । (सा) वह विज्ञानीति सब को नित्य सिद्ध करनी चाहिये । हे (विष्णो) व्यापकेश्वर जैसे जो २ (अतस्य योनौ) शुद्ध यज्ञ में । (ध्रुवा) स्थिर वस्तु । (असदन्) हो सके वैसे ही उन की निरंतर । (पाहि) रक्षा कीजिये तथा कृपा करके यज्ञ की । (पाहि) रक्षा कीलिये । (यज्ञन्यम्) यज्ञ प्राप्त करने । (यज्ञनिम्) यज्ञ को पालन करने हारे यजमान की । (पाहि) रक्षा करे और यज्ञ को प्रकाशित करने वाले । (मां) मुझे । (च) भी । (पाहि) पालिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो यज्ञ पूर्वोक्त मंत्र में वसु, रुद्र और आदित्य से सिद्ध होने के लिये कहा है वह वायु और जल की शुद्धि के द्वारा सब स्थान और सब वस्तुओं को प्रीति कराने हारे उत्तम सुख को बढ़ाने वाले कर देता है सब मनुष्यों को उनकी वृद्धि वा रक्षा के लिये व्यापक ईश्वर की प्रार्थना और सदा अच्छी प्रकार पुरुषार्थ करना चाहिये ॥ १ ॥

अग्ने वाजजिदित्यस्य अशिः स एव । अग्निर्देवता । धु-

रिर्कपक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

फिर वह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

**अग्ने वाजजिद्वाजन्त्वा सरिष्यन्तं
वाजजित्थुं सम्माजिर्म नमो देवेभ्यः
स्वधा पितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥७॥**

अग्ने । वाजजित्ति वाजऽजित् । वाजम् । त्वा ।
 सरिष्यन्तम् । वाजजितमिति वाजऽजितम् । सम् ।
 मार्जिम् । नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्य इति पितृऽ-
 भ्यः । सुयमे इति सुऽयमे । मे । भूयास्तम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अग्निर्भौतिकः । (वाजजित्) वाजमन्नं जयति
 येन सः । वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं २ । ७ । अत्रोभयत्र कृतो बहुल
 मिति करणे क्लिप् । (वाजम्) वेगवन्तम् । (त्वा) तम् । (सरिष्यन्तम्) सर्वान्
 पदार्थानन्तरित्तं गमयिष्यन्तम् । (वाजजितम्) वाजं युद्धं जयति येन तम् ।
 (सम्) सम्यगर्थे । (मार्जिम्) मार्ष्टि वा अत्र पत्ते पुरुषव्यत्ययः (नमः) अ
 मृतात्मकं जलम् । नम इत्युदकनामसु पठितम् निघं ० १ । १२ । (देवेभ्यः)
 दिव्यमुखकारकेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो वस्वादिभ्यः । (स्वधा) अमृतात्मकमक्षम् ।
 (स्वधेत्यन्ननामसु पठितम् । निघं ० २ । ७ । स्वं स्वकीयं सुखं दधात्यनया
 सा । (पितृभ्यः) पालनहेतुभ्यश्चतुर्भ्यः । अतवो वै पितरः । श० २ । ५ ।
 २ । ३२ । (सु) शोभनेऽर्थे । (यमे) यच्छन्ति बलपराक्रमौ याभ्यां ते ।
 (मे) मम । (भूयास्तम्) भूयास्ताम् । अत्र व्यत्ययः । अयं मंत्रः । श० १ ।
 ३ । ६ । १४-१५ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यतोऽयमग्निर्वाजजिह्नुत्वा सर्वान् पदार्थान् संपाष्टि तस्मा-
 त्समहं वाजं सरिष्यन्तं वाजजितं समार्जिम् येन यज्ञेन प्रयुक्तेनाग्निः देवेभ्यो नमः
 पितृभ्यः स्वधा सुयमे भवतस्तर्नते मे मम सुयमे भूयास्तम् भूयास्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति । मनुष्यैः पूर्वमंत्रोक्तोऽग्निर्यज्ञस्य सु-
 ख्यसाधनः कर्त्तव्यः । कुतः । अग्नेरूर्ध्वगमनशीलेन सर्वपदार्थछेदकत्वात् । या
 नास्त्रेषु सम्यक् प्रयुक्तेन शीघ्रगमनविजयहेतुः सन्नृत्तिर्दिष्ट्यान् पदार्थान् संपाद्य
 शुद्धे सुखप्रापके अन्नजले करोतीति विज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः--जिस से यह । (अग्ने) अग्नि । (वाजजित्) अर्थात् जो उत्कृष्ट अन्न को प्राप्त करानेवाला होके सब पदार्थों को शुद्ध करता है इस से मैं । (त्वा) उस (वाजम्) वेगवाले । (सरिष्णन्तम्) सब पदार्थों को अन्तरिक्ष में पहुँचाने और । (वाजजितम्) अर्थात् युद्ध को जितानेवाले भौतिक अग्नि को । सम्भाषिम्) अच्छी प्रकार शुद्ध करता हूँ यज्ञ में युक्त किये हुए जिस अग्नि से । (देवेभ्यः) मुखकारक पूर्वोक्त बभ्रु आदि से मुख के लिये । (नमः) अत्यंत मधुर श्रेष्ठ जल तथा । (पितृभ्यः) पालन के हेतु जो वसन्त आदि ऋतु हैं उनसे जो आरोग्य के लिये । (स्वधा : अमृतात्मक अन्न किये जाते हैं वे (भुयमे) बल वा पराक्रम के देनेवाले उस यज्ञ से । (मे) मेरे लिये । (भूयास्तम्) होंगे ॥ ७ ॥

भावार्थः-- ईश्वर उपदेश करता है कि प्रथम मंत्र में कहे हुए यज्ञका मुख्य साधन अग्नि होता है । क्योंकि जैसे प्रत्यक्ष में भी उसकी लपट देखने में आती है वैसे अग्नि का ऊपर ही को चलने जलने का स्वभाव है तथा सब पदार्थों के द्विसन्निध कराने का भी उसका स्वभाव है । और यान वा अस्त्रशस्त्रों में अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ शीघ्र-गमन वा विजय का हेतु होकर वसन्त आदि ऋतुओं में उत्तम पदार्थों का संपादन करके अन्न और जल को शुद्ध वा मुख देनेवाले कर देना है ऐसा जानना चाहिये ॥ ७ ॥

अस्कन्नमद्येत्यस्य आधिः स एव । विष्णुर्देवता । विराट् पंक्तिरद्वन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भूत्वा किं करोतीत्युपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त यज्ञ कैसा होकर क्या करता है सो अगल मंत्र में प्रकाश किया है ।

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं संभि-
यासमंघ्रिणा विष्णो मा त्वाव कृमिषं
वसु मतीमग्ने ते ह्यायासुपस्थेषं विष्णो
स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यं मकृणोदूर्ध्वो-
ध्वरऽ आस्थात् ॥ ८ ॥

अस्कन्नम् । अदध । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् ।
 भ्रियासम् । अंघ्रिणा । विष्णोइति विष्णो । मा । त्वा ।
 अव । क्रमिषम् । वसुमतीमिति वसुमतीम् । अग्ने ।
 ते । छायाम् । उपस्थेषम् । विष्णोः । स्थानम् । अमि ।
 इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः ।
 आ । अस्थात् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अस्कन्नम्) अविचुम्ब्यम् । (अदध) अस्मिन्नहनि । (देवेभ्यः)
 दिव्यसुखानां प्राप्तये । (आज्यम्) घृतादिकम् । (सम्) क्रियायोगे । (भ्रिया-
 सम्) धारयेयम् । (सम्) क्रियायोगे । (अंघ्रिणा) गमनसाधनेनाभिना ।
 (विष्णो) व्यापकेश्वर । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) तं वा । (अव) अवेति
 विग्रहायीयः । निरु० १ । ३ । (क्रमिषम्) उल्लंघयेयम् । अत्र लिङर्थे लुङ् ।
 (वसुमतीम्) वसुनि बहूनि वस्तूनि भवन्ति यस्यां ताम् । अत्र भूम्यर्थे मनुष्यम् ।
 (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ते) तव तस्य वा । (छायाम्) आश्रयम् ।
 (उप) क्रियार्थे । (स्थेषम्) उपपत्तीयम् । अत्र लिङ्गयाशिष्यद्वित्यङि कृते ह
 न्दस्युभययेति सार्वधातुकत्वादियादेश आर्द्धधातुकत्वान्मकारलोपो न भव
 ति । (विष्णोः) यज्ञस्य । (स्थानम्) स्थित्यर्थम् । (अमि) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (इतः) स्थानात् । (इन्द्रः) सूर्यो वायुर्वा । (वीर्यम्) वीरस्य कर्म
 पराक्रमं वा । (अकृणोत्) करोति । अत्र लङर्थे लङ् । (ऊर्ध्वः) आकाशस्थः सन्
 (अध्वरः) यज्ञः । (आ) समन्तात् । (अस्थात्) तिष्ठति । अत्र लङर्थे लुङ् ।
 अयं मन्त्रः । शं० १ । ४ । १ । १-३ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—अहं देवेभ्यो यदस्कन्नमविचुम्ब्यमाज्यमांघ्रिणा संभ्रियासमद्य
 त्वा तदहं मावक्रमिषं योऽल्लंघयेयम् । हे अग्ने जगदीश्वर ते तव वसुमती छायामह-
 मुपस्थेषमुपपत्तीयम् । योयमग्निर्विष्णोर्वैजस्य स्थानमस्यस्ति तस्यापि वसुमती वा

यापुष्पाय यज्ञं साधयामि । य ऊर्ध्वोऽध्वरोऽग्नौ हुतः सवन्तात् तिष्ठति तमित
इन्द्रो धृत्वा वीर्यमकृणोत् करोति ॥ ८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति येन पूर्वोक्तेन यज्ञेनाञ्जले शुद्धे पुष्कले भ-
वनस्तदेतस्य सिद्ध्यर्थं मनुष्यैः पुष्कलाः संभाराः सदा चेतव्याः । नैव मम व्या-
पकस्पाज्ञापुल्लंघ्य वर्तितव्यम् । किन्तु बहुमुखप्रापकं मदाश्रयं गृहीत्वाऽग्नौ या
यज्ञः क्रियते । यमिन्द्रः स्वकीयैः किरणैश्चिदत्वा वायुना सहोर्ध्वमाकृष्योर्ध्वं मेघ
मण्डले स्थापयति पुनस्तस्माद्भूमिं प्रति निपातयति येन भूमौ महदीर्यं जायते स
सदाऽनुष्ठातव्य इति ॥ ८ ॥

पदार्थः—मै (देवेभ्यः) उत्तम मुखों की प्राप्ति के लिये जो (अस्कन्नम्) नि-
श्चलमुखदायक । (आग्नयम्) घृतआदि उत्तम २ पदार्थ है उसको (अग्निणा) पदार्थ
पहुंचाने वाला अग्नि से । (अथ आज । (संभ्रियामम्) धारण करूं और ' त्वा)
उसका मैं । (मावकमिषम्) कभी उल्लंघन न करूं । तथा हे (अग्ने) जगदीश्वर ।
ते आप के । (वसुमतीम्) पदार्थ देनेवाले । (ह्यायाम्) आश्रय को । (उपस्थेषम्) प्राप्त
होऊं । जो यह । (अग्ने) अग्नि । (विष्णोः) यज्ञ के । (स्थानम्) ठहरने का स्थान ।
(अग्नि) है उस के भी । (वसुमतीम्) उत्तम पदार्थ देनेवाले । (ह्यायाम्) आश्रय को
मैं । (उपस्थेषम्) प्राप्त होकर यज्ञ को मिद्ध करता हूं तथा जो । (ऊर्ध्वः) आकाश
और जो (अध्वरः) यज्ञ अग्नि में ठहरनेवाला । (आ) सब प्रकार से । अस्थान
ठहरता है उसको । (इन्द्रः) सूर्य और वायु धारण करके । (वीर्यम्) कर्म अथवा
पराक्रम को । (अकृणोत्) करते है ॥ ८ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदेश करता है कि जिम पूर्वोक्त यज्ञसे जल और वायु
शुद्ध होकर बहुतसा अन्न उत्पन्न करनेवाले होते हैं उसको मिद्ध करनेके लिये मनुष्यों को
बहुतसी समझी जोड़नी चाहिये । जैसे मैं सर्वत्र व्यापक हूं मेरी आज्ञा कभी उल्लंघन नहीं
करनी चाहिये किन्तु जो असंख्यत मुखों का देनेवाला मेरा आश्रय है उसको सदा प्र-
हण करके अग्नि में जो हवन किया जाता है तथा जिस को सूर्य अपनी किरणों से खंच
कर वायुके योगसे ऊपर मेघ मंडल में स्थापन करता है और फिर वह उसको वहां से मेघ-
द्वारा गिरा देता है और जिससे पृथिवीपर बड़ा मुख उत्पन्न होता है उस यज्ञ का अनुष्ठान
सब मनुष्यों को सदा करना योग्य है ॥ ८ ॥

अग्ने वेरित्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । ज-
गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ पुनस्तेन किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

फिर उस यज्ञ से क्या लाभ होता है सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वेर्हीत्रं वेदूत्यृमवतान्त्वान्द्यावा
पृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्वे
भ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत्स्वाहा संज्यो
तिषा ज्योतिः ॥ ८ ॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् ।
द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । अव । त्वम् । द्यावा
पृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् ।
देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा । सम् ।
ज्योतिषा । ज्योतिः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिकों वा । (वेः) विद्धि वेदयति प्राप-
यति वा । अत्रोभयत्र लट्थे लङ् । वी गति-इत्यस्य प्रयोगोऽहभावश्च । (हो-
त्रम्) जुहोति यस्मिन् तद्यज्ञकर्म । (वेः) विद्धि वेदयति प्रापयति वा । (दूत्यम्)
दूतस्य कर्म तत् । दूतस्य भागकर्मणी । अ० ४ । ४ । १२१ । अनेन यत्प्रत्ययः ।
(अवताम्) गन्तव्यः । (त्वाम्) तत् (द्यावापृथिवी) यौश्च पृथिवी च ते ।
दिवो द्यावा । अ० ६ । ३ । २६ । अनेन द्वन्द्वे समासे दिवः स्थाने द्यावादेशः ।
(अव) रक्ष रक्षति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (त्वं) स वा । (द्यावापृथिवी)
अस्मत्प्राप्तं न्यायप्रकाशपृथिवीराम्ये । द्यावापृथिवी इति पदनामसु पाठि-
तम् । निघं० ५ । ३ । इत्यत्र प्राप्त्यर्थो वृक्षते । (स्विष्टकृत्) यः शो-

भनमिष्टं करोति सः । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यसुखेभ्यो वा । (इन्द्रः) भौतिकः सूर्यो वायुर्वा । इन्द्रेण वायुना । ऋ० १ । १४ । १० । अनेनेन्द्रशब्देन वायुरपि गृह्यते । (आज्येन) यज्ञेऽग्नौ च प्रक्षेपितुं योग्येन घृतादिना हविषा संस्कृतेन होतव्येन पदार्थेन । (भूत्) भवति । अत्र लङर्थे लुङ् । अहभावरच । (स्वाहा) वेदवाणीदं कर्माह । (सम्) सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) तेजस्विना लोकसमूहेन सह । (ज्योतिः) प्रकाशवान् । घृतेरिसन्नादेशचक्रः । उ० १ । १०६ । इति घृतघातोरिसन्मत्यय आदेर्जकारादेशश्च । अयं मंत्रः । श० १ । ४ । १ । ४-९ । व्याख्यानः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ये आवापृथिवी यज्ञमवतां रक्षतस्ते त्वं वेः रक्षा । यथायमग्निहोत्रं दृत्यं च कर्म प्राप्तो आवापृथिवी रक्षति तथा हे भगवन् देवेभ्यः स्विष्टकृत्वमस्मान् वेः सदा पालय । यथायमाज्येन हविषा ज्योतिषा सह ज्योतिः स्विष्टकृदिन्द्रो आवापृथिव्यो रक्षको भूद्ववति तथा त्वं विज्ञानज्योतिः प्रदानेनास्मान्समवेति स्वाहा ॥ ६ ॥

भावार्थः—ईश्वरो मनुष्येभ्यो वेदेषूपदिष्टवानस्ति । मनुष्यैर्यज्ञदग्निपृथिवीसूर्यवाय्वादिभ्यः पदार्थेभ्यः होत्रं दृत्यं च कर्मनिमित्तं विदित्वाऽनुष्ठीयते तत्तदिष्टकारि भवति । अग्रमन्त्रेण यज्ञसाधनं यदुक्तं तत्फलं नवमेन प्रकाशितमिति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर जो । (आवापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक और पृथिवीयज्ञ की (अवताम्) रक्षा करने हैं उनकी । (त्वम्) आप । (वेः) रक्षा करो तथा जैसे यह भौतिक अग्नि (होत्रम्) यज्ञ और । (दृत्यम्) दूत कर्मको प्राप्त होकर । (आवापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक और पृथिवी की रक्षा करता है । वैसे हे (भगवन्) (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये । (स्विष्टकृत्) उनकी इच्छाऽनुकूल अच्छे २ कार्यों के करनेवाले आप हमलोगों की । (अव , रक्षा कौजिये जो यह । (आज्येन) यज्ञ के निमित्त अग्निमें छोड़ने योग्य घृत आदि उत्तम २ पदार्थ । (हविषा) संस्कृत अर्थात् अच्छी प्रकार शुद्ध किये हुए होम के योग्य कस्तूरी केसर आदि पदार्थ वा । (ज्योतिषा) प्रकाशयुक्त लोकों के साथ । (ज्योतिः) प्रकाशमय किरणों से (स्विष्ट-

कृत) अच्छे २ बांझित कार्य्य सिद्ध कराने वाला । (इन्द्रः) सूर्य्य लोक भी । (द्यावापृथिवी) हमारे न्याय वा पृथिवी के राज्यकी रक्षा करने वाला । (अभून्) होता है वैसे आप (ज्योतिः) विज्ञानरूप ज्योति के दान से हम लोगों की (अब) रक्षा कीजिये इस कर्म को (स्वाहा) वेदवाणी कहती है ॥ ६ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने मनुष्यों के लिये वेदों में उपदेश किया है कि जो २ अग्नि पृथिवी सूर्य्य और वायुआदि पदार्थों के निमित्तों को जान के होम और दूतसंबन्धी कर्मका अनुष्ठान करना योग्य हैं सो २ उन के लिये बांझित मुग्धके देनेवाले होते हैं । अष्टम मंत्र से कहे हुए यह साधन का फल नवमे मंत्रसे प्रकाशित किया है ॥ ६ ॥

मयीदमिन्यस्य ऋषिः स एव । इन्द्रो देवता । भुरि-
ग्राह्मी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ अथ तज्जन्यं फलमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें उक्त यज्ञ से उत्पन्न होनेवाले फल का उपदेश किया है ।

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्
रायो मघवानः सचन्ताम् ॥ अस्मा-
कं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिष
उपहूता पृथिवी मातोपमां पृथिवी मा-
ता ह्यतामग्निराग्नीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् ।
रायः । मघवान् इति मघवानः । सचन्ताम् । अस्मा-
कम् । सन्तु । आशिष इत्याशिषः । सत्याः । नः ।
सन्तु । आशिष इत्याशिषः । उपहूतेत्युपहूता । पृथि-
वी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्यताम् ।
अग्निः । आग्नीधात् । स्वाहा ॥ १० ॥

कारि प्रत्यक्षं तत् । (इन्द्रः) परमेश्वरः । (इन्द्रियम्) इन्द्रस्यैश्वर्यप्राप्तेर्लिङ्गं
 चिद्भूमिन्द्रेण परमेश्वरेण दृष्टमिन्द्रेण परमेश्वरेण मृष्टं प्रकाशिनमिन्द्रेण विद्या-
 बता जीवेन जुष्टं संप्रीत्या सेवितमिन्द्रेण परमेश्वरेण यदत्तं सर्वसुखज्ञानसाधकम् ।
 इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रमृष्टमिन्द्रनुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । अ० ४ । २ । ९३ ।
 अनेनोक्तेष्वर्थेष्विन्द्रियशब्दा निपातितः । (दधानु) नित्यं धाम्यनु (अस्मान्)
 मनुष्यान् । (रायः) विद्यासुखं चक्रवर्तिगज्यादिधनानि राय इति धननाम-
 सु पठितम् । निघ० २ । १० (मयवानः) मयानि बहुनि धनानि विशन्ते येष्वै-
 श्वर्ययोगेषु ते । अत्र भृम्यर्थे मनुष्य । मयमिति धननामधेयं महंतर्दानकर्मणः ।
 निरु० १ । ७ । (सचन्ताम्) समवेताः प्राप्ता भवन्तु । (अस्माकम्) परोपक्रमिणां
 धार्मिकाणां मानवानाम् । (मन्तु) भवन्तु । (आशिषः) कामनाः । (सत्याः)
 सिद्धाः । (नः) अस्माकं विद्यावतां राज्यमेविनाम् । (मन्तु) भवन्तु । (आशिषः)
 न्यायं च्छाविशिष्टाः क्रियाः । शास इत्थं आशामः कृत्रापसंख्यानम् । अ० ६ ।
 ४ । १४ । अनेन वार्त्तिकेनाशीरिति सिद्धः । (उपहृता) उपहृत्येन जनैराज्य-
 सुखार्थं वा । (पृथिवी) पृथुसुखनिमित्ता । (माता) मान्यकरदात्री । (उप)
 गतार्थे । (मां) सुखार्थिनं धार्मिकम् । (पृथिवी) पृथुसुखदात्री विद्या । (मा-
 ता) धर्मार्थकाममोक्षसिद्धया मान्यदात्री । (इमाम्) स्पर्धतामुपदिशताम्
 (अग्निः) ईश्वरः । (आग्नीध्रात्) अग्निविध्यते प्रदीप्यते यस्मिन् तस्येदं श-
 रणमाश्रयणं तस्मात् । अग्नीधः शरणेश्च भं च । अ० ४ । ३ । १२० ।
 अनेन वार्त्तिकेनाधिकरणवाचिनः क्विन्तादग्नीध्रं मानिपदिकादञ्च प्रत्ययः ।
 (स्वाहा) सुकृतमाह यया सा ॥ अयं मंत्रः । श० १ । ६ । ३ । १९-४४
 व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—इन्द्रो मयीदमिन्द्रियं रायश्च दधातु तत्कृपया स्वपुरुषार्थेन च यथा वयं मघवानो भवं तथाऽस्मान् रायः सचन्ताम् । एवं चास्माकमाशिषः सत्याः सन्त्वेवं मातेयं पृथिवी विद्योपहृता च सती मामुपाह्वयतामुपदिशताम् । तथा मयाऽनुष्ठितोऽयमग्निराग्नीध्रादिष्टकृत्सन्नोऽस्माकं सुतान्युपह्वयते । एवं सभ्यघुनमिष्टकारि भवतीति स्वाहा वेदवाण्याह ॥ १० ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थिन ईश्वरोपासकास्त एव शोभनं मनःश्रेष्ठान्युत्तमानि धनानि सत्या इच्छाश्च प्राप्तुवन्ति नेतरे । सर्वस्य मान्यप्राप्तिहेतुत्वात् भूमिविद्ये पृथिवीशब्देनात्र प्रकाशिते स्तः । सर्वैरेते सदैवकर्तव्ये भवत इतीश्वरोऽनेन वेदमंत्रेणाह । नवमंत्रेणान्यादिभ्यः साधितेभ्य इष्टमुखप्राप्तिरुदिता सन्नेन दशमेन मंत्रेण प्रकाशितेति ॥ १० ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमेश्वर । (मयि) मुझ में (इदम्) प्रत्यक्ष । (इन्द्रियं) ऐश्वर्य की प्राप्ति के चिन्ह तथा परमेश्वर ने जो अपने ज्ञान से देखा वा प्रकाशित किया है और सब सुखों को सिद्ध करानेवाले जो विद्वानों को दिया है जिस का वे इन्द्र अर्थात् विद्वान् लोग प्राप्ति पूर्वक सेवन करते हैं उन्हें तथा । (रायः) विद्या सुवर्ण वा चक्रवर्ति राज्य आदि धनों का । (दधातु) नित्य स्थापन करे और उस की कृपा से तथा हमारे पुरुषार्थ से । (मघवानः) जिन में की बहुत धन विद्यमान राज्य आदि पदार्थ हैं जिन करके हम लोग पूर्ण ऐश्वर्ययुक्त हों वैसं धन । (नः) हम विद्वान् धर्मात्मा लोगों को । (सचन्ताम्) प्राप्त हों तथा इसी प्रकार । (अस्माकम्) हम परोपकार करनेवाले धर्मात्माओं की । (आशिषः) कानना (सत्याः) सिद्ध । (सन्तु) हों और ऐसे ही । (नः) हमारी (आशिषः) न्यायपूर्वक इच्छायुक्त जो किया हैं वे भी । (सत्याः) सिद्ध । (सन्तु) हों तथा इसी प्रकार (माता) धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि से ज्ञान करनेवाली विद्या और (पृथिवी) बहुत सुख देनेवाली भूमि है । (उपहृता) जिसको राज्य आदि सुख के लिये मनुष्य क्रम से प्राप्त होते हैं वह । (मां) सुख की इच्छा करनेवाले मुझ को । (उपह्वयताम्) अच्छी प्रकार उपदेश करती है तथा मेरा अनुष्ठान किया हुआ यह । (अग्निः) जिस भौतिक अग्नि को कि ।

(आग्नीध्रात्) इन्धनादि से प्रज्वलित करते हैं वह वाञ्छित मुखों का करनेवाला होकर । (नः) हमारे मुखों का आगमन करावे क्योंकि ऐसे ही अच्छी प्रकार होमको प्राप्त होके चाहे हुए कार्यों को सिद्ध करनेद्वारा होता है । (स्वाहा) सब मनुष्यों के करने के लिये वेदवाणी इस कर्म को कहती है ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पुरुषार्थों परोपकारी ईश्वर के उपायक हैं वेही भेष्टज्ञान उत्तम धन और सत्य कामनाओं को प्राप्त होते हैं और नहीं । जो सब को मान्य देने के कारण इस मंत्र में पृथिवी शब्द से भूमि और विद्या का प्रकाश किया है सोये सब मनुष्यों को उपकारमें लाने के योग्य हैं । ईश्वर ने इस वेदमंत्र से यही प्रकाशित किया है तथा जो नवम मंत्र में अग्नि आदि पदार्थों से इच्छित सुख की प्राप्ति कही है वही बात दशम मंत्र से प्रकाशित की है ॥ १० ॥

उपहूतेत्यस्य ऋषिः स एव । यावापृथिवी देवने । आसी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवार्थं दृढयति ॥

किर भी अगले मंत्र में उक्त अर्थ को दृढ़ किया है ॥

उपहूतो द्यौष्पितोपमां द्यौष्पिता हयतामग्नि-
राग्नीध्रात्स्वाहा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णाम्यग्ने-
ष्ट्वास्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

उपहूत इत्युपहूतः । द्यौः । पित्ता । उप । माम् । द्यौः । पित्ता ।
हयताम् । अग्नेः । आग्नीध्रात् । स्वाहा । देवस्य । त्वा । सवितुः ।
प्रसवे इति प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । प्रति । गृह्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्ना-
मि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(उपहृतः) कृतोपहृतः । (यौः) प्रकाशरूपः । (पिता) सर्वपालक ईश्वरः । (उप) क्रियार्थं । (मां) सुखभोक्तारं । (यौः) प्रकाशमयः । (पिता) पालनहेतुः सूर्यलोकः (द्वायताम्) हव्ययति अत्र व्यत्ययेन लङर्थे लोट् (अग्निः) जाठरस्थः । (आग्नीधात्) अन्नाशयात् । साधुत्वमस्य पूर्ववज्ज्ञेयम् । (स्वाहा) सुहुतं सुखकार्याहेश्वरः । (देवस्य) हर्षकरस्य । (त्वा) त्वां तं वा । (सवितुः) सर्वस्य जगतः प्रसवितुरीश्वरस्य । (प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) प्राणापानयोः । (बाहुभ्याम्) आकर्षणधारणाभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टिहेतोः समानस्य चायोः । (हस्ताभ्याम्) शोधनसर्वांगमापणाभ्याम् । (प्रतिगृह्णामि) नित्यं स्वीकरोमि । (अग्नेः) भौतिकस्य । (पाचकस्य) (त्वा) तं भक्ष्यं पदार्थम् । (आस्येन) मुखेन ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकादास्यम् । अ० १।१।९। इति महाभाष्ये । अस्यास्ति मन्त्रिपत्ति उदरेऽन्नादिकं येन तदास्यं मुखम् । (प्र) गुरोयत्प्रकृष्टं तदर्थं । क्रियायोगे । प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोभ्यं ग्राह । निरु० १ । ३ (अश्नामि) भुञ्जे । अयं मंत्रः । श० १।६।३। ३९—४४ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— मया यौः पितेश्वर उपहृतो मामुपहव्यतां स्वीकरोन्वेवं मया यौः पिता पालनहेतुः सूर्यलोक उपहृतः स्पर्द्धितः सन् मां विद्यार्थं उपहव्यति । योऽग्निः स्वाहा सुहुतं भुक्तमन्नमाग्नीध्यात् पबति यो देवस्य सवितुः प्रसवे वर्तमानोस्ति तमहं भोगमश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णो हस्ताभ्यां प्रातिगृह्णामि । गृहीत्वा च प्रदीप्तस्याग्नेर्मध्ये पाचयित्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्रेष्ठपालंकारः । मनुष्यैरात्मशुद्धयर्थमनन्तविद्याप्रकाशकस्य परमेश्वरस्याह्वानं नित्यं कार्यम् । तथा च विद्यामिदं चक्षुषा संशोध्य जाठरार्णि प्रदीप्य संस्कृतं मितमन्नं नित्यं भोक्तव्यम् । ईश्वरेण जगद्युत्पादितैः पदार्थैः सर्वो भोगः सिध्यति । स च विद्याधर्मयुक्तेन व्यवहारेण भोक्तव्यो भोजयितव्यश्च । ये पूर्वमंत्रेण पृथिव्यां विद्यया प्राप्तव्या मान्यकारिणः पदार्था उक्तास्तेऽपि भोगे धर्मेण युवत्या च सर्वैः कार्यं इत्यनेन प्रतिपादितः ॥ ११ ॥

पदार्थः—मुझ से जो (बौः) प्रकाशमय । (पिता) सर्वपालक ईश्वर । (उपहूतः) प्रार्थना किया हुआ । (मां) मुख भोगनेवाले मुझ को । (उपहृत्याम्) अच्छी प्रकार स्वीकार करे इसी प्रकार जो । (बौः) प्रकाशवान् । (पिता) सब उत्तम क्रियाओं का पालने का हेतु सूर्यलोक मुझ से । (उपहूतः) क्रियाओं में प्रयुक्त किया हुआ । (मां) सब मुख भोगने वाले मुझ को विद्या के लिये । (उपहृत्याम्) युक्त करता है तथा जो । (अग्निः) जाटराग्नि । (स्वाहा) अच्छे भोजन किये हुए अन्न को । (आग्नीधातु) उदर में अन्न के कोठे में पचा देता है उस से मैं । (देवस्य) हर्ष देने । (सवितुः) और सब के उत्पन्न करनेवाले परमेश्वर के उत्पन्न किये हुए । (प्रसवे) संसार में विद्यमान और (त्वा) उस उक्त भोग को । (अश्विनोः) प्राण और अपान के । (बाहुभ्याम्) आकर्षण और धारणगुणों से तथा । (पृष्णाः) पृष्टि के हेतु समान वायु के । (हस्ताभ्याम्) शोधन वा शरीर के अंग २ में पहुंचाने के गुण से । (प्रतिगृह्णामि) अच्छी प्रकार ग्रहण करता हूं ग्रहण करके । (अग्नेः) प्रज्वलित अग्नि के बीच में पकाकर । (त्वा) उस भोजन करने योग्य अन्न को । (आभ्येन) अपने मुख से । (प्राश्नामि) भोजन करता हूं ॥

भावार्थः—इम मंत्र में श्लेषालंकार है मनुष्यों को अपने आत्मा की शुद्धि के लिये अनंत विद्या के प्रकाश करनेवाले परमेश्वर पिता का आह्वान अर्थात् अच्छी प्रकार नित्य सेवन करना चाहिये तथा विद्या की सिद्धि के लिये उदर की अग्नि को दीप्त कर और नेत्रों से अच्छी प्रकार देख के संस्कार किये हुए प्रमाणयुक्त अन्न का नित्य भोजन करना चाहिये सब भोग इम संसार में जो कि ईश्वर के उत्पन्न किये पदार्थ हैं उन से सिद्ध होते हैं वह भोग विद्या और धर्मयुक्त व्यवहार से भोगना चाहिये और वैसे ही औरों को वर्ताना चाहिये जो पूर्वमंत्र से पृथिवी में विद्या से प्राप्त होने वा मान्य के करानेवाले पदार्थ कहे हैं उन का भोग धर्म वा युक्ति के साथ सब मनुष्यों को करना चाहिये । ऐसा इस मंत्र से प्रतिपादन किया है ॥ ११ ॥

एतन्त इत्यस्य आशिः स एव । सविता देवता । भुरिगृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

कस्मै प्रयोजनाय केनायं विद्याप्रबन्धः प्रकाशित इत्यु
पदिश्यते ॥

किस प्रयोजन के लिये और किस ने यह विद्या का प्रबंध प्रकाशित किया है सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

एतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणो ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिन्तेन मामव ॥ १२ ॥

एतम् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । आहुः । बृहस्पतये ।
ब्रह्मणो । तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
तेन । माम् । अव ॥ १२ ॥

पदार्थः— (एतम्) पूर्वोक्तं । (ते) तव । (देव) दिव्यमुखगुणानां
दातः । (सवितः) सकलश्रव्यविधानर्जगदीश्वर । (यज्ञम्) यं सुखाय यष्टुम-
हम् । (प्राहुः) प्रकृष्टं ब्रुवन्ति । (बृहस्पतये) बृहत्या वेदवाण्याः पालकाय ।
(ब्रह्मणे) चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्मत्वाधिकारं प्राप्ताय । (तेन) बृहद्विज्ञानदानेन ।
(यज्ञम्) पूर्वोक्तं त्रिविधं (अव) नित्यं रक्ष । (तेन) धर्मानुष्ठानेन । (यज्ञपतिं)
यज्ञस्यानुष्ठानेन पालकम् । (तेन) विशाधर्मप्रकाशेन । (माम्) (अव) रक्ष ।
अयं मंत्रः श० १ । ६ । २ । १४-२१ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर वेदा विद्वांसश्च यमेतं यज्ञं यवत्प्रका-
शितं प्राहुर्येन बृहस्पतये ब्रह्मणे सुम्बाधिकाराः प्रप्नुवन्ति तेनेमं यज्ञं यज्ञपतिं मां
चाव सततं रक्ष ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण सृष्ट्यादौ गुणवद्भूतोऽग्निवायुरभ्यंगिरोऽप्यश्चतुर्वे-
दापदेशेन सर्वेषां मनुष्याणां विद्याप्राप्त्या सुखाय यज्ञानुष्ठानविधिरुपदिष्टोऽने-
नैव रक्षणविधानं च नैव विद्याशुद्धिक्रियाभ्यां विना कस्यचित्सुखरक्षणो भवितु-
मर्हत्तस्तस्मात्सर्वैः परस्परं प्रीत्यै तयार्हद्विरक्षणं प्रयत्नतः सदैव कार्यम् । यश्चै-
कादशेन मन्त्रेण यज्ञफलभोगं उक्तस्तत्प्रकाश ईश्वरेणैव कृत इति गम्यते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य मुख वा उत्तम गुण देने तथा (सवितः) सब ऐश्वर्य का विधान करनेवाले जगदीश्वर वेद और विद्वान् आपके प्रकाशित किये हुए । (एतम्) इस पूर्वोक्त यज्ञ को । (प्राहुः) अच्छी प्रकार कहते हैं कि जिस से । (बृहस्पतये) बड़ों में बड़ी जो वेदवाणी है उस के पालन करनेवाले । (ब्रह्मणे) चारों वेदों के पढ़ने से ब्रह्मा की पदवी को प्राप्त हुए विद्वान् के लिये मुख और श्रेष्ठ अधिकार प्राप्त होते हैं इस । (यज्ञम्) यज्ञसंबंधी धर्म से । (यज्ञंति) यज्ञ को करने वा सब प्राणियों को मुख देनेवाले विद्वान् और उस विद्या वा धर्म के प्रकाश से । (मा) मेरी भी (अब) रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने सृष्टि की आदि में दिव्यगुणवाले अग्नि वायु रवि और अग्निरा ऋषियों के द्वारा चारों वेद के उपदेश से सब मनुष्यों के लिये विद्याप्राप्तिके साथ यज्ञ के अनुष्ठान की विधिका उपदेश किया है जिससे सब की रक्षा होनी है क्योंकि विद्या और शुद्धि क्रिया के बिना किसी को मुख वा मुख की रक्षा प्राप्त नहीं हो सकती इसलिये हम सब को उचित है कि परस्पर प्रीतिके साथ अपनी वृद्धि और रक्षा यत्न से करनी चाहिये जो ग्यारहवें मंत्र से यज्ञ का फल कहा है उसका प्रकाश परमेश्वर ही ने किया है ऐसा इस मंत्र से विधान है ॥ १२ ॥

मनोज्ञतिरित्यस्य ऋषिः स एव । बृहस्पतिर्देवता । विराड्

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

येन यज्ञः कर्तुं शक्यस्तदुपदिश्यते ॥

जिससे यज्ञ किया जा सकता है सो विषय अगले

मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

मनो जूतिर्जुपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमि-
मन्तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमन्दधातु ॥ विश्वे देवास
इह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

मनः । जूतिः । जुषताम् । आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । समः ।
तनोतु । अरिष्टम् । यज्ञम् । समः । समः । दधातु । विश्वे । देवासः ।
इह । मादयन्ताम् । ओ३म् । प्र । तिष्ठ ॥ १३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं ज्ञानसाधनम् । (जूतिः) वेगेन व्याप्तिकर्म ।
 ऊतियूतिजूति० अ० ३ । ३ । १७ । अनेन निपातितः । (जुषताम्) प्रीत्या
 सेवताम् । (आज्यस्य) यज्ञसामग्रीम् । सुषां सुलुगिति द्वितीयास्थाने षष्ठी ।
 (बृहस्पतिः) बृहतां प्रकृत्याकाशादीनां पतिः पालको जगदीश्वरः । तद्बृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च अ० ६ । १ । १५७ अनेन वार्त्तिकेन
 बृहस्पतिशब्दो निपातितः ॥ (यज्ञम्) संसाराख्यम् । (इमम्) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं
 सुखभोगहेतुम् । (तनोतु) विस्तारयतु । (अरिष्टम्) रिष्यते हिंस्यते यः स
 रिष्टो न रिष्टोऽरिष्टस्तम् । (यज्ञम्) अस्माभिरनुष्ठानुमर्हम् । (सम्) एकीभावे
 क्रियायोगे । (इमम्) समक्षं विज्ञानयज्ञम् । (दधातु) धारयतु । (विश्वेदेवासः)
 सर्वे विडांसः । अत्र जंसंसुगागमः । (उह) अस्मिन् संसारे हृदये वा ।
 (मादयन्ताम्) हृषन्तु । (ओम्) ईश्वरवाचकं यज्ञो वेदविद्या वा । ओ३म्
 स्वं ब्रह्म । यजुः० ४० । १७ । अत्र । अवन्तष्टिलोपश्च उ० १ । १४१ अनेनाऽ
 वन्तातोर्भन् प्रत्ययोऽस्यष्टिलोपश्च । (प्रतिष्ठ) प्रतिष्ठति वा अत्रान्त्यपक्षे व्य-
 न्ययो लङर्थे लोट् च । अयं मंत्रः श० १ । ६ । २ । २२ व्याख्यानः ॥ १३ ॥

अन्वयः— मम जूतिर्मेन आज्यस्य जुषतां बृहस्पतिर्यमिमं यज्ञमरिष्टं तनोतु
 संदधातु । हे विश्वेदेवास एतमरिष्टं यज्ञं यं संतन्य संधाय चेह मादयन्ताम् । हे
 ओंकारवाच्य बृहस्पते त्वमिह प्रतिष्ठ कृपयेमं यज्ञं विद्यां च प्रतिष्ठापय ॥ १३ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति । हे मनुष्या युष्मन्मनः सत्कर्मण्येव प्राप्नोतु
 मया योऽयं संसारो यज्ञः कर्तुमाज्ञाप्यते तमेवानुष्ठाय सुखिनो भवन्तु भावयन्तु
 वा । ओमिति परमेश्वरस्यैव नाम । यथा पितापुत्रयोः प्रियः संबन्धस्तथैव ईश्वरेण
 सहोंकारस्य संबन्धोऽस्ति । नैव कस्यचित् सत्क्रियया विना प्रतिष्ठा भवितुमर्हति ।

तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैः सर्वथाऽधर्मं विहाय धर्मकार्याण्येव सेवनीयानि । यतः ख
न्वविद्यान्धकारनिवृत्तये विद्यार्कः प्रकाशेत । द्वादशमंत्रेण यो यज्ञः प्रकाशितस्त-
स्यानुष्ठानेन सर्वेषां प्रतिष्ठासुखे भवत इत्यनेन प्रकाशितम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— जूतिः) अपने वेग से सब जगह जाने वाला । (मनः) वि-
चारवान् ज्ञान का साधन मेरा मन । (आज्यम्य) यज्ञ का गामग्री का । (जपताम्) से-
वन करे । (बृहस्पतिः) बड़े २ जो प्रकृति और आकाश आदि पदार्थ हैं उन का जो
पति अर्थात् पालन करने हारा ईश्वर है वह । (इमम्) इस प्रकट और अप्रकट
(अरिष्टम्) अहिंसनीय । (यज्ञम्) सुखों के भोगरूपी यज्ञ को । (तनोतु) विस्तार
करे तथा । (इमम्) इस (अरिष्टम्) जो छोड़ने योग्य नहीं । (यज्ञम्) जो हमारे
अनुष्ठान करने योग्य विज्ञान की प्राप्ति रूप यज्ञ है इस को । (संदधानु) अच्छी प्र-
कार धारण करावे । हे (विश्वदेवामः) सकल विद्वान् लोगों, तुम इन पालन करने
योग्य दो यज्ञों का धारण वा विस्तार करके । (इह) इस संसार वा अपने मन में । (मा-
दयन्ताम्) आनन्दित होओ । हे । (ओ३म्) ओंकार के अर्थ जगदीश्वर आप ।
(बृहस्पतिः) प्रकृत्यादि के पालन करने हारे । (इह) इस संसार वा विद्वानों के हृ-
दय में । (प्रतिष्ठ) कृपा करके इस यज्ञ वा वेद विद्यादि का स्थापन कीजिये ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि हे मनुष्यो तुम्हारा मन अच्छे ही कामों में
प्रवृत्त हो तथा मैं ने जो संसार में यज्ञ करने की आज्ञा दी है उस का उक्त प्रकार से
यथावत् अनुष्ठान करके सुखी हो तथा औरों को भी सुखी करे । (ओम्) यह परमे-
श्वर का नाम है जैसे पिता और पुत्र का प्रिय संबंध है वैसे ही परमेश्वर के साथ । (ओम्)
ओंकार का संबंध है तथा अच्छे कामों के बिना किसी की प्रतिष्ठा नहीं हो सकती इस
लिये सब मनुष्यों को सर्वथा अधर्म छोड़ कर धर्मकामों की ही सेवन करना योग्य है
जिससे संसार में निश्चय करके अविद्यारूपी अन्धकार निवृत्त होकर विद्यारूपी सूर्य
प्रकाशित हो, बारहवें मंत्र में जिस यज्ञ का प्रकाश किया था उसके अनुष्ठान से सब म-
नुष्यों की प्रतिष्ठा वा सुख होते हैं यह इस में प्रकाशित किया है ॥ १३ ॥

एषा ते इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता सर्वस्य । पूर्वोऽनु-

ष्टुप्लन्दः । गान्धारः स्वरः ।

अग्ने वाजजिदित्यत्र निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

अग्निना यज्ञे कथमुपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ।

यज्ञ में अग्नि से कैसे उपकार लेना चाहिये सो अगले मंत्र में प्रकाश किया है ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाचंप्यायस्व ।
वर्धिषीमहि सच वयमाचं प्यासिषीमहि । अग्ने
वाजजिद्वाजं त्वा समृवाधं संवाजजित्वा संमा-
जिम ॥ १४ ॥

एषा । ते । अग्ने । समित्तिदिति समऽइत् । तया । वर्धस्व । च ।
आ । च । प्यायस्व । वर्धिषीमहि । सच । वयम् । आ । च । प्या-
सिषीमहि । अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित् । वाजम् । त्वा ।
समृवाधं समिति समृवाधं । वाजजितमिति वाजऽजितम् ।
सम् । माजिम ॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषा) प्रदीप्तिहेतुः । (ते) तव तस्य वा । (अग्ने) परमेश्वर
भौतिका वा । (समित्) सम्पत्तिर्वा दीप्यतेऽनया सा विद्या काष्ठादिर्वा । (त-
या) विद्यया समिधा वा (वर्धस्व) वर्धने वा । सर्वत्रान्यपत्ते व्यत्ययो लङर्थे लोद
च (च) समुच्चये । (आ) क्रियायोगे । (च) पुनरर्थे । (प्यायस्व)
प्यायते वा (वर्धिषीमहि) स्पृष्टाधम् । (च) समुच्चये । (वयं) विद्यावन्तो धा-
र्मिकाः । (आ) समन्तात् क्रियायोगे (च) अन्वाचये । (प्यासिषीमहि)
अत्र प्यैरुधातोः । सिवुन्सर्गश्छन्दसि । अ० ३ । १ । ३४ । अनेन वातिकेन
सिष्यत्ययः । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपविजयप्रदेश्वर भौतिका वा । (वाजजित्)
वाजं सर्वस्य वेगं जयति स ईश्वरः । वाजं जयति येन वा स भौतिकाः । (वा-
जम्) ज्ञानवन्तं वेगवन्तं वा (त्वा) त्वां तं वा (समृवाधम्) सर्वं ज्ञानवन्तं
शिल्पविद्यागुणप्राप्तिमन्तं वा । (वाजजितम्) यो येन वा वाजं संग्रामं जय-
ति तम् । (सम्) सम्यगर्थे । (माजिम) शुद्धो भवामि शोधयामि वा । अयं
छन्दः । श० १।६।४।३—७ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ते तव यैषा समित् वेदविद्यास्ति तयास्मा-
भिः स्तुतः सैस्त्वं वर्धस्व चास्मान् नित्यं वर्धय । हे भगवन्नेवं भवतिष्ठितगुरोरस्मा-
भिः प्रकाशितः सैस्त्वं व्यायस्व चास्मान् नित्यं व्यापय हे भगवन्अग्ने वाजजिह्वा-
जं समुवांसं त्वां वयं वर्धिषीमहि । कृपया भवान् चास्मानपि वाजजिनः सन्सुषो
वाजान् कर्तुं यथा वयं भवन्तमाप्यासिषीमहि तथैव भवांश्चास्मान् सर्वैः शुभ-
गुरोरप्यायताम् । अहं भवन्तमाश्रित्य समाजिम् भवदाज्ञानुष्ठानेन शुद्धो भवामी-
त्येकः । यैषा तेऽस्याग्नेर्वर्धिका समिदस्ति तया चायं वर्धते आप्यायते च वयं
तं वाजं समुवांसं वाजजिनमग्निं विद्यावृद्धये वर्धिषीमहि । आप्यासिषीमहि च
यतोऽयं शिन्वविद्यामिद्धविमानादिभिर्यनिर्वाजान् सन्सुषो वाजजिनोऽस्मान् वि-
जयेन वर्धयति तमहं समाज्मीनि द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । क्रियाद्वयं चाद्वयं विज्ञेयम् । ये भनुष्याः पर-
मेश्वराज्ञापानेन क्रियाकांशले च वर्धन्ते ते विद्यायां सर्वानानन्दयित्वा दुष्टान् श-
श्रून् जित्वा शुद्धा भूत्वा सुखयन्ति नेतरेऽजमाः । चकारचतुष्टयेनेश्वराज्ञा धर्म्या
सूक्ष्मस्थूलतयाऽनेकविधास्ति तथा क्रियाकाण्डे कर्तव्यानि कर्माण्येनकानि स-
न्तीति विज्ञेयम् त्रयोदशमंत्रेण या वेदविद्या प्रणिपादितास्ति तया सुखार्थं यज्ञसं-
धानमुक्तमनेनैतयैवं पुरुषार्थः कार्य इति प्रकाशितम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) परमेश्वर । (ते) आपकी जो एषा यह (समित्)
अच्छी प्रकार पदार्थों के गुणों की प्रकाश करनेवाली वेदविद्या है । (तया) उससे
हम लोगों की की हुई स्तुति को प्राप्त होकर आप नित्य । (वर्धस्व) हमारे ज्ञान में वृद्धि
को प्राप्त हजिये और । (तथा) उस वेद विद्या से हम लोगों की भी नित्य वृद्धि कीजिये
इसी प्रकार हे भगवन् आप के गुणों को जाननेहारे हम लोगों से । (च) भी प्रकाशित
होकर आप । (व्यायस्व) हमारे आत्माओं में वृद्धि को प्राप्त हजिये इसी प्रकार हमको भी
बढ़ाइये । हे भगवन् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूप विजय देने और । (वाजजित्) सब के

वेग को जीतने वाले परमेश्वर हमलोग । (वाजम्) जोकि ज्ञानस्वरूप । (समृवासम्) अर्थात् सब को जाननेवाले । (त्वा) आपकी । (वर्धिषीमहि) स्तुतियों से वृद्धि तथा प्राप्ति करें । (च) और आप कृपा कः के हम को भी सब के वेग के जीतने तथा ज्ञानवान् अर्थात् सब के मन के व्यवहारों को जाननेवाले कीजिये । और जैसे हमलोग आपकी । (आप्या-सिषीमहि) अधिक २ स्तुति करें वैसीही आप भी हम लोगों को सब उत्तम २ गुण और सुखों से (आप्यायस्व) वृद्धियुक्त कीजिये । हम आप के आश्रय को प्राप्त होकर तथा आपकी आज्ञा के पालने से । (समामि) अच्छी प्रकार शुद्ध होते हैं ॥ १ ॥ जो । (एषा) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि है । (ते) उसकी । (समित्) बढ़ाने अर्थात् अच्छी प्रकार प्रदत्त करनेवाली लकड़ियों का समूह है । (तया) उससे यह अग्नि । (वर्धस्व) बढ़ता और । (आप्यायस्व) परिपूर्ण भी होता है । हमलोग (त्वा) उस । (वाजम्) वेग और । (समृवासम्) शिल्पविद्या के गुणों को देने तथा । (वाजजितम्) संग्राम के जिताने के साधन अग्नि को विद्या की वृद्धि के लिये । (वर्धिषीमहि) बढ़ाने हैं । (च) और । (आप्यासिषीमहि) कलाओं में परिपूर्ण भी करने हैं जिससे यह शिल्पविद्या में सिद्ध किये हुए विमान आदि यनों तथा वेगवाले शिल्पविद्या के गुणों की प्राप्ति से संग्राम को जिताने वाले हम को विजय के साथ बढ़ाता है हमसे । (त्वा) उस अग्नि को हम । (समामि) अच्छी प्रकार प्रयोग करते हैं ॥ २ ॥ १४ ॥

भावार्थः--- इस मंत्र में श्लेषालंकार है । और एक २ अर्थ के दो २ क्रियापद आदर के लिये जानने चाहियें जो मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा के पालने और क्रिया की कुशलता में उन्नति को प्राप्त होते हैं वे विद्या और सुख में सब को आनन्दित कर और दुष्ट शत्रुओं को जीतकर शुद्ध होके सुखी होते हैं जो आलस्य करनेवाले हैं वे ऐसे कभी नहीं हो सकते । और चार चकारों से ईश्वर की धर्मगुक्त आज्ञा सूक्ष्म वा स्थूलता से अनेक प्रकार की और क्रियाकाण्ड में करने योग्य कार्य भी

अनेक प्रकारके हैं ऐसा समझना चाहिये । जो तेरहवें मंत्र में वेदविद्या कही है उस से मुक्त के लिये यज्ञका संधान तथा पुरुषार्थ करना चाहिये ऐसा इस मंत्र में प्रतिपादन किया है ।

अग्नीषोमयोगिनि सर्वस्य ऋषः स एव । अग्नीषोमौ देवते ।

पूर्वादि ब्राह्मी बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः । उत्तरार्द्धे

इन्द्राग्नी देवते । अतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ।

अथ तन । क किं दूरीकर्तव्यमित्युपादिश्यते ।

अब उस यज्ञ से क्या २ दूर करना चाहिये यह विषय

अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा
प्रसवेन प्रोहामि अग्नीषोमौ तमपनुदतां यो-
ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्येनं प्रसवे-
नापोहामि ॥ इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेष
वाजस्य माप्रसवेन प्रोहामि इन्द्राग्नी तमपनु-
दतां योऽस्मान्द्वेष्टि यंच वयं द्विष्मो वाजस्ये-
नं प्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युतऽजितिम् । अनु । उत । जेषम् ।

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्रऽसवेन । प्रऽऊहामि । अग्नीषोमौ ।

तम् । अप । नुदताम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यं । च । वयम् ।

द्विष्मः । वाजस्य । एनम् । प्रसवेनेति प्रऽसवेन । अप ।

ऊहामि । इन्द्राग्न्योः । उज्जितिम् । अनु । उत । जेषम् । वाज-

स्य । मा । प्रसवेनेति प्रऽसवेन । प्रऽऊहामि । इन्द्राग्नी इती-

न्द्राग्नी । तम् । अप । नुदताम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
च । वयम् । द्विष्मः । वाजस्य । एनम् । प्रसवेनेति प्रसवेन । अपी
ऊहामि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अग्नीषोमयोः) अग्निश्च सोमश्च तयोः प्रसिद्धानि चन्द्रलो-
कयोः । अत्र । ईदग्नेः सोमवरुणयोः । अ० ६ । ३ । २७ । अनेन देवताद्वह-
समासेऽग्नेरीकारादेशः (उज्जितम्) जयत्यनया सा जितिरुत्कृष्टा चासौ जि-
तिश्च तामुत्कृष्टं विजयम् । (अनु) पश्चाद्वावे । (उन्) उन्कृष्टार्थे (जेषम्)
अत्र लिङ्ग्ये लुङ्ढभावो वृद्ध्यभावश्च । जयं कुर्याम् । (वाजस्य) युद्धस्य ।
(मा) मां विजेतारम् । (प्रसवेन) उत्पादनेन प्रकृष्टैश्वर्येण सह वा । (मोहामि)
प्रकृष्टतया विविधशुद्धतर्केण योजयामि । (अग्नीषोमौ) विद्यया सम्यक् प्रयो-
जितौ । (तम्) शत्रु रोगं वा । (अप) दूरीकरणे । नुदताम् प्रेरयतः । अत्र ल-
ङ्ग्ये लोट् । (यः) अन्यायकारी । (अस्मान्) न्यायकारिणः । (द्वेष्टि) श-
नूयति (यम्) अन्यायकारिणम् । (च) समुच्चये । (वयम्) न्यायाधीशाः ।
(द्विष्मः) विरुध्यापः । (वाजस्य) यानवेगादियुक्तस्य सैन्यस्य । (एनम्)
पूर्वोक्तं दुष्टम् । (प्रसवेन) प्रकृष्टतया युद्धविद्याप्ररणेन । (अप) दूरीकरणे ।
(ऊहामि) विविधतर्केण तिपामि । (इन्द्राग्न्योः) इन्द्रो वायुरग्निर्विद्युस्तयोः ।
(उज्जितम्) विद्यया सम्यगुत्कर्षम् । (अनुज्जेषम्) अनुगतमुत्कर्षं प्राप्तुयाम्
अभ्यसिद्धिः पूर्ववत् । (वाजस्य) प्रेरणाप्रेरणवेगप्राप्तेः । (मा) माम् । वायु-
विद्युद्विद्याप्राप्तम् । (प्रसवेन) ऐश्वर्यार्थमुत्पादितेन । (मोहामि) प्रकृष्टैर्विबि-
धैस्तर्कैः सुखानि प्राप्नोति । इन्द्राग्नी) पूर्वोक्ता सम्यक्साधितौ । (तम्) द्वे-
षस्वभावम् । (अप) निषेधार्थे । (नुदताम्) प्रेरयतः अत्र लङ्ग्ये लोट् । (यः)
अविद्वान् । (अस्मान्) विदुषः । (द्वेष्टि) अप्रीतयति । (यम्) दूष्टस्वभा-
वम् । (च) समुच्चयार्थे । (वयम्) विद्वांसः (द्विष्मः) अप्रीतयामः । (वाजस्य)
विज्ञानस्य । (एनम्) पूर्वम् । (प्रसवेन) उत्पादनेन (अप) वर्जने । (ऊहामि)

। वाविधां शिक्षां करोमि । अयं मंत्रः । श० १ । ७ । १ । १—६ व्याख्या-
तः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अहमग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषमहं वाजस्य प्रसवेन मा
मां प्रोहामि मया सम्यक्समाधितावग्नीषोमौ योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्मस्तमपनु-
दतः । अहमेनं वाजस्य प्रसवेनापोहामि । अहमिन्द्राग्न्यो रुज्जितिमनूज्जेषमहं
वाजस्य प्रसवेन मा मां नित्यं प्रोहामि । अस्माभिः सम्यक् साधिताविन्द्राग्नी
योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्मस्तमपनुदतः । अहं वाजस्य प्रसवेनैनमपोहामि ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदिशति सर्वधनुष्यैरिह विद्यायुक्तिभ्यामग्निजलयांमेलनेन
कलाकौशलाद्वेगादिगुणानां प्रकाशेन तथा वायुविद्युनोर्विद्ययातो सर्वदारिद्र्य-
नाशेन शत्रूणां विजयेन मुश्नितयामनुप्यागां मृदन्तं दूरीकृत्य विद्वत्वं प्राप्य
च विविधानि सुखानि प्राप्तव्यानि प्रापयितव्यानि चैवं सम्यक् सर्वाः पदार्थवि-
द्या जगति प्रकाशनीयाः । पूर्वेण मंत्रेण यत्कार्यं प्रकाशितं तदनेन पोषितम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—मैं (अग्नीषोमयोः) । प्रसिद्ध भौतिक अग्नि और चन्द्रलोक के । (उज्जि-
तिम्) दुःख से सहने योग्य शत्रुओं को । (अनूज्जेषम्) यथाक्रम से जानूं और । (वा-
जस्य) युद्ध के । (प्रसवेन) उत्पादनसे विजय करने वाले । (मा) अपने आपको । (प्रोहा-
मि) अच्छी प्रकार शुद्ध तर्कों से युक्त करूं । जो मुझ से अच्छी प्रकार विद्यासे
क्रिया कुशलता में युक्त किये हुए । (अग्नीषोमौ) उक्त अग्नि और चन्द्रलोक
हैं वे । (यः) जोकि अन्याय में वर्तनेवाला दुष्ट मनुष्य । (अस्मान्) न्याय
करने वाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) शत्रुभाव में वर्तता है । (यंच) और
जिस अन्याय करने वाले से । (वयम्) न्यायाधीश हम लोग । (द्विष्मः) विरोध
करते हैं । (तम्) उस शत्रु बा रोग को । (अपनुदताम्) दूर करने हैं और मैं भी
(एनम्) इस दुष्ट शत्रु को । (वाजस्य) यानवेगादि गुणों से युक्त सेनावाले सं-
ग्राम की । (प्रसवेन) अच्छी प्रकार प्रेरणा से । (अपोहामि) दूर करता हूं । मैं ।
इन्द्राग्नयोः) वायु और विद्युत्स्वरूप अग्नि की । (उज्जितम्) विद्या से अच्छी प्र-
कार उत्कर्ष को । (अनूज्जेषम्) अनुक्रम से प्राप्त होऊं । और मैं (वाजस्य) ज्ञान की
प्रेरणा के द्वारा वेगकी प्राप्ति के । (प्रसवेन) ऐश्वर्य के अर्थ उत्पादनसे वायु और विजु-
ली की विद्या के जाननेवाले । (मां) अपने आपको नित्य । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार

तर्कों से सुखों को प्राप्त होता हूँ और मुझ से जो अच्छे प्रकार सिद्ध किये हुए ।
 (इन्द्राग्नी) वायु और विद्युत् अग्नि है वह । (यः) जो मूर्ख मनुष्य । (अस्मान्)
 हम विद्वान् लोगों से । (द्वेष्टि) अप्रीतिसे वर्तता है । (च) और । (यं) जिस मूर्ख
 से । (वयम्) हम विद्वान् लोग । (द्विष्मः) अप्रीति से वर्तते हैं । (तं) उस वैर कर
 ने वाले मूढ़को । (अपनुदताम्) दूर करते हैं । तथा मैंभी । (एनम्) इसे । (वाज-
 स्य) विज्ञान के । (प्रमवेन) प्रकाश से । (अपोहामि) अच्छी २ शिद्दा दे कर शुद्ध
 करता हूँ ॥ १५ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करना है कि सब मनुष्यों को विद्या और गृक्तियों से अग्नि
 और जल के मेल से कलाओं की कुशलता करके वेगादि गुणों के प्रकाश से तथा वायु
 और विद्युत् अग्नि की विद्या से सब दग्नि के विनाश और शत्रुओं के पराजय से श्रेष्ठ
 शिद्दा देकर अज्ञान को दूर कर और उन मूढ़ मनुष्यों को विद्वान् करके अनेक प्रकार के
 सुख इस संसार में सिद्ध करने योग्य और औरों को सिद्ध कराने के योग्य हैं इस प्रकार
 अच्छे प्रयत्न से सब पदार्थ विद्या संसार में प्रकाशित करनी योग्य हैं पूर्व मंत्र में जो
 कार्य प्रकाश किया उसकी पुष्टि इस मंत्र में की है ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वेति सर्वस्य ऋषिः स एव । पूर्वादिं द्यावापृथिवी
 मित्रावरुणां च देवताः । निचृटार्चीं पृष्तिच्छन्दः । पंचमः
 स्वरः । व्यन्तुवय इत्यारभ्यान्त्यपर्यन्तम्याग्नि
 देवता । विराट् विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

तस्मात् किं भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ से क्या होता है सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

वसुभ्यस्त्वा रुद्रभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा संजा-
 नाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणां त्वा वृष्ट्याव-
 ताम् ॥ व्यन्तु वयोक्त० रिहाणा मरुतां पृष-
 तीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो
 वृष्णिमावह । चक्षुष्पा अग्नेसिचक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

वस्तुभ्य इति वस्तुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्येभ्यः ।
त्वा । सम् । जानाधाम । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी ।
मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् व्यन्तु । वयः । अक्तम् ।
रिहाणाः । मरुतां । पृषतीः । गच्छ । वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् ।
गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । आ । वह । चक्षुष्पाः । अग्ने । असि ।
चक्षुः । मे । प्राहि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(वस्तुभ्यः) अग्न्यादिभ्योऽष्टभ्यः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञम् ।
(रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्य एकादशभ्यः । (त्वा) तं (आदित्येभ्यः) द्वादशभ्यो
मासेभ्यः । (त्वा) तं क्रियामष्टम् । (सम्) सम्पन्नार्थे । (जानाधाम्) जानीतः
प्रादुर्भूतविद्यासाधिकं भवतः अत्र व्यन्ययो लङर्थे लोट् च । (द्यावापृथिवी)
सूर्यप्रकाशो भूमिश्च । अत्र दिवो द्यावेति द्यावादेशः । (मित्रावरुणौ) यः सर्व
प्राणां बहिःस्थो वायुर्वरुणोऽन्तस्थ उदानो वायुश्च तौ । (त्वा) तमिमं
संसारम् । (वृष्ट्या) शुद्धजलवर्षणेन । (अवताम्) गततः । (व्यन्तु) व्यन्ति
प्राप्नुवन्ति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लोट् । (वयः) पक्षिण इव गायत्र्यादीनि
द्वन्द्वांसि । (अक्तम्) प्रकटं वस्तु मुखं वा । (रिहाणाः) अर्चकाः । रिहतीत्य-
र्चति कर्मसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (मरुताम्) वायूनाम् । (पृषतीः)
पृषन्ति सिचन्ति याभिर्नाडीभिर्नदीभिर्यास्ताः । (गच्छ) गच्छति ।
(वशा) कामितावृत्तिः । (पृश्निः) अन्तरिक्षस्था । पृश्निरिति साधारण
नामसु पठितम् । निघं० १ । ४ । (भूत्वा) भावयित्वा । अत्रान्तर्गतो एयर्थः
(दिवम्) सूर्य प्रकाशम् । (गच्छ) गच्छति । (ततः) तस्मात् (नः) अ-
स्माकम् । (वृष्टिम्) जलसमूहम् । (आ) समन्ताम् क्रियायोगे । (वह) वहति
प्रापयति । (चक्षुष्पाः) चक्षुर्दर्शनं रक्षतीति सः । (अग्ने) अग्निर्भौतिकः ।
(असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (चक्षुः) वाक्यमाभ्यन्तरं विज्ञानं

तत्साधनं वा । (मे) मम (पाहि) पाति रक्षति । अयं मंत्रः । श० १ । ७ ।
१ । ७—१६ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—वयं वमुभ्यस्त्वा तं रुद्रेभ्यस्त्वा तमादित्येभ्यस्त्वा तं नित्यं
प्रोहामः । यज्ञेनेमे द्यावापृथिवी संजानाथाम् । मित्रावरुणां वृष्ट्या त्वा तमिमं सं-
सारं द्यावापृथिवीस्थमवतामवतः । यथा वयः पक्षिणोऽक्तं व्यक्तं स्थानं व्यन्तु व्यन्ति
गच्छन्ति तथा रिहाणा वयं ब्रह्मोभिस्तं यज्ञं नित्यमनुतिष्ठामः । यज्ञे कृताहुति
वर्षा वृश्निरन्तरिक्षे भूत्वा मरुतां संगेन दिवं गच्छ गच्छति सा ततो नोऽस्मा-
कं वृष्टिमावह समन्ताद्वर्षयति तज्जलं पृथ्वीनादीनेदीर्वा गच्छति यतोऽयमग्नि-
श्चक्षुष्पा अस्यस्त्यतो मे मम चक्षुः पाहि पाति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र लज्जोपमालंकारः । प्रोहामि । अप्रोहामीति पदद्वयानु-
वृत्तिश्च । मनुष्यैरर्गो याऽऽहुतिः क्रियते सा वायोः संगेन मेघमंडलं गत्वा सूर्य-
वर्षाकर्षितजलं शुद्धं भावयित्वा पुनस्तस्मान्पृथिवीमागत्यौषधीः पुष्पाणि । सा
वेदमंत्रैरेव कर्त्तव्या यतस्तस्याः फलज्ञाने नित्यं श्रद्धोन्पद्येत । अयमग्निः सूर्यरूपो
भूत्वा सर्वं प्रकाशयत्यतो वृष्टिव्यवहारस्य पालनं जायते । एतेभ्यो वस्वादिभ्यो
विद्योपकारेण वृष्टानां गुणानां प्राणिनां चापोहनं निवारणं नित्यं कर्त्तव्यम् ।
इदमेव सर्वेषां पूजनं सत्करणं चेति । यत्पूर्वेण मंत्रेणोक्तं तदनेन त्रिशिष्टतया
प्रकाशितमिति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हमलोम । (वमुभ्यः) अग्नि आदि आठ वमुओं से । (त्वा) उस
यज्ञ को । तथा (रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्त एकादश रुद्रों से) । (त्वा) पूर्वोक्त यज्ञ को और ।
(आदित्येभ्यः) बारह महीनों से । (त्वा) उस क्रियासमूह को नित्य उत्तम तर्कों से
जानें और यज्ञ से ये (द्यावापृथिवी) सूर्य का प्रकाश और भूमि । (संजानाथाम्)
जो उन में शिल्पविद्या उत्पन्न हो सके उन के सिद्ध करने वाले हों और ।

(मित्रावरुणौ) जो सब जीवोंका बाहिरके प्राण और जीवोंके शरीरमें रहनेवाला उदान-वायु है वे । (वृष्ट्या) शुद्ध जलकी वर्षासे । (त्वा) जो मेघाग्न सूर्यके प्रकाश और भूमिमें स्थित है उसकी । (अथताम्) रक्षा करते हैं (वयः) जैसे पत्नी अपने पति का नौका रचते और (व्यन्तु) प्राप्त होते हैं वैसे उन छन्दोंसे (रिहाणाः) पूजन करने वाले हमलोग । (त्वा) उस यज्ञका अनुष्ठान करते हैं और जो यज्ञ में हवन की आहुति । (शुभ्रिः) अन्तरिक्षमें स्थिर और (वशा) शोभित । (भूत्वा) होकर । (मरुताम्) पवनोके संगसे । (दिवं) सूर्यके प्रकाशको । (गच्छन्) प्राप्त होती है वह । (ततः) वहां से । (नः) हमलोगों के मुख के लिये । (वृष्टिम्) वर्षाको । (आवह) अच्छे प्रकार वर्षाती है उस वर्षाका जल । (पृथ्वीः) नाडी और नदियोंको प्राप्त होता है । जिस कारण यह अग्नि । (चक्षुषाः) नेत्रों की रक्षा करनेवाला । (अग्निः) है । इसमें (मे) हमारे (चक्षुः) नेत्रों के बाहिरमें भीतरमें विज्ञानकी (पाहि) रक्षा करता है ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यलोग यज्ञमें जो आहुति देते हैं वह वायुके साथ मेघमंडल में जाकर सूर्य से खिंच हुए जलका शुद्ध करनी है, फिर वहांसे वह जल पृथिवीमें आकर ओषधियोंको पृष्ट करना है वह उक्त आहुति वेदमंत्रोंमेंही करना चाहिये क्योंकि उसके फलको जाननेमें निश्चय श्रद्धा उत्पन्न होवे जो यह अग्नि सूर्यरूप होकर सबको प्रकाशित करता है इसी से सब दृष्टिव्यवहार की पालना होती है ये जो वसुआदि देव कहाने हैं इनमें विद्याके उपकारपूर्वक दृष्ट गुण और दृष्ट प्राणियों को निश्चय निवारण करना चाहिये यही सबका पूजन अर्थात् सत्कार है जो पूर्व मंत्रमें कहाथा उसका इस से विशेषता करके प्रकाश किया है ॥ १६ ॥

यं परिधिमित्यस्य ऋषिर्देवतः । अग्निर्देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सोऽग्निः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

उक्त अग्नि कैसा है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

यं परिधिं पर्यधत्था अग्नं देवप्राणिभिर्गृह्य-

मानः ॥ तन्तएतमनुजोषं भराम्येष मेत्वदपचे-
तयाता अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

यम् । परिधिम् । परि । अधत्थाः । अग्नेः । देवऽपणिभिः । गु-
ह्यमानः । तम् । ते । एतम् । अनु । जोषम् । भरामि । एषः । मा ।
इत् । त्वत् । अप । चेतयानै । अग्नेः । प्रियम् । पाथः । अपीत
म् ॥ १७ ॥

पदार्थः— (यम्) एतद्गुणविशिष्टम् । (परिधिम्) परिधिः सर्वतो धी
यते यस्मिन्तम् । (पर्यधत्थाः) सर्वतो दधामि दधानि वा अत्र लङर्थे लङ् प-
क्षे व्यत्ययश्च । (अग्ने) सर्वत्र व्यापकेश्वर भौतिको वा । (देवपणिभिः) दे-
वानां दिव्यगुणवतामग्निपृथिव्यादीनां विदुषां वा पणयो व्यवहाराः स्तुतयश्च
ताभिः । (गुह्यमानः) सम्यक् त्रियमाणः । (तम्) परिधिम् । (ते) तत्र ।
(एतम्) यथोक्तम् । (अनु) पश्चादर्थे । अन्विति माहृयापरभावं प्राह । नि-
रु० १ । ३ । (जोषम्) जुष्यन्तं प्रीत्या सेव्यते तम् । (भरामि) धारयामि ।
(एषः) परिधिर्गृहं वा । (मा) प्रतिषेधे । (इत्) एव । (त्वत्) अन्तर्यामि-
नो जगदाश्वरानस्मादग्नेर्वा । (अप) दृगर्थे । (चेतयानै) चेतयन् । चित्नी सं-
ज्ञाने इति एतन्तस्य लेटः प्रथमरूपस्यैकवचने प्रयोगोऽयम् । (अग्नेः) जगदी-
श्वरस्य भौतिकस्य वा । (प्रियम्) प्रीतिजनकम् । (पाथः) पाति शरीरमात्मा-
मं च येन तत्तद्वत् । अत्रे च । उ० ४ । २१२ । अनेन पातेरन्नेऽमृतमत्यय अ-
हागमश्च । (अपीतम्) अपि संयोगे । अपीति संसर्गं प्राह । निरु० १ । ३ ।
इत् प्राप्तम् । अयं मंत्रः । श० १ । ७ । १ । २ । २ व्याख्यानः ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर एष देवपणिभिर्गुह्यमानस्त्वं यमेतं जो-
षं परिधिं पर्यधत्थाः सर्वतो दधामि तमित् त्वामहमनुभगामि । अहं त्वां माप-
चेतयानै । कदाचिद्विद्बो मा भवेयम् । मया तवाग्नेः सृष्टौ यत् प्रियं
पाथोऽपीतं तस्मादहं मा कदाचिदपचेतयानै । इत्येकः । हे जगदीश्वर

ते तव सृष्टौ योऽयं देवपणिभिर्गुह्यमान एषोऽग्नि र्यं परिधिं जोषं प-
र्यधत्थाः सर्वतो दधाति तमिस्मिहमनुभरामि तस्मात्कदाचिन्माऽपचेतयातै मया
यदस्याग्नेः प्रियं पाथोऽपीतं तदहं जोषं नित्यमनुभरामीति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः। सर्वमनुर्प्ययः। प्रतिवस्तुषु व्यापकत्वेन धा-
रको विद्वाद्भिः स्तोतव्यः संप्रीत्या नित्यमनुभवेनीयः। यतस्तदाज्ञापलनेन प्रियं
मुखं प्राप्नुयुः। सोऽयमीश्वरेण प्रकाशदाहवेगगुणादिसहितो मूर्त्तद्रव्यानुगतोऽग्नी-
रचितस्तस्मान्मनुष्यैः कलाकौशलादिषु प्रयोजितादभ्रव्यवहाराः संसाधनीयाः।
यतः सुखानि सिध्येयुः। यत्पूर्वेण भजेण वृष्ट्यादिमाधकत्वमुक्तं तस्यानेन व्या-
पकत्वं प्रकाशितमिति संगतिः ॥ १७ ॥

पदार्थः—। हे (अग्ने) सर्वत्र व्यापक ईश्वर आप । (देवपणिभिः) दिव्य-
गुणवाले विद्वानों की स्तुतियों से (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार अपने गुणोंके वर्णनको
प्राप्त होते हुए । (यम्) उन गुणोंके अनुकूल । (जोषम्) प्रीतिसे सेवन के योग्य ।
(परिधिम्) प्रभुताको । (पर्यधत्थाः) निरन्तर धारण करने है । (तम्) आपकी
उसको । (इत्) ही । (एषः) मैं । (अनुभगमि) अपने हृदय में धारण करता हूं ।
तथा मैं । (त्वत्) आपसे । (मा) (अपचेतयातै) कभी प्रतिकूल न होऊं और
(अग्ने) हे जगदीश्वर आप की सृष्टि में जो मैंने । (प्रियम्) प्रीति बढ़ाने और ।
(पाथः) शरीरकी रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) पाया है उससे भी कभी ।
(मा) (अपचेतयातै) प्रतिकूल न होऊं ॥ १ ॥ हे जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि
में । (एषः) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (देवपणिभिः) दिव्य गुणवाले पृथि-
व्यादि पदार्थोंके व्यवहारोंसे (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार स्वीकार किया हुआ । (यम्)
जिस । (परिधिम्) विद्यादि गुणोंसे धारण (जोषम्) और प्रीति करने योग्य कर्म को ।
(पर्यधत्थाः) सब प्रकार से धारण करता है । (तमि) उसी को मैं । (अनुभरामि)
उसके पीछे स्वीकार करता हूं और उस से कभी । (मा) (अपचेतयातै) प्रतिकूल
नहीं होता हूं तथा मैंने जो । (अग्नेः) इस अग्नि के संबंध से । (प्रियम्) प्रीति
देने । और (पाथः) शरीर की रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) ग्रहण किया है
उसको मैं । (जोषम्) अत्यंत प्रीतिके साथ नित्य । (अनुभरामि) कम से पात हूं ॥ २ ॥ १७ ॥

भावार्थः— । इस मंत्र में श्लेषालंकार । तथा पहिले अन्वय में अग्निशब्द से जगदीश्वर का ग्रहण और दूसरे में भौतिक अग्नि का है । जो प्रतिवस्तु में व्यापक होने से सब पदार्थों का धारण करनेवाला और विद्वानों के स्तुति करने योग्य ईश्वर है उसकी सब मनुष्यों को प्रीति के साथ नित्य सेवा करना चाहिये जो मनुष्य उसकी आज्ञा नित्य पालते हैं वे प्रिय सुखको प्राप्त होते हैं । तथा जो यह ईश्वर ने प्रकाश दाह और वेग आदि गुणवाला मूर्तिमान् पदार्थों का पाम होनेवाला अग्नि रचा है उस से भी मनुष्यों को किया की कुशलता के द्वारा उत्तम व्यवहार सिद्ध करने चाहिये जिससे कि उत्तम उत्तम सुख सिद्ध हों । जो पूर्व मंत्रसे वृष्टि आदि पदार्थों का साधक कहा है उसका इस मंत्र से व्यापकत्व प्रकाश किया है ॥ १० ॥

संस्रवेन्यस्य परमंष्टी प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वराद्यत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। स यज्ञः कथां किमर्थाच्च कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ।

वह यज्ञ कैसे और किम प्रयोजन के लिये करना चाहिये सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

स ॐ स्रवभागा स्थपा बृहन्तः प्रस्तरेष्टाः परिवेयाः
धेयाश्च देवाः ॥ इमां वाचमभि विश्वे गृणन्तः
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

स ॐ स्रवभागाः । स्थ । इषा । बृहन्तः । प्रस्तरेष्टाः । परिवेयाः ।
व । देवाः । इमाम् । वाचम् । अभि । विश्वे गृणन्तः । आसद्या ।
अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । स्वाहा । वाट् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (संस्रवभागाः) सम्यक् सूयन्ते ये ते संस्रवाः । भज्यन्ते ये ते भागाः । संस्रवा भागाः येषां ते । (स्थ) भवत । (इषा) इध्यते ज्ञायते येन तदिदं ज्ञानम् । इषगतावित्यस्य क्लिबन्तस्य रूपम् ।

कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (बृहन्तः) वर्धमाना वर्धयन्तश्च । (प्रस्तरे-
ष्ठाः) शुभे न्यायविश्वासने तिष्ठन्ति ते । तत्पुरुषं कृतिं बहुलम् । अ० ६।
३।१४। इति सप्तम्या अलुक् । (परिधेयाः) परितः सर्वतो धातुं धापयि-
तुमर्हाः । (च) समुच्चयार्थे । (देवाः) विद्वांसो दिव्याः पदार्थावा । (इमाम्)
प्रत्यक्षाम् । (वाचम्) वचन्ति वाचयन्ति सर्वा विद्या यया ताम् । सत्यलक्षणां
वेदचतुष्टयीम् । वागिति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।५। (अभि) अभीन्या-
भिपुरुषं प्राह निरु० १।३। (विश्वे) सर्वे । (गृणन्तः) स्तुवन्त उपदिशन्ता
वा । (आसद्य) समंताद्विज्ञाय स्थित्वा वा । (अस्मिन्) प्रत्यक्षप्राप्ते । बर्हि-
षि) बृहन्ते वर्धन्ते येन तद्बर्हिर्ज्ञानं प्राप्तं कर्मकाण्डं वा तस्मिन् । (मादयध्वम्)
हर्षयध्वम् (स्वाहा) सुआदैन्यस्मिन्नर्थे । (वाद्) वहन्ति मुखानि यया
क्रियया सा वाद् निपातोऽयम् । अयं मंत्रः श० १।७। १। २३—२६
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेया देवा विद्वांसो यूयमिमां वाच-
मभिगृणन्त इषा संस्रवभागा स्थ भवन स्वाहावाडामाद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्व-
मन्यानेतन्लक्षणान्मनुष्यान् कृत्वा हर्षयत चैवमस्मिन् बर्हिषि । इमां वाचमभि-
गृणाद्विर्गुष्माभिरिषा स्वाहावाडामाद्यप्रस्तरेष्ठा विश्वेदेवाः सर्वे विद्वांसः सदा परि-
धेयाः । तान् प्राप्य चास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति ये मनुष्या धार्मिकाः पुरुषार्थिनो वेद-
विद्याप्रचारे उत्तमे व्यवहारे च नित्यं वर्तन्ते तेषामेव बृहन्ति मुखानि भवन्ति
। यौ पूर्वस्मिन् मंत्रेऽग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थानुक्तावनेन तयोः सकाशादीदृशा
उपकारा प्राप्ता इत्युच्यते ॥ १८ ॥

पदार्थः— । हे । (बृहन्तः) वृद्धिको प्राप्त होने । (प्रस्तरेष्ठाः) उत्तम न्याय
विद्यारूपी आसनर्भे स्थित होनेवाले । (परिधेयाः) सब प्रकार से धारणवती बुद्धियुक्त

और । (इमाम्) इस प्रत्यय । (वाचम्) चार वेदोंकी बाणीका उपदेश करने वाले । देवाः) विद्वानो नुम । (इषा) अपने ज्ञानसे । (संस्रवभागाः) घृतादि पदार्थोंके होममें छोड़नेवाले । (स्थ) हों तथा । (स्वाहा) अच्छे २ वचनों से । (वाद्) प्राप्त होने और मुख बढ़ानवाली क्रियाको प्राप्त होकर । (अस्मिन्) प्रत्यक्ष । (बर्हिषि) ज्ञान और कर्म काण्डमें । (मादयध्वम्) आनन्दित हो वैसेही औरोंकोभी आनन्दित करो । इस प्रकार उक्त ज्ञानको कर्मकाण्डमें उक्त वेदवाणीकी प्रशंसा करते हुए तुम लोग अपने विचारसे उत्तम ज्ञानको प्राप्त होमेवाली क्रियाको प्राप्त होकर । (बृहन्नः) बढ़ने और । (प्रस्नरेष्ठाः) उत्तम कामोंमें स्थित होनेवाले । (विश्वे) सब (देवाः) उत्तम २ पदार्थ । (पग्धिन्वाः) धारण करने वा औरोंको धारण कराओ और उनकी सहायतासे उक्त ज्ञान वा कर्मकाण्डमें सदा । (मादयध्वम्) दर्शित होओ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि जो धार्मिक पुरुषार्थी वेद विद्याके प्रचार वा उत्तम व्यवहारमें वर्तमान हैं उन्होंनेको बड़े २ मन्त्र होते हैं । जो पूर्व मंत्रमें ईश्वर और भौतिक अर्थ कहे हैं उनसे ऐसे २ उपकार लेना चाहिये सो इस मंत्र में कहा है ॥ १८ ॥

घृताचीस्थ इत्यस्य ऋषिः म एव । अग्नीवायू देवते । भुरिक् पक्तिच्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

। अथोक्तेन यज्ञेन किं भवतीत्युपदिश्यते ।

अब उक्त यज्ञसे क्या होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

घृताचीं स्थो धुर्यीं पात॑ सुम्ने स्थः सुम्ने मा॑-
धत्तम् ॥ यज्ञ॑ नमश्च॒त॒ उप॑ च यज्ञस्य॑ शिवे
सन्तिष्ठस्व॑ स्विष्टे॒ष्टे सन्तिष्ठस्व॑ ॥ १९ ॥

घृताचीं । स्थः । धुर्यीं । पातम् । सुम्ने । स्थः । सुम्ने । मा । धत्तम् ।
यज्ञ । नमः । च । ते । उप । च । यज्ञस्य । शिवे । सम् । ति-
ष्ठस्व । स्विष्टे इति सुष्टेष्टे । मे । सम् । तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

पदार्थः—(घृताची) घृतमुदकमंचत इति घृताची अग्निवाच्योऽग्निरणा-
कर्षणक्रिये । अत्र पूर्वसत्राणांदिशः । घृतमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ ।
(स्थः) स्तः । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (घुर्यो) घुरं यज्ञस्याग्रं मुख्याङ्गं
वहतस्तौ । अत्र । घुरो यद्दृक् । अ० ४।४।७८ । इति यत्प्रत्ययः । (पातम्)
रत्नतः । (सुम्ने) सुखकारिके उक्ते क्रिये । सुप्तमिति सुखनामसु पठितम् । नि-
घं० ३।६ । (स्थः) भवतः । (सुम्ने) अन्युत्कृष्टे सुखे । (मा) मां यज्ञानुष्ठा-
तारम् । (धत्तम्) धारयतः । यज्ञ इज्यते सर्वैर्जनैः स यज्ञ ईश्वरस्तन्सम्बुद्धौ ।
क्रियासाध्यो वा । अत्रान्त्ये पक्षे सुपां सुलुगिति सोलुक् । (नमः) नमो-
भावार्ये । (च) समृद्धये । (ते) तुभ्य तस्य वा (उप) । सामीप्ये क्रियायोगे ।
उपत्युपजनं प्राह । निरु० १।३ । (च) परादर्थे । (यज्ञस्य) ज्ञानक्रिया-
भ्यामनुष्ठेयस्य । (शिवे) कन्याणसाधिके । मन्वेनिघृत्वं० उ० १।१५१ । इत्ययं
सिद्धः । (संतिष्ठस्व) संतिष्ठते । अत्र लङर्थे लोट् । (स्विष्टे) शोभनमिष्टं या-
भ्यां ते (मे) मम । (संतिष्ठस्व) सुप्तुमाधने स्थिरां भव । संतिष्ठते वा ।
अयं मंत्रः श० १ । ७ । १ । २७ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः । यावग्निवायु यज्ञस्य घुर्यो सुम्ने स्थो घृताची स्थः सर्वं जग-
त्पातं रत्नतस्तौ मया सम्यक् प्रयोजितौ सुम्ने सुखे मा मां धत्ते धारयतः । यज्ञो
नमश्च ये यथा ते तव शिवे उपसंतिष्ठेते मे ममाप्येते तथैव संतिष्ठेताम् । तस्मा-
द्यथाहं तस्य यज्ञस्यानुष्ठाने संतिष्ठे तथा त्वमप्यत्र संतिष्ठस्व । यथाऽहं यज्ञम-
नुष्ठासु सुखे संतिष्ठे तथा त्वमपि तत्र संतिष्ठस्व ॥ १७ ॥

भावार्थः । अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरोऽभिवदति हे मनुष्या यूय-
मेतयोरसच्छेदकधारकयोर्जगत्पालनहेत्वोः सुखकारिणोः क्रियाकांडस्य निमित्त-
योर्ध्वतिर्ध्वगमनशीलयोरग्निवाच्योः सकाशात् कार्याणि साधित्वा सुखेषु

संस्थितिं कुरुत मदाज्ञापालनं मां च सततं नमस्कुरुत । पूर्वमंत्रोक्तैरुपकारैः परमं सुखं भवतीत्यनेनोक्तमिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—जो अग्नि और वायु । (भुग्यौ) यज्ञ के मुख्य अंग को प्राप्त कराने वाले । (च) और । (मुम्ने) मुखरूप (स्थ) हैं तथा । (घृत ची) जल को प्राप्त करानेवाली क्रियाओं को करानेहारे । (स्थः) और सब जगत् को (पातं) पालते हैं वे मुझ से अच्छी प्रकार उत्तम २ क्रिया कुशलता में युक्त हुए (मा) मुझे यज्ञ करने वालो को । (मुम्ने) सुखमें । (धत्तम्) स्थापन करते हैं । जैसे यह । (यज्ञ) जगदीश्वर । (च) और । (नमः) नम्र होना । (ते) तेरेलिये । (शिवे) कल्याण में । (उपसंतिष्ठस्व) समीपस्थित होने हैं । वे बैयेही । (मे) मेरेभी लिये स्थित होते हैं इस कारण जैसे मैं यज्ञ का अनुष्ठान करके । (मुम्ने) सुखमें स्थित होता हूं वैसे तुमभी उसमें । (संतिष्ठस्व) स्थित हो ॥ १९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में तुमोपमानेकार है । ईश्वर कहता है कि हे मनुष्यो रस के परमाणु करने जगत् के पालन के निमित्त सुख करने क्रियाकांड के हेतु और ऊपर को तथा टेढ़े वा मुँधे जानेवाले अग्नि वायु के गुणों से कार्यो को सिद्ध करो इस से तुमलोग सुखों में अच्छी प्रकार स्थिर हो तथा मेरी आज्ञा पालो और मुझको ही बार २ नमस्कार करो ॥ १९ ॥

अग्नेऽदब्धायो इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निमग्नेत्यौ देवते ।

भुग्विब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सोऽग्निः कीदृशः किमर्थः प्रार्थनीयश्चेत्युपदिश्यते ।

उक्त अग्नि कैसा और क्यों प्रार्थना करने योग्य है सो अगले मंत्र में

प्रकाशित किया है ॥

अग्नेऽदब्धायोऽशीतमग्निमाहिमोऽहिः प्राहि प्र-
सित्यै प्राहि दुरिष्ट्यै प्राहि दुरद्वन्या अविषन्नः
पितुं कृणु सुपद्यायोर्नास्वाहा वादुग्नये संवेशपतये
स्वाहा सरस्वत्यै यशोभुगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

अग्ने । अदब्धायो इत्यदब्धऽआयो । अशीतमेत्यशीऽतम ।

पाहि । मा । दिशोः । पाहि । प्रसित्याइतिप्रसित्यै । पाहि । दु-
रिष्ठ्याइतिदुःइष्ट्यै । पाहि । दुराग्र्याइतिदुःअग्र्यै । अविषम् ।
नः । पितुम् । कृणु । सुषदा । सुसदेति सुसदा । योनौ । स्वाहा
वाद । अग्नये । संवेशपतय इति संवेशपतये । स्वाहा । सरस्वत्यै ।
यशोभगिन्याइति यशःभगिन्यै । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्ने) जगदीश्वर भौतिको वा । (अदब्धायो) अदब्ध-

महिमितमार्युयम्मात् तन्मवुद्धौ अदब्धायुर्वा । (अशीतमम्) अश्नुते व्याप्नोति
चराचरं यज्ञं सोऽतिशयितस्तन्मवुद्धौ स वा । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ।
(पाहि) रक्ष पानि वा । (मा) माम् । (दिशोः) अतिदुःखात् । दिव् धा-
तोः । कुर्भश्च । ३० । १ । २० । इति चकारेण कुप्रत्ययो बाहुलकाद्वकारलो-
पश्च । (पाहि रक्ष रक्षति वा । (प्रसित्यै) प्रकृष्टा चासौ गितिर्वचनं यस्यां
तस्याः । अत्र पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । (पाहि) पानि वा (दुग्ष्ट्यै) दुष्टा इष्ट्यै
जनं यस्यां तस्याः अत्रापि पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । (पाहि) पानि वा । (दुराग्र्यै)
दुष्टा अग्रनी अदनक्रिया यस्यां तस्याः । अत्रापि पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । (अविषम्)
विषादिदोषगहितम् । (नः) अस्माकम् । (पितुम्) अन्नम् । पितुरित्यन्ननाम-
सु पठितम् । निघं० २ । ७ । (कृणु) कुरु कुरेति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे लङ्-
र्थे लोट् । (सुषदा) सुखेन मीदन्ति यस्यां तस्याम् । अत्र सुषां सुलुगिति ऊः-
स्थान आकारादेशः । (योनौ) युवन्ति यस्यां मा योनिर्गृह जन्मान्तरं वा व-
स्याम् । योनिरिति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३ । ४ । (स्वाहा) सुआहान-
या सा । वाद् क्रियार्थे । (अग्नये) परमेश्वराय भौतिकाय वा । (संवेशप-
तये) सम्यक् विशन्ति ये ते पूयिन्वादयः पदार्थास्तेषां पतिः पालकस्तस्मै ।

(स्वाहा) मुष्टु आहुतं करोति यस्यां सा । (सरस्वत्यै) सरन्ति जानन्ति येन तद् सरो ज्ञानं तत्प्रशस्तं विद्यते यस्यां वाचि तस्यै । सरस्वतीति बाङ्नामसु पठितम् । निघं० १ । ११ । (यशोभगिन्यै) यशांसि सत्यवचनादीनि कर्माणि भजितुं शीलं यस्यास्तस्यै । (स्वाहा) स्वकीयं पदार्थं प्रत्याह यस्यां क्रियायां सा अयं मंत्रः शं० १ । ७ । ३ । १६-२० व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अद्भ्यायोऽशीतमग्ने जगदीश्वर त्वं यज्ञं दुरिष्ट्यै पाहि । मां दिव्योः प्रमादाद्दुःखान्पाहि । प्रमित्यै पाहि । दुरन्न्यै पाहि नोऽस्माकमविषं पितुं कृणु नोऽस्मान् सुपदायां योनां स्वाहा वाद् मन्त्रक्रियायां च कृणु वयं यशोभगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा संवत्सपतयेऽग्नये तुभ्य स्वाहा नमश्च नित्यं कुर्म इत्येकः ॥ हे जगदीश्वर योऽयं भवताऽदब्धायुरशीतमोग्निर्निर्मितः स यज्ञं दुरिष्ट्याः पाति । मां दिव्योः पाति प्रमित्याः पाति । दुरन्न्याः पाति । नोऽस्माकमविषं पितुं करोति सुपदायां योनां स्वाहा वाद् मन्त्रक्रियायां च हेतुगस्ति वयं तस्मै संवत्सपतयेऽग्नये स्वाहा यशोभगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा कुर्म इति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्रेष्ठान्तकारः । मनुष्यैर्यः सर्वथा भवस्माद्दुःखाद्भक्त उक्तमजन्मानिमित्तकर्माज्ञापक उत्तमभोगप्रदाता जगदीश्वरस्त स एव सदा सेवनीयः । तेन स्वसृष्टौ मृत्युविक्षुम्पत्यन्तरूपेण योऽयमग्निः प्रकाशितः सोऽपि सम्यक् विद्योपकारे संयोजितः मन्सर्वथा ग्ज्ञाणात्तमभोगहेतुर्भवति । यया कीर्तिहेतुभूतया सत्यलक्षणया वेदरूपया वाचोत्तमानि जन्मानि सर्वपदार्थिभ्य उत्कृष्टा विविधा विद्याच प्रकाशिता भवति । सा सदैव स्वीकर्तव्या स्वीकारयितव्या वेति । अन्नमो यज्ञ इति च पदद्वयं पूर्वस्मान्मंत्रादाकार्षितम् । पूर्वमंत्रोक्तानां मनुष्यैरनुष्ठितानां कर्मणां फलमनेनोक्तमिति देद्यम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अदव्यायो) निर्विघ्न आयुर्देनेवाले । (अग्ने) जगदीश्वर आप । (अशीतमम्) चराचर संसारमें व्यापक यज्ञको । (दुरिष्टयै) दुष्ट अर्थात् वेद विरुद्ध यज्ञसे । (पाहि) रक्षा कीजिये । (मा) मुझे । (दिद्योः) अति दुःखसे । (पाहि) बचाइये तथा । (प्रसित्यै) भारी २ बन्धनोंसे । (पाहि) अलग रखिये । (दुरग्रन्थै) जो दुष्ट भोजन करना है उस विपत्तिसे । (पाहि) बचाइये और । (नः) हमारेलिये । (अविषम्) विषआदिदोषरहित । (पितुम्) अन्नादि पदार्थ । (कृणु) उत्पन्न कीजिये । तथा । (नः) हमलोगोंको । (सुपदा) मुखसे स्थिरताको देनेवाले घरमें । (स्वाहा) (वाद्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होने वाली उत्तम क्रियाओंमें स्थिर । (कृणु) कीजिये जिससे हम लोग । (यशोभगिन्यै) मन्त्रवचन आदि उत्तम कर्मोंकी सेवन करनेवाली । (सरस्वत्यै) पदार्थोंके प्रकाशित करनेमें उत्तम ज्ञानयुक्त वेदवाणीके लिये । (स्वाहा) धन्यवाद वा । (संवशपतये) अच्छी प्रकार जिन पृथिव्यादि लोकोंमें प्रवेश करते हैं उनके पति अर्थात् पालन करने होंगे जो । (अग्नये) आप हैं उनके लिये । (स्वाहा) धन्यवाद और । (नमः) नमस्कार करते हैं । १ । हे भगवन् जगदीश्वर आपनं जो यह । (अदव्यायो) निर्विघ्न आयुका निमित्त । (अग्ने) भौतिक अग्नि बनाया है वहभी । (अशीतमम्) सवेत्र व्यापक यज्ञको । (दुरिष्टयै) दुष्ट यज्ञसे । (पाहि) रक्षा करता है तथा । (मा) मुझे । (दिद्योः) अति दुःखोंसे । (पाहि) बचाता है । (प्रसित्यै) बड़े २ दारिद्र्यके बन्धनोंसे । (पाहि) बचाता है तथा । (दुरग्रन्थै) दुष्ट भोजन करानेवाली क्रियाओंसे । (पाहि) बचाता है और । (नः) हमारे (पितुम्) अन्न आदि पदार्थ । (अविषम्) विषआदि दोष रहित । (कृणु) करदेता है वह । (सुपदा) मुखसे स्थिति देनेवाले घर अथवा दृमरे जन्मोंमें । (स्वाहा) (वाद्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होनेवाली क्रियाओंका हेतु है हम लोग उस । (संवशपतये) पृथिव्यादि लोकोंके पालनेवाले । (अग्नये) भौतिक अग्निको ग्रहण करके । (स्वाहा) होम तथा उसके साथ । (यशोभगिन्यै) (सरस्वत्यै) उक्त गुणवाली वेदवाणी की प्राप्ति के लिये (स्वाहा) परमात्मका धन्यवाद करते हैं ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालंकार है । मनुष्योंको जो सर्वव्यापक सब प्रकार से रक्षा करने उत्तम जन्म देने उत्तम कर्म कराने और उत्तम विद्या वा उत्तम भोग देनेवाला जगदीश्वर है उसीका सेवन सदा करना योग्य है । तथा जो यह अपनी सृष्टिमें परमेश्वर ने भौतिक अग्नि प्रत्यक्ष सूर्यलोक और बिजुली रूपसे प्रकाशित किया है वह भी अच्छी प्रकार विद्यासे उपकार लेने में संयुक्त किया हुआ सब प्रकारसे रक्षा और

उत्तम भोगका हेतु होता है । जिसकी कीर्तिके निमित्त सत्यलक्षणयुक्त वेदवाणीसे उत्तम जन्म अथवा सब पदार्थोंसे अच्छी २ विद्या प्रकाशित होती हैं वे सब विद्वानोंके स्वीकार करने योग्य तथा औरोंकोभी स्वीकार कगने योग्य हैं । इस मन्त्रमें (नमः) और (यज्ञ) ये दोनों पद पूर्व मन्त्रसे मिले हैं ॥ २० ॥

वेदोऽमीन्यस्य वामदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुविगवाह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ।

सो जगदीश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मन्त्रमें किया है ।

वेदोऽमि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोभव-
स्तेनमह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं
विन्वा गातुमित मनस्पत इमं देव यज्ञस्वाहा
वातेधाः ॥ २१ ॥

वेदः । अमि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः । अभवः ।
तेन । मह्यम् । वेदः । भूयाः । देवाः । गातुविद इति गातुऽविदः ।
गातुम् । विन्वा । गातुम् । इत । मनसः । पत । इमम् । देव । य-
ज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः— (वेदः) वेत्ति चगाचरं जगत् स जगदीश्वरः । विदन्ति येन स
ऋग्वेदादिर्वा (अमि) भवामि वा । (येन) विज्ञानेन वेदेन वा । (त्वं) (देव)
शुभगुणदातः । (वेद) जानामि वेत्ति वा । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । (वेदः)
वेदयिता । (अभवः) भवामि । (तेन) विज्ञानप्रकाशनेन । (मह्यम्)
विज्ञानं निज्ञासवे । (वेदः) ज्ञापकः । (भूयाः) (देवाः) विद्वंसः ।
(गातुविदः) गीयते स्तुयतऽनया सा गातुः स्तुतिस्तस्या विदो वक्तारः ।
कामिमानिजाने ० । उ० १ । ७४ । अनेन गास्तुतावित्यस्मात् तुः प्रत्ययः
(गातुम्) गीयते ज्ञायते येन स गातुर्वेदस्तम् । गातुरिति पदनामसु प-

ठितम् । निधे ४।१। अनेन ज्ञानार्थो गृह्यते । (वित्वा) लब्ध्वा । (गातुम्) गीयते शब्दमे यस्तं यज्ञम् । (इत) प्राप्नुत । (मनसः) विज्ञानस्य (पतं) पालक (इयम्) प्रत्यक्षमनुष्ठितमनुष्ठानव्यं वा । (देव) सर्वजगत्प्रकाशक । (यज्ञम्) क्रियाकाण्डजन्य संसारम् । (स्वाहा) मुष्टु आहुतं हविः कगेत्यनया सा । (वाने) वार्यो । (धाः) धापय धापयति वा । अत्र सर्वत्र पक्षान्तरे व्यत्ययेन प्रथमः । बहुलं छन्दस्यमाहुर्योगोऽपीत्यहभावः । अयं मंत्रः श ० १ । ७ । ३ । २१ २८ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे देव जगदीश्वर येन त्वं वेदोऽसि सर्वं च वेदयेनच त्वं देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन त्वं मत्प्रमाणं वेदो भूयाः । हे गातुर्विदो देवा भवन्तो येन वेदेन सर्वा विद्या विदन्ति तेन यूयं गातुं वित्वा गातुमिति । हे मनसस्पते देव त्वमिमं यज्ञं वातधाः स्वाहा हे देवास्तमिमं मनसस्पतिं परमेश्वरमेव देवं नित्यमुपासीध्वम् ॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो मनुष्या यूयं येन सर्वत्रा वेदविद्या प्रकाशिता तमे वापास्यं विदित्वा क्रियाकाण्डमनुष्ठाय सर्वहितं संपादयत । नैव वेदविज्ञानेन तत्रोक्तविधानानुकूलस्यानुष्ठानेन च विना मनुष्याणां कदाचित् सख्यं संभवति वेदविद्यया सर्वमाप्तिर्णामीश्वरं देवं सर्वतो व्यापकं सर्वैव नित्यधर्मस्यानुष्ठानारो भवतेति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (देव) शुभगुणोंके देनेहार जगदीश्वर (त्वम्) आप (वेदः) चराचर जगत् के जाननेवाले । (अस्ति) है सब जगत् को । (वेद) जानते है तथा । (येन) जिस विज्ञान वा वेदमे । (देवेभ्यः) विद्वानोंके जिये । (वेदः) पदार्थोंके जानने वाले । (अभवः) होतेहैं । (तेन) उस विज्ञानके प्रकाशसे आप । (मद्यम्) भरे लिये जोकि मैं विशेष ज्ञानकी इच्छा कर रहाहूँ । (वेदः) विज्ञान देनेवाले । (भूयाः) हूजिये । हे (गातुर्विदः) स्तुतिके जाननेवाले । (देवाः) विद्वानो जिस वेदसे मनुष्य सब विद्याओंको जानते हैं उससे तुम लोग । (गातुम्) विशेष ज्ञानको । (वित्वा) प्राप्त होकर । (गातुम्) प्रशसा करने योग्य वेदको । (इत) प्राप्तहो । हे (मनसस्पते) विज्ञानसे पालन

करनेहोर । (देव) सर्वजगत्प्रकाशक परमेश्वर आप । (इमम्) प्रत्यन्त अनुष्ठान करने योग्य । (यज्ञम्) क्रियाकाण्डसे सिद्ध होनेवाले यज्ञरूप संसारको । (स्वाहा) क्रियाके अनुकूल । (वाते) पवनके बीच । (धाः) स्थितकीजिये हे विद्वानो उस विज्ञान से विशेष ज्ञान देनेवाले परमेश्वरही की नित्य उपासना करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो तुम लोग जिस वेद जाननेवाले परमेश्वरने वेद विद्या प्रकाशित की है उसकी उपासना करके उसीको वेदविद्याको जानकर और क्रियाकाण्ड का अनुष्ठान करके सबका हित संपादन करना चाहिये क्योंकि वेदोंके विज्ञानके बिना तथा उसमें जो २ कहेहुए काम हैं उनमें कियेबिना मनुष्योंको कभी सुख नहीं हो सकता वेद-विद्यामें जो सबका मान्नी ईश्वर देव है उसको सब जगह व्यापक मानके नित्यधर्म में रहो ॥ २१ ॥

संवर्हिर्गित्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट्त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः । स्वरः ॥

अग्नौ हुतं द्रव्यमन्तरिक्षस्थं भूत्वा केन चरन्तीत्युपदिश्यते ।

यज्ञमें चढ़ाहुआ पदार्थ अंतरिक्ष में उठकर किमकेसाथ रहता है सो अगले मंत्र में प्रकाश किया है ।

संवर्हिर्गित्ता हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः समिन्द्रो विश्वदेवभिरंक्तां दिव्यं नभो गच्छतुयत्स्वार्हा ॥ २२ ॥

सम् । बर्हिः । अंक्ताम् । हविषा । घृतेन । सम् । आदित्यैः । वसुभिरितिवसुभिः । सम् । मरुद्भिरिति मरुत्भिः । सम् । इन्द्रः । विश्वदेवभिरिति विश्वदेवभिः । अंक्ताम् । दिवम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः— (सम्) एकीभावे क्रियायोगे । (बर्हिः) बृहन्ते सर्वे पदार्थो यस्मिन् तदन्तरिक्षम् । बर्हिर्गित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निघं० १ । १ ।

(अंक्ताम्) संयोजयतु । (हविषा) होतृपदं शुद्धं संस्कृतं हवि-
स्तेन । (घृतेन) सुगंध्यादिगुणयुक्तेनाज्येन सह । (सम्) संयोगार्थं ।
(आदित्यैः) ऋदशभिर्मार्सः । (वसुभिः) अग्न्यादिभिरष्टभिः । (सम्) मि-
श्रीभावे । (मरुद्भिः) वायुविशेषैः सह । (सम्) मेलने । (इन्द्रः) सूर्यलो-
कः । (विश्वदेवैभिः) स्वकीयै रारिभ्यः । रश्मयो ह्यस्य विश्वदेवाः । श०
३ । ७ । १ । ६ । (अंक्ताम्) प्रकटं संयोजयति । (दिव्यम्) दिवि प्रकाशे
भवम् । छुभागपागुदक् प्रतीचोयत् । अ० ४ । २ । १०१ । इति शौषिको यत् ।
(नभः) जलम् । नभ इत्युदकनामसु पठितम् । निघ० १ । १ । २ । (मच्छतु)
मच्छति । (यत्) यदा (स्वाहा) शोभनं हविर्जुहोति यया क्रियया सा । अ
यं मंत्रः श० १ । ७ । ३ । २६-३१ व्याख्यानः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य भवानिदं यद्यदा होतव्यं द्रव्यं हविषा घृतेन सह
संयुक्तं कृत्वाऽऽदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः सह सुखं समझाम् । अयमिन्द्रो यज्ञं स्वाहा
यत्सुगंध्यादि इव्ययुक्तं हविः समझाम् यत्संमिश्रितैर्विश्वदेवैर्भिव्यं नभः
संगच्छतु सम्यक्प्रकटयति ॥ २२ ॥

भावार्थः—यज्ञं संशोधितं यद्धविरग्नौ प्रक्षिप्यते तदन्तरिक्षे वायुजल-
सूर्यकिरणैः सहवर्तमानमितस्ततो गन्वाऽऽकाशस्थानं सर्वान् पदार्थान् दिव्यान्
कृत्वा सततं प्रजाः सुखयति तस्मान् सर्वमनुष्यैरुक्तमसामग्र्या श्रेष्ठैः साधनैस्त्रिविधो
यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हेमनुष्य तुम (यत्) जब हवन करन योग्य द्रव्य को । (हविषा) होमकरने
योग्य । (घृतेन) घीआदि सुगंधियुक्त पदार्थसे संयुक्तकरके हवन करोगे तब वह ।
(आदित्यैः) बारहमहिनों । (वसुभिः) अग्निआदिआठों निवासके स्थान और (मरुद्भिः)
प्रजाके जनोके साथ मिलके सुखको । (समंक्ताम्) अच्छीप्रकार प्रकाश करेगा । (इन्द्रः)
सूर्यलोक । जो यज्ञ में जोड़ा हुआ । (स्वाहा) उत्तम क्रियासे सुगंध्यादिपदार्थयुक्त
हवि (संगच्छतु) पहुंचाता है उससे । (सम्) अच्छीप्रकार मिश्रित हुए । (विश्वदे-

वेभिः) अपनी किरणोंसे । (दिव्यम्) जो उसके प्रकाशमें इकट्ठा होनेवाला । (नभः) जलको । (समेताम्) अच्छीप्रकार प्रकट करता है ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो हवि अच्छीप्रकार शुद्ध किया हुआ यज्ञके निमित्त अग्निमें छोड़ा जाता है वह अंतरिक्षमें वायु जल और सूर्य की किरणोंके साथ मिलकर इधर उधर फैलकर आकाशमें ठहरनेवाले सब पदार्थोंको दिव्यकरके अच्छीप्रकार प्रजाको मुखी करता है इससे मनुष्योंको उत्तम सामग्री और उत्तम २ साधनोंसे उक्त तीन प्रकारके यज्ञका नित्य अनुष्ठान करना चाहिये ॥ २२ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता । निचृद्बृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

अग्नौ द्रव्यं किमर्थं प्रक्षिप्यत इत्युपदिश्यते ।

। अग्निमें किसलिये पदार्थ छोड़ा जाता है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

**कस्त्वाविमुञ्चति सत्वाविमुञ्चति कस्मै त्वा-
विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति ॥ पोषाय रत्न-
सां भागोसि ॥ २३ ॥**

कः । त्वा । वि । मुञ्चति । सः । त्वा । वि । मुञ्चति । कस्मै ।
त्वा । वि । मुञ्चति । तस्मै । त्वा । वि । मुञ्चति । पोषाय । रत्नसाम्
भागः । असि ॥ २३ ॥

पदार्थः—(कः) सुखकारी यज्ञमानः । (त्वा) तम् । (वि । विवि-
धार्थे क्रियायोगे । व्यपेत्येतस्य प्रातिलोभ्यं प्राह । निरु० । १ । ३ । (मुञ्चति)
त्यजति । (सः) यज्ञः । (त्वा) त्वाम् । (वि) विशेषार्थे । (मुञ्चति) त्यज-
ति । (कस्मै) प्रयोजनाय । (त्वा) त्वा । (वि) विविक्तार्थे । (मुञ्चति)
प्रक्षिपति । (तस्मै) यतः सर्वमुखप्राप्तिर्भवेत्तस्मै । (त्वा) पदार्थसमूहम् । (वि)
विशिष्टार्थे । (मुञ्चति) त्यजति । (पोषाय) पुण्यन्ति प्राणिनो यस्मिन् व्यवहारे तस्मै ।

(रत्नसाम्) दुष्टानाम् । (भागः) भजनीयः । (असि) भवति । अयं मंत्रः
शु० १७।३।३३ — ३५ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— को मनुष्यस्त्वा तं यज्ञं विमुञ्चति कोऽपि नेत्यर्थः । यश्च य-
ज्ञं विमुञ्चति तं स यज्ञः परमेश्वरो विमुञ्चति । यज्ञकर्त्ता कस्मै प्रयोजनाय तं पदा-
र्थसमूहमग्नौ विमुञ्चति । यतः सर्वसुखप्राप्तिर्भवत्तस्मै । पोषाय त्वा तं विमुञ्चति
किन्तु यः पदार्थः सर्वोपकारे यज्ञे न प्रयुज्यते स रत्नसां भागोऽसि भवति ॥ २३ ॥

भावार्थः— यो मनुष्य ईश्वरेण वेदद्वाराऽऽज्ञापितं व्यवहारं त्यजति स
सर्वैः सुखहीनो भूत्वा दुष्टैः पीडितः स न सर्वदा दुःखी भवति । केनचित्कंचि-
त्पति पृष्ठं यायज्ञं त्यजति तस्मै किं भवतीति स आह ईश्वरोऽपि तं त्यजतीति ।
स पुनराह ईश्वरः कस्मै प्रयोजनाय तं त्यजतीति स ब्रूने तस्मै दुःखमेव स्यादि-
त्यस्मै । यश्चेश्वराज्ञां पालयति स सुखः पोषितुमर्हति यश्च त्यजति स एव रा-
त्नसां भवतीति ॥ २३ ॥

पदार्थः— कः) कौन मुख चाहनेवाला यज्ञका अनुष्ठाना पुरुष (त्वा) उ-
स यज्ञको (विमुञ्चति) छोड़ता है अर्थात् कोई नहीं । और जो कोई यज्ञको छोड़ता है।
(त्वा) उसको । (सः) यज्ञका पालन करनेवाला परमेश्वर भी । (विमुञ्चति) छोड़
देता है जो यज्ञका करनेवाला मनुष्य पदार्थ समूह को यज्ञमें छोड़ता है । (त्वा) उसको ।
(कस्मै) किस प्रयोजनके लिये अग्निके बीच में । (विमुञ्चति) छोड़ता है । (तस्मै)
जिससे सब को सुख प्राप्त हो तथा । (पोषाय) पुष्टि आदि गुणकेलिये । (त्वा) उस
पदार्थ समूहको । (विमुञ्चति) छोड़ता है । जो पदार्थ सर्वके उपकारकेलिये यज्ञके बीच
में नहीं युक्त किया जाता । वह । (रत्नसाम्) दुष्ट प्राणियोंका । (भागः) अंश ।
(असि) होता है ॥ २३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वर के करने करने वा आज्ञा देनेके योग्य व्यवहार
को छोड़ता है वह सब सुखोंसे हीन होकर और दुष्ट मनुष्योंसे पीड़ा पाता हुआ सब प्रकार
दुःखी रहता है । किसीने किसी से पूछा कि जो यज्ञको छोड़ता है उसके लिये क्या होता

है वह उत्तर देता है कि ईश्वरभी उसको छोड़ देता है । फिर वह पूछता है कि ईश्वर उसको किसलिये छोड़ देता है वह उत्तर देनेवाला कहता है कि दुःख भोगनेकेलिये । जो ईश्वरकी आज्ञा को पालता है वह सुखों से युक्त होने योग्य है और जो कि छोड़ता है वह राक्षस होजाता है ॥ २३ ॥

संवर्चसेत्यस्य ऋषिः स एव । त्वष्टा देवता । विराट्-
त्रिष्टुप् छन्दः । ध्रुवतः स्वरः ॥

तेन यज्ञेन वयं किंकिं प्राप्तुम इत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ से हमलोग किस-पदार्थको प्राप्त होते हैं सो अगले
मंत्र में प्रकाशित किया है ।

संवर्चमा पर्यमा मन्तूभिर्गन्महि मनमाम-
शिवे न ॥ त्वष्टासुदत्रेविदधातुरायोऽनुमार्ष्टु-
तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

सम् । वर्चमा । पर्यमा । सम् । तन्भिः । अगन्महि । मन-
सा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्रे । इतिमुदत्रः । वि । धातु ।
रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः । यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ २४ ॥

पदार्थः— सम्) सम्यगर्थ । (वर्चमा) वर्चस्ते दीप्यन्ते सर्वे पदार्था य
स्मिन् वेदाध्ययने तेन । (पर्यमा) पर्यन्ते विजानन्ति सर्वान् पदार्थान्
येन ज्ञानेन तेन । (सम्) संधानार्थ । (तन्भिः) तन्वन्तं मुखानि कर्माणि च
यासु ताभिः । (अगन्महि) प्राप्तुमः । गमयानोर्लुङि उत्तमवहुवचने । मंत्रेघस
ह्वरणे श० अ० २४।८०। अनेन चलेल्लेक् । स्मोश्च । अ० ८।२।६५। अनेन म-
कारस्य नकारादेशः । अत्र लङर्थे लुङ् । (मनमा) मन्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वे व्यव-
हारा येनान्तःकरणेन तेन । (सम्) मिश्रीभावे । (शिवेन) सर्वमुखनिमित्तेन । (त्वष्टा)

त्वक्षति तनूकरोति दुःखानि प्रलये सन्तान पदार्थान् छिनत्ति वा स जगदीश्वरः । मुदत्रः)
मुष्टु मुखं ददातीति सः (विदधानु । विधानं करांतु । (रायः) विद्याचक्रवर्तिगज्य
श्रियादीनि धनानि । (अनु) पश्चादर्थे । (माष्टु) शोधयतु । (तन्वः) शरीरस्य ।
(यत्) यावत् । (विलिष्टम्) परिपूर्णम् । अत्र विरुद्धार्थे विशब्दः । अयं मंत्रः
श० १ । ७ । ४ । ६ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः-- वयं यस्य कृपया वर्चसा पयसा मनसा शिवेन तनूभिश्चमह
रायः समगन्महि । ममुदत्रस्त्वष्टृश्वरः कृपया ऽस्मभ्यं रायः संविदधानु यदस्माकं
तन्वा विलिष्टं तत्समनुमाष्टु ॥ २४ ॥

भावार्थः-- मनुष्यैः सर्वकामप्रदम्येश्वरस्याज्ञापालनसम्यक्पुरुषार्था-
भ्यां विद्याध्ययनं विज्ञानं, शरीरबल मनःशुद्धिः कल्याणसिद्धिः सर्वोत्तमश्रीप्राप्तिश्च
सदैव कार्याः । तथा सर्वे व्यवहागः पदार्थाश्च नित्यं शुद्धा भावनीयाः ॥ २४ ॥

पदार्थः-- हमलोग पुरुषार्थी होकर । (वर्चसा) जिसमें सब पदार्थ प्रका-
शित होतेहैं उस वेदका पढ़ना वा । (पयसा) जिससे पदार्थोंको जानने हैं उस ज्ञान । (म-
नसा) जिससे सब व्यवहार विचार जाते हैं उस अन्तःकरण (शिवेन) सब मुख और ।
(तनूभिः) जिनमें विपुल मुख प्राप्त होतेहैं । उन शरीरोंके साथ । (रायः) श्रेष्ठ विद्या
और चक्रवर्तिगज्य आदि धनोको । (समगन्महि) अच्छीप्रकार प्राप्तहों । सो (मुदत्रः)
अच्छी प्रकार सुखदेने और । (त्वष्टा) दुःखा तथा प्रलयके समय सब पदार्थोंको सृज्म
करनेवाला ईश्वर कृपाकरके हमारे लिये । (रायः) उक्त विद्याआदि पदार्थोंको । (संवि-
दधानु) अच्छीप्रकार विधानकरे और हमारे । (तन्वः) शरीरकी । (यत्) जितनी ।
(विलिष्टम्) व्यवहारोंकी सिद्ध करनेकी परिपूर्णताहै उसे । (समनुमाष्टु) अच्छी प्रकार
निरंतर शुद्ध करे ॥ २४ ॥

भावार्थः--मनुष्योंको सब कामना परिपूर्ण करनेवाले परमेश्वरकी आज्ञा पालन
करके और अच्छीप्रकार पुरुषार्थसे विद्याका अध्ययन शरीरका बल मनकी शुद्धि कल्याण
की सिद्धि तथा उत्तमसे उत्तम लक्ष्मीकी प्राप्ति सदैव करनी चाहिये इस संपूर्ण यज्ञकी भा-

रणा वा उन्नतिसे सब सुखोंको प्राप्त होके औरोंको सुख प्राप्त करना चाहिये । तथा सब व्यवहार और पदार्थोंको नित्य शुद्ध करना चाहिये ॥ २४ ॥

दिवीत्यस्य ऋषिः स एव । सर्वस्य विष्णुर्देवता । दिवीत्यारभ्य द्विष्म इत्यन्तस्य निचृदार्ची तथाऽन्तरिक्षमित्यारभ्य द्विष्मः पर्यन्तस्यार्ची पंक्ति-

च्छन्दः । पंचमः स्वरः । पृथिव्यामित्यारभ्यान्तपर्यन्त-

स्य जगतीछन्दो निपादः स्वरश्च ।

स यज्ञस्त्रिषु लोकेषु विस्तृतः सन् किं किं सुखं
साधयतीत्युपदिश्यते ।

। वह यज्ञ तीनों लोकमें विस्तृत होकर कौन २ सुखका साधन होताहै सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ।

दिवि विष्णुर्व्यक्र*स्तु जागतेन छन्दसा ततो
निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे
विष्णुर्व्यक्र*स्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ पृथिव्यां वि-
ष्णुर्व्यक्र*स्तु गायत्रेणा छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्यै
प्रतिष्ठाया अगन्म स्वः संज्योतिषाभूम ॥२५॥

विवि १ विष्णुः । वि । अक्रस्त । जागतेन । छन्दसा । ततः ।
निर्भक्तइतिनिःऽभक्तः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वय-
म् । द्विष्मः । अन्तरिक्षे । विष्णुः । वि । अक्रस्त । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तु-
भेनेतित्रैस्तुभेन । छन्दसा । ततः । निर्भक्तइति निःऽभक्तः । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । पृथिव्याम् । विष्णुः ।
वि । अक्रस्त । गायत्रेण । छन्दसा । ततः । निर्भक्तइतिनिःऽभक्तः ।
यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । अस्मान् । अन्नात् ।
अस्यै । प्रतिप्लायै । प्रतिस्थायाइतिप्रतिऽस्थायै । अगन्म । स्वरिति-
स्वः । सम् । ज्योतिषा । अभूम ॥ २५ ॥

पदार्थः—(दिवि) सूर्यप्रकाशे । (विष्णुः) यो वेवेष्टि व्याप्नोत्यन्त-
रिक्षस्थलवाय्वादिपदार्थान् स यज्ञः । यज्ञा वै विष्णुः । श० १ । १ । २ । १३ ।
(वि) विविधार्थे क्रियायोगे । (अक्रस्त) कृपते अत्र सर्वत्र लङर्थे लङ् ।
(जागतेन) जगत्येव जागतं सर्वलोकमुखकारकं तेन । (छन्दसा) आल्हाद-
कारकेण । (ततः) तस्मात् घुलोकात् (निर्भक्तः) विभागं प्राप्तः । (यः) विरोधी ।
(अस्मान्) यज्ञानुष्ठानम् । (द्वेष्टि) विरुणद्धि । (यम्) शासितुं योग्यं दुष्टं
प्राणिनम् । (च) पुनरर्थे । (वयम्) यज्ञक्रियानुष्ठानारः । (द्विष्मः) विरुन्धमः ।
(अन्तरिक्षे) अवकाशे । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधगमने क्रियार्थे । (अक्रस्त)
गच्छति । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिविधमुखहेतुस्तेन । (छन्दसा) स्व-
च्छन्दतामदेन । (ततः) तस्मादन्तरिक्षात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूतः । (यः) दुःस्व-
प्रदः प्राणी । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् । (द्वेष्टि) दुःस्वयति । (यम्) सर्वा-
हितकम् । (च) समुच्चये । (वयम्) सर्वहितकारिणः (द्विष्मः) पीडयामः । (पृ-
थिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) त्रिविधमुखसाधने ।

(अक्रस्त) विविधमुखप्राप्तिहेतुना क्रमते । (छन्दसा) आनन्दप्रदेन । (ततः) तस्मान्पृथिवीस्थानात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूत्वाऽन्तरिक्षं गतः । (यः) अस्मद्राज्य-
विरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् । (द्वेष्टि) वैरायते । (यम्) शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयम्) राज्याधीशाः । (द्विष्मः) वैरायोर्महं । (अस्मात्) प्रत्ये-
क्षाद्यज्ञशोधितात् (अस्मात्) अस्तु योग्यात् । (अस्यै) प्रत्यक्षं प्राप्तायै । (प्राति-
ष्ठायै) प्रति तिष्ठन्ति मत्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै । (अगम्य) प्राप्नुयात् ।
(स्वः) सुखम् । स्वरिति साधारणनामसु पठितम् । निर्ण० १ । ४ । (सम्)
सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) विद्याधर्मप्रकाशकारकेण संयुक्ताः । (अभूम) संगता
भवेम । अयं मंत्रः श० १ । ७ । ४ । ८ - १४ । व्या० ॥ २५ ॥

अन्वयः—अस्माभिर्जागतेन छन्दसाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो विष्णुर्दिवि व्यक्रं-
स्त स पुनस्ततो निर्भक्तः सन् छन्दसा सर्वं जगत्प्रीणानि योऽस्मान् द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मस्तमनेन निराकुर्मः । अस्माभिर्योऽयं यज्ञस्त्रैष्टुभेन छन्दसाऽग्नौ
प्रयोजितेऽन्तरिक्षे व्यक्रंस्त स पुनस्ततः स्थानान्निर्भक्तः सन् वायुद्वेष्टि जलशुद्धि-
द्वारा सर्वं जगत्सुखयति योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमनेन निवारयामः ।
अस्माभिर्योऽयं विष्णुर्यज्ञो गायत्रेण छन्दसा पृथिव्यामनुष्ठीयते स पृथिव्यां व्य-
क्रस्त स ततो निर्भक्तः सन् पृथिवीस्थानं पदार्थान् शोषयति । योऽस्मान् द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मस्तमनेन निषिध्याम । वयमस्मादन्नात्स्वरगन्म । वयमनेन यज्ञे-
नास्यै प्रतिष्ठायै ज्योतिषा संयुक्ताः समभूम भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वन्ति सुगन्ध्यादिगुणयुक्तानि द्रव्याण्यग्नौ प्रक्षि-
प्यन्ते तानि पृथक् २ भूत्वा सूर्यप्रकाशे आकाशे भूमौ च विहृत्य सर्वाणि सुखानि-
साधयन्ति । तथा च वाय्वग्निजलपृथिव्यादीनि शिल्पविद्यासिद्धैः कलायन्त्रैर्विपा-
नादियानेषु प्रयोज्यन्ते तानि सूर्यप्रकाशेऽन्तरिक्षे च सर्वान् प्राणिनः सुखेन वि-
हारयन्ति । यद्द्रव्यं सूर्यकिरणैर्ग्नित्वारा विच्छिद्यन्तरिक्षं पुनस्तदेव भुवमागत्य
पुनर्भूमिः सकाशादुपरि गत्वा पुनस्तत आगच्छत्येवमेव पुनः पुनर्मनुष्यैरिति पुरुषा-
र्थेन दोषदुःखशत्रून् सम्यक् निवार्य सुखं भोक्तव्यं भोजयितव्यं च । यज्ञ-

शोधितैर्वायुजलौषध्यश्चक्षुर्द्वारोग्यबुद्धिशरीरबलवर्धनान्महत्सुखं प्राप्य विद्याप्र-
काशेन नित्यं प्रतिष्ठीयताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(जागतेन) सब लोकों के लिये सुख देने वाले । (छन्दसा)
आलहादकारक जगती छन्द से हमारा अनुष्ठान किया हुआ यह । (विष्णुः) अन्तरि-
क्ष में ठहरने वाले पदार्थों में व्यापक यज्ञ (दिवि) सूर्य के प्रकाश में । (व्यक्रन्त)
जाता है वह फिर । (ततः) वहां से । (निर्भक्तः) विभाग अर्थात् परमाणुरूप होके
सब जगत् को तृप्त करता है । (यः) जो विरोधी शत्रु । (अस्मान्) यज्ञ के अनुष्ठान
करने वाले हम लोगों से । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) तथा । (यम्) दंड दे-
कर शिक्षा करने योग्य जिस दुष्ट प्राणी से । (वयम्) हम लोग यज्ञ के अनुष्ठान करने
वाले । (द्विष्मः) अप्रीति करते हैं उसको उसी यज्ञ से दृढ़ करने हैं ॥ हम लोगों ने
जो यह । (विष्णुः) यज्ञ । (त्रैष्टुभेन) तीन प्रकार के सुख करने और । (छन्दसा)
स्वतंत्रता देनेवाले त्रिष्टुप् छन्दसे अग्निमें अच्छी प्रकार संयुक्त किया है वह । (अन्त-
रिक्षे) आकाश में । (व्यक्रन्त) पहुंचता है वह फिर । (ततः) उस अन्त-
रिक्ष से । (निर्भक्तः) अलगहोके वायु और वर्षा जलकी शुद्धि में सब संसारको सुख
पहुंचाता है । (यः) जो दुःख देनेवाला प्राणी । (अस्मान्) सब के उपकार
करनेवाले हम लोगों को । (द्वेष्टि) दुःख देता है । (च) तथा । (यम्) सबके
अहित करनेवाले दुष्ट को । (वयम्) हमलोग सबके हित करनेवाले । (द्विष्मः) पीड़ा
देते हैं उसे उक्त यज्ञसे निवारण करते हैं । हम लोगों से जो । (विष्णुः) यज्ञ । (गायत्रेण)
संसार की रक्षा सिद्ध करने और । (छन्दसा) अति आनन्द करनेवाले गायत्री छन्द से
निरंतर किया जाता है । (पृथिव्याम्) विस्मयगुक्त इस पृथिवी में । (व्यक्रन्त) विवि-
धमुखों की प्राप्ति के हेतु से विस्तृत होता है । (ततः) उस पृथिवीसे । (निर्भक्तः) अलग
होकर अन्तरिक्ष में जाकर पृथिवीके पदार्थोंकी पुष्टि करता है । (यः) जो पुरुष हमारे राज्य
का विरोधी । (अस्मान्) हमलोग जो कि न्याय करनेवाले हैं उनसे (द्वेष्टि) वैर कर-
ता है । (च) तथा । (यम्) जिस शत्रुजनसे । (वयम्) हमलोग न्यायाधीश । (द्विष्मः)
वैर करते हैं उसका इस उक्त यज्ञ से नित्य निषेध करते हैं । हमलोग । (अस्मात्) यज्ञसे
शोधाहुआ प्रत्यक्ष । (अन्नात्) जो भोजन करने योग्य अन्न है उससे । (स्वः) सुख-
रूपी स्वर्ग को । (अगन्म) प्राप्त हों तथा । (अस्मै) इस प्रत्यक्ष प्राप्त होनेवाली (प्रति-
ष्ठायै) प्रतिष्ठा अर्थात् जिसमें सत्कार को प्राप्त होते हैं उसके लिये । (ज्योतिषा) विद्या और
धर्मके प्रकाशसे संयुक्त । (समभूम) अच्छी प्रकार हों ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो २ मनुष्यलोग मुंगभि आदि पदार्थ अग्निमें छोड़तेहैं वे अलग २ होकर सूर्यके प्रकाश तथा भूमि में फैलकर सब सुखों को सिद्ध करतेहैं तथा जो वायु, अग्नि, जल, और पृथिवी आदि पदार्थ शिल्पविद्या सिद्ध कला यंत्रों से विमान आदि यानों में युक्त किये जातेहैं वे सब सूर्य प्रकाश वा अन्तरिक्ष में मुखसे विहार करतेहैं । जो पदार्थ सूर्य की किरण वा अग्निके द्वारा परमाणुरूप होके अन्तरिक्ष में जाकर फिर पृथिवीपर आतेहैं फिर भूमिसे अन्तरिक्ष वा वहांसे भूमिको आते जाते हैं बेभी संसारको सुख देते हैं मनुष्योंको उचित है कि इसीप्रकार बार २ पुरुषार्थसे दोष दुःख और शत्रुओंको अच्छी प्रकार निवारण करके सुख भोगना भुगवाना चाहिये तथा यज्ञसे शुद्ध वायु जल ओषधि और अन्नकी शुद्धिके द्वारा आगेयबुद्धि और शरीरके बलकी वृद्धिसे अत्यन्त सुखको प्राप्त होके विद्याके प्रकाश से नित्य प्रतिष्ठाको प्राप्त होना चाहिये ॥२५॥

स्वयंभूरितस्य आसिः स एव । ईश्वरो देवता । उष्टिणक् छन्दः ।

अवधः स्वरः ॥

अथ सूर्यशब्देनेश्वरविद्वदर्थानुपदिश्येते ॥

अब अगले मंत्र में सूर्य शब्द से ईश्वर और विद्वान् मनुष्य का उपदेश किया है ।

**स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे
देहि ॥ सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥**

स्वयंभूरिति स्वयमऽभूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्चोदाहति
वर्चःऽदाः । असि । वर्चः । मे । देहि । सूर्यस्य । आवृतमित्याऽवृ-
तम् । अनु । आ । वर्त्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्वयंभूः) स्वयं भवत्यनादिस्वरूपः । (असि) अस्ति वा
(श्रेष्ठः) अतिशयेन प्रशस्तः । (रश्मिः) प्रकाशकः प्रकाशमयोवा । (वर्चोदाः)
वर्चो विद्यां दीप्तिं वा ददातीति । (असि) भवसि । (वर्चः) विज्ञानं प्रकाशनं वा (मे)
ममम् (देहि) ददाति वा (सूर्यस्य) चराचरस्यात्मनो जगदीश्वरस्य विदुषो जीवस्यवा

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुपरच । य० ७ । ४२ । अनेनेश्वरस्य ग्रहणम् ।
इति पदनाममु पठितम् । नियं ० ५ । ६ । इति गत्यर्थेन ज्ञानरूपत्वादीश्वरो
व्यवहारप्रापकत्वाद्विद्वानेवाऽत्र गृह्यते । (आवृतम्) समन्ताद्वर्तन्ते यस्मिन् तमी-
श्वराज्ञापालनमुपदेशप्रकाशनं वा । (अनु) पश्चादर्थे (आ) । अभ्यर्थे ।
(वर्त्ते) स्पष्टार्थः । अयं मंत्रः श० । १।७।४। १५-१७ व्याख्यानः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन्वा त्वं श्रेष्ठो रश्मिः स्वयंभूरसि वर्चोदा
असि त्वं मे वर्चो देहि । अहं सूर्यस्य तवावृतमाज्ञापालनमन्वावर्त्ते ॥ २६ ॥

भावार्थः—नैव परमेश्वरस्य निवृत्तो जीवस्य वा कौचिन्मातापितरौ
कदाचित्स्तः कित्वयमेव सर्वस्य माता पिता चास्ति । तथा नैतस्मात्कारिचक्षुत्तमः
प्रकाशहेतुर्विद्याप्रदो वा पदार्थोऽस्ति । अतः सर्वमनुप्यरस्यैवाज्ञायामनुवर्त्त-
नीयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । विद्वन्वा (श्रेष्ठः) अत्यन्तः शंसनीय और ।
(रश्मिः) प्रकाशमान वा । (स्वयंभूः) अपने आप होनेवाले । (असि) हैं । तथा ।
(वर्चोदाः) विद्या देनेवाले । (असि) है इसी से आप (मे) मुझे । (वर्चः) विज्ञान
और प्रकाश । (देहि) दीजिये मे । (सूर्यस्य) जो आप चराचर जगत् के आत्मा हैं
उनके । (आवृतम्) निरंतर सज्जन जन जिस में वर्तमान होते हैं उस उपदेशको (अ-
न्वावर्त्ते) स्वीकारकरके वर्त्तताहूँ ॥ २६ ॥

पदार्थः—परमेश्वर और जीवका कोई माता वा पिता नहीं है किंतु यही
सब का मातापिता है तथा जिससे बड़े के कोई विज्ञान प्रकाशकी विद्या देनेवाला नहीं है ।
जैसे सब मनुष्यों को इस परमेश्वर ही की आज्ञा में वर्त्तमान होना चाहिये । वैसेही
जो विद्वान्मी प्रकाशवाले पदार्थों में अवधिरूप और व्यवहारविद्याका हेतु है जिसके उपदे-
शरूप प्रकाशको प्राप्त होकर प्रकाशित होते हैं वह क्यों न मंजना चाहिये ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपत इत्यस्य ऋषिः स एव । सर्वस्याग्निर्देवता । पूर्वा-

र्द्धे निचृत्पंक्तिरवन्दः । पंचमः स्वरः ॥

उत्तरार्द्धे गायत्रीवन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ गृहाश्रमिभिरस्यानुष्ठानेन किं किं

साधनीयमित्युपदिश्यते ॥

गृहस्थ लोगों को इसके अनुष्ठानसे क्या र सिद्ध करना चाहिये

सो अगले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाऽग्नेहं गृहपतिना
भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाऽग्ने गृहपतिना भू-
याः ॥ अस्थूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु शतः हि-
माः सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

अग्ने । गृहपत इति गृहऽपते । सुगृहपतिरिति सुऽगृहपतिः ।
त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेति गृहपतिना । भूयासम् । सु-
गृहपतिरिति सुऽगृहपतिः । त्वम् । मया । अग्ने । गृहपतिनेति गृह-
पतिना । भूयाः । अस्थूरि । नौ । गार्हपत्यानीति गार्हपत्यानि ।
सन्तु । शतम् । हिमाः । सूर्यस्य । आवृतामन्याऽवृतम् । अनु । आ ।
वर्त्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (गृहपते) गृह्णन्ति स्था-
पयन्ति पदार्थान् यस्मिन् ब्रह्माण्डे शरीरे निवामार्थे वा गृहे तस्य यः पतिः पा-
लयिता तत्पुत्रुर्द्धा । (सुगृहपतिः) शोभनानां गृहाणां पतिः पालयिता ।
(त्वया) जगदीश्वरंणानेन विज्ञानसुगृहस्थेन वा । (अग्ने) सर्वस्वामिन् विद्या-
प्राप्तिसाधक वा । (अहम्) गृहस्वामी मनुष्या यज्ञानुष्ठाता वा । (गृहपतिना)
सर्वस्वामिना गृहपालकेन वा । (भूयासम्) स्पष्टार्थः । (सुगृहपतिः) शोभनश्चासौ
गृहस्य पालकश्च सः (त्वम्) जगदीश्वरोऽयं धार्मिको वा । (मया) सत्कर्मानुष्ठात्रा
सह । (अग्ने) जगदीश्वर प्रशस्तविद्य वा । (गृहपतिना) धार्मिकेण पुरुषार्थिना गृहपाल-

केन वा (भूयाः) भवेः । [अस्थूरि] तिष्ठन्ति यास्मिन्नालस्ये तत्स्थूरं तन्निन्दितं विद्यते
यस्मिन् तत्स्थूरि न स्थूरि यथा स्यात्तथा । अत्र निन्दार्थ इतिः । (नौ) आव
योर्गृहसंबन्धिनोः स्त्रीपुरुषयोः (गार्हपत्यानि) गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि ।
गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । अ० ४ । ४ । १० । (सन्तु) भवन्तु । (शतम्)
शतादधिकानि वा (हिमाः) हेमन्तर्तवः । भूयांसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो
जीवति । श० १ । ७ । ४ । १६ । (सूर्यस्य) स्वप्रकाशशेखरस्य विद्यान्याय-
प्रकाशकस्य विदुषो वा । (आवृतम्) समन्ताद्वर्त्तन्तेऽहोरात्राणि यस्मिन् तं सम
यम् । (अनु) अनुगतार्थे । (आ) समन्तात् । (वर्त्ते) वर्त्तमानो भवेयम् । अयं
मंत्रः श० १ । ७ । ४ । १८—२१ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः--हे गृहपतेऽग्ने जगदीश्वर विदन्वा त्वं सुगृहपतिगंसि त्वया गृह-
पतिना सहाहं सुगृहपतिर्भूयामम् । मया गृहपतिनोपासितस्त्व मम गृहपतिर्भूयाः ।
एवं नौ स्त्रीपुरुषयोगार्हपत्यान्यम्यूरि मन्त्रेवं वर्त्तमानोऽहं वर्त्तमाना च सूर्य
स्यावृतं शतं हिमा अन्नावर्त्तं ॥ २७ ॥

भावार्थः--अत्र श्लोपालंकारः । आयां स्त्रीपुरुषौ स्त्रीपुरुषार्थिनौ भून्व यो-
ऽस्य सर्वेषां स्थित्यर्थस्य जगतो गृहस्य सततं रत्नको जगदीश्वरो विद्वान् वाऽस्ति
तमाश्रित्य भौतिकान्यादिभ्यः पदार्थेभ्यः स्थिरमुत्तम अधिकानि सर्वाणि कर्माणि
संसाध्य शतं वर्षाणि जीवेत् तथा जितेन्द्रियन्वभावेन शताधिकमपि सुखेन
जीवनं भुज्जवहे इति ॥ २७ ॥

पदार्थः--हे । (गृहपते) घरके पालन करनेहार । (अग्ने) परमेश्वर और वि-
द्वान् । (त्वम्) आप । (सुगृहपतिः) ब्रह्मांडशरीर और निवासार्थ घरों के उत्तमतासे
पालन करनेवाले । (असि) हैं उस । (गृहपतिना) उक्त गुणवाले । (त्वया) आ-
पके साथ मैं । (सुगृहपतिः) अपने घरका उत्तमता से पालन करनेहार । (भूयांसम्)
होऊँ । हे परमेश्वर विद्वान् वा । (मया) जो मैं श्रेष्ठ कर्मका अनुष्ठान करनेवाला । (गृह-
पतिना) धर्मोत्सा और पुरुषार्थी मनुष्य हूँ उस मुझसे आप उपासना को प्राप्त हुए मेरे

अग्नये इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता । स्वराडाशी-
अनुषुप्लवन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ भौतिकावग्नीषोमौ कीदृशगुणौ वर्तते इत्युपदिश्यते ।

। अब संसारी अग्नि और चन्द्रमा कैसे गुणवाले हैं सो अगले मंत्रमें
प्रकाश किया है ।

**अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमायपितृमते
स्वाहा ॥ अपहता असुरारक्षांसि वेदिषदः ॥२६॥**

अग्नये । कव्यवाहनायेति कव्यस्वाहनाय । स्वाहा । सोमाय ।
पितृमतेतिपितृमते । स्वाहा । अपहता इत्यपहताः । असुराः ।
रक्षांसि । वेदिषदः । वेदिषद इति वेदिषदः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अग्नये) अगति सर्वान् पदार्थान् दग्ध्वा देशान्तरे प्राप
यति तस्मै (कव्यवाहनाय) कुर्वन्ति शब्दयन्ति सर्वा विद्या येन कवयः क्रान्तदर्शनाः
क्रान्तप्रज्ञाश्च तेभ्यो हितानि कर्माणि कव्यानि तानि यो वहति प्रापयति तस्मै ।
(स्वाहा) सुष्ठु आह यस्यां सा । (सोमाय) सुवन्त्यैश्वर्याणि प्राप्नुवन्ति
यस्मिन् संसार तस्मै । (पितृमते) पितर ऋतवो नित्ययुक्ता विन्यत यस्मिन्
तस्मै । अत्र नित्ययोगे मतुप् । ऋतवः पितरः । श० २ । १ । ४ । २४ ।
। स्वाहा । स्वं दधात्यनया सा स्वाहा क्रिया । (अपहताः) अपहिंसिताः ।
अविद्वांसोदुष्टस्वभावाः प्राणिनः । (रक्षांसि) परपीडकाः, स्वार्थिनः ।
(वेदिषदः) ये वेद्यां पृथिव्यां सीदन्ति ते । यावन्ती वेदिस्तावन्ती पृथिवी ।
श० १ । २ । ३ । ७ । अयं मंत्रः । श० २ । ३ । ४ । १२-१३ । व्याख्यातः ॥२९॥

अन्वयः—मनुष्यैः कव्यवाहनायाग्नये स्वाहा पितृमते सोमाय स्वाहा
विधाय ये वेदिषदो रक्षांस्यसुराश्च ते नित्यमपहताः कार्य्याः ॥ २६ ॥

भावार्थः—त्रिविधैर्युक्तया संयोजितोऽयमग्निः शिल्पिनी कार्य्याणि
वहति येन संसारस्योपकारेण सामर्थिकं सर्वं पृथिवीस्थानां वृष्टानां दोषाणां
च निवृत्तिः स्यादयं प्रयत्नो नित्यं विधेय इति ॥ २९ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को उचित है कि । (कल्पवाहनाय) विद्वानोंको स्थाहित देने कर्मोंकी प्राप्ति कराने तथा । (अग्नये) सब पदार्थोंको अपने आप एक स्थानसे दूसरे स्थानको पहुंचानेवाले भौतिक अग्निका ग्रहण करके मुखके लिये । (स्वाहा) वेदवाणी से । (पितृमते) जिस में बसंत आदि ऋतु पालन के हेतु होनेसे पितर से संयुक्त होते हैं । (सोमाय) जिससे ऐश्वर्योंकी प्राप्ति होतीहै उस सोमलताको लेके । (स्वाहा) अपने पदार्थों को धारण करनेवाले धर्म से युक्त विद्वान करके जो । (वेदिषदः) इस पृथिवी में रमण करनेवाले (रक्षांसि) आर्योंको दुःखदायी स्वार्थीजन तथा । (अमुराः) दुष्ट स्वभाववाले मूल हैं उनको । (अपहताः) विनष्ट करदेना चाहिये ॥ २१ ॥

भावार्थः—विद्वानोंने युक्तिकेसाथ शिल्पविद्या में संयुक्त कियाहुआ यह अग्नि उनके लिये उत्तम कर्मोंकी प्राप्ति करनेवाला होताहै मनुष्यों को यह यत्न नित्य करना चाहिये कि जिससे संसारके उपाकारसे सब मुख और पृथिवी के दुष्टजन वा दोषोंकी निवृत्ति होजाय ॥ २२ ॥

वेरूपाणीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । भुरिक्पंक्तिरछन्दः

पंचमः स्वरः ।

। कीदृग्लक्षणास्तेऽसुरा भवन्तीत्युपदिश्यते ।

उक्त अमुर कैसे लक्षणोंवाले होनेहैं सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना अमुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्याग्निष्टोल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुंचमाना इति प्रतिमुंचमानाः । अमुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति । परापुर इति पराऽपुरः । निपुर इति निपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तात् । लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) मनुष्याः । (रूपाणि) अन्तःस्थानि ज्ञानमध्ये वाहसानि ज्ञानानि सन्ति तानि । (प्रतिमुंचमानाः) मुंचन्त आधिपत्यं ये प्रतीतिं मुंच-

न्ते त्यज्यन्ति ते । (असुराः) धर्माच्छादकाः । (सन्तः) वर्तमानाः । (स्व-
धया) पृथिव्या सह । स्वधेइति आवापृथिव्योर्नामसु पाठितम् । निघं० ३ । ३० ।
(चरन्ति) वर्तन्ते । (पिरापुरः) परागतानि स्वमुस्त्वार्थान्धर्मकार्यणि पिपु-
रति ते । (निपुरः) निकृष्टान् दुष्टस्वभावान् पिपुरति पूरयन्ति ते । अत्रोभयत्र
किप् । (ये) स्वार्थसाधनतत्पराः । (भवन्ति) अन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति ।
(अग्निः) जगदीश्वरः । युष्मत्तत्तत्तुध्वन्नः पादम् । अ० ८ । ३ । १०३ । अनेन
युर्द्वन्यादेशः । (तान्) दुष्टान् । लोकात्) स्थानादस्पर्शनाद्वा । (मणुदाति)
दूरीकरोतु । (अस्मात्) मत्तन्नात् । अपं मंत्रः श० २ । ३ ॥ १४ ।—१८ ।
व्यख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—अग्निरीश्वरो ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः सन्तः स्वधया
चरन्ति येच परापुरो निपुरः सन्तोऽन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति धरन्ति तानस्मा
न्लोकात्पणुदाति दूरीकरोतु ॥ ३० ॥

भावार्थः—ये दुष्टा मनुष्या मनोदेहवाग्भिर्मिथ्याचरित्वा पृथिव्यामन्याये-
नान्यान्प्राणिनः पीडयित्वा स्वमुस्त्राय परपदार्थान् संचिन्वन्ति । ईश्वरस्तान्दुःख-
युक्तान् मनुष्येतरनीचशरीरधारिणः कृत्वा । येषु पापफलानि भुक्त्वा पुनर्मनुष्यदे-
हधारणे योग्यान् करोति । अतो मनुष्यैरीदृशेभ्यो मनुष्येभ्यः पापकर्मभ्यो वा पृ-
थक् स्थित्वा सदैव धर्म एव सेवनीय इति ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) जो दुष्ट मनुष्य (रूपाणि) ज्ञानके अनुकूल अपने अन्तःकर-
णों में विचारे हुए भावों में । (प्रतिमुंचमानाः) दूसरेके सामने छिपाकर विपरीत भावों
के प्रकाश करनेहारे । (असुराः) धर्मको ढापते । (सन्तः) हैं । (स्वधया) पृथिवी-
में जहां तहां । (चरन्ति) जाते आते हैं । तथा जो । (पिरापुरः) रंसारके उलट अपने
मुखकारी कामोंको नित्य सिद्ध करनेके लिये यत्न करने । (निपुरः) और दुष्ट स्वभावों
को परिपूर्ण करने वाले । (सन्तः) है अर्थात् जो अन्याय से औरों के

पदार्थों को धारण करते हैं । (तान्) उन दुष्टों को । अग्नि जगदीश्वर (अस्मान्) इस प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष लोक से (प्रणुदाति) दूर करे ॥ ३० ॥

भावार्थः--जो दुष्ट मनुष्य अपने मन वचन और शरीर से कूटे आचरण करते हुए अन्याय से अन्य प्राणियों को पीड़ा देकर अपने सुख के लिये औरोंके पदार्थों को ग्रहण कर लेते हैं ईश्वर उनको दुःखयुक्त करता और नोच योनियों में जन्म देता है कि वे अपने पापों के फल को भोगके फिर भी मनुष्य देह के योग्य होते हैं इस से सब मनुष्यों को योग्य है कि ऐसे दुष्ट मनुष्य वा पापोंसे बचकर सदैव धर्मकाही सेवन किया करें ॥ ३० ॥

अत्रपितर इत्यस्यपिः स एव । पितरो देवताः । बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

मनुष्यैर्धार्मिका ज्ञानिनो विद्वांसः कथं सत्कारं द्या इत्यु-
पदिश्यते ॥

मनुष्य लोगोंको धर्मान्मा ज्ञानी विद्वान् पुरुषों का कैसा सत्कार करना योग्य है सो अगले मंत्र में कहा है ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ॥
अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३१ ॥

अत्रः पितरः । मादयध्वम् । यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ ।
वृषायध्वम् । वृषयध्वमिति वृषऽयध्वम् । अमीमदन्त । पितरः । य-
थाभागमिति यथाऽभागम् । अवृषायिषत ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अत्र) अस्माकं सत्कारसंयुक्ते व्यवहारे स्थाने वा । (पि-
तरः) पान्ति पालयन्ति सन्निधिशिष्याभ्यां ये ते तत्संबुद्धौ । (मादयध्वम्) ह-
र्षयध्वम् । (यथाभागम्) भागपततिक्रम्य कुर्वन्तीति यथाभागम् । (आ) स-
मन्तात् । (वृषायध्वम्) आनन्दसत्कारो वृषा इवाचरत । कर्तुः कथङ्मलोपरच ।
अ० १ । १ । १ । १ । अनेन बबहू प्रत्ययः । (अमीमदन्त) आनन्दयतास्मान् सो-
दयत विद्यां ज्ञापयत वा । (पितरः) विद्वांसो विद्यादानेन रज्जकः । (यथाभा-

गम्) भागं भागं प्रीति यथाभागम् । अत्र वीप्सार्थे प्रतिः । (आ) आभिषु-
ख्यतया । (आवृषायिषत) विद्याधर्मशिक्षया हर्षकारकाः भवत । लोढर्थे लुब् ।
अयं मंत्रः । श० २ । ३ । ४ । १६ — २३ । व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयमत्र यथाभागमावृषायध्वम् । मादयध्वमस्मान् य-
थाभागमावृषायिषतामीमदन्तास्मान् हर्षयत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मातापित्रादीन् विदुषोऽध्यापकान् धा-
र्मिकान् पितॄन् समीपस्थानागच्छतरश्च दृष्ट्वैव वाच्यं सेवनं च कार्यम् । हे अस्म-
त्पितरो यूयं स्वागतमागच्छतास्माद्विषये यथायोग्यान् भोगानासनादींश्चेमानस्म-
द्वत्तान्स्वीकृत्य सुखयत यद्यदाऽवरयकं युष्माकमिष्टं वस्त्वस्माभिरानेतुं योग्यं त-
दाह्वयत । एवमत्राऽस्माभिः सत्कृताः सन्ता भवन्तः प्रश्नोत्तरविधानेनाऽस्मान्
स्थूलसूक्ष्मविद्याधर्मोपदेशेन यथान्वर्तयन्तु । युष्मद्वर्दिता वयं नित्यं सत्क्रियाः
कृत्वाऽन्यैः कारयित्वा च सर्वेषां प्राणिनां सुखविद्योन्नती नित्यं कुर्या-
मिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) उत्तम विद्या वा उत्तम शिक्षाओं और विद्यादागसे पाल-
न करनेवाले विद्वान् लोगो । (अत्र) हमारे सत्कारयुक्त व्यवहार अथवा स्थान में (य-
थाभागम्) यथायोग्य पदार्थों के विभाग को (आवृषायध्वम्) अच्छी प्रकार जैसे कि
आनन्द देनेवाले बैठ अपनी घाम को चरते हैं ऐसे पाओ और । (मादयध्वम्)
अनन्दित भी हो तथा आप हम लोगोंके जिस प्रकार । (यथाभागम्) यथायोग्य अपनी २
बुद्धि के अनुकूल गुण विभाग को प्राप्त हों बैठे । (आवृषायिषत) विद्या और धर्म की
शिक्षा करने वाले हो और । (अभीमदन्त) सब को आनन्दो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि मनुष्यलोग माता और पिता आदि धा-
र्मिक सज्जन विद्वानों को समीप आये हुए देख कर उनकी सेवाकरें प्रार्थनापूर्वक वा-
क्य कहें कि हे पितरो आप लोगों का आना हमारे उत्तम भाग्य से होताहै सो आओ
और जो अपने व्यवहार में यथायोग्य और भोग आसन आदि पदार्थों को हम देते हैं
उनको स्वीकार करके पुस को प्राप्त हो तथा जो २ आपके विषयपदार्थ हमारे लाने
योग्य हों उस २ की आज्ञा दीजिये क्योंकि सत्कारको प्राप्त होकर आप प्रशस्त

विधानसे हम लोगों को स्थूल और सूक्ष्म विद्या वा धर्मके उपदेशसे यथावत् वृद्धियुक्त कीजिये आपसे वृद्धिको प्राप्त हुए इपलोग अछे २ कार्योंको करके तथा आँरोंसे अच्छे-काम कराके सब प्राणियोंका सुख और विद्याकी उन्नति नित्य करें ॥ ३१ ॥

नमो व इत्यस्पर्षिः स एव । पितरो देवताः । मन्येव पर्यन्तस्य ब्राह्मी-
वृहती । अग्रे निचृष्टवृहती च छन्दः । पंचमः स्वरः ।

। अथ कथं किमर्थोऽयं पितृयज्ञः क्रियत इत्युपदिश्यते ।

अब पितृयज्ञ किस प्रकारसे और किस-प्रयोजन के लिये किया जाता है इसविषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय
नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै
नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्येवे
नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो दत्त
स्ततो वः पितरो देध्मे तद्धः पितरो वासः ॥ ३२ ॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । नमः । वः । पितरः । शोषाय ।
नमः । वः । पितरः । जीवाय । नमः । वः । पितरः । स्वधायै ।
नमः । वः । पितरः । घोराय । नमः । वः । पितरः । मन्येवे ।
नमः । वः । पितरः । पितरः । नमः । वः । गृहान्न । नः । पितरः ।
दत्त । स्ततः । वः । पितरः । देध्मे । एतत् । वः । पितरः ।
वासः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (नमः) नम्रीभावे । यज्ञो नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति ।
श० २।३।४।२४। (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) विद्यानन्ददायकास्तत्संबुद्धौ ।
(रसाय) रसभूताय विज्ञानानन्दप्रापणाय । (नमः) आर्द्राभावे ।
(वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) दुःखनाशकत्वेन रक्षकास्तत्संबुद्धौ ।

(शोषाय) दुःस्वानां शूराणां वा निवारणाय । (नमः) निरभि-
मानार्थे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) धर्म्यजीविकाज्ञापकास्तत्संबुद्धौ ।
(जीवाय) जीवति प्राणं धारयति प्राणधारणेन समर्थो भवति यस्मिन्नायुषि
तस्यै । (नमः) शीलधारणार्थे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) अन्नभोगा-
दिविद्याशिक्षकास्तत्संबुद्धौ । (स्वभायै) अन्नाय पृथिवीराज्याय न्यायप्रकाशाय
वा । स्वधेत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७। स्वधे इति द्यावापृथिव्योर्नामसु
पठितम् । निघं० ३।३०॥ (नमः) नम्रत्वधारणे । (वः) युष्मभ्यम् । (पि-
तरः) पापापत्कालनिवारकास्तत्संबुद्धौ । (घोराय) हन्यन्ते सुखानि यस्मिन्
तद् घोरं तन्निवारणाय । हन्तेरच् घुरच् । उ० । ५।६४। अनेन घोर इति सि-
द्धयति । (नमः) क्रोधत्यागे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) श्रेष्ठानां पाल-
का वृष्टेषु क्रोधकारिणस्तत्संबुद्धौ । (मन्यवे) मन्यन्तेऽभिमानं कुर्वन्ति
यस्मिन् स मन्युः क्रोधो वृष्टाचरणेषु वृष्टेषु तद्वाचनाय । यजिमनि०
उ० ३।२० । अनेन मन्यतेर्युच् मत्ययः । (नमः) सत्कारे । (वः)
युष्मभ्यम् । (पितरः) । प्रीत्यापालकास्तत्संबुद्धौ । (पितरः) ज्ञानिनस्तत्संबुद्धौ ।
(नमः) ज्ञानग्रहणार्थे । (वः) युष्मभ्यम् (गृहान्) गृह्णन्ति विद्यादिपदार्थान्
येषु तान् । (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा । (पितरः) विद्यादातारस्तत्संबुद्धौ ।
(दत्त) तत्तद्दानं कुरुत । (सतः) विद्यमानानुत्तमान् पदार्थान् । (वः) युष्म-
भ्यम् । (पितरः) जनकादयस्तत्संबुद्धौ । (देष्म) देयास्म । हुदाब् इत्यस्मादा-
शीर्लिरूपुत्तमवहुवचने । लिङ्ग्याशिष्यङित्यङ् । छन्दस्युभयथेति मसम्भार्द्धधातुक-
संज्ञापाश्रित्य सकारलोपाभावः । सार्वधातुकसंज्ञापाश्रित्यातोयेय इतीयादेशश्च ।
(एतत्) अस्मद्वत्तम् । (वः) युष्मभ्यम् (पितरः) सेवितृषोऽग्यास्तत्संबुद्धौ ।

वसते आच्छादयन्ते शरीरं येन तद्वस्त्रादिकम् । अयं मंत्रः । श० २।३।४।२७ ।
व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे पितरो रसाय वो युष्मभ्यं नमोस्तु । हे पितरः शोषाय वो नमोस्तु । हे पितरो जीवाय वो नमोस्तु । हे पितरः स्वययै वो नमोस्तु । हे पितरो घोराय वो नमोस्तु । हे पितरो मन्यवे वो नमोस्तु । हे पितरो विद्यायै वो नमोस्तु । हे पितरः सत्काराय वो नमोस्तु । यूयमस्पाकं गृहाणि नित्यमागच्छता आगत्य च शिक्षाविद्ये नित्यं दत्ता हे पितरो वयं वो युष्मभ्यं सतः पदार्थान् नित्यं देयम् । हे पितरो यूयमस्पाभिर्गेतदत्तं वासो वस्त्रादिकं स्वीकुरुत ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रानेके नमः शब्दा अनेकशुभगुणसत्कारयोजनार्था यथा व सन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेपन्नशिशिराः षड्विधो रसशोषजीवाअघनन्वमन्यूपपादका भवन्ति । तथैव ये पितरो अनेकविद्योपदेशैर्भूतुष्वान् सततं प्रीणयन्ति तानुत्तमैः पदार्थैः सत्कृत्य तेभ्यः सततं विद्योपदेशा ग्राह्याः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे । (पितरः) विद्या के आनन्द को देने वाले विद्वान् लोगो । (रसाय) विज्ञानरूपी आनन्द की प्राप्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा (नमः) नमस्कार हो । हे । (पितरः) दुःख का विनाश और रक्षा करने वाले विद्वानो । (शोषाय) दुःख और शत्रुओं की निवृत्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नमस्कार हो । हे । (पितरः) धर्मयुक्त जीविका के विज्ञान कराने वाले विद्वानो । (जीवाय) जिससे प्राण का स्थिर धारण होता है उस जीविका के लिये । (वः) तुम को हमारा (नमः) शील धारण विदित हो । हे (पितरः) विद्या अन्न आदि भोगोंकी शिक्षा करने वाले विद्वानों । (स्वययै) अन्न पृथिवी राज्य और न्याय के प्रकाश के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) नम्रीभाव विदित हो । हे (पितरः) पाप और आरतकाल के निवारक विद्वान् लोगो । (घोराय) दुःखविनाशक दुःखसमूह की निवृत्ति के लिये । (वः) तुम को हमारा । (नमः) क्रोध का छोड़ना विदित हो । हे (पितरः) श्रेष्ठों के पालन करने वाले विद्वानो । (मन्यवे) दुष्टाचरण करने वाले दुष्ट जीवों में क्रोध करने के लिये । (वः) तुम को हमारा (नमः) सत्कार विदित

हो । हे (पितरः) ज्ञानी विद्वानो । (वः) तुमको विद्या के लिये । (नमः) हमारी विज्ञान ग्रहण करनेकी इच्छा विदितहो । हे । (पितरः) प्रीतिकेसाथ रक्षाकरने वाले विद्वानो । (वः) तुम्हारे सत्कार होने के लिये हमारा (नमः) सत्कार करना तुम को विदित हो । आपलोग । (नः) हमारे । (गृहान्) घरोंमें नित्य आओ और आके रहो । हे । (पितरः) विद्या देने वाले विद्वानो (नः) हमारे लिये शिक्षा और विद्या नित्य । (दत्त) देते रहो ! हे पिता माता आदि विद्वान् पुरुषों हमलोग । (वः) तुम्हारे लिये जो २ (सतः) विद्यमान पदार्थ हैं वे नित्य (देप्स) में दें । हे । (पितरः) सेवा करनेयोग्य पितृलोगो हमारे दिये । (वासः) इन वस्त्रादिको ग्रहण कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में अनेकवार (नमः) यह पद अनेक शुभगुण और सत्कार प्रकाश करने के लिये धरा है जैसे वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद हेमन्त और शिशिर ये छः ऋतु । रस शोष जीव अन्न कठिनता और कोष के उत्पन्न करनेवाले होते हैं वैसे ही पितर भी अनेक विद्याओं के उपदेशमें मनुष्यको निरंतर सुख देते हैं । इस से मनुष्यों को चाहिये कि उक्त पितरों को उत्तम २ पदार्थों से संतुष्ट करके उन से विद्या के उपदेश का निरंतर ग्रहण करें ॥ ३२ ॥

आषण इत्यस्य ऋषिः स एव । पितरो देवताः । गायत्री छन्दः ।

पद्मः स्वरः ।

तैः किं किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

उक्त पितरों को क्या २ करना चाहिये सो अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

आर्धन्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्त्रजमिति पुष्कर स्त्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (धत्त) धारयत । (पितरः) वे पांति विद्यावादिदानेन तत्संशुद्धौ । (गर्भम्) गर्भमिव । (कुमारम्) ब्रह्मचारिणम् (पुष्करस्त्रजम्) विद्याग्रहणार्थां स्त्रजं धारिता येन तम् । (यथा) येन प्रकारेण (इह) अस्मिन् संसारेऽस्मत्कुले वा । (पुरुषः) विद्यापुरुषार्थपुरुषोऽयं मनुष्यः ।

(असत्) भवेत् । लेटः प्रयोगोऽयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयं यथायं ब्रह्मचारीह शरीरात्मबलं प्राप्य पुरुषवद्भवति तथैव गर्भमिव पुष्करस्रजं कुमारं विद्यार्थिनमाधत्त धारयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालङ्कारः—ईश्वर आज्ञापयति । विद्वद्भिर्विदुषी-
भिश्च विद्यार्थिनः कुमारो विद्यार्थिन्यः कुमार्यश्च विद्यादानाय गर्भरुद्धादयोऽयथा
गर्भे देहः क्रमेण वर्धते तथैव मुश्निर्जयत एताश्च सद्विद्यायां वर्धयितव्याः पालना-
याश्च । यतो विद्यायोगेन धार्मिकाः पुरुषार्थयुक्ता भूत्वा सदैव सुखयुक्ता
भवेयुरित्येतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) विद्यादान से रक्षा करनेवाले निद्वान् पुरुषो आप ।
(यथा) जैसे यह ब्रह्मचारी (देह) इस संसार वा हमारे कुल में अपने शरीर और आत्मा के
बल को प्राप्त होके विद्या और पुरुषार्थयुक्त मनुष्य (असत्) हो वैसा । (गर्भम्)
गर्भ के समान (पुष्करस्रजम्) विद्या ग्रहण के लिये फूलों की माला धारण किये हुए ।
(कुमारम्) ब्रह्मचारीको । (आधत्त) अच्छा प्रकार स्वीकार कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालङ्कार है । ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान्
पुरुष और भिषों को चाहिये कि विद्यार्थी कुमार वा कुमारी को विद्या देनेके लिये गर्भ के
समान धारण करें । जैसे क्रम २ से गर्भ के बीच देह बढ़ता है वैसे अव्यापक लोगों को
चाहिये कि अच्छी २ शिक्षा में ब्रह्मचारी कुमार वा कुमारी को श्रेष्ठ विद्यामें वृद्धियुक्त
करें । तथा पालन करने योग्य हैं वे विद्या के योगसे धर्मात्मा और पुरुषार्थयुक्त होकर
सदा सुखी हों यह अनुष्ठान सदैव करना चाहिये ॥ ३३ ॥

ऊर्जमित्यस्यर्षिः स एव । आपो देवता । भुगिगुणिक ब्रह्मन् ।

अपभः स्वरः ॥

एते पितरः केन २ पदार्थिन सत्कर्त्तव्या इत्युपदिश्यते ॥

उक्त पितर कौन २ पदार्थों से सत्कार करने योग्य हैं सो अगले मंत्रमें
उपदेश किया है ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिश्रुतम् ॥
स्वधा स्थं तर्पयन् मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

ऊर्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिश्रु-
तमिति परिऽश्रुतम् । स्वधाः । स्थः । तर्पयन् । मे । पितॄन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(ऊर्जम्) इष्टं त्रिविधं रमम् । ऊर्जमः । श० १ । ५ । ४ । २ ।
(वहन्तीः) प्रापयन्तीः स्वादिष्टा आपः । (अमृतम्) मन्त्रेण गहनं सुरस
मिष्टादिकम् । (घृतम्) आज्यम् । (पयः) दुग्धम् । (कीलालम्)
सुसंस्कृतमन्नम् । कीलाल इत्यन्ननामसु पठितम् । निघ० २ । ७ । (परिश्रुतं)
परितः सर्वतः श्रुतं सुरसयोगेन परिपक्व फलादिकम् । (स्वधाः)
ये स्वमेव दधते ते । (स्थः) सर्वे पितृसंविना भवन् । (तर्पयन्) सुखयन् । (मे)
मम (पितॄन्) पूर्वोक्तान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पुत्रादयो यूयं मे मम पितॄन् ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः की-
लालं परिश्रुतं दत्त्वा तर्पयन्तं तन्मेवनेन विद्याः प्राप्य स्वधाः स्थ परस्वत्पागेन
सदा स्वसंविना भवन् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मनुष्याः सर्वान् पृथमभृतीन् मन्त्रेणमादि-
शन्तु यूपमाभिर्मे पितॄन् जनका विद्याप्रदाश्च प्रीत्या नित्यं सेवनीयाः । यथा
तैर्नित्यावस्थायां विद्याप्रदानममये च वयं यूयं च पालितास्तथैवास्माभिरपि ते
सर्वदा सर्वथा मन्त्रसेव्याः । यतो नैवाऽस्माकं मध्ये कदाचित्स्थानाशकृतघ्नदो-
षो भवेत्तमिति ॥ ३४ ॥ ईश्वरेण यद्यदस्मिन्नध्याये वेद्यादिरचनं यज्ञस्य फल-
मनसाधकानि सामग्रीधारणमग्नेर्दृतन्वप्रकाशनमान्मेन्द्रियादिशोधनं सुखभोगो
वेदप्रकाशनं पुरुषार्थमाधनं युद्धे विजयकरणं शत्रुनिवारणं । वैषत्यागोऽन्या-
दीनां यानेषु योजनं पृथिव्यादिभ्य उपकाग्रहणमीश्वरे प्रीतिर्दिव्यगुण-

विस्तरणं सर्वज्ञानं वेदशब्दार्थवर्णनं वायव्यन्यादीनां परस्परमेलनं पुरुषार्थग्रः-
लमुत्तमानां पदार्थानां स्वीकरणं त्रिषु लोकेषु यज्ञादुत्पन्नस्य गमनं पुनस्तस्मा-
दागमनं स्वयंभूशब्दार्थवर्णनं गृहस्थकृत्यं मन्वाचरणमग्नौ होमो दुष्टानां निवा-
रणं पितृणां सेवनं चोक्तं तत्तन्मनुष्यैः संप्रतिपद्यमानं प्रथमाध्यायार्थनम-
हास्यं द्वितीयाध्यायार्थस्य संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥ इति श्रीमत्परमविष्णुपरिव्राज-
काचार्येण श्रीयुतदयानन्दमरस्वतीस्वामिना विरचितं संस्कृतभाषार्थभाषाभ्यां
सुभाषिते यजुर्वेदभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे । पुत्रा दिको त्वम् । (मे) भेरे । (पितृन्) पृथोक्तं गुणवान्नि पि-
तॄणो को । (ऊर्जम्) अनेक प्रकारके उत्तम २ रम् । (वहन्तीः) मुख प्राप्त करनेवाले
स्वाद्विष्टजन । (अमृतम्) सब रोगों को दूर करनेवाले आपवि मिष्टादिपदार्थ । (पयः)
दूध । (वृतम्) धी । (कालालम्) उत्तम २ र्गनिभे पकाया हुआ अन्न तथा । (प-
रित्वृतम्) रमसे चूने हुए पके फलोंको देके । (तर्पयत्) तृप्त करे इस प्रकार त्वम् उ-
नके सेवनसे विद्याको प्राप्त होकर । (स्वधा) पर धन का त्याग करके अपने धनके से-
वन करनेवाले । (स्थ) होओ ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्यों के पुत्र और नौकर आदिको
आज्ञा देके कहना चाहिये कि त्वम्को हमारे पितर अर्थात् पिता माता आदि वा विद्याके
देनेवाले प्रीतिसे सेवा करने योग्य हैं जैसे कि उन्होने वात्स्यावस्था वा विद्यादान के समय
हम और तुम पाले है वैसे हम लोगों को भी वे सब कालमें सत्कार करनेयोग्य हैं जिससे
हम लोगों के बीच में विद्याका नाश और कृतघ्नता आदि दोष कभी न प्राप्त हों ॥ २४ ॥
ईश्वर ने हम द्वापरे आध्याय में जो २ वेदियादि यज्ञके साधनों का बनाना, यज्ञ का फल
गमन वा साधन, सामग्री का धारण, अग्निके दूतपन का प्रकाश, आत्मा और इन्द्रियादि पदार्थों
को शुद्धि, सुखाका भोग, वेद का प्रकाश, पुरुषार्थ का संधान, युद्ध में शत्रुओं का जीतना,
शत्रुओंका निवारण, द्वेषका त्याग, अग्नि आदि पदार्थों को सवारियोंमें युक्त करना, पृथि-
वी आदि पदार्थों से उपकार लेना, ईश्वर में प्रीति, अच्छे २ गुणोंका विन्दन और सबकी
उन्नति करना, वेद शब्द को अर्थका वर्णन, वायु और अग्नि आदि का परस्पर मिलाना,
पुरुषार्थ का ग्रहण, उत्तम २ पदार्थों का स्वीकार करना, यज्ञ में होम किये हुए पदार्थोंका

तीनों लोकमें जाना आना, स्वयंभू शब्द का वर्णन, गृहस्थों का कर्म, सत्यका आचरण, अग्नि में होम, दुष्टोंका निवारण, और जिनर का सेवन करना कहा है उनर का सेवन मनुष्यों को प्रीति के साथ करना अवश्य है इस प्रकार से प्रथमाध्यायके अर्थके साथ द्वितीयाध्यायके अर्थकी संगति जाननी चाहिये ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

॥ अस्मिन् अध्याये त्रिषष्टिर्मन्त्राः सन्तीति वेदितव्यम् ॥

विश्वानि देव सवितरुदितानि परासुव ॥ यद्भद्रन्तन्नऽस्मासुव ॥ १ ॥

तत्र समिधेन्यस्य प्रथममन्त्रस्यांगिरस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ भौतिकोऽग्निः क्व कोपयोक्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

अब तीसरे अध्याय के पहिले मंत्रमें भौतिक अग्निका किसर काममें उपयोग

करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

समिध्याग्निन्दुवस्यत घृतव्वीधयतातिथिम् ॥ आ-
स्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

समिधंति सम्ऽहधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतः । बोधयत । आ-
तिथिम् । आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

पदार्थः—(समिधा) सम्प्रतिधायते प्रदीप्यते यथा तथा । अत्र सम्प्र-
वादिन्धेः कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (अग्निम्) भौतिकम् । (दुवस्यत)
सेवध्वम् । (घृतः) शोधितैः सुगन्ध्यादियुक्तैर्घृतादिभिर्धानेषु जलवाष्पादिभिर्वा
घृतमित्युदकनामसु पठितम् । निधं० १।१२। अत्र बहुवचनमनेकसाधनद्योतनार्थम् ।
(बोधयत) उद्दीपयत । (अतिथिम्) अतिथिमाना तिथिर्यस्य तम् । (आ)
समस्तात् । (अस्मिन्) अग्नौ । (हव्या) दातुमनुपादानुमर्शानि वस्तूनि ।
अत्र शेरुद्धन्दि बहुलमिति लोपः । (जुहोतन) प्रक्षिपत । अत्र हुधातोर्लोपि मध्यमबहु-

बचने । तप्तनप् इतितनवादेशः । अयमन्त्रः । शत० ६ । ५ । ५ । ६ । व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्यासो यूयं समिधाघृतैरग्निं बोधयत तपतिरियमिव दुवस्यत । अस्मिन्हव्या होतव्यानि द्रव्याण्यजुहोतनं प्राप्तिपत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः ॥ यथा गृहस्था मनुष्या आसनाअन्नजलस्त्रवप्रियवचनादिभिरुत्तमगुणमनियं सेवन्ते । तथैव विद्वद्भिर्यज्ञवेदी कलायन्त्रयानेष्वग्निं स्थापयित्वा यथायोग्यैरिन्धनाज्यजलादिभिः प्रदीप्य वायुवृष्टिजलशुद्धियानोपकागरश्च नित्यं कार्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो नुम । (समिधा) जिन् इन्धनों से अच्छे प्रकार प्रकाश हो सकता है उन लकड़ी धी आदिकों से । (अग्निम्) भौतिक अग्नि को । (बोधयत) उद्दीपन अर्थात् प्रकाशित करो तथा जैम । (अतिथिम्) अतिथि को अर्थात् जिसके आने जाने वा निवासका कोई दिन नियत नहीं है उस संन्यासी का सेवन करते हैं वैसे अग्नि का । (दुवस्यत) सेवन करो और । (अस्मिन्) इस अग्नि में । (हव्या) सुगंध कम्पूरी केसर आदि, मिष्ठ गुड़ शकर आदि, पुष्ट धी दूध आदि रोग को नाश करने वाले सोमलता अर्थात् गुडूची आदि ओषधी । इन चार प्रकार के साकल्य को (आजुहोतन) अच्छे प्रकार हवन करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जैसे गृहस्थ मनुष्य आसन अन्न जल वस्त्र और प्रियवचन आदि से उत्तम गुण वाले संन्यासी आदि का सेवन करते हैं वैसे ही विद्वान् लोगों को यज्ञ, वेदी, कलायन्त्र और यानों में स्थापन कर यथायोग्य इंधन, धी, जलादि से अग्नि को प्रज्वलित करके वायु वर्षाजल की शुद्धि वा यानों की रचना नित्य करनी चाहिये ॥ १ ॥

मुसमिदायेन्यस्य मुश्रुत ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः कथमुपयोजनीयश्चेत्युपदिश्यते ॥

फिर वह भौतिक अग्नि कैसा है किस प्रकार उपयोग करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतन्तीव्रञ्जुहोतन ॥ अग्नये
जातवेदसे ॥ २ ॥

सुसमिद्धायेति सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहो-
तन । अग्नये । जातवेदस इति जातवेदसे ॥ २ ॥

पदार्थः—(सुसमिद्धाय) सुष्ठु सम्यगिद्धो दीप्तस्तस्मिन् । अवसर्वत्र सुषां-
सुस्तुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (शोचिषे) शोधिते दोषनिवारके । (घृतम्)
आज्यादिकम् । (तीव्रम्) सर्वदोषाणां निवारणे तीक्ष्णस्वभावं । (जुहोतन)
प्रक्षिपत । सिद्धिरस्य पूर्ववत् । (अग्नये) रूपदाहप्रकाशच्छेदनादिगुण-
स्वभावे । (जातवेदसे) जाते जाते । उत्पन्ने उत्पन्ने पदार्थे विद्यमानस्तस्मिन् ।
जाते जाते विद्यत इति वा । जातविश्रो वा जातयनो जातविश्रो वा जातप्रज्ञानो
यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वपिति । निरु० ७।१६।२॥

अन्वयः—हे मनुष्या गृहं सुसमिद्धाय सुसमिद्धे शोचिषे-शोचिषि
जातवेदसे जातवेदसि अग्नये अग्नौ तीव्रं घृतञ्जुहोतन ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरस्मिन्प्रदीप्तेऽग्नौ शोधितं दोषनिवारकाणि शोधि-
तानि द्रव्याणि प्रतिप्य मुखानि साधनीयानि ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यलोगो तुम । (सुसमिद्धाय) अच्छे प्रकार प्रकार रूप ।
(शोचिषे) शुद्ध किये हुए दोषों को निवारण करने वा । (जातवेदसे) सब पदार्थों
में विद्यमान । (अग्नये) रूप, दाह, प्रकाश, छेदन, आदिगुण स्वभाववाले अग्नि
में । (तीव्रम्) सब दोषों के निवारण करने में तीक्ष्ण स्वभाव वाले । (घृतम्) धी-
मिष्ट आदि पदार्थों को । (जुहोतन) अच्छे प्रकार गये ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को हम प्रज्वलित अग्नि में जल्दी दोषों को दूर करने
वा शुद्ध किये हुए पदार्थों को गेर कर दष्ट मुखों को सिद्ध करना चाहिये ॥ २ ॥

तन्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैः स नित्यं वर्द्धनीय इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को उक्त अग्नि की नित्य वृद्धि करनी चाहिये हम विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तन्वा समिद्भिर्गङ्गिरो घृतेन वर्द्धयाममि ॥ बृहच्छो-
चायविष्टय ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । समिद्भिरिति समिन् सर्वभः ॥ अङ्गिरः । घृतेन । वर्द्ध-
याममि । बृहत् । शोचयविष्टय ॥ ३ ॥

पदार्थः— (तम्) भौतिकमग्निम् । (त्वा) यः । अत्र व्यत्ययः ।
(समिद्भिः) काष्ठादिभिः । अङ्गिरः) अङ्गति प्रापयति यः सोङ्गिरः । अंगारा
ऽअंकनाऽअचनः । निरु ०३।१७। (घृतेन) पूर्वोक्तेन । (वर्द्धयाममि) वर्द्धया-
मः । अत्रदंतो ममर्तिङ्गारादेशः (बृहत्) महत् यथा स्यात्तथा । (शोच)
शोचति । प्रकाशते । अत्र व्यत्यये लङर्थे लोट् । ऋचोनास्तिङ् इति दीर्घश्च
(यविष्टय) योतिशयेन युवा पदार्थानामपिश्रीकरणे बलवान् मः । यविष्ट एव यवि-
ष्टयः । अत्र युवन् शब्दादिष्टन प्रत्ययस्ततो नवमूर्धनयविष्टेभ्यो यन् । अ० ५।४।३६
इतिवार्तिकेन स्वार्थे यन्प्रत्ययः । अयं मंत्रः । श० १।३।३।२५—२६ व्याख्यातः ॥३॥

अन्वयः—वयं योऽङ्गिरोंऽङ्गिरा यविष्टय यविष्टयोर्गन्बृहच्छोचमहद्यथा स्या-
त्तथा शोचति प्रकाशते त्वा तं समिद्भिर्घृतेन वर्द्धयाममि वर्द्धयामः प्रदीयामः ॥३॥

भावार्थः—मनुष्यैर्गुणैर्महान्पूर्वोक्तोऽग्निर्वर्तते स होमशिल्पविद्यसिद्धये
साधनैरिन्धनादिभिः सेविन्वा नित्यं वर्द्धनीयइति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हमलोग । जो । (अङ्गिरः) पदार्थों को प्राप्त कराने वा । (यविष्टय)
पदार्थों के भेद करने में अतिबलवान् । (बृहत्) बड़े तेज से युक्त अग्नि (शोच)

प्रकाश करता है । (त्वा) उसको । (समिद्धिः) काष्ठादि वा । (घृतेन) घी आदि से (वर्द्धयामसि) बढ़ाते हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब गुणों से बलवान् पूर्ब कहा हुआ अग्नि है वह होम और शिल्पविद्या की सिद्धि के लिये लकड़ी घी आदि साधनों से सेवन करके निरन्तर वृद्धियुक्त करना चाहिये ॥ २ ॥

उपत्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री ऋन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किं वह अग्नि कैसा है सो अगले मंत्र में कहा है ॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हयत ॥ जुषस्व
समिधो मम ॥४॥

उप । न्या । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हयत । जुषस्व ।
समिधुऽइति ममऽइधः । मम ॥ ४ ॥

पदार्थः— (उप) सामीप्ये । (त्वा) तम् । (अग्ने) अग्निम् । (हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते यासु ताः । अत्र प्रशंसार्थे मनुष्य । (घृताचीः) या घृतमाज्यादिकं जलं वाऽचेति प्रापयन्ति ताः । (यन्तु) प्राप्नुवन्तु । (हयत) प्रापकः कामनीयो वा । (जुषस्व) जुषते । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (समिधः) काष्ठादिसामग्रीः । (मम) कर्मानुष्ठानः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो हयताग्ने प्रापकः कामनीयोऽग्निर्मम समिधो जुषस्व जुषते सेवते । यथा तमेताः समिधो यन्तु प्राप्नुवन्तु तथाऽस्मिन्पूयं हविष्मतीर्घृताचीः समिधः प्रतिदिनं संचिनुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदाऽम्भिन्नग्नौ समिधः आहुतयश्च प्रक्षिप्यन्ते स एताः परमसूक्ष्माः कृत्वा वायुना सह देशान्तरं प्रापयित्वा दुर्गन्धादिदोषाणां निवारणेन सर्वान्मुख्यतीति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि । (मम) यज्ञ कर्म करने

हे मनुष्यो जो (हर्म्यत) प्रासिका हेतु वा कामनाके योग्य । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि । (मम) यज्ञ करनेवाले मेरे । (समिधः) लकड़ी धाँआदि पदार्थोंको (जुषस्व) सेवन करता है जिस प्रकार । (तम्) उस अग्निको धीआदि पदार्थ । (यन्तु) प्राप्त हों वैसे तुम । (हविष्मतीः) श्रेष्ठहाविशुक्त । (घृताचीः) घृत आदि पदार्थोंसे संयुक्त आहुति वा काष्ठ आदि सामग्री प्रतिदिन संचित करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यलोग जब इस अग्निमें काष्ठ धी आदि पदार्थोंकी आहुति छोड़ते हैं तब वह उनको अतिमूँम करके वायुके साथ देशान्तरको प्राप्त करके दुर्गन्धादि दोषोंके निवारण मे सब प्राणियोंको सुख देता है ऐसा सब मनुष्योंको जानना चाहिये ॥ ४ ॥

भूर्भुवःस्वरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । देवी बृहती-
छन्दः । यौरिवेत्यस्य निचृद्बृहती छन्दः । उभयत्र मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनः स किमर्थं उपयोजनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस अग्निका किसलिये उपयोग करना चाहिये इस विषयका
उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूर्भुवःस्वुर्यौरिव भूमना पृथिवीव वरिम्णा ॥
तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्ना-
द्यायादधे ॥ ५ ॥

भूः । भुवः । स्वः । यौरिवेत्यौऽइव । भूमना । पृथिवीवेति पृथिवीऽइव ।
वरिम्णा । तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीति देवयजनि । पृष्ठे । अग्निम् ।
अन्नादमित्यन्नादम् । अन्नाद्यायस्त्वेन्नन्नाद्याय । आ । वधे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(भूः) भूमिः । भूरिति वं प्रजापतिरिमावजनयत् । (भुवः) भुव-
रित्यन्तरिक्षम् । (स्वः) स्वरिति दिवमेतावता इदं सर्वं यावदिमे लोकाः ।
सर्वेणैवार्थापते । शत० २।१४।११ । (यौरिव) यथा सूर्यमकाशयुक्तआकाशे ।
(भूमना) विभुना । (पृथिवीव) यथा विस्तृता भूमिः । (वरिम्णा) श्रेष्ठगु-
णमपूरेन । (तस्याः) वक्ष्यमाणायाः । (ते) अन्नाद्याः प्रत्यक्षायाः । अन्न इत्य-

यः । (पृथिवि) पृथिव्याः (देवयजनि) देवा यजन्ति यस्यां तस्याः । अत्रो-
भयत्र प्रातिपदिकनिर्देशानामर्थतन्त्रत्वात्प्रथमे प्रथमा विपरिणम्यते (पृष्ठे)
उपरि । (अग्निम्) भौतिकम् । (अन्नादम्) योऽन्नं यवादिकं सर्वमस्ति त-
म् । (अन्नाद्याय) अन्तु योग्यमद्यमन्नं च तदव्यञ्जान्नाद्ये च तस्मै । (आ) सध-
तात् । (दधे) स्थापयामि । अयं मन्त्रः । शत० २।१।४।९—२८। व्याख्य-
तः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अहमन्नाद्याय भुम्ना द्यौरिव वरिष्णा पृथिवीव तेऽस्याः प्रत्य-
क्षायास्तस्या अमत्यक्षाया अंतरिक्षलोकास्थाया देवयजनि, देवयजन्याः पृथि-
वि, पृथिव्याः पृष्ठे, पृष्ठोपरि भूर्भुवः स्वर्लोकांतगतमन्नादमग्निमादधे, स्थाप-
यामि ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारौ ॥ हे मनुष्या यूयमीश्वरेण गंचितं त्रैलोक्यो-
पकारकं स्वव्याप्त्या सूर्यप्रकाशमदृशं श्रष्टृगुणैः पृथिवीसमानं स्वस्वलोके मग्नि-
हितमिममग्निं कार्यमिदं यथं प्रयत्नेनोपयोजयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—मैं । (अन्नाद्याय) भक्षणयोग्य अन्नके लिये । (भुम्ना) विभु अ-
र्थात् ऐश्वर्यसे । (द्यौरिव) आकाशमें सूर्यके समान । (वरिष्णा) अच्छे २ गुणों से ।
(पृथिवीव) विस्तृत भूमिके तुल्य । (ते) प्रत्यक्ष वा । (तस्याः) अप्रत्यक्ष अ-
र्थात् आकाशयुक्त लोकमें रहनेवाली । (देवयजनि) देव अर्थात् विद्वान् लोग जहाँ
यज्ञ करते हैं वा । (पृथिवी) भूमिके । (पृष्ठे) पृष्ठके ऊपर । (भूः) भूमि (भुवः)
अन्तरिक्ष । (रवः) दिव अर्थात् प्रकाशस्वरूप सूर्यलोक इनके अन्तर्गत रहने तथा ।
(अन्नादम्) यव आदि सब अन्नोको भक्षण करनेवाले । (अग्निम्) प्रसिद्ध अग्निके ।
(आदधे) स्थापन करना हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें दो उपमालंकार हैं । हे मनुष्यलोगो तुम ईश्वरसे तीन-
लोकोंके उपकार करने वा अपनी व्याप्तिये सूर्य प्रकाशके समान तथा उत्तम २ गुणोंसे
पृथिवीके समान अपने २ लोकोंमें निकट रहनेवाले रचे हुए अग्निको कार्यकी सिद्धि
के लिये यत्नके साथ उपयोग करो ॥ ५ ॥

आयमित्यस्य सर्पराज्ञी कद्रुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । पद्मः स्वरः ॥

अथाग्निनिमित्तेन पृथिवीभ्रमणविषय उपदिश्यते ॥

अथ अग्निके निमित्तसे पृथिवीका भ्रमण होताहै इस विषयको अ-
गले मंत्र में प्रकाशित किया है ॥

आयङ्गौः पृथ्वीरक्रमीदमदन्मातरं पुरः । पितरञ्च
प्पयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

आ । अयम् । गौः । पृथ्वीः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।
पितरम् । च । प्रयन्ति । प्रयन् । स्वरिति स्वरः ॥ ६ ॥

पदार्थः--(आ) अभ्यर्थे । (अयम्) प्रत्यक्षः । (गौः) यो गच्छति स
भूगोलः । गौरिति पृथिवीनामसु पठितम् । नियं० १ । १ । गौरिति पृथिव्या
नामधेयम् । यद्गूढं गता भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । निरु० २ । ५ ।
(पृथिवीः) अन्तरिक्षे । अत्र सृपां सुलुगिति सप्तम्येकवचने प्रथमैकवचनम् । पृथिवी-
रिति साधारणनामसु पठितम् । नियं० १ । ४ । (अक्रमीत्) क्राम्यति । अत्र
लङर्थे लङ् । (असदत्) स्वकक्ष्यायां भ्रमति । अत्रापि लङर्थे लङ् । (मातरम्)
स्वयोनिमपः । जलनिमित्तेन पृथिव्युत्पत्तेः । (पुरः) पूर्वपूर्वम् । (पितरम्) पाल-
कम् । (प्रयन्) प्रकृष्टतया गच्छन् । (स्वरः) आदिन्यम् । स्वरादित्यो भवति ।
निरु० २ । १४ ॥ अयं मन्त्रः श० २ । १ । ४ । २९ । निगदव्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः--अयं गौः पृथिवीगोलः स्वरः पितरं पुरः पृथ्वीमातरमपश्च
प्पयन् पृथिवीरन्तरिक्षाक्रमीदाक्राम्यति सर्वं तादृशमिति ॥ ६ ॥

भावार्थः--मनुष्यैर्यस्माज्जलानि मिमित्तोत्पन्नोयं भूगोलोऽन्तरिक्षे स्वक-
क्ष्यामाकर्षणेन रक्षकस्य सूर्यस्याभिः प्रतिजलं भ्रमति तस्मादशोराशुगल-
कुण्णपक्षत्वं यतः दीनि कालविभागाः क्रमशः सम्भवन्तीति वक्ष्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रत्यक्ष । (गौः) गोलरूपां पृथिवी । (पितरम्) पालन करनेवाले (भवः) सूर्यलोक के । (पुरः) आगे २ वा । (मातरम्) अपनी योनिरूप जलोंके साथ सहवर्त्तमान । (प्रयन्) अच्छड़ी प्रकार चलती हुई । (ध्रुविः) अंतरिक्ष अर्थात् आकाश में । (आक्रमीत) चारों तरफ घूमती है ॥ ६ ॥

भाषार्थः—मनुष्यों को जानना चाहिये कि जिस से यह भूगोल पृथिवी जल और अग्निके निमित्तमे उत्पन्न हुई अंतरिक्ष वा अपनी कक्षा अर्थात् योनिरूप जल के सहित आकर्षणरूपी गुरुणोमे सवकी रक्षा करनेवाले सूर्य के चारों तरफ घूमा २ घूमती है इसी से दिनरात्रि शुक्ल वा कृष्ण पक्ष ऋतु और अयन आदि काल विभाग कम से संभव होते हैं ॥ ६ ॥

अन्नरित्यस्य सर्पराज्ञी कवृश्चपिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री ऋन्दः । षट्त्रः स्वरः ॥

सोमिः कथंभूत इत्युपदिश्यते ॥

बह अग्नि कैसा है हम विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अन्नश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ॥ व्यस्य-
न्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

अन्नरित्यन्तः ॥ चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतीत्यस्य अन्न-
ती । वि । व्यस्यन् । महिषः । दिवम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अन्नः) ब्रह्माण्डशरीरयोर्मध्ये । (चरति) मच्छति । (रो-
चना) दीप्तिः (अस्य) अग्नेः । (प्राणात्) ब्रह्माण्डशरीरयोर्मध्य ऊर्ध्व-
गमनशीलात् । (अपानती) अपानमशोगमनशीलं वायुं निष्पादयती विद्युत्
(वि) विविधार्थे । (व्यस्यन्) व्यापयति । अत्र लट्ठे लुङ्भग्नोत्पद्यर्थश्च ।
(महिषः) स्वगुणैर्महान् । दिवम्) सूर्यलोकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—याऽऽपाने प्राणादपानतीसती रोचना दीप्तिविद्युच्छरीरकणा
एहयोरन्तश्चरति । स महिषोभिर्दिवं व्यस्यन् विव्यापयति ॥ ७ ॥

भावार्थः— यानवैर्योग्निर्विद्युदरूपा सर्वान्तःस्था कान्तिर्वर्तते सा प्राणापानाभ्यां सह संयुज्य सर्वान् प्राणापानाग्निप्रकाशगन्धादीन् । चेष्टाध्यवहारात् प्रसिद्धीकरोतीति बाध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— जो । (अस्य) इस अग्नि की । (प्राणात्) ब्रह्माण्ड और शरीरके बीचमें ऊपर जानेवाले वायुसे । (अपानतां) नीचे को जानेवाले वायुको उत्पन्न करती हुई । (शेचना) दीप्ति अर्थात् प्रकाशरूपा बिजुली । (अन्तः) ब्रह्माण्ड और शरीर के मध्यमें । (चरति) चलती है वह । (महिषः) अपने गुणोंसे बड़ा अग्नि । (दिवम्) सूर्य लोकको । (व्यस्यत्) प्रगट करना है ॥ ७ ॥

भाष्यार्थः— मनुष्यों को जानना चाहिये कि जो विद्युन्नामसे प्रसिद्ध सब मनुष्यों के अन्तःकरण में रहनेवाली जो अग्नि की कान्ति है वह प्राण और अपान वायु के साथ युक्त होकर प्राण अपान अग्नि और प्रकाश आदि चेष्टाओं के व्यवहारों को प्रसिद्ध करती है ॥ ७ ॥

त्रिशदद्दामेत्यस्य मर्षाग्नी कद्रृष्टिः । अग्निर्देवता । गायत्री
छन्दः । षट्सः । स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किं वह अग्नि कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**त्रिंशद्दामं विराजति वाक्पतङ्गायं धीयते ।
प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥ ८ ॥**

त्रिंशत् । दामं । वि । राजति । वाक् । पतङ्गायं । धीयते । प्रति । वस्तोः ।
अहं । युभिरिति युग्भिः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (त्रिंशत्) पृथिव्यादीनि त्रयास्त्रिंशतो वस्वादानीं देवानां मध्ये पठितानि । अंतरिक्षपादिन्यपरिचयं च विहाय त्रिंशत्संख्याकानि । (दामं) दक्षति येषु तानि दामानि । अत्र सुवां मुलुगिति शब्दो लुक् । (वि) विशेषार्थः । (राजति) प्रकाशयति । अत्रान्तर्गतो एवार्थः । (वाक्) उच्यते यथासा । वा-

गिति बाह्नाममु पठितम् । नियं० १।११। (पतंगाव) पतति गच्छतीति पत-
मस्तस्मा अग्नये । (धीयते) धार्यताम् । (प्रति) वीप्सायाम् । (वस्तोः)
दिनं दिनम् । वस्तोरित्यहर्नाममु पठितम् । नियं० १।१२। (अह) विनिग्रहा-
र्थे । अह इति विनिग्रहार्थीयः । निरु० १।५। (युभिः) प्रकाशादिगुणविशेषैः ।
दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरशमीनाम् । निरु० १।२५ ॥ ८ ॥

अन्वयः— मनुष्यैर्योऽग्निर्द्युभिः प्रतिवस्तोर्विशदाम धामानि विराजति
प्रकाशयति । तस्मै पतंगाव पतनपातनादिगुणप्रकाशिताय प्रतिवस्तोः प्रतिदिनं
विद्वज्जिरह वाग्धीयताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः— या वाणी प्राणयुक्तेन शरीरस्थेन विद्युदाख्येनाग्निना नित्यं
प्रकाशयते । सा तद्गुणप्रकाशाय विद्वज्जिरनित्यमुपदेष्टव्या श्रोतव्या चेति ॥ ८ ॥

पदार्थः— मनुष्यों को जो अग्नि । (द्युभिः) प्रकाशआदि गुणों से । (प्रतिवस्तोः)
प्रतिदिन । (विशन्) अंतरिक्ष आदित्य और अग्नि को बड़ा के पृथिवी आदि जो
तीस । (धाम) स्थान हैं उनको । (विगजति) प्रकाशित करना है उस । (पतंगाव)
चलने चलाने आदि गुणों से प्रकाशयुक्त अग्निके लिये । (प्रतिवस्तोः) प्रतिदिन
विद्वानोंको । (अह) अच्छे प्रकार । (वाक्) वाणी । (धीयते) अवश्य धारण
करना चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः— जो वाणी प्राणयुक्त शरीरमें रहनेवाले विजुलीरूप अग्नि से प्रका-
शित होता है उसके गुणोंके प्रकाशके लिये विद्वानोंको उपदेश वा श्रवण नित्य करना
चाहिये ॥ ८ ॥

अभिरित्यस्य प्रजापतिक्राविः । अभिसूर्यो देवने । पंक्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

ज्योतिरित्यस्य याजुषी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथाग्निसूर्यो कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

अग्नि और सूर्य कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अग्निज्योतिर्ज्योतिरुग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिः

ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ अग्निर्व्वर्चो ज्योतिर्व्वर्चः
स्वाहा सूर्योर्व्वर्चो ज्योतिर्व्वर्चः स्वाहा ॥ ज्योतिः
सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः । अग्निः । स्वाहा । सूर्यः । ज्योतिः ।
ज्योतिः । सूर्यः । स्वाहा । अग्निः । वर्चः । ज्योतिः । वर्चः । स्वाहा ।
सूर्यः । वर्चः । ज्योतिः । वर्चः । स्वाहा । ज्योतिः । सूर्यः । सूर्यः ।
ज्योतिः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पदार्थः--(अग्निः) परमेश्वरः । (ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः । (ज्योतिः)

प्रकाशमयः । शिल्पविद्यासाधनप्रकाशकः । (अग्निः) भौतिकः । अग्निरिति
पदनामसु पठितम् । निघं० ५।४। अनेनाग्नेर्गन्धर्व्वेन ज्ञानस्वरूपत्वादीश्वरः ।
प्राप्तिहेतुत्वाज्जैतिकोर्थो वा गृह्यते । (स्वाहा) मुष्टु सत्यमाह यस्या वाचि सा ।
स्वाहेति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।१। (सूर्यः) चराचरात्मा । यः सरति
जनाति चराचरं जगत्स जगदीश्वरः । सूर्य आत्माजगतस्तत्स्थुषम् । यजु० ७।४२ ।
अनेन सर्वस्यांतर्गामी परमेश्वरोर्थो गृह्यते (ज्योतिः) सर्वात्मप्रकाशको वेद्व्या-
रा सकलाविज्ञोपदेशकः । (ज्योतिः) पृथिव्यादिमूर्तद्रव्यप्रकाशकः । (सूर्यः)
यः सुवति स्वप्रकाशेन प्रेरणाहेतुर्भवति स सूर्यलोकोः । सूर्य इति पदनामसु पठि-
तम् । निघं० ५।१। अनेन ज्ञापकेनेश्वरो व्यवहारसिद्धेः प्राप्तिहेतुत्वात्सूर्यलोको वा
गृह्यते । (स्वाहा) स्वा स्वकीया हृदयस्था वाग् यदाह तदेव सत्यं वाच्यं नानु-
तामिस्यस्मिन्नर्थे । (अग्निः) सर्वविज्ञोपदेष्टा । (वर्चः) वर्चते दीप्यतेऽनेन तत्
वर्चो विद्याप्रापणम् । (ज्योतिः) सकलपदार्थप्रकाशनम् । (वर्चः) विद्याव्यव-
हारप्रवर्धकम् । (स्वाहा) मनुष्यैः स्वकीयान्पदार्थान्प्राप्ति ममेति वाच्यं नान्यपदा-
र्थान्प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । (सूर्यः) सकलविद्यादिव्यवहारप्रापकत्वेन वर्तमानः अग्ना

दिसमूहो वायुगुणः । (वर्यः) प्रकाशकं विष्णुर्मर्यमसिद्धान्याख्यं तेजः । (ज्योतिः) सर्वव्यवहारप्रकाशकम् । (ज्योतिः) सत्यप्रकाशकः । (सूर्यः) सर्वव्यापक ईश्वरः । (स्वाहा) वेदवाणी यज्ञक्रियामोह्यस्मिन्नर्थे । स्वाहाशब्दार्थं निरुक्तकार एवं समाचष्टे । स्वाहा कृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहति स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हावर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२०। अयं मंत्रः । शत० २।२। १।?—३६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— अग्निजगदीश्वरः स्वाहा ज्योतिः सर्वस्मै ददाति । एवं भौतिकोग्निः सर्वप्रकाशकं ज्योतिर्ददाति । सूर्यश्चराचरान्मा स्वाहा ज्योतिः सर्वात्मसु ज्ञानं ददाति । अयं सूर्यलोको ज्योतिर्दानं पूर्नद्रव्यप्रकाशनं च करोति । सर्वविद्याप्रकाशकोग्निजगदीश्वरो मनुष्यार्थं सर्वविद्याधिकरणं वर्धो वेदचतुष्टयं प्रादुर्भावयति । एवं ज्योतिर्विष्णुदास्वोयमग्निः शरीरव्यवहारस्थो वर्धो विद्यावृष्टिहेतुर्भवति । सूर्यः सकलविद्याप्रकाशको जगदीश्वरः सर्वमनुष्यार्थं स्वाहा ज्योतिर्वर्धः प्रकाशकं विष्णुर्मर्यमसिद्धान्याख्यं तेजः करोति । एवं ज्योतिः सूर्यलोकोपि वर्धः शरीरान्मचनं प्रकाशयति । सूर्यः प्राणो ज्योतिः सकलविद्याप्रकाशकं ज्ञानं कारयति । तथाऽयं ज्योतिर्मयः सूर्यो जगदीश्वरः स्वाहा ज्योतिः स्वाहुतं हाविः स्वमृष्टपदार्थेषु स्वशक्त्या सर्वत्र प्रसारयति ॥ ६ ॥

भावार्थः—स्वाहाशब्दार्थो निरुक्तकारान्यात्र गृहीतः । ईश्वरेणाऽग्निना कारणेनान्यादिकं जगत्प्रकारयते । तत्राग्निः स्वप्रकाशेन स्वं स्वेतं विश्वं च प्रकाशयति । परमेश्वरो वेदद्वारा सर्वो विद्याः प्रकाशयत्येवमग्निमूर्यावपि शिष्यादिविद्याः प्रकाशयत इति ॥ ६ ॥

पदार्थः— (अग्निः) परमेश्वर । (स्वाहा) यत्प्रकाशनं करनेवाली वाणी को ।

(ज्योतिः) जो विज्ञान प्रकाश से युक्त करके सब मनुष्यों के लिये विद्याको देता है इसी प्रकार । (अग्निः) जो प्रसिद्ध अग्नि (ज्योतिः) शिखरविद्यासाधनों के प्रकाशको देता है । (सूर्यः) जो चराचर सब जगत् का आत्मा परमेश्वर । (ज्योतिः) सबके आत्माओं में प्रकाश वा ज्ञान तथा सब विद्याओंका उपदेश करता है कि । (स्वाहा) मनुष्य जैसा अपने हृदय में जानना हो वैसाही बोलें । तथा । जो (सूर्यः) अपने प्रकाश से प्रेरणा का हेतु सूर्यलोक । (ज्योतिः) मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है । (अग्निः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला परमेश्वर मनुष्योंके लिये (वर्चः) सब विद्याओंके आधिकरण चारों वेदोंका प्रकाश करता है । तथा जो (ज्योतिः) बिजुलीरूप से शरीर वा ब्रह्माण्ड में रहनेवाला अग्नि । (वर्चः) विद्या और वृष्टिका हेतु है । (सूर्यः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला जगदीश्वर सब मनुष्यों लिये । (स्वाहा) वेदवाणी से । (वर्चः) सकल विद्याओं का प्रकाश और । (ज्योतिः) बिजुली, सूर्य, प्रसिद्ध और अग्निनामके तेजका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) सूर्यलोक भी । (वर्चः) शरीर और आत्माओंके बलका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) प्राणवायु । (वर्चः) सकल विद्याके प्रकाश करनेवाले ज्ञानको बढ़ाता है और । (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप जगदीश्वर अच्छे प्रकारसे हवन किये हुए पदार्थोंको अपने ग्वे हुए पदार्थोंमें अपनी शक्तिसे सर्वत्र फैलाता है वही परमात्मा सब मनुष्योंका उपास्य देव और भौतिक अग्नि कार्यसिद्धिका साधन है ॥ ६ ॥

भावार्थः - स्वाहाशब्दका अर्थ निरुक्तकारकी रीतिसे इस मंत्रमें ग्रहण किया है अग्नि अर्थात् ईश्वरने सान्ध्य करके कारगमसे अग्नि आदि सब जगत्को उत्पन्न करके प्रकाशित किया है उनमें से अग्नि अपने प्रकाशमें आप वा और सब पदार्थोंका प्रकाश करता है तथा परमेश्वर वेदके द्वारा सब विद्याओंका प्रकाश करता है इसी प्रकार अग्नि और सूर्य भी शिल्पीविद्यादिका प्रकाश करते हैं ॥ ६ ॥

सज्जगित्यस्य प्रजापतिश्चापिः । पूर्वार्द्धस्याग्निरुत्तरार्द्धस्य सूर्यश्च देवते । पूर्वार्द्ध-

स्य गायत्र्युत्तरार्द्धस्य भुरिग्गायत्री च छन्दः । षड्जः । स्वरः ॥

भौतिकावग्निसूर्यौ कस्य सत्तया वर्तते इत्युपदिश्यते ॥

भौतिक अग्नि और सूर्य ये दोनों किसकी सत्तासे वर्तमान है इस विषयका उपदेश अगल मंत्रमें किया है ॥

सज्जदेवेन सवित्रा सज्ज राज्येन्द्रवत्या ॥ जुषाणो

अग्निर्वेतु स्वाहा । सजूदेवेन सवित्रा सजूरुपसेन्द्रव-
त्या ॥ जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

सजूरिति सजूः । देवेन । सवित्रा । सजूरिति सजूः । रात्र्या । इन्द्र-
वत्येतीन्द्रवत्या । जुषाणः । अग्निः । वेतु । स्वाहा । सजूरिति सजूः । दे-
वेन । सवित्रा । सजूरिति सजूः । उपसा । इन्द्रवत्येतीन्द्रवत्या । जुषाणः ।
सूर्यः । वेतु । स्वाहा ॥ १० ॥

पदार्थः--(सजूः) यः समानं जुषते सेवते सः । (देवेन) सर्वजगद्व्यो-
तकेन । (सवित्रा) सर्वस्य जगत उत्पादकेश्वरेणोत्पादितया । (सजूः) यः समा-
नं जुषते प्रीणाति सः । (रात्र्या) तमारुपया । (इन्द्रवत्या) इन्द्रो बवही
विष्णुद्वयते यस्यां तथा । अत्र भूम्यर्थे मतुष । स्तनयिन्नुवेन्द्रः । शत० १४ ।
५।७।७। (जुषाणः) यो जुषते सेवते सः । (अग्निः) भौतिकः । (वेतु)
व्याप्नोति । अत्र लङर्थे लोट् । (स्वाहा) इष्टवस्य स्वा वागाहेत्यस्मिन्नर्थे ।
(सजूः) उक्तार्थः । (देवेन) सूर्यादिवकाशकेन । (सवित्रा) सर्वानर्थामिणा
जगदीश्वरेणोत्पादितया । (सजूः) उक्तार्थः । (उपसा) रात्र्यवमानोत्पन्न-
या दिवसेहेतुना । (इन्द्रवत्या) सूर्यपक्षाशर्माहतयोपसा । (जुषाणः) सेवमा-
नः सूर्यलोकः । (वेतु) व्याप्नोति अत्रापि लङर्थे लोट् । (स्वाहा) हुतापाहु-
तिम् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।२।३।२७—३० व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—अयमाग्नेर्देवेन सवित्रा जगदीश्वरेणोत्पादितयासृष्ट्या-
सह सजुर्जुषाण इन्द्रवत्या रात्र्या सह स्वाहा जुषाणः सम्वेतु सर्वान्
पदार्थान्व्याप्नोति । एनं सूर्यो देवेन सवित्रा सकलजगदुत्पादके-

न धारितया सृष्ट्या सह सन्नृजुषाण इन्द्रवत्योपसा सह स्वाहा जुषाणः सन् हुतं द्रव्यं वेतु व्याप्नोति ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं योगमग्निरीश्वरं निर्मितः । स तत्सत्तया स्वस्वरूपं धारयन् सन् रात्रिस्थान्वयवहारान्प्रकाशयति । एवं च सूर्य उपःकालंमत्य सर्वाणि पूर्वद्रव्याणि प्रकाशयितुं शक्नोतीति विजानीत ॥ १० ॥

पदार्थः— (अग्निः) जो भौतिक अग्नि । (देवेन) सब जगतको ज्ञान देने वा । (सवित्रा) सब जगतको उत्पन्न करनेवाले ईश्वर के उत्पन्न किये हुए जगत के साथ । (सन्) तुल्यवर्तमान । (जुषाणः) सेवन करना वा । (इन्द्रवत्या) बहुत विजुनी से युक्त । (रात्रा) अंधकाररूप रात्रि के साथ । (स्वाहा) वाणीको सेवन करना हुआ । (वेतु) सब पदार्थोंमें व्याप्त होता है इसीप्रकार । (सूर्यः) जो सूर्यलोक । (देवेन) सबको प्रकाशकरनेवाले वा । (सवित्रा) सर्वकं अंतर्धामी परमेश्वरके उत्पन्न वा धारण किये हुए जगत के साथ । (सन्) तुल्यवर्तमान । (जुषाणः) सेवन करना वा । (इन्द्रवत्या) सूर्यप्रकाशमें युक्त । (उपसा) दिनके प्रकाशके हेतु प्रातःकालके साथ । (स्वाहा) अग्निमें होम की हुई आहुतियोंको । (जुषाणः) सेवन करता हुआ व्याप्त होकर हवन किये हुए पदार्थोंको । (वेतु) देशान्तरमें पहुंचता है उसीसे सब व्यवहार सिद्ध करें ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो भौतिक अग्नि ईश्वर ने रचा है वह इसी की सत्तासे अपने अपने रूपको धारण करता हुआ दीप्त अदिरूपसे रात्रिके व्यवहारों को सिद्ध करता है इसी प्रकार जो प्रातःकालको प्राप्त होकर सब मूर्तिमान् द्रव्योंके प्रकाश करनेको समर्थ है वही काम सिद्ध करनेहारा है इसको जानो ॥ १० ॥

उपेत्यस्यगोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्रीछन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥
अथेश्वरं स्वस्वरूपमुपदिशयन् ॥

अब अगले मंत्रमें ईश्वरने अपने स्वरूपका प्रकाश किया है ।

**उपप्रयन्तोऽध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ आरे अ-
स्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥**

उपप्रयन्तः इत्युपप्रयन्तः । अध्वरम् । पन्त्रम् । वोचेम । अग्नये ॥ आरे अस्मे इत्यस्मे । च । शृण्वते ॥ ११ ॥

पदार्थः--(उपप्रयन्तः) उत्कृष्टं निष्पादयंतो जानंतः । (अध्वरम्) क्रियामयं यज्ञम् । (मन्त्रम्) वेदस्थं विज्ञानहेतुम् । (बोचेम) उच्याम । अयं माशिषि लिङ्युत्तगद्गुवचने प्रयोगः । लिङ्याशिष्यङित्यङि कृते छन्दस्युभय-
थेति मार्वधातुकमाश्रित्येय्यकारलोपा । वचउम् । अ० ७।४।२० इत्यङि पर-
उमागमश्च । (अग्नये) विज्ञानस्वरूपायानर्थ्यामिने जगदीश्वराय (आरे) दूरे ।
आर इति दूरनामसु पठितम् । नियं० ३।२६। (अस्मे) अस्माकम् । अत्र सुपां
मुत्तुगित्यमःस्थाने शे आदेशः । (च) समुच्चये । (शृण्वते) या यथार्थतया
शृणोति तस्मै । अयं मंत्रः । शत० २।३।२।१० व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः---अध्वरमुपप्रयंतो त्रयमस्मे अस्माकमारे दूरे चात्ममीपे शृण्वतेऽग्नये
जगदीश्वराय मंत्रं बोचमोच्याम ॥ ११ ॥

भावार्थः--मनुष्यों के वेदमंत्रों की श्रवण स्तुति विज्ञानप्राप्तिके लिये । य ईश्वरों-
तर्बहिश्चाभिध्याप्य सर्व शृण्वन्वते । नस्माद्धीन्वा न कदाचिदधर्मं कर्तुमिच्छा-
पि कार्या यदा मनुष्य एतं जानाति तदा समीपस्थो यदने न जानाति तदा दूरस्थ
इति वेद्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः--(अध्वरम्) क्रियामययज्ञको । (उपप्रयन्तः) अच्चेष्टप्रकार जानते
हुए हम लोग । (अस्मे) जो हम लोगोंके । (आरे) दूर वा । (च) निकटमें ।
(शृण्वते) यथार्थ सन्यास-यको सुनतवाले । (अग्नये) विज्ञानस्वरूप अन्तर्यामी जगदीश्वर
है हमी के लिये । (मन्त्रम्) जयको प्राप्त करनेवाले मंत्रोंको । (बोचेम) निम्न उच्चा-
रण वा विचार करें ॥ ११ ॥

भावार्थः-- मनुष्यों को वेदमंत्रों के साथ ईश्वर की स्तुति वा यज्ञके अनुष्ठान को
करके । जो ईश्वर भीतर बाहर सब जगह व्याप्त होकर सब व्यवहारों को सुनता वा जानता
हुआ वर्तमान है इसकारण उससे भय मानकर अधर्म करने की इच्छाभी न करनी चाहिये
नब मनुष्य परमात्मा को जानता है तब समीपस्थ और जब नहीं जानता तब दूरस्थ
है ऐसा निश्चय जानना चाहिये ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धेत्यस्यविरूपऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद् गायत्री-

छन्दः । षड्जःस्वरः ॥

अथाग्निशब्देनेश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

अथ अगने मंत्रमें अग्निशब्दसे ईश्वर और भौतिक अग्नि प्रकाश किया है ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् ॥

अपाश्रेतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् ॥ अपाम् ।
रेतांसि । जिन्वति ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सर्वस्वामीश्वरः । प्रकाशादिगुणवान्भौतिको वा ।
(मूर्द्धा) सर्वोपरि विगजमानः । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादेर्जगतः । (ककुत्)
महान् । ककुद् इति महत्प्राप्तम् पठितम् । निघं० ३ । ३ । ककुद्शब्दस्य स्थाने
ककुत् । पृषोदराद्याकृतिगणानर्गतत्वात्सिद्धः । (पतिः) पालयिता । पालनहेतुर्वा ।
(पृथिव्याः) प्रकाशगहितस्य पृथिव्यादेर्जगतः । (अयम्) निरूपितपूर्वः ।
(अपाम्) प्राणानां जलानां वा । आप इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ३ ।
अनेन चेष्टादिव्यवहारप्रापकाः प्राणा गृह्यन्ते । आप इत्युदकनामसु पठितम् । नि-
घं० १ । १२ । (रेतांसि) वीर्याणि । (जिन्वति) रचयितुं जानाति । प्रापयति
वा । जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् । निघं० २ । १४ । अयं मंत्रः । शत० २ ।
३ । २ । ११ । व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं योऽयं ककुन्मूर्द्धाग्निर्जगदीश्वरो दिवः पृथिव्या-
श्च पतिः पालकः सन्नपां रेतांसि जिन्वति स्रष्टुं जानाति तमेव पूज्यं मन्यध्वामि-
त्येकः । योऽयमग्निः ककुद्दिवो मूर्द्धा पृथिव्याश्च पतिः पालनहेतुः सन्नपां रेतांसि
जिन्वति स मुखं प्रापयतीति द्वितीयः ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । यो जगदीश्वर प्रकाशप्रकाशवद्विविधं जगदर्थप्रकाशवत्सूर्यादिकप्रकाशवत्पृथिव्यादिकं च रचयित्वा पालयित्वा प्राणेषु बलं च दधाति । तथा योऽयमग्निः पृथिव्यादिजगतः पालनहेतुर्भूत्वा विष्टु-ज्जाठरादिरूपः प्राणानां जलानां वीर्योणि जनयति स एव सुखसाधको भवतीति ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अयम्) जो यह कार्यकारणसे प्रत्यक्ष । (ककुत्) सबसे बड़ा । (मूर्द्धा) सबके ऊपर विराजमान । (अग्निः) जगदीश्वर (दिवः) प्रकाशमान सूर्य आदि लोक और (पृथिव्याः) प्रकाशरहित पृथिवी आदि लोकों का । (पतिः) पालन करता हुआ । (अपाम्) । प्राणोंके । (रतांसि) वीर्योंकी । (जिवति) रचनाको जानता है उसी को पुज्य मानो ॥ १ ॥ (अयम्) यह अग्नि । (ककुत्) सब पदार्थों से बड़ा । (दिवः) प्रकाशमान पदार्थों के । (मूर्द्धा) ऊपर विराजमान (पृथिव्याः) । प्रकाशरहित पृथिवी आदि लोकों के । (पतिः) पालन का हेतु होकर । (अपाम्) जलोंके । (रतांसि) वीर्योंको । (जिवति) प्राप्त करता है ॥ १२ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इसमन्त्रमें श्लेषालंकार है । जो जगदीश्वर प्रकाश वा अप्रकाशरूप दो प्रकार का जगत् अर्थात् प्रकाशवान्मर्य आदि और प्रकाशरहित पृथिवी आदि लोकोंको रचकर पालन करके प्राणों में बलको धारण करता है तथा जो भौतिक अग्नि पृथिवी आदि जगत के पालन का हेतु होकर विष्टुली जाठर आदिरूपसे प्राण वा जलोंके वीर्योंको उत्पन्न करता है ॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी इत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

स्वगात्रं त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरभौतिकावग्निवायू उपदिश्येते ॥

अगले मन्त्रमें भौतिक अग्नि और वायुका उपदेश किया है ॥

उभा वामिन्द्राग्नीऽआहुवध्याऽउभा राधंसः सह मादयद्वयै ॥ उभा दाताराविषाऽरयीणामुभाव्वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाग् । इन्द्राग्नी । इतीन्द्राग्नी । आहुवध्याऽइत्याहुवध्वै ।

उभा । राधसः । सह । मादयध्वै । उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् ।
उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (उभा) द्वौ । अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः ।
(वाम्) तौ । अत्र व्यत्ययः । (इन्द्राग्नी) इन्द्रो वायुर्विद्युदादिरूपाऽग्निश्च तौ ।
(आहुवध्वै) शब्दयितुमुपदेष्टुं श्रोतुं वा । अत्र हञित्यस्मात्सुमर्थे सेसे० इति
कध्वै प्रत्ययः । (उभा) उभौ । (राधसः) राधन्वन्ति सम्यङ्निर्वर्तयन्ति
मुखानि येभ्यः साधनेभ्यस्तानि धनानि । राधन्ति धननामसु पठितम् ।
निघं ०२।१० । (सह) परस्परम् । (मादयध्वै) मोदयितुम् । अत्र मदी
हर्षग्लेपनयोरिति णिजन्तादृश्यं प्रत्ययः । (उभा) उभौ । (दातारौ)
सुखदानहेतू । (इषाम्) सर्वैर्जनैर्यानीयन्ते तेषाम् । (रयीणाम्) परमोत्तमा
नां चक्रवर्तिराज्यादिधनानाम् । (उभा) द्वौ । (वाजस्य) अन्युत्तमस्यान्नस्य ।
वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं ० २।७ । (सातये) संभोगाय । (हुवे)
गृह्णामि । अत्र हुदानादनयोरित्यस्माद्धुलं छन्दमीति शेषान्तुक् । व्यत्ययेना
त्मनेपदं च । (वाम्) तौ । अत्रापि पूर्ववद्व्यत्ययः ॥ अय मंत्रः । शत०
२।३।२।१२। व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—अहं यावुभौ दातारौ सुखदानहेतू वर्तेते ताविन्द्राग्नी आहुवध्वै
शब्दयितुं हुवे गृह्णामि राधसो भोगेन सह मादयध्वै मोदयितुमुभौ वा तौ हुव
इषां रयीणां वाजस्य च सातय उभौ वा तौ हुवे गृह्णामि ॥ १३ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ये मनुष्या ईश्वरसृष्टौ सुष्ठु किलाग्निवा-
युगुणान्विदित्वैतौ संप्रयुज्य कार्याणि साधयन्ति ते सर्वाणि सार्वभौमराज्यादिध-
नानि प्राप्य नित्यं मोदन्ते नेतर इति ॥ १३ ॥

पदार्थः— मैं जो । (उभा) दो । (दातरौ) मुख देने के हेतु । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि हैं । (वाम्) उनको । (आहुवध्वै) गुण जानने के लिये । (हुवे) ग्रहण करता हूँ । (राधसः) उत्तम मुखयुक्त राज्यादिधनों के भोग के (सह) साथ (मादयध्वै) आनन्द के लिये । (वाम्) उन । (उभा) दोनों को । (हुवे) ग्रहण करता हूँ तथा । (इषाम्) सब को इष्ट । (रयीणाम्) अत्यंत उत्तमचक्रवर्ति राज्यआदि धन वा । (वाजस्य) अत्यंत उत्तम अन्न के । (मातये) अच्छे प्रकार भोग करने के लिये (उभौ) उन दोनों को (हुवे) ग्रहण करता हूँ ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः— जो मनुष्य ईश्वर की मृष्टि में अग्नि और वायु के गुणों को जानकर कार्यों में संप्रयुक्त करके अपनै कार्यों को सिद्ध करने है वे सब भूगोल के राज्यआदि धनों को प्राप्त होकर आनन्द करने हैं इनमें भिन्न मनुष्य नहीं ॥ १३ ॥

अयन्तइत्यस्य देवज्ञातभरतावृषी । अग्निर्देवता । स्वरानुषुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

फिर भी अगले मंत्र में ईश्वर और भौतिक अग्नि का उपदेश किया है ॥

अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ॥

तज्जानन्नग्नुऽआग्नेहाथानो वर्द्धया रयिम् ॥ १४ ॥

अयम् । ते योनिः ॥ ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थ । तः । वर्द्धय । रयिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अयम्) वायुः । (ते) तवेश्वरस्य (योनिः) निमित्त-कारणम् । (ऋत्वियः) ऋतुः प्राप्तेः सः । अत्र छन्दसि घस् । अ० ५।१।१०६ अनेन ऋतुशब्दाद्यस्प्रत्ययः (यतः) यस्मात् । (जातः) प्रादुर्भूतः । (अरोचथाः) दीपयति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लुङ् । (तम्) अग्निम् (जानन्) । (अग्ने) जगदीश्वरो विद्युद्वा । (आ) संप्रतात् क्रियायोगे (रोह) उज्जति

ममय गमयति वा (अथ) आनंतर्ग्ये अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अम्माकम् ।
(वर्द्धय) सर्वोत्कृष्टानां संपादय । संपादयति वा । अत्रान्येषामपीति दीर्घः ।
(रयिम्) पूर्वोक्तं धनम् । अयं मंत्रः । श्रुत० २ । ३ । २ । १३ व्यख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ते तत्र सृष्टौ य ऋत्विग्योग्निर्वायोः स
काशाज्जातः सन्नारोचथाः समंतान्प्रदीपयति । यः सूर्यादिरूपेण दिवमारोह स-
मंताद्गोहति यो नोस्माकं रयिं वर्द्धयति यस्याग्नेरयं वायुर्योनिरस्ति तं जानंस्त्वं
तेन नोस्माकं रयिं सार्वभौमराज्यादिसिद्धिं धनं वर्द्धय ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वेषु कालेषु यथावद्योजनीयोऽस्ति यो वायुनिमि-
त्तेनोत्पद्यते य एतान्कार्यामिदिकरत्वेन सर्वान् सुखयति तं यथावद् विदिन्वा
संयुज्य कार्याणि साधनीयानीति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टि में जो (ऋत्विग्य)
ऋतु ऋतु में प्राप्ति करने योग्य अग्नि और जो वायुसे । (जातः) प्रसिद्ध हुआ ।
(आरोचथाः) सब प्रकार प्रकाश करना है वा जो सूर्यआदिरूपसे प्रकाशवाले लोकोंकी ।
(आरोह) उन्नति को सब ओर में बढ़ाता है और जो । (नः) हमारे । (रयिम्)
राज्यआदि धनको बढ़ाना है । (तम्) उस अग्नि को । (जानन्) जानते हुए आप
उस से । (नः) हमारे । (रयिम्) सब भूगोल के राज्यआदि से सिद्ध हुए धनको ।
(वर्द्धय) वृद्धियुक्त कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जो सब काल में यथावत् उपयोग करने योग्य वा
जो वायु के निमित्त से उत्पन्न हुआ तथा जो अनेक कार्यों की सिद्धिरूप कारणसे सब को
सुख देता है उस अग्नि को यथावत् जानकर उसका उपयोग करके सब कार्यों की
सिद्धि करनी चाहिये ॥ १४ ॥

अयमिहेत्यस्य वामद्व ऋषिः । अग्निदेवता । भुरिक् त्रिष्टुप्-

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः सोमिः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

अग्निर वह अग्नि कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अयमिह प्रथमोधापि धातुभिर्होता यजिष्ठोऽअ-
ध्वरोऽवीड्यः । यमप्नवानो भृगवोऽविरुचुर्वनेषु चित्रं
विभ्रवं विशेविशे ॥ १५ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धापि । धातुभिरिति धातुभिः । होता । यजिष्ठः ।
अध्वरोषु । ईड्यः । यम् । अप्नवानः । भृगवः । विरुचुरिति विरुचुः ।
वनेषु । चित्रम् । विभ्रमिति विभ्रम् । विशेविशेऽइति विशेऽविशे ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) ईश्वरो भौतिको वा । (इह) अस्मां सृष्टौ
(प्रथमः) यज्ञक्रियायामुपास्य आदिमं साधनं वा । (धापि) ध्रियते । अत्र
वर्तमाने लुङ् । बहुलं छन्दस्यमाहयोगेपीन्यडभावः । (धातुभिः) यज्ञक्रिया-
धारकैर्विद्वद्भिः । (होता) ग्राहकः । (यजिष्ठः) अतिशयेनानन्दशिल्पविशयोः
संगतिहेतुः । (अध्वरोषु) उपासनाग्निहोत्राद्यश्रवमेधातेषु शिल्पविद्यातर्गतेषु वा
यज्ञेषु । (ईड्यः) उपासितुमध्येषितुं वार्हः । (यम्) उक्तार्थम् । (अप्नवानः)
येऽप्नान्विधासंतानान्कुर्वन्ति ते अप्न इत्यस्मात्तत्करोति तदाचष्टे । अ० ३ ।
१ । २६ । अनेन करोत्यर्थे णिच् । ततोऽन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिष् । अप्न-
इत्यपत्यनामसु पठितम् । निघं० २ । २ । (भृगवः) यज्ञविद्यावेत्तारः । भृगव
इति पदनामसु पठितम् निघं० ५ । ५ । अनेन ज्ञानवत्त्वं श्रूयते । (विरुचुः)
विदीपयंति । अत्र लङर्थे लिट् । (वनेषु) संभजनीयेषु । (चित्रम्) अद्भुतगु-
णम् ॥ (विभ्रम्) व्यापनशीलम् । अत्र वा छन्दसीत्यनेन पूर्वरूपादेशो न ।
(विशेविशे) प्रतिप्रजाम् । अयं मन्त्रः । शत० २ । ३ । २ । १४ ।
व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अप्नवानो भृगवो विद्वांस इह वनेष्वध्वरोषु विशे विशे

विभ्रं चित्रं यमग्निं विरुचुर्विदीपयति सोऽयं धातृभिः प्रथम ईड्यो होता यजि-
ष्टोग्निरिह धायि ध्रियते ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । विद्वांसो यज्ञक्रियासिद्ध्यर्थमुपास्यसक्त-
धनत्वाभ्यामेतमग्निं स्तुत्वा गृहीत्वा वाऽस्यां सृष्टौ प्रजामुत्तानि जन्वतेत्येयु-
रिति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अमवानः) विद्या संतान अर्थात् विद्या पढ़ाकर विद्वान् कर देने-
वाले । (भूगवः) यज्ञविद्या के जाननेवाले विद्वान् लोग (इह) इस संसार में (वनेषु)
अच्छे प्रकार सेवन करने योग्य । (अश्वरेषु) उगासना अग्निहोत्र से लेकर अश्वमेधप-
र्यन्त और शिल्पविद्यामय यज्ञों में । (विशेषे) प्रजा २ के प्रति । (विश्वम्) व्या-
प्तस्वभाव वा । (चित्रम्) आश्चर्यगुणवाले । (यम्) जिम ईश्वर और आग्निको (वि-
रुचुः) विशेष करके प्रकाशित करते हैं । (अयम्) वही । (धातृभिः) यज्ञक्रिया के
धारण करनेवाले विद्वान् लोगोंका (ईड्य) खाज करने योग्य । (प्रथमः) यज्ञ-
क्रिया का आदिसाधन । (होता) यज्ञका ग्रहण करनेवाला । (यजिष्ठः) उपासना
और शिल्पविद्या का हेतु है । उसका । (इह) इस संसार में । (धायि) धारण करते
हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है । विद्वान् लोग यज्ञकी सिद्धि के लिये मुख्य
करके उपास्यदेव और साधन भौतिक अग्नि को ग्रहण करके इस संसार में प्रजाके सुखों
को नित्य सिद्ध करें ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामिन्यस्याऽवत्सार अग्निः । अग्निर्देवता । गायत्री-

इन्द्रः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अस्य प्रत्नामनुयतं शुक्रन्दुदुहेऽअर्हयः ॥ पर्यः

सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अर्हयः । पर्यः ।

सहस्रसामृषिम् सहस्रसाम् । अर्षिम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अस्य) अग्नेः । (प्रत्नाम्) अनादिवर्तमानां पुराणीयनादि-
स्वरूपेण नित्याम् । प्रत्नमिति पुराणानामसु पठितम् । निर्वं० ३।२७ । (अ-
नु) परचादर्थे । (द्युतम्) कारणस्यां दीप्तिम् । अत्र द्युतदीप्तावित्यस्मात् किं
प्रत्ययः । (शुक्रम्) शुद्धं कार्यकरं साधनम् (दुदुहे) प्रपूरयन्ति । अत्र
वर्तमाने लिट् । इरयोरे । अ० ६।४।७६ । अनेनेरेजित्यस्य स्थाने रे आदेशः ।
(अह्यः) अह्वयन्ति व्याप्नुवन्ति सर्वा विद्या ये ते विद्वांसः । अत्राहव्याप्ता-
वित्यस्माद्वाहुलकेनौणादिकः क्रिः प्रत्ययः । महीधरेणां च्ही लज्जायामित्य-
स्य प्रयोगोऽशुद्ध एव व्याख्यात इति । (पयः) जलम् । पय इत्युदकनामसु प-
ठितम् । निर्वं० १।१२। (सहस्रगाम्) या सहस्राण्यमख्यातानि कार्याणि स-
नोति ताम् । (ऋषिम्) कार्यमिद्विप्राप्तिहेतुम् । अत्रेगुपधात्कित् । उ० ४।-
१२५ । अनेन ऋषीगतावित्यस्मादानोरिन्प्रत्ययः । अयं मंत्रः । शन० २।३।२।
१५। व्याख्यानः ॥ १६ ॥

अन्वयः—अह्यो विद्वांसोऽस्याग्नेः सहस्रगामृषिं प्रत्नां द्युतं ज्ञात्वा
शुक्रं पयश्चानुदुदुहे प्रपूरयन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथाग्नेस्स्वगुणमाहितस्य कारणरूपेणानादित्वेन नि-
त्यत्वं विज्ञेयमस्ति । तथैवान्येषामपि जगन्स्थानां कार्यद्रव्याणां कारणरूपेणा-
नादित्वं वेदितव्यमेतद्विदित्वेनानग्न्यादीन्पदार्थान्कार्येषूपकृत्य सर्वे व्यवहाराः
संसाधनीया इति ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अह्यः) मय विद्याओंको व्याप्त करनेवाले विद्वान् लोग ।
(अस्य) इस भौतिक अग्निको । (सहस्रगाम्) अमख्यात कार्योको देने वा । (ऋ-
षिम्) कार्यसिद्धिके प्राप्तिका हेतु (प्रत्नाम्) प्राचीन अनादिस्वरूप से कित्य वर्तमान ।
(द्युतम्) कारण में रहनेवासी दीप्ति को जानकर । (शुक्रम्) शुद्धकार्यो को सिद्ध करने
वाले । (पयः) जलको । (अनु, दुदुहे) अच्छे प्रकार पूरण करते हैं अर्थात् अग्निमें
हवनादि करके वृष्टिमें संसारको पूरण करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जैसे गुणसहित अग्नि का कारणरूप वा अनादिपन से

नित्यपन जानना योग्य है वैसेही जगत के अन्य पदार्थों का भी कारणरूप से अनादिपन जानना चाहिये इनको जानकर कार्यों में उपयुक्त करके सब व्यवहारों की सिद्धि करनी चाहिये ॥ १६ ॥

तनूपाइत्यस्याऽवत्सारष्टपिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अधेश्वरभौतिकी किं कुरुत इत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर और भौतिक अग्नि क्या करते हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

तनूपाऽअग्नेऽसि तन्वृम्मे पाह्यायुर्हाऽअग्नेस्यायु-
मे देहि वर्चोदाऽअग्ने ऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने
यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽआपृण ॥ १७ ॥

तनूपाऽइति तनूपाः । अग्ने । असि । तन्वृम् । मे । पाहि । आयुर्हाऽइत्यायुः
ऽदाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्चोदाऽइति वर्चःऽदाः ।
अग्ने । असि । वर्चः । मे । देहि । अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् ।
मे । आ । पृण ॥ १७ ॥

पदार्थः— (तनूपाः) यस्तनूः सर्वपदार्थदेहान्पाति रक्षति स जगदीश्वरः ।

पालनहेतुभौतिको वा । (अग्ने) सर्वाभिरक्षकेश्वर । रक्षाहेतुभौतिको वा ।
(असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (तन्वृम्) शरीरम् । अत्र
वाच्छन्दसीत्यमिपूर्वइत्यत्रानुवर्तनात्पूर्वरूपादेशो न भवति (मे) मम (पाहि)
पाति वा । (आयुर्हाः) आयुःप्रदः । (असि) भवति वा (आयुः) जीवनम् ।
(मे) मयम् । (देहि) ददाति वा । (वर्चोदाः) यो वर्चो विज्ञानं
ददातीति तत्प्राप्तिहेतुर्वा । (अग्ने) सर्वविद्यामयेश्वर विद्याहेतुर्वा । (असि)
भवति वा (वर्चः) विद्याप्राप्तिं दीप्तिं वा । (मे) मयम् । (देहि) ददाति
वा । (अग्ने) कामानां प्रपूरकेश्वर । कामपूर्तिहेतुर्वा । (यत्) यावद्यस्माद्वा ।

(मे) मम । (तन्वाः) अंतःकरणाख्यस्य बाह्यस्य शरीरस्य वा । (ऊनम्) अपर्याप्तम् । (तत्) तावत्तस्माद्वा । (मे) मम । (आ) समंतात् । (पृण) पूरयति वा । अयं मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । १६ । २० व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यद्यस्मात्त्वं तनूपा असि तत्तस्मान्मे मम तन्वं पाहि । हे अग्ने यद्यस्मात्त्वमायुर्दा असि तत्तस्मान्मे मम पूर्णमायुर्देहि । हे अग्ने यद्यस्मात्त्वं वर्चोदा असि तत्तस्मान्मे मम वर्चः पूर्णविद्यां देहि । हे अग्ने मे मम तन्वा यद्यावद्दूतं बुद्धिबलशौर्यादिकमपर्याप्तमस्ति तत्तावदापृण समन्तात्पूरयेत्येकः । अयमग्निर्यद्यस्मात्तनूपा अस्ति तत्तस्मान्मे मम जाठररूपेण तन्वं पाति । यद्यस्मादयमग्निरायुर्दा आयुर्निमित्तमस्ति तत्तस्मान्मे मम मायुर्देदति । यद्यस्मादयमग्निरवर्चोदा अस्ति तत्तस्माद्वर्चो दीप्तिं ददाति । अयमग्निर्यद्यावन्मे मम तन्वा ऊनमपर्याप्तं तत्तावत् समंतात्पूरयतीति त्रितीयः ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । परमेश्वरेणास्मिञ्जगति यतः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः शरीरायुर्निमित्तविद्याप्रकाशसर्वांगपूर्तिर्निर्मिता तस्मात् सर्वे पदार्थाः स्वस्वरूपं धारयन्ति तथैवास्य सृष्टौ प्रकाशादिगुणवत्त्वादयमग्निर्येतेषां मुख्यः साधकोस्तीति सर्ववेदितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) जगदीश्वर । (यत्) जिसकारण आप । (तनूपाः) सब मूर्तिमान् पादार्थों के शरीरों की रक्षा करनेवाले । (असि) है इससे आप । (मे) मेरे । (तन्वम्) शरीर की । (पाहि) रक्षा कीजिये । हे । (अग्ने) परमेश्वर जैसे आप । (आयुर्दाः) सब को आयु के देनेवाले । (असि) हैं वैसे । (मे) मेरे लिये । (आयुः) पूर्ण आयु अर्थात् सौ वर्ष तक जीवन । (देहि) दीजिये । हे (अग्ने) सर्व विद्यामय ईश्वर जैसे आप । (वर्चोदाः) सब मनुष्यों को विज्ञान देनेवाले । (असि) हैं वैसे । (मे) मेरे लिये भी ठीक २ गुण ज्ञानपूर्वक । (वर्चः) पूर्ण विद्या को ।

(देहि) दीजिये । हे । (अग्ने) सब कामोंको पूरण करनेवाले परमेश्वर । (मे) मेरे । (तन्वाः) शरीरमें । (यत्) जितना । (ऊनम्) बुद्धिबल और शौर्य आदि गुण कम है । (तत्) उतना अंग । (मे) मेरा । (आपृण) अच्छेप्रकार पूरण कीजिये ॥ १ ॥ (अग्ने) यह भौतिक अग्नि । (यत्) जैसे । (तनूपाः) पदार्थोंकी रक्षा का हेतु । (असि) है वैसे जाठराग्निरूपसे । (मे) मेरे । (तन्वम्) शरीरकी । (पाहि) रक्षा करता है । (अग्ने) जैसे ज्ञानका निमित्त यह अग्नि । (आयुर्दाः) सब के जीवनका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी (आयुः) जीवनके हेतु लुधा आदि गुणोंको । (देहि) देता है । (अग्ने) यह अग्नि जैसे । (वर्चोदाः) विज्ञानप्राप्तिका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी । (वर्चः) विद्याप्राप्तिके निमित्त बुद्धिबलादिको । (देहि) देता है तथा । (अग्ने) जो कामनाके पूरण करनेमें हेतु भौतिक अग्नि है वह । (यत्) जितना । (मे) मेरे । (तन्वाः) शरीरमें-बुद्धिआदि सामर्थ्य । (ऊनम्) कम है । (तत्) उतना गुण (आपृण) पूरण करता है ॥ २ ॥ १७ ॥

भावार्थः-- इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । जिसकारण परमेश्वर ने इस संसारमें सब प्राणियों के लिये शरीर के आयुनिमित्त विद्या का प्रकाश और सब अंगोंकी पूरणता रची है इसीसे सब पदार्थ अपने २ स्वरूप को धारण करते हैं इसीप्रकार परमेश्वरकी सृष्टिमें प्रकाश आदि गुणवान् होनेसे यह अग्नि भी सब पदार्थों के पालन का मुख्य साधन है ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वेत्यस्याऽवसरश्चापि । अग्निर्देवता । निचृद्वासी-

पंक्तिरछन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनस्तावेवोपदिश्येते ॥

फिरभी अगले मंत्रमें परमेश्वर और भौतिक अग्निका प्रकाश किया है ॥

इन्धानास्त्वा शतं हिमां धुमन्तं समिधीमहि
व्ययस्वन्तो व्ययस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्नै
सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाब्धयम् ॥ चित्रावसो स्व-
स्ति तैः परमशीय ॥ १८ ॥

इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः । द्युपन्तमिति द्युऽपन्तम् । सम् । इधीमहि ।
 वयस्वन्तः । वयस्कृतमिति वयःऽकृतम् । सहस्वन्तः । सहस्कृतमिति सहःऽकृतम् ।
 अग्ने । सपत्नदम्भनमिति सपत्नऽदम्भनम् । अदब्धासः । अदाभ्यम् । चित्रा-
 वसोचित्रवसोऽइति चित्रऽवसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥ १८ ॥

पदार्थः — (इन्धानाः) प्रकाशयंतः । (त्वा) त्वापन्तगुणं जगदीश्वरं
 प्रकाशादिगुणवंतं भौतिकं वा । (शतम्) शतसंख्याकान्संवत्सरानधिकं वा ।
 (हिमाः) हेमंतर्तुपुक्तानि वर्षाणि । ऋतं हिमाः शतं वर्षाणि जग्व्यासम् । शत०
 २ । ३ । २ । २ १ ॥ (द्युपन्तम्) द्यौरन्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्परमेश्वरे वा
 प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्भौतिके तम् । अत्र धूम्यर्थे प्रशंसार्थे च मनुष्य (सम्)
 सम्यगर्थे । (इधीमहि) जीवेम वा । (वयस्वन्तः) प्रशस्तं पूर्णमायुर्विद्यते येषां ते ।
 अत्र प्रशंसार्थे मनुष्य । (वयस्कृतम्) यो वयः करोति तम् । (सहस्वन्तः) सहस्रं
 सहो विद्यते येषां ते । अत्र धूम्यर्थे मनुष्य । (सहस्कृतम्) यः सहः सहनं करोति
 कारयति वा तम् । (अग्ने) विज्ञातरीश्वर । कार्यप्राप्तोऽग्निर्वा । (सपत्नद-
 म्भनम्) यः सपत्नान् दम्भयतीति तम् । (अदब्धासः) दम्भाहंकारराहिताः ।
 अनुपहिंसिताः । हिनस्ति दम्भेतीति वधकर्ममु पठितम् । निघं० २ । १ ९ ।
 अत्राज्जसेरमुगित्यमुगागमः । (अदाभ्यम्) अहिसनीयम् । (चित्रावसो)
 चित्रमद्भुतं वसु धनं विद्यते यस्मिन्तत्संबुद्धावीश्वर । चित्राणि वसूनि धनानि
 यस्माद्वा स भौतिकः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । (स्वस्ति) प्राप्तव्यं सुखम् ।
 स्वस्तीति पदनामसुं पठितम् । निघं० ५ । ५ । अनेन प्राप्तव्यं सुखं शृण्वते
 (ते) तव तस्य वा । (पारम्) सर्वदुःखेभ्यः पृथग्भूतम् । (अशीय)
 प्राप्तुयाम् ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे चित्रावसो अग्ने जगदीश्वरादब्धासो वयस्वन्तःसहस्व-
न्तोऽदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतं शुभंतं त्वामिन्धानाः सन्तो वयं शतं
हिमाः समिधीमहि प्रकाशयेम जीवेयैवं कुर्वन्नहमपि यत्ते तव कृपाया सर्वदुः-
श्लेभ्यः पारं मत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामित्येकः । अदब्धासो वयस्वन्तः
सहस्वन्तस्त्वा तपदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतमग्ने अग्नि नित्यमिन्धानाः
मदीपयंतो वयं शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीवेमैवं कुर्वन्नहमपि योयं चित्रावसो
चित्रावसुरग्निस्ते तस्य सकाशादारिष्ठादिदुःश्लेभ्यः पारं मत्वा स्वस्ति सुखमशीय
प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैः पुरुषार्थेनैश्वरोपासनयाऽग्न्या-
दिपदार्थेभ्य उपकारकरणेन च सर्वदुःखांतं गत्वा परं सुखं प्राप्नोति शतवर्षपर्यन्तं
जीवितव्यं न च केनाप्येकक्षणमप्यालस्ये स्थातव्यम् । किंतु यथा पुरुषार्थो वर्द्धते
तथैवानुष्ठातव्यमिति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे । (चित्रावसो) आश्चर्यरूप धनबाले । (अग्ने) परमेश्वर
(अदब्धासः) दंभ अहंकार और हिंसादि दोषरहित । (वयस्वन्तः) मणसनीय पूर्ण
अवस्थायुक्त । (सहस्वन्तः) अत्यंत सहन स्वभावसहित (अदाभ्यम्) मानने योग्य ।
(सपत्नदंभनम्) शत्रुओंके नाश करने (वयस्कृतम्) अवस्थाका पूर्ति करने (सहस्कृ-
तम्) सहन करने कराने तथा । (शुभन्तम्) अनन्त प्रकाशबाले । (त्वा) अपका ।
(इन्धानाः) उपदेश और श्रवण करतेहुए हमलोग । (शतं) सौ वर्षतक वा सौसे
अधिक । (हिमाः) हेमन्तःशत्रुयुक्त । (समिधीमहि) अच्छे प्रकार प्रकाश करें वा
जीवे इसप्रकार करता हुआ मैं भी जो । (ते) आपकी कृपासे । सब दुःखों से । (पारम्)
पार होकर । (स्वस्ति) सुख को । (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ (अदब्धासः)
दंभ अहंकार हिंसादि दोषरहित । (वयस्वन्तः) पूर्णः अवस्थायुक्त । (सहस्वन्तः)
अत्यंत सहन करनेवाले । (त्वा) उस (अदाभ्यम्) उपयोग करने योग्य । (सपत्न-
दंभनम्) आग्नेयादि शस्त्रप्रस्त्रविद्या में हेतु होने से शत्रुओं को जिताने । (वयस्कृतम्)
अवस्था को बढ़ाने । (सहस्कृतम्) सहनका हेतु । (शुभन्तम्) अच्छे प्रकार प्रकाश
युक्त । (अग्ने) कार्यों को प्राप्त करानेवाले भौतिक अग्नि को । (इन्धानाः) प्रज्वलित

करते हुए हम लोग । (शतम्) सौ वर्षपर्यंत । (हिमाः) हेमंतऋतुयुक्त । (समिधी-
महि) जीवें इसप्रकार करता हुआ मैं भी जो यह । (चित्रावसो) आश्चर्यरूप धनके
प्राप्तिका हेतु अग्नि है । (ते) उसके प्रकाश से दारिद्र्य आदि दुःखों से । (पारम्) पार
होकर । (स्वस्ति) अत्यंत सुख को । (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ १८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । मनुष्यों को अपने पुरुषार्थ ईश्वर की
उपासना तथा अग्नि आदि पदार्थों में उपकार लेके दुःखों से पृथक् होकर उत्तम ९
सुखों को प्राप्त होकर सौ वर्ष जीना चाहिये अर्थात् क्षणभर भी आलस्य में नहीं रहना
किंतु जैसे पुरुषार्थ की वृद्धि हो वैसा अनुष्ठान निरंतर करना चाहिये ॥ १८ ॥

मन्त्रमिदमस्यावन्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर भी परमेश्वर और अग्नि कैसे हैं सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ॥

**मन्त्रमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथाः सम्प्रणीणाः-
स्तुतेन ॥ सम्प्रियेण धाम्ना समहमायुंता संव-
र्चसा सम्प्रजया मृगयस्पोषेणग्निपीय ॥ १९ ॥**

सम् । न्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगथाः । सम् । अर्चणीयम् ।
स्तुतेन । सम् । प्रियेण । धाम्ना । सम् । अहम् । आयुंता । सम् ।
वर्चसा । सम् । प्रजयेति प्रजया । सम् । गायः । पोषेण ।
ग्निपीय ॥ १९ ॥

पदार्थः— (सम्) समागमे । (न्वम्) परमेश्वरोयं भौतिको वा
(अग्ने) विज्ञानस्वरूपवद्भागप्राप्तिहेतुर्वा । (सूर्यस्य) सवीतर्गतस्य प्राणस्य
सूर्यलोकस्य वा । (वर्चसा) दीप्त्या । (अगथाः) गच्छसि प्राप्नोति वा ।
अत्र सर्वत्र पदे व्यन्त्ययः । वर्तमाने लुङ् मन्त्रे घमहरणशब्दः २ । ४ । ८० । इति
च्येत्लृक् च । (सम्) संगतार्थः । (अर्चणीयम्) वेदविदां मन्त्रद्रष्टृणां विदुषाम् । (स्तुतेन)

प्रशंसितेन । (सम्) एकीभावे । (प्रियेण) प्रसन्नताकारकेण । (धाम्ना) स्थानेना । (सम्) समीचीनार्थे । (अहम्) जीवः । (आयुषा) जीवनेन । (सम्) संगत्यर्थे । (वर्चसा) विद्याध्ययनप्रकाशनेन । (सम्) श्रुत्यर्थे । (प्रजया) संतानेन राजेयन वा । (सम्) प्रशस्तार्थे । (रायस्पोषेण) रायो धनानां भोगपुष्ट्या । (गिमपीय) प्रप्तुयाम् । अत्राशिषि लिङि वा द्वन्द्वसि सर्वे विषयो भवतीति ङागमः । गमहनजन० अ० ६।४।१८। इत्युपधालोपश्च । अयं मंत्रः । शत० २।३। २।२। व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं सूर्यस्य प्राणस्यर्षीणां येन संस्तुतेन सम्प्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा संप्रजया संगयस्पोषेण सह समगथास्तेनैवाहमपि सर्वाणि सुखानि संगिमपीय सम्यक् प्राप्तुयामिन्यक् । योनिः सूर्यस्य प्रत्यक्षस्य सवितृमण्डलस्यर्षीणां संस्तुतेन सम्प्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा संप्रजया संगयस्पोषेण समगथाः संगतोभूत्वा राजने तेन संसाधितेनाहं सर्वाणि व्यवहारसुखानि संगिमपीय सम्यक् प्राप्तुयामिति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्या ईश्वरस्याज्ञापालनेन सम्यक् पुरुषार्थेनान्यादिपदार्थानां संप्रयोगेण तत्सर्वं सुखं प्राप्तुवन्तीति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) जगदीश्वर जो आप । (सूर्यस्य) सब के अंतर्गत प्राण वा (श्रुतीणाम्) वेदमंत्रों के अर्थों को देखनेवाले विद्वानों की जिस । (संस्तुतेन) स्तुति करने । (सम्प्रियेण) प्रसन्नतासे मानने । (संवर्चसा) विद्याध्ययन और प्रकाश करने । (धाम्ना) स्थान । (समायुषा) उत्तम जीवन । (संप्रजया) संतान वा राज्य और (रायस्पोषेण) उत्तम धनों के भोगपुष्टिके साथ । (समगथाः) प्राप्त होते हो । उसी के साथ (अहम्) मैं भी सब सुखोंको । (संगिमपीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ जो । (अग्ने) भौतिक अग्नि पूर्व कहे हुए सबोंके । (समगथाः) संगत होकर प्रकाशको

प्राप्त होता है उस सिद्ध किये हुए अग्निके साथ (अहम्) में व्यवहार के सब मुक्तोंको (संमिमीय) प्राप्त होऊँ ॥ १९ ॥ १९ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेषालंकार है। मनुष्य लोग ईश्वर की आज्ञा का पालन अपना पुरुषार्थ और आग्नि आदि पदार्थों के संप्रयोग से इन सब मुक्तोंको प्राप्त होते हैं ॥ १९ ॥

अंधस्थेत्यस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः । आपो देवताः । भुरिगु-
बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ यज्ञेन कृतशुद्धय ओषध्यादयः पदार्था उपादिश्यन्ते ॥
अथ अगले मंत्र में यज्ञसे शुद्ध किये ओषधी आदि पदार्थों का उपदेश किया है ॥

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्य महोवो भक्षी-
योज्जस्थोज्जैवो भक्षीय रायस्पोर्यस्थ रायस्पोर्ष वो
भक्षीय ॥ २० ॥

अन्धः । स्थ । अंधः । वः । भक्षीय । महः । स्थ । महः । वः । भक्षीय ।
उज्जैः । स्थ । उज्जैम् । वः । भक्षीय । रायः । पोर्षः । स्थ । रायः ।
पोर्षम् । वः । भक्षीय ॥ २० ॥

पदार्थः—(अंधः) अन्नम् । अंध इत्यन्नापसु पठितम् । निघ० २।७।
अदेर्नुम् घौ च । उ० ४ । २१३ अनेनाऽदेरमुन्मत्तयोनुमागमो धकारादेशश्च ।
वा शर्मकरणे सर्परे लोपो वक्तव्य इति विसर्जनीयलोपः । (स्थ) संति । अ-
न्न सर्वत्र व्यत्ययः । (अंधः) प्राप्तं याम्यो रसः । अंध इति पदनामसु पठितम् ।
निघ० ४।२। अनेन प्राप्तव्यो रसो गृह्यते । (वः) सर्वेषामोषध्यादिपदार्थाना-
म् । (भक्षीय) सेवय । (महः) महसि । (स्थ) संति । (महः) महागुण-
समूहम् । (वः) महतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) स्वीकुर्याम् । (उ-
ज्जैः) पराक्रमः । (स्थ) संति । (उज्जैम्) पराक्रमम् । (वः)
बलवतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) सेवय । (रायस्पोषः) वा बहुमु-

शामेनो पुष्टयः । भूमा वै रायस्पोषः । शत० १।१।१२। (स्थ) संति ।
(रायस्पोषम्) उत्तमानां बनानां भोगम् । (वः) चक्रवर्तिराज्यश्रियादिपदा-
र्यानाम् । (भक्षीय) अद्याम् । अयं मंत्रः । शत० २।१।२।२५। व्याख्या-
ताः ॥ २० ॥

अन्वयः—यैऽधःस्थाधोवीर्यवतो वृक्षौषध्यादयः पदार्थाः संति वस्ते-
षां सकाशादहमन्धोवीर्यकरायन्नानि भक्षीय स्वीकृत्याम् । ये महः स्थ म-
होमहांतो वाय्वग्न्यादयो विद्यादयो वा संति वस्तेषां सकाशान्महांसे क्रियासि-
द्धिकरायहं भक्षीय । य ऊर्जःस्थोर्जं रसवतो जलदुग्धघृतमधुफलादयः संति
वस्तेषां सकाशाद्ूर्जं रसमहं भक्षीय भुञ्जीय । ये रायस्पोषः स्थ रायस्पोषो बहुगु-
णसमूहयुक्ताः पदार्थाः संति वस्तेषां सकाशादहं रायस्पोषं बहुशुभगुणैः पोषं
भक्षीय सेवेय ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्जगत्स्यानां पदार्थानां गुणज्ञानपुरःसरं क्रियाकौशलेनो-
पकारं संगृह्य सर्वं सुखं भोक्तव्यमिति ॥ २० ॥

पदार्थः—जो । (अंधः) बलवान् वृक्ष वा ओषधी आदि पदार्थ ।
(स्थ) हैं । (वः) उनके प्रकारसे मैं । (अंधः) वीर्य को पुष्ट करनेवाले अर्जों को ।
(भक्षीय) ग्रहण करूं । जो (महः) बड़े २ वायु अग्निआदि वा विद्या आदि प-
दार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (महः) बड़ी २ क्रियाओं को सिद्धि करने-
वाले कर्मोंका । (भक्षीय) सेवन करूं जो । (ऊर्जः) जल, दूध, घी, मिष्ठ वा फल
आदि रसवाने पदार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (ऊर्जम्) पराक्रमयुक्त रस
का । (भक्षीय) भोग करूं । और जो । (रायस्पोषः) अनेक गुणयुक्त पदार्थ ।
(स्थ) हैं । (वः) उन चक्रवर्ति राज्य और श्रीआदिपदार्थों के मैं । (रायस्पोषम्)
उत्तम २ धनोंके भोगका । (भक्षीय) सेवन करूं ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जगत्के पदार्थोंके गुणज्ञानपूर्वक क्रियाकी कुशलता-
से उपकारको ग्रहण करके सब सुखोंका भोग करना चाहिये ॥ २० ॥

रेवतीरित्यस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः । विंशेदेवा देवताः । उष्णिक्-

छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

अथ विदुषां सत्काराद्योपदिश्याते ॥

अब विद्वानोंके सत्कारके लिये उपेक्ष अगले मंत्रमें किया है ॥

रेवती रमध्वमस्मिन्न्योनावस्मिन्गोष्ठेस्मिन्ल्लोके
स्मिन्तये । इहैव स्त मापगात ॥ २१ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । अस्मिन् । योनौ । गोस्थऽइति गोऽस्थे । अस्मिन् ।
लोके । अस्मिन् । तये । इह । एव । स्त । मा । अप । गातु ॥ २१ ॥

पदार्थः— (रेवतीः) विद्याधनमहिताः प्रशस्ता नीतयो गाव इन्द्रियाणि
पशवः पृथिवीराज्यादियुक्ता यामु ताः । अत्र सुपां मनुगिनि पूर्वसवर्णादेशः
प्रशंसार्थे मनुष्य च । (रमध्वम्) रमणं कर्तुम् । अत्र व्यन्ययः (अस्मिन्) प्र-
त्यये । (योनौ) जन्मनि स्थले वा । (अस्मिन्) समन्ते । (गोष्ठे) गावः
पशव इन्द्रियाणि यस्मिन्स्तिष्ठन्ति तस्मिन् । (अस्मिन्) सेव्यमाने । (लोके)
संसारे । (अस्मिन्) अस्माभिः संपादिते । (इह) निवसनीये गृहे । (इह)
एतेषु । (एव) अवधारणार्थे । (स्त) संति । अत्र व्यन्ययो लङर्थे लोट् च ।
(मा) निषेधे । (अप) दूरात् । (गातु) । गच्छन्तु । अत्र लोट् लङ् पुरुष-
व्यत्ययरच ॥ अथ मंत्रः । शत० गान्० २१०६ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः प्रशस्ता नीत्यादयो रेवती रेवत्यस्ता अस्मिन्न्यो-
नावस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्ल्लोकेऽस्मिन्तये रमध्वं रमतामितिच्छन्तो भवन्त इहेतेष्वेव
नित्यं प्रवर्तताम् । किन्वेतेभ्यो मापगात कदाचिद् मा गच्छन्तु ॥ २१ ॥

भावार्थः—एत विद्वानो निवसन्ति तत्र विद्यादीनां गुणानां निवासात्पूजा
विद्यामुशिताधनवन्त्यो भूत्वा नित्यं सुखेन सह युजन्ते तस्मात्सर्वैरेवमिच्छा

कायाऽस्माकं संगसमीपाद्विद्वांसो विदुषां समीपाच्च वयं कदाचिदूरे मा भवेमेति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो (रेवती) विद्याधन इन्द्रिय पशु और पृथिवी के राज्य आदि से युक्त श्रेष्ठ नीति । (स्त) हैं वे । (अस्मिन्) इस । (योनौ) जन्मस्थल । (अस्मिन्नोष्ठे) इन्द्रिय वा पशु आदि के रहने के स्थान । (अस्मिँल्लोके) संसार वा । (अस्मिन् क्षये) अपने रचे हुए घरोंमें । (रमध्वम्) रमण करें ऐसी इच्छा करते हुए तुम लोग । (इहैव) इन्हीं में प्रवृत्त होओ । अर्थात् । (मापगात्) इनसे दूर कभी मत जाओ ॥ २१ ॥

भावार्थः— जहाँ विद्वान् लोग निवास करते हैं वहाँ प्रजा विद्या उत्तम शिक्षा और धनवाली होकर निरन्तर सुखों से युक्त होती है । इससे मनुष्यों को ऐसी इच्छा करनी चाहिये कि हमारा और विद्वानों का निव्य समागम बना रहे अर्थात् कभी हमलोग विरोध से पृथक् न होवें ॥ २१ ॥

संश्रितेत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । पूर्वार्द्धस्य भुरिगासुरी गायत्री । उपन्वत्यंतस्य गायत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
अथाग्निशब्देन विष्णुर्कारणयुपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्र में अग्निशब्द से विजुली के कर्मों को उपदेश किया है ॥

संश्रितासि विवश्वरूप्यूर्जामाविशगौपत्येन । उप त्वाग्ने
दिवेर्दिवे दोषावस्तर्हिषा व्वयम् । नमोभरन्त
एमसि ॥ २२ ॥

संश्रितेति सम्प्रहिता । अस्मि । विश्वरूपीति विश्वरूपी । ऊर्जा । मा । आ । विश । गौपत्येन । उप । त्वा । अग्ने । दिवेर्दिवे इति दिवेर्दिवे । दोषावस्तरिति दोषावस्तः । ऋषि । व्वयम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ २२ ॥

पदार्थः— (संहिता) सर्वपदार्थः सह वर्तमाना विद्युत् । सर्वव्यापक ईश्वरो वा । (अस्ति) अस्ति ना । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विश्वरूपी) विश्वं सर्व रूपं यस्याः सा । अत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । अ० ४।१।६३।

इति ङीष् प्रत्ययः । (ऊर्जा) वेगपराक्रमादिगुणयुक्ता । (मा) मां । (आ) समंतात् । (विश) विशति । (गौपत्येन) गवाभिन्द्रियाणां पशूनां वा पविः पालकस्तस्य भावः कर्म वा तेन । अत्र पत्यंतपुरोहितदिभ्यो यङ् अ० ५।१।१९८। इति यक् प्रत्ययः । (उप) उपगमर्थे । (त्वा) त्वाम् । (अग्ने) अग्निः । (दिवेदिवे) ज्ञानस्य प्रकाशाय । दिवेदिबदत्पहर्नामसु पठितम् । निघं० १।९। (दोषावस्तः) दोषां रात्रिं वस्ते स्वतेजसाऽऽद्याथ निवारयति सोग्निः दोषेति रात्रिनामसु पठितम् । निघं० २।७। (धिया) कर्मणा प्रज्ञया वा । धीरिति कर्मनामसु पठितम् । निघं० २।१। प्रज्ञानामसु वा । निघं० १।९। (वयम्) क्रियाकांडानुष्ठातारः । (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७। (भरतः) धारयंतः । (आ) समंतात् । (इमांसि) मांसानामः । अग्नेदंतो मसीवीकारादेशः । अयं मंत्रः शत० २।३।२।२७ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— नमोऽन्नं भरतः सन्तो वयं धिया योगिनिविष्टद्रूपेण सर्वेषु पदार्थेषु संहितोर्जा विश्वरूपी गौपत्येन मा मां विश प्रविशति त्वाम्ने तं दोषावस्तारमग्निः दिवेदिवे प्रतिदिनमुपैमसि ॥ २२ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरित्थं वेदितव्यं येनश्चरेण सर्वत्र प्रसूद्रव्येषु विष्टद्रूपो व्याप्तः सर्वरूपप्रकाशश्चेष्टादिरूपवहारहेतुर्विचित्रगुणोऽग्निर्निर्मितस्तस्यैवोपासनं नित्यं कार्यमिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— (नमः) अन्न को । (भरतः) धारण करते हुए इत्यन्ता । (धिया) अपनी बुद्धि वा कर्म से जो । (अग्ने) अग्नि बिजुलीरूपसे । सब पदार्थों के । (संहिता) साथ (ऊर्जा) वेग वा पराक्रम आदिगुणयुक्त । (विश्वरूपी) सब पदार्थों में रूपमुण्युक्त । (गौपत्येन) इन्द्रिय वा पशुओं के पालन करनेवाले जीव के साथ वर्तमान से । (मा) मुझमें । (आविश) प्रवेश करता है । (त्वा) उस ।

(दोषावस्तः) । राज्ञिको अपने तेजसे दूर करने वाले । (अग्ने) विद्युद्रूप अग्निको (दिवेदिवे) ज्ञान के प्रकाश होने के लिये प्रतिदिन । (उपमसि) समीप प्राप्त करते हैं ॥ २२ ॥

भाष्यार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि जिस ईश्वर ने सब जगह मूर्तिमान् द्रव्योंमें बिजुलीरूप से परिपूर्ण सब रूपों का प्रकाश करने चेष्टा आदि व्यवहारोंका हेतु विचित्र गुणवाला अग्नि रचा है उसीकी उपासना नित्य करनी चाहिये ॥ २२ ॥

राजंतमित्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा अपिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरीश्वराग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर ईश्वर और अग्नि के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमान ५ स्वे दमे ॥ २३ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे दमे ॥ २३ ॥

पदार्थः (राजन्तम्) प्रकाशमानम् । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्राग्नरवमेधान्तानां शिल्पविद्यासाध्यामा वा सर्वथा रक्ष्याणां यज्ञानाम् । (गोपाम्) इन्द्रियपञ्चादीनां रक्षकम् । (ऋतस्य) अनादिस्वरूपस्य सत्यस्य कारणस्य जलस्य वा । ऋतमिति सत्यनाममु पठितम् । निघं० ३ । १० । उदकनामसु च । निघं० १ । १२ । (दीदिविम्) व्यवहारयन्तम् । अत्र दिवो त्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य उ० ४ । ७७ इति दिवः किन्मस्यो द्वित्वाभ्यासदीर्घौ च । (वर्धमानम्) हानिरहितम् । (स्वे) स्वकीये । (दमे) दाम्यन्त्युपशाम्यन्ति यस्मिंस्तस्मिन्स्वस्थाने परमात्कृष्टे प्राप्तुमर्हे पदे । अयं मंत्रः शत० २ । ३ । २ । २६ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—नमोभरंतो वयं धियाऽध्वराणां गोपां राजन्तमृतस्य दीदिविं स्वे दमे वर्धमानं जगदीश्वरमुपैमसि नित्यमुपाप्नुम इत्येकः । येन परमात्मनाऽध्वराणां गोपा राजन्तस्य दीदिविः स्वे दमे वर्धमानोऽग्निः प्रकाशितोऽस्ति तं नमोभरन्तो वयं धियोऽपैमसि नित्यमुपाप्नुम इति द्वितीयः ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालंकारः । नमः । भरंतः । धिया । उप । आ । इमसि । अतएव पूर्णत्वं पूर्वाभ्यां पूर्वस्मान्मन्त्रादनुवृत्तिविज्ञेया । परमेश्वरोऽना-
दिस्त्वपस्य जगत्स्य सकाशात्सर्वाणि कार्याणि रचयति भौतिकोऽग्निश्च जल-
स्य आपयेति मन्त्रोऽप्यवतरान्साधयतीति वेद्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः— (नमः) आदि सत्कारपूर्वक । (भरंतः) धारण करते हुए हम
लोग । (धिया) बुद्धि का धीरे । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्रसे लेकर अश्वमेधपर्वत
यज्ञ वा । (उपैमसि) अग्नि पृथिव्यादि की रक्षा करने । (राजंतम्) प्रकाशमान ।
(अतस्मात्) अतः निमित्त कारण के । (दीदिविम्) व्यवहारको करने वा ।
(स्वे) अपने । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होनेवाले पर-
मात्मा को । (उपैमसि) अतः प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥ जिस परमात्मा ने । (अध्वराणाम्)
शिल्पविद्याशास्त्रे यज्ञ वा । (नोपाम्) पश्यादिकी रक्षा करने । (अतस्य) जलके ।
(दीदिविम्) व्यवहारको प्रकाश करने वा । (स्वे) अपने । (इमे) शांतस्वरूप में ।
(वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होनेवाला हुआ अग्नि प्रकाशित किया है उसको । (नमः)
सत्कियासे । (भरंतः) धारण करते हुए हमलोग । (धिया) बुद्धि और कर्मसे ।
(उपैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लोपालंकार है और । नमः । भरंतः । धिया । उप । आ । इ-
मसि । इह : पदोंकी अनुवृत्ति पूर्वमंत्रसे जाननी चाहिये । परमेश्वर आदिरहित
त्वकारणरूपसे संपूर्णकार्योंको रचना और भौतिक अग्नि जलकी प्रतीति के द्वारा सब
व्यवहारों को सिद्ध करता है ऐसा मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

सन इत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराह्णायत्री

मन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाग्निमेण मंत्रेणेश्वर एवोपदिश्यते ॥

अब अग्नि मंत्र से ईश्वरही का उपदेश किया है ॥

स नः प्रितेव सूनवेग्ने सृपायनो भव ॥
सचं वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

यः । नः । पितृवर्ति पिताऽईव । सूनवे । अग्निः । सूपायन इति सुऽउपा
यनः । भवः । सर्वस्वः । नः । स्वस्तये ॥ २४ ॥

पदार्थः—(सः) जगदीश्वरः । (नः) आत्मभ्यम् । (पितृवः) जनक इव ।
(सूनवे) औरसाथ संतानाय । सूत्रित्यपत्यनामसु पठितम् । निघं० २।२।
(अग्ने) ऊँहोमय विज्ञानस्वरूप सर्वपितः । (सूपायनः) सुपद्वर्गतमयने ज्ञा-
नं प्रापणं यस्मात्सः । (भव) भवसि । ज्ञानं तदर्थं ज्ञेयं (सर्वस्व) संयोजय ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्यः । (नः) आपान । (स्वस्तये) सुखाय ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं ज्ञानं प्राप्तं त्वेति त्वं नोऽस्मभ्यं सूपा-
यनो भवसि स त्वं नोऽस्मान् स्वस्तये सततं सुखं दत्तुं कृपय ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । हे सर्वपितृव्यं जगदीश्वर त्वं ज्ञानं विद्वान्
पिता स्वसंतानान् संरक्ष्य सुशिक्ष्य च विद्यामिमांसां त्वं पुत्रेभ्यो ज्ञयति तथै-
व भवानस्मान् निरंतरं रक्षित्वा श्रेष्ठेषु व्यवहारेषु संयुक्तं क्रीडय ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जगदीश्वर जो ज्ञान दृष्टा करके त्वेति (सूनवे) अपने
पुत्रके लिये (पितृव) पिता अच्छे २ गुणोंको । भिखलाता है वो (नः) हमारे लिये ।
(सूपायनः) श्रेष्ठ ज्ञानके देनेवाले । (भव) हैं वैसे । (सः) सो आप (नः)
हमलोगोंको । (स्वस्तये) सुखके लिये । (निरंतर (मन्स्व) संयुक्त क्रीडिये ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें उपमालंकार है । हे सबके पालन करनेवाले परमेश्वर जैसे
कृपा करनेवाला कोई विद्वान् समुप्य अपने पुत्रोंकी रक्षा करे श्रेष्ठ २ शिवा देकर विद्या
धर्म अछे २ स्वभाव और सत्य विद्याआदि गुणोंमें संयुक्त करता है वैगैही आप हमलो
गोंकी निरंतर रक्षा करके श्रेष्ठ २ व्यवहारोंमें संयुक्त क्रीडिये ॥ २४ ॥

अग्ने त्वमित्यस्य सुबन्धुर्भाषिः । अग्निदेवता । सुखिबुहनी छन्दः ।

यध्वजः स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने त्वन्नोऽग्रन्तमऽउत त्राता शिवो भ-
वावरुथ्यः ॥ वसुंरग्निर्वसुश्रवाऽअच्छानति द्यु-
मत्तमं रयिन्दाः ॥ २५ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरुथ्यः ।
वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइति वसुश्रवाः । अच्छ । नति । द्युमत्तममिति
द्युमत्तमम् । रयिम् । दाः । २५ ।

पदार्थः—(अग्ने) सर्वाभिरुक्तेश्वर । (त्वम्) करुणामयः । (नः) अ-
स्माकमस्मभ्यं वा । (अन्तमः) य आन्मान्तःस्थोऽनिनि नीवयति सोनिश्रयितः ।
स उ प्राणस्य प्राणः । केनोपनिषत् । खे० १ मं० २ अनेनान्मान्तःस्थोऽन्तर्या-
मी गृह्यते (उत) अपि । (त्राता) रत्नकः । (शिवः) मंगलमयो मंगलका-
री । (भव) अत्र इच्चोतस्तिष्ठ इति दीर्घः । (वरुथ्यः) योवरूपेषु श्रेष्ठेषु
गुणकर्मस्वभावेषु भवः । (वसुः) वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् यो वा स-
र्वेषु भूतेषु वसति सः । (अग्निः) विज्ञानप्रकाशमयः । (वसुश्रवाः) वसुनि
सर्वाणि श्रवांसि श्रवणानि यस्य सः । (अच्छ) श्रेष्ठार्थं । निषानस्य चेति दी-
र्घः । (नति) सर्वत्र व्याप्नोसि । अत्र एतद्व्यतिरिक्त्यस्मान्लटि मध्यमैकवचने
बहुलं छन्दसीति शपो लुङ् । (द्युमत्तमम्) द्यौः प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते यस्मि-
न्तदतिशयितस्त्वम् । (रयिम्) विद्यान्क्रवत्यादिधनसमूहम् । (दाः) देहि ।
अत्र लोट्यर्थे लुङ् बहुलं छन्दस्यमाह० । अनेनाहभावश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं वसुश्रवा वसुश्रविर्नति सर्वत्र व्याप्नोसि स त्वं
नोस्माकमन्तमन्त्रात्ता वरुथ्यः शिवो भव उतापि नोस्मभ्यं द्युमत्तमं रयिमच्छदाः
सभ्यदेहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरित्थं वेदितव्यं परमेश्वरं विहाय नोस्माकं काश्चिदन्यो रक्षको नास्तीति कुतस्तस्य सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वत्राभिग्यापकत्वादिति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे । (अग्ने) सबकी रक्षा करनेवाले जगदीश्वर जो । (त्वम्) आप । (वसुश्रवाः) सबको सुनने के लिये श्रेष्ठ कानोंको देने । (वसुः) सब प्राणी जिसमें वास करते हैं वा सब प्राणियोंके बीच में बसनेवाले । और । (अग्निः) विज्ञानप्रकाश-युक्त । (नदि) सब जगह व्याप्त अर्थात् रहनेवाले हैं सो आप । (नः) हमलोगोंके । (अन्नमः) अन्तर्यामी वा जीवन के हेतु । (आता) रक्षा करनेवाले । (वरुध्यः) श्रेष्ठ गुण कर्म और स्वभाव में होने । (शिवः) सदा मंगलमय मंगल करनेवाले । (भव) हूजिये और । (उत) भी । (नः) हमलोगों के लिये । (द्युमत्तमम्) उत्तम प्रकारसे युक्त । (रयिम्) विद्याचक्रवर्ति आदि धनों को । (अचक्षु दाः) अच्छे प्रकार दीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि परमेश्वर को छोड़कर और हमारी रक्षा करने वा सब सुखों के साधनों का देनेवाला कोई नहीं है क्योंकि वही अपने सामर्थ्यसे सब जगह परिपूर्ण होरहा है ॥ २५ ॥

तन्त्रेत्त्वस्य सुबंधुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**तन्त्रां शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नायं नूनमीमहे
सखिभ्यः ॥ स नोव्वोधि श्रुधी हवमुरुण्या-
गोऽग्रघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥**

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवः इति दीदिऽवः । सुम्नायं । नूनम् । ईमहे ।

सखिभ्यः इति सखिऽभ्यः । सः । नः । वोधि । श्रुधि । हवम् । उरुण्या ।

नः । अग्रघायतः इत्ययं ऽग्रतः । समस्मात् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (तम्) जगदीश्वरम् । (त्वा) त्वाम् । (शोचिष्ठ) पवित्र-
तम् । (दीदिवः) प्रकाशमयानन्दप्रदः । अत्र दिव्यभातोश्छन्दसि लिङिनि लिट् ।
कसुरचेति लिट् स्थाने कसुः । छन्दस्युभययेति लिङोदशस्य कसोः सार्वधातु-
कत्वादिविभावः । तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः । मनुवसोरुः संतुद्धा
छन्दसीति रुादेशश्च । (सुम्नाय) सुखाय । सुम्नमिति सुखनामसु पठितम्
निघं० ३।६। (नूनम्) निश्चयार्थे । (ईमहे) याचामहे । ईमह इति याञ्चा-
कर्मसु पठितम् । निघं० ३।१०। (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः । (सः) जगदीश्वरः
(नः) अस्मानस्माकं वा । (बोधि) बोधयति । अत्र लङर्थे लुङ् बहुलं
छन्दसीत्यदभावोन्तर्गतो एवर्थश्च । (शुधि) शृणु । अत्र ह्यचोतस्तिङ् इति
दीर्घः । बहुलं छन्दसीति भ्रोलुक् । शृणु० इति हेर्भादेशश्च । (हवम्)
श्रोतुं आह्वयितुमर्हं स्तुतिसमर्हं यज्ञम् । (उन्मय) मत्त । अत्र कएद्वायाकृतिग
णत्वादुरुषशब्दाद्यक् तनोन्येषामीति दीर्घः । (नः) अस्मान् । अत्र नश्च धातु-
स्थोरुषुभ्यः । अ० ८।१।२० इति एकारादेशः (अयायनः) "यः परस्यायामि-
च्छन्वयायति" ततः । आचार्यमर्हानिहोति भवन्त्ययश्च-दाच्छन्दसि परं च्छा-
यां वयजिति । यद्यमरवायस्यादिति । प्रकृतस्त्ववाधनार्थमाकारं शास्ति
अ० ३।१।८। अस्मिन्सूत्रे भाष्यकारस्य व्याख्यानशब्देनेदं सिद्धयतीति बोध्यम्
(समस्मात्) सर्वस्मात् । समशब्दोत्र सर्वपर्यायः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे शोचिष्ठ दीदिवो जगदीश्वर वयं नोस्माकं सखिभ्यश्च नूनं
सुम्नाय तं त्वामीमहे यो भवान् नोस्मान्वोधि सम्यग्निज्ञानं बोधयति सः त्वं
नोऽस्माकं हवं शुधि कृपया शृणु नोस्मान्ममस्मान्सर्वस्मादघायनः परपीडाकरणक-
पात्पापादुरुष्य सततं पृथक् मत्त ॥ २६ ॥

भावार्थः— सर्वमनुभूयैः स्वार्थं स्वमित्रार्थं सर्वप्राणवर्थं च सुखमा

ये परमेश्वरः प्रार्थनीयस्तथैवाचरणं च कार्यम् । प्रार्थितः सन् जगदीश्वरोऽथ
नीचिबृत्तिमिच्छुकान्मनुष्यान् स्वसक्त्या सर्वेभ्यः पापेभ्यो निवर्त्यति तथैव स्व-
विचारपरमपुरुषार्थाभ्यां सर्वेभ्यो निवर्त्य धर्माचरणे सर्वमनुष्यैर्नित्यं प्र-
वर्तितव्यमिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे । (शोचिषः) अत्यन्त दुःस्वस्वम् । (दीदिवः) स्वयंप्रकाशमान
आनेन्दके देनेवाले जगदीश्वर हमलोग वा । (नः) अपने । (सखिभ्यः) मित्रोंके ।
(मुन्नाय) सुखके लिये । (तत्त्वा) आपसे । (हमहे) याचना करते हैं तथा जो आ-
प । (नः) हमको । (बोधि) अच्छे प्रकार विज्ञानको देने हैं । (सः) मो आप ।
(नः) हमारे । (हवम्) मुनने मुनाने योग्य मनुजसमूह यज्ञको । (श्रुति) कृपा क-
रके श्रवण कीजिये और (नः) हमको । (समम्मात्) सब प्रकार । (अधायनः)
पापाचरणोंसे अर्थात् हमेंको पीडा करनेवाले पापोंसे । (उरुष्य) अलग रखिये ॥ २६ ॥

भाषार्थः— सब मनुष्योंको अपने मित्र और सब प्राणियोंके सुखके लिये प-
रमेश्वरकी प्रार्थना करना और वैसाही आचरणभी करना कि जिससे प्रार्थित किया हुआ
परमेश्वर अधर्मसे अलग होनकी इच्छा करनेवाले मनुष्योंको अपनी सत्तासे पापोंसे पृथक्
कर देता है वैसेही उन मनुष्योंकोभी पापोंसे बचकर धर्मके करनेमें निरंतर प्रवृत्त होना
चाहिये ॥ २६ ॥

इहं ह्यदिति इत्यरय श्रुतवंधुर्ऋषिः । अग्निदेवता । विराड्गायत्री छन्दः ।

पङ्कजः स्वरः ॥

पुनःसकिमर्थःप्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

इह एह्यदितिऽएहि काम्याऽएत ॥ मयि वः

कामधरं गाम्भूयात् ॥ २७ ॥

इहे । आ । इहि । अदिते । आ । इहि । काम्याः । आ । इत ॥ मयि ।

वः । कामधरं गामिति कामऽधरणम् । भूयात् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (इहे) इहा पृथिवी । इहेति पृथिवीनामसु पठितम् । निम्नः

१।१। (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (अदिते) नाशरहिता राजनीतिः । अदितिरिति पदनामसु पठितम् । निषं० ४।१। अनेनात्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । (काम्याः) काम्यंत इष्यन्ते ये पदार्थास्ते । (आ) समंतात् । (एत) बन्तु प्राप्नुवन्तु । (मयि) मनुष्ये । (वः) तेषां काम्यानां पदार्थानाम् । (कामधरणम्) कामानां धरणं स्थानम् । (भूयात्) ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर भवत्कृपयेडेयं पृथिवी मम राज्यकरणायेहि समंतात्प्राप्नुयात् । एवमदितिः सर्वमुखप्रापिका नाशरहिता राज्यनीतिरेहि प्राप्नुयात् । एवं हे भगवन् पृथिवीराज्यनीतिभ्यां मह्यं काम्याः पदार्था एत समंतात्प्राप्नुवन्तु तथा मयि वस्तेषां काम्यानां पदार्थानां कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः काम्यानां पदार्थानां कामना सततं कार्या तत्प्राप्तये जगदीश्वरस्य प्रार्थनापुरुषार्थश्च । नहि कश्चिदप्येकक्षणमपि कामान् बिहाय स्थातुमर्हति । तस्मादधर्म्यव्यवहारान्कामनां निवर्त्य धर्म्य व्यवहारे यावती वर्धयितुं शक्या तावती नित्यं वर्द्धनीयेति ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर आपकी कृपासे । (इहे) यह पृथिवी मुझको राज्य करने के लिये । (एहि) अवश्य प्राप्त हो । तथा अदिते सब सुखों को प्राप्त करानेवाली नाशरहित राजनीति । (एहि) प्राप्त हो इसी प्रकार हे भगवन् अपनी पृथिवी और राजनीतिके द्वारा । (काम्याः) इष्ट २ पदार्थ । (एत) प्राप्त हों तथा । (मयि) मेरे बीच में । (वः) उन पदार्थों की । (कामधरणम्) स्थिरता यथावत् हो ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको उत्तम २ पदार्थों की कामना निरंतर करनी तथा उनकी प्राप्तिके लिये परमेश्वर की प्रार्थना और सदा पुरुषार्थकरना चाहिये कोई मनुष्य अच्छी वा बुरी कामनाके बिना क्षणभरभी स्थित होनेको समर्थ नहीं होसकता इससे सब मनुष्योंको अधर्मयुक्त व्यवहारोंकी कामनाको छोड़कर धर्मयुक्त व्यवहारोंकी जितनी इच्छा बढ़सके उतनी बढ़ानी चाहिये ॥ २७ ॥

सोमानमित्यस्य प्रबन्धुर्ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । विराट् गायत्री छन्दः ।

पदजः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥
किरुस जगदीश्वरकी किसलिये प्रार्थना करनी चाहिये इसविषयका उपदेश-
अगले मंत्रमें किया है ॥

सोमान् स्वरणाङ्कगुहि ब्रह्मणस्पते ॥ क-
र्त्तवितं य औशिजः ॥ २८ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कर्त्तवितम् । यः ।
औशिजः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(सोमानम्) सुनोति निष्पादयत्योषधिसारान् विद्यासिद्धी-
श्च येन तम् । (स्वरणम्) सर्वविद्याप्रवक्ताम् । (कृणुहि) संपादय । (ब्रह्म-
णस्पते) सनातनस्य वेदशास्त्रस्य पालकेभ्यः । (कर्त्तवितम्) कर्त्तव्य विद्याध्य-
यनकर्मम् । साध्वी नीतिः कर्त्ता सा ब्रह्मी विद्यते यस्य विद्या जिगृक्षोस्तम् ।
अत्र भूम्यर्थे मनुष्य । कर्त्तव्यतायाः संज्ञायां मनौ संप्रसारणं कर्तव्यम् । अ० ६।
१।३७ इति वार्तिकेन संप्रसारणादेशः । आसन्दबिदष्टीवच० अ० ८।२।१२।
इति निपातनान्मकारस्थानं वकारादेशश्च (यः) विद्वान् । (औशिजः) यः
सर्वा विद्या वष्टि स उशिक् तस्य विद्यापुत्र इव । यास्कमुनिरिमं मंत्रमेवं स-
माचष्टे । सोमानं सोतारं प्रकाशनवतं कुरु ब्रह्मणस्पते कर्त्तवितमिव य औशिजः
कर्त्तवान् कर्त्तव्यतामौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोपि त्वयं मनुष्य
कश्च एवाभिषेतेः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवतं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ नि-
रु० ६।१०। अथ मन्त्रः । शन० २।३।२।३० व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते त्वं योहमौशिजोऽस्मि तं कर्त्तवितं स्वरणं सो-
मानं मां कृणुहि संपादय ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । पुत्रो द्विविध एक औरसो द्वितियो विद्यातः । सर्वैर्मनुष्यैरीश्वर एतदर्थं प्रार्थनीयः । यस्माद्वयं विद्याप्रकाशितैः सर्व-
क्रियाकुशलैः प्रीत्या विद्याध्यापकैः पुत्रैषु कर्ता भवेमेति । २८ ।

पदार्थः—हे । (ब्रह्मणस्ते) सनातन वेदशास्त्रके पालन करनेवाले जग-
दीश्वर आप । (यः) जो मैं । (औशिजः) सब विद्याओंके प्रकाश करनेवाले विद्वान्
के पुत्रके तुल्य हूं उस मुक्तका । (कर्त्तावंतम्) विद्या पढ़नेमें उत्तम नीतियोंसे युक्त ।
(स्वरणम्) सब विद्याओंका कहने और । (सोमानम्) अग्निधियोंके रसोंका निष्का-
लेन तथा विद्याकी सिद्धि करनेवाला । (कृणुहि) कीजिये ॥ ऐसाही व्याख्यान इस
मंत्रका निरुक्तकार यास्क मुनि जी नेभी किया है सो पूरे लिखे हुए संस्कृतमें देख
लेना ॥ २८ ॥

भावार्थः—हम मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है पुत्र दो प्रकारके होते हैं एकतो
औरस अर्थात् जो अपने वीर्यमें उत्पन्न होता और दूसरा जो विद्या पढ़ानेके लिये विद्वान्
प्रकिया जाता है । हम सब मनुष्योंको इसलिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये कि जिस
से हमलोग विद्यासे प्रकाशित सब क्रियाओंमें कुशल और प्रीतिमें विद्याके पढ़ानेवाले
पुत्रोंसे युक्त हों ॥ २८ ॥

यो रेवानित्कस्य मेधातिथिश्चापि । बृहस्पतिर्देवता । गायत्री छन्दः ।

पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर वह ईश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

यो रेवान्योऽग्रमविहा व्वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः ॥

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहेत्यमीऽवहा । वसुविर्दिनि वसुऽवित् । पुष्टि-
वर्द्धनऽवित् पुष्टिवर्द्धनः । सः । नः । सिषक्तुनि सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यः) ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मदीश्वरः । (रेवान्) विद्याधनवान् ।
अत्र गणेशव्दान्मनुष्य । छन्दसीरः । अ० ८ । २ । १५ । इति मकारस्याने-

वकारादेशः । रपेर्मतो संवसारणं बहुलं वक्तव्यम् । अ० ६ । १ । ३७
इति वार्तिकेन वकारस्थाने संवसारणादेशश्च । (यः) मर्यादा । (अमीवहा)
योऽमीवानविद्यादिरोगानहंति सः । (वसुविद्) यो वसुनि सर्वाणि वस्तूनि
यथावद्वेत्ति वेदयति वा सः (पुष्टिवर्द्धनः) पुष्टं शरीरात्मबलं धातुसाम्यं च
वर्द्धयतीति । (सः) परमात्मा । (नः) अस्मान् । (मिषक्तु) संयोजयतु ।
पचसमवय इत्यस्माच्छेषः स्थाने बहुलं वृन्दमीति श्लुवद्वन्द्वं वृन्दमीत्यभ्यास-
स्येकारादेशश्च । (यः) उक्तो वक्तव्यमाह । (वरः) शीघ्रकारी । अथ मंत्रः
शत० २।३।२।३० व्याख्यातः ॥ २६ ।

अन्वयः— यो रेवानमीवहा वसुविद्विष्टवर्द्धनस्तुरो ब्रह्मणस्पतिर्जगदीश्वरो-
स्ति स नोऽस्मान् शुभगुणैः कर्मभिरत्र सह मिषक्तु संयोजयतु ॥ २६ ॥

भावार्थः— यदिदं विश्वस्मिन्धनमस्ति तदिदं सर्वं जगदीश्वरस्यैव वर्तते ।
मनुष्यैर्यादृशी प्रार्थनेश्वरस्य क्रियते स्वर्गपि तादृश एव पुरुषार्थः कर्तव्यः । यथा
नैव रेवानिनीश्वरस्य विशेषणपुक्त्वा च वसुविद्वत् कृत्योक्तं किं तर्हि
स्वेनापि परमपुरुषार्थेन धनवृद्धिरक्षणं कर्तव्यं । यथा सर्वाभ्यासि तथैव
मनुष्यैरपि रोगा नित्यं हन्तव्याः । न वसुविद्वन्मिषक्तु यथाशक्ति पदार्थ-
विद्या कार्या । यथा स सर्वेषां पुष्टिवर्द्धनस्तथैव सर्वेषां नित्यं पुष्टिवर्द्धनीया ।
यथा स शीघ्रकारी तथैवपुष्टानि कार्याणि शीघ्रं कर्तव्यानि । यथा तस्य शुभमु-
ण्कर्तव्यमप्यर्था प्रार्थना क्रियते तथैव सर्वान्मनुष्यापरमप्रयत्नेन शुभगुणवर्षाचर-
णेन सह वर्त्तमानान् नित्यं संयोजयत्विति ॥ २६ ।

पदार्थः— (यः) जो वेदशास्त्र का ज्ञान करने । (रेवान) विद्याआदि अनंत
धनवान् । (अमीवहा) अविद्या आदि रोगोंको दूर करने वा कराने । (वसुविद्)
स । वसुओंको यथावत्ज्ञानने । (पुष्टिवर्द्धनः) पुष्टि अर्थात् शरीर वा आत्माके बलको-

बढाने और । (तुरः) अच्छे कामों में जल्दी प्रवेश करने वा करनेवाला जगदीश्वर है । (सः) वह । (नः) हमलोगों को उत्तमरु कर्म वा गुणोंके साथ । (सिषक्तु) संयुक्त करे ॥ २१ ॥

भावार्थः— जो इस संसार में धन है सो सब जगदीश्वर काही है मनुष्य लोग जैसी परमेश्वरकी प्रार्थना करे वैसाही उनको पुरुषार्थभी करना जैसे विद्या आदि धनवाला परमेश्वर है ऐसा विशेषण ईश्वर का कह वा सुनकर कोई मनुष्य कृतकृत्य अर्थान् विद्या आदि धनवाला नहीं होसकता किन्तु अपने पुरुषार्थमें विद्या आदि रोगों को धनकी वृद्धि वा रक्षा निरंतर करनी चाहिये जैसे परमेश्वर अविद्या आदि रोगोंको दूर करनेवाला है वैसे मनुष्योंको भी उचित है कि आप भी अविद्या आदि रोगों को निरंतर दूर करें जैसे वह वस्तुओं को यथावत जानता है वैसे मनुष्यों को भी उचित है कि अपने सामर्थ्यके अनुसार सब पदार्थ विद्याओं को यथावत जाने जैसे वह सबकी पुष्टि को बढाता है वैसे मनुष्यभी सबके पुष्टि आदि गुणोंको निरंतर बढावें जैसे वह अच्छे कामोंको बनाने में शीघ्रता करता है वैसे मनुष्यभी उत्तमरु कार्योंको त्वगमें करें और जैसे हम लोग उस परमेश्वर की उत्तम कर्मोंके लिये प्रार्थना निरंतर करते हैं वैसे परमेश्वर भी हमसब मनुष्यों को उत्तम पुरुषार्थमें उत्तमरु गुण वा कर्मोंके आचरण के माथ निरंतर संयुक्त करे ॥ २२ ॥

मानइत्यस्य ममवृत्तिवर्णिगृहिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । निचृद्गायत्री-

उन्दः । पृजः स्वर ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय उत्पुपदिश्यते ॥

फिरभी उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**मानः शंसोऽअररुपो धृतिः प्रगाहृत्यस्य ॥ रत्ना-
गो ब्रह्मणास्पते ॥ ३० ॥**

मानः । शंसः । अररुपः । धृतिः । प्रणक्तु । मनुष्यस्य । रत्नः । नः । ब्रह्मणः ।
पते ॥ ३० ॥

पदार्थः— (मा) निषेधार्थ । (नः) अस्माकम् । (शंसः) शंसति

स्तुवंति यस्मिन्सः । (अररुषः) राति ददाति स ररिवान् । न ररिवानररिवान-
तस्य । (धूर्तिः) हिंसा । (प्रणक्) प्रणश्यतु । अत्र लोट्थे लुङ् । मंत्रेणसव्ह-
रण० इति च्लेलुङ् च । (मर्त्यस्य) मनुष्यस्य । मर्त्य इति मनुष्यनामसु पठितम्
निघ० २ । ३ । (रत्) पालय । अत्र द्वय चोतस्तिङ् इति दीर्घः । (नः)
अस्मान् । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर । षष्ठ्याः पतिपुत्र० अ० ८ । ३ । ५ ।
इति त्रिसर्जनीयस्य सकारादेशः ॥ अयं मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । ३ । ५ ।
व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मणस्पते भवत्कृपया नोस्माकं शंसो मा प्रणक् कदाचि-
न्मा प्रणश्यतु । याऽररुषः परस्वादायिनो मर्त्यस्य धूर्तिर्हिंसास्ति तस्याः सकाशा-
ओस्मान् सततं रत्न ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्यः सदा प्रशंसनीयानि कर्माणि कर्तव्यानि नेतराणि
कस्यचिद्रोहो दुष्टानां संगश्च नैव कर्तव्यः । धर्मस्य रत्न-श्वरोपासनं च सदैव कर्त-
व्यमिति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आपकी कृपामे । (नः) हमारी
वेदविद्य । (मा) (प्रणक्) कभी नष्ट मतहो और जो । (अररुषः) दान आदि
धर्मरहित परधन ग्रहण करनेवाले । (मर्त्यस्य) मनुष्यकी । (धूर्तिः) हिंसा अर्थात्
द्रोह है उससे । (नः) हमलोगोंकी निरंतर । (रत्न) रत्ना कीजिये ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्योंको सदा उत्तम २ काम करना और बुरे २ काम छोड़ना
तथा किसी के साथ द्रोह वा दुष्टोंका संगर्भो न करना और धर्मकी रक्षा वा परमेश्वरकी
उपासनः स्तुति और प्रार्थना निरंतर करनी चाहिये ॥ ३० ॥

महित्रीणामित्यस्य सप्तभूतवर्षाणिश्रृषिः । आदित्यो देवता । विराज्ञायत्री-

छन्दः । पहलः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिरभी उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगलेमंत्रमें
किया है ॥

महि त्रीणामवोस्तु युजन्मितस्यार्यम्णाः दुराधर्ववरुणस्य ॥ ३१ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । युजन्म् । मित्रस्य । अर्यम्णाः । दुराध-
र्वमिति दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (महि) महत् । (त्रीणाम्) त्रयाणां सकाशात् । अत्र
वा छेदसि सर्वे विधयो भवन्तीति त्रेत्रय इति त्रयादेशो न । (अवः) रक्षाणादि-
कम् । (अस्तु) भवतु । (युजन्म्) योजनीतिः प्रकाशः क्षिपति निवसति यस्मि-
स्तत् । (मित्रस्य) बाह्याभ्यन्तरस्थस्य प्राणस्य । (अर्यम्णाः) य ऋच्छति
नियच्छत्याकर्षणेन पृथिव्यादीन्मि सूर्यलोकस्तस्य । श्वन्तुक्तपूषन् । ३०
१ । १५७ । अनेनायं निषानितः । (दुराधर्षम्) दुर्यन्ताधर्षितुं योग्यं दृढम् ।
(वरुणस्य) वायोऽत्रैलस्य वा । वरुण इति पदनामसु पठितम् । तिघः ५५२
अनेन प्रातिसाधनो गृहपते । अयं मंत्रः गन् ० २ । ३ । २ । ३ ७ व्याख्यातः
॥ ३१ ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मणस्पते तव कृपया मित्रस्यार्यम्णां । वरुणस्य च त्रीणां
सकाशाभोस्माकं युजन् दुराधर्षं महद्वेदोऽस्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः— अत्र पूर्वस्मान्मंत्राद्व्यवस्थेति । नः । इति पदद्वयानुवृत्ति
विज्ञेया । यनुष्यस्मर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः स्वस्यान्येषां च न्यायेन रक्षणं कृत्वा
राज्यपालनं कार्यमिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आप की कृपामे । (मित्रस्य) बाहिर
वा भीतर रहनेवाला जो प्राणवायु तथा । (अर्यम्णाः) जो आकर्षण से पृथिवी आदि पदा-
र्थोंको धारण करनेवाला सूर्यलोक और । (वरुणस्य) जल । (त्रीणाम्) इन तीनोंके
प्रकाशसे । (नः) हमलोगोंके । (युजन्म्) जिसमें नीतिका प्रकाश निवास करता है
वा । (दुराधर्षम्) अतिकष्टस ग्रहण करने योग्य दृढ । (महि) बड़े वेदविद्याकी ।
(अवः) रक्षा । (अस्तु) हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में पूर्व मंत्रसं । (ब्रह्मणस्पते) (नः) इन दो पदों की

अनुवृत्ति जाननी चाहिये । मनुष्यों को सब पदार्थों से अपनी वा औरों की न्यायपूर्वक रक्षा करके यथावत् राज्य का पालन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

नहि तेषामित्यस्य सप्तधृतिर्वाक्यणिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । निचृद्गायत्री-
छन्दः । षड्जनः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नहि तेषाममा च न नाध्वसु वारणेषु ॥ ईशं
रिपुघशंसः ॥ ३२ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । च न । न । अध्वस्विन्यध्वसु । वारणेषु । ई-
शं । रिपुः । अघशंसः सः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधार्थः । (तेषाम्) परमेश्वरगोपामकानां सूर्यप्र-
काशस्थितानां वा । (अमा) गृहेषु । अमेति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४।
(च न) अपि । (न) निषेधार्थः । (अध्वसु) मार्गेषु । (वारणेषु) वारयन्ति
येयुर्द्वैस्तेषु वा वारयन्ति ये चोरदस्युव्याघ्रादयो येषु तेषु । (ईशं) समर्थो भवामि
। (रिपुः) शत्रुः । (अघशंसः) योऽघानि पापानि कर्माणि शंसति सः । अ-
यं मंत्रः । शनः २।३।२।३७। व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—य ईश्वरो पासकास्तेषाममा गृहेष्वध्वसु वारणेषु च नाप्यघशंसो
रिपुर्नद्युत्तिष्ठते न खलु तान् क्लेशयितुं शक्नोति तं तांश्चाहमीशे ॥ ३॥

भावार्थः—ये धर्मात्मानाः सर्वोपाकारकाः सन्ति नैव क्वापि तेषां भयं
भवति येऽज्ञातशत्रवे नैव तेषां कश्चिदपि शत्रुर्जायते ॥ ३२ ॥

पदार्थः—जो ईश्वरकी उपासना करनेवाले मनुष्य हैं । (तेषाम्) उनके ।
(अमा) गृह । (अध्वसु) मार्ग । और । (वारणेषु) चोर शत्रु डाकू व्याधू आदिकें
निवारण करनेवाले संग्रामोंमें । (च न) भी । (अघशंसः) पापरूप कर्मोंका कथन
करनेवाला । (रिपुः) शत्रु । (नहि) नहीं स्थित होता और । (न) न उनको क्लेश
देनेको समर्थ हो सकता उस ईश्वर और उन धार्मिक विद्वानोंके प्राप्त होनेको मैं । (ई-
शं) समर्थ होता हूं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— जो धर्मात्मा वा सबके उपकार करनेवाले मनुष्य हैं उनको भय कहीं नहीं होता और शत्रुओंसे रहित मनुष्यका कोई शत्रुभी नहीं होता ॥ २२ ॥

ते हीत्यस्य वारुणिः सप्तधृतिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । विराड् गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

आदित्यानां किं कर्मास्तीत्युपदिश्यते ॥

आदित्योका क्या २ कर्म हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ॥
ज्योतिर्यच्छन्त्यजसम् ॥ ३३ ॥**

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति ।
अजसम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(ते) पूर्वोक्ताः । (हि) निश्चये । (पुत्रासः) मित्रार्यप वरुणाः । (अदितेः) अखंडितायाः कारणशक्तः । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (जीवसे) जीवितुम् । (मर्त्याय) मनुष्याय । (ज्योतिः) तेजः । (यच्छन्ति) ददति । (अजसम्) निरंतरम् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३७ व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—येऽदितेः पुत्रासः पुत्रास्ते हि मर्त्याय जीवसेऽजसं ज्योतिः प्रच्छन्ति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—एते कारणादुत्पन्नाः प्राणवाय्वादयो नित्यं ज्योतिः प्रयच्छन्तः सर्वेषां जीवनाय मरणाय वा निमित्तानि भवन्तीति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—जो (अदितेः) नाशरहित कारणरूपी शक्तिके । (पुत्रासः) बाहिर भीतर रहनेवाले प्राण सूर्यलोक पवन और जलआदि पुत्र हैं । (ते) वे (हि) ही । (मर्त्याय) मनुष्योंके मरणे वा । (जीवसे) जीनेके लिये । (अजसम्) निरंतर । (ज्योतिः) तेज वा प्रकाशको । (यच्छन्ति) देते हैं ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो ये कारण रूपी समर्थ पदार्थोंसे उत्पन्न हुए प्राण सूर्यलोक वायु-

वा. जल आदिपदार्थ हैं वे ज्योति अर्थात् तेजको देते हुए सब प्राणियोंके जीवन वा मरनेके लिये निमित्त होते हैं ॥ ३३ ॥

कदाचनेत्यस्य मधुच्छन्दा श्रुषिः । इन्द्रो देवता । पथ्या वृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

यह इन्द्र कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्रं सश्वासि दाशुषे ।
उपोपेन्नु मघवन्भूयऽइन्नुते दानं देवस्य पृ-
च्यते ॥ ३४ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वासि । दाशुषे । उपोपे-
त्युप । उपऽइत् । नु । मघवन्भूयः । मघऽवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् ।
देवस्य । पृच्यते ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले । (चन) आकांक्षायाम् । (स्तरीः)
यः मुखैः स्तृणात्याच्छादयति सः । अत्र अनेन ७० ३।१२०। इति ईः प्र-
त्ययः । (असि) भवति । (न) निषेधार्थे । (इन्द्र) मुखप्रदेश्वर । (सश्-
सि) जानासि प्रापयसि वा । सश्चतीति गतिकर्मसु पठितम् । निघं० २।१४।
(दाशुषे) विद्यादिदानकर्त्रे । (उपोप) सामीप्ये । (इत्) एति जानात्यनेन
तदिज्ज्ञानम् । (नु) क्षिप्रम् । न्विति क्षिप्रनामसु पठितम् । निघं० २।१५।
(मघवन्) परमश्रनवन् । (भूयः) पुनः । (इत्) एव । (नु) क्षिप्रे । (ते)
तव । (दानम्) दीयमानम् । (देवस्य) कर्मफलप्रदातुः । (पृच्यते) संबध्य-
ते ॥ अथ मंत्रः । शत० २।३।२।३८। न्यारूपातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यदा त्वं स्तरीरसि तदा दाशुषे कदाचनेन्मु न सश्वासि
तदा हे मघवन् देवस्य ते तव दानं तस्मै दाशुषे भूयः कदा चनेन्नु मोष-
पृच्यते ॥ ३४ ॥

भावार्थः— यदीश्वरः कर्मफलप्रदाता न स्यात्तर्हि न कश्चिदपि जीवो व्यवस्थया कर्मफलं प्राप्नुयादिति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—इ । (इन्द्र) मुख देनेवाले ईश्वर जो आप । (स्तरीः) सुखोंसे आच्छादन करनेवाले । (आसि) हैं और । (दाशुषे) विद्याआदि दान करनेवाले मनुष्यके लिये । (कदाचन) कभी । (इत्) ज्ञानको । (नु) शीघ्र । (सञ्चासि) प्राप्त । (न) नहीं करते तो उस कालमें हे । (मधवन्) विद्यादि धनवाले जगदीश्वर । (देवस्य) कर्म फलके देनेवाले । (ते) आपके । (वानम्) विषे हुए । (इत्) ही ज्ञानको । (दाशुषे) विद्यादि देनेवालेके लिये । (भूयः) फिर । (नु) शीघ्र । (उपोपृच्छते) प्राप्त । (कदाचन) कभी । (न) नहीं होता ॥ ३४ ॥

भावार्थः—जो जगदीश्वर कर्मके फलको देनेवाला नहीं होता तो कोईभी प्राणी व्यवस्थाके साथ किसी कर्मके फलको प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ३४ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । निचृदायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

तस्य जगदीश्वरस्य कीदृश्यः स्तुतिप्रार्थनीपासनाः कार्या-
इत्युपदिश्यते ॥

इस जगदीश्वरकी कौसी स्तुति प्रार्थना और उपासना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गोदेवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

तत् । सवितुः वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । य । प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(तत्) वक्ष्यमाणम् । (सवितुः) सर्वस्य जगतः प्रसवितुः । सविता वै देवानां प्रसविता तपोहास्वा एते सवितृमत्सूना एव सर्वे कामाः समुद्भवन्ते । शत० २ । ३ । १२ । ३६ । (वरेण्यम्) अतिश्रेष्ठम् । अत्र वृक्ष एवम् । उ० ३ । १९६ अनेन वृक्षधातोरैण्यप्रत्ययः । (भर्गः) मृज्जंति पापानि दुःखमूलानि येनतत् । अन्वयजिष्णुजि० उ० ४ । २२३

इति अस्त्रयातोरनुन्मत्ययः कवगादेशश्च । (देवस्य) प्रकाशमयस्य शुद्धस्य-
सर्वमुखमदातुः परमेश्वरस्य । (धीमहि) दधीमहि । अत्र दुर्धन्यातोः प्रार्थनार्था-
लिङ् छन्दस्युपयेयाध्यातुकत्वाच्छब्दः न । आतो पठ्येत्त्यकारलोपश्च ।
(धियः) प्रज्ञा बुद्धीः । धीरिति प्रज्ञानामसु पाठितम् । निघं० ३ । ६ ॥
(यः) सविता देवः परमेश्वरः । (नः) अस्माकम् । (म) प्रकृष्टार्थे ।
(प्रोदयात्) प्रेरयेत् ॥ अथ मंत्रः । शत० २ । ३ । २ । ३ ६ व्याख्ययतः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—नयं सवितुर्देवस्य परमेश्वरस्य यद्वरेण्यं भर्गः स्वरूपमस्ति
तद्दीमहि । यः सविता देवोन्तर्यामी परमेश्वरः स नोस्माकं धियः प्रोदयात्
प्रेरयेत् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सकलजगदुत्पादकस्य सर्वोत्कृष्टस्य सकलदोषना-
शकस्य शुद्धस्य परमेश्वरस्यैवोपासना नित्यं कार्या कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह स
स्तुतो धारितः प्रार्थित उपोसितः सन्नस्मान् सर्वेभ्यो दुष्टगुणकर्मस्वभावैर्भ्यः
पृथक्कृत्य सर्वेषु गुणकर्मस्वभावेषु नित्यं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अयमेव प्रार्थनार्था-
मुख्यः सिद्धान्तः । बाह्यं धर्मं धर्मार्थं कुर्यात् तादृशमेव कर्माचरेदिति ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हम लोग । (सवितुः) सब जगत्के उत्पन्न करने वा । (देवस्य)
प्रकाशमय शुद्ध वा सुख देनेवाले परमेश्वरका जो । (वरेण्यम्) अतिश्रेष्ठ । (भर्गः)
वापरूप दुःखोंके मूलको नष्ट करनेवाला (तेजः) स्वरूप है । (तत्) उसको ।
(धीमहि) धारण करें और । (यः) जो अंतर्यामी सब सुखोंका देनेवाला है वह अ-
पनी करुणा करके । (नः) हमलोगोंकी । (धियः) बुद्धियोंको उत्तम २
गुणकर्मस्वभावोंमें । (प्रोदयात्) प्रेरणा करें ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको अत्यन्त उचित है कि इस सब जगत्के उत्पन्न करने
वा सबसे उत्तम सब दोषोंके नाश करने तथा अत्यन्त शुद्ध परमेश्वरहीकी स्तुति प्रार्थना
और उपासना करें । किस प्रयोजनके लिये जिससे वह धारण वा प्रार्थना किया हुआ
हमलोगोंको स्याटे २ गुण और कर्मोंसे अलग करके अच्छे २ गुण कर्म और स्वभावोंमें

प्रवृत्त करे इस लिये । और प्रार्थनाका मुख्य सिद्धांत यही है कि जैसी प्रार्थना करनी वैसाही पुरुषार्थसे कर्मका आचरण भी करना चाहिये ॥ ३५ ॥

परितइत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्दायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

परिं ते दूढभो रथोऽस्मामँरऽअश्रोतु विश्वतः ॥

येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

परिं । ते । दूढभः । दुर्दभऽइति दुऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्रोतु ।
विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ३६ ॥

पदार्थः-- (परि) सर्वतः । (ते) तव व्यापकेश्वरस्य । (दूढभः)
दुःखेन दंभितुं हिंसितुं योग्यः । अत्र दंभुधानाः खलु प्रत्ययः । दुरोदाशनाशदमध्येषु
उत्तमं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च प्लुत्वम् । अ० ६ । ३ । १०० । एतत्सूत्रभाष्योक्तवा-
निकेन नकारलोपेन चास्य सिद्धिः । (रथः) रयने जानाति येन स रथः ।
रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिगतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा
रयतेर्वा रसतेर्वा । नि० ६ । ११ । (अस्मान्) भवदाज्ञासेवकान् । (अश्रोतु)
अश्रुताम् । व्याप्नोतु । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । (विश्वतः) सर्वतः । (येन)
ज्ञानेन । (रक्षसि) पालयसि । (दाशुषः) विद्यादिदानकर्तृन् । अयं मंत्रः ।
शत० २ । ३ । २ । ४०—४ १ । व्याख्यानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः-- हे जगदीश्वर त्वं येन रयेन दाशुषो विश्वतो रक्षसि स ते तव-
दूढभो रथो विज्ञानं विश्वतो रक्षितुमस्मान्पर्यश्रोतु सर्वतः प्राप्नोतु ॥ ३६ ॥

भाषार्थः—मनुष्यैः सर्वाभिरक्तकस्य परमेश्वरस्य विज्ञानस्य च प्राप्तये प्रार्थनापुरुषार्थो नित्यं कर्तव्यः । यतो रक्षिताः संतो वयमसन्निष्ठाऽधर्मादिदोषां मृत्युक्त्वा सद्दिष्टाधर्मादिशुभगुणान्प्राप्य सदा सुखिनः स्यामेति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । (येन) जिस ज्ञान से । (दाशुषः) विद्याविदान करनेवाले विद्वानों को । विश्वतः) सब ओरसे । (रक्षसि) रक्षा करते और जो । (ते) आपका । (दूढभः) दुःखसेभी नहीं नष्ट होने योग्य । (रक्षः) सब को जानने योग्य विज्ञान सब ओरसे रक्षा करने के लिये है वह । (अस्मान्) आपकी आज्ञाके सेवन करनेवाले हम लोगों को । (परि) सब प्रकार । (अश्रोतु) प्राप्त हो ॥

भाषार्थः—मनुष्यों को सबकी रक्षा करनेवाले परमेश्वर वा विज्ञानकी प्राप्ति के लिये प्रार्थना और अपना पुरुषार्थ नित्य करना चाहिये जिससे हम लोग अविद्या अधर्म आदि दोषों को त्याग करके उत्तम २ विद्या धर्म आदि शुभगुणों को प्राप्त होके सदा सुखी हों ॥ ३६ ॥

भूर्भुवश्चित्स्य वामदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । ब्राह्मण्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस जगदीश्वरकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात्सुवीरैः
वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजाम् पाहि शश्व-
स्यं पशून् पाह्यथर्यपितृभ्यं पाहि ॥ ३७ ॥

भूः । भुवः । स्वः । सुप्रजाऽइति सुप्रजाः । प्रजाभिरिति प्रजाभिः । स्यात् । सुवीरुऽइति सुवीरैः । वीरैः । सुपोषुऽइति सुपोषैः । पोषैः । नर्यं । प्रजाभिरिति प्रजाभ्यं । मे । पाहि । शश्वस्यं । पशून् । मे । पाहि । अथर्यं । पितृभ्यं । मे । पाहि ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (मूः) मियस्वरूपः मायः । (सुवः) कलत्रमिच्छ ज्ञानः ।
 (स्वः) सर्ववेष्टानिमित्तो व्यानश्च तैः सह । (सुप्रजाः) शोभना सुशिक्षा
 समिध्यासहिता प्रजा यस्य सः । (प्रजाभिः) अनुकूलाभिः स्थावरसंविद्यासंता-
 नमित्रभृत्यराज्यपञ्चादिभिः । (स्याम्) भवेयम् । (सुवीरः) शोभना वीराः
 शरीरात्मबलसहिता यस्य सः । (वीरैः) शौर्यधैर्यविद्याशत्रुनिवारणप्रजापा-
 लनकुरलैः । (सुपोषः) श्रेष्ठाः पोषाः पुष्टयो यस्य सः (पोषैः) पुष्टिकारकै-
 रासंविद्याजनितैर्बोधयुक्तैर्व्यवहारैः । (नर्य) नीतियुक्तेषु नृषु साधुस्तत्संबुद्धौ पर-
 मेश्वर । (प्रजाम्) संतानादिकाम् । (मे) मम । (पाहि) सततं रक्ष । (शंस्य)
 शंसितुं सर्वथा स्तोतुमर्ह । (पशून्) गोश्वहस्त्यादीन् । (मे) मम (पाहि)
 रक्षय । (अययं) संशयरहित । धर्वातिश्चरतिकर्मा । निरु० ११।१६। धर्वाति
 संशेते यः सः यय्यो न यय्योऽथयस्तत्संबुद्धौ । अत्र वर्णव्यख्येन वकारस्थाने
 यकारः । (पितुम्) अन्नम् । पितुरित्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७। (मे)
 मम । (पाहि) रक्ष । अन्नोभयत्रांतर्गतोऽययः ॥ अयं मंत्रः । शत० २।३।३।१-६
 व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयाः— हे नर्य त्वं कृपया मे मम प्रजा पाहि मे मम पशून्पापि हे अ-
 यय्य मे मम पितुं पाहि । हे शंस्य जगदीश्वर भवत्कृपयाहं भूर्भुवः स्वः प्राणापान-
 व्यानैर्वृक्तः सन्प्रजाभिः सुप्रजावीरैः सुवीरः पोषैः सह च सुपोषः स्यां नित्यं
 भवेयम् ॥ ३७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरीश्वरोपासनाज्ञापालनमाश्रित्य सुनियमैः पुरुषार्थेन
 श्रेष्ठप्रजावीरपुष्ट्यादिकारणैः प्रजापालनं कृत्वा नित्यं सुखं संपादनीयम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— हे (नर्य) नीतियुक्त मनुष्योपर कृपा करनेवाले परमेश्वर आप कृपा
 करके । (मे) मेरी । (प्रजाम्) पुत्र आदि प्रजा की । (पाहि) रक्षा कीजिये

वा । (मे) मेरे । (पशुः) जो छोटे हाथी, आदि पशुओं की । (पाहि) रक्षा की-
 क्रिया । हे (अश्वर्षे) संदेहसहित अश्वदीश्वर आश्व । (ये) मेरे । (पितुम्) अश्वकी ।
 (पाहि) रक्षा कीजिये हे । (इत्य) स्तुति करनेयोग्य ईश्वर आपकी कृपासे मैं
 (पशुवः सः) जो मियस्वरूप प्राण, वसुका हेतु उद्दान तथा सब वेष्टा आदि व्यवहारोंका
 हेतु म्यान्वसु है उनके साथ युक्त होके । (प्रजाभिः) अपने अनुकूल श्री पुत्र विद्या
 बर्मे मित्र भृत्य पशु आदि श्रद्धार्थों के साथ । (सुप्रजाः) उत्तम विद्याबर्मुक्त प्रजासहित
 वा । (वीरः) शौर्य वैर्य विद्यारथुओंके निवारण प्रजाके पालनमें कुशलोंके साथ ।
 (सुवीरः) उत्तम शूर वीरयुक्त और । (पोषैः) पुष्टिकारक पूर्णविद्यासे उत्पन्न हुए व्य-
 वहारोंके साथ । (सुपोषः) उत्तम पुष्टि उत्पादन करनेवाला (स्याम्) नित्य होऊँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको ईश्वरकी उपासना वा उसकी आज्ञाके पालनका आश्रय ले-
 कर उत्तम २ नियमोंसे वा उत्तम प्रजा शूरता पुष्टि आदि कारणोंसे प्रजाका पालन क-
 रके निरन्तर सुखोंका सिद्ध करना चाहिये ॥ ३७ ॥

आगन्मैत्यस्यासुरिर्ध्वजिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः

अथाग्निशब्देनेश्वरभौतिकावर्थाधुपादेशयेते ॥

अथ अग्निशब्द से ईश्वर और भौतिक आनिका उपदेश किया है ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ॥

अग्नै सम्राट् भिक्षुमन्मभि सह आ यच्छस्व ॥ ३८ ॥

आ । अगन्म । विश्ववेदसमिति विश्ववेदसम् । अस्मभ्यम् । वसुवित्त-
 ममिति वसुवित्तमम् । अग्नै । सम्राडिति सम्राट् । अभि । भिक्षुम् । अ-
 भि । सहः । आ । यच्छस्व । ३८ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् । (अगन्म) शम्भुकाम । अथ लिख्ये लु-
 क् मंत्रे घसङ्करः इति चलेत्कुं । ज्योतिष । अ० ८।२।१।५ । इति मकारस्य नकारः ।
 (विश्ववेदसम्) यो विश्वं वेत्ति स विश्ववेदाः परमेश्वरः । विश्वं सर्वं सुखं

वेदयति प्रापयति स भौतिकोऽग्निर्वा । अत्र विदिमुनिभ्यां विश्वे । उ० ४।२४३
 अनेनासिः प्रत्ययः । (अस्मभ्यम्) उपासकेभ्यो यज्ञानुधातृभ्यो वा । (वसु-
 वित्तमम्) वसुन्पृथिव्यादिलोकान्वेषे सोतिशयितस्तम् । पृथिव्यादिलोकान्
 वेदयति सूर्यरूपेणाग्निरेतान्प्रकारय प्रापयति स वसुवित् । अतिशयेन वसुविदि
 ति वसुवित्तमो वा तम् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूपेश्वर विज्ञापको भौतिको वा ।
 (सम्राट्) यः सम्यग्प्राजते प्रकाशते सः । (अभि) आभिमुख्ये । (धुम्नम्)
 प्रकाशकारकमुत्तं यशः । धुम्नं द्योततेर्यशो वाक् वा । नि० ५।५। (अभि)
 आभिमुख्येव । (सहः) उत्तमं बलम् । सह इति बलनामसु पठितम् । निघ०
 २।६। (आ) समंतात् । (यच्छस्व) विस्तारय विस्तारयति वा । अत्र पक्षे
 लङर्थे लोट् । अहो यमहनः । अ० १।३।२८। अनेनात्मनेपदम् । आरूपपूर्वकोय
 मधातुर्विस्तारार्थे । अयं मंत्रः शत० २।३।३।७।८ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सम्राडग्ने जगदीश्वर त्वम् अस्मभ्यं धुम्नं सहस्वाभ्यायच्छस्व
 विस्तारय । एतदर्थं वयं वसुवित्तमं विश्ववेदसं त्वामभ्यागन्म प्राप्नुयामेत्येकः ।
 यः सम्राडग्ने यमग्निरस्मभ्यं सहस्वाभ्यायच्छति सर्वानो विस्तारयति तं वसुवि-
 त्तमं विश्ववेदसमग्निं वयमभ्यागन्म प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैः परमेश्वरभौतिकान्योर्मुणिविज्ञा-
 नेन तदनुसारानुष्ठानेन सर्वतः कीर्तिचले निन्यं वितारणीयेति ३८

पदार्थः—हे । (सम्राट्) प्रकाशस्वरूप । (अग्ने) जगदीश्वर आप । (अ-
 स्मभ्यम्) उपासना करने वाले हमलोगोंके लिये । (धुम्नम्) प्रकाशस्वरूप उत्तम यश वा ।
 (सह) उत्तम बलको । (अभ्यायच्छस्व) सब ओर से विस्तारयुक्त करतेहो इस लिये हम
 लोग । (वसुवित्तमम्) पृथिवी आदिलोकोंके जानने वा । (विश्ववेदसम्) सब सुखोंके
 जाननेवाले आपको । (अभ्यागन्म) सब प्रकार प्राप्त होवें ॥ १ ॥ जो यह । (स-
 म्राट्) प्रकाश होमेवाला (अग्ने) भौतिक अग्नि ॥ (अस्मभ्यम्)
 यज्ञके अनुष्ठान करनेवाले हम लोगोंके लिये । (धुम्नम्) उत्तम २

यश वा । (सहः) उत्तम र बल को । (अभ्यायच्छुस्व) सब प्रकार विस्तारयुक्त करता है उस । (वसुवित्तमम्) पृथिवी आदि लोकों को मूर्यरूप से प्रकाश करके प्राप्त कराने वा । (विश्ववेदसम्) सब सुखों को जगानेवाले अग्निको हम लोग (अभ्यागन्म) सब प्रकार प्राप्त होवें ॥ २ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है ॥ मनुष्यों को परमेश्वर वा भौतिक अग्निके गुणोंको जानने वा उसके अनुसार अनुष्ठान करने से कीर्ति यश और बलका विस्तार करना चाहिये ॥ ३८ ॥

अयमग्निरित्यस्यामुस्त्रिर्ध्वपिः । अग्निर्देवता । धुरिबृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

॥ अथेश्वर भौतिकावग्नी उपदिश्येते ॥

अब अगले मंत्र में ईश्वर और भौतिक अग्निका उपदेश किया है ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायां वसुवित्तमः ॥ अग्नें गृहपतेभिद्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ३९ ॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरिति गृहपतिः । गार्हपत्यइति गार्हपत्यः । प्रजाया इति प्रजायाः । वसुवित्तमइति वसुवित्तमः । अग्नें । गृहपते इति गृहपते । अभि । द्युम्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(अयम्) प्रत्यक्षो वक्ष्यमाणः । (अग्निः) ईश्वरो विद्युत्सूयो ज्वालापयो भौतिको वा । (गृहपतिः) गृहाणां स्थानविशेषाणां पतिः पालनहेतुः । (गार्हपत्यः) गृहपतिना संयुक्तः । अत्र गृहपतिना संयुक्ते ऽयः । अ० ४।४।६१ । अनेन ऋयः प्रत्ययः । इदं पदं महिषादिभिर्गर्वाकरणज्ञानविरहत्वान् गृहस्य पतिः पालक इत्यशुद्धं व्याख्यातम् । (प्रजायाः) विद्यमानायाः । (वसुवित्तमः) यो वसूनि द्रव्याणि वेदयति प्रापयति सोतिशयितः । (अग्ने) अयमग्निः । (गृहपते) गृहाभिरक्षेत्रेश्वर गृहाणां पालयिता वा । (अभि)

अभितः । (घुम्नम्) मुखप्रकाशयुक्तं धनम् । घुम्नमिति धननामसु पठितम् ।
नियं० । २।१०। (अभि) आभिमुख्ये । (सहः) उदकं बलं वा । सह इत्यु-
दकनामसु पठितम् । नियं० १।१२। बलनामसु च । नियं० १।१। (आ) समं-
तात् क्रियायोगे । (यच्छस्व) सर्वतो देहि आयच्छति विस्तारयति वा । अत्र
पक्षे व्यत्ययः सिद्धिरिव पूर्ववत् । अथ मंत्रः । शत० २।३।३।६—११। व्या-
ख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे गृहपतेऽग्ने परमात्मन्योऽयं भवान् गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजा-
या वसुवित्तमोऽग्निरस्ति तस्मान्त्वमस्मदर्थं घुम्नमभ्यायच्छस्व सहश्चाभ्यायच्छ-
स्वेत्येकः । यस्माद्गृहपतिः प्रजाया वसुवित्तमो गार्हपत्योऽयमग्निरस्ति तस्मात्सो-
ऽभिघुम्नं सहश्चाभ्यायच्छति आभिमुख्येन समंतात् विस्तारयतीति
द्वितीयः ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । गृहस्थैर्येदेश्वरमुपास्थैतस्याज्ञायां वसि-
त्वायमग्निः कार्यसिद्धये संयोज्यते तदानेकविधे धनबले अत्यंतं विस्तारयति ।
कुतः । प्रजाया मध्येऽस्याग्नेः पदार्थप्राप्तये साधकतमत्वादिति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (गृहपते) घरके पालन करनेवाले (अग्ने) परमेश्वर । जो (अय-
म्) यह (गृहपतिः) स्थानविशेषों के पालनहेतु । (गार्हपत्यः) घरके पालन करने-
वालों के साथ संयुक्त । (प्रजाया वसुवित्तमः) प्रजाके नियं सब प्रकार धन प्राप्त क-
रावेवाले हैं सो आप । जिस काग्ग (घुम्नम्) मुन और प्रकाश से युक्त धन को (अ-
भ्यायच्छस्व) अच्छी प्रकार दीजिये । तथा (सह) उत्तम बल पराक्रम (अभ्याय-
च्छस्व) अच्छी प्रकार दीजिये ॥ १ ॥

जिस कारण । जो (गृहपतिः) उत्तम स्थानोंके पालन का हेतु । (प्रजायाः)
पुत्र मित्र स्त्री और भृत्य आदि प्रजाको । (वसुवित्तमः) द्रव्यादि को प्राप्त करने वा ।
(गार्हपत्यः) गृहों के पालन करनेवालों के साथ संयुक्त । (अयम्) यह । (अग्ने)
बिजुली मूर्य वा । प्रत्यक्षरूप से अग्नि है इससे वह । (गृहपते) घरोंका पालन
करनेवाला (अग्ने) अग्नि हम लोगों के लिये । (अभिघुम्नम्) सब ओरसे उत्तम १
धन वा । (सहः) उत्तम २ बलों को । (अभ्यायच्छस्व) सब प्रकार से विस्तारयुक्त
करता है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । गृहस्थ लोग जब ईश्वर की उपासना और उसकी आज्ञा में प्रवृत्त होके कार्य की सिद्धि के लिये इस अग्नि को संयुक्त करते हैं तब वह अग्नि अनेक प्रकार के धन और बत्तों को विस्तारयुक्त करता है । क्योंकि यह प्र-
जा में पदार्थों की प्राप्ति के लिये अत्यंत सिद्धि करनेवाला है ॥ ३२ ॥

अयमग्निः पुरीष्य इत्यस्यासुरिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निवृदनुष्टुप्-

छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

॥ पुनर्भौतिकोग्निः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर भौतिक अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

**अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥
अग्ने पुरीष्याभिद्युम्नमभि सहऽग्रा यच्छ-
स्व ॥ ४० ॥**

अयम् । अग्निः । पुरीष्यः । रयिमानिति रयिमान् । पुष्टिवर्द्धनऽइति पुष्टि-
वर्द्धनः । अग्ने । पुरीष्य । अभि । द्युम्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अयम्) वक्ष्यमाणलक्षणः । (अग्निः) पूर्वोक्तो भौतिकः ।
(पुरीष्यः) ये पृणन्ति यानि कर्माणि तन्नि पुरीषाणि तेषु साधुः । (रयिमन्-
न) प्रशस्ता रययो धनानि विद्यन्ते यस्मिन् सः । अत्र प्रशंसार्थं मतुप् । रयिरिति
धननामसु पठितम् । निघं ० २ । १० । (पुष्टिवर्द्धनः) वर्द्धयतीति वर्द्धनः पुष्टि-
वर्द्धनः पुष्टिवर्द्धनः । (अग्ने) सर्वोत्तमपदार्थप्रापकेस्वर । (पुरीष्य) पृणन्ति पूर-
यन्ति सुखानि वैगुण्येस्ते पुरीषास्तेषु साधुमत्संबुद्धौ । (अभि) आभियुक्त्ये ।
(सहः) शरीरात्मबलम् । (आ) समंतात् क्रियायोगः । (यच्छस्व) विस्तार-
य । अस्य सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे पुरीष्याग्ने विद्वस्त्वं यांयं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्द्धनोऽग्निरसि
तस्मादभिद्युम्नमभिसहो वा यच्छस्व विस्तारय ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्योः परमेश्वरानुग्रहस्वपुरुषार्थाभ्यामग्निविद्यां प्राप्त्वाग्नेकावि-
धं धनं बलं च सर्वतो विस्तारणीयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (पुरीष्य) कर्मोंके पूरण करनेमें अतिकुशल । (अग्ने) उत्तमसे उत्तम पदार्थोंके प्राप्त करानवाले विद्वान् आप जो । (अयम्) यह । (पुरीष्यः) सब सुखोंके पूर्ण करनेमें अत्युत्तम । (रयिमान्) उत्तम २ वनयुक्त । (पुष्टिबर्द्धनः) पुष्टि-को बढ़ानेवाला । (अग्निः) भौतिक अग्नि है उससे हम लोगोंके लिये । (अभिषुग्न्-म्) उत्तम २ ज्ञानको सिद्ध करनेवाले धन वा । (अभिसहः) उत्तम २ शरीर और आत्माके बलोंको ॥ (आयच्छस्व) सब प्रकारसे विस्तारयुक्त कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परमेश्वर की कृपा वा अपने पुरुषार्थसे अग्निविद्या को सं-पादन करके अनेक प्रकारके धन और बलों को विस्तारयुक्त करना चाहिये ॥ ४० ॥

गृहा भेत्यस्यासुरिर्ऋषिः । वास्तुरग्निर्देवता । आर्षी पंक्तिरछन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ अथ गृहाश्रमानुष्ठानमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें गृहस्थाश्रम के अनुष्ठान का उपदेश किया है ।

गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत ए-
मंसि ॥ ऊर्जं विभ्रतः सुमनाः सुमेधा गृहानामि
मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

गृहाः । मा । विभीत । मा । वेपध्वम् । ऊर्जम् । विभ्रतः । आ । एमंसि ॥
ऊर्जम् । विभ्रतः । वः । सुमना इति सुऽपनाः । सुमेधा इति सुऽमेधाः । गृहान् ।
आ । एमि । मनसा । मोदमानः ॥ ४१ ॥

पदार्थः-- (गृहाः) गृहान्ति ब्रह्मचर्याश्रमानंतरं गृहाश्रमं ये मनुष्यास्त-त्संबुद्धौ । (मा) निषेधार्थे । (विभीत) भयं कुरुत । (मा) प्रतिषेधे । (वेप-ध्वम्) कंपध्वम् । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (विभ्रतः) धारयंतः । (आ) समंता-त् । (इमंसि) प्राप्नुयुः । अत्रेदंतो मसीतीदादेशः । (ऊर्जम्) अनेकविधं ब-लम् । (विभ्रत्) धारयन् । (वः) युष्मान् । (सुमनाः) शोभनं मनो विज्ञा-नं यस्य सः । (सुमेधाः) सुष्ठु मेधा धारणावती संगमिका धीर्यस्य सः । (गृहान्) गृहाश्रमस्थान् विदुषः । (आ) समंतात् । (एमि)

प्राप्तुयात् । अत्र लिख्ये लट् । (मनसा) विज्ञानेन । (मोदमानः) हर्षोत्साह-
युक्तः । एतदादिमंत्रत्रयम् । शत ० २।३।३। १४ । व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचर्येण कृतविद्या गृहस्थमिण ऊर्जं बिभ्रतो गृहा मनु-
ष्या यूयं गृहाश्रमं प्राप्नुत । तदनुष्ठानान्मा बिभीत मा वेपथ्वं च । ऊर्जं बिभ्रतो
वयं युष्मान्गृहानेमसि संपतात्प्राप्नुमः । वो युष्माकं मध्ये स्थित्वैवं गृहाश्रमे वर्त-
मानः सुमनाः सुमेधा मनसा मोदमान ऊर्जं बिभ्रत्सब्रह्मसुखान्येमि नित्यं प्राप्नु-
याम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पूर्णब्रह्मचर्याश्रमं संसेव्य युवावस्थायां स्वयंवरविधा-
नेन स्वतुल्यस्वभावविद्यारूपबलवतीं सुपरीक्षितां स्त्रीपुद्गां शरीरात्मबलं संपाद्य
संतानोत्पत्तिं विधाय सर्वैः साधनैः सद्यश्चवहारेण स्यात्तत्त्वम् । नैव केनापि
गृहाश्रमानुष्ठानात्कदाचिद्वैतव्यं कंपनीयं च कुतः । सर्वेषां सद्यश्चवहाराणामाश्रमाणां
च गृहाश्रमो मूलमस्त्यत एव सम्यगनुष्ठातव्यः । नैतेन विना मनुष्यद्वंद्वीराज्य-
सिद्धिश्च जायते ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचर्याश्रम से सब विद्याओं को ग्रहण किये गृहाश्रमी तथा । (ऊर्जम्)
शौर्यादिपराक्रमों को । (बिभ्रतः) धारण किये और (गृहाः) ब्रह्मचर्याश्रम के अनंतर
अर्थात् गृहस्थाश्रम को प्राप्त होने की इच्छा करते हुए मनुष्यो तुम गृहस्थाश्रम को यथा-
वत् प्राप्त होओ उस गृहस्थाश्रमके अनुष्ठानसे । (मा बिभीत) मत डरो तथा । (मा
वेपथ्वम्) मत कंपो तथा पराक्रमों को धारण किये हुए हम लोग । (गृहान्) गृहस्था-
श्रमको प्राप्त हुए तुम लोगोंको । (एमसि) नित्य प्राप्त होते रहें और । (वः) तुम
लोगोंमें स्थित होकर इस प्रकार गृहस्थाश्रममें वर्तमान । (सुमनाः) उत्तम ज्ञान । (सु-
मेधाः) उत्तमबुद्धियुक्त । (मनसा) विज्ञानसे । (मोदमानः) हर्षउत्साहयुक्त । (ऊ-
र्जम्) अनेक प्रकारके बलों को (बिभ्रत्) धारण करता हुआ मैं अत्यंत सुखोंको । (ए-
मि) निरंतर प्राप्त होऊँ ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को पूर्ण ब्रह्मचर्याश्रम को सेवन करके युवावस्था में स्वयं-
वरके विधानकी रीतिसे दोनोंके तुल्य स्वभाव विद्यारूप बुद्धि और बल आदि गुणों को
देखकर विवाह कर तथा शरीर आत्मा के बलको सिद्ध कर और पुत्रोंको उत्पन्न करके
सब साधनों से अच्छे २ नववहारोंमें स्थित रहना चाहिये तथा किसी मनुष्यको गृहस्थाश्र-

मके अनुष्ठान से भय नहीं करना चाहिये क्योंकि सब अच्छे व्यवहार वा सब आश्रमों का यह गृहस्थाश्रम मूल है इससे इस गृहस्थाश्रम का अनुष्ठान अच्छे प्रकार से करना चाहिये और इस गृहस्थाश्रमके बिना मनुष्यों की वा राज्यादि व्यवहारों की सिद्धि कभी नहीं होती ॥ ४१ ॥

येषामित्यस्य शंयुर्ऋषिः । वास्तुपतिरग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

॥ पुनस्ते गृहाश्रमिणः कीदृशाः सन्तीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह गृहस्थाश्रम कैसा है इस विषयका उपदेष्टा अगले मंत्रमें किया है ॥

येषाम्द्वयेति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥४२॥

येषाम् । अध्येतीत्यधिऽएति । प्रवसन्ति । प्रवसन् । येषु । सौमनसः । बहुः ॥

गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते । नः । जानन्तु । जानतः ॥४२॥

पदार्थः—(येषाम्) गृहस्थानाम् । अत्र अधीगर्थदेयेशां कर्मणि अ० २ । ३ । ५२ । इति कर्मणि षष्ठी । (अध्येति) स्मरति । (प्रवसन्) प्रवासं कुर्वन् । (येषु) गृहस्थेषु । (सौमनसः) शोभनं मनः सुमनस्तस्यायमानन्दः सुहृद्भावः । अत्र तस्येदमित्यण् । (बहुः) अधिकः । (गृहान्) गृहस्थान् । (उप) सामीप्ये । (ह्वयामहे) शब्दयामहे । (ते) गृहस्थाः । (नः) अस्मान्प्रवसतोऽतिथीन् । (जानन्तु) विदन्तु । (जानतः) धार्मिकान् विदुषः ॥ ४२ ॥

उन्वयः—प्रवसन्ति तिर्येषामध्येति येषु बहुः सौमनसोस्ति । तान् गृहस्थान् वयमतिथय वषह्वयामहे । ये सुहृदो गृहस्थास्ते जानतो नोस्मानतिथीन् जानन्तु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—गृहस्थैः सर्वैर्धार्मिकैर्विद्वद्भिरतिथिभिः सह गृहस्थैः सहातिथिभिश्चात्यंतः सुहृद्भावो रक्षणीयो नैव दुष्टैः सह तेषां संगे पर-

स्परं संलापं कृत्वा विद्योन्नतिः कार्या ॥ ये परोपकारिणो विद्वांसोऽतिथयः
सन्ति तेषां गृहस्थैर्नित्यं सेवा कार्या नेतरेषामिति ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (प्रवसन्) प्रवास करता हुआ अतिथि । (येषाम्) जिन गृहस्थों
का । (अध्येति) स्मरण करता वा । (येषु) जिन गृहस्थों में । (बहुः) अधिक ।
(सौमनसः) प्रीतिभाव है उन । (गृहान्) गृहस्थों का हम अतिथि लोग ।
(उपह्वयामहे) नित्य प्रति प्रशंसा करते हैं जो प्रीति रखनेवाले गृहस्थलोग हैं (ते)
वे । (जानतः) जानते हुए धार्मिक । (नः) हम अतिथि लोगों को (जानतु) यथा-
वत् जानें ॥ ४२ ॥

भावार्थः— गृहस्थोंको सब धार्मिक अतिथि लोगों के वा अतिथि लोगों
को गृहस्थों के साथ अत्यंत प्रीति रखनी चाहिये और दुष्टों के साथ नहीं तथा उन विद्वानों
के संग से परस्पर बार्तालापकर विद्या की उन्नति करनी चाहिये और जो परोपकार
करनेवाले विद्वान् अतिथि लोग हैं उनकी सेवा गृहस्थों के निरंतर करनी चाहिये औरों
की नहीं ॥ ४२ ॥

उपहृता इत्यस्य शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः । वास्तुपतिर्देवता । भुरि-
ग्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः संपादनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस गृहस्थाश्रम को कैसे सिद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

उपहृताऽह गावऽउपहृताऽअजावयः ।
अथोअन्नस्य कीलालऽउपहृतो गृहेषु नः । क्षेमा-
य वः शान्त्यै प्र पद्ये शिवः शम्भुः शं-
योः ॥ ४३ ॥

उपहृताऽइत्युपहृताः । ह । गावः । उपहृताऽइत्युपहृताः । अजावयः ।

अथोऽइत्यथो । अन्नस्य । कीलालः । उपहृतऽइत्युपहृतः । गृहेषु । नः ।

क्षेमाय । वः शांत्यै । प्र । प्रपे । शिवम् । शम्भम् । शंयोरिति शम्भयोः ।
शंयोरिति शम्भयोः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उपहृताः) सामीप्यं प्रापिताः । (इह) अस्मिन्गृहाश्रमे संसारे
वा । (गावः) दुग्धप्रदा घेनवः । (उपहृताः) सामीप्यं प्रापिताः (अजावयः)
अजाश्चावयश्च ते । (अथो) अनंतर्यै । (अजस्य) प्राणधारणस्य निरंतरमुख-
स्य च हेतुः । कृत् ० उ० ३।१० इत्यनघातोर्नः प्रत्ययः । घापृषस्यञ्च ० उ० ३,
६। इत्यनघातोर्नः प्रत्ययः । (कीलालः) उच्चमाभादिपदार्थसमूहः । कीलाल
इत्यञ्जनामसु पठितम् । निघं० २।७। (उपहृतः) सम्यक् प्रापितः । (गृहेषु)
निवसनीयेषु प्रासादेषु । (नः) अस्माकम् । (क्षेमाय) रक्षाय (वः)
गुण्याकम् । (शांत्यै) सुखाय । (प्रपे) प्राप्नोमि । (शिवम्) कन्याणम् ।
(शम्भम्) सुखम् । (शंयोः) कन्याणवतः साधनात्कर्मणः सुखवतो वा ।
(शंयोः) सुखात् । अत्रोभयत्र कंशंभ्यां बभयुस्तिनुतयसः । अ० ५।२। १३८।
इति शंयो युस्प्रत्ययः । शिवं शम्भं चेति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६॥४३॥

अन्वयः—इहास्मिन्संसारे वो गुण्याकं शांत्यै नोस्माकं क्षेमाय गृहेषु
गाव उपहृता अजावय उपहृता अथोऽजस्य कीलाल उपहृतोस्त्वेवं कुर्वन्महं
मृहस्यः शंयोः शिवं शम्भं च प्रपे ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थैरीश्वरोपासनाज्ञापालनाभ्यां गोहस्त्यन्वादीन् पशून्
भक्ष्यभोज्यलेखचूष्यान् पदार्थाश्चोपसंचित्य स्वेषामन्येषां च रक्षणं कृत्वा विज्ञा-
नधर्मपुरुषार्थै रैहिकपारमार्थिके सुखे संसेवनीये नैव केनचिदालस्ये स्थातव्यम् ।
किंतु । ये मनुष्याः पुरुषार्थवंतो भूत्वा धर्मेण चक्रवर्तिराज्यादीनुपाज्यं संरक्ष्यो-
न्नीय मुत्तानि प्राप्नुवन्ति ते श्रेष्ठः गणयन्ते नेतरे ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(इह) इस गृहस्थाश्रम वा संसार में । (वः) तुम लोगों के (शांत्यै)
सुख (नः) हमलोगों की । (क्षेमाय) रक्षा के । (गृहेषु) निवास करने योग्य स्थानों में
जो । (गावः) दूध देनेवाली गौ आदि पशु । (उपहृताः) समीप प्राप्त किये वा ।
(अजावयः) भेड़ बकरी आदि पशु । (उपहृताः) समीप प्राप्त हुए । (अथो) इसके
अनंतर । (अजस्य) प्राण धारण करनेवाले । (कीलालः) अज आदि प-

दार्थों का समूह । (उपहृताः) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआ हो इन सब की रक्षा करता हुआ जो मैं गृहस्थ हूँ सो (शंभोः) सब सुखोंके साधनों से । (शिवम्) कल्याण वा । (शुभम्) उत्तम सुखों को । (प्रपद्ये) प्राप्त होऊँ ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को योग्य है कि ईश्वर की उपासना वा उसकी आज्ञा के पालने से गौ हाथी घोड़े आदि पशु तथा भोजन पीनेयोग्य स्नान पदार्थों का संग्रह कर अपनी वा औरोंकी रक्षा करके ज्ञान धर्म विद्या और पुरुष से इस लोक वा परलोक के सुखों को सिद्ध करना चाहिये किन्तु किसी पुरुषार्थ को आलस्य में नहीं रहना चाहिये किन्तु सब मनुष्य पुरुषार्थ वाले होकर धर्म से ऋकवर्ति राज्य आदि धनों को संग्रह कर उनकी अच्छे प्रकार रक्षा करके उत्तम सुखों को प्राप्त हों इससे अन्यथा मनुष्यों को वर्तना न चाहिये क्योंकि अन्यथा वर्तनेवालों को सुख कमी नहीं होता ॥ ४३ ॥

प्रधासिन इत्यस्य प्रजापतिश्चरपिः । परतो देवता । गायत्री छन्दः ॥

पङ्क्तिः स्वरः ॥

॥ पुनर्गृहस्थैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

गृहस्थ मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रधासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ॥ करं-

भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

प्रधासिन इति प्रधासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ॥ करं-
भेण । सजोषस इति सजोषसः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (प्रधासिनः) प्रयस्तुमत्तु शीलमेषां तान् । (हवामहे) आ-
हवामहे । (मरुतः) विदुषोऽतिथीन् । (च) समुच्चये । (रिशादसः) रिशान्दो-
षान् शब्दश्चादति हिंसति तान् (करंभेण) अविद्याहिंसनेन । अत्र कु हिंसाया-
मित्यस्माद्धतोर्वाहुलकादौणादिकोऽभश् प्रत्ययः । (सजोषसः) समानप्रीति-
सेविनः । अयं मंत्रः शतः २।४।३।२१। व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः— वयं करंभेण सजोपसो रिशादसः प्रधासिनोऽतिथीन्मरुत ऋ-
त्विजश्च हवामहे ॥ ४४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वैद्यकशूरवीरान्यन्नसंपादकान् मनुष्यानाम्न सेवित्वा ते-
भ्यो विद्याशिक्षा नित्यं सम्राट्ठाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— हमलोग । (करंभेण) अधिधारूपी दुःख होने से अलग होके ।
 (सजोषसः) बराबर प्रीति के सेवन करने । (रिशादसः) दोष वा शत्रुओं को नष्ट
 करने और । (प्रघासिनः) पके हुए पदार्थों के भोजन करनेवाले अतिथि लोग और
 (मरुतः) यज्ञ करनेवाले विद्वान् लोगों को । (हवामहे) सत्कारपूर्वक नित्यप्रति बुलाते
 रहें ॥ ४४ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को उचित है कि वैद्यक शूरीरता और यज्ञ को सिद्ध करने
 वाले मनुष्यों को बुलाकर उनकी यथावत् सत्कारपूर्वक सेवा करके उनसे उत्तमर बिद्या
 वा शिक्षाओं को निरंतर ग्रहण करें ॥ ४४ ॥

यद्ग्राम इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मरुतो देवता । स्वराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थकृत्यमुपदिश्यते ॥

फिर अगले मंत्र में गृहस्थों के कर्मों का उपदेश किया है ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनं-
 श्रुकृमा वयमिदन्तद्व यजामहे स्वाहा ॥४५॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इन्द्रिये । यत् ।
 एनः । श्रुकृम । वयम् । इदम् । तत् । अने । यजामहे । स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः— (यत्) यस्मिन् वक्ष्यमाणे । (ग्रामे) शालासमुदाये । गृह-
 स्थैः सेविते । ग्राम इत्युपलक्षणं नगरादीनाम् । (यत्) यस्मिन्वक्ष्यमाणे
 (अरण्ये) वानप्रस्थैः सेवित एकांतदेशे वने । (यत्) यस्यां वक्ष्यमाणायाम् ।
 (सभायाम्) विद्वत्समूहशोभितायाम् । (यत्) यस्मिँश्च्छ्रेष्ठे । (इन्द्रिये)
 मनसि श्रोत्रादी वा । (यत्) वक्ष्यमाणम् । (एनः) पापम् । (श्रुकृम)
 कर्महे करिष्यामि वा । अत्र लङ्लृटोरर्थे लिट् । अन्येषामपीति
 दीर्घश्च । (वयम्) कर्मानुष्ठतारो गृहस्थाः (इदम्) प्रत्य-

चमनुष्ठीयमानं करिष्यमाणं वा । (तत्) कर्म । (अब) दूरीकरणे । (यजामहे) संगच्छामहे । (स्वाहा) सत्यवाचा । स्वाहेति वाङ्मनामसु पठितम् । निघञ् १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४।३।२५। व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयं यथाग्रे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये यद्यत्र नश्चकुम्स्तद्वत् यजामहे दूरीकर्मः । यद्यत्र तत्र स्वाहा सत्यवाचा पुण्यकर्म चकुम् तत्तत्सर्वं संगच्छामहे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—चतुराश्रमस्थं मनुष्यं मनसा वाचा कर्मणा सदा सत्यं कर्माचर्य पापं त्यक्त्वा सभाविद्यशिक्षाप्रचारेण प्रजायाः सुखोन्नतिः कारयेति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वयम्) कर्मके अनुष्ठान करनेवाले हमलोग । (यत्) (ग्रामे) जो गृहस्थोंसे संबंधित ग्राम । (यत्) (अरण्ये) वानप्रस्थोंने जिस वन की सेवा की हो (यत्सभायाम्) विद्वान् लोग जिस सभाको सेवा करतेहों और (यत्) (इन्द्रिये) योगीलोग जिस मन वा श्रोत्रादिकों की सेवा करतेहों उसमें स्थित होके जो (एनः) पाप वा अधर्म । (चकुम्) करा वा करेंगे सो सब (अवयजामहे) दूर करते रहें तथा जो २ उन २ उक्त स्थानोंमें । (स्वाहा) सत्यवाणीसे पुण्य वा धर्माचरण (चकुम्) करना योग्य है । (तत्) उस २ को । (यजामहे) प्राप्त होते रहें ॥ ४५ ॥

भावार्थः—चारों आश्रमोंमें रहनेवाले मनुष्योंको मन वाणी और कर्मोंसे सत्य कर्मोंका आचरण कर पाप वा अधर्मों का त्याग करके विद्वानोंकी सभा विद्या तथा उत्तम २ शिक्षाके प्रचार करके प्रजाके सुखोंकी उन्नति करनी चाहिये ॥ ४५ ॥

मोक्षं इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । इन्द्रपाशुनौ देवने । भुरिक्पक्तिः

रछन्दः । पंचमः स्वरः ॥

ईश्वरशूरवीरसहायेन युद्धे विजयो भवतीत्युपदिश्यते ॥
ईश्वर और शूरीरके सहाय से युद्धमें विजय होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मो षूणाऽइन्द्रात्र पृतसु देवैरस्ति हिष्मति शु-

ष्मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हवि-
ष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

मोऽइति मो । सू । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्स्विति पृत्सु । देवैः । अस्ति ।
हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अत्रयाऽइत्यव्याः । महः । चित् । यस्य ।
मीढुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(मो) निषेधार्थे । (सू) शोभनार्थे । निपातस्य चेति दी-
र्घः । (नः) अस्मान् । (इन्द्र) जगदीश्वर सुवीर वा । (अत्र) अस्मिन् सं-
सारं (पृत्सु) संग्रामेषु । पृत्स्विति संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। (दे-
वैः) विद्वाजिः शूरैः ॥ (अस्ति) । (हि) खलु । (स्म) वर्तमाने । निपातस्य
चेति दीर्घः । (ते) तव (शुष्मिन्) अनंतबलवन् पूर्णबलवन् वा । शुष्मि-
ति बलनामसु पठितम् । निघं० २।१८। अत्रयाः) अवयजते विनिगृह्णाति ।
(महः) महत्तरम् । (चित्) उपमार्थे । (अस्य) वक्ष्यमाणस्य । (मीढुषः)
विद्यादित्गुणसेचकान् । (यव्या) यवेषु साधूनि हवींषि वक्ष्यानि । अत्र शे-
रवन्दसीति शेलोपः (हविष्मतः) प्रशस्तानि हवींषि विन्यते येषु तान् । (म-
रुतः) ऋत्विजः । (वन्दते) स्तौति तद्गुणान्प्रकाशयति । (गीः) वाणी ।
गीरिति वाङ्मनामसु पठितम् । निघं० २।१९। अयं मंत्रः । शत० २।४।१।
२।६—२८ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र शूरवीरेश्वर कृपया त्वमत्र पृत्सु देवैर्विद्वाजिः सहितान्
नोस्मान् सु रत्न मो हिंधि । हे शुष्मिन् स्म ते तव महो गीर्ज्ञानं मीढुषे ह-
विष्मतो मरुतो वन्दते चिदेते त्वां सततं वन्दन्तेऽभिवाधानदयंतीव योऽव्या य-
जमानोस्ति स त्वदाह्वया यानि वक्ष्या वक्ष्यानि हवींष्यग्नौ जुहोति तानि सर्वा-
न् प्राणिनः सुखयंतीति ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । यदा मनुष्याः परमेश्वरमाराध्य

सम्यक् सामग्रीः कृत्वा युद्धेषु शत्रून् विजित्य चक्रवर्तिराज्यं प्राप्य सम्प्राप्य
महातमानन्दं सेवते तदा मुराज्यं जायत इति ॥ ४६

पदार्थः—हे । (इन्द्र) शूरवीर आप । (अत्र) इस लोकमें । (वृत्तु)
युद्धों में । (देवैः) विद्वानों के साथ । (नः) हमलोगों की । (सु) अच्छे प्रकार
रक्षा कीजिये । तथा । (मो) मत हनन कीजिये । हे । (शुष्मिन्) पृथक्पृथक्
शूरवीर । (हि) निश्चय करके । (चित्) जैसे । (ते) आपकी । (महः) बड़ी ।
(गीः) वेदप्रमाणयुक्तवाणी । (मीढुषः) विद्या आदि उत्तम गुणोंके सींचने वा ।
(हविष्मतः) उत्तम २ हवि अर्थात् पदार्थयुक्त । (मस्तः) ऋतु २ में यज्ञ करनेवाले
विद्वानोंके । (वन्दते) गुणों का प्रकाश करती है जैसे विद्वान् लोग आपके गुणोंका
हमलोगों के अर्थ निरंतर प्रकाश करके आनंदित होते हैं वैसे जो । (अबयाः) यज्ञ
करनेवाला यजमान है वह आपकी आज्ञा से जिन । (यज्या) उत्तम २ यव आदि
अन्नको अग्निमें होम करता है वे पदार्थ सब प्राणियोंको सुख देनेवाले होते हैं
॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें उपमालंकार है । जब मनुष्यलोग परमेश्वरकी आराधना
कर अच्छे प्रकार सब सामग्री को संग्रह करके युद्ध में शत्रुओंको जीतकर चक्रवर्तिराज्यको
प्राप्त कर प्रजाका अच्छे प्रकार पालन करके बड़े आनंद को सेवन करते हैं तब उत्तम राज्य
होता है ॥ ४६ ॥

अक्रवित्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निदेवता । विराटनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ के यज्ञयुद्धादिकर्माणि कर्तुं योग्या भवन्तीत्युपदिश्यन्ते ॥

कौम २ मनुष्य यज्ञ युद्ध आदि कर्मोंके करने को योग्य होते हैं इस विषयका उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

**अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ।
देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥**

अक्रन् । कर्म । कर्मकृत इति कर्मकृतः । सह । वाचा । मयोभुवेति मयः
ऽभुवा । देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तम् । म । इत् । सचाभुव इति
सचाभुवः ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अक्रन्) कुर्वन्ति । अत्र लिख्ये लुक् । मंत्रे घसद्वर० इति ज्ञेयम् । (कर्म) कर्तुरीप्सिततमं कर्म । अ० १ । ४ । ४६ । कर्तुर्यदीप्सितमभीष्टयोग्यं चेष्टामयमुत्तेपणादिकमस्ति तत्कर्म । (कर्मकृतः) ये कर्माणि कुर्वन्ति ते । (सह) संगे । (वाचा) वेदवाण्या । स्वकीयया वा (मयोभुवा) या मयः सुखं भावयति तथा सत्यप्रियमंगलकारिण्या । मय इति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । अत्रांतर्गतोऽयर्थः किप्चेति धिप् । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणसुखेभ्यो वा । (कर्म) क्रियमाणम् । (कृत्वा) अनुष्ठाय । (अस्तम्) सुखमये गृहम् । अस्तमिति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३ । ४ । (प्र) प्रकृत्यर्थे । (इत) प्रामुशेति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोड् च । (सचाभुवः) ये सचा परस्परं संग्यनुपक्रिणो भवन्ति ते । अयं मंत्रः । शत० २ । ४ । १ । २९ । व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—ये मयोभुवा वाचा सह सचाभुवः कर्मकृतः कर्म कर्माकृत एतस्कृत्वा देवेभ्योस्तं सुखमयं गृहं प्रेत प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्निर्म्यं पुरुषार्थं वर्तितव्यम् । न कदाचिदालस्ये स्थातव्यम् । तथा वेदविद्यासंस्कृतया वाण्या सह भवितव्यम् । नच पूर्वत्वेन सदा परस्परं प्रीत्या सहायः कर्तव्यः ये चैवभूतास्ते दिव्यसुखयुक्तं मोक्षारूपं व्यावहारिकं चानन्दं प्राप्य मोदन्ते न चैवमलसा इति ॥ ४७ ॥

पदार्थः— जो मनुष्यलोग । (मयोभुवा) सत्यप्रिय मंगलके करनेवाली (वाचा) वेदवाणी वा अपनी वाणीके । (सह) साथ । (सचाभुवः) परस्पर संगी होकर । (कर्मकृतः) कर्मको करने हुए । (कर्म) अपने अभीष्ट कर्मको । (अक्रन्) करते हैं वे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा उत्तम २ गुण सुखोंके लिये । (कर्म) करने योग्य कर्मका । (कृत्वा) अनुष्ठान करके । (अस्तम्) पूर्णसुखयुक्त घरको । (प्रेत) मःस होते हैं ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको योग्य है कि सर्वथा आलस्यको छोड़कर पुरुषार्थहीमें निरंतर रहके मूर्खपन को छोड़कर वेदविद्यासे शुद्ध किई हुई वाणीके साथ सदा वर्तें और परस्पर प्रीति करके एक दूसरेका सहाय करें जो इस प्रकारके मनुष्य

हैं वेही अच्छे २ सुसंयुक्त मोक्ष वा इस लोकके सुखोंको प्राप्त होकर आनंदित होते हैं
अन्य अर्थात् आलसी पुरुष आनंदको कभी नहीं प्राप्त होते ॥ ४७ ॥

अवभृथेत्यस्यौर्णवाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । आस्यनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ यज्ञानुष्ठातृकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें यज्ञके अनुष्ठानकरनेवाले यज्ञमानके कर्मोंका उपदेश किया है ॥

अवभृथ निचुम्पुणा निचेरुरसि निचुम्पुणाः ।
अव देवैर्देवकृतमेनोयासिपमव मर्त्यैर्मर्त्यकृत-
म्पुराणां देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण । निचेरुरिति निचेरुः ।
आसि । निचुम्पुण इति निचुम्पुणः ॥ अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृत-
तम् । एनैः । आयासिपम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतम् ।
पुराणा इति पुराणाः । देव । रिषः । पाहि ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) विद्याधर्मानुष्ठानेन शुद्ध । अत्र अव भृथः ।
उ० २ । १ । इति कथं प्रत्ययः । (निचुम्पुण) धैर्येण शब्दविद्याध्यापक ।
नितरां चोपति मंदमंदं चलति तत्संबुद्धौ । अत्र सुप्भातोर्बाहुलकादुलः प्रत्ययो
मुपागमश्च । नीचेरस्मिन् कणन्ति नीचेर्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि
निगमो भवति । निचुम्पुणनिचुम्पुणेति च नि० ५ । १८ । निचुम्पुण इति
पदानामसु पाठितम् । निध० ४ । २ । अनेन प्राप्तज्ञानो मनुष्यो शृण्वते । (निचे-
रुः) यो नितरां चिनोति सः । अत्र निपूर्वकाच्चिन्धातोर्बाहुलकादौलादिको
रुः प्रत्ययः । (आति) भव । अत्र लोट्ये लट् । (निचुम्पुणः) उक्तार्थः ।
(अव) विनिग्रहार्थे । (देवैः) द्योतनात्मकैर्मनआदीन्द्रियैः । (देवकृतम्)

यद्देवैरिन्द्रियैः कृतं तत् । (एनः) पापम् । (अवायासिषम्) करोमि । अत्र लङर्थे लुङ् । (अत्र) नीचगत्यर्थे । (मर्त्यैः) मरणधर्मैः शरीरैः । (मर्त्यकृतम्) अनित्यदेहेन निष्पादितम् । (पुरुरावणः) यः पुरुषि बहूनि दुःस्वानि राति ददाति । स पुरुरावा तस्मात् । अत्र । आतो यनिन्कनिञ्चानिपञ्चेति । वनिष् मर्त्ययः । (देव) जगदीश्वर । (रिषः) हिंसकाच्छत्रोः पापाश्च (पाहि) रक्ष ॥ ४८ ॥

अन्वयः— हे अवभृथ निचुंषुण यथाहं निचुंषुणो निचेरुः सन्देवैरिन्द्रियैर्देवकृतं मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेतोऽवायासिषं दूरतस्त्यजामि तथः त्वमप्यसि भवाव पाहि दूरतस्त्यज । हे देव जगदीश्वरास्मान्पुरुरावणो रिषो हिंसालक्षणात्पापात्पाहि दूरे रक्ष ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैः पापानिवृत्तये धर्मप्रवृत्तये परमेश्वरो नित्यं प्रार्थ्य यानि मनोवचःकर्मभिः पापानि संति तेभ्यो दूरे स्यातव्यं । यत्किंचिदज्ञानात्पापमनुष्ठितं तद्दुःस्वफलं विज्ञाय द्वितीयवारं न समाचरणीयम् । किंतु सर्वदा पवित्रकर्मानुष्ठानमेव वर्धनीयम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे । (अवभृथ) विद्या वा धर्मके अनुष्ठान से शुद्ध । (निचुंषुण) धैर्यसे शब्दविद्याको पढ़ानेवाला विद्वान्मनुष्य जैसे मैं । (निचुंषुणः) ज्ञानको प्राप्त कराने वा । (निचेरुः) निरंतर विद्याका संग्रह करनेवाला । (देवैः) प्रकाशस्वरूप मन आदि इंद्रियोंसे । (देवकृतम्) किया वा (मर्त्यैः) मरणधर्मवाले । (मर्त्यकृतम्) शरीरोंमें किये हुये । (एनः) पापोंको (अवायासिषम्) दूर कर शुद्ध होताहूं वैसे तूभी । (अ-सि) हो । हे (देव) जगदीश्वर आप हम लोगोंकी । (पुरुरावणः) बहुत दुःख देने वा । (रिषः) मारनेयोग्य शत्रु वा पापसे । (पाहि) रक्षा कीजिये अर्थात् दूर कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि पापकी निवृत्ति धर्मकी वृद्धिके लिये परमेश्वरकी प्रार्थना निरंतर करके जो मन वाणी वा शरीरसे पाप होत हैं उनसे दूर रहके जो कुछ अज्ञानसे पाप हुआ हो उसके दुःस्वरूप फलको जानकर फिर दूसरीवार उसको कभी न करें किंतु सब काल में शुद्ध कर्मों के अनुष्ठान ही की वृद्धि करें ॥ ४८ ॥

पूर्णादर्विरित्यस्यार्णवाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ ज्ञेयं हुतं द्रव्यं कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

यज्ञ में हवन किया हुआ पदार्थ कैसा होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

पूर्णां दर्विं परां पतमुपूर्णां पुनरापत ॥ वस्नेव
विक्रीणावहाऽऽषमूर्जं शतक्रतो ॥ ४६ ॥

पूर्णा । दर्विं । परां । पत । मुपूर्णां । पुनः । आ । पत । वस्ने-
वति वस्नाऽइव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइति शतक्रतो ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(पूर्णा) होतव्यद्रव्येण परिपूर्णा । (दर्विं) पाकसाधिका हो-
तव्यद्रव्यग्रहणार्था । अत्र सुपां मुत्तुगिति मुलोपः । (परा) ऊर्ध्वार्थे । परेत्ये-
तस्य प्रातिलोम्यं प्राह । निरु० १ । ३ । (पत) पतति गच्छति । अत्रोभयत्र
व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (मुपूर्णा) या मुष्टु पूर्यते सा । (पुनः) पश्चादर्थे ।
(आ) समन्तात् । (पत) पतति गच्छति । (वस्नेव) पण्यक्रियेव । (वि)
विशेषार्थे क्रियायोगे । (क्रीणावहै) व्यवहारयोग्यानि वस्तूनि दद्यात् गृह्णी-
याव वा । (इषम्) अभीष्टमन्नम् । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (शतक्रतो) शत-
संख्याताः क्रतवः कर्माणि प्रज्ञा यस्येश्वरस्य तत्संस्तुद्धेः । अयं मंत्रः । शत०
२ । ४ । ४ । १५-१७ व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—या दर्विर्होतव्यद्रव्येण पूर्णा होमसाधिका भूत्वा परापतपत-
त्यूर्ध्वं द्रव्यं गमयति याऽऽहाराकाशं गत्वा वृष्ट्या पूर्णा भूत्वा पुनरापतति समं-
तात् पृथिवीं शोभनं जलरसं गमयति तथा हे शतक्रतो तव कृपया आवाप्तृत्वि-
ग्यक्षपती वस्ने वेषमूर्जं च विक्रीणावहै ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अशोपमालंकारः । यन्मनुष्यैः सुगंध्यादिद्रव्यमग्नौ हूयते

तदूर्ध्वं गत्वा वायुवृष्टिजलादिकं शोषयत् पुनः पृथिवीमागच्छति येन यवादय ओ-
षध्यः शुद्धाः सुखपराक्रमप्रदा जायन्ते । यथा वणिग्जनोरुप्यादिकं दत्त्वा गृहीत्वा
द्रव्यांतराणि क्रीणीते विक्रीणीते च । तथैवाग्नौ द्रव्याणि दत्त्वा प्रक्षिप्य वृष्टि-
सुखादिकं क्रीणीते वृष्ट्योषध्यादिकं गृहीत्वा पुनर्वृष्टये विक्रीणीतेऽग्नौ होमः
क्रियत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जो । (दर्वि) पके हुए होम करनेयोग्य पदार्थोंको ग्रहण करनेवाली ।
(पूर्णा) द्रव्योंसे पूर्ण हुई आहुती । (परापत) होम हुए पदार्थोंके अंशोंको ऊपर प्राप्त
करती वा जो आहुति आकाश में जाकर वृष्टि से । (सुपूर्णा) पूर्ण हुई । (पुनरापत)
फिर अच्छे प्रकार पृथिवी में उत्तम जलरसको प्राप्त करती है उस से हे (शतक्रतो) अ-
संख्यात कर्म वा प्रज्ञा वाले जगदीश्वर आप की कृपा से हम यज्ञ कराने और करनेवाले
विद्वान् होता और यजमान दोनों । (इषम्) उत्तम २ अन्नादि पदार्थ । (ऊर्जम्)
पराक्रमयुक्त वस्तुओंको । (वस्नेव) वैश्यों के व्यवहारों के समान । (विक्रीणावैह) दें वा
ग्रहण करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । जब मनुष्यलोग मुंगंध्यादि पदार्थ
अग्नि में हवन करते हैं तब वे ऊपर जाकर वायु वृष्टि जलको शुद्ध करते हुए पृथिवी को
अपते हैं जिससे यव आदि आपधी शुद्ध होकर सुख और पराक्रम के देने वाली होती हैं
जैसे कोई वैश्यलोग रुपया आदिको दे लेकर अनेक प्रकार के अन्नादि पदार्थों को खरी-
दते वा बेचते हैं वैसे सब हम लोग भी अग्नि में शुद्धद्रव्यों को छुड़ाकर वर्षा वा अनेक सुखों-
को खरीदते हैं खरीदकर फिर वृष्टि और सुखों के लिये अग्नि में हवन करते हैं ॥ ४६ ॥

देहि म इन्त्यस्यार्णवाभ ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ सर्वाश्रमव्यवहार उपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्र में सब आश्रमों में रहने वाले मनुष्यों के व्यवहारों का उपदेश किया है ॥

देहि मे ददामि ते नि मे देहि नि ते दधे ॥ निहा-
रं च हरासि मे निहारन्निहराणि तेस्वाहा ॥ ५० ॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । देहि । नि । ते । दधे । निहारमिति

निःहारम् । च । हरासि । मे । निहारमिति निःहारम् । नि । स्वाहा । ते ।
स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः—(देहि) (मे) ममम् । (ददामि) (ते) तुभ्यम् (नि)
नितराम् । (मे) मम । (धेहि) धास्य । (नि) नितराम् । (ते) तव । (द-
धे) धारये । (निहारम्) मूल्येन क्रेतव्यं वस्तु नितरां निहयते तत् । (च)
समुच्चये । (हरासि) हर प्रयच्छ । अयं लेट्प्रयोगः । (मे) ममम् । (नि-
हारम्) पदार्थमूल्यम् । (नि) नितराम् । (हराणि) प्रयच्छानि । (ते)
तुभ्यम् । (स्वाहा) सत्यवागाह । अयं मंत्रः । शत० २। ४। ४। १। ६। २० ।
व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मित्र त्वं यथा स्वाहासत्यावागाहेत्येवं मे मममिदं देष्टव्यं च
ते तुभ्यमिदं ददामि त्वं मे ममेदं वस्तु निधेष्टव्यं ते तवेदं निदधे त्वं मे मह्यं नि-
हारं हरास्पहं ते तुभ्यं निहारं निहराणि नितरां ददानि । ५० ।

भावार्थः—सर्वमनुष्यैर्दानग्रहणानिःक्षेपोपनिध्यादिव्यवहाराः सत्यत्वेनैव
कार्याः । तद्यथा केनचिदुक्तमिदं वस्तु त्वया देयं न वा । यदि वदेद्ददामि दास्या-
मि वेति तर्हि तत्तथैव कर्तव्यम् । केनचिदुक्तं ममेदं वस्तु त्वं स्वसमीपे रक्ष य-
दाहमिच्छेयं तदा देयमेवमहं तवेदं वस्तु रक्षयामि यदा त्वमेष्टसि तदा दास्या-
मि । तस्मिन्समये दास्यामि त्वत्समीपमागमिष्यामि वा त्वया ग्राह्यं मम स-
मीपमागतव्यमित्यादयो व्यवहाराः सत्यवाचा कार्याः । नैतैर्विना कस्यचित्प्रति-
ष्ठाकार्यसिद्धी स्यातां नैताभ्यां विना कश्चित्सततं सुखं प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मित्र तुम (स्वाहा) जैसे सत्यवाणी हृदय में कहे वैसे । (मे)
मुझको यह वस्तु (देहि) दे वा मैं । (ते) तुझको यह वस्तु । (ददामि) देऊं वा
देऊंगा तथा तू (मे) मेरा यह वस्तु (निधेहि) धारण कर मैं । (ते) तुम्हारा यह
वस्तु (निदधे) धारण करता हूँ और तू । (मे) मुझको । (निहारम्) मोल से
खरीदने योग्य वस्तुको । (हरासि) ले मैं । (ते) तुझको । (निहारम्) पदार्थको

भोल । (निहराणि) निश्चय करके देऊँ । (स्वाहा) ये सब व्यवहार सत्यवाणी से करें अन्यथा ये व्यवहार सिद्ध नहीं होते हैं ॥ ५० ॥

भावार्थः—सब मनुष्योंको देनालेना पदार्थोंको रखना रखवाना वा धारण करना आदि व्यवहार सत्यप्रतिज्ञा से ही करने चाहियें जैसे किसी मनुष्यने कहा कि यह वस्तु तुम हमको देना मैं यह नहीं देता तथा देऊँगा ऐसा कहे तो वहाँ वैसाही करना तथा किसीने कहा कि मेरा यह वस्तु तुम अपनेपास रखलेओ जब मैं इच्छा करूँ तब तुम दे देना इसी प्रकार मैं तुम्हारा यह वस्तु रख लेता हूँ जब तुम इच्छा करोगे तब देऊँगा वा उसी समय मैं तुम्हारे पास आऊँगा वा तुम आकर लेलेना इत्यादि ये सब व्यवहार सत्यवाणी ही से करने चाहियें और ऐसे व्यवहारोंके बिना किसी मनुष्यकी प्रतिष्ठा वा कार्योंकी सिद्धि नहीं होती और इन दोनों के बिना कोई मनुष्य सुखोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं हो सकता ॥ ५० ॥

अक्षन्तित्यस्य मोक्षम अक्षिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिश्चन्द्रः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ तेन यज्ञादिव्यवहारेण किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञादि व्यवहारसे क्या २ होता है हम विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

**अक्षन्नमी मदंतद्वयं प्रियाऽअधूषत ॥ अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती योजा-
न्विन्द्र ते हरीं ॥ ५१ ॥**

अक्षन्न । अममिदंत । हि । अत्र । प्रियाः । अधूषत ॥ अस्तोषत । स्वभानवऽइति स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्टया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइति हरीं ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अक्षन्न) अदंति । अत्र लङर्थे लुङ् । मंत्रे यस्य हवः० इति च्लेर्लुक् । गमहनजनः० इत्युपधालोपः । शासिवासिधः० इति षत्वमृत्तरिचेति चत्वंम् । (अमिमदंत) आनदयंति । अत्र लङर्थे लुङ् । (हि) गलु । (अत्र) विरुद्धार्थे । (प्रियाः) प्रसन्नताकारकाः । (अधूषत) दुष्टान् दोषांश्च कंपयंति । अत्र लङर्थे लुङ् । (अस्तोषत) स्तुवंति ।

अत्र लट्थे लुङ् । (स्वभानवः) स्वकीया भानुर्दीप्तिः प्रकाशो येषां ते ।
(विभाः) मेधाविनः । (नविष्ठया) अतिशयेन नवा नविष्ठा तथा । (मती)
मत्या । अत्र सुपां सुनुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (योज) योजयति । अत्र विक-
रणव्यत्ययेन शप् । लट्थे लोटन्तर्गतो ययर्थो द्वयचोतस्तिष्ठ इति दीर्घश्च ।
(नु) क्षिप्तार्थे । (इन्द्र) सभापते । (ते) अस्य । (हरी) बलपराक्रमौ ।
अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३८ ॥ ५१ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र ते तव ये स्वभानवोऽवभिया विभा नविष्ठया मती
मत्या हि स्तुतु परमेश्वरमस्तोषत स्तुवंत्यत्तन् श्रेष्ठाभ्यादिकमदंत्यमीमदंतानंदयन्ति
तस्मात्ते शत्रुदुःखानि च न्वधूषत क्षिप्तं धुन्वंति त्वमप्येतेषु स्वकीयौ हरी बलप-
राक्रमौ योज संयोजय ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रतिदिनं नवीनविज्ञानक्रियानर्जनेन भवितव्यम् । यथा
विद्वत्संगशास्त्राध्ययनेन नवीनाभवीनां मतिं क्रियां च जनयति तथैव सर्वमनुष्यै-
रनुष्ठेयमिति ॥ ५१ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सभाके स्वामी जो (ते) आपके संबन्धी मनुष्य । (स्व-
भानवः) अपनी ही दीप्ति से प्रकाश होने वा ! (अवाप्रियाः) औरों को प्रसन्न करने-
वाले । (विभाः) विद्वान् लोग । (नविष्ठया) अत्यंत नवीन । (मती) बुद्धिसे ।
(हि) निश्चय करके परात्मा की (अस्तोषत) स्तुति और (अक्षन्) उत्तम २ अभा-
दि पदार्थों को भक्षण करते हुए । (अमीमदंत) आनंद को प्राप्त होते और उसीसे वे
शत्रु वा दुःखों को (न्वधूषत) शीघ्र कंपित करते हैं वैसेही इस यज्ञ में । (इन्द्र) हे
सभापते (ते) आपके सहायसे इस यज्ञ में निपुण हों और तू (हरी) अपने बल
और पराक्रम को हम लोगों के साथ । (योज) संयुक्त कर ॥ ५१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमासंकार है । मनुष्यों को उचित है कि प्रतिदिन नवीन २
ज्ञान वा क्रिया की वृद्धि करते रहें जैसे मनुष्य विद्वानों के सत्संग वा शास्त्रों के पढ़ने से
नवीन २ बुद्धि नवीन २ क्रिया को उत्पन्न करते हैं वैसेही सब मनुष्यों को अनुष्ठान करें ॥ ५१ ॥

सुसंदिशमित्यस्य गौतम आचिः । इन्द्रो देवता । विराट् पांक्तिरुद्धन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह इन्द्र कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुसंहशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ॥ प्र नूनं
पूर्णबधुर स्तुतो यासि वशान् अनु योजा-
न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

सुसंहशमिति सुसंहशम् । त्वा । वयम् । मघवन्निति मघवन् । वन्दिषीमहि ॥
प्र । नूनम् । पूर्णबधुर इति पूर्णबधुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ।
योजे । नु । इन्द्र । ते । हरी इति हरी ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सुसंहशम्) यः सुष्ठु पश्यति दर्शयति वा तम् । (त्वा)
त्वां तं वा (वयम्) मनुष्याः । (मघवन्) परमोत्कृष्टधनयुक्तेभ्यः । धनमाप्तिहेतुर्वा ।
(वन्दिषीमहि) नमोऽस्तुवीमहि । (प्र) प्रकृत्यर्थे । (नूनम्) निश्चयार्थे ।
(पूर्णबधुरः) यः पूर्णआसौ बधुरश्च सः । पूर्णस्य जगतो बधुरो बधनहेतुर्वा ।
(स्तुतः) स्तुत्या लक्षितः । (यासि) प्राप्नोमि प्रापयति वा । अत्र पक्षे व्य-
त्ययः । (वशान्) कामयमानान् पदार्थान् । (अनु) पश्चात् । (योजे)
योजय युक्ते वा । अत्रापि पूर्ववद्व्यत्ययदीर्घत्वे । (नु) उपमार्थे । (इन्द्र)
जगदीश्वर सूर्यस्य वा । (ते) तवास्य वा । (हरी) बलपराक्रमौ धारणाक-
र्षणे वा । अयं मंत्रः । शन० २।५।२।३८ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः— हे मघवन्निन्द्र वयं सुसंहशं त्वा त्वां वन्दिषीमहि अस्माभिः स्तुतः
पूर्णबधुरः संस्त्वं वशान् कामान्यासि प्रापयसि ते तव हरी त्वमनु प्रयोजेत्येकः । वयं
सुसंहशं मघवन् मघवंतं पूर्णबधुरं त्वा तमिमं सूर्यलोकं नूनं वन्दिषीमहि । स्तुतः प्रका-
शितगुणः स भयं वशानुत्कृष्टव्यवहासायकान् कामान्यासि प्रापयसि हे विद्वंस्त्वं यथा

तेऽस्येन्द्रस्य हरी अस्मिन्जगति युक्तः । तथैव विद्यासिद्धिकराण्यनुप्रयोजेति
द्वितीयः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अथ श्रेयोपपादकारः । मनुष्यैः सर्वजगद्धितकारी जगदी-
श्वरो वंदितव्यो नैवेतरः । यथा सूर्यो मूर्तद्रव्याणि प्रकाशयति तथोपासितः
सोऽपि भक्तजनात्मसु विज्ञानोत्पादनेन सर्वान्सत्यव्यवहारान् प्रकाशयति तस्मान्नै-
वेतरं विहाय कस्याचिदन्यस्योपासनं कर्तव्यमिति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे । (मघवन्) उत्तम २ विद्यादि धनयुक्त । (इन्द्र) विद्वान्
तू । (वयम्) हमलोग । (सुसंहरम्) अच्छे प्रकार व्यवहारों के देखनेवाले । (ते)
आपकी । (नूनम्) निश्चय करके । (वंदिषीमहि) स्तुतिकरें तथा हमलोगोंसे । (स्तु-
तः) स्तुति किये हुए आप । (वरान्) इच्छा किये हुए पदार्थोंको । (यासि)
प्राप्त करतेहो और । (ते) अपने । (हरी) बलपराक्रमोंको आप (अनुप्रयोज)
हमलोगोंके सहायके अर्थ युक्त कीजिये ॥ १ ॥ (वयम्) हमलोग (सुसंहरम्)
अच्छे प्रकार पदार्थोंको दिखाने वा । (मघवन्) धनको प्राप्त कराने तथा । (पूर्णवं-
धुरः) सब जगत् के बंधनके हेतु । (त्वा) उस सूर्यलोक की । (नूनम्) निश्चय
कर के । (वंदिषीमहि) स्तुति अर्थात् इसके गुण प्रकाश करके । (स्तुतः) स्तुति
किया हुआ यह हमलोगों को । (वरान्) उत्तम २ व्यवहारोंकी सिद्धि करनेवाली कामना-
ओंको । (यासि) प्राप्त करता है । (नु) जैसे । (ते) इस सूर्यके । (हरी)
धारण आकर्षण गुण जगत् में युक्त होते हैं वैसे आप हमलोगों को विद्या को सिद्धि
करनेवाले गुणोंको । (अनुप्रयोज) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेष और उपमात्तकार हैं । मनुष्योंको सब जगत् के
हित करनेवाले जगदीश्वर ही की स्तुति करनी और किसी की न करनी चाहिये । क्योंकि
जैसे सूर्यलोक सब मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है वैसे उपासना किया हुआ ईश्वर भी
भक्तजनोंके आत्माओंमें विज्ञानको उत्पन्न करनेमें सब सत्यव्यवहारों को प्रकाशित करता
है इससे ईश्वरको छोड़कर और किसीकी उपासना कभी नहीं करनी चाहिये ॥ ५२ ॥

मनोन्वित्यस्य बंधुर्ऋषिः । मनो देवता । आतिपादनिचृद्वायत्री छन्दः । .

पहजः स्वरः ॥

॥ अथ मनसोलक्षणमुपदिश्यते ॥

इसेक आगे मन के लक्षणका उपदेश आगेले मंत्रमें किया है ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराश* सेऽस्तोमेन पितृणां च
मन्मभिः ॥ ५३ ॥

मनः । तु । आ । हामहे । नाराशस्तेन । स्तोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभि-
रिति मन्मभिः ॥ ५३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं संकल्पविकल्पात्मकम् । (तु) कि
मार्थे (आ) समंतात् क्रियायोगे । (हामहे) स्पर्धामहे । (नाराशस्तेन)
नाराणां समंताच्छंसः प्रशंसने नाराशंसः । नाराशसेन निर्द्वतस्तेन । (स्तोमेन)
स्तुतियुक्तेन व्यवहारेण । (पितृणाम्) पालकानामृतूनां ज्ञानवतां मनुष्याणां
वा । (च) समुच्चये । (मन्मभिः) मन्यन्ते जानन्ति यैस्तैः । अत्र सर्वधातुभ्यो
मनिन् । उ० ४। १५८। इति मनिन्प्रत्ययः । अयं मंत्रः शत० २। ५। २। ३६-
व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—वयं नाराशमेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिर्मनोऽन्वाहामहे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्यमैतुष्यजन्मसाफल्यार्थं विद्यां गुप्तं मनः कर्त-
व्यम् । यथैवः स्वान्स्वान्गुणान् क्रमेण प्रकाशयति । यथा च विद्वांसः
क्रमशोऽप्यामन्यां च विद्यां साक्षात्कुर्वति तथैव सततमनुष्ठाय विद्याप्रकाशं प्राप्त-
व्यौ ॥ ५३ ॥

पदार्थः— हमलोग । (नाराशस्तेन) पुरुषों के अत्यंत प्रशंसनीय । (स्तोमेन)
स्तुतियुक्त व्यवहार और (पितृणाम्) पालना करनेवाले ऋतु वा ज्ञानवान् मनुष्यों के
(मन्मभिः) जिनसे सब गुण जाने जाते हैं उन गुणों के से । (मनः) संकल्पविकल्पा-
त्मक चित्त को । (अन्वाहामहे) सब ओर से हटाके दृढ़ करते हैं ॥ ५३ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को मनुष्यजन्मकी सफलता के लिये विद्या आदि गुणों से

पुष्क मनको करना चाहिये जैसे ऋतु अपने २ गुणोंको कम २ से प्रकाशित करते हैं तथा जैसे विद्वान् लोग कम २ से अनेक प्रकारकी अन्य २ विद्याओंको साक्षात्कार करते हैं वैसाही पुरुषार्थ करके सब मनुष्योंको निरंतर विद्या प्राप्ति करनी चाहिये॥ ५३ ॥

आनपत्विस्त्रस्य बंधुर्ऋषिः । मनो देवता । विगाड् गायत्री बन्दः ।

पहजः स्वरः ॥

॥ पुनस्तन्मनः कीदृशमित्युपदिश्यते ॥

किर वह मन कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

आ नऽएतु मनः पुनः कृत्वे दत्ताय जीवमे॥
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरिति पुनः । कृत्वे । दत्ताय । जीवमे । ज्यो
क् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(आ) समतात् । (नः) अस्मान् । (एतु) प्राप्नोतु । (मनः) स्मरणात्मकं चित्तम् । (पुनः) वारंवारं जन्मनि जन्मानि वा । (कृत्वे) सद्दि
याशुभकर्मानुभूतसंस्कारस्मृतये । क्रतुरिति कर्मनामसु पठितम् । निघे० २।१।
(दत्ताय) बलप्राप्तये । दत्त इति बलनामसु पठितम् निघे० २।६। (जीवसे)
जीवितुम् । अत्र तुमर्थे मे० इत्यसे प्रत्ययः । (ज्योक्) निरंतरम् । (च)
समुच्चये । (सूर्यम्) परमेश्वरं सवितृमंडलं प्राणं वा । (दृशे) द्रष्टुम् । अत्र
दृशे विरुधे च । अ० ३।४।१। इत्ययं निपातितः । अयं मंत्रः । शत० २।५।
२।३६। व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—यन्मनाश्रितं ज्योक् निरंतरं सूर्यं दृशे कृत्वे दत्ताय जीवसे वा-
न्केषां शुभकर्मानुभूतानायास्ति तन्नोस्मान्पुनः पुनरासमंतादेतु प्राप्नोतु ॥५४॥

भावार्थः—पुनर्यैः श्रेष्ठकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं कृत्वा पुनः पुनर्जन्मानि

चित्तमपिरेवापेक्षया येन मनुष्यजन्म प्राप्येश्वरोपासनं संराध्य निरंतरं सद्गुरु-
नुसेव्य इति ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(मनः) जो स्मरण करनेवाला चित्त । (ज्योक्) निरंतर ।
(सूर्यम्) परमेश्वर सूर्यलोक वा प्राण को । (दृशे) देखने वा । (कृत्वे) उत्तम वि-
द्या वा उत्तम कर्मोंकी श्रुति वा । (जीवसे) सौ वर्ष से अधिक जीने । (च) और अ-
न्य शुभ कर्मोंके अनुष्ठानके लिये है वह । (नः) हमलोगों को । (पुनः) बारबार जन्म २
में । (आ) सब प्रकारसे । (एतु) प्राप्त हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उत्तम कर्मों के अनुष्ठान के लिये चित्त की शुद्धि वा जन्म २
में उत्तम चित्त की प्राप्ति ही की इच्छा करें जिससे मनुष्यजन्मको प्राप्त होकर ईश्वर की
उपासना का साधन करके उत्तम २ धर्मों का सेवन करसके ॥ ५४ ॥

पुनर्न इत्यस्य बंधुर्ऋषिः । मनो देवता । निचृद्रायत्री द्वन्दः ।

षट्त्वं स्वरः ॥

॥ पुनर्मनःशब्देन बृद्धिरुपदिश्यते ॥

किं मन शब्द से बृद्धि का उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुनर्नः पितरं मनो ददातु दैव्यो जनः ॥

जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५५ ॥

पुनः पुनः । पितरः मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ॥ जीवम् । व्रातम् ।
सचेमहि ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(पुनः) अस्मिन् जन्मानि पुनर्जन्मानि वा । (नः) अस्मभ्यम् ।
(पितरः) पात्यन्नसुशिक्षाविद्यादानेन तत्संबुद्धौ । (मनः) पारश्चावर्तो बु-
द्धिम् । (ददातु) प्रयच्छतु । (दैव्यः) यो देवेषु विद्वत्सु जातो विद्वान् । अ-
त्र देवाग्रजौ । अ० ४।१।८५ इति वार्तिकेन प्राग्दीव्यनीयातर्गते जातेर्ये यत्
प्रत्ययः । (जनः) यो विद्याधर्माभ्यां प्रापरोपकारान् जनयति प्रकटयति ।
(जीवम्) ज्ञानसाधनयुक्तम् । (व्रातम्) व्रतानां सत्यभाषणादीनां समूहस्तत् ।
(सचेमहि) समचेयाम । अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३६ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः— हे पितरो जनका विद्यामदारक भवच्छिन्ना देव्यो जनो विद्वान् नोऽस्मभ्यं पुनः पुनर्पनोधारणावर्त्ता बुद्धिं ददातु । येन वयं जीवं व्रतं सचेमहि सम्भवेयम ॥ ५५ ॥

भावार्थः— नहि मनुष्याणां विदुषां मातापित्राचार्याणां च सुशिक्षया विना मनुष्यजन्मसाफल्यं संभवति न च मनुष्यास्तया विना पूर्णं जीवनं कर्म च सम्भवेतुं शक्नुवन्ति तस्यान्मर्षदा मातापित्राचार्यैः स्वमंतानानि सम्यगुपदेशेन शरीरात्मबलवन्ति कर्तव्यानीनि ॥ ५५ ॥

पदार्थः— हे । (पितरः) उपात्तक वा अन्न शिक्षा वा विद्या को देकर रक्षा करनेवाले पिता आदि लोग आपकी शिक्षा में यह । (देव्यः) विद्वानों के बीच में उत्पन्न हुआ । (जनः) विद्या वा धर्म से दूसरे के नियं उपकारों को प्रकट करनेवाला विद्वान्पुरुष । (नः) हमलोगोंके लिये । (पुनः) इस जन्म वा दूसरे जन्ममें । (मनः) धारणा करनेवाली बुद्धिको । (ददातु) देवे विमर्ष । (जीवम्) ज्ञानसाधन युक्त जीवन वा । (व्रतम्) सत्य ब्रह्मने आदि गुण मनुष्याय को । (सचेमहि) अच्छे प्रकार प्राप्त करें ॥ ५५ ॥

भावार्थः— विद्वान्मातापिता आचार्यों की शिक्षा के विना मनुष्यों का जन्म सफल नहीं होता और मनुष्य भी उन शिक्षा के विना पूर्ण जीवन वा कर्म के संयुक्त करने को समर्थ नहीं हो सकते इस से सब काल में विद्वान् मातापिता और आचार्यों को उचित है कि अपने पुत्र आदिको । अच्छे प्रकार उपदेश से शरीर और आत्मा के बलवाले करें ॥ ५५ ॥

वयमित्यस्य बन्धुर्धृषिः । सोमो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

॥ अथ सोमशब्देनेश्वरीपथिरसा उपदिश्यन्ते ॥

अब सोमशब्द से ईश्वर और ओषधियों के रसों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रंतः ॥ प्रजा-
बन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । विभ्रंतः ॥ प्रजाबन्त इति प्रजा-
ऽर्धन्तः ॥ सचेमहि ॥ ५६ ॥

पदार्थः— (वयम्) मनुष्याः । (सोम) सुवति चराचरं जगत्संयुद्धौ जगदीश्वर अथवा । सूयन्ते रसा यस्मात्त सोम ओषधिराजः । (व्रते) सत्य-
भाषणादिधर्मातुष्टाने । (तव) अस्य वा । (मनः) अन्तःकरणस्वाहंकारादि-
वृत्तिम् । (तनूषु) विस्तृतमुखशरीरेषु । (विभ्रतः) धारयन्तः । पोषयन्तरच ।
(प्रजावन्तः) बह्वयः सुसंताराप्राख्याः प्रजा विद्यन्ते येषान्ते । अत्र भूम्यर्थे
मनुष । (सचेमहि) समवेयाम ॥ ५६ ॥

अन्वयः— हे सोम जगदीश्वर तव सत्याचरणरूपे व्रते वर्तमानास्तनूषु मनो
विभ्रतः प्रजावन्तः सन्तो वयं सर्वेः सुखैः सचेमहि समवेयामेत्येकः ॥ तवास्य
सोमस्य व्रते सत्याचरणानिमित्तं तनूषु मनो विभ्रतः सन्तः प्रजावन्तो भूत्वा वयं
सर्वैः सुखं सचेमहि नित्यं समवेयामेति द्वितीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । ईश्वरस्याज्ञायां वर्तमाना मनुष्याः शरी-
रात्मसुखं नित्यं प्राप्नुवन्ति । एव सोमाद्योषधिसेविनोपि तन्मुखं समवेयन्ति ।
नेतर इति ॥ ५६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) सब जगत् को उत्पन्न करनेवाले जगदीश्वर । (तव)
आपको (व्रते) सत्यभाषण आदि धर्मोंको अनुष्ठान में वर्तमान होके । (तनूषु) बड़े-
मुखयुक्त शरीरोंमें । (मनः) अन्तःकरण की अहंकारादिवृत्तिको । (विभ्रतः) धारण
करते हुए और । (प्रजावन्तः) बहुत पुत्र आदि राष्ट्र आदि धनवाले होके हमलोग
(सचेमहि) सब सुखों को प्राप्त होवें ॥ १ ॥ (तव) इस । (सोम) सोमलता
आदि ओषधियोंके । (व्रते) सत्य = गुण ज्ञान से मेहनतमें । (तनूषु) मुखयुक्त शरीरों
में । (मनः) चित्त की वृत्ति को । (विभ्रतः) धारण करने हुए । (प्रजावन्तः)
पुत्रराज्य आदि धनवाले होकर । (वयम्) हमलोग । (सचेमहि) सब सुखों को प्राप्त
होवें ॥ २ ॥ ५६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । ईश्वर की आज्ञा में वर्तमान हुए मनुष्य
लोग शरीर आत्मा के सुखोंको निरंतर प्राप्त होते हैं । इसी प्रकार वृत्ति से सोम आदि
ओषधियों के सेवनसे उन सुखों को प्राप्त होते हैं परन्तु आलसी मनुष्य नहीं ॥ ५६ ॥

एष तद्वत्स्यस्य वन्धुर्ध्यायिः । रुद्रो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः-

स्वरः ॥

॥ अथ मनोलक्षणकथनानन्तरं प्राणलक्षणमुपदिश्यते ॥

मन के लक्षण कहने के अनन्तर प्राण के लक्षण का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया तं जुष-
स्व स्वाहा ॥ एष ते रुद्र भाग आस्वुस्ते पशुः ॥५७॥

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्त्रा । अम्बिकया । तम् । जुषस्व ।
स्वाहा ॥ एषः । ते । रुद्र । भागः । आस्वुः । ते । पशुः ॥ ५७ ॥

पदार्थः (एषः) प्रत्यक्षः । (ते) तवास्य वा । (रुद्र) रोदत्यन्या-
यकारिणो जनान् स रुद्रः स्तोता तत्संबुद्धौ । रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितम् ।
निघ० ३।१६। रुद्र इत्येतस्य प्रयस्त्रिंशदेवव्याख्याने प्राणसंश्लेष्युक्तम् ॥ रुद्र
रौततीति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयेतेर्वा यद्रुद्रत्तुद्रस्य रुद्रत्वमिति
काठकं यद्रोदीत्तुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । निरु० १०।५। रोदेणिलुक्
च । उ० २।२२। अनेन रुद्रशब्दः सिद्धः (भागः) सेवनीयः । (सह) संगे ।
(स्वस्त्रा) सुप्तस्यति प्रक्षिपति यया विद्यया क्रियया वा तथा । सावसेश्चन ॥
उ० २।६२। अनेन स्वसृशब्दः सिध्यति (अम्बिकया) अम्बते शब्दयति यया
तथा । (तम्) भागम् । (जुषस्व) सेवस्व सेवते वा । अत्र पक्षे व्यत्ययो लङर्थे
लोद् च । (स्वाहा) शोभनं देयमादेयमाह यया सा । (एषः) वक्ष्यमाणः ।
(ते) तवास्य वा । (रुद्र) उक्तार्थः । (भागः) भजनीयः । (आस्वुः)
समन्तात्स्वनत्यवहणाति येन भोजनसाधनेन सः । अत्र आरूपरयोः स्तैनिशृङ्घ्या
दिभ्यः ॥ उ० १।३३। इति कुप्रत्ययो द्वित्संज्ञा च । (पशुः) योदृश्यते भोग्यपदार्थ

समूहः समन्ते स्थापितः सः अत्र । अंजिवृश्चामि० ॥ २७ ॥ इत्येतादिकं नूनेत्यास्य
सिद्धिः । अयं मंत्रः । श० २ । ५ । ३ । ६ । १० । व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे रुद्र स्तोतस्ते तवैषो भागोस्ति तं त्वमम्बिकया स्वस्नासह
जुषस्व । हे रुद्र ते तवैषोऽयं भागः स्वाहास्ति तं सेवस्व । हे रुद्र ते तवैष आशुः
पशुश्चास्ति तं जुषस्व सेवस्वेत्येकः ॥ योऽयं रुद्रः प्राणस्तेऽस्य रुद्रस्य योऽयं
भागो यमम्बिकया स्वस्ना सह जुषस्व सेवते तेऽस्य रुद्रस्यैषोऽयं स्वाहाभागस्तथा
यस्तेऽस्याशुः पशुश्चास्ति यमयं सततं सेवते तं सर्वे मनुष्याः सेवन्ताम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । यथा भ्राता प्रियया विदुष्या भगिन्या
सह वेदादिशब्दविद्यां पारित्वाऽऽनन्दं भुङ्क्ते यथा चाऽयं प्राणः श्रेष्ठया शब्दवि-
द्याया प्रियो जायते । तथैव विद्वान् शब्दविद्यां प्राप्य सुखी जायते । नैताभ्यां
विना कश्चिदपि सत्यं ज्ञानं सुखभागं च प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५७ ॥

पदार्थः— हे । (रुद्र) अन्यायकारी मनुष्यों को रुलानेवाले विद्वान् । जो
(ते) तेरा । (एषः) यह । (भागः) सेवन करने योग्य पदार्थसमूह है उसको तू ।
(अम्बिकया) वेदवाणी वा । (स्वस्ना) उन्म विद्या वा क्रिया के । (सह) साथ ।
(जुषस्व) सेवन कर । तथा हे । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः)
यह । (भागः) धर्म से सिद्ध अंश वा । (स्वाहा) वेदवाणी है उसका सेवन कर
और हे । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः) यह । (आशुः) खोदने
योग्य शस्त्र वा । (पशुः) भोग्यपदार्थ है । (तम्) उसको । जुषस्व) सेवन कर
॥ १ ॥ जो (एषः) यह । (रुद्र) प्राण है । (ते) जिसका । (एषः) यह ।
(भागः) भाग है जिसको । (अम्बिकया) वाणी वा । (स्वस्ना) विद्याक्रियाओं ।
(सह) साथ । (जुषस्व) सेवन करता वा जो । (ते) जिसका । (स्वाहा) सत्यवा-
णिरूप । (भागः) भाग है और जो इसके । (आशुः) खोदनेवाले पदार्थ वा
(पशुः) दर्शनीय भोग्यपदार्थ हैं । जिसका यह (जुषस्व) सेवन करता है उसका
सेवन सब मनुष्य सदा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालङ्कार है । जैसे भाई पूर्ण विद्यापुरुष अपनी
बहिन के साथ वेदादि शब्द विद्या को पढ़कर आनन्द का भोगता है वैसे विद्वान् भी

विश्वको प्राप्त होकर सुखी होता है । जैसे यह प्राण श्रेष्ठशब्द विधासे मिय आनन्द-
वस्तुक होता है वैसे सुशिक्षित विद्वान् भी सबको सुख करनेवाला होता है इन दोनोंके
बिना कोई भी मनुष्य सत्यज्ञान वा सुखभोगोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं होसकता ॥५७॥

अथ रुद्रमित्यस्य बन्धुर्ह्यपिः । रुद्रो देवता । त्रिराद् पंक्तिश्छन्दः । पंच-
मः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनेश्वर उपदिश्यते ॥

अब अगले भ्रम में रुद्रशब्द में ईश्वरका उपदेश किया है ॥

अथ रुद्रमदीमद्यव देवन्त्र्यम्बकम् यथा नो व-
स्यमस्करद्यथा नः श्रेयमस्करद्यथा नो व्य-
वसाययात् ॥ ५८ ॥

अथ । रुद्रम् । अदीमहि । अथ । देवम् । त्र्यम्बकमिति त्रिऽत्र्यम्बकम् ।
यथा । नः । वस्यसः । करत् । यथा । नः । श्रेयसः । करत् यथा । नः ।
व्यवसाययादिति त्रिऽअवसाययात् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(अथ) विनिग्रहार्थे । (रुद्रम्) वृष्टानां रोदयितारं परमेश्व-
रम् । (अदीमहि) सर्वाणि दुःस्वानि ज्ञायेयम नाशयेम । अत्र दीह् क्षय इत्य-
स्मान्निर्गन्धं लब्धं बहुलं छन्दसीति शयनो लुक् । (अथ) अवगमार्थे । (देव-
म्) दातारम् । (त्र्यम्बकम्) अमति येन ज्ञानेन तदम्बं त्रिषु कालेष्वेकरसं ज्ञा-
नं यस्य तम् । अत्र । अमगत्यादिष्वस्मावाहुलकेन कारणकारके वः प्रत्ययस्तताः ।
शेषादिप्राप्ता ॥ अ० ५।४।१५४ इति समासान्तः कप्प्रत्ययः । (यथा) येन
प्रकारेण । (नः) अस्मान् । (वस्यसः) येऽतिशयेन वसन्ति ते वसीर्वास्तान् ।
अथ छान्दसो वर्णलोपो वेत्तिकारलोपः । (करत्) कुर्यात् । अयं लेङ्गप्रयोगः
दुर्लभः करण इत्यस्य भ्रातृदिमप्यन्तर्गतपठितत्वाच्छब्दिकरणोऽयं गृह्यते । सना-

दिभिः सह पाठादुपिकरणोपि । कः करत्करति कुपिकृतेष्वनदितेः । अ० ८।३।
५०। नित्यं करोतेः । अ० ६।४।१०८। एताभ्यां ङाभ्यां ञापकाभ्यामप्युभयग-
णप्रयोगः कृष् गृह्यते । (यथा) (नः) अस्मान् । (भ्रयसः) अतिशयेन प्र-
शस्तान् । (करत्) कुर्यात् । अत्रापि लेट् । (यथा) (नः) अस्मान् । (व्य-
वसाययात्) निश्चयवत्तः कुर्यात् । अयं व्यवपूर्वात् षोऽन्तकर्मणीति एयन्ताद्धा-
तोः प्रथमपुरुषैकवचने तिपि लेट्प्रयोगः । अयं मंत्रः । शत०।२।५।३।११॥
व्यारूयातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—वयं त्र्यम्बकं देवं रुद्रं जगदीश्वरमुपास्य दुःस्त्रान्यवादीमस्रव-
साययेम । स यथा नोऽस्मान् वस्यसोऽव करग्रथा नोऽस्मान् भ्रयसोऽव करग्रथा
नोऽस्मान् व्यवसाययात् । तथा तं वसियांसं भ्रयांसं व्यवसायप्रदं परमेश्वरमेव
प्रार्थयामः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—नहीश्वरस्योपासनेन विना कश्चिन्मनुष्यः सर्वदुःस्त्रान्तं गच्छ-
ति । यः सर्वान् सुखनिवासान्प्रशस्तान्सन्ध्यानिश्चयान्करोति तस्यैवाज्ञा सर्वैः
पालनीयेति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हमलोग । (त्र्यम्बकम्) तीनों कालमें एकरस ज्ञानयुक्त । (देवम्)
देने वा । (रुद्रम्) दृष्टोंको रुलानेवाले जगदीश्वरकी उपासना करके सब दुःस्त्रोंको
(अवादीमहि) अच्छेप्रकार नष्ट करे । (यथा) जैसे परमेश्वर । (नः) हमलोगों-
को । (वस्यसः) उत्तम २ वास करनेवाले । (अवाकरत्) अच्छेप्रकार करे । (व-
था) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (भ्रयसः) अत्यन्तेश्रुत । (करत्) करे । (व-
था) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (व्यवसाययात्) निश्चयवाले करे वैसे सुखपूर्वक
निवास कराने वा उत्तम गुणयुक्त तथा सत्यपनसे निश्चय देने वाले परमेश्वरहीकी प्रार्थना
करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य ईश्वरकी उपासना वा प्रार्थनाके बिना सब दुःस्त्रों-
के अन्तकी नहीं प्राप्त हो सकता । क्योंकि वही परमेश्वर सब सुखपूर्वक निवास वा उ-
त्तम २ सत्य निश्चयोंको करता है इससे जैसी उसकी आज्ञा है उसका पाल-

न वैसाही सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ ५८ ॥

भेषजमसीजस्य बन्धुर्हृषिः । रुद्रो देवता । स्वरान् गायत्री बन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

भेषजमसि भेषङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ॥

सुखम्मेषाय मेप्यै ॥ ५९ ॥

भेषजम् । असि । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरुषाय । भेषजम् ॥ सुखमिति ।
सुखम् । मेषाय । मेप्यै ॥ ५९ ॥

पदार्थः— (भेषजम्) शरीरान्तःकरणेन्द्रियात्मनां सर्वरोगाऽपहारकमौष-
धम् । (असि) (भेषजम्) अविद्यादिक्लेशनिवारकम् । (गवे) इन्द्रियधेनु-
समूहाय । (अश्वाय) तुरङ्गायाय । (पुरुषाय) पुरुषप्रभृतये । (भेषजम्)
रोगनिवारकम् । (सुखम्) । सुखं कस्मान्मुहितं खेभ्यः खं पुनः खबतेः ।
निरु० । ३।१३। (मेषाय) अयये । (मेप्यै) तत्स्त्रियै । अयं मंत्रः । शत०
। २।५। ३।११। व्याख्यातः ॥ ५९

अन्वयः—हे रुद्र जगदीश्वर यः शरीररोगनाशकत्वाद् भेषजमस्या-
त्परोक्षद्वारीकरणाद् भेषजमस्येवं सर्वेषां दुःखानिवारकत्वाज्भेषजमसि स त्वं नोऽ-
स्मभ्यमस्माकं वा गवेऽश्वाय पुरुषाय मेप्यै सुखं देहि ॥ ५९ ॥

भावार्थः—नहि परमेश्वरोपासनेन विना शरीरात्मप्रजानां दुःखाप-
नयो भुत्वा सुखं जायते । तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरीश्वरौषधसेवनेन शरीरात्मप्रजापशूनां
प्रयत्नेन दुःखानि निवार्य सुखं जननीयमिति ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जो आप । (भेषजम्) शरीर अन्तःकरण इन्द्रिय
और गाय आदि पशुओंके रोगनाश करनेवाले । (असि) हैं । (भेषजम्) अविद्यादि-
क्लेशोंको करनेवाले । (असि) हैं । सो आप । (नः) हमलोगोंके । (गवे) गौ-
आदि । (अश्वाय) घोड़ा आदि । (पुरुषाय) सब मनुष्य । (मेषाय) भेड़ा और ।

(मेष्ट्यै) भेद आदिकी लियोंके लिये । (मुखम्) उत्तम १ मुखोंको । अच्छीप्रकार दीजिये ॥ ५.२ ॥

भावार्थः— किसी मनुष्यका परमेश्वरकी उपासनाके बिना शरीर आत्मा और प्रजाका दुःख दूर होकर सुख नहीं हो सकता इससे उसकी स्तुति प्रार्थना और उपासना आदिके करने और ओषधियोंके सेवनसे शरीर आत्मा पुत्र मित्र और पशु-आदिके दुःखोंको यत्नसे निवृत्त करके सुखोंको सिद्ध करना उचित है ॥ ५.२ ॥

अयम्बकमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् ब्राह्मी त्रिष्टुप्-
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षी माऽमृतात् ॥
अयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ॥ उर्वारु-
कमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

अयम्बकमिति त्रिऽअम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सुऽगन्धिम् । पुष्टि-
वर्धनमिति पुष्टिऽवर्धनम् ॥ उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम्ऽईव । बन्धनात् । मृत्योः ।
मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ अयम्बकमिति त्रिऽअम्बकम् । यजामहे । सुगन्धि-
मिति सुऽगन्धिम् । पतिवेदनमिति पतिऽवेदनम् ॥ उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम्ऽईव
बन्धनात् । इतः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ ६० ॥

पदार्थः (अयम्बकम्) उक्ताय जगदीश्वरम् । (यजामहे) नित्यं पूजयेमहि । (सुगन्धिम्) शोभनः शुद्धो गन्धो यस्मात्तम् । अत्र । गन्धपूजये-
दुत्पत्तिस्तुमुरारिभ्यः ॥ अ० ५ । ४ । १ । ३ । ५ । इति सूत्रेण समाप्तान्त इका-
रादेशः । (पुष्टिवर्धनम्) पृष्टेः शरीरात्मबलस्य वर्धनस्तम् अत्र न-

न्यादिबाल्ययुः प्रत्ययः । (उर्वारुकमिव) यथोर्वारुकफलं पक्वं भूत्वाऽमृतात्मकं भवति । (बन्धनात्) । लतासम्बन्धात् । (मृत्योः) प्राणशरीरात्मवियोगात् । (मुक्षीय) मुक्तो भूयासम् । (मा) निषेधे । (अमृतात्) मोक्षमुखात् । (त्र्यम्बकम्) सर्वाध्यक्षम् । (यजामहे) सत्कुर्वामिहि । (सुगन्धिम्) सुष्ठु गंधो यस्मिंस्तम् । (पतिवेदनम्) पाति रक्षति स पतिः पतिवेदनं प्रापणं ज्ञानं वा यस्मात्तम् । (उर्वारुकमिव) उक्तोर्थः । (बन्धनात्) उक्तोर्थः । (इतः) अस्माच्छरीरान्मर्त्यलोकाद्वा । (मुक्षीय) पृथग्भूयासम् । (मा) निषेधार्थे । (अमृतः) मोक्षारूपात्परलोकात्परजन्ममुखफलाद्धर्माद्वा ॥ अत्राह यास्को निरुक्ते । त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि सुष्ठु गन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोपनान्मृत्योः सकाशात्मुंचस्व माम् । निरु० १३ । ४८ । अयं मंत्रः । शत० २।५।३। १२—१४ । व्याख्यातः ॥ ६० ॥

अन्वयः--वयं सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं त्र्यम्बकं देवं यजामहे नित्यं पूजयेमिहि । एतस्य कृपयाऽहं बन्धनादुर्वारुकमिव मृत्योर्मुक्षीय मुक्तोभूयासम् । अमृतान्मा मुक्षीमहि मा धृद्वाराहिताभूयास्म । वयं सुगन्धिं पतिवेदनं त्र्यम्बकं सर्वस्वामिनं जगदीश्वरं यजामहे सततं सत्कुर्वामिहि एतदनुग्रहेणाहं बन्धनादुर्वारुकमिवेतो मुक्षीय पृथग्भूयासम् । वयममुतो मोक्षमुखास्तस्यमुखफलाद्धर्माद्विरक्ता मा भूयास्म ॥ ६० ॥

भावार्थः--अत्रोपमालङ्कारः । नैव मनुष्या ईश्वरं विहाय कस्याप्यन्यस्य पूजनं कुर्युः । तस्य वेदाविहितत्वेन दुःखफलत्वात् । यथोर्वारुकफलं यदा लतायां लग्नं सत्त्वयं पक्वं भूत्वा समयं प्राप्य लताबन्धनान्मुक्ता मुखादु भवति । तथैव वयं पूर्णमायुर्भुक्ता शरीरं त्यक्त्वा मुक्तिं प्राप्नुयाम । मा कदाचिन्मोक्षप्राप्त्यनुष्ठानात्परलोकात्परजन्मनो वा विरक्ता भवेम । नैव नास्तिकत्वमाश्रित्य कदाचिदीश्वरस्यानादरं कुर्याम । यथा व्यावहारिकमुखायाञ्जलादिकपीप्सन्ति । तथैव ईश्वरे देवेषु तदुक्तधर्मे मुक्तौ च नित्यं अग्रणीमहि ॥ ६० ॥

पदार्थः—हम लोग जो । (मुगन्धिम्) शुद्ध गन्धयुक्त । (पुष्टिर्वर्धनम्) शरीर आत्मा और समाज के बलको बढ़ानेवाला । (व्यम्बकम्) रुद्ररूप जगदीश्वर है उसकी । (यजामहे) निरन्तर स्तुती करें । इसकी कृपा से । (उर्वारुकमिव) जैसे ख-
रबूजा फल पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्धसे छूटकर अमृत के तुल्य होता है वैसे हमलोग भी । (मृत्योः) प्राण वा शरीर के वियोग से । मुर्त्तीय) छूट जावें । (अमृ-
तान्) और मोक्षरूप सुख से । (मा) अद्वारहित कभी न होवें ॥ तथा हम लोग । (मुगन्धिम्) उत्तम गन्धयुक्त । पनिवेदनम्) रक्षा करनेवाले स्वामी को देनेवाले । (व्यम्बकम्) सबके अध्यक्ष जगदीश्वरका । (यजामहे) निरन्तर सत्कार पूर्वक ध्यान करें । और इस के अनुग्रह से । (उर्वारुकमिव) जैसे खरबूजा पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्ध से छूटकर अमृतके समान मिष्ट होता है । वैसे हमलोग भी । (इतः) इस शरीरसे । मु-
क्षीय) छूट जावें । (अमृतः) मोक्ष और अन्य जन्म के सुख और सत्यधर्म फलसे । (मा) पृथक् न होवें ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है । मनुष्यलोग ईश्वर को छोड़ कर किसी का पूजन न करें । क्योंकि वेदसे अविहित और दुःखरूप फल होने से परमात्मासे भिन्न दूसरे किसी की उपासना न करनी चाहिये । जैसे खरबूजा फल लता में लगा हुआ अपने आप पकर समय के अनुसार लतासे छुट कर सुन्दर स्वादिष्ट हो जाता है वैसेही हम लोग पूर्ण आयु को भोग कर शरीरको छोड़ के मुक्तिको प्राप्त होवें कभी मोक्षकी प्राप्ति के लिये अनुष्ठान वा परलोक की इच्छासे अलग न होवें । और न कभी नास्तिक पक्ष-
को लेकर ईश्वर का अनादर भी करें । जैसे व्यवहारके सुखों के लिये अन्नजल आदि की इच्छा करते हैं वैसेही हमलोग ईश्वर, वेद, वेदोक्तधर्म, और मुक्ति होनेके लिये नि-
रन्तर श्रद्धा करें ॥ ६० ॥

एतत् इत्यस्य बसिष्ठ ऋषिः । भुरिगास्तारपंक्तिरुन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देन शूरवीरकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्रमें रुद्रशब्द से शूरवीर के कर्मों का उपदेश किया है ॥

एतत् रुद्रावसं तेन पुरो मूर्जवतोतीहि ॥ अथवत-

तधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः शिवोऽर्ताहि ॥ ६१ ॥

एतन् । ते । रुद्र । अत्रसम् । तेन । परः । पूजयत इति पूजयतः । अ-
र्ति । इति ॥ अत्रततधन्वेत्यत्रतत ऽधन्वा । पिनाकावस इति पिनाकऽअवसः ।
कृत्तिवासा इति कृत्तिऽवासाः । अहिंसन्न । नः । शिवः । अर्ति इति ६१

पदार्थः--(एतन्) उक्तं वक्ष्यमाणं च । (ते) तत्र । (रुद्र) यो रोद-
यति शङ्खस्तत्संबुद्धौ शूरवीर । (अत्रसम्) रक्षणं स्वाम्यर्थं वा (तेन) रक्ष-
णादिना । (परः) प्रकृष्टः समर्थः । (पूजयतः) बहवो मूना घासादयो वि-
द्यन्ते यस्मिन् तस्मात् पर्वतात् । मूजवान् पर्वतः । निरु० १।८। (अति) अ-
तिक्रमेण । (इति) उच्चैर्दृश्य । अत्रान्तर्गतो एयर्थः (अत्रततधन्वा) अत्रेति
निगृहीतं तत् विस्तृतं धनुर्येन सः (पिनाकावसः) पिनाष्टि शत्रून् येन तत् । पि-
नाकं तेनावसो वा पिनाकस्यावसो रक्षणं यस्मात्सः । पिनाकं प्रतिपिनष्टयने
न । निरु० ३।२१। (कृत्तिवासाः) कृत्तिश्चर्म तद्वद्ददानि वासांसि धृतानि येन
सः । (अहिंसन्) अनाशयन् रक्षन्सन् । (नः) अस्मान् । (शिवः) सुखप्र-
दः । (अति) अभिपूजितार्थे । (निरु० १।१३।) (इति) प्राप्नुहि । अवयव-
वः । अतः ॥ २।५।३।१६।१७ व्याख्यातः ॥ ६१ ॥

अन्वयः--हे रुद्र शूरवीर विद्वन् बुद्धाविद्याभिबलण सेनाध्यसावततधन्व
पिनाकावसः कृत्तिवासाः शिवः परः प्रकृष्टसामर्थ्यः संस्त्वं पूजयतः पर्वतात् परं
शत्रून्तीक्ष्णलक्ष्य तस्मात् पारंगमय । यदेतत्ते तवावसं पालनमस्ति तेनास्मा-
नहिंसजतीहि ॥ ६१ ॥

भावार्थः--हे मनुष्या अत्रातशत्रुभिर्युष्माभिर्भूत्वा निरश्वकं राज्यं कृत्वा
सर्वावयवस्त्रशस्त्राणि संपाद्य दुष्टानां दण्डहिंसाभ्यां श्रेष्ठानां पालनेन भवितव्य-
म् । अतो न कदाचिदुष्टाः सुखिना श्रेष्ठा दुःसिताश्च भवेयुरिति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे । (रुद्र) शत्रुओंको रलानेवाले युद्धविधायें कुशल सेवायुक्त विद्वान् । (अवततधन्वा) युद्धके लिये विस्तारपूर्वक धनुको धारण करने । (पिनाकानसः) पिनाक अर्थात् जिस शस्त्रसे शत्रुओंके बलको पीसके अपनी रक्षा करने (कृतिवासाः) चमड़े और कवचोंके समान दृढ़ वस्त्रोंके धारण करने । (शिवः) सब सुखोंके देने । और । (परः) उत्तम सामर्थ्यवाले शूर वीर पुरुष । (मूजवतः) मूजघास आदियुक्त पर्वतसे दूसरे देशमें शत्रुओंको । (अतीहि) प्राप्त कीजिये । (एतम्) जो मह । (ते) आपका । (अवसम्) रक्षण करना है । (तेन) उससे । (नः) हमलोगोंकी । (अहिंसन्) हिंसाको छोड़कर रक्षा करते हुए आप । (अतीहि) सब प्रकारसे हम-लोगोंका सत्कार कीजिये ॥ ६१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो, तुमको शत्रुओंसे रहित होकर राज्यको निष्कटक करके सब अस्त्रशस्त्रोंका संपादनकरके दुष्टोंका नाश और श्रेष्ठोंकी रक्षा करो । कि जिससे दुष्ट शत्रु सुखी और सज्जनलोग दुःखी कदापि न हों ॥ ६१ ॥

त्र्यायुषमित्यस्य नारायण ऋषिः । रुद्रादेवता । उष्णिक्छन्दः । ऋचयः स्वरः ॥
मनुष्येण कीकृश मायुभोक्तुमीश्वरः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ।
मनुष्यको कैसा आयुभोगनेके लिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये यह विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ॥ य-
देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्**

त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् । जमदग्नेरिति जमत्स्त्रग्नेः । कश्यपस्य ।
त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् ॥ यत् । देवेषु । त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् । तत् ।
नः । अस्तु । त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(त्र्यायुषम्) तीसरे त्रयान्यायुषि व त्र्यायुषम् । त्र्यायुषो वनद्वयवस्थामुत्पत्तयम् । इदं पदं । अथतुरविषतुरः । अ० १ । ४ । ७७ ।

इति सूत्रे समासान्तत्वेन निपातितम् । (जमदग्नेः) चक्षुषः । चक्षुर्वै जमदग्नि-
र्ऋषिर्यदनेन जगत्पश्यत्यथो वनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः । शत० ८।१।२।१।
जमदग्नयः प्रजविताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहितो भवति । निरू०
७।२४। अनेनापि प्रमाणेन रूपगुणग्राहकं चक्षुर्गृह्यते । (करयपस्य) आदित्य-
स्येश्वरस्य । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्मः ।
करयपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः कारयप्य इति । श० ७।४।१।५। अनेन
प्रमाणेनेश्वरस्य कस्यपसंज्ञा । एतन्निमित्तं त्रिगुणमायुर्लभेमहित्यभिप्रायः ।
(व्यायुषम्) ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थाश्रमसुखसंपादकं त्रिगुणमायुः । (यत्)
यादृशं यावत् । (देवेषु) विद्वत्सु । विद्वांसो हि देवाः । श० १।५।६।१०।
(व्यायुषम्) विद्याशिक्षापरोपकारसहितं त्रिगुणमायुः । (तत्) तादृशं तावत् ।
(नः) अस्माकम् । अस्तु भवतु । (व्यायुषम्) पूर्वोक्तं त्रिगुणमायुः । अत्र
इति णिष्ठ ॥ ७० २।११४। अनेनेण धातोः सितः प्रत्ययो णिद्वत्त्वामृद्धिः । ईयते
प्राप्यते यत्तदायुः । अयं मंत्रः । शत० २।५।४।१-७। व्याख्यातः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे रुद्र जगदीश्वर तव कृपया यदेवेषु व्यायुषं यज्जमदग्नेस्त्वयायुषं
करयपस्य तव व्यवस्थासिद्धं व्यायुषमस्ति तन्नोऽस्माकमस्तु ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्र चक्षुरिन्द्रियाणां करयप ईश्वरः संप्रणामोऽस्तीति-
विज्ञेयम् । व्यायुषमित्यस्य चतुराष्टत्या त्रिगुणादधिकं चतुर्गुणमप्यायुः संगृह्यैतत्प्रा-
प्त्यर्थं जगदीश्वरं प्रार्थ्य स्वेन पुरुषार्थश्च कर्त्तव्यः । तद्यथा हे जगदीश्वर भव
त्कृपया यथा विद्वांसो विद्यापरोपकारधर्मानुष्ठानेनानन्दतया त्रीणि शतानि वर्षा-
णि वावचावदायुर्भुजते । तथैव यत्रिविधताव्यातिरिक्तं शरीरोन्द्रियान्तः करणप्राण
मुक्ताह्वय विद्याविज्ञानसहितमायुरस्ति तद्वयं प्राप्य त्रिगतवर्षं यतुःशतवर्षं वाऽऽ-
युः सुखेन भुजीमहीति ॥ ६२ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर आप । (यत्) जो । (देवेषु) विद्वानों के कर्त्तमानमें
(व्यायुषम्) ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास आश्रमों का परोपकार से युक्त
आयु वर्त्तता जो । (जमदग्नेः) चक्षु आदि इन्द्रियों का । (व्यायुषम्) शुद्धि, बल
और पराक्रमयुक्त तीन गुण आशु और जो (करयपस्य) ईश्वरमेरित । (व्यायुषम्)

तिगुणी अर्थात् तीनसौ वर्ष से अधिकभी आयु । विद्यमान है । (तत्) उस इस शरीर आत्मा और सम्मज को आनन्द देने वाले । (आयुषम्) तीनसौ वर्ष से अधिक आयु-को । (नः) हमलोगों को प्राप्ति किजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में चतुः सब इन्द्रियों का और परमेश्वर सब रचना करनेहारों में उत्तम है ऐसा सब मनुष्यों को समझना चाहिये । और । (आयुषम्) इस १२वीं की चारवार आयुति होने से तीनसौ वर्ष से अधिक चारसौ वर्षपर्यन्त भी आयु का ग्रहण किया है । इसकी प्राप्ति के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करके और अपना पुरुषार्थ करना उचित है । प्रार्थना इसप्रकार करनी चाहिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपा से जैसे विद्वान् लोग विद्या धर्म और परोपकार के अनुष्ठान से आनन्द पूर्वक तीनसौ वर्षपर्यन्त आयुको भोगते हैं । वैसे ही तीन प्रकार के ताप से शरीर, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकाररूप अन्तःकरण इन्द्रिय और प्राण आदि को रहित सुख करनेवाले विद्या विज्ञान सहित आयुको हमलोग प्राप्त होकर तीनसौ वा चारसौ वर्षपर्यन्त सुखपूर्वक भोगें ॥ १२ ॥

शिवोनामासीत्पश्य नारायण आशिः ॥ रुद्रो देवता । भुरिगती छन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनोपदेशकगुणा उपदिशन्ते ॥

अब अगले मंत्रमें रुद्रशब्दसे उपदेश करनेहारों के गुणों का उपदेश किया है ॥

शिवो नामासि स्वर्धितिस्ते पिता नमस्ते
अस्तु मामां हिःसीः ॥ निर्वर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्यां
य प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवी-
र्याय ॥ ६३ ॥

शिवः । नाम । अस्मि । स्वर्धितिरिति स्वर्धितिः । ते । पिता । नमः ।
ते । अस्तु । मा । मा । हिःसीः ॥ नि ।

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्येष्वेकः आघाय । प्रजननायेति प्रजननाय ।
रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः स्त्वाय । सुवीर्यायेति सुवी-
र्याय ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(शिवः) मङ्गलस्वरूपो ज्ञानमयो विज्ञानप्रदः । (नाम) आ-
ख्या । (असि) भवसि । (स्वधितिः) अविनाशित्ववृद्धयः । स्वधितिरिति
वज्रनामसु पठितम् । निघं० २।२०। (ते) तव । (पिता) पालकः । (नमः)
सत्कारार्थे । (ते) तुभ्यम् । (अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे । (मा)
माम् । (हिंसीः) हिन्धि । अत्र लोट्थे लुङ् । (नि) निश्चयार्थे निवारणा-
र्थे वा । (वर्त्तयामि) (आयुषे) आयुर्भोगाय । (अन्नाघाय) अन्नं योग्यमाद्य-
मन्नं च तस्मै । यद्वाऽन्नमोदनादिकं भोज्यं यस्मिंस्तस्मै । (प्रजननाय) सन्तानो-
त्पादनाय । (रायस्पोषाय) रायो विद्यामुवर्णादिधनस्य पोषाय । पुष्यन्ति य-
स्मिंस्तस्मै । (सुप्रजास्त्वाय) शोभनाः सन्तानादयश्चक्रवर्त्तिराज्यं च प्रजा य-
स्मात्तस्य भावस्तस्मै । (सुवीर्याय) शोभनं वीर्यं शरीरात्मना बलं पराक्रमो
यस्मात्तस्मै । अयं मंत्रः । श० २।५।४।८—११ ॥ व्याख्यातः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे रुद्र यस्त्वं स्वधितिरसि यस्य ते तव शिवो नामास्ति । स
त्वं मम पितासि ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं मां मामाहिंसीमाहिन्ध्यहं त्वामायुषेऽन्ना-
घाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय वर्त्तयामि त्वदाश्रयेण सर्वाणि दुःखा-
नि निवर्त्तयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—नहि कश्चिन्मनुष्यो मङ्गलमयस्य सर्वपितुः परमेश्वरस्याज्ञाया
छनेनोपशक्तसंगेन विनैहिकपारमार्थिकमुखे प्राप्तुं शक्नोति । नैव केनापि नास्ति
कत्वेन खल्वीश्वरस्य विदुषां चानादरः कर्त्तव्यः । यो नास्तिको भूत्वैतस्यैतेषां
चानादरं करोति तस्य सर्वत्रानादरो जायते । तस्मान्मनुष्यैरास्तिकैः सदा भवि-
तव्यमिति ॥ ६३ ॥ अत्र तृतीयाध्यायेऽग्निहोत्रादियज्ञवर्णनमग्निस्वभावार्थप्रतिपा-

दनं पृथिवीभूमणलक्षणाभिनशब्देनैश्वर्यभौतिकार्थमतिपादनमग्निहोत्रमंत्रमकाशन-
मीश्वरोपस्थानमग्निस्वरूपमीश्वरप्रार्थनं तदुपासनं तत्फलवर्णनमीश्वरस्वभावमति-
पादनं सूर्यकिरणकृत्यवर्णनं नित्योपासनं सावित्रीमंत्रमतिपादनं यज्ञफल प्रका-
शनं भौतिकान्तर्यवर्णनं गृहाश्रमकरणावश्यकानुष्ठानलक्षणे इन्द्रमरुत्कृत्यं पुरु-
षार्थकरणवश्यकं पापाभिवर्त्तनं यज्ञपूर्वावश्यकं सत्पत्वेन ग्रहणदानव्यवहारक-
रणं विद्वत्पुरुषर्तुस्वभाववर्णनं चतुष्टयमन्तःकरणस्य लक्षणं रुद्रशब्दार्थमतिपा-
दनं त्रिगुणायुष्करणावश्यकं धर्मणायुरादिपदार्थसंग्रहणं च वर्णितमेतेनास्य तृ-
तीयाध्यायार्थस्य द्वितीयाध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति बोद्धव्यम् ॥ इति श्रीम-
द्विद्वर्यपरिव्राजकाचार्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्य-
भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः पूर्तिमगान्॥६॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर और उपदेश करनेहार विद्वान् ओ आप । (स्वधितिः)
अविनाशी होनेसे वज्रमय । (अग्नि) हैं जिस । (ते) आपका । (शिवः) सुखस्व-
रूप विज्ञानका देनेवाला । (नाम) नाम । (अग्नि) है सो आप मेरे । (पिता)
पालन करनेवाले । (अग्नि) हैं (ते) आपके लिये मेरा । (नमः) सत्कारपूर्वक
नमस्कार । (अस्तु) विदित हो तथा आप । (मा) मुझे । (मा) मत । (हिं-
सीः) अलगमृत्युसे युक्त कीजिये । और मैं आपको । (आयुषे) आयुके भोगने । (अ-
न्नाद्यः) अन्न आदिके भोगने । (सुप्रज्ञाम्बाय) उत्तम २ पुत्र आदि वा चक्रवर्ति
राज्य आदिकी प्राप्ति होने । (सुवीर्याय) उत्तम शरीर आत्माको बल पराक्रम होने
और । (रायम्पोषाय) विद्या वा सुवर्ग आदि धनकी पुष्टिके लिये । (वर्त्तयामि)
वर्त्तता और वर्त्ताना हूं इस प्रकार वर्त्तनेसे सब दुःखोंको दृढ़के अपने आत्मामें उपा-
म्यरूपसे निश्चय करके अन्तर्यामिरूप आपका आश्रय करके सभीमें वर्त्तता हूं ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य, मंगलमय सबकी पालना करनेवाले परमेश्वरकी आ-
ज्ञा पालनके बिना संसार वा परलोक के सुखोंके प्राप्त होनेकी समर्थ नहीं होता । न कदा-
पि किसी मनुष्यको नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वरका अनादर करना चाहिये । जो ना-
स्तिक हो कर ईश्वरका अनादर करता है उसका सर्वत्र अनादर होता है इस से

सब मनुष्यों को आस्तिक बुद्धि से ईश्वर की उपासना करनी योग्य है ॥ १३ ॥

इस तीसरे अध्याय में अग्निहोत्र आदि यज्ञों का वर्णन, अग्नि के स्वभाव वा अर्थ का प्रतिपादन, पृथिवी के भ्रमण का लक्षण, अग्निशब्द से ईश्वर वा भौतिक अर्थ का प्रतिपादन, अग्निहोत्र के मंत्रों का प्रकाश, ईश्वर का उपस्थान, अग्नि का स्वरूपकथन, ईश्वर की प्रार्थना, उपासना वा इन दोनों का फल, ईश्वर के स्वभाव का प्रतिपादन, सूर्य के किरणों के कार्य का वर्णन, निरन्तर उपासना, गायत्री मंत्र के अर्थ का प्रतिपादन, यज्ञ के फल का प्रकाश, भौतिक अग्नि के अर्थ का प्रतिपादन, गृहस्थाश्रम के आवश्यक कार्यों के अनुष्ठान और लक्षण, इन्द्र और पशुओं के कार्य का वर्णन, पुरुषार्थ का आवश्यक करना, पापों से निवृत्त होना, यज्ञ की समाप्ति आवश्यक करनी । सत्य से लेने देने आदि व्यवहार करना, विद्वान् वा ऋतुओं के स्वभाव का वर्णन चार प्रकार के अन्तःकरण का लक्षण, रुद्रशब्द के अर्थ का प्रतिपादन, तीनसौ वर्ष अवश्य आयु का संपादन करना और धर्म से आयु आदि पदार्थों का ग्रहण का वर्णन किया है इस से दूसरे अध्याय के अर्थ के साथ इस तीसरे अध्याय के अर्थ की संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमद्विद्वत्परिव्राजकाचार्येण श्रीपुतदयानन्दमरस्वतीस्वामिना विरचिते
संस्कृतभाषार्यभाषाभ्यां सुप्रशिखे सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः
सामप्तिमगमत् ॥ इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारम्भे । अस्मिन्नध्याये सप्तत्रिंशन्मंत्राः सन्तीति-
चेदितव्यम् ॥

विश्वानि देव सवितरुत्तानि परासुव ॥ यजुदन्तं आसुव ॥ १ ॥

तस्यैदमग्नयेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अश्वोषध्यां देवते । निराद् आसी-
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ जलगुणस्वभावकृत्यमुपदिश्यते

अब चौथे अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है इसके प्रथम मंत्र में जल के गुण,
स्वभाव और कृत्य का उपदेश किया है ।

एतदमग्नम् देवयजनमृथिव्या यत् देवासो अजु-

षन्त विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्यां * सन्तरन्तो यजुर्भी
 रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥ इमा आपः श-
 मुमे सन्तु देवी ॥ ओषधे तार्यस्व स्वर्धिते मेन
 हिंसीः ॥ १ ॥

आ । इदम् । अग्नम् । देवयजनमिति देवऽयजनम् । पृथिव्याः । यत्र देवासः
 अजुषन्त । विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्यामित्यृक्ऽसामाभ्याम् । सन्तरन्त इति समुत्तरन्तः
 यजुर्भिरिति यजुः ऽभिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदेम ॥ इमाः । आपः
 । शम् । ऊँइत्यु । मे । सन्तु । देवीः । ओषधे तार्यस्व । स्वर्धित इति स्वऽर्धिते ।
 मा । णम् । हिंसीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (इदम्) वक्ष्यमाणम् । (अग्नम्) प्राशु-
 याम् । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् । (देवयजनम्) देवानां विदुषां यजनं पूजनं तेभ्यो
 दानं च । (पृथिव्याः) भूमिर्मेघे । (यत्र) देशे । देवासः विवासः । (अजु-
 षन्त) श्रातवन्तः सेवितवन्तः । विश्वे) सर्वे (ऋक्सामाभ्याम्) ऋचन्ति स्तुवन्ति
 पदार्थान्येन स ऋग्वेदः । सामयन्ति मान्त्रयन्ति कर्मान्नं फलं प्राप्नुवन्ति येन
 स सामवेदः ऋक् च साम च ताभ्याम् । अत्र । अचनुर विचनुरसुचनुरस्त्रीपुंस-
 धेन्वनहुक्सीम० अ० ५।४।७७इति सूत्रेणायं समासान्तऽच् प्रत्ययेन
 निपातितः । (सन्तरन्तः) दुःस्वस्यान्तं प्राशुवन्तः । (यजुर्भिः) यजुर्वेदस्य मंत्रोक्तैः
 कर्मभिः (रायः) धनस्य । (पोषेण) पुष्ट्या । (सम्) सम्यगर्थे । (इषा)
 इष्टविधयाऽन्नानादि वा । (मदेम) मुखयेम । (अत्र) विकरणव्यत्ययः । (इमाः)
 प्रत्यक्षाः । (आपः) जलानि (शम्) मुखकारिकाः (उ) वितर्के । (मे)

मम । (सन्तु) भवन्तु । (देवीः) शुद्धा रोगनाशिकाः । अत्र वा च्छन्दसीति
असः पूर्वसर्वर्तव्यम् (ओषधे) सोमाघोषधिगणः । (त्रायस्व) त्रायताम् ।
(स्वधिते) रोगनाशने स्वधितिर्वज्रवत्प्रवर्तमानः । स्वधितिरिति वज्रनामसु
षडितम् । निध० २।२० । (वा) निषेधार्थे । (एनम्) वज्रमानं प्राणिसमूहं
वा । (हिंसीः) हिंस्यात् । अत्र लिङ्ग्ये लुङ् ॥ १ ॥

अन्वराः— हे विद्वन् यथा पृथिव्या मध्ये मनुष्यजन्मदेवयजने प्राप्य
यत्र ऋक्सामाभ्यां यजुर्भी रायस्पोषेण दुःखानि सन्तरन्तो विश्वेदेवासो वयं
सुखान्यगन्मानुवन्त मदेम सुखेयम् । उ इति विनर्के मे मम विद्यामुशिक्षाभ्यां
सेविता इमा देव्य आपः सुखकारिकाः सन्ति तथैव तत्र त्वं तानि जुषस्व
वदेमस्तवैताः शंसन्तु सुखकारिका भवन्तु । यथोषधे सोमलताघोषधिगणो
रोगेभ्यस्त्रायते तथा त्वं नस्त्रायस्व स्वधितिर्वज्रस्त्वमेनं जीवं वा हिंसीर्हनेन वा
कुर्याः ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । यथा मनुष्याः साङ्गान्सरहस्या-
धतुरो वेदानधीत्यान्यान्याप्य विद्यां प्रदीप्य विद्यासो भूत्वा सुकर्मानुष्ठानेन
सर्वान प्राणिनः सुखेयपुस्तथैवान् सत्कृत्यैतेभ्यो वैदिकविद्यां प्राप्य श्रेष्ठाचारौ-
षधिसेवनाभ्यां दुःखान्ते गन्वा शरीरात्मपुष्ट्या धनं सम्पुपचित्य सर्वैर्मनुष्यैरान-
न्दिष्यन् ॥ १ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् जैसे । (पृथिव्याः) भूमिपर मनुष्य जन्मको प्राप्त होके
जो (इदम्) यह । (देवयजनम्) विद्वानोंका वजन पूजन वा उनके लिये दान
हैं उसको प्राप्त होके । (यत्र) जिस देशमें । (ऋक्सामाभ्याम्) ऋग्वेद, सामवेद,
तथा । (यजुर्भीः) यजुर्वेदके मंत्रोंमें कहे कर्म । (रायस्पोषेण) धनकी पुष्टि । समिधा)
उत्तम २ विद्या आदिकी इच्छा वा अन्न आदिसे दुःखोंके । (सन्तरन्तः) अन्तको
प्राप्त होते हुए । (विश्वे) सब । (देवासः) विद्वान् हमलोग सुखोंको । (अगन्म)
प्राप्त हों । (अनुवन्त) सब प्रकारसे सेवन करें । (मदेम) सुखी रहें । (उ) और
भी (मे) मेरे सुनियम विद्या उत्तम शिक्षासे सेवन किये हुए । (इमाः) ये । (देवीः)
शुद्ध । (आपः) जल । सुख देनेवाले होते हैं वैसे वहां त भी उनको प्राप्त हो (जुष-

स्व) सेवन और आनन्दकर के जल आदि पदार्थ भी तुम्हको (रम्) मुक्त करानेवाले । (सन्तु) होवे । जैसे । (ओषधे) समलता आदि ओषधिगण सब रोगोंसे रक्ष करता है वैसे तू भी हमलोगोंकी । (त्रायस्व) रक्षा कर । (स्वधिते) रोग नाश करने में वज्रके समान होकर । (एनम्) इस यजमान वा प्राणीमात्रको । (मा हिंसी) कभी मत मार ॥ १ ॥

भाष्यार्थः—इस मंत्रमें लूसोपमालङ्कार है । जैसे मनुष्यलोग ब्रह्मचर्यपूर्वक अंग और उपनिषद्सहित चारों वेदोंको पढ़कर औरोंको पढ़ाकर विद्याको प्रकाशित कर और विद्वान् होके उत्तम कर्मोंके अनुष्ठानसे सब प्राणियोंको सुखी करें वैसेही इन विद्वानोंका सत्कारकर इनसे वैदिक विद्याको प्राप्त होकर शरीर वा आत्माका पुष्टिसे धनका अत्यन्त संचय करके सब मनुष्योंको आनन्दित होना चाहिये ॥ १ ॥

आपो अस्मानिन्यस्य प्रजाविनिर्जयिः । आपो देवताः स्वरादब्राह्मी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्ताभिरद्विः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर उन जलोंसे क्या करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु घृतेन
नो घृतप्लुः पुनन्तु ॥ विश्वं हि रिप्रम्प्रवहन्ति
देवीः ॥ उदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ॥ दीक्षात-
पसोस्तनूरांसि तान्त्वा शिवां शग्माम्परि दधे
मद्रं वर्णा पुष्यन् ॥ २ ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्ध्यन्तु । घृतेन । नः । घृतप्लु इति घृतप्लुः ।
पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्तीति प्रवहन्ति । देवीः । उत् । इत् ।
आभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्षातपसोः । तनूः । अस्मि । ताम् ।
त्वा । शिवाम् । शग्माम् । परि । दधे । मद्रम् । वर्णा । पुष्यन् ॥ २ ॥

पदार्थः— (आपः) जलानि । (अस्मान्) मनुष्यादीन्प्राणिनः । (मातरः) मातृवत्पालिकाः । (शुन्धयन्तु) बाह्यदेशं पवित्रं कुर्वन्तु । (घृतेन) आज्येन । (नः) अस्मान् । (घृतप्वः) घृतं पुनन्ति यास्ताः । (पुनन्तु) प-पवित्रयन्तु । (विश्वम्) सर्वं जगत् । (हि) खलु । (रिप्रम्) व्यक्तवाणीमा-प्तव्यं वेदितव्यम् । अत्र । लीरीडो ह्रस्वः । उ० ५।४५। अनेनायं सिद्धः । (प्र-बहन्ति) प्रकर्षेण प्राप्नुवन्ति । (देवीः) देव्यः । (उत्) उत्कृष्टे । (इत्) अ-पि । (आभ्यः) अद्भ्यः । (शुचिः) पवित्रः । (आ) समन्तात् । (पृतः) शुद्धः । (एमि) प्राप्नोमि । (दीक्षातपसाः) दीक्षाब्रह्मचर्यादिनियमसेवनं च तपोधर्मानुष्ठानं च तथोः । (तन्) सुखविस्तारानिमित्तं शरीरम् । (अस्ति) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (ताम्) (त्वा) एताम् । (शिवाम्) कन्याणकारि-काम् । (शम्भाम्) सुखस्वरूपाम् । (परि) सर्वतः । (दधे) धरामि । (भ-द्रम्) भजनीयम् (वर्णम्) स्वीकर्तुमर्हतिमुन्दरम् ॥ (पुण्यन्) पुष्टं कुर्वन् । अयं मंत्रः । श० ३।१।२।१-११। व्याख्यानः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा भद्रे वर्णं पुण्यग्रहं या घृतप्वो देव्य आपो विश्वं रिप्रं प्रबहन्ति विद्वांसो या मातरः या घृतप्वो घृतेन सन्ति याभिर्नोऽस्मान् सुखयन्ति ताभिर्नोऽस्मान् भवन्तः शुन्धयन्तु पुनन्तु च यथाहमुदिदाभ्यः शुचिः पवित्रो भूत्वा या दीक्षातपसास्तनूरस्यस्ति तां त्वामेतां शिवां शम्भां परिदधे स-र्वतो धरामि तथा ताम्नां च यूयमपि धरत ॥ २ ॥

भावार्थः— अत्र बाह्यकलुषोपमालंकारः । याः सर्वसुखमापिकाः प्रा-णधारिका मातृवत्पालनहेतव आपः सन्ति ताम्यः सर्वतः पवित्रतां संपादयताः शोधित्वा मनुष्यैर्नित्यं संसेव्या यतः मुन्दरं वर्णं रोगरहितं शरीरं च संपाद्य नित्यं प्रयत्नेन धर्ममनुष्ठाय पुरुषार्थनानन्दः कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे (भद्रं) अति सुन्दर । (वर्णम्) प्राप्त होने योग्य रूपको । (पुण्यन्) पुष्ट कर्ता हुआ मैं जो । (घृतप्वः) घृतको पवित्र करने ! (देवीः) दिव्यगुणयुक्त । (मातरः) माताके समान पालन करनेवाले । (आपः) जल । (रिप्रम्) व्यक्तवाणीको प्राप्त करने वा जानने योग्य । (विश्वम्) सबको ।

(प्रवहन्ति) प्राप्त करते हैं जिनसे विद्वान् लोग । (अस्मान्) हम मनुष्यलोगोंको । (शु-
न्ध्यन्तु) चाह्य देशको पवित्र करें और जो । (घृतेन) घृतसे । पुष्ट करने योग्य ज-
ल हैं जिनसे (नः) हमलोगोंको । करसकें उनसे (पुनन्तु) पवित्र करें । जैसे मैं ।
(उत्) अच्छे प्रकार । (इत्) भी । (आम्यः) इन जलोंसे । (शुचिः) पवित्र तथा ।
(आपूतः) शुद्ध होकर । (दीक्षातपसोः) ब्रह्मचर्य आदि उत्तम २. नियमसेवन से-
जो धर्मानुष्ठानके लिये । (तनूः) शरीर । (असि) है जिस । (शिवाम्) कस्य
शकरी । (शमाम्) सुखस्वरूप । शरीरको । (एमि) प्राप्त होता और । (परिवधे)
सब प्रकार धारण करताहूँ वैसे तुमलोग भी उन जल और (ताम्) उस । (त्वाम्)
अत्युत्तम शरीरको धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है ॥ मनुष्योंको उचित है कि
जो सब सुलोंको प्राप्त करने प्राणोंको धारण कराने तथा माताके समान पालनके हेतु
जल हैं उनसे सबप्रकार पवित्र होके इनको शोधकर मनुष्योंको नित्य सेवन करने चा-
हिये जिससे सुन्दरवर्ण रोगरहित शरीर को संपादन कर निरन्तर प्रयत्नके साथ धर्मका
अनुष्ठानकर पुरुषार्थसे आनन्द भोगना चाहिये ॥ २ ॥

महीनामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मेघो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धेवतः स्वरः ॥

पुनरस्य जलसमूहजन्यस्य मेघस्य किं निमित्तमस्तीत्युपादिश्यते ।
फिर इस जलसमूहसे उत्पन्न हुए मेघका क्या निमित्त है इस विषय का उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ।

**महीनाम्पयोऽसि वच्चोदा असि वच्चो मे देहि ॥
वृत्स्यासि कर्नानकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥३॥**

महीम् । पयः । असि । वच्चोदा इति वचः उदाः । असि । वचः । मे । देहि ॥
वृत्स्यम् । असि । कर्नानकः । चक्षुर्दा इति चक्षुः उदाः । असि । चक्षुः ।
मे । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(महीनाम्) पृथिवीनाम् । महीति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ । (पयः) रसनिमित्तम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्य-
स्ययः । (वचोदाः) दीप्तिं ददातीति । (असि) अस्ति । (वर्चः) प्रकाशम् ।
(मे) मलम् (देहि) ददाति । (वृत्रस्य) मेघस्य । (असि) अस्ति । (क-
नीनकः) यः कनति दीपयतीति स एव कनीनकः । अत्र कनीघातोर्बाहुलकादौ-
ष्णादिक ईज्यत्वयस्ततः स्वार्थे कन् । (चक्षुर्दाः) चक्षेऽनेन तद्ददातीति । (अ-
सि) अस्ति । (चक्षुः) नेत्रव्यवहारम् । (मे) मलम् । (देहि) ददाति ।
अयं मंत्रः श० ३ । १ । ३ । ९-१५ । व्याख्यानः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो महीनां पयोऽस्यस्ति वचोदा अस्यस्ति यो मे मलं व-
चोदा ददाति वृत्रस्य कनीनकोऽस्ति चक्षुर्दा अस्ति स सूर्यो मे मलं चक्षुर्द-
दाति ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्नहि सूर्यस्य प्रकाशेन बिना वृष्ट्युत्पत्तिश्चक्षुर्व्यवहार-
श्च सिध्यति । येनायं सूर्यो निर्मितस्तस्मा ईश्वराय कोटिशो धन्यवादा देया
इति वचम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो यह । (महीनाम्) पृथिवी आदि के । (पयः) जल रस का
निमित्त । (असि) है । (वचोदाः) दीप्ति का देनेवाला । (असि) है जो । (मे)
मेरे लिये । (वर्चः) प्रकाश को । (देहि) देता है । जो । (वृत्रस्य) मेघ का (क-
नीनकः) प्रकाश करनेवाला । (असि) है वा । (चक्षुर्दाः) नेत्र के व्यवहार का
सिद्ध करने वाला । (असि) है वह सूर्य । (मे) मेरे लिये । (चक्षुः) नेत्रों के
व्यवहार को । (देहि) देता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जानना उचित है जिस सूर्य प्रकाश के बिना वर्षाकी
उत्पत्ति वा नेत्रों का व्यवहार सिद्ध कभी नहीं होता । जिसने इस सूर्यलोक को रच-
ा है उस परमेश्वर को कोटि असंख्यात धन्यवाद देते रहें ॥ ३ ॥

चित्पतिर्धेत्वस्य गजापतिर्वाचिः । परमात्मा देवता । निचृद्वाही पंक्ति-
श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

येन सूर्यादिकं जगद्रचितं सोऽस्मदर्थं किं किं कुर्यादित्युपदिश्यते ।
जिस ने सूर्य आदि सब जगत् को बनाया है वह परमात्मा हमारे लिये क्या २ करे
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्वच्छिद्रेणा पवित्रेणा सूर्यस्य र-
श्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य य-
त्कामः पुनेतच्छकेयम् ॥ ४ ॥

चित्पतिरिति चित्पतिः । मा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्पतिः । मा ।
पुनातु । देवः । मा । सविता । पुनातु । अस्छिद्रेणा पवित्रेणा सूर्यस्य र-
श्मिरिति रश्मिभिः ॥ तस्य ते । पवित्रपते इति पवित्रपते । पवित्रपूतस्येति
पवित्रपूतस्य । यत्काम इति यत्कामः । पुने । तत् । शकेयम् ॥ ४ ॥

पदार्थः--(चित्पतिः) चेतयति येन विज्ञानेन तस्य पतिः पालयि-
ताऽभिष्टितेश्वरो भवान् । (मा) माम् । (पुनातु) पवित्रं करोतु । (वाक्-
पतिः) यो वायो वेदविद्यायाः पतिः स्वामी पालयिता । (मा) माम् । (पु-
नातु) विद्यासं कृत्वा पवित्रयतु । (देवः) यः स्वप्रकाशेन सर्वस्य प्रकाशकः ।
(मा) माम् । (सविता) सर्वस्य जगतो दिव्यस्य प्रसवितोत्पादकः । (पुनातु)
शोभयतु शुद्धं करोतु । (अस्छिद्रेणा) अविनाशिना विज्ञानेन (पवित्रेणा)
शुद्धिकारकेण । (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्य प्राणस्य वा (रश्मिभिः) प्रका-
शमयनागमनैः । (तस्य) जगदीश्वरस्य । (ते) तव । (पवित्रपते) पवित्रस्य
पालयितः । पवित्रपूतस्य यः पवित्रैः शुद्धैः स्वाभाविकविज्ञानादिभिर्गुणैः पूतः
पवित्रस्तस्य (यत्कामः) यः कामो यस्य सः । (पुने) पवित्रो भवामि ।
(तत्) पवित्रं कर्म । (शकेयम्) शक्नुयाम् अयं पञ्चमः । श० ३ । १ । ३ ।
२२—२३ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पवित्रपते परात्मन् चित्पतिर्वान्पतिः सविता देवो भवान् पवित्रेणाच्छिद्रेण विज्ञानेन सूर्यस्य रश्मिभिश्च मा मां मम चित्तं च पुनातु । मा मां मम वाचं च पुनातु । मा मां मम चक्षुरश्च पुनातु । यस्य पवित्रपूतस्य कृपया यन्कामोऽहं पुनः पवित्रो भवामि । यस्य ते तवोपासनया पवित्रं कर्म कर्तुं शक्नुयां तस्य सेवां कर्तुं योग्या मे कथं न भवेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेतं वेदविज्ञानात् पत्या परमेश्वरेण विद्याभूजलवायु सूर्यादयः शुद्धिकारकाः पदार्थाः प्रकाशितास्तस्योपासनापवित्रकर्मानुष्ठानाभ्यां मनुष्यैः पूर्णकामः पवित्रता च कार्या ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे । (पवित्रपते) पवित्रता के पालन करनेहार परमेश्वर । (चित्पतिः) विज्ञान के स्वामी । (वाक्पतिः) वाणीको निर्मल के और । (सविता) सब जगत्को उत्पन्न करनेवाले । (देवः) दिव्यस्वरूप आप । (पवित्रेण) शुद्ध करनेवाले । (अच्छिद्रेण) अविनाशिविज्ञान वा । (सूर्यस्य) सूर्य और प्रमाणिक । (रश्मिभिः) प्रकाश और गन्त नागर्णेसे । (मा) मुझ और मेरे चित्तको । (पुनातु) पवित्र कीजिये । (मा) मुझ और मेरी वाणी को । (पुनातु) पवित्र कीजिये । (मा) मुझ तथा मेरी प्रजाको । (पुनातु) पवित्र कीजिये । जिस । (पवित्रपूतस्य) शुद्ध स्वाभाविक विज्ञान आदिगुणोंसे पवित्र । (ते) आपकी कृपामे । (यन्कामः) जिस उत्तम कामनायुक्त मैं (पुनः) पवित्र होता हूं । जिस (ते) आपकी उपासनासे । (तत्) उस अम्युत्तम कर्मके करनेको । (शक्यम्) समर्थ होऊँ उस आपकी सेवा मुझको क्यों न करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको उचित है कि जिस वेदके जानने वा पालन करनेवाले परमेश्वरने वेदविद्या, पृथिवी, जल, वायु और सूर्य आदि शुद्ध करनेवाले पदार्थ प्रकाशित किये हैं उसकी उपासना तथा पवित्र कर्मों के अनुष्ठानसे मनुष्योंको पूर्ण कामना और पवित्रताको संपादन अवश्य करना चाहिये ॥ ४ ॥

आ वो देवास इत्यस्य प्रजापतिर्वाचिः । निचुदाष्वनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं पुरुषार्थः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको किस २ प्रकारका पुरुषार्थ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले

मंत्र में किया है ।

आ वो देवास ईमहे वामप्रयत्यध्वरे ॥ आ
वो देवास आशिषो यज्ञियांसो हवामहे ॥ ५ ॥

आ । वः । देवासः । ईमहे । वामम् । प्रयतीति प्रयति । अध्वरे । आ ।
वः । देवासः । आशिष इत्याऽशिषः । यज्ञियांसः । हवामहे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (वः) युष्मान् । (देवासः) ये दीव्य
न्ति विद्यादिगुणैः प्रकाशन्ते तत्संबुद्धौ । (ईमहे) याचामहे । ईमहे इति याज्ञा-
कर्मसु पठितम् । निघ० ३ । १६ । (वामम्) प्रशस्तं गुणकर्मसमूहम् । वाममि-
ति प्रशस्यनामसु पठितम् निघ० ३ । ८ । (प्रयति) प्रकृष्टं सुखमेति येन त-
स्मिन् । अत्र कृतो बहुलमिति करणकारके कृत् । (अध्वरे) आर्हिसनीये यज्ञे
(आ) अभितः । (वः) युष्माकं सकाशान् । (देवासः) विद्वांसः । (आ-
शिषः) इच्छाः । (यज्ञियांसः) या यज्ञमर्हन्ति ताः । (हवामहे) स्वीकुर्वामहि ।
लेट्प्रयोगोऽप्यम् । अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ३ । २४ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देवासो यथा वयं वो युष्मान् प्रत्यध्वरे वो युष्माकं वाममे-
महे समन्तायाचामहे । हे यज्ञियांसो देवासो यथाऽस्मिन् संसारे वो युष्माकं स-
काशात् यज्ञिया आशिष आहवामहे अभितः स्वीकुर्वामहि तथेवास्मदर्थं भवजिः
सततमनुष्ठेयम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमनिबद्धयः प्रशस्ता विद्याः संपाद्य स्वेच्छाः
पूर्णाः कृतवैतेषां संगसेने सदैव कर्त्तव्ये ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे । (देवासः) विद्यादिगुणों से प्रकाशित होनेवाले विद्वान् लोगों
जैसे हमलोग । (वः) तुमको । (प्रयति) सुखयुक्त । (अध्वरे) हिंसा करने अयोग्य

यज्ञ के अनुष्ठान में । (वः) तुम्हारे । (वामम्) प्रशंसनीय गुणसमूह-की । (एमहे) अष्टोपकार वाचना करते हैं । हे (देवासः) विद्वान् लोगो जैसे हमलोग इस संसार में आप लोगों से । (यज्ञियाः) यज्ञ को सिद्ध करने योग्य । (आशिषः) इच्छाओं को । (आवहामहे) अष्टोपकार स्वीकार करके वैसे ही हमलोगों के लिये आप लोग सदा प्रयत्न किया कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम विद्वानों के प्रमत्त से उत्तम २ विद्याओं का संपादन कर अपनी इच्छाओं को पूर्ण करके इन विद्वानों का संग और सेवा सदा करना चाहिये ॥ ५ ॥

स्वाहायज्ञमित्यस्य प्रजापतिर्हविः । यज्ञो देवता । निचृदार्यनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

किंकिमर्थः स यज्ञोनुष्टातव्यइत्युपदिश्यते ॥

किन्तु प्रयोजन के लिये इस यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**स्वाहा यज्ञम्मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् ॥ स्वाहा
वावापृथिवीभ्याः स्वाहावातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥**

स्वाहा । यज्ञम् । मनसः । स्वाहा । उरोः । अन्तरिक्षात् । स्वाहा । वावा-
पृथिवीभ्याम् । स्वाहा । वातात् । आरभे । स्वाहा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(स्वाहा) मत्तत्तलक्षणया वेदस्थया वाचा । (यज्ञम्) क्रियाजन्यम् । (मनसः) विज्ञानात् । (स्वाहा) सुशिक्षितया वाचा । (उरोः) बहूनः । अथ लिङ्गव्यत्ययने पुंस्त्वम् । (अन्तरिक्षात्) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादाकाशात् । (स्वाहा) विषाप्रकाशिकया वाराया । (वावापृथिवीभ्याम्) प्रकाशभूम्भोः शुद्धये । (स्वाहा) सत्त्वमित्वादिगुणविशिष्टया वाचा । (वातात्) वायोः । (आ) समन्तात् । (रभे) कुर्वे । (स्वाहा) सुष्टु उरोति गृह्णाति ददाति यथा क्रियया तथा । अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ३ । २५—२८ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहं स्वाहा वेदोक्तया स्वाहा सुशिक्षितस्य स्वाहा विद्याप्रकाशिकया स्वाहा सत्यप्रियत्वादिगुणयुक्तया वाचा स्वाहा सुशुक्रियया चोरोर्मनसोऽन्तरिक्षाद्यावापृथिवीभ्यां यज्ञमारभे नित्यं कुर्वे तथा भवन्तोऽप्यारभन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः ॥ मनुष्यैर्वेदरीत्या यो मनोवचनकर्मभिरनुष्ठितो यज्ञो भवति सोऽन्तरिक्षादिभ्यो वायुशुद्धिद्वारा प्रकाशपृथिव्योः पवित्रतां संपाद्य सर्वान्मुखयतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यलोको जेमे मैं । (स्वाहा) वेदोक्त (स्वाहा) उत्तम शिक्षासहित । (स्वाहा) विद्याओं का प्रकाश । (स्वाहा) सत्य और सब जीवों के कल्याण करने वाली वाणी और (स्वाहा) अच्छे प्रकार प्रयोग की हुई उत्तम क्रिया से । (उरोः) बहुत । (अन्तरिक्षात्) आकाश और (वातात्) वायु की शुद्धि कर के । (वावापृथिवीभ्याम्) शुद्ध प्रकाश और भूमिस्थ पदार्थ । (मनसः) विज्ञान और ठीक २ क्रियासे । (यज्ञम्) यज्ञको पूर्ण करने के लिये पुरुषार्थ का । (आरभे) नित्य आरम्भ करता हूँ वैसे तुमलोग भी करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों ने जो वेद की रीति और मन वचन कर्म से अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह आकाश में रहने वाले वायु आदि पदार्थों को शुद्ध करके सब को मुक्त करता है ॥ ६ ॥

आकृत्यै प्रयुज्येत्यस्य प्रजापतिर्कृतिः । आन्यन्वहस्पतयो देवताः । पूर्वार्धस्य पश्चितरत्नन्दः । पंचपः स्वरः । आपो देवारित्युत्तरस्यार्चा वृद्धी वन्दः ।
सध्यमः स्वरः ॥

किमर्थः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते

किस लिये उस यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये । इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

आकृत्यै प्रयुजेन्नये स्वाहा मेधाये मनसेऽन्नये

स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै
पूष्णोऽग्नये स्वाहा ॥ आपो देवी बृहतीविश्वशं-
भुवो धावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षहस्पतये ह-
विषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

आकृत्या इत्याहुः कृत्या प्रयुज्मानं प्रयुजं । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे ।
अग्नये । स्वाहा । दीक्षायै । तपसे । अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे ।
अग्नये । स्वाहा । आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशंभुवदिति विश्वशंभुवः ।
धावापृथिवी इति धावापृथिवी । उरोऽन्तर्गुः । अन्तरिक्ष । बृहस्पतये । हविषा ।
विधेम । स्वाहा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आकृत्यै) उत्साहाय । (प्रयुजे) वा धर्मक्रिया प्रकृष्टैर्गुणै-
र्युनक्ति योजयति वा तस्यै । (अग्नये) अग्निप्रदीपनाय (स्वाहा) वेदवाणी-
प्रचाराय । (मेधायै) प्रज्ञाजनने । (मनसे) विज्ञानवृद्धये । (अग्नये) विष्णु-
द्वियाग्रहणाय । (स्वाहा) परापकारकारिकायै (दीक्षायै) धर्मनिगमाचरणरी-
तये । (तपसे) प्रतापाय । (अग्नये) कारणरूपाय । (स्वाहा) अध्ययना-
ध्यापनविधायै (सरस्वत्यै) विद्यामुशिक्षासहितायै वाचे । (पूष्णे) पुष्टिकरणाय ।
(अग्नये) जातराग्निशोधनाय । (स्वाहा) सत्यवाक्प्रवृत्तये । (आपः) प्राणा
जलानि वा । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः । अथ वा छन्दसीति जसः पूर्वसव-
र्यास्वम् । (बृहतीः) महागुणविशिष्टाः । (विश्वशंभुवः) या विश्वस्मै शं सुखं भावयन्ति ताः ।
(धावापृथिवी) पृथिवीकारौ । (उरो) बहुमुखप्रतिपादकः । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षस्वो
यज्ञः । (बृहस्पतये) बृहस्पतिनामो बृहतामाकाशादीनां च पतिः स्वामी तस्मै
जगदीश्वराय । (हविषा) सावित्र्यास्तस्यमेवभावेन वा । (विधेम) विधानं कुर्याम ।

(स्वाहा) संगताम् क्रियां शोभनां स्तुतिप्रयुक्तां वाचम् । अयं मंत्रः । श० ३ ।
१ । ४ । ६—१५ व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयमाकुत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्ये
वृहस्पतयेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा या
वृहत्यो विश्वशंभुवो देव्य आपः स्वाहा वाक्वावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षस्थे च
स्तस्ता अपि स्वाहा क्रियथा हविषा च शुद्धा विधेम तथा वृषमपि विदधत ॥७॥

भावार्थः—नहि यन्नानुष्ठानेन विनोत्साहो मेधा सत्यवाक् दीक्षा
तपो धर्मानुष्ठानं विद्या पुष्टिचरच संभवति । न किलैतैर्विना करिचदपि परमे-
श्वरमारार्द्धं शक्नोतीति । तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरेतत्सर्वमनुष्ठाय सर्वानन्दः प्राप्तव्यः ॥७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (आकुत्यै) उत्साह । (प्रयुजे) उत्तम २
धर्मयुक्त क्रियाओं । (अग्नये) अग्नि के प्रदीपन (स्वाहा) वेदवाणी के प्रचार ।
(सरस्वत्यै) विज्ञानयुक्त वाणी । (पूष्ये) पुष्टि करने । (वृहस्पतये) बड़े २ अधि-
पतियों के होने । (अग्नये) बिजली की विद्या के ग्रहण । (स्वाहा) पढ़ने पढ़ानेसे
विद्या । (मेधायै) बुद्धि की उत्पत्ति । (मनसे) विज्ञानकी शक्ति । (दीक्षायै) ।
धर्मनिष्ठा और आचरणकी रीति । (तपसे) प्रताप । (अग्नये) जाठराग्निके शोभन
(स्वाहा) उत्तम स्तुतियुक्त वाणी । (वृहतीः) महागुण सहित । (विश्वशंभुः) सब
के लिये सुख उत्पन्न कराने वाले । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्न (आपः) प्राण वा जलसे
। (स्वाहा) सत्य भाषण । (वावापृथिवी) भूमि और प्रकार की शुद्धि के अर्थ ।
(उरो) बहुत सुखसंपादक । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षमें रहने वाले पदार्थों को शुद्ध
और जिस । (स्वाहा) उत्तम क्रिया वा वेदवाणीसे । यज्ञ सिद्ध होता है उन सर्वोंको ।
(हविषा) सत्य और प्रेमभावसे । (विधेम) सिद्ध करें वैसे तुम भी क्रिया करो ॥७॥

भावार्थः—यज्ञ के अनुष्ठान से बिना उत्साह बुद्धि सत्यवाणी धर्माचरण की
रीति तप धर्मका अनुष्ठान और विद्या की पुष्टि का संभव नहीं होता और इनके
बिना कोई भी मनुष्य परमेश्वर की आराधना करने को समर्थ नहीं हो सकता ।

इस से सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान करके सब के लिये सब आनन्द करने चाहिये ॥ ७ ॥

विश्वोदेवस्येत्यस्यात्रेय ऋषिः । ईश्वरो देवता । आप्यनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः परमेश्वराश्रयेण किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥
मनुष्यों को परमेश्वर के आश्रय में क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् ॥ विश्वो
राय इषुध्यति घृम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः । वुरीत । सख्यम् । विश्वः । राये ।
इषुध्यति । घृम्नम् । वृणीत । पुष्यसे । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः— (विश्वः) सर्वो जनः । (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य । (नेतुः)
सर्वनयनकर्तुः परमेश्वरस्य । (मर्त्तः) मनुष्यः । मर्त्त इति मनुष्यनामसु पठितम् ।
नियं० २।३। (वुरीत) वृणीयात् । अत्र बहुलं छन्दमीति विकरणस्य लुक् ।
(सख्यम्) सम्बन्धुर्भावः कर्म वा । (विश्वः) अखिलः । (राये) धनप्राप्तये ।
(इषुध्यति) शगन्धारयेत् नेदप्रयोगोऽयम् । (घृम्नम्) धनम् । (वृणीत)
स्वीकुर्यात् । (पुष्यसे) पुष्टो भवेः । अत्र व्यन्ययेनात्मनेपदम् । नेदप्रयोगो-
ऽयम् ॥ (स्वाहा) सत्क्रियया । अयं मंत्रः । श० ३ १।२।१. ७।१. ८ ॥ व्याख्यातः

अन्वयः— यथा विश्वो मर्त्तो नेतुर्देवस्य जगदीश्वरस्य सख्यं वुरीत राय
इषुध्यति । स घृम्नं वृणीत तथा हे मनुष्य एतत्सर्वमनुष्याय स्वाहा सत्क्रियया
त्वमपि पुष्यसे पुष्टो भवेः ॥ ८ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्पोपपातंकारः सर्वमनुष्यैः परमेश्वरपुत्रास्य
परस्परं मित्रतां कृत्वा युद्धं दुष्टान् विजित्वा राजाश्रितं प्राप्य सुखयितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—जैसे (विश्वः) सब । (मर्तः) मनुष्य । (नेतुः) सबको प्राप्त वा । (देवस्य) सबका प्रकाश करने वाले परमेश्वर के साथ । (सख्यम्) मित्रता और गुणकर्मसमूह को (वुरीत) स्वीकार । और । (राये) धन की प्राप्ति के लिये । (इ-
धुध्यति) बाणों को धारण करे वह । (दुष्मन्) धन को । (वृणीत) स्वीकार करे
वैसे । हे मनुष्य इस सब का अनुष्ठान करके । (स्वाहा) सत् क्रियासेतूभी (पुण्यसे)
पुष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सब मनुष्यों को परमेश्वर
की उपासना करके परस्पर मित्रपन को संपादन कर युद्धमें दुष्टों को जीत के राज्य
लक्ष्मी को प्राप्त होकर मुग्धी रहना चाहिये ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोरित्यस्यागिरस ऋषिः । विद्वान् देवता । आर्षी पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं शिल्पसिद्धिः कर्त्तव्येत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को शिल्पविद्या की सिद्धि कैसे करनी चाहिये इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ।

**ऋक्सामयोः शिल्पं स्थस्ते वामारभे ते मां पात
मास्य यज्ञस्याहवः शर्मामि शर्म मे यच्छ न-
मस्तेऽस्तु मां हिमी ॥ ९ ॥**

ऋक्सामयोरित्यृक्ऽसामयोः । शिल्पे इति शिल्पे । स्थः । ते इति ते ।
वाम् । आ । अभे । ते इति ते । मा । पानम् । आ । अस्य । यज्ञस्य ।
वहवइत्युतऽहवः । शर्म । अमि । शर्म्ये । मे । यच्छ । नमः । ते ।
अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऋक्सामयोः) ऋक् च साम च तयोर्वेदयोः । अध्यय-
नानन्तरम् । (शिल्पे) मानसप्रसिद्धक्रियया सिद्धे । (स्थः) मन्त्रतः । (ते)
हे । (वाम्) ये । (आ) समन्तात् । (अभे) आरम्भं कुर्वे । (ते) हे । (मा)

माम् । (पातम्) रक्षतः । अत्र व्यत्ययः । (आ) अभिनः । (अस्व) वक्ष्य-
माणस्य । (यज्ञस्य) शिल्पाविद्यासिद्धस्य यज्ञस्य । (उदचः) उत्कृष्टा अधीताः
प्रत्यङ्गीकृता अचो यस्मिंस्तस्य । (शर्म) सुखम् । (आसि) अस्ति । (शर्म)
सुखम् । (मे) मह्यम् । (यच्छ) ददाति । अत्र व्यत्ययो लोट् लोट् च ।
(नमः) अक्षम् । नम इत्यञ्जनाक्षमु पठितम् । नियं० २ । ७ । (ते) तुभ्यम् ।
(अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे । (मा) माम् । (हिंसीः) हिन्धि । अत्र
लोट् लोट् । अयं मंत्रः । श० ३ । १ । ५ — ८ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे विद्वद्ब्रह्मसामयोऽध्ययनानन्तरमुद्बोधोऽस्य यज्ञस्य सं-
बन्धिनी वां ये शिल्पे आरभे । ये मा मां पानं रक्षन्ते ये यस्य तव सकाशान्मया
गृह्येते ते तुभ्यं मम नमोऽस्तु त्वं मा मां शिल्पाविद्यां शिञ्जस्व मा हिंसीर्विचालनं
मा कुर्याः । यच्छस्ते सुखमस्ति तच्छर्म मे मह्यं यच्छ देहि ॥ १ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विदुषां सकाशावेदानधीन्य शिल्पाविद्यां प्राप्य ह
स्तक्रियाः साक्षात्कृत्य विमानयानादीनि कार्याणि निष्पाद्य सुखोन्नतिः
कार्या ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप जो मैं (अक्सामयोः) अग्नेद और सामवेदके प-
ढ़नेके पछे । (उदचः) जिसमें अच्छप्रकार अचा प्रत्यक्ष की जाती है । (अम्य)
इस । (यज्ञस्य) शिल्पाविद्यासे सिद्ध हुए यज्ञके संबन्धी । (वाम्) ये । (शिल्पे)
मन वा प्रसिद्ध क्रियासे सिद्ध की हुई कारागरी विद्याओंको । (आरभे) आरम्भ करता-
हूँ तथा जो । (मा) मेरी । (पानम्) रक्षा करते हैं । (ते) वे । (म्यः) हैं ।
उनको विद्वानोंके सकाशसे ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् मनुष्य । (ते) उस तेरे लिये ।
(मे) मेरा । (नमः) अक्षादि सत्कारपूर्वक नमस्कार । (अस्तु) विदित हो तथा
तुम । (मा) मुझको चलायमान मतकरो और । (यत्) जो । (शर्म) सुख । (अ-
सि) है उस । (शर्म) सुखको । (मे) मेरे लिये । (यच्छ) देओ ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको चाहिये कि विद्वानोंके सकाशसे वेदोंको पढ़कर शिल्पविद्या वा हस्तक्रियाको साक्षात्कारकर विमानआदि यानोंकी सिद्धिरूप कार्योंको सिद्ध करके सुखोंकी उन्नति करें ॥ १ ॥

ऊर्गसीत्यस्यांगिरस ऋषिः । यज्ञो देवता कृषीत्यन्तस्य निवृदाषी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उच्छ्रयस्वेत्यस्य भाम्नी त्रिष्टुप्
छन्दः । ध्रैवतः स्वरः ॥

स शिल्पविद्यो यज्ञः कीदृशोस्तीत्युपदिश्यते ॥

यह शिल्पविद्या यज्ञ कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्गाम्भ्रदा ऊर्जं मयि धेहि ॥
सोमस्य नीविरंसि विष्णोः शम्भामि शम य-
जमानस्येन्द्रस्य योनिगमि मुष्मस्याः कृषीकृ-
धि ॥ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वं मा प ह्य * हंस
आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

ऊर्क । अग्नि । आङ्गिरसि । ऊर्गाम्भ्रदाऽन्यूर्गमम्भ्रदाः । ऊर्जम् । मयि ।
धेहि । सोमस्य । नीविः । अग्नि । विष्णोः । शम्भे । अग्नि । शम्भे । यजमान-
स्य । इन्द्रस्य । योनिः । अग्नि । मुष्मयाऽग्नि । मुष्मस्याः । कृषीः । कृषि ।
उत । अयस्व । वनस्पते । ऊर्ध्वे । मा । पाहि । अरंहंसः । आ । अस्य ।
यज्ञस्य । उदृचइत्युन्ः ॥ १० ॥

पदार्थः— (ऊर्क) पगक्रमात्तादिपदा शिल्पविद्या । (अग्नि)
अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (आङ्गिरसि) यां निगीधरग्यादीभिर्निवृत्ता
सिद्धा सा । ऊवटमहीधराभ्यामिदं निघातन्वात्मवोधनान्तं पदमनुज्ञा व्याख्या-
नपन एतयोः स्वरज्ञानमपि नास्म्यर्थज्ञानस्य तु का कथा । (ऊर्गाम्भ्रदाः) ऊर्गा
माच्छादनं मृदन्ति संत्वेषन्ति यथा सा । (ऊर्जम्) दशजस्रकारिणं
वा । (मयि) शिल्पिनि । (धेहि) दधाति । (सोमस्य)

उत्पन्नस्य पदार्थसमूहस्य । (नीविः) या नितरां व्ययति संवृणोति । नौव्योय-
लोपः ॥ ७० ४।१४ १। इत्यादिगादिकसूत्रेण व्येज्स्वरण इत्यस्मादिण् प्रत्ययः
सच्च डित् द्वित्वादाकारलोपः । यलोपस्तु सूत्रेणैव पूर्वपदस्य च दीर्घत्वम् ।
(असि) अस्ति । (विष्णोः) शिल्पविद्याव्यापकस्य त्रिदुषः सकाशात् प्राप्य-
म् । (शर्म) सुखम् । (आसि) अस्ति । (शर्म) सुखम् । (यजमानस्य)
शिल्पक्रियाविदः । (इन्द्रस्य) परमेश्वर्येण युक्तस्य योजकस्य वा । (योनिः)
निमित्तम् । (असि) भवति । (सुमस्याः) शोधनानि सस्यानि धान्यादीनि
याभ्यस्ताः । (कृषीः) कर्षन्ति विलिखन्ति याभिः क्रिपाभिस्ताः । अत्र ।
कः करन् करान् ० अ० ८।३।७०। इति निमर्जनीयस्य सत्वम् । (कृधि) कुरु
कारय वा । (उन्) उन्कृष्टार्थे । (श्रयस्व) सेवस्व सेवे वा । (वनस्पते)
वनानां विद्याप्रकाशकानां पतिः पालयिता तन्मं बुद्धौ । वृत्तावयवो वा ।
(ऊर्ध्वः) ऊर्ध्वं स्थित ऊर्ध्वं स्थापितो वा । (मा) माम् । (पाहि) रत्न
रक्षति वा । (अहसः) पापात्तः फलाद्दुःखाद्वा । (आ) समन्तात् । (अस्य)
प्रत्यक्षमनुष्ठीयमानस्य । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यासाध्यस्य । (उद्वचः) उक्तार्थ-
स्य । अयं मंत्रः । शत०।३।१।७।१४ -- ३२। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— हे वनस्पते विडेस्त्वं यागिगम्यर्गश्चन्द्रा ऊर्कं शिल्पविद्या
स्ति योजे दधाति या सोमस्य नीविगमि या विष्णोर्यजमानस्येन्द्रस्य योनिर-
स्ति । याऽस्योद्वचो विष्णोर्यज्ञस्य शर्म सुखकारिकास्ति तामाधेहि । सुमस्याः
कृषीस्कृविकुरुकारयवोर्ध्वं मामुच्छ्रयस्व सुमस्याः कृषीश्चाहमो मां पाहि विमाना
दिषु यानेषु यो वनस्पतिरूपे स्थाप्यते तमप्युच्छ्रयस्व ॥ १० ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्वद्भ्यः शिल्पविद्यां साक्षात्कृत्येतां प्रचार्य
सर्वे मनुष्याः सपृदाः कार्याः ॥ १० ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) प्रकृ शनीय विद्याओंका प्रचार करनेवाले विद्वान्-
न् मनुष्य तू जो । (आग्निरसि) आग्नि आदि पदार्थोंसे सिद्ध की हुई । (ऊर्ध्वश्चन्द्राः)
आच्छादनका प्रकाश वा । (ऊर्क) पराक्रम तथा अज्ञादिको करनेवाली शिल्पविद्या ।
(असि) है अथवा जो । (ऊर्ध्व) पराक्रम वा अज्ञ आदिको धारण करनी (असि)

है जो । (सोमस्य) उत्पन्न पदार्थसमूहका । (नीबि) संवरण करनेवाली । (असि) है जो । (विष्णो) शिल्पविद्यामें व्यापक बुद्धि । (यजमानस्य) शिल्पक्रियाको जनानेवाली । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्त मनुष्यका । (योनिः) निमित्त । (असि) है जो । (अस्य) इस । (उद्वचः) आचार्योंके प्रत्यक्ष करने वाले (यज्ञस्य) शिल्पक्रियासाध्य यज्ञका । (शर्म) मुस करानेवाली । (असि) है उसको । (मयि) शिल्पविद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मुझमें । (आधेहि) अच्छेप्रकार धारणकर । (मुसस्याः) उत्तम २ धान्य उत्पन्न करने वा । (कृषीः) खेती वा खेचनेवाली क्रियाओंको । (कृषि) सिद्धकर । (ऊर्वः) ऊपरस्थित होनेवाला । (मा) मुझको (उच्छ्रयस्व) उत्तम धान्यवाली खेतीका सेवन कराओ और । (अंहसः) पाप वा दुःखोंसे । (पाहि) रक्षाकर जो विमानआदि यानों और यज्ञमें । (वनस्पते) वृक्षकी शाखा ऊंची स्थापन की जाती है उसको भी । (उच्छ्रयस्व (उपयोगमें लाओ ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों के विद्वानोंके सकाशमें साक्षात्कार और प्रचार करके सब मनुष्योंको समृद्धियुक्त करना चाहिये ॥ १० ॥

व्रतं कृणुतेन्यस्याङ्गिरम ऋषयः । अग्निर्देवता । पूर्वस्य स्वराद् ब्राह्मणमुष्टु
छन्दः । गान्धारः स्वरः । ये देवा इत्युत्तरस्याप्युष्टुच्छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथानेकार्यं मग्निं विज्ञाय किं किमुपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते॥

जब अनेक अर्थवाले अग्निको जानकर उसमें क्या २ उपकार लेना चाहियेहस विषयका उपदेश अग्नि मंत्रमें किया है ।

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञां वनस्पतिर्ष-
ज्ञियः ॥ देवीन्धियम्मनामहे सुमृडिकामामिष्टये
वर्चोधां यज्ञवाहसमुतीर्थानो अमृद्वर्शये देवामनो-

जाता मनोयुजो दत्तकतवस्तेनोऽवन्तु ते नः
पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

मनम् । कृणुत । अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । वनस्पतिः । यज्ञियः ।
देवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृष्टीकामिति सुमृष्टीकाम् । अभिष्टये । वर्चोभामिति वर्चः
ऽधाम् । यज्ञवाहसमिति यज्ञवाहसम् । मूर्तिर्येति मूर्तीर्या । नः । असत् ।
वशे । ये । देवाः । मनोजाता इति मनःऽजाताः । मनोयुजइति मनःऽयुजः ।
दत्तकतव इति दत्तऽकनवः । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः ।
स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मनम्) नियमपूर्वकं धर्मानुचरणम् । (कृणुत) स्वीकु-
रुत । (अग्निः) वाचकः । (ब्रह्म) सच्चिदानन्दलक्षणं चेतनं वाच्यम् । (अ-
ग्निः) अभिधायकः । (यज्ञः) अभिधेयः । (वनस्पतिः) वनानां पालयिता-
ग्निसंज्ञकः । (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति । (देवीम्) दिव्यगुणसंपन्नाम् । (धियम्)
महां क्रियां वा । (मनामहे) विजानीयाम् । याचेमहि । मनामह इति याञ्चा-
कर्षमु पठितम् । निघ० ३।१६। (सुमृष्टीकाम्) सुष्ठु मृष्टान्ति सुखयन्ति यया ता-
म् । अत्र । मृष्टः कीकृच्छकणौ । उ० १४।२५ । अनेन मृष्टीकेति सिद्धम् ।
अभिष्टये) इष्टसिद्धये । अत्र । एममादिषु छन्दासि पररूपं वाच्यम् । अ० ६ ।
१।२।४। अनेन वार्तिकेन पररूपादस्य सिद्धिः । (वर्चोभाम्) या वर्चोविधा
दीप्तिं दधाति ताम् । (यज्ञवाहसम्) या यज्ञं परमेश्वरोपासनं शिल्पविद्यासिद्धं
वा वहति प्रापयति ताम् । (मूर्तीर्या) शोभनानि तीर्थानि वेदाध्ययनधर्माचरणा-
दीन्याचरितानि यया सा (नः) अस्मदर्थम् । (असत्) भवेत् । लेट् प्रयोगोऽ-
यम् । (वशे) प्रकाशन्ते यस्मिंस्तास्मिन् । अत्र बाहुलकादौणादिकोऽन् प्रत्ययः ।
(ये) वक्ष्यमाणाः । (देवा) विद्वांसः । (मनोजाताः) ये मनसा विज्ञानेन
जायन्ते ते । (मनोयुजः) ये मनसः सदसदविज्ञानेन युजन्ति योजयन्ति वा ते ।

(दत्तकतपः दत्ताः शरीरात्मबलानि कृतवः प्रज्ञाः कर्माणि वा येषां ते । दत्त इति बलनामसु पठितम् । निघं० २।६। (ते) उक्ताः । (नः) अस्मान् । (अबन्तु) विद्यासत्क्रियासुशिखादिषु प्रवेशयन्तु । (ते) आप्ताः । (नः) अस्मान् । (पान्तु) सततं रक्षन्तु । (तेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्यः । (स्वाहा) येभ्यो विद्यावाक् प्राप्ता भवति । अयं मन्त्रः । श० ३।२।१७-१८। व्याख्यानः ॥ ११ ॥

अन्वयः—वयं यद्ब्रह्माग्निनामा सद्यो यज्ञोऽग्निसंज्ञो सद्योवनस्पतिर्यश्च यज्ञोऽग्निरनामकस्तपसास्योपकृत्याभिष्टये या सुतीर्थास्ति तां मुमुडीकां वचोधां दैवीं धियं मनामहे विजानीयाम ये दत्तकतपो मनोज्ञाता मनोयुजो देवा विद्वांसो वशे वर्तमानाः सन्ति येभ्यः स्वाहा प्राप्ता भवति । ये नोऽस्मदर्थं धियं प्रकाशयन्ति तेभ्यः पूर्वोक्तामतां धियं मनामहे याचामहे ते नोऽस्मान्वन्तु । ते नोऽस्मान्सततं पान्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यस्याग्निसंज्ञा तद्ब्रह्मविज्ञायांप्राप्य सुप्रज्ञा प्राप्तव्या । विद्वांसो यया शिल्पयज्ञान संसाध्नुवन्ति तेषां संगमनं विद्या प्राप्य स्वतन्त्रे व्यवहारे सदा स्थानवन्म् । नहि प्रज्ञया विना कश्चित्सुखमेधते तस्मान्सर्वविद्वद्भिः सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो ब्रह्मविद्याग्निं कृद्धिं च दत्त्वेन सततं रक्ष्या रक्षिताश्चैते परमेश्वरस्य धार्मिकाणां विदुषां च प्रियाणि कर्माणि नित्यमाचरेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हमनोग जो । (ब्रह्म) ब्रह्मपदवाच्य । (अग्निः) अग्निनाम से प्रसिद्ध । (असत्) है जो । (यज्ञः) अग्निसंज्ञक और जो । (वनस्पतिः) बनेका पालन करनेवाला यज्ञ । (अग्निः) अग्निनामक है उसकी उपासनाकर वा उससे उपकार लेकर । (अभिष्टये) इष्टसिद्धि के लिये जो (मुतीर्था) जिससे अत्युत्तम दुःखोंसे तारनेवाले वेदाध्ययनादि तीर्थ प्राप्त होते हैं उस (मुमुडीकाम्) उत्तम सुखयुक्त । (वचोधाम्) विद्या वा दीप्तिको धारण करने तथा । (दैवीम्) दिव्यगुण-

संपन्न । (धिष्णम्) बुद्धि वा क्रिया को । (मनामहे) जानें । (ये) जो । (दत्तकृतवः) शरीर आत्मा के बल प्रजा वा कर्म से युक्त । (मनोजानाः) विज्ञान से उत्पन्न हुए । (मनोबुजः) सत् असत् के ज्ञान से युक्त । (देवाः) विद्वान् लोग । (वशे) प्रकाश-युक्त कर्ममें बर्तमान हैं वा जिनसे । (स्वाहा) विद्यायुक्त वाणी प्राप्त होती है । (ते भ्यः) उनसे पूर्वोक्त प्रज्ञाकी । (मनामहे) याचना करते हैं । (ते) वे । (नः) हमलोगोंको । (अवन्तु) विद्या उत्तम क्रिया तथा शिक्षा आदिकोंमें प्रवेश और । (नः) हमलोगोंकी निरन्तर । (पान्तु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जिसकी अग्निसे ज्ञा है उस ब्रह्मको ज्ञान और उस की उपासना करके उत्तम बुद्धि को प्राप्त करना चाहिये । विद्वान् लोग जिस बुद्धिसे ब्रह्म को सिद्ध करते हैं उसमें शिक्षाविद्याकारक गणोंको सिद्ध करके विद्वानोंके संगसे विद्या को प्राप्त होके स्वतंत्र व्यवहारमें मग्न रहना चाहिये । क्योंकि बुद्धिके बिना कोई भी मनुष्य सुखको नहीं बड़ा सकता । उस में विद्वान् मनुष्योंको उचित है कि, सब मनुष्यों के लिये ब्रह्मविद्या और पदार्थविद्याकी बुद्धिकी शिक्षा करके निरन्तर रक्षा करें । और वे रक्षा को प्राप्त हुए मनुष्य परमेश्वर वा विद्वानोंके उत्तम २ प्रिय कर्मोंका आचरण किया करें ॥ ११ ॥

इवात्रा इत्यस्याङ्गिरस आचयः । आपो देवताः । ब्राह्मण्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

एतदनुष्ठायाग्रे मनुष्यैः किंकिं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

इसका अनुष्ठान करके आगे मनुष्योंको क्या २ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**श्वान्नाः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरु-
दरै सुशेवाः ॥ ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा
अनागमस्वदन्तु देवीरमृताः ऋतावधः ॥ १२ ॥**

**श्वानाः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । तदरै ।
सुशेवा इति सुशेवाः । ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागमः ।
स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । अमृतवृद्धयन्तुऽवधः ॥ १२ ॥**

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं प्रशस्तं विज्ञानं धनं वा विद्यते यासां ताः । अत्र । अर्थ आदिभ्योऽच् ॥ अ० ५ । २ । १२७ । इति प्रशंसार्षेऽच् । श्वात्रमिति पदनामसु पठितम् । निघं० ४ । २ । धननामसु च निघं० २ । १० । (पीताः) कृतपानाः । (भक्ष्य) नित्यं संपद्येरन् । (यूयम्) एताः । (आपः) प्राणा जलादयो वा । (अस्माकम्) मनुष्याणाम् । (अन्तः) मध्ये । (उदरे) शरीराभ्यन्तरे । (सुशेवाः) सुष्ठु शेषं सुखं याभ्यस्ताः शेषमिति मुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (अस्मभ्यम्) मनुष्यादिभ्यः । (अयहमाः) अविद्यमानो यत्ना क्षयरोगो याभ्यस्ताः । (अजनीवाः) अविद्यमानोऽनीवा ज्वरादिरोगसमूहो याभ्यस्ताः । (अनागसः) न विद्यतेऽगः पापं दोषो यासु ता निर्दोषाः । (स्वदन्तु) सुष्ठु सेवन्ताम् । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः । अत्र वा च्छन्दसीति असः पूर्वसर्वसत्त्वम् । (असृताः) नाशरहिता अमृतरसाः । (ऋतावृधः) या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः । अयं मन्त्रः । श० ३ । २ । १ । १९ । द्यास्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या या अस्माभिः पीता अस्माकमुदरे स्थिता अस्मभ्यं श्वात्राः सुशेवा अयहमा अजनीवा अनागस ऋतावृधोऽसृता देव्य आपो भवन्ति ता भवन्तः स्वदन्तु सुमेवन्ताम् । तदेतदनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ १२ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्वत्संज्ञेन सुशिक्षया विद्यां प्राप्य सर्वथा सुपरीक्षिताः शोधिताः संस्कृताः शरीरात्मबलवर्धका रोगविच्छेदकाजलादयः पदार्थाः सेवनीयाः । नहि विद्याऽऽरोग्याभ्यां विना कश्चिदपि निरन्तरं कर्म कर्तुं शक्नोति । तस्मादेतत्सर्वं दागनुष्ठेयम् ॥ १२ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो हमने । (पीताः) पिये । (अस्माकम्) मनुष्योंके । (अन्तः) मध्य वा । (उदरे) शरीरके भीतर स्थित हुए । (अस्मभ्यम्) मनुष्यों । दिकोंके लिये । (सुशेवाः) उत्तम सुखयुक्त । (अजनीवाः) ज्वरादिरोगसमूहसे रहित नाश । (अयहमाः) क्षयी आदि रोगकारक दोषोंसे रहित । (अनागसः)

पाप दोष निमित्तोंसे पृथक् । (अमृतानुषः) सत्यको बढ़ाने वा । (अमृताः) नाशरहित अमृतरसयुक्त । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्न । (आपः) प्राण वा जल हैं । (ताः) उन को आपलोग । (स्वदन्तु) अच्छेप्रकार सेवन किया करो । इस का अनुष्ठान करके । (यूयम्) तुम सब मनुष्य मुन्नों को भोगनेवाले । भवत) नित्य हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को विद्वानोंके संग वा उत्तम शिक्षा से विद्याको प्राप्त होकर अच्छे प्रकार परीक्षित शुद्ध किये हुए शरीर आत्मा के बालको बढ़ाने और रोगोंको दूर करनेवाले जल आदि पदार्थों का सेवन करना चाहिये क्योंकि विद्या वा आरोग्यता के बिना कोई भी मनुष्य निरन्तर कर्म करने को समर्थ नहीं होसकता । इससे इस कार्यका सर्वदा अनुष्ठान करना चाहिये ॥ १२ ॥

इयन्त इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । भुरिगर्वा पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

पुनस्तथा आपः कीदृशः सन्तीत्युपदिश्यते ॥

फिर वे जल कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

इयं ते यज्ञियां तनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम ॥

अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

इयम् । ते । यज्ञियां । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामिति प्रजाम् ।

अहोमुच इत्यश्वापुचः । स्वाहाकृता इति स्वाहाकृताः । पृथिवीम् । आ । विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(इयम्) वक्ष्यमाणा । (ते) तब । (यज्ञिया) या यज्ञ नहंति सा । (तनूः) शरीरम् । (अपः) सुसंस्कृतानि जलानि । (मुञ्चामि) प्रक्षिपामि । (न) निवेधार्थे । (प्रजाम्) या प्रजायते ताम् । (अहोमुचः) दुःस्वप्नोचयिष्यः । (स्वाहाकृताः) याः क्रियया सुसंस्कृताः क्रियन्ते ताः । (पृथिवीम्) भूमिम् । (आ) समन्तात् । (विशत) प्रवेशं कुरुत । (पृथिव्या) भूम्या सह । (सम्) सम्पन्नार्थे । (भव) संपद्यस्व । अयं मंत्रः । शो ३।२।१।२।३॥ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा ते तव येन यज्ञिया तनूरपः प्राणान् प्रजां पालनीयां न त्यजति त्वं न मुंचसि यथैवाहमेता ईदृशं स्वशरीरं च न मुंचामि न परित्यजामि यथा द्युयं पृथिव्या सह संभवतां होमुचः स्वाहा-कृता अपः पृथिवीं चाविशत विज्ञानेन समन्तात् प्रवेशं कुरुताहं च सम्भवाभ्याविशामि तथा त्वमपि सम्भव चाविश ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैर्विद्यया परस्परं पदार्थान्मेलयित्वा तेनैव रोगरहितं शरीरमात्मानं च पालयित्वा सुखं चितव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् मनुष्य जैसे । (ते) तेरा जो । (द्युयम्) यह । (य-ज्ञिया) यज्ञके योग्य । (तन्) शरीर । (अप) जल प्राण वा । (प्रजाम्) प्रजाकी रक्षा करता है जिम को तू नहीं छोड़ना मैं भी अपने उस शरीर को बिना पूर्ण आयु भोगे प्रमादसे बीचमें । (न मुंचामि) नहीं छोड़ना हूँ । हे मनुष्यो जैसे तुम । (पृथिव्या) भूमिके साथ विभवयुक्त होने । (अहोमुचः) तुमको कुराना वा । (स्वाहा-कृताः) वागमि सिद्ध किये हुए । (अप) जल और । (पृथिवीम्) भूमिको । (आविशत) अच्छे प्रकार विज्ञानसे प्रवेश करने मैं इनमें पृथग्यगहित और इनमें प्रविष्ट होता हूँ वैसे तू भी (सम्भव) हो और प्रवेश कर ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विश्वमें परस्पर पदार्थों का मेल और सेवन कर रोगरहित शरीर तथा आत्माकी रक्षा करके सुखी रहना चाहिये ॥ १३ ॥

अग्निं त्वमित्यम्याङ्गिरस ऋषय । अग्निर्देवता । स्वराहाद्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनरग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

किं अग्निके गुणोंका उपदेश अगने भजमें किया है ॥

**अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि ।
रत्तांगो अप्रयुच्छन्प्रबुधे नः पुनस्काधि ॥१४॥**

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । प्रनिषीमहि । रक्ष । नः । अ-
प्रयुच्छन्तियमऽयुच्छन् । प्रबुधेति प्रबुधे । नः । पुनरिति पुनः । कृधि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अयमग्निः । (त्वम्) यः । (सू) त्रैलोक्ये ।
(जागृहि) जागर्ति । अत्र वयस्यो लक्ष्ये लोट् च । (वयम्) कर्मानुष्ठातारो
नित्यं जागरिताः । (मन्दिषीमहि) शयीमहि । (रक्ष) रक्षति । अत्र
ह्यचोऽस्तित्ठ इति दीर्घः । (नः) अस्मान् । (अप्रयुच्छन्) प्रमादमकुर्वन् ।
(प्रबुधे) जागरिते । (नः) अस्मान् । (पुनः) (कृधि) करोति ।
अत्र वयस्यो लक्ष्ये लोट् च । अयं मंत्रः । श० ३.२।१.२२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—अग्ने योऽग्निः प्रबुधे नोऽस्मान् सु जागृहि सुष्ठु जागृत्यति ।
येन वयं सुमन्दिषीमहि योऽप्रयुच्छन् नोऽस्मान् रक्षति प्रयुच्छन् हिमस्ति यो
नोऽस्मान् पुनः पुनरेवं कृधि करोति सोऽस्माभिर्यु कथा सत्यवसेवनीयः ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्योऽग्निः शयनजागरणजीवनमरणहेतुरस्ति सयुक्त्या
संप्रयोज्यः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) जो अग्नि । (प्रबुधे) जगनेके समय । (मुजागृहि) अ-
च्छेदप्रकार जगाता वा जितसे । (वयम्) जगने कर्मानुष्ठान करनेवाले हमलोग । (सु-
मन्दिषीमहि) आनन्दपूर्वक सोते है । जो । (अप्रयुच्छन्) प्रमादरहित होके । (नः)
प्रमादरहित हमलोगोंकी । (रक्ष) रक्षा तथा प्रमादसाहितोंको नष्ट करता और जो ।
(नः) हमलोगोंके साथ । (पुनः) बार २ इसी प्रकार । (कृधि) व्यवहार करता
है उसको युक्तिसे साथ सब मनुष्योंको सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जो अग्नि सोने, जागने, जीने, तथा मरनेका हेतु है
उसका युक्तिसे सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

पुनर्जन् इत्यस्याङ्गिरस आचयः । अग्निर्देवता । भुरिग्राप्सी बृहती-

छन्दः । जघनः स्वरः ॥

जीवा अग्निवाक्वादिनिमित्तेन जागरणे पुनर्जन्मनि वा

प्रसिद्धानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्राप्नुवन्तीत्युपदिश्यते ॥

जीव अग्नि वायु आदि पदार्थोंके निमित्तसे जगनेके समय वा दूसरे जन्ममें प्रसिद्ध मनआदि इन्द्रियोंको प्राप्त होते हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुनर्मनः पुनरायुर्मग्नपुनः प्राणः पुनरा-
त्मा मग्नपुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रम्मग्नपुनः ॥
वैश्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुःखिताद-
वयात् ॥ १५ ॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अग्नः । पुनरिति पुनः । प्राणः ।
पुनः । आत्मा । मे । आ । अग्नः । पुनः । चक्षुः । पुनरिति पुनः । श्रोत्रम्
मे । आ । अग्नः । वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपादिति तनूपाः । अग्निः । नः ।
पातु । दुःखितादिति दुःखितात् । अवयात् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(जागरणे) शयनानन्तरं द्वितीये कश्मलि वा । (मनः)
विज्ञानसाधकम् । (पुनः) (पश्चाज्जगमानन्तरम्) येन । (आयुः) जी-
वनम् । (मे) मयम् । (आ) समन्तात् । (अग्नः) प्राप्नोति । अत्र स-
र्वत्र लक्ष्यं लुङ् । मन्त्रे पसव इति क्लृप्तं । मोनोधातोरिति नकारस्य नका-
रः । (पुनः) वारंवारम् । (प्राणः) शरीराधारकः । (पुनः) पश्चात् न-
नुष्यदेहवारणानन्तरम् । (आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोतीति सर्वान्त-
र्यामी परमात्मा स्वस्वभावो वा । (मे) मयम् । (आ) अमितः । (अ-
ग्नः) प्राप्नोति । (पुनः) पश्चात् । (चक्षुः) चक्षे येन तद्रूपसाहकमि-
न्द्रियम् । (पुनः) अये । (श्रोत्रम्) शृणोति शब्दान्येन तच्छब्दसाहकमि-
न्द्रियम् । (मे) मयम् । (आ) आभिमुख्ये । (अग्नः) प्राप्नोति । (वैश्वानरः)
शरीरमेता जाठराग्निः । सर्वस्य नेता परमेश्वरो वा । (अदब्धः) हिंसितुम्-

नर्हः । (तनूपाः) यः शरीरमात्मानं च रक्षति । (अग्निः) अन्तस्थोविज्ञानस्वरूपो वा । (नः) अस्मान् । (पातु) पालयति पालयतु वा । (दुरितात्) पापजन्यात्प्राप्तव्यादुःखादुष्टकर्म्मणो वा । (अवद्यात्) पापाचरन्नात् । अयं मंत्रः । श्रु ३।२।१।२३। व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—यस्य संबन्धेन कृपया वा मे नष्टं जागरणे पुनर्जन्मनि वा मन आयुः पुनरागन् । मे मन प्राणः पुनरागन् । आत्मा पुनरागन् । मे नष्टं चक्षुः पुनरागन् । श्रोत्रं पुनरागन् । सोऽदब्धस्तनूपा वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्मानवद्यदुरितात्पातुपालयति पालयतु वा ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । यदा जीवाः शयनं करणं च प्राप्नुवन्ति तदा यानि कार्थ्येभिर्हिमाधनानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्रलीना नीव भूत्वा पुनः पुनर्जागरणे जन्मान्तरे वा प्राप्नुवन्ति तानि यस्य विद्युदग्न्यादेः संबन्धेन परमेश्वरस्य सत्ताव्यवस्थाभ्यां वा सगोलकानि भूत्वा कार्थ्यकरणसमर्थाणि भवन्ति स सत्यक् सेवितो जाठराग्निः सर्वं रसत्युपासितो जगदीश्वरः पापकर्म्मणः सकाशाज्जिवन्त्ये धर्मे प्रवर्त्य पुनः पुनर्जन्मव्यजन्मानि प्राप्य दुष्टाचारादुःखेभ्यश्च पृथक्त्वाऽऽभ्युदयिकं नैः श्रेयसिकं च सुखंप्रापयति ॥ १५ ॥

पदार्थः—जिमके संबन्ध वा कृपासे । (मे) मुष्को जो । (मनः) विज्ञानसाधक मन । (आयुः) उमर । (पुनः) फिर २। (आगन्) प्राप्त होता (मे) मुष्को । (प्राणः) शरीरका आधार प्राण । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होता । (आत्मा) सर्वमे व्यापक सबमे भीतरकी सब वार्ताको जाननेवाले परमात्मा विज्ञान । (आगन्) प्राप्त होता । (मे) मुष्को । (चक्षुः) देखनेके लिये नेत्र । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होते । और (श्रोत्रम्) शब्दको ग्रहण करनेवाले कान । (आगन्) प्राप्त होते हैं वह । (अदब्धः) हिसा करने अयोग्य । (तनूपाः) शरीर वा आत्माकी रक्षा करने और । (वैश्वानरः) शरीरको प्राप्त होनेवाला । (अग्निः) अग्नि वा । विश्वको प्राप्त होने वाला परमेश्वर । (नः) हमसोगोंकी । (अवद्यात्) निन्दित । (दुरितात्) पाप से उत्पन्न हुए दुःख वा दुष्टकर्मोंसे । (पातु) पालन करना है ॥ १५ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्रेष्ठालङ्कार है । जबजीव सोने वा मरण आदि व्यवहारको प्राप्त होते हैं तब जो २ मन आदि इन्द्रिय नाश हुएके समान होकर फिर जगने वा जन्मान्तरमें जिन कार्य करनेके साधनोंको प्राप्त होते हैं वे इन्द्रिय जिस विद्युत् आग्नि आदिके संबन्ध परमेश्वरकी सत्ता वा व्यवस्थासे शरीरवाले होकर कार्य करनेको समर्थ होते हैं । मनुष्योंको योग्य है कि जो अच्छेप्रकार सेवन किया हुआ जाठराग्नि सबकी रक्षा करता और जो उपासना किया हुआ जगदीश्वर पापरूप कर्मोंसे अलग कर धर्ममें प्रवृत्तकर वारंवार मनुष्य जन्मको प्राप्त कराकर दुष्टाचार वा दुःखोंसे पृथक् करके इस लोक वा परलोकके सुखोंको प्राप्त कराना है वह क्यों न उपयुक्त और उपाम्य होना चाहिये ॥ १५ ॥

त्वमग्ने व्रतपा इत्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्धी पंक्तिश्छन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्ती कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

त्वमग्ने व्रतपा अग्नि देव आमत्येष्व । त्वं
यज्ञेष्वीड्यो रास्वेयमोमाभूयो भर देवो नः
सविता वसोर्दाता वस्वदात ॥ १६ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रतः पाः । अग्नि । देव । आ । अमत्येषु ।
आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईदृशः । रास्व । इयत् । मोम । आ । भूयः । भर । दे-
वः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । अदान् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (त्वम्) तू वा । (अग्ने) जगदीश्वरोष्मिवा । (व्रतपाः)
यो व्रतं सत्यं अर्चाभरणनियमं पाति रक्षतीति । (अग्नि) अस्ति वा । अन्न
पक्षे व्यत्ययः । (देवः) दाता प्रकाशको वा । (आ) समस्तात् । (अ-
त्येषु) मरणधर्मेषु मनुष्येषु कार्येषु वा । (आ) अभितः । (त्वम्) तू
वा । (यज्ञेषु) सत्कारेष्वापसनादिष्वग्नि होमादिषु शिल्पेषु वा । (ईदृशः) स्तोतु-

नयेषितुं वाऽहं । (रास्व) देहि ददाति वा । (इयत्) प्राप्नुवन् । (सो
न) ऐश्वर्य्यं प्रदृशय्यं हेतुर्वा । (आ) अभितः । (भूयः) अतिशयेन व-
हुः । (भर) भरति वा । (देवः) द्योतकः । (नः) अस्मद्गम् । सर्वस्य
जगत उत्पादकः प्रेरको वा । (वसोः) धनस्य । (दाता) प्रापकः । (व-
सु) धनम् । (अदात्) ददाति । अयं मंत्रः । ग० ३। २। २। २५ उपा-
स्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः---- हे सोमाग्ने यस्त्यं । मर्त्येषु व्रतपा सविता यज्ञेष्वीह्यो
देवोऽग्नि स भवान्नोऽस्मभ्यं वसोर्दाता सन वस्वदाद्विज्ञानधनं ददाति सभूयो
वस्वारास्वो यत्संस्तवमेतान्यस्मदर्घमाभरेत्येकः । योऽग्ने यमग्निर्मर्त्येषु व्र-
तपाः सविता यज्ञेष्वीह्योऽप्येषितव्यः सोमो देवोऽस्ति सन्नोऽस्मभ्यं वसोर्दा-
द्विस्तन् भूयः सठोकार्येष्वास्वारास्वारा मते । आभराभितः सुसैभरति पुष्पा-
तीति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः-- अत्र जलेपालङ्कारः । सर्वैर्मनुष्यैः सत्यस्वरूपस्य पूजा-
हंस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलभुवप्रदातुः परमेश्वरायैवोपासनां कृत्वा सुल-
पितव्यमेवं च कार्यं मिदुये भौतिकमग्निं संप्रयोज्य सृष्टाणि सुखानि प्राप्त-
व्यामीति ॥ १६ ॥

पदार्थः-- हे (सोम) ऐश्वर्य्य के देने वाले । (अग्ने) जगदीश्वर ।
जो । (त्वम्) आप । (मर्त्येषु) मनुष्यों में । (व्रतपाः) मत्य धर्माचरण की रक्षा ।
(सविता) सब जगत को उत्पन्न करने । (यज्ञे) गन्तकार वा उपासना आदि में ।
(ईद्वः) स्तुति के योग्य । (नः) हम लोगों के लिये । (वसोः) धन के । (दाता)
दान करने वाले । (वसु) धनको (अदात्) देते हैं । सो । (इयत्) प्राप्त करते
हुए आप । (भूयः) वारं वार अत्यन्त धन । (आरास्व) दीजिये । (आभर) स-
ब सुखों से पोषण कीजिये ॥ १ ॥ (त्वम्) जो । (अग्ने) अग्नि । (मर्त्येषु) म-
रण धर्म वाले मनुष्यों के कार्यों में । (व्रतपाः) नियमाचरण का पालन । (देवः) प्र-

काश करने । (यज्ञेपु) अग्निहोत्रादि यज्ञों में । (ईड्यः) खोजने योग्य । (सोम) ऐश्वर्य्य को देने । (सविता) जगत् को प्रेरणा करने । (देवः) प्रकाशमान अग्नि है वह । (नः) हम लोगों के लिये । (वसोः) धन को । (दाता) प्राप्त । (इयत्) कराता हुआ । (भूयः) अत्यन्त । (वमु) धन को । (अदात्) देता और । (आराम्ब) धन को देने का निमित्त हो के । (आभर) सब प्रकार के सुखों को भारण करता है ॥ २ ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । सब मनुष्यों को उचित है कि जै-
से सत्यस्वरूप सब जगत् को उत्पन्न करने और सकल सुखों के देने वाले जगदीश्वर ही
की उपासना को करके सुखी रहें इसीप्रकार कार्यसिद्धि के लिये अग्नि को संप्रयुक्त क-
रके सब सुखों को प्राप्त करें ॥ १९ ॥

एषा त इत्यस्य वन्त अग्निः अग्निर्देवता । आर्षींषिष्टुप् छन्दः । धैवतः
स्वरः । एतांमेविष्ट्या मनुष्येण
कथं भवितव्यमिति युपदिश्यते ॥

इन को सेवन करके मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

एषा ते' शुक्र तनूरे तद्वर्चस्तया स-
म्भव भाजङ्गच्छ । जूरसि धृता मनसा
जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

एषा । ते । शुक्र । तनूः । एतत् । वर्चः । तया । सम् । भ-
व । भाजम् । गच्छ । जूः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा ।
विष्णवे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(एषा) वक्ष्यमाणा । (ते) तव । (शुक्र) वीर्यवन् वि-
द्वन् । (तनूः) शरीरम् । (एतत्) प्रत्यक्षम् । (वर्चः) विज्ञानं तेजो वा ।
(तथा) तन्वा । (सम्) सम्पत्तये । (भव) निष्पद्यस्व । (आजम्) प्र-
काशम् । (गच्छ) प्राप्नुहि । (जूः) ज्ञानी वेगवान् वा । (असि) भव-
सि । (धृता) धियते यया तथा । अत्र कृतोबहुलमिति क्लिप् । (मनसा)
विज्ञानेन । (जुष्टा) प्रीता सेविता वा । (विष्णवे) परमेश्वराय यक्षाय
वा । अयं मंत्रः । शः ३ रा३।८—११ ठयाख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शुक्र विद्वंस्ते तव या विष्णवे तनूरस्ति या तवयाधृता
जुष्टा च तथा जूः संस्त्वमेतद्वर्चः सम्भव सम्पत्तयश्च आजं गच्छ मनसैतेन
पुरुषार्थं गच्छ प्राप्नुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमेश्वराज्ञा पालनेन विज्ञानयुक्तेन मनसा श-
रीरात्मनोर्ग्यं वर्धित्वा यज्ञमनुष्ठाय विज्ञानयुक्तेन मनसा सुखयितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे । (शुक्र) वीर्यराक्रम वाले विद्वान् मनुष्य । (ते) तेरा जो
(विष्णवे) परमेश्वर वा यज्ञ के लिये तेने जिमकां (धृता) धारण किया है (तथा)
उस से तू । (जूः) ज्ञानी वा वेग वाला होके (एतत्) इस । (वर्चः) विज्ञा-
न और तेज युक्त (सम्भव) संपन्न हो अच्छे प्रकार विज्ञान करने के लिये (तनूः)
शरीर (असि) है उस से तू (आजम्) प्रकाश को (गच्छ) प्राप्त और । (धृता)
धारण किये । (मनसा) विज्ञान से पुरुषार्थ को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की आज्ञा का पालन करके वि-
ज्ञान युक्त मन से शरीर वा आत्मा के आगेगमन को बढ़ा कर यज्ञ का अनुष्ठान क-
रके सुखी रहें ॥ १७ ॥

तस्यास्त इत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्विदुर्द्वेषते । स्व-
राडार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । ते वाग्विदुः तौ
की दृशावित्यु पदिभ्यते ॥

वह वाणी और विनुनी कैसी है इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो
यन्त्रमशीय स्वाहा ॥ शुक्रमसि च-
न्द्रमस्य मृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

तस्याः । ते । सत्यसवमइतिसत्यऽ सवसः । प्रसवइतिप्रऽ
सवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा । शुक्रम् । असि ।
चन्द्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वऽदे-
वम् । असि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(तस्याः) वाचो विद्युतो वा । (ते) तव । (सत्यस-
वसः) सत्यं सर्वं ऐश्वर्यं जगत्कारणं वा यस्य तस्य परमात्मनः । (प्रसवे)
उत्पादिते संसारे । (तन्वः) शरीरस्य । अत्र जसादिषु छन्दसि वा वचन-
मिति धातुिकेनाडभावः । (यन्त्रम्) यन्त्रयति संकुचति चालयति निबध्ना-
ति वा येन तत् । (अशीय) प्राप्नुयाम् । (स्वाहा) वाचं विद्युतं वा ।
(शुक्रम्) शुद्धम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र द्यत्ययः । (चन्द्रम्)
आह्लादकारकम् । (असि) अस्ति । (वैश्वदेवम्) यद्विश्वेषां देवानां वि-
दुषामिदंतत् । (असि) अस्ति । अयं मंत्रः । श० । ३ । २ । ३ । १२—१४ ।
उपाख्यानः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर सत्यसवसस्ते तव प्रसवे वा स्वाहा वाग् विद्युश्च वर्तते तस्या विद्यां प्राप्य यच्छुक्रमस्ति चन्द्रमस्त्यस्यतमस्ति वैश्वदेवमस्ति तद्यन्तमहमशीय प्राप्नुयाम् ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । मनुष्यैरीश्वरोत्पादितायामस्यां सृष्टौ विद्यायाः कलायंत्रसिद्धेरभ्यादिभ्यः पदार्थेभ्यः सम्यगुपकारान् गृहीत्वा सर्वाणि सुखानि संपादनीयानि ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर । (सत्यमवमः) सत्यगेश्वर्ययुक्त वा जगन् के निमित्त कारण रूप । (ने) आपके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में आपकी कृपा से जो । (स्वाहा) वाणी वा बिजली है । (तम्या) उन दोनों के सकाश से विद्या करके युक्त मैं जो । (शुक्रम्) शुद्ध । (असि) है । (चन्द्रम्) आल्हाद कारक । (असि) है । (अमृतम्) अमृतात्माक व्यवहार वा परमार्थ से सुखको सिद्ध करने वाला । (असि) है और । (वैश्वदेवम्) सब देव अर्थात् विद्वानोंको सुखदेने वाला । (असि) है । (तन्) उस । (यत्रम्) संकोचन विकारण चालन भीषण, करनेवाले यत्र को (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १८ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उत्पन्न की हुई इस सृष्टि में विद्या से कला यंत्रों को सिद्ध करके अग्नि आदि पदार्थों से अरुचे प्रकार पदार्थों का ग्रहण कर सब सुखों को प्राप्त करें ॥ १८ ॥

चिदसीत्यस्य वत्स ऋषिः । वा ग्विद्युत्तौ देवते । भुरिग्ब्राह्मी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । पुनस्ते कीदृश्यावित्युपदिश्यते ।

फिर वे वाणी और बिजली किस प्रकार की हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणा-
सि क्षत्रियासियज्ञियास्यदितिरस्युभ-
यतःशीर्ष्णी । सानुः सुप्राची सुप्रतीच्ये-
धिमित्रस्त्वा यदि बध्नीतां पूषाऽध्व-
नस्पतिवन्द्रायाध्याक्षाय ॥ १८ ॥

चित् । असि । मनाः । असि । धीः । असि । दक्षिणा ।
असि । क्षत्रिया । असि । यज्ञिया । असि । अदितिः । असि ।
उभयतः शीर्ष्णी त्थुभयतःऽशीर्ष्णी । सा । नुः । सुप्राचीतीसुऽ
प्राची । सुप्रतीचीति सुऽप्रतीची । पृथि । मित्रः । त्वा । यदि ।
बध्नीताम् । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अर्ध्वन्नायेत्यर्थि
ऽअन्नाय ॥ १९ ॥

पदार्थः— (चित्) या विद्याव्यवहारस्य चेतयमाना वाग्विद्युक्ता ।
(असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र उपत्ययः । (मनाः) ज्ञानसाधिका । (असि)
अस्ति । (धीः) प्रज्ञा कर्मविद्याधारिका । (असि) अस्ति । (दक्षिणा)
दक्षन्ते प्राप्नुवन्ति विज्ञानं विजयं च यया सा । (असि) । अस्ति (क्षत्रि-
या) या क्षत्रस्थापत्यवहन्ते । (असि) अस्ति । (यज्ञिया) वा यज्ञमर्हति सा ।

(अक्षि) अस्ति । (अदितिः) अविनाशिनी । (असि) अस्ति ।
 (उभयतःशीर्ष्णी) उभयतः शिरोवदुत्तमा गुणा यस्य सा । अत्र पंचम्या
 अलुक् । (सा) । (नः) अक्षयम् । (सुप्राची) शोभनः प्राक्पूर्वः कालो
 यस्यां सा । (सुप्रतीची) शुष्टु प्रत्यक् पश्चिमः कालो यस्यां सा । (एषि) भवतु ।
 (मित्रः) सखा । (त्वा) ताम् । (पदि) पद्यते जानाति प्राप्नोति
 येन उपव हारेण तस्मिन् । (अत्र कृतोद्युल्लभिति करणे क्तिप् । (अग्नीताम् ।
 बद्धां कुहताम् । (पूषा) पुष्टिकर्ता । (अध्वनः) मार्गस्य मध्ये । (पातु)
 रक्षतु । (इन्द्राय) परमैश्वर्ययते परमेश्वराय स्वामिने उपवहाराय वा
 (अथ्यहाय) अधिरूपरिभावेऽगोक्षगोक्षानय क्षिणी वा यस्य यस्माद्वा तस्मै ।
 अयंसंनः ॥ १० ३ । २ । ३ । १६—१९ । व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर सत्यसवसस् तव प्रसवे या वाग्
 विद्युद्वा चिदस्ति मना अस्ति धीरस्ति दक्षिणास्ति क्षत्रियास्ति यक्षियास्त्यु-
 भयतः शीर्ष्ण्यदिभिरस्ति सा नोऽस्मभ्यं सुप्राची सुप्रतीक्ष्येधिभवतु । यः
 पूषा मित्रः सर्वसुखो भूत्वा मनुष्यत्वाय त्वां पद्यध्यक्षायोद्गायबध्नीताम् ।
 स भवानध्वनो उपवहारपरमार्थमिद्विकरस्य मार्गस्य मध्ये नोऽभ्मान् रतत
 पातु रक्षतु ॥ १९ ॥

भावार्थः— अत्र श्लोपालंकारः । (ते) (सत्यसवसः) (प्रसवे)
 इति पदत्रयमत्रानुवर्तते । या वाक्साध्यन्तररक्षणाभ्यां सर्वोत्तमा वाग् विद्यु
 च्च वत्तं ते सैषा भूतभविष्यद्वर्तमानकालेषु सुखकारिण्यस्तीति वेद्यम् । यः
 कश्चित्परमेश्वरसभाध्यक्षोत्तमउपवहारसिद्धिप्रीत्याज्ञापालनाय सत्यां वाचं
 विद्युद्विद्यां च बध्नाति स एव मनुष्यः सर्वरक्षको भवतीति ॥ १९ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर । (सत्यसवसः) सत्य ऐश्वर्य्य युक्त । (ते)
 आप के । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में जो । (चित्) विद्या व्यवहार को
 चितानेवाली । (असि) है जो । (मनाः) ज्ञान साधन कराने वाली । (अक्षि) है
 जो । (धीः) प्रज्ञा और कर्म को प्राप्त करने वाली । (असि) है । (दक्षिणा)
 विज्ञान विजय को प्राप्त करने । (क्षत्रिया) राज्य के पुत्र के समान बताने वाली ।

(असि) है । जो । (यज्ञिया) यज्ञ को कराने योग्य । (असि) है । जो । (उभयतःशीर्ष्णी) दोनों प्रकार से शिर के समान उत्तम गुण युक्त । और (अदितिः) नारा रहित बाणी वा बिजली । (असि) है वह । (नः) हम लोगों के लिये (सुपाची) पूर्व काल और । (सुमतीची) पश्चिम काल में सुख देने वाली । (एधि) हो । जो । (पूषा) पुष्टि करनेवाला । (मित्रः) सब का मित्र हो कर मनुष्यपन के लिये उस बाणी और बिजली को । (पदि) प्राप्ति योग्य उत्तम व्यवहार में । (अध्यक्षाय) अच्छे प्रकार व्यवहार को देखने । (इन्द्राय) परमेश्वर्य वाले परमात्मा अध्यक्ष और ऐष्टव्यवहार के लिये । (बन्धीताम्) बन्धन युक्त करे सो आप । (अध्यनः) व्यवहार और परमार्थ की सिद्धि करनेवाले मार्ग के मध्य में (नः) हम लोगों की निरन्तर । (पानु) रक्षा कीजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः— इमं मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । और पूर्व मन्त्र से । (ते) (सत्यसवसः) (प्रसवे) इन तीन पदों की अनुवृत्ति भी आती है । मनुष्यों को जो बाह्य अभ्यन्तर की रक्षा करके सबसे उत्तम बाणी वा बिजली वर्तती है वही भूत भविष्यत् और वर्तमानकाल में सुखों की कराने वाली है ऐसा जानना चाहिये । जो कोई मनुष्य प्राणि से परमेश्वर समाध्यन्त और उत्तम कामों में आज्ञा के पालन के लिये । सत्य बाणी और उत्तम विद्या को ग्रहण करता है वही मनुष्य की रक्षा कर सकता है ॥ १६ ॥

अनुन्वेत्यस्य वत्स ऋषिः । वागविद्युती देवते । पूर्वाहुं स्य साक्सी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उत्तराहुं स्य भुरिगाद्युं ऋक् छन्दः
ऋचमः स्वरः । पुनस्ते की हृष्यावित्पपदिश्यते ॥

किं वे बाणी और बिजली कैसा है इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

अनु त्वा माता मन्यतामनु पिता-
ऽनुभाता सगृभ्योऽनु सखा सयूथ्यः ॥
सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं शु-
रुद्रस्त्वा वर्तयतु स्वस्ति सोमसखा
पुनरेहि ॥ २० ॥

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । अनु । पिता । अनु । भ्राता ।
सगर्भ्यइतिसऽगर्भ्यः । अनु । सखा । सयूध्यइतिसऽयूध्यः । सा । देवि । दे-
वम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्व-
स्ति ॥ सोमसखेति सोमऽसखा । पुनः । आ । इहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(अनु) अन्यभावे । (माता) जननी । (मन्यताम्)
विज्ञापयतु स्वीकृतताम् । (अनु) पुनरर्थे । (पिता) जनकः । (अनु)
पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावम् । निरु० १ । ३ । (भ्राता) बन्धुः
(सगर्भ्यः) समानश्वसौ गर्भः सगर्भस्तस्मिन्भवः । अत्र । सगर्भसयूथसनु-
ताद्यत् । अ० ४ । ४ । ११५ । इति सूत्रेण भवार्थं यत्प्रत्ययः । (अनु) आ-
नुकल्पे । (सखा) मित्रः । (सयूध्यः) समानश्वसौ यूथः समूहस्तस्मिन्-
भवः । पूर्वसूत्रेणास्य सिद्धिः । (सा) पूर्वोक्ता । (देवि) देदीप्यमाना ।
(देवम्) परमेश्वरं विद्यायुक्तं शुद्धव्यवहारं वा । (अच्छ) सम्यग्री-
त्या । (इहि) जानीहि प्राप्नुहि वा । (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्राप्तये ।
(सोमम्) उत्तमपदार्थसमूहम् । (रुद्रः) परमेश्वरश्चतुश्चत्वारिंशद्वर्षकृत-
ब्रह्मचर्या विद्वान् वा । (त्वा) ताम् । (आ) समन्तात् । (वर्त्तयतु)
प्रवृत्तं कारयतु । (स्वस्ति) शोभनमस्ति यस्मिन् प्राप्तव्यं तत्सुखम् ।
स्वस्तीति पदनामसु पठितम् । निघ० ५ । ५ । (सोमसखा) सोमः परमे-
श्वरः सोमविद्याविन्मनुष्यो वा सखा सुहृदस्य सः । (पुनः) पश्चात् । (आ)
समन्तात् । (इहि) प्राप्नुहि प्राप्नोत वा । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । ३ ।

२०—२१ । उपारूपातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा रुद्रः परमेश्वरो विद्वान् वा वर्तयतु यां
 वर्णीं विद्युतं सोमं देवं स्वस्ति सुखं यस्मा इन्द्राय वर्तयतु वा
 सोमसखा देवि वाग्विद्युदादेवं विद्वांसमेति तथैव त्वं तस्मै पुनरभ्येहि पुनः
 पुनः सनस्तात्मन्यपीत्या प्राप्नुहि । एतद्विद्यां ग्रहीतुंत्वां मातानुमन्यतां
 पितानुमन्यतां सगर्भ्यो भ्रातानुमन्यतां मयुष्यः सखाऽनुमन्यतां त्वंभेतां
 पुनः पुनः पुरुषार्थेनैहि प्राप्नुहि ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपनालंकारः । मनुष्यैः परस्परमेवंवर्तितं
 त्वं यथा धर्मात्माविद्युषी माता धर्मात्मा विद्वान् पिता भ्राता मित्राद्
 यद्य् नरये व्यवहारे प्रवर्त्तेरस्तथैव पुत्रादिभिरप्यनुवर्त्तितव्यम् । यथा च
 विद्वांसो धार्मिकाः पुत्रादयो धर्मे व्यवहारे प्रवर्त्तेरस्तथैव मात्रादिभिरप्यनु-
 ष्ठातव्यमित्येव सर्वैः परस्परं वर्त्तिन्वाऽऽनन्दितव्यम् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जेम् । (रुद्र) परमेश्वर वा । (नवानीस वर्ष पर्यं
 न्त अखंड ब्रह्मचर्याश्रम सेवन से पूर्ण विद्या युक्त विद्वान् (त्वा) तुम्हको जेम् वाणी
 वा बिजुली तथा । (सोमम्) उत्तम पदार्थ समूह और । (स्वस्ति) सुख को (इन्द्राय)
 परमेश्वर्य को प्रार्थि के लिये । (आर्वचयन्) प्रवृत्त कर और जो । (देवि) विद्या प्रका-
 श युक्त वाणी और दिव्यगुण युक्त बिजुली । (देवम्) उत्तमधर्मात्मा विद्वान् को प्राप्त
 होती है वैशे उस को तू । (पुनः) बारम् । (अच्छ) अच्छे प्रकार । (इहि) प्राप्त
 हो । और इसको ग्रहण करने के लिये । (त्वा) तुम्हको । (माता) उत्पन्न करने
 वाली जननी । (अनुमन्यताम्) अनुमतिअर्थात् आज्ञा देवे । इसी प्रकार । (पिता
 उत्पन्न करनेवाला जनक । (मयुष्यः) तुल्य गर्भ में होने वाला
 (भ्राता) भाई और (मयुष्य) समूह में रहनेवाला (यस्मा) मित्र

ये सब प्रसन्नता पूर्वक आज्ञा देंगे । उसको । तू (पुनरेहि) अत्यन्त पुरुषार्थ कर्क
बारबार मास हो ॥ २० ॥

भावार्थः— हम मंत्र में वाचक तुमोपमालकार है । प्रश्न । मनुष्यों को परस्पर
किस प्रकार बर्त्तना चाहिये । उत्तर । जैसे धर्मान्ना विद्वान् माना पिता भाई मित्र
आदि सत्कृत्यवहार में प्रवृत्त हों । वैसे पुत्रादि और जैसे विद्वान् धार्मिक पुत्रादि धर्म
युक्तकृत्यवहार में बर्त्ते वैसे माना पिता आदिको भी बर्त्तना चाहिये ॥ २० ॥

वस्वीत्यस्य वः स ऋषिः । वाग्विद्युनी देवते । विरहाशी

बृहती रुद्रः । नयनः स्वरः ।

पुनस्ते कीदृश्यावित्युपदिश्यते ॥

किर वह वाणी या विद्युनी किस प्रकार की है इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यामि रुद्रामि चन्द्रा-
सि । बृहस्पतिं पृथा सुम्नरं म्णातु रुद्रावसुभि
राचके ॥ २१ ॥

वस्वी । अमि । अदित्याः । अमि । आदिषा । अमि । रुद्रा । अमि ।
चन्द्रा । अमि । बृहस्पतिः । पृथा । सुम्न । म्णातु । रुद्रः । वसुभिरिति
वसुंसभिः । आ । चक ॥ २१ ॥

पदार्थः—(वस्वी) वाग्म्यादिपदार्थाख्यवसुविद्यासंज्ञस्थिनी वसु-
भिस्तुर्विंशति वर्षकुलव्रतार्थः प्राप्ता ना (अमि) अस्ति । अथ वर्षव
वसव्यः । (अदितिः) प्रकाशप्रक्षिप्ता । अदितिर्द्यौरिति प्रकाश कारकोऽ-

यो गृह्यते । (असि) अस्ति । (आदित्या) याऽऽदित्यवदर्शविद्याप्रकाशि-
का ऽऽदित्यवर्शितशतवत्सर पर्यन्तानुष्ठितब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (अ-
सि) अस्ति । (रुद्रा) सा प्राणवायुसंवन्धिनी चतुश्चत्वारिंशद्वायव्यां वधिसे
वित ब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (असि) अस्ति । (चन्द्रा) आह्लादयित्री ।
(असि) अस्ति । (बृहस्पतिः) परमेश्वरो विद्वान् वा । (त्वाम्) ताम् ।
(सुम्ने) सुखे । (रम्णात्) रमयतु । अत्रान्तर्गतो गयर्षो विकरणव्यत्ययश्च ।
(रुद्रः) दुष्टानां रोदयिता विद्वान् । (वसुभिः) उचितसर्वविद्यैर्विद्वद्भिः सह ।
(आ) समन्तात् । (चके) कान्तिवान् कामयतां वा । अत्र पक्षे लोड्यै
लिट् । आचक इति कान्तिकर्मेणु पठितम् । निघ० २ । ६ । अय मंशः ३०
३ । २ । ४ । १ । २ ॥ ध्याक्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य यथा या वस्थस्यदितिरस्यस्ति रुद्रा
स्यस्त्यादित्यास्यस्ति चन्द्रास्यस्ति यां बृहस्पतिः सुम्ने रमयति प्रेरयति यां
रुद्रो वसुभिः सह वर्त्तमानामाचके यामहं कामये तथा त्वा तां भवान् रम्णा-
तु रमयतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र उल्लेखवाचलुप्रोपमालंकारी । यथा ये वाग्विद्युती
प्राक्पृथिव्यादिभिः सङ्गवर्त्तमाने अनेकव्यवहारहेतु स्तो ये जितेन्द्रियादिषु
नंपुरस्सरं यथायैयं कृतब्रह्मचर्यमनुष्यैर्धिज्ञानेन क्रियासु संप्रयोजिते स-
त्यौ वाग्विद्युती बहुमुकारिके जायेते । एतां त्वामपि जित्यं सेवस्व ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य त्रैमे जो (वसी) अग्नि आदि विद्या
संनधी । जिसकी सेवा २४ चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य करने वालों ने कीहुई
(असि) है जो । (आदितिः) प्रकाश कारक । (असि) है जो । (रुद्रा) प्राण
वायु संवन्धवाली । और जिसको ४४ चवालीस वर्ष ब्रह्मचर्य करने हारे प्राप्त हुए
हैं वसी (असि) है जो । (आदित्या) सूर्यवत् सत्र विद्याओं की प्रकाश करने

वाली जिसका ग्रहण ४८ अड़तालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवाभनुष्योंने किया है। वैमी (असि) है। जो (चन्द्रा) आह्लाद करने वाली (असि) है। जिसको। (बृहस्पतिः) सर्वोत्तम (रुद्रः) दुष्टों को रूताने वाला परमेश्वर वा विद्वान् (सुम्न) सुखमें (रम्णातु) रमण युक्त करता और जिम (वसुभिः) पूर्ण विद्या युक्त मनुष्यों के साथ वर्तमान हुई वाणी वा विजली की। (आचंके) निर्माण वा इच्छा करता अथवा जिसकीमें इच्छा करना है वैमै तु भी। (त्वा) उमको। (रम्णातु) रमणयुक्त वा इसको भिद्ध करने की इच्छा कर ॥ २६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लक्षणोपमानकार है। जैसे वाणी विजली और प्राण पृथिवी आदि और विद्वानों के साथ वर्तमान हुए अनेक व्यवहार का मिद्धि के हेतु है और जिनकी सेवा जिनन्द्रियादि धर्म सेवन पूर्वक हांके विद्वानों ने की हो वैमी वाणी और विजली मनुष्यों को विज्ञान पूर्वक क्रियाओं में सप्रयोग की हुई बहुत सुखोंके करनेवाली होती है ॥ २६ ॥

अदियास्त्वेत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्विद्युतौ देवते ब्राह्मी
पंक्तिस्तदः । पंचमः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृश्यात्रियुपदिश्यते ॥

फिर वे वाणी और विजली कैसी हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अदित्यास्त्वा मद्धेन्नाजिधर्मिदेवयजने पृ-
थिव्या इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा । अस्मे-

रमस्वास्मे ते बन्धुस्त्वरायो मे रायो मा वयथ
 रायस्पोषेण वि यौष्म तोतो रायः ॥ २२ ॥

अदित्याः । त्वा । मूर्द्धन् । आ जियमि । देवयजने इति देवयजने । पृथिव्याः ।
 इहायाः । पदम् । अग्नि । घृतवदिति घृतवत् । स्वाहा । अस्मे इत्यस्मे । रम-
 स्त्वा । अस्मे इत्यस्मे । ते । बन्धुः । त्वेति त्वे । रायः । मे इति मे । रायः । मा ।
 वयम् । रायः । पोषेण । वि । यौष्म । तोतः । रायः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । अदितिरन्तरिक्षमीत्यस्मादयमर्थः ।
 पृथ्वी (त्वा) ताम् । (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि वर्तमानाम् । (आ) समन्तात् ।
 (जियमि) प्रदीप्ये संबालयामि वा । (देवयजने) देवानां विदुषां श्र-
 तिकरणपुत्रेभ्यो दाने वा । (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (इहायाः) इतोत्तम-
 न्वेष्टुमर्ह्यां वेदवाक्या । इडेति वाङ्मानसं पठितम् । निघं० । ११ ।
 (पदम्) वेदितव्यं प्राप्तव्यं वा । (अग्नि) अग्नि । (घृतवत्) घृतेन
 पुष्टिदीप्तिप्रकारकेन तुल्यः । (स्वाहा) यया क्रियया मुहुतं यजति तस्याः
 (अस्मे) अस्माम् । (रमस्त्वा) रमतां रमयतु वा । (अस्मे) अस्माकम् ।
 अत्र सर्वत्र रूपं सुलुगिति शो आदेशः । (ते) तव । (बन्धुः) आता ।
 (त्वयि) रायः । उक्तघनस्य । (पोषेण) पुष्टयन्ति येन तेन । (वि)
 विगतार्थः । (यौष्म) युक्ता भयेन । (तोतः) तुष्टयन्ति जानन्ति प्राप्नुव-
 त्ति हिंसन्ति वा येन नः । अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्त्विति चानोर्बाहुलकादी-
 नादिकस्तन् प्रत्ययः । (रायः) विद्याराज्यसमृद्धयः । अयं मंत्रः । श० ॥
 २४११ । उपारुपातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य त्वं यथा या देवयजनेऽदित्याः पृथिव्या इ-
डायाः स्वाहाभूतवत्पदनस्यस्ति यामहं जिघर्षित्वा तां त्वमपि जिघृहि या-
स्मे अस्माह् रमते सा युस्मास्वपि रमस्व रमतां यामहं रमयामि तां भवान्-
पि स्वदिनन् रमयतु । योस्मे अस्माकं बन्धुरस्ति स ते तषाप्यस्तु यो रायो
धनसमूहस्तव्यस्ति स मे मय्यप्यस्तु । तोतो भवान् या रायो विद्याधन
समृद्धीः प्राप्नोति ता मे मय्यपि सन्तु या मयि वर्तन्तेतास्त्वे त्वय्यपि सन्त्वे-
ता रायः ससृद्धयः सन्ति ताः सर्वेषां सुखायापि संप्रयुक्ताः सन्तु यथैव जान-
न्तो निश्चिन्वन्तोऽनुतिष्ठन्तो ययं वयं च रायस्पोषेत् कदाचिन्मा वि योस्म
कदाचिद्विमुक्ता मा भवेत् नयेत् सर्वे भवन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकपुमोपनालंकारः । मनुष्ये यां सत्यं विद्याधनं
संस्कृता वाग् विद्याक्रियाभ्यां संप्रयुक्ता विद्युदादिविद्यास्ति सा सर्वेभ्य उप-
दिश्य संप्राप्त्य सुखदुःखव्यवस्थां समानां विदिन्वा सर्वमैश्वर्यं परोपकारे
न योज्य मदा सुखयितव्यम् । नैतं कदाचिद्व्यवहारः कर्त्तव्यो येन इवस्यान्य-
ह्यवैश्वर्यं प्राप्तः कदाचिद्वेदिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान्-मनुष्य तू जैस (देवयजने) विद्वानों के यजन वा दान
में इस । (अदित्याः) अन्तरिक्ष । (पृथिव्या) पृथ्वी । और । (इडायाः) वाणी
को । (स्वाहा) अच्छे प्रकार यज्ञ करने वाली क्रिया के मन्त्र जो । (मूर्द्धन्) सबके
ऊपर वर्तमान । (धृत्वत्) पुष्टि करनेवाले धृतेके तुरूप । (पदम्) जानने वा प्राप्त
होने योग्य पदवा । (अमि) है वा जिसका मैं । (जिघर्षि) प्रदीप्त करता हूँ वैस ।
(स्वा) उसको प्रदीप्त कर और जो । (अस्मे) हमलोगों में विभूति रमण करती है
वह तुमलोगों में भी । (रमस्व) रमण करे जिस को मैं रमण कराता हूँ उस को तू
भी । (रमस्व) रमण करा जो । (अस्मे) हम लोगों का । (बन्धुः) भाई है वह ।
(ते) तेरा भी हो जो । (रायः) विद्यादि धन समूह । (रवे) तुझमें है वह । (मे)
तुझमें भी हो जो । (तोत) जानने प्राप्त करने योग्य । (रायः) विद्या धन मुझमें है सो तुझ में भी हो

(रायः) तुलारी और हमारी समृद्धि हैं वे सब के सुख के लिये हों इसप्रकार जानते निश्चय करते वा अनुष्ठान करते हुए तुम हम और सबलोग । (रायस्पोषेण) धन की पुष्टि से कभी । (मावियौष्य) अलग न होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को सत्य विद्या धर्म से संस्कार की हुई वाणी वा शिल्प विद्या से संप्रयोग की हुई विनूली आदि विद्या को सब मनुष्यों के लिये उपदेश वा प्रहसा और मुख दुःख की स्थिति को भी तुल्य ही जान के सब ऐश्वर्य को प्रयोगकार में संयुक्त करना चाहिये और किसी मनुष्य को इस प्रकार का व्यवहार कभी न करना चाहिये कि जिसे किसी की विद्या धन आदि ऐश्वर्य की हानि होवे ॥ २२ ॥

समस्त्य इत्यन्य वन्म ऋषिः । वाग्मिच्युर्ना देवते । आस्ताग्पंक्ति

शुक्लन्दः । पंचमः मन्त्रः ॥

एतयोः कथमुपयोगः कार्यद्वयपदित्यते ॥

इन दोनों का किस प्रकार उपयोग करना चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**समंख्यं देव्या धिया मन्दन्तिगायोरुचन्तसा
मा म आयुः प्रमोषीमो अहन्तव वीरं विदेय
तव देवि मन्दाशं ॥ २३ ॥**

सम् । अख्यं । देव्या । धिया । सम् । दन्ति । गाय । उरुचन्तसेन्युरुचन्तसा ।
मा । मे । आयुः । प्र । मोषीः । मोहतिमो । अहम् । तव । वीरम् । विदेय ।
तव । देवि । मन्दाशीति सम्मन्दाशं ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यगर्थे । (अरुचे) प्रकथयामि । अत्र व्यत्ययेना-
त्यनेपद् लट्थे लुक् च । (देव्या) देदीप्यमानया । (धिया) प्रज्ञया कर्मणा
वा । (सम्) एकीभावे । (दक्षिण्या) ज्ञानसाधिकायाऽज्ञाननाशिकया च । (उ-
रुचक्षमा) उरु बहु चक्षो व्यक्तं वचनं दर्शनं वा यस्यास्तथा । (मा) निषेधे ।
(मे) मम । (आयुः) जीवनम् । (म) क्रियायोगे । (मांषीः) पुष्णीयात्स्व-
एहयेन् । अत्र लिट्थे लुक् । (मां) निवारणे । (अहम्) सर्वमियं मेप्सुः । (तव)
सर्वसुहृदः । (वीरम्) विक्रान्तं जनम् । (विन्देय) अन्याथेन विन्देय । अत्र वा
छन्दासि सर्वे विधयो भवन्तीति नुपभावः । अत्रार्थयाकरणेन महीधरेण भ्रान्त्या
विद्वत्लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः शप्त्ययेन लिटि रूपमित्यशुद्ध्याख्या-
तम् । कुतः । विद्वत्धातोः स्वत एव तुदादित्वं वर्त्तते । (तव) तस्याः । (देवि)
दिव्य गुणैर्विराजमानायाः । अत्रार्थाद्विभक्तेर्विपरिणामइति विभक्तेर्विपरिणामः ।
(संहृदि) समीचीन दृग्दर्शनं यस्मिन् व्यवहारं तस्मिन् । अयं मंत्र । श० । ३ ।
२ । ४ । १२ । व्याख्यानः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हं विद्वन्मुनाय यथाहं दक्षिणयोरुचक्षसा देव्याधिया तव
देवि तस्या दिव्यगुणैर्विराजमानाया वाचो विद्युतो वा संहृदि जीवनं समख्ये
सा मे ममायुर्मा प्रमोषीः खण्डनं न कुर्यादहमेतां समख्ये प्रख्यातां कुर्यामन्या-
येन तव वीरं मा संविन्देय तथैव त्वमेतत्प्रमाचर्यान्यायेनापि मम वीरं च मा
संविन्दस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकस्तु प्लोपमालङ्कारः । मनुष्यैः शुद्धाभ्यां कर्म-
प्रभाभ्यां वाग्निपुद्गिभ्यां संयुक्तं जीवनं बद्धिन्वा विद्यादिसहृद्गेषु वीरान्मंसाद्य
सदा मुस्तयितव्यम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य जैसे । (अहम्) मैं । (इक्ष्वाका) अन्न सा-
थक अज्ञानकारक । (उरुचक्षसा) बहुत प्रकट वचन वा दर्शन युक्त । (देव्या) दे-
वीप्यमान । (धिया) प्रज्ञा वा कर्म से । (तव) उस । (देवि) सर्वोत्कृष्ट गुणों से
युक्त वाणी वा बिजली के । (संहारी) अच्छे प्रकार देखने योग्य व्यवहार में जीवन
को । (समस्ये) कथन से प्रकट करना हूँ वह (मे) मेरे । (आयुः जीवन) को ।
(माप्रमोषीः) नाश न करे उस को मैं अविद्या से (मो) नष्ट न करूँ । (तव) हे
सब के मित्र अभ्याय मे आप के । (वीरम्) शूरवीर को । (मामविदेय) प्राप्त न
होऊँ वैसे ही तू भी पूर्वोक्त सब करके अभ्याय से मेरे शूरवीरों को प्राप्त मत हो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इम मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को योग्य है
कि शुद्ध कर्म वा प्रज्ञा से वाणी वा बिजली की विद्या को ग्रहण उमर को बढ़ा और
विद्यादि उत्तमर गुणों में अपने मतान और वीरों को संपादन करके सदा सुखी रहें
॥ २३ ॥

एषत इत्यस्य वत्स ऋषि । यज्ञो देवता । पूर्वस्य आक्षी जगती

छन्दः । लिघादःस्वरः । अन्त्यस्य दशाक्षरस्य याजुषी पंक्ति-

उछादः । पंचमः स्वरः ॥

किं प्रतिपादनं य जिज्ञासुर्धिदुषः पृच्छेदित्युपदिश्यते ॥

किस के प्रतिपादन के लिये ज्ञान की इच्छा करने द्वारा विद्वानों को पूछे

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

एषते गायत्रो भाग इति मे सोमाय
ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय
ब्रूतादेष ते जार्गतो भाग इति मे सोमाय
ब्रूताच्छन्दोनामानाथु साम्राज्यङ्गुर्येति

मे सोमाय ब्रूतात् ॥ आस्माकौऽसि
शुक्रस्ते गृह्यो विचिस्त्वा वि चिन्व-
न्तु ॥ २४ ॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।
एषः । ते । वैष्टुमः । वैस्तुमइति वैऽस्तुमः । भागः । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । एषः । ते । जागतः । भागः । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । छन्दो नामानामिनिछन्दऽनामानाम् । सामा-
ज्यभितिसाम्ऽराज्यम् । गच्छ । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् ।
आस्माकः । असि । शुक्रः । ते । गृह्यः । विचितइतिविऽचितः ।
त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः— (एषः) प्रत्ययः । (ते) तव । (गायत्रः) गायत्रीप्रगाथो-
ऽस्य कः । सोम्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ अ० ४ । २ । ५५ । अनेन
प्रगाथविषये प्रत्ययः । (भागः) सेवनीयः । (इति) प्रकारार्थे । (मे)
मङ्गलम् । (सोमाय) पदार्थविद्या संपादकाय (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः)
यो विज्ञातुं योग्यः कः । (ते) तव । (वैष्टुमः) शिष्टप्रगाथोऽस्य कः ।

(भामः) अंशः । (इति) प्रकारे । (मे) मत्तम् । (सोमाय) उत्तमर-
संपादकाय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः) योक्तुमर्हः । (ते) तव ।
(जागतः) जगतीप्रगाथोऽस्य सः । (भागः) स्वीकर्तुमर्हः । (इति)
प्रकारार्थे (मे) मत्तम् । (सोमाय) पदार्थविद्यास्वीकारकाय । (ब्रूतात्)
उपदिशतु । (छन्दोनामानाम्) यानि छन्दमामुष्णिगादीनां नामानि
तेषाम् । अत्र । अनसन्तान्म ० अ० ५ । ४ । १०३ । इति सूत्रेण समाखान्त-
ष्टष् प्रत्ययः । (साम्राज्यम्) सम्यग्राजन्ते प्रकाशन्ते ते सखाजो राजान
स्तेषां भावः कर्म वा तत् । (गच्छ) प्राप्नुहि प्रापय वा (इति) प्रकारे
(मे) मत्तम् । (सोमाय) ऐश्वर्ययुक्ताय राज्याय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु ।
(आत्माकः) योऽत्माकमयमुपदेष्टाऽधिपतिः सः । (असि) वर्तसे ।
(शुक्रः) पवित्रः पवित्रकारको वा । (ते) तव । (गच्छः) ग्रहीतुं योग्यः ।
(विभितः) विविधविद्याशुभगुणधनादिभिर्वितः संयुक्तः । (त्वा) त्वां सं
वा । वि विविधार्थे । (निर्व्वन्तु) वर्धयन्तु । अत्रान्तर्गतो वयर्थः । अयं
मंत्रः । श० ३ । २ । ५ । ४-८ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— हे विद्वन्त्वं विद्वंसं प्रति कोऽस्य यज्ञस्य गायत्रो भागोऽस्ती-
ति पृच्छ स विद्वान् ते तस्यैषोयमस्तीति मे मत्तं सोमायैतं ब्रूताद्ब्रवीतु
पदिशतु । कोऽस्य यज्ञस्य त्रैष्टुभो भागोऽस्तीति त्वं पृच्छ स ते तस्यैषोऽय-
मस्तीति समक्षे खल्वेनं मे मत्तं सोमाय ब्रूतात् । कोऽस्य यज्ञस्य जागती
भागोऽस्तीति त्वं पृच्छ स ते तस्यैषोऽयमस्तीति प्रसिद्धयेतं सोमाय मे मत्तं
ब्रूतात् । यथा भवांश्छन्दोनामानामुष्णिगादीनां छन्दसां मध्ये प्रतिपा-
दितस्य यज्ञस्योपदेशे साम्राज्यं गच्छतु तथैवैतेषामेनं सोमाय मे मत्तं ब्रू-
तात् । यतस्त्वमात्माकः शुक्रोऽसि तस्मात्ते तवाहं विभितो गच्छीमि-

त्वं मां सर्वैरेतैर्विचिनुहि । अहं त्वं विचिनोम्येव सोऽपि सर्वं त्वामेतं यज्ञं मां च विचिन्वन्तु वर्धयन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्या विद्वद्भ्यः पृष्ट्वा सर्वा विद्याः संयुहणीरन । विद्वांसः स्वन्वेनाः संग्राहयन्तु । परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावेन वर्त्तिन्वा सर्वे वृद्धिं प्राप्य चक्रवर्ती राज्यं सेषेरजिति ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य तू कौन इस यज्ञ का । (गायत्रः) वेदमथ गा यत्री छन्द युक्त मंत्रों के समूहों में प्रतिपादित । (भागः) सेवने योग्य भाग है । (इति) इस प्रकार विद्वान् से पूछ । जैसे वह विद्वान् । (ते) तुझ को उस यज्ञ का यह प्रत्यक्ष भाग है । (इति) इसी प्रकार से (सोमाय) पदार्थ विद्या संपादन करने वाले (मे) मेरे लिये । (ब्रूतान्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का । (त्रैष्टुभः) त्रिष्टुप्छन्द से प्रतिपादित । (भागः) भाग है । (इति) इसी प्रकार विद्वान् से पूछ जैसे वह (ते) तुझको उस यज्ञ का । (एषः) यह भाग है । (इति) इसी प्रकार प्रत्यक्षता से समाधान । (सोमाय) उत्तम रस के संपादन करने वाले । (मे) मेरे लिये । (ब्रूतान्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का । (जागनः) जगती छन्द से कथित (भागः) अंश है । (इति) इस प्रकार आप से पूछ जैसे वह । (ते) तुझको उस यज्ञ का । (एषः) यह प्रासिद्ध भाग है (इति) इसी प्रकार । (सोमाय) पदार्थ विद्या को संपादन करने वाले । (मे) मेरे लिये उत्तर । (ब्रूतान्) कहे । जैसे आप (छन्दोनामानाम्) उष्णिक् आदि छन्दों के मध्य में कहेहुए यज्ञ के उपदेश में (सा आज्यम्) भले प्रकार राज्य को । (गच्छ) प्राप्त हों । (इति) इसी प्रकार । (सोमाय) गेष्ट्वर्य युक्त । (मे) मेरे लिये सर्व भौम राज्य की प्राप्ति होने का उपाय (ब्रूतान्) कहिये और जिस कारण आप (आस्माकः) हम लोगों को । (शुक्रः) पवित्र करने वाले उपदेशक । (असि) हैं वे मे मैं । (ते) आपके । (गृह्यः) ग्रहण करने योग्य । (विचिन्तः) उत्तम २ धनादि द्रव्य और गुणों से संयुक्त शिष्य हूँ । आप मुझ को सब गुणों से बड़ाइये इस कारण मैं । (त्वा) आप को वृद्धि युक्त करता हूँ । और सब मनुष्य । (त्वा) आप वा इस यज्ञ तथा मुझको । (विचिन्वन्तु) वृद्धियुक्त करें ॥ २४

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकस्तोत्रोपमालंकार है मनुष्य लोग विद्वानों से पूछकर सब विद्याओं का ग्रहण करें तथा विद्वान् लोग इन विद्याओं का बधावत् ग्रहण करें। परस्पर अनुग्रह करने वा कराने से सब वृद्धियों को प्राप्त होकर विद्या और चक्रवर्ति आदि राज्य का सेवन करें ॥ २४ ॥

अभित्यमित्यस्य क्तस्य ऋषिः । सत्रिता देवता । पूर्वस्य विराट्
ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । सुक्रतुरित्युत्तरस्य
निचृदायी गायत्री छन्दः । षड्जनः स्वरः ॥

पुनरीश्वरराजसभा प्रजागुणा उपदिश्यन्ते

फिर अगले मंत्र में ईश्वर राजसभा और प्रजा के गुणों

का उपदेश किया है ।

**अभि त्यं देवः सत्रितारमोण्योः
कवि क्रतुमर्चामि सत्यसंवत्सरत्नधा-
मभिप्रिय म्मतिङ्कविम् । ऊर्द्ध्वा
यस्यामतिर्भाद्रदित्युत्तसर्वीमनि हि-
रण्यपाणिरमिमीत । सुक्रतुः कृपा
स्वः प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वाऽनुप्राणन्तु
प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥**

अभि । त्यम् । देवम् । सत्रितारम् । ओण्योः । क-
विक्रतुमिति कविऽनुक्रम । अर्चामि सत्यसंवत्स-
रत्नधाम । अभि । प्रियम् । मतिम् ।

कविम् । ऊर्द्धा । दस्थ । अमतिः । भाः । आर्दधुतत् ।
 सवीमनि । हिरण्यपाणिर्गिरिहिरण्यऽपाणिः । अमिमीत् ।
 सुकनुरितिसुऽकतुः । कृपा । स्वंगितिस्वः । प्रजाभ्यइतिप्रऽजा-
 भ्यः । त्वा । प्रजाइतिप्रऽजाः । त्वा । अनुप्राणंत्वित्यनुऽप्राण-
 न्तु । प्रजाऽइतिप्रऽजाः । त्वम् । अनुऽप्राणिङीत्यनुऽप्राणिङि
 ॥ २५ ॥

पदार्थः— (अभि) आभिमुख्ये । (त्यम्) जगदीश्वरं राजसभा-
 स्यजनसमूहं वा । (देवम्) सुखदानारम् । (सवितारम्) । देवानामग्न्यादी-
 नां रसानां वा प्रसवितारम् । (ओणयोः) द्यावापृथिव्योः । ओणयोरिति
 द्यावापृथिवीनामसु पठितम् । निघं० ३।३० । (कविक्रतुम्) कविः सर्वज्ञ
 सकलविद्यायुक्ता क्रतुः प्रज्ञा कर्म क्रमदर्शनं वा यस्यतम् । कविः क्रान्तदर्शनी
 भवति कवेर्त्वा निरु० १२।१३ । (अर्चामि) पूजयामि । (सत्सवसु) सत्यं
 सब ऐश्वर्यं जगद्वा यस्मिन्यस्य वा तम् । (रक्षधाम्) यो रक्षानि रक्षणयानि
 विज्ञानानि हीरकदीपानि भुवनानि वा दधातीति तम् । (अभि) आभिमुख्ये ।
 (श्रियम्) यः प्रीणाति तम् । (मतिम्) यो वेदादिशस्त्रैर्विद्वद्भिरच मन्यते
 तम् । (कविम्) वेदविद्याया उपदेष्टारं निमित्तं वा । (ऊर्द्धा) उत्कृष्टा ।
 (दस्थ) सखिदनन्दस्वरूपस्य शुभगुणयुक्तस्य वा । (अमतिः) रूपम् ।

अमतिरिति रूपनामसु पठितम् । निघं० ३।७ । (भाः) यो भाति प्रकाशते सः । (अदिद्युतत्) प्रकाशितवान् । प्रकाशयति वा । (सवीमनि) यः सूचते संसारस्तस्मिन् । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यानि ज्योतींश्च सूर्यादीनि सुवर्णादीनि वा पाणी व्यवहारे यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । श० । ४ । ३ । १ । २ । इति प्रमाणेन हिरण्यशब्देन ज्योतिषो ग्रहणम् । (अमिमीत) निर्मितवान् निर्मिमीते वा । (मुक्तुः) शोभनः क्रतुः प्रज्ञा कर्म वा यस्य सः (कृपा) करुणा । (स्वः) सुखपादिन्यं वा । स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति । निरु० ५ । ४ । (प्रजाभ्यः) उत्पन्नाभ्यः सृष्टिभ्यः । (त्वा) त्वाम् । (प्रजाः) मनुष्यादिमृष्टयः । (त्वा) त्वाम् । (अनुमाणन्तु) आयुर्भुजताम् । (प्रजाः) जगन्म्याः (त्वम्) अयं वा । (अनुमाणिहि) जीवतोऽनुजीवनं धर धरति वा । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । ५ । १२—१९ । व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे परामन्सभाभ्यन्नमजापुरुष वाऽहं यस्य सवी मन्वर्द्धमितिर्भा अदिद्युतकृपा स्वः सुखं करोति । यो हिरण्यपाणिः मुक्तुः स्वरमिमीतादिन्यं वा निर्मिनवान् । यमोऽयोः सवितारं कविक्रतुं रत्नधां प्रियं मतिं कविं देवं त्वा त्वां प्रजाभ्योऽभ्यर्चामि ते त्वां प्रजाअनुमाणन्तु कृपया त्वं प्रजाअनुमाणिहि ॥ २५ ॥

भावार्थः— अत्र शेषालङ्कारः । मनुष्यः सर्वजगन्मृष्टु निरकारस्य व्यापिनः सर्वशक्तिमतः सच्चिदानन्दादिलक्षणस्य परमेस्वरस्य प्रजापालन तत्परस्य सभापतेर्धार्मिकस्यैवैवार्चा नितं कर्तव्या नातोभिन्नस्य कस्यचित् । विद्वज्जिः प्रजास्थानां सुस्वार्थं तेषां स्तुतिमार्थनोपदेशा नितं कार्यः । यतः सर्वाः प्रजास्तदाज्ञानकुलाः सदा वर्त्तेरन् । यथा प्राणे सर्वेदां जीवानां प्रीतिरस्ति तथापरमान्मादिष्वपि कार्येति ॥ २५ ॥

पदार्थः—मैं । (यस्य) जिस सच्चिदानन्दादिलक्षणयुक्त परमेश्वर धार्मिक स भाषति और प्रजाजन के । (सर्वमणि) उत्पन्न हुए संसार में । (ऊर्द्धा) उत्तम । (अमतिः) स्वरूप । (भाः) प्रकाशमान । आदिद्युतन) प्रकाशित हुआ है । जिम्की । (कृपा) करुणा । (स्वः) मुखको करती है । (दिग्गयापाणिः) जिमेने सूर्यादि-ज्योति व्यवहार में उत्तम गुण कर्मों को युक्त किया हो । (मुक्तुः) जिस उत्तम प्रजा वा कर्म युक्त ईश्वर सभास्वामी और प्रजाजन ने (स्वः) सूर्य और मुख को । (अ-मिर्मति) स्थापित किया हो । (न्यम्) उम (ओण्योः) यावापृथिवी वा । (मविता रम्) अग्नि आदि को उत्पन्न और संप्रयोग करने तथा । (कविकतुम्) सर्वज्ञ वा क्रांत दर्शन । (रत्नधाम्) रमणीय रत्नों को धारण करने । (सत्यपश्य-र्य्य युक्त । (प्रियम्) प्रीतिकारक । (मतिम्) वेदादि शास्त्र वा विद्वानों के मानने योग्य । (कविम्) वेद विद्या का उपदेश करने तथा । (देवम्) मुख देनेवाले परमे-श्वर सभाध्यक्ष और प्रजा जन का । (अर्चामि) पूजन करता हूं । वा जिस । (त्वा) आपको । (प्रजाभ्यः) उत्पन्न हुई सृष्टि में पृजित करता हूं । उम आप की सृष्टि में । (प्रजाः) मनुष्य आदि । (अनुप्रागन्तु) आयु का भोग करें । (त्वम्) और आप कृपाकरके । (प्रजा) प्रजा के ऊपर जीवों के अनुकूल । (अनुप्राणिहि) अनुग्रह कीजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः— उम मंत्र में श्लेषालङ्कार है । मनुष्यों को सब जगत् के उत्पन्न करने वाले निराकार सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान, सच्चिदानन्दादि लक्षण युक्त परमेश्वर, धार्मिक सभापति और प्रजाजन समूह ही का सत्कार करना चाहिये उन में भिन्न और किसी का नहीं । विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि प्रजा पुरुषों के मुख के लिये इस परमेश्वर की स्तुति प्रार्थनापासना और श्रेष्ठ सभापति तथा धार्मिक प्रजाजन के सत्कार का उपदेश नित्य करें जिससे सब मनुष्य उन की आज्ञा के अनुकूल सदा वर्तते रहें । और जैसे प्राण में सब जीवों की प्रीति होती है वैसे पूर्वोक्त परमेश्वर आदि में भी अत्यन्त प्रेम कर ॥ २७ ॥

शुक्रत्वेत्यस्य वत्सऋषिः यज्ञोद्भवता । भूमिग्राह्या पंक्तिश्चन्द्रः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं कृत्वा यज्ञः साधनीय इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को क्या - साधनीय करके यज्ञ को सिद्ध करना चाहिये इस विषय

का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

शुक्रं त्वा शुक्रं गी क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रेणामृ-
तममृतेन । सग्मे ते गौरस्मेते चन्द्राणि तपस्त-
नूरेमि । प्रजापतेर्वर्णाः परमेणा पशुना क्रीयमे
महस्वपोषं पुपेयम् ॥ २६ ॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण । अमृतम् । अमृते-
न । सग्मे । ते । गोः । अस्मेह्यस्मे । ते । चन्द्राणि । तपसः । तनूः । अ-
सि । प्रजापतेरिति प्रजापतेः । वर्णाः । परमेणा । पशुना । क्रीयमे । महस्वपो-
षमिति सहस्रज्योषम् । पुपेयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(शुक्रम्) शुद्धिकारकम् । (शुक्रेण) शुद्धभावेन । (क्री-
णामि) गृह्णामि । (चन्द्रम्) सुवर्णम् । चन्द्रमिति हिरेण्यनामसु पाठितम् । निघं०
१।२। (चन्द्रेण) सुवर्णेन । (अमृतम्) मोक्षमुखम् । (अमृतेन) नाशरहितेन विज्ञानेन ।
(सग्मे) गच्छतीति गमापृथिवी तथा सह वर्धते तस्मिन् यज्ञे । अस्मिन् पृथिवीनामसु
पाठितम् । निघं० १।१। (ते) तव । (गोः) पृथिव्याः सकाशात् । (अस्मे) अस्मभ्यम् ।
(ते) तव सकाशात् । (चन्द्राणि) कान्चनादीन्धातून् । (तपसः) धर्मानुष्ठानस्याग्ने

स्तापमस्यवा । (तनू) शरीरम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
 (प्रजापतेः) प्रजानां पतिः पालनं हेतुः सूर्यस्तस्य । (वर्णः) चरीतुयोग्यः
 (परमेण) प्रकृष्टेण । (पशुना) व्यावृत्तेन विक्रीतेन गसादिना । (क्रीयसे) क्रीयते ।
 (सहस्रपोषम्) अमंस्यातपुष्टिम् । (पुषेयम्) पुष्टाभवेयम् । अयं मंत्रः ।
 शत० ३।२।६।६-६। व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—अहं मग्नेया तपमस्तनूगम्यस्मि यः पशुनाप्रजापतेर्वर्णः क्री-
 यसे क्रीयते तं सहस्रपोषं पुषेयम् । हे विद्वन् यानितेनैव यस्याः गोः सकाशाच्च-
 न्द्राण्युत्पन्नानिमानि तान्यस्मे अस्मेभ्यमपि सन्तु । अहं परमेणशुक्लेण ये शुक्लं
 यज्ञं चन्द्रेण चन्द्रममृतनामृतं च क्रीणामि त्वा नं त्वमपि क्रीणीहि ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यः शरीरमनोवाग्धनेन परमेश्वरोपासनादि लक्षणं
 यज्ञं सततमनुष्ठायामंस्यातां त्वा पुष्टिः प्राप्तव्या ॥ २६ ॥

पदार्थः—जो । (मग्ने) पृथिवी के साथ वर्तमान यज्ञ में । (तपम्)
 प्रताप युक्त अग्नि वा तपस्या यथात प्रमात्मा विद्वान् का । (तनू) शरीर । (असि)
 है । उसको शिल्प विद्या वा मन्त्रोपदेश की सिद्धि के अर्थ । (पशुना) विक्रय किये
 हुए गौ आदि पशुओं करके धन आदि सामग्र्य से ग्रहण करके । (प्रजापतेः) प्रजा
 के पालन हेतु सूर्य का । (वर्णः) स्वीकार करने योग्य तेज । (क्रीयसे) कब हो-
 ता है । उस । (सहस्रपोषम्) अमंस्यात पुष्टि को प्राप्त होके मै । (पुषेयम्) पुष्ट
 होऊँ । हे विद्वन् मनुष्य जो । (ते) आपको (गो) पृथिवी के राज्य के सकाश
 से । (चन्द्राणे) सुवर्ण आदि धातु प्राप्त है वे । (अस्मे) हम लोगों के लिये भी
 हों । जैसे । मैं । (परमेण) उत्तम । (शुक्लेण) शुद्ध भाव से (शुक्लम्) शुद्ध
 कारक यज्ञ (चन्द्रेण) सुवर्ण से । (चन्द्रम्) सुवर्ण और । (अमृतम्) नाश र-
 हित विज्ञान मे । (अमृतम्) मोक्ष मुख को । (क्रीणामि) ग्रहण करता हूँ वैसे तू
 भी (त्वा) उसका ग्रहण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि शरीर मन वाणी और धन से परमेश्वर की उपासना आदि लक्षण युक्तयज्ञ का निरन्तर अनुष्ठान करके असंख्यात अतुल पुष्टिको प्राप्त करें ॥ २६ ॥

विद्वान् इत्यस्य वन्म ऋषिः । विद्वान् देवता । भुग्भिर्वाक्सी
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्यिदुषा सह त्रिदुपैतैश्च कथं वर्त्ति तद्यमित्युपदिश्यते

मनुष्यों को विद्वान् मनुष्य के साथ और विद्वान् को सब मनुष्यों के संग कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**मित्रो न णहि सुमित्रश्चन्द्रस्योरुमाविश द-
क्षिणामुशन्नुशन्तस्योनः स्योनम् ॥ स्वान् भ्रा-
जाङ्घारि बम्भारि हस्त सुहस्त कृशानवते वः
सोमक्रयणास्तान्त्तध्वम्भावो दधन् ॥ २७ ॥**

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रश्च इति सुऽमित्रश्च । चन्द्रस्य । उरुम् ।
आ । विश । दक्षिणम् । उग्न । उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् । स्वान् ।
भ्राज । अङ्घारि । बम्भारि । हस्त । सुहस्तेतिमुऽहस्त । कृशानो इति कृशा-
नो । एते । वः । सोमक्रयणा इति सोमऽक्रयणाः । तान् । तत्तध्वम् । मा ।
वः । दधन् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सुहृन् सन् । (नः) अस्मान् । (आ) आगमने ।
 (इहि) प्राप्नुहि । (मुमिश्रयः) यः शोभनानि मित्राणि दधाति सः । (इन्द्रस्य)
 सभाध्यक्षस्य विदुषः । (उरुम्) बहाच्छादनं स्वीकरणं वा । (आ) समन्तात् ।
 (विश) (दक्षिणम्) उत्तमाङ्गं दक्षिणभागम् । (उशन) कामयन् । (उशन्तम्)
 कामयन्तम् । (स्योन) सुखकारकः । (स्योनम्) सुखम् । स्योनमिति सुखना-
 मसु णठितम् । निषे० ३ । ६ । (स्वान) स्वनन्युपदिशति यस्मत्संबुद्धौ । (आ-
 ज) योधाजते प्रकाशते तत्संबुद्धौ । (अङ्गारं) अयस्य छलस्यारिः शत्रुस्तत्सं-
 बुद्धौ । (बम्भारे) बन्धनां सुविचार निगोपकानां शत्रुस्तत्संबुद्धौ । अत्र वर्ण-
 व्यत्ययेन धस्यधः । (हस्त) हसन्ति प्रसन्ना भवन्ति यस्मात्तत्संबुद्धौ । (सुहस्त)
 शोभनाहस्तक्रिया यस्य तत्संबुद्धौ । (कृशानो) दुष्टान् कृशति तत्संबुद्धौ ।
 (एत) सर्वेषामिकाः प्रजास्थाभृत्या वा (वः) युष्मान् । (सोमक्रयणः) ये
 सोमानुत्तमान् पदार्थान् क्रीणन्ति ते । (तान्) सर्वान् । (रत्नध्वम्) सततं
 पालयन् । अत्र व्यत्ययेनात्मेनपदम् । (मा) निषेधः । (वः) युष्मान् । (दधन्)
 हिंसयुः । अत्र व्यत्ययोल्लिङ्गर्थे लङ् । अयं मंत्रः । शत० ३।२।६। १०-१२ ।
 व्याख्यानः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे स्वान आज्ञां पारं हस्तं सुहृन् कृशानो सभाध्यक्षं मुमि-
 त्रयो मित्रः स्योन उशस्त्वं नोऽस्मानिहि दक्षिणपुरुषमुशन्तं स्योनमाविश । हे
 मनुष्या एत इन्द्रस्य विदुषः सोमक्रयणा मनुष्या वो युष्मान् रत्नन्तु यूयमेतान्
 रत्नध्वम् । यथा सर्वान् वो युष्मान् शत्रवो मा दधन् हिंसितारो न भवेयुस्तथैव
 परस्परं संमीत्या मिलित्वाऽनुष्ठेयम् ॥ २७ ॥

भवार्थः—राजप्रजापुरुषः परस्परं प्रीत्योपकारं धर्म्यं व्यवहारे च वृत्तित्वा
 शत्रून् विवायूर्याविद्यान्धकारं विनाशय चक्रवर्त्ति राज्यं प्रशान्त्या नन्दे सदा
 स्थातव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे । (स्वान) उपदेश करने । (आज) प्रकाश को प्राप्त होने
 (अंगारं) छल के शत्रु । (बम्भारे) विचार विरोधियों के शत्रु । (हस्त) प्रसन्न ।

पदार्थः—हे । (अग्ने) जगदीश्वर आपकृपाकर के जिसकर्मसे मैं । (स्वा
युषा) उत्तमता पूर्वक प्राण धारण करने वाले (आयुषा) जीवन से । (अमृतान्)
जीवन मुक्त और मोक्ष को प्राप्त हुए विद्वान् वा मोक्ष रूपी आनन्दों को । (उदस्थाम्)
अच्छे प्रकार प्राप्त होऊँ उसमें (मा) मुझको संगुक्त करके (दुरचरितान्) दुष्टाचरण
से । (उद्बाधस्व) पृथक् करके (मा) मुझको । (मुचरिते) उत्तम २ धर्मा चरण युक्त
व्यवहार में । (अनुभज) अच्छे प्रकार स्थापन कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि अधर्म के छोड़ने और धर्म के ग्रहण
करने के लिये सत्य प्रेम से प्रार्थना करें कि प्रार्थना किया हुआ परमात्मा शक्ति अधर्मों
से छुड़ा कर धर्मही में प्रवृत्त करदेता है परन्तु सब मनुष्यों को यह करना अवश्य है
कि जब तक जीवन है तब तक धर्माचरणही में रहकर संसार वा मोक्षरूपी सुखों को
सब प्रकार से सेवन करें ॥ २८ ॥

प्रतिपन्था मिन्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदाप्यनुष्टुप

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थं प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करना चाहिये

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**प्रति पन्था मपद्महि स्वस्तिगामनंहसम् ॥
येन विश्वाः परिद्विषो वृणाक्तिं विन्दते वसु ॥ २९ ॥**

प्रति । पन्थाम् । अपद्महि । स्वस्तिगामिति स्वस्तिगाम् । अनेहसम् । येन ।

विश्वाः । परि । द्विषः । वृणाक्तिं । विन्दते । वसु ॥ २९ ॥

पदार्थः—(प्रति) प्रत्यक्षे वीप्सायां च । (पंथाम्) मार्गं मार्गम् । (अ-
पवाहि) प्राप्नुयाम् । (स्वस्तिगाम्) स्वस्ति सुखं गच्छति येन तम् । अत्र ज-
नसनखन० अ० ३।२६३। अनेन विदुप्रत्ययः । (अनेहसम्) अविद्यमानानि-
एहांसि हननानि यस्मिंस्तम् । अत्र नजिह्नएहच । उ० ४ । २३१ । अनेनायं
मिद्धः । (येन) मार्गेण । (विश्वाः) सर्वाः । (परि) सर्वतः । (द्विषः)
द्विषन्ति प्रीणयन्ति याभ्यः शत्रुमेनाभ्यो दुःखक्रियाभ्यो वा ताः । अत्र कृतोबहु-
लमिति हेर्नाकि । (वृणक्ति) वर्जयति । अत्रान्तर्गतेणैरण्यः । (विन्दते) लभ-
ते । (वसु) सुखकारकं धनम् । अयं धनः । शत० ३ । २ । ६ । १७—१६।
व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वरगन्धे त्वदनुगृहीताः पुरुषार्थिनो भूत्वा वयं येन
विद्वान् विश्वा द्विषः परिवृणक्ति वसु विन्दते तमनेहसं स्वस्तिगां पन्थां मार्ग-
प्रत्यपवाहि प्रत्यक्षतया व्याप्त्या प्राप्नुयाम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यद्वेषादित्याग विद्याधनप्राप्तये धर्ममार्गप्रकाशाये-
श्वरप्रार्थना धर्मविद्वत्सेवा च निरन्य कार्या ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप के अनुग्रह से युक्त पुरुषार्थी होकर हमलोग ।
(येन) जिस मार्ग से विद्वान् मनुष्य । (विश्वाः) सब । (द्विषः) शत्रु सेना वा
दुःख देनेवाली भोग क्रियाओं को । (परिवृणक्ति) सब प्रकार से दूर करता और
(वसु) सुख करने वाले धन को (विन्दते) प्राप्त होता है उस । (अनेहसम्)
हिंसा रहित । (स्वस्तिगाम्) सुख पूर्वक जाने योग्य । (पन्थाम्) मार्गको । (प्रत्यप-
वाहि) प्रत्यक्ष प्राप्त होवे ॥ २९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि द्वेषादित्याग विद्यादि धनकी प्राप्ति
और धर्ममार्ग के प्रकाश के लिये ईश्वर की प्रार्थना धर्म और धार्मिक विद्वानों की सेवा
निरन्तर करें ॥ २९ ॥

अदित्यास्त्वगसीत्यस्य वत्सकृषिः । बरुणोदेवता पूर्वस्यस्वरः ऋषाजृषी
त्रिष्टुप्छन्दः । अस्तम्नादित्यन्तस्य विराडाषीन्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतेः स्वरः ।

अथेश्वर सूर्य्य वायु गुणा उपदिश्यन्ते ॥

अगले मंत्र में ईश्वर सूर्य्य और वायु के गुणों का उपदेश किया है ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यै सद आ-
सीद ॥ अस्तम्नाद्वां वृषभोऽअन्तरि-
क्षममिमीत वरिमाणां पृथिव्याः ॥ आ-
सीदद्विष्वा भुवन्नानि सन्नाद्विष्वेत्ता-
नि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । मदः । आ ।
सीद । अस्तम्नात् । याम । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अ-
मिमीत । वरिमाणां । पृथिव्याः । आ । असीदत् । वि-
ष्वा । भुवन्नानि । सन्नादिति सन्नाद । विष्वा । इत् ।
तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(अदित्याः) पृथिव्यादेः । (त्वक्) यत्त्वचानि संहृणोति
सः । (असि) अस्तिवा । अत्र पक्षे सर्वत्र व्यत्ययः । (अदि-
त्यै) पृथिव्यादिषुष्टये । (मदः) स्थापनम् । (आ) समन्तात् ।
(सीद) सादयति वा । अत्र व्यत्ययोऽन्तर्गतोत्तरार्थश्च । (अस्त-

भ्रातृ) स्तब्धनासि स्तब्धनाति धरति वा । अत्र लट्ठ्येलङ् । (ग्राम्) सूर्यादि
 के प्रकाशं वा । (वृषभः) भ्रेष्टः । (अन्तरिक्षम्) अवकाशम् । (अग्निमिमीत)
 निर्दिमिती । अत्रापि लट्ठ्येलङ् । (वरिमाणम्) वरस्य भावम् । (पृथिव्यः)
 अन्तरिक्षस्यावकाशस्य मध्ये । पृथिवीन्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निघं० १ । ३ ।
 (आ) सर्वतः (असीदन्) सादयसि सादयन्यवस्थापयति वा (विश्वा) स-
 र्वाणि । (भुवनानि) लोकान् । (सम्राट्) यः सम्पत् राजते सः । (विश्वा)
 अखिलानि (इत्) एव । (तानि) एतानि । (वरुणस्य) परमेश्वरस्य सूर्य-
 स्य च योर्वा । (व्रतानि) शीलानि । अत्र पंचः श्लो० ३ । ३ । १ । १-५ ।
 व्याख्यानः ॥ ३० ॥

अन्वयः—इ प्रगतीश्वर यनां वृषभस्त्वमदित्यास्त्वगस्यदित्ये सद आ-
 सीदासादयसि ग्रामस्तब्धनात् स्तब्धनासि वरिमाणमन्तरिक्षमग्निमिमीत निर्दिमिषे
 सम्राट् मन् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य मध्ये विश्वा भुवनान्यासीददासाद-
 यतान्येतानि विश्वा सर्वाणि वरुणस्य ते तपेदेव व्रतानि सन्तीति वयमप्यहो
 विजानीयामहेकः ॥ यो वृषभः सम्राट् सूर्यो बाहुभ्यादित्यास्त्वगस्यस्ति संहृष्टो-
 त्वादित्ये सद आसीदासादयतिग्रामस्तब्धनात् स्तब्धनासि वरिमाणमन्तरिक्षमवका-
 शमग्निमिमीत निर्दिमिषे पृथिव्या अन्तरिक्षस्य मध्ये विश्वा भुवनान्यासीददासाद-
 यति तस्यतान्येतानि विश्वा सर्वाणि वरुणस्य सूर्यस्य वायोश्चेदेव व्रतानि
 शीलानि सन्तीति वयमप्यहोति द्वितीयः ॥ ३० ॥

भाषार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । पूर्वस्मान्नांवाद्पञ्चहीतिशब्दमनुवर्तते ।
 परमेश्वरस्यैवैष स्वभावो यदिदं सर्वमभिव्यक्त्यै रचयित्वा अत्रैवं सूर्याद्यो-
 रपि प्रकाशं धारणं स्वभावोक्तिः ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जिससे आप । (अदित्याः) पृथिवी के । (त्वक्) आ-
च्छादन करने वाले । (असि) है (वृषभः) श्रेष्ठ गुणयुक्त आप । (अदित्यै) पृथिवी
आदि सृष्टि के लिये । (सदः) स्थापन करने योग्य । (आसीद्) व्यवस्था को स्थापन
करते वा (याम्) सूर्य आदि को । (अमन्भान्) धारण करते । (वरिमाणम्)
अत्यन्त उत्तम । (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को । (अमिमीत) रचते
और (सम्राट्) अन्ने प्रकार प्रकाश को प्राप्त हुए मय के अधिपति आप । (पृथिव्याः)
अन्तरिक्ष के बीच में । (विश्वा) मय (भुवनानि) लोकों को । (आसीद्) स्था-
पन करते हो इससे । (तानि) ये । (विश्वा) सब । (वरुणस्य) श्रेष्ठ रूप । (ते)
आपके । (इत्) ही । (वतानि) स्वभाव और कर्म हैं ऐसा हम लोग । (अप-
दाहि) जानते हैं ॥ १ ॥ जो । (वृषभ) उत्तम । (सम्राट्) अपने आप प्रकाश
मान सूर्य और वायु । (अदित्याः) पृथिवी आदि के । (त्वक्) आच्छादन करने
वाले । (अमि) है वा (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) लोकों
को । (आसीद्) स्थापन । (याम्) प्रकाश को (अमन्भान्) धारण । (वरिमा-
णम्) श्रेष्ठ । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (अमिमीत) रचना और । (पृथिव्याः)
आकाश के मध्य में । (विश्वा) मय । (भुवनानि) लोकों को । (आसीद्) स्थापन
करते हैं (तानि) वे । (विश्वा) सब (ते) उस । (वरुणस्य) सूर्य और वायु
के । (इत्) ही । (वतानि) स्वभाव और कर्म हैं ऐसा हम लोग । (अपदाहि) जानते हैं ॥ २ ॥ ३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में शेषपालेकार और पूर्व मंत्र में (अपदाहि) इस पद
की अनुवृत्ति जाननी चाहिये । जैसा परमेश्वर का स्वभाव है कि सूर्य और वायु आदि
को सब प्रकार व्याप्त हो कर रच कर धारण करता है इसी प्रकार सूर्य और वायु का
भी प्रकाश और स्थूल लोकों के धारण का स्वभाव है ॥ ३ ॥

वनेष्वित्यस्य वत्स अपिः । वरुणो देवता । विराडापी

चिष्टात्तन्द्रः । धेवनः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशा इत्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वनैष्टु वृष्टन्तरिक्षन्ततान् वाजुर्मवत्सुप
यं उस्त्रि प्रासु। हृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वद्भू-

गिनन्दिद्विसूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥३१॥

बनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्च-
स्वित्यर्वेनऽमु । पर्यः । उम्निषासु । हृत्स्वितिहृतऽसु ।
क्रतुम् । वरुणः । विशु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् ।
अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(बनेषु) गरिमणु वृक्षमण्डेषु वा । वनमिति गरिपनामसु प-
ठितम् । निघं० । (वि) विज्ञेयार्थं । (अन्तरिक्षम्) आकाशम् । (ततान्) वि-
स्तारितवाम् विस्तारयन् वा । (वाजम्) वेगम् । (अर्च) अश्वेषु प्राप्त वेग
गुणेषु विद्युदादिषु वा । अर्च्येति नामसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (पर्यः)
दुग्धम् । (उम्निषासु) गोषु । उम्निषेति गोनामसु पठितम् । निघं० २ । ११ ।
(हृतम्) हृदयेषु । (क्रतुम्) प्रज्ञां कर्म वा । (वरुणः) परमेश्वरः सूर्यो
वायुर्वा । (विशु) प्रजासु । (अग्निः) विद्युत् प्रमिद्धमग्निं वा (दिवि)
मकाशे । (सूर्यम्) सविताम् । (अदधात्) धत्तवान् दधानि वा । (सोमम्)
अमृतान्मकरसं सोमवन्द्याद्योपधी गणं वा । (अद्रौ) मेघे शैले वा । अद्रिरिति
मेघनामसु पठितम् । निघं० १ । १० । अथ मंत्रः शं० ३ । ३ । १ । ७ । व्या-
ख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यो वरुणः परमेश्वरः सूर्यो वायुर्वा बनेषु किरणेष्वरण्येषु
वान्तरिक्षं विततानावत्सु वाजमुन्निषासु पयोहृतसु क्रतुर्विद्वग्निं दिवि सूर्यमद्रौ सोमं
चादधात्स एवमर्वरुणास्यः सम्पगुणयोजनीयो वास्ति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अथ श्लेषालंकारः । परमेश्वरः स्वविद्या प्रकाश जगद्रचनाभ्यां सर्वेषु पदार्थेषु तत्तत्स्वभाव युक्तान्संस्थाप्य विज्ञानादिकं वायुमूर्त्यादिकं च विस्तृणोति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—जो । (वरुणः) अत्युत्तम परमेश्वर मूर्त्य वा प्राण वायु हैं वे । (बनेषु) किरण वा बनों में । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (विततान) विस्तार युक्त किया वा करना । (अर्क्त्तुम्) अत्युत्तम वेगादि गुणयुक्तविद्युत् आदि पदार्थ और गोड़े आदि पशुओं में । (वाजम्) वेग । (उत्स्रियामु) गौओं में । (पयः) दूध (कृत्तुम्) हृदयों में । (कुम्) प्रज्ञा वा कर्म । (वित्तुम्) प्रज्ञ में अग्निम् अग्निः । (दिवि) प्रकार में । (सूर्य) आदित्य । (अद्रौ) पर्वत वा मेघ में । (सोमम्) सोमवर्ष्मा आदि ओषधी और अष्ट रसको । (अदधान्) धारण किया करने हैं उसी ईश्वर की उपासना और उन्हीं दोनों का उपयोग करें ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालंकार है । जैसे परमेश्वर अपनी विद्या का प्रकाश और जगत् की रचना से सब पदार्थों में उनके स्वभाव युक्त गुणों को स्थापन और विज्ञान आदि गुणों को नियत करके पवन मूर्त्य आदि को विस्तार युक्त करना है वैसे मूर्त्य और वायु भी सब के लिए मूर्त्यों का विस्तार करते हैं ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरक्षणः । अग्निर्देवता । निवृत्तार्णवः ।
छन्दः । गान्धारः । स्वरः ।

पुनस्तेकीदृशा इत्युपदिश्यते ।

किर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरक्षणः कनी-
नकम् ॥ यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो
विप्रश्चित्ता ॥ ३२ ॥**

सूर्यस्य । चक्षुः । आ । रोह । अग्नेः । अक्षणाः । कनीनकम् ।

यत्र । एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः । विपश्चितेति
विपः ऽचिता ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्य विद्युतो वा । (चक्षुः) दर्शक-
म् । (आ) समन्तात् । (गोह) दर्शयामि दर्शयामि वा । (अग्नेः) भौतिकस्य । (अ-
क्षणः) दर्शन साधकस्य । (कनीन कम्) कननि प्रकाशते येन तत । अत्र क-
नीधानोर्बाहुलकादांणादिक ईनक प्रत्ययः । (यत्र) यस्मिन् । (एतशेभिः)
विज्ञान वेगादिभिरागमकैर्गुणैरर्थैः । एतशइत्यथ नामसु पठितम् । निघं० १ ।
१४ । (ईयसे) विज्ञायसे विज्ञायते वा । (भ्राजमानः) प्रकाशमानः । (विप-
श्चिता) मेधाविना विदुषा । विपश्चिदिनि मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ ।
१८ । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । ८ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर यत्र त्वमेतशेभिर्भ्राजमानो विपश्चितेयसे यत्र
प्राणोविपुर्द्वैतशेभिर्विपश्चिता भ्राजमानो विज्ञायते । यत्र त्वं स साच्च सूर्यस्या-
ग्नेरक्षणः । कनीनकं चक्षुरागोह समन्तादर्शयामि ता तत्र वयं त्वां तंतां चोपासीमहि
पुंज्याम वा ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैर्यथा विद्वद्भिरीश्वरः प्राणो
विपुश्च विज्ञायोपास्यते संप्रयुज्यते च तथैव विज्ञायोपास्य उपयोक्तव्यः संप्रयो-
जितव्या च ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर । (यत्र) जहाँआप । (एतशेभिः) विज्ञान-
आदि गुणों से । (भ्राजमानः) प्रकाशमान । (विपश्चिता) मेधावी विद्वान् से (ईयसे)

विज्ञात होते हो वा जहां प्राण वायु वा बिजली । (एतरोभिः) बेगादि गुण वा ।
 (विपाश्चिता) विद्वान् से । (आजमानः) प्रकाशित होकर । (ईयसे) विज्ञात होते
 हैं । और जहां आप प्राण तथा बिजली । (मृर्यस्य) मृर्य वा बिजली और ।
 (अग्नेः) भौतिक अग्नि के । (अद्गः) देखने के साधन । (कर्नानकम्) प्रकाश
 करने वाले । (चतुः) नेत्रों को । (आरोह) देखने के लिये । कराते वा कराती
 है वही हम लोग आप की उपासना और उन दोनों का उपयोग करें ॥ ३२ ॥

भावार्थः— हम मंत्र में श्लेषालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि जैसे
 विद्वान् लोग ईश्वर प्राण और बिजली के गुणों को जान उपासना वा कार्य सिद्धि
 करते हैं वैसेही उनके जानकर उपासना और अपने प्रयोजनों को सदा सिद्ध करते
 हैं ॥ ३२ ॥

उत्तावेतमित्यस्य वत्स आपिः । सूर्यविद्वांसो देवते । पूर्वस्य

भुगिगार्षी पांकरलन्दः । पंचमः स्वरः । स्वस्त्यन्तस्य

याजुषी जगती वन्दः । निषादः स्वरः ।

अथ सूर्यविद्वांसो कथं भूतावेताभ्यां शिल्पविदौ किं
 कुर्यानामित्युपदिश्यते

अब सूर्य और विद्वान् कैसे हैं और उन में शिल्पविद्या के जानने

बाने क्या करें सो अगले मंत्र में कहा है ।

उत्तावेतं धूर्पाहो युज्येथामनश्च्यु
 अवीरहणो ब्रह्मचोर्दनो ॥ स्वस्तियज-
 मानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

उत्तौ । आ । इतम् । धूर्पाहो । धूम्रहा
 विर्तिधुः अहो । युज्येथाम । अतश्च्यु ।

इत्यनश्च्यु । अवीरहणौ । अवीरहनाविन्यवीरऽहनौ
। ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति । यजमानस्य
गृहान् । गच्छतम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(उक्ते) रश्मिमन्तौ निवासं हतुं सूर्य्यं वायु । उक्ता इति र
श्मिनामसु पठितम् । निघं० १ । ५ । गोनामसु च । निघं० २ । ११ । (आ)
समन्तात् । (इतम्) प्राप्नुतः । (धूर्पाहो) यौ धुरं पृथिव्याः शरीरस्य ज्ञाना-
नां वा धारणं सहेते नौ । (युज्यं थाप) युज्येते युक्तौ कुरुतः (अनश्च्यु)
अव्यापिनौ । (अवीरहणौ) बीरहनन रहितौ । (ब्रह्मचोदनौ) आत्माश्रमाप्ति-
प्रेरका । (स्वस्ति) सुखं सुखेन वा । (यजमानस्य) धार्मिकस्य जीवस्य ।
(गृहान्) गृहाणि । (गच्छतम्) गमयतः । अयं मंत्रः । शन० ३ । ३ । १ ।
१२ । व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्याशिल्पे चिकीर्षु यौ ब्रह्मचोदनावनश्च्यु अ-
वीरणावुर्मा धूर्पाहो सूर्य्यविहोर्मा गावौ बृषवद्यान चालनायैते प्राप्नुतौ युज्ये-
था युक्तौ कुरुतायजमानस्य गृहान् स्वस्ति गच्छतं सुखेन गमयतस्तौ यूयं युक्त्या
सेवयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलुप्तोपमालंकारौ । यथा सूर्य्यविपश्चितौ
क्रमेण सर्वं प्रकार्य धृत्वा सहित्वा युक्ताप्राप्य सुखं प्रापयतस्तथैव येन शिल्पवि-
द्यासंपादकेन यानेषु युक्त्या सेविते अग्निजले सुखेन सर्वत्राभिगमनं कारयतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे विद्या और शिल्प क्रिया को प्राप्त होने की इच्छा
करने वाले । (ब्रह्मचोदनौ) अन्न और विज्ञान प्राप्ति के हेतु । (अनश्च्यु) अव्यापी ।

(अवीरहसौ) बीरों का रक्षण करने । (उलौ) ज्योति युक्त और निवास के हेतु ।
 (धूर्वाहौ) पृथिवी और धर्म के भार को धारण करने वाले विद्वान् । (एतम्) सूर्य
 और वायु को प्राप्त होते वा । (युज्येयाम्) युक्त करते और । (यजमानस्य)
 धार्मिक यजमानके । (गृहान्) घरों को । (स्वस्ति) सुख से । (गच्छतम्) गमन
 करते हैं जैसे तुम भी उनको युक्ति से संयुक्त करके कार्यों को सिद्ध किया करो ॥३१॥

भाषार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपमलंकार हैं । जैसे सूर्य और
 विद्वान् सब पदार्थों को धारण करने हारे सहन युक्त और प्राप्त होकर सुखों को प्राप्त
 कराते हैं वैसेही शिल्प विद्या के जानने वाले विद्वान् मे यानों में युक्ति से सेवन किये
 हुए आग्नि और जल सभारियों को चलोके सर्वत्र मुख पूर्वक गमन कराते हैं ॥२३॥

भद्रोमेऽसीत्यस्य वन्म ऋचिः । यजमानो देवता । पूर्वस्य भुरिगार्ची
 गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । मान्वेत्यस्य भूरिगार्ची बृहती
 छन्दः । मध्यमः स्वरः । श्येनोभुन्वेत्यस्य विराट्छन्दः ।
 छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

तेन यानेन विदुषा किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ।

इस यान से विद्वान् को क्या २ करना चाहिये इस विषय का
 उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

भद्रोमेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभिधामानि । मा त्वा परिपरिणी
 विद्वन् मात्वा परिपृथिनी विद्वन् मा-
 त्वा वृका अघायवीविद्वन् ॥ श्येनो
 भुत्वा परापत यजमानस्य गृहान्
 गच्छतनौ सशुस्कृतम् ॥ ३४ ॥

भद्रः । मे अमि । प्र । च्यवस्व । भुवः । पते । वि-
 श्वानि । अभि । धामानि । मा । त्वा । परिपरिणाइति
 परिऽपरिणाः । विदन् । मा । त्वा । परिऽपिन्थिनइति ।
 परिऽपिन्थिनः । विदन् । मा । त्वा । वृक्षाः । अघायवः ।
 अघयवइत्यघऽयवः । विदन् । श्येनः । भूत्वा । परा ।
 पत । यजमानस्य । गृहान् । गच्छ । तत् । तौ । संस्कृ-
 तम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (भद्रः) सुखकारी । (मे) मम । (अमि) भवासि । (प्र)
 प्रकर्षे । (च्यवस्व) गच्छ । (भुवः) पृथिव्याः । (पते) स्वाभिन् । (विश्वा-
 नि सर्वाणि । (अभि) आभिमुख्ये । (धामानि) स्थानानि । (मा) निषेधे ।
 (त्वा) त्वां गृहादिषूपस्थितम् । (परिपरिणाः) परितः सर्वनरक्षलेन रात्रौ वा
 परस्वादायिनश्चोराः । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणां पठ्यं वस्यातरि ॥ अ०५।
 २।८९ । अनेनैतौ शब्दौ स्तेनविषये निपात्येते । (विदन्) विन्दन्तु प्राप्नु-
 वन्तु । अत्र सर्वत्र वा छन्दसि सर्वे विषयो भवन्तीति नुपटोरभाषोलादर्थलुक्
 च । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) प्रवाससेविनं त्वाम् । (परिपिन्थिनः) उत्को-

चका दस्यवः । (विदन्) लभन्ताम् । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) त्वामैश्वर्य-
वन्तम् । (वृकाः) स्तेनाः । वृकइति स्तेननामसु पठितम् । निघं० ३ । २४ ।
(अघायवः) आत्मनोऽर्घपापमिच्छवः । (विदन्) लभन्ताम् । (स्येनः)
श्येनइव (भूत्वा) (परा) दुरार्थे । (पत) गच्छ । (यजमानस्य) संगमक-
र्तुं योग्यस्य पूज्यस्य मनुष्यस्य । (गृहान्) द्वीपस्वर्गदेशान्तरस्थानानि ।
(गच्छ) गमनं कुरु । (तत्) (नौ) आवयोः । (संस्कृतम्) शिल्पविद्या
संस्कारयुक्तं सर्वकर्तृकम् । अयं पत्रः । शन० ३ । ३ । ११४-१६ ॥ व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः— हे भुवस्पते विदंस्त्वं मेममभद्रोऽसि । यन्नौ तव मम च संस्कृत-
यानमस्ति तेन विश्वानि धामान्यभिप्रच्यवस्वाभितः प्रकृष्टतया गच्छ यथा स-
र्वत्राभिगच्छन्तं त्वां परिपरिणो वृका माविदन् मा लभन्तां तथा प्रपनस्व । पर-
देशसेविनं त्वां यथा पग्पिन्थिनो वृका मा विदन् तथाऽनुतिष्ठ । यथा परदेश-
सेविनं त्वामघायवः पापिनो मनुष्या मा विदन् तथाऽनुजानीहि । न्वं श्येनो-
भूत्वा । तेभ्यः परापत गच्छैतान्वा वरापत दूरे गमयैवं कृत्वा यजमानस्य गृहान्
गच्छ यतो मां किंचिदपि दुःखं न स्यात् ॥ ३४ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैरुक्तमानि विमानादीनि
यानानि रचयित्वा तत्र स्थित्वा तानि यथा योग्यं प्रचाल्य श्येनइव द्वीपाद्यन्तरं
देशं गत्वा धनं प्राप्य तस्मादगम्यदुष्टेभ्यः प्राणिभ्यो दूरेस्थित्वा सर्वदा सुखं
भोक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे (भुवस्पते) पृथिवी के पालन करने वाले विद्वान् मनुष्य तू । (मे)
मेरे । (भद्रः) कल्याण करनेवाला वंधु (असि) है सो तू । (नौ) मेरा और तेरा
(संस्कृतम्) संस्कार किया हुआ यान है । (तत्) इसमें । (विरवानि) सब । (धामानि)
स्थानों को । (अभिप्रच्यवस्व) अच्छे प्रकार जा जिससे सब जगद् जाते हुए ।
(त्वा) तुम्हें को जैसे । (परिपरिणः) छल से रात्रि में दूसरे के
पदार्थों को प्रदृष्ट करने वाले (वृकाः) चोर । (माविदन्)

प्राप्त न और परदेश को जानने वाले । (त्वा) तुम्हें को जैसे । (परिपन्थिनः) मार्ग में लूटने वाले डाँकू । (माविदन्) प्राप्त न होवें जैसे परमैश्वर्य युक्त । (त्वा) तुम्हें को । (अघायवः) पापकी इच्छा करने वाले दुष्ट मनुष्य । (माविदन्) प्राप्त न हों वैसा कर्म सदा किया कर । (श्येनः) श्येन पक्षी के समान बेग बल युक्त । (भूत्वा) होकर उन दुष्टों से । (परापन) दूर रह और इन दुष्टों को भी दूर कर ऐसी किया कर के (यजमानस्य) धार्मिक यजमान के । (गृहान्) घर वा देश देशान्तरों को । (गच्छ) जा कि जिस से मार्ग में कुछ भी दुःख न हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार हैं । मनुष्यों को योग्य है कि उत्तमर विमान आदि यानों को रच उन में बैठ उनको यथायोग्य चला श्येन पक्षी के समान द्वीप वा देश देशान्तर को जा धनों को प्राप्त करके वहाँ से आ और दुष्ट प्राणियों से अलग रहकर मन काल में स्वयं मुन्नों का भोग करें और दूसरों को करावें ॥ ३३

नमो मित्रस्यैवम्य वन्स ऋषिः । सूर्यो देवता । निजृदाषी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ पुनरीश्वर सवितारी कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर ईश्वर और सूर्य कैसे हैं इस विषय का उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

नमो मित्रस्य वरुणास्य चक्षसे स-
हो देवाय तद्रूतं संपर्यत ॥ दूरे दृशे
देवजाताय केतवे दिवस्पत्राय सूर्याय
शश्व सत ॥ ३५ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणास्य । चक्षसे । महः । देवाय
। तत् । कृतम् । संपर्यत । दूरे दृशे । शश्व । दे-

वजांतायेति देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय ।

सूर्याय । शंसत ॥ १५ ॥

पदार्थः— (नमः) सत्करणमन्त्रं वा । नमस्त्यञ्च नामसु पठितम् ।
निघं० २ । ७ । (मित्रस्य) सर्वजगत्सहृदः । प्रकाशस्य वा । (वरुणस्य)
भ्रेष्ठस्य । (चक्षसे) सर्वद्रष्टुर्दर्शयितुर्वा । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वार्त्तिकेन च-
तुर्थी । चक्ष इति परयति कर्मसु पठितम् । निघं० । ३ । ११ । (महः) महोस ।
। अत्र सुषोमसुगितिरुल्लेखः । (देवाय) दिव्यगुणाय । (तत्) चेतन स्वरूपं
प्रकाशस्वरूपं वा । (ऋतम्) सत्यम् । (सपर्य्यत) परिचरन् । सपर्य्यतीति
परिचरणकर्मसु पठितम् । निघं० ३ । ५ । (दूरेदशे) यो दूरेस्थितान् दर्शयति
तस्मै (देवजाताय) देवैर्दिव्यैर्गुणैः प्रमिद्धाय (केतवे) विज्ञानस्वरूपाय ज्ञाप-
काय वा (दिवः) प्रकाशस्वरूपस्य । (पुत्राय) पवित्रकारकायाग्निपुत्राय वा
(सूर्याय) चराचरात्मने । परमैश्वर्य्य हेतवे वा (शंसत) प्रशंसत । अयं
मन्त्रः । शत० ३ । १ । २४ । व्याख्यतः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिक्श्रुतं सत्यं
स्वरूपमस्ति तद्युगमपि सपर्य्यत । यस्य महो महोस दूरेदशे चक्षसे देवजाताय के-
तवे देवाय पुत्राय पवित्र कर्त्रे सूर्यायपरमात्मने वयं नमस्कु र्मस्तस्मै युगमपि
कुरुते त्येकः ॥ १ ॥ हे मनुष्या यथा वयं यन्निमित्रस्य वरुणस्य दिवः प्रकाशस्वरूपस्य
सूर्य्यलोकस्यत यथार्थ स्वरूपं सेवेमाहे तद्युगमपि विषयया सपर्य्यत । यथा
वयं यस्यै चक्षसे देवजाताय केतवे दिवोऽग्नेः पुत्राय दूरेदशे

महोदेषाय सूर्याय लोकाय प्राप्त्यर्थं प्रवर्त्तमहि तथा सूर्यमपि प्रवर्त्तध्वम् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलुप्तोपमालंकारी । यस्य कृपया प्रकाशेन वा चोर दस्यवादयो निवर्त्तन्ते । यतः परमेश्वरेण समः समर्थ सूर्येण समो लोकरच न विद्यते तस्मान्सर्वैर्मनुष्यैः स एव प्रशंसनीय इति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग । (यत्) जो । (मित्रस्य) सब के सुहृत् । (वरुणस्य) श्रेष्ठ ! (दिवः) प्रकाश स्वरूप परमेश्वर का । (ऋतम्) सत्य स्वरूप है (तन्) उस चेतन की सेवा करते हैं । वैसे तुम भी उस का सेवन सदा । (सपर्य्यत) किया करो और जैसे उस । (महः) बड़े । (दूरेदृशे) दूरस्थित पदार्थों को दिखाने (चक्षु से) सब को देखने । (देवजाताय) दिव्य गुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) विज्ञानस्वरूप । (देवाय) दिव्यगुण युक्त । (पुत्राय) पवित्र करने वाले । (सूर्याय) चराचरात्मा परमेश्वर का । (नमः) नमस्कार करते हैं वैसे तुम भी (प्रशंसन) उमकी स्तुति किया करो ॥ १ ॥ हे मनुष्यो जो । (मित्रस्य) प्रकाश । (वरुणस्य) श्रेष्ठ । (दिवः) प्रकाश स्वरूप सूर्य्य लोक का (ऋतम्) यथार्थ स्वरूप है । (तन्) उस प्रकाश स्वरूप को तुम भी विद्या से (सपर्य्यत) सेवन किया करो । जैसे हम लोग जिस । (चक्षु से) सब के दिखाने । (देवजाताय) दिव्यगुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) ज्ञान कराने अग्नि के । (पुत्राय) पुत्र (दूरेदृशे) दूर स्थित हुए पदार्थों को दिखाने । (महः) बड़े । (देवाय) दिव्यगुण वाले सूर्य्या) सूर्य्य के लिये प्रवृत्त हों वैसे तुम भी प्रवृत्त होवो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इमं मंत्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों को जिसकी कृपा वा प्रकाश में चोगंडाकू आदि अपने कष्टों से निवृत्त होजाते हैं उसी की प्रशंसा और गुणों की प्रसिद्धि कर्त्तनी और परमेश्वर के समान समर्थ वा सूर्य्य के समान कोई लोक नहीं है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

वरुणस्येयस्य वत्स ऋषिः । सूर्य्यो देवता । विराट्ब्राह्मी

वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्क-
म्भ सर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतुसदन्य-
सि वरुणस्य ऋतुसदनमसि वरुणस्य
ऋतुसदनमासीद ॥ ३६ ॥

वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । वरुणस्य । स्कम्भस-
र्जनी इति स्कम्भऽमर्जनी । स्थः । वरुणस्य । ऋतु
सदनीत्यृतऽसदनी । वरुणस्य । ऋतु सदनमित्यृतऽस-
दनम् ॥ अमि । वरुणस्य । ऋतु सदनमित्यृतऽसदनम् ।
आ । सिद्धि ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(वरुणस्य) वसितुं प्रामुष्यस्य श्रेष्ठस्य जगतः वरुण इति
पद नामसु पठितम् । नियं ० ५ । ४ (उत्तम्भनम्) उत्कृष्टं प्रतिबन्धनम् । अत्र
उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ अ० ८ । ४ । ६१ । अनेन पूर्वस्य सस्य पूर्वसर्वाण
देशः (असि) अस्तिवा । (वरुणस्य) वायोः । अनेन ज्ञानं प्राप्तिं गमनात्तो
रथस्यग्रहणम् । (स्कम्भसर्जनी) या क्रिया स्कम्भानामाधारकाणां सर्जन्यु-
त्पादिका सा (स्थः) स्तः । (वरुणस्य) सूर्यस्य । (ऋतुसदनी) याक्रिया
ऋतानां जलानां सदनी गमनागमनकारिणी । (असि) अस्तिवा

(वरुणस्य) वरपदार्थसमूहस्य । (ऋतसदनम्) ऋतानां यथार्थानां पदार्थानां सदनं स्थानम् । (असि) अस्ति वा । (वरुणस्य) उत्कृष्ट गुण समूहस्य । (ऋतसदनम्) यदृतानां सत्त्वानां बोधानां स्थानं तत् । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयसि प्रापयति वा । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । २६-२६ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यतस्त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि या वरुणस्य स्कम्भसर्जनी या च वरुणस्योत्तम्भदनी क्रियस्थस्तन् धारितवानसि । यद्वरुणस्योत्तम्भनमसि तत्कृपया वरुणस्योत्तम्भनमामीदं समन्तान्प्रापयन्त्यस्मां वयमाश्रयामहेत्येकः ॥ १ ॥ यो वरुणस्योत्तम्भनं धरति । या वरुणस्य स्कम्भसर्जनी या च वरुणस्योत्तम्भदनी क्रियं स्थः स्तो यस्तु यार्थकोऽस्मि यद्वरुणस्योत्तम्भनमस्ति तद्यो वरुणस्योत्तम्भनमामीदं समन्तान्प्रापयति स कुतो नोपयोक्तव्यः ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालकारः । नाहं काश्चिन्पुण्येभ्यो विना सर्वं जगद्रक्षितुं धर्तुं पालयितुं विज्ञातुं वा शक्नोति । न किल काश्चित् सूर्येण विना सर्वं भूम्वादि जगत् प्रकाशितुं धर्तुं वा शक्नोति तस्मान् सर्वेषां सूर्यादिवरुणस्योपासनं सूर्योपायोगो यथावत् कार्म्य इति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जिम से आप । (वरुणस्य) उत्तम जगत् के । (उत्तम्भनम्) अच्छे प्रकार प्रतिबन्ध करने वाले । (असि) है । जो (वरुणस्य) वायु के । (स्कम्भसर्जनी) आभाररूपी पदार्थों के उत्पन्न करने (वरुणस्य) सूर्य के । (ऋतसदनी) जलों का गमनागमन करने वाली क्रिया । (स्थः) हैं उनको धारण किये हुए हैं । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों का स्थान । (असि) हैं । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्यरूपी बोधों के स्थान को । (आसीद्) अच्छे प्रकार प्राप्त कराते हैं इससे आप का आश्रय हम लोग करते हैं ॥ १ ॥ जो । (वरुणस्य) जगत् का । (उत्तम्भनम्) धारण करने वाला । (असि) है । जो ।

(वरुणस्य) बायु के । (स्कम्भसर्जनी) आषारों को उत्पन्न करने वा जो । (वरुणस्य) सूर्य के । (अतसदनी) जलों का गमनागमन करने वाली क्रिया । (स्थः) हैं । उनका धारण करने तथा जो । (वरुणस्य) उत्तम । (अतसदनम्) सत्य पदार्थों का स्थान रूप । (अस्ति) है वह (वरुणस्य) उत्तम । (अतसदनम्) पदार्थों के स्थान को । (आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त और धारण करता है उसका उपयोग क्यों न करना चाहिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इयं मंत्र में श्लेषालंकार है । कोई परमेश्वर के बिना सब जगत् के रचनं वा धारण पालन और जानने का समर्थ नहीं हो सकता और कोई सूर्य के बिना भूमि आदि जगत् के प्रकाश और धारण करने को भी समर्थ नहीं हो सकता इस से सब मनुष्यों को ईश्वर की उपासना और सूर्य का उपयोग करना चाहिये ॥ ३६ ॥

याते धामानीत्यस्य गीतम् ऋषिः । यज्ञो देवता । निष्ठादार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । ध्रुवतः स्वरः ॥

पुनरेनौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

किं ये कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**याते धामानी हविषा यजन्ति ता
ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गय-
स्फानः प्रतरणाः सुवीरौऽवीरहा प्रच-
रा सोमदुय्यान् ॥ ३७ ॥**

या । ते । धामानी । हविषा । यजन्ति । ता । ते ।
विश्वा । परिभूरिति परिभूः । अस्तु । यज्ञम् । गय-
स्फान इति गयऽस्फानः । प्रतरणा इति प्रतरणाः । सु-
वीर इति सुवीरः । अवीरहेत्यवीरहा । प्र । च ।
सोम । दुय्यान् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (वा) यानि । अत्र सर्वत्र शेरञ्जन्दसीति शैलोपः ।
 (ते) तव तस्य वा । (भामानि) अधिकरणानि द्रव्याणि । (हविषा)
 ब्रह्मेण दातव्येन पदार्थेन साधकेन वा । (यजन्ति) पूजयन्ति संनययन्ति
 वा । (ता) तानि । (ने) तव तस्य वा । (विश्वा) सर्वाणि । (परिभूः)
 परितःसर्वतो भवतीति । (अस्तु) भवतु । (यज्ञम्) यष्टुमर्हम् । (गयस्फानः)
 गवाज्जामपञ्चनगृहाणां फानो वर्धयिता । गय इत्यपञ्चनामसु पठितम् । निघं० २।३।
 धन नामसु । निघं० २ । १० । गृह नामसु च । निघं० ३ । ४ । (प्रतरणः)
 प्रतरति दुःस्वानि येन सः । (सुवीरः) शोभना बीरा यन्मिन्मः । (अवीरहा)
 अवीरान् कातरान् मनुष्यान् हन्ति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति करणेऽपि ।
 (प्रचर) विजानीयानुतिष्ठ । (सोम) सोम विद्या संपादक विद्वन् । (दुर्य्या-
 न्) गृहाणि । दुर्य्या इति गृहनामसु पठितम् । निघं० २ । ४ । अयं मंत्रः ।
 शत० ३ । ३ । १ । ३० । व्याख्यानः ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यथा विद्वांसो वा यानि ते तव भामानि
 हविषा यजन्ति तथा ता तानि विरवा सर्वाणि वयमपि यजेमैतेषां यथा यस्ते
 तव गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा परिभूयज्ञः प्रदोऽस्ति तथा स भवत्कृपया-
 ऽस्मभ्यमपि सुखकार्यस्य । हे सोम विद्वन् यथा वयमेतं यज्ञमनुष्ठाय गृहेषु
 प्रचरेन्न विजानीयावानुतिष्ठेम तथास्त्वमप्येनं दुर्य्यान् गृह्याति प्रचर विजानी-
 त्वनुतिष्ठ ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थः— अत्र श्लेष वाचकलुप्तोपमालंकारौ । यथा विद्वांस
 ईश्वरे प्रीति संसारे यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्ति तथैव सर्वैर्मनुष्यैरनुष्ठेयम् ॥ ३७ ॥

किस २ प्रयोजन के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करना योग्य है

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णावे त्वा सोमस्य
तनूरसि विष्णावे त्वाऽतिथेरातिथ्यम-
सि विष्णावे त्वा ऽये नाय त्वा सोमभृते
विष्णावे त्वाऽग्रनये त्वा रायस्पोषुदे
विष्णावे त्वा ॥ १ ॥

अग्नेः । तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा । सोमस्य ।
तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा । अतिथेः । आतिथ्यम् ।
असिः विष्णावे त्वा । अयेनाय । त्वा । सोमभृते इति सोमभृ-
ते । विष्णावे । त्वा । अग्रनये । त्वा । रायस्पोषुदे इति राय-
स्पोषुदे । विष्णावे । त्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) विद्युत्प्रसिद्धरूपस्य । (तनूः) शरीरवत् (असिः)
भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (विष्णावे) यज्ञानुष्ठानाय । (त्वा)
तद्भविः । (सोमस्य) जगत्पुत्रस्य पदार्थसमूहस्य रसस्य वा ।
(तनूः) विस्तराकम् । (असिः) भवति । (विष्णावे) उवा-

पनरीलस्य वायोश्च शुद्धये । (त्वा) तां सामग्रीम् । (अतिथेः) अविद्यमान-
निवेदिबुधः । (आतिथ्यम्) यदतिथेर्भावः सत्कारारूपं कर्म वा । (असि) व-
र्त्तते तत् । (विष्णवे) व्याप्तिशिलाय विज्ञान भागिलक्षणाय वा यज्ञाय । (त्वा)
तद्यज्ञसाधनम् । (श्येनाय) श्येनवदितस्ततःसंयोगमनाय । (त्वा) तद्वनं क-
र्म । (सोमभूते) यः सोमान् विभक्तिं तस्मै यजमानाय । (विष्णवे) सर्वविद्या
कर्म व्यापन स्वभावाय । (त्वा) तदुत्तमं सूखम् । (अग्नये) पावक वर्द्धनाय
(त्वा) तदिन्धनादिकं वस्तु (रायस्पोषदे यं रायो विद्याभनसमूहस्य पोषं पुष्टिं
ददाति तस्मै ॥ (विष्णवे) सर्वमदगुणावद्याकामव्यापयं । (त्वा) तामेतां
किंशाम् । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । २ । १ — १४ । व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं यद्विदग्नेस्तनूगाम भवति त्वा तद्विष्णवे
स्वीकरोमि । या सामस्य सामग्र्याम भवति त्वा तां विष्णवे उपयुजामि यदति-
थेरातिथ्यमसि वर्त्तते त्वा तद्विष्णवे पग्निगृह्णामि पञ्च्येनवन्दीघ्रमनाय प्रवर्त्तते
त्वा तदग्न्यादिषु प्रक्षिपामि । यत्कर्म विष्णवे सोमभूते वर्त्तते त्वा तदाददे यदग्नये
वरीहृत्यते त्वा तत्स्वीकरोमि । यद्रायस्पोषदे विष्णवे समर्थकमस्ति त्वा त-
त्संगृह्णामि तथैतन्मंत्रं ययमाप मेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमानांकारः । मनुष्यैरनन्तफलप्राप्तये त्रिविधां
यज्ञां नित्यमनुष्ठेय इति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे मनुष्या तुम लोग जैसे मैं जो हूँ । (अग्नेः) चित्तली प्रसिद्ध रूप
अग्नि के । (तनूः) शरीर के समान । (असि) है । (त्वा) उमको । (विष्णवे)
यज्ञ की सिद्धि के लिये स्वीकार करता हूँ जो । (सामस्य) जगन् में उत्पन्न हुए प-
दार्थ समूह की । (तनूः) विस्तार पूर्वक सामग्री । (असि) है । (त्वा) उमको ।
(विष्णवे) वायु की शुद्धि के लिये उपयोग करता हूँ जो । (अतिथेः) संन्यासी
आदिका । (आतिथ्यम्) अतिथिपन वा उनकी सेवा रूप कर्म । (असि) है । (त्वा)

उसको । (विष्णवे) विज्ञान यज्ञ की प्राप्ति के लिये ग्रहण करता हूँ जो । (श्येनाय) श्येनपक्षी के समान शीघ्र जाने के लिये । (असि) है । (त्वा) उस द्रव्य को अग्नि आदि में छोड़ता हूँ जो । (विष्णवे) सब विद्या कर्म युक्त । (सोमभूते) सोमों को धारण करने वाले यजमान के लिये सुख । (असि) है । (त्वा) उसको ग्रहण करता हूँ । (जो) (अग्नये) अग्नि बढ़ाने लिये के काष्ठ आदि है । (त्वा) उसको स्वीकार करता हूँ जो । (रायम्पोषदे) धन की पुष्टि देने वा । (विष्णवे) उत्तम गुण कर्म विद्या की व्याप्ति के लिये समर्थ पदार्थ है । (त्वा) उसको ग्रहण करना हूँ जैसे इस सबका सेवन तुम भी किया करो ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि पूर्वोक्त फल की प्राप्ति के लिये तीन प्रकार के यज्ञ का अनुष्ठान नित्य करें । १ ॥

अग्नेर्जनित्रमिन्द्रस्य गोतमऋषिः । विष्णुर्यज्ञां देवता । पूर्वस्याशीगावनी अङ्कः
वृद्धः स्वः । गायत्र्यन्त्यक्षगम्याचीत्रिष्टुप् जन्मः । प्रवनः स्वः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

फिर वह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेर्जनित्रमसि वृषाणी स्थ उर्व-
ष्यस्यायुरसि पुरु रवा असि गायत्रेण
त्वा छन्दसा मन्यामि त्रैष्टुभेन त्वा
छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्द-
सा मन्यामि ॥ २ ॥

अग्नेः । जनित्रम् । असि । वृषाणी । स्थः । उर्वशी ।
असि । आयुः । असि । पुरु रवाः । असि । गायत्रेण ।

असि । गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । मन्थमि । त्रै-
ष्टुभेन । त्वा । छन्दसा । मन्थमि । जागतेन । त्वा ।
छन्दसा । मन्थमि ॥ २ ॥

पदार्थः— (असि) आग्नेयस्य अस्त्रस्य । (गायत्रेण) (मन्त्रिणम्)

जनकं हविः । (असि) अस्त्रं । (गायत्रेण) गायत्रीमन्त्रेण । (त्रैष्टुभेन) त्रैष्टुभेन ।

(स्यः) भवतः । (उर्वशी) यस्याः पदनामसु पङ्क्तिषु उर्वशीति । (पदनामसु)

उर्वशीति पदनामसु पङ्क्तिषु उर्वशीति । (पदनामसु) पदनामसु पङ्क्तिषु ।

निधं० ३॥११ तस्मिन्नुर्वशीति । अयमनेन पदनामसु पङ्क्तिषु उर्वशीति ।

न्तर्गतत्वाङ्गीन । (उर्वशी) गायत्रीमन्त्रेण । (गायत्रेण) गायत्रीमन्त्रेण ।

वर्त्तते (पुरुखाः) पुरुषा इति । (पुरुखाः) पुरुषा इति । (पुरुखाः) पुरुषा इति ।

सः । पुरुखा इति । (पुरुखाः) पुरुषा इति । (पुरुखाः) पुरुषा इति ।

२३६ अयमनेन पुरुषा इति । (पुरुखाः) पुरुषा इति । (पुरुखाः) पुरुषा इति ।

(गायत्रेण) गायत्रीमन्त्रेण । (त्वा) त्वया । (छन्दसा) चन्द-

न्यानन्दन्ति येन तेन । (मन्थामि) विलोचयामि । (त्रै-

ष्टुभेन) त्रैष्टुभेन । (त्वा) त्वया । (छन्दसा) चन्द-

सुखकारकेण । (मन्थामि) । (जागतेन) जागतेन । (त्वा)

तं सामग्रीं समूहं शत्रुदुःखसमूहं वा । (छन्दसा) सुखकारकेण । (मन्थामि)

विलोचयामि । अयं मंत्रः शत० ३३३३ २०—२६ व्याख्यातः ॥ २ ॥

भव'तन्नः सम'नसौ सचै'तसावरे'पसौ'
माय'ज॒ष्टुहि॒ष्टुसिष्टुं' मा य'जपति'जा-
तवेदसौ शिवौ भ'वतम् दानः ॥ ३ ॥

भवतम् । नः । समनसुचितिसमनसौ । सचेतसावि-
ति सचेतसौ । अरेपसावित्यरेपसौ । मा । यजम् ।
हि॒ष्टुसिष्टुम् । मा । यजपतिमिति यजपतिम् । जातवेद-
साविति जातवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अथ । नः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (भवतम्) म्यातम् । (नः) अस्मभ्यम् । (समनसौ)
समानं मनो विज्ञानं ययोस्तौ । (सचेतसौ) समानं चेतनं ज्ञानं संज्ञापनं ययो-
स्तौ । (अरेपसौ) अविद्यमानं तेषां व्यक्तं प्राकृतं वचनं ययोमध्येवध्यापकयोः
स्तौ । (मा) निषेधार्थे । (यजम्) अध्ययनाध्यापनाख्यं कर्म । (हि॒ष्टुसिष्टुम्)
हिंस्याताम् । (मा) निषेधार्थे । (यजपतिम्) एतद्यज्ञपालपिताम् । (जात-
वेदसौ) जातं वेदोविद्या ययोस्तौ । (शिवौ) संगलकारिणौ । (भवतम्)
भवेतम् । (अथ) अस्मिन् दिने । (नः) अस्मभ्यम् । अथ मंत्रः । शत० ३ ।
३ । २ । २४ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यावरेपसौ समनसौ सचेतसौ जातवेदसावध्वेवध्यापकौ
नोऽस्मभ्यमुपदेष्टारौ भवतं म्यातां तौ यज्ञं यजपतिं च मा हिंसिष्टुं मा हिंस्याताम् ।

एतायचनोस्मभ्यं शिवौ मंगलकारिणौ भवतं स्पाताम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थः— मनुष्यैर्नैव कदाचित् विद्याप्रचारायाध्ययनमध्यापनंचत्यक्तव्यं
मंगलाचरणं चास्य सवात्कृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो । (अरेपसौ) प्राकृत मनुष्यों के भाषा रूपी वचन से
राहित (समनसौ) तुल्य विज्ञान युक्त । (सचेजसौ) तुल्य ज्ञान ज्ञापन युक्त ।
(जातवेदसौ) वेद और उस विद्यार्थीको सिद्ध किये हुए पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वान् । (नः)
हम लोगों के लिये उपदेश करने वाले । (भवतम्) होवें जो । (यज्ञम्) पढ़ने
पढ़ाने रूप यज्ञ वा । यज्ञपतिम् : विद्या प्रद यज्ञ के पालन करने वाले यजमान को ।
(माहिसिष्टम्) न पीड़ित करें वे । (अथ) आज । (नः) हम लोगों के लिये ।
(शिवौ) मंगल करने वाले । (भवतम्) होवें । ३ ॥

संक्षेपार्थः— मनुष्यों को उचित है कि विद्या प्रचार के लिये पढ़ना पढ़ाना
वा मंगलाचरण को न छोड़े क्योंकि वही सर्वोत्तम कर्म है ॥ ३ ॥

अग्नान्नग्निर्न्यम्य मोतमशपिः । अग्निर्देवता । आर्षिर्विष्णुपु
च्छन्दः । यजतः स्वरः । अत्र यज्ञाचरणा विराडित्यशुद्धं
व्याख्यातम् ॥

विदुर्द्विद्वद्गम्भी कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

विदुत् और विद्वान् अग्नि कैसे हैं इस विषय का
उपदेश अगल मंत्र में किया है ॥

अग्नान्नग्निश्चरति प्रविष्टः ऽक्षरपीणा-
म्पत्रोऽभिषस्ति पात्नी ॥ स नः स्योनः
सुयज्ञा यजेह देवेभ्यो हव्यर्थाः सद्-
मप्रयुच्छन् स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्नौ । अग्निः । ज्ञाति । प्रविष्टऽइति प्रविष्टः ।
 ऋषीणाम् । पुत्रः । अभिषस्तिपावेत्यभिषस्तिऽपा-
 वा । सः । नः । स्योनः । सुयजेति सुयजा । यज ।
 इह । देवेभ्यः । हव्यम् । सदम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र-
 युच्छन् । स्वाहा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्नौ) विद्युति । (अग्निः) विद्वान्मनुष्यः । (चरति) ग-
 च्छति । (प्रविष्टः) प्रवेशं कुर्याणः । सन् । (ऋषीणाम्) वेदार्थविदाम् । (पु-
 त्रः) मुशिक्षितोऽध्यापिनः । अभिषस्तिपावा योऽभिषस्तेराभिषुर्यादि स-
 मानात्पाति रक्षति । (सः) पित्रात् । (नः) अस्मभ्यम् । (स्योनः) सुख-
 कारी । (सुयजा) सुष्ठु यजन्ति यस्मिन् यज्ञे तेन । (यज) संगमयतु ॥ (इह)
 जगति ॥ (देवेभ्यः) विद्भ्यो दिव्यगुणैर्भ्यो वा । (हव्यम्) दातुं ग्रहीतुं यो-
 ग्यं पदार्थम् । (सदम्) सद्यते विज्ञायते प्राप्यते यस्तम् (अप्रयुच्छन्) अप्र-
 विवासयन् (स्वाहा) सुहुतं हविरन्नम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ३ । २ । २५ ।
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—योऽभिषस्तिपावाऽग्नौ प्रविष्टऽऋषीणां पुत्रः स्योनः सुय-
 जा अग्निर्विद्वानप्रयुच्छन् चरति योऽस्मभ्यभिद् देवेभ्यो हव्यं सदं स्वाहा सुहुतं
 हविरन्नादिकं प्रयच्छति प्रापयति तं वयं संगच्छेमहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—गन्तुमैरिह योऽग्निः किल कार्यकारणभेदेन विधास्ति तत्र
 कार्यरूपेण गुर्यादावग्नौ कारणरूपा विद्युत् सर्वभूतद्रव्येषु प्रविष्टा सती वर्त्त-
 तस्यां च विज्ञानेन प्रविश्यते सम्पक् संप्रयोज्य कार्योपयोगः कर्तव्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो । (अभिशोस्तिपावा) सब प्रकार हिंसा करने वालों से रहित । (अग्नी) विद्युत् अग्नि की विद्या में । (प्रविष्टः) प्रवेश करने कराने (आशीष्णाम्) वेदादि शास्त्रोंके शब्द अर्थ और संबन्धों को यथावत् जनाने वालों का । (पुत्रः) मदा हुआ । (स्येनः) सर्वथा सुखकारी (सुयजा) विद्याओं को अच्छी प्रकार प्रत्यक्ष संग कराने द्वारा (अग्निः) प्रकाशात्मा (अप्रयुच्छन्) प्रमाद रहित अभ्यासक विद्वान् (चरति) जो । (नः) हम लोगोंके लिये । (इह) इस संसार में । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणों से । (हव्यम्) लेने देने योग्य पदार्थ वा (सदम्) ज्ञान और । (स्वाहा) हवन करने योग्य उत्तम अन्नादि को प्राप्त करता है । (सः) सो आप (यज) सब विद्याओं को प्राप्त कराइये ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो अग्नि कार्य कारण के भेद से दो प्रकार का निश्चित अर्थात् जो कार्यरूप से सूर्यादि और कारण रूप से विद्युत् अग्नि सब मूर्तिमान् द्रव्यों में प्रवेश कर रहा है उसका इस संसार में विद्या से सम्प्रयोग कर कार्यों में उपयोग करना चाहिये ॥ ४ ॥

आपतयेत्वेत्यस्य गोतमऋषिः । विद्युद्देवता । पूर्वस्यार्घ्युष्णिक् छन्दः ।
ऋषभः स्वरः । अनाष्टमिद्यग्रस्य भुरिगार्घी
पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

**मनुष्यैः किमर्थः परमात्मा प्रार्थनीयः सा विदुश्च
स्वीकार्येत्युपदिश्यते ॥**

मनुष्यों को किस २ प्रयोजन के लिये परमात्मा की प्रार्थना बिजली का स्वीकार करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

**आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि-
तन् नष्ट्रैशाकुराय शक्नुऽओजिष्ठाय**

अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो
नभिश्चस्त्यभिश्चस्तिपाऽअनभिश्चस्ते-
न्यमंजसा सत्यमुपगेषठं स्वि ते मा धाः ॥५॥

आपतयऽइत्यापतये । त्वा । परिपतयऽइति परिऽ
पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइति तनूनप्त्रे । शाकराय ।
शक्वने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । अस्मि । अनाधृ-
ष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनभिश्चस्तीत्यनाभिश्च-
स्ति । अभिश्चस्तिपाऽइत्यभिश्चस्तिपाः । अनभिश्चस्तेन्य-
मित्यनभिश्चस्तेन्यम् । अंजसा । सत्यम् । उप । गेष-
ठम् । स्वि तऽइति सुऽइते । मा । धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आपतये) समन्तात्पतिः पालको यस्मिंस्तस्मै । (त्वा)
परमेश्वरं विद्युतं वा (परिपतये) परितः सर्वतः पतयो यस्मिंस्तस्मै । (गृह्णामि)
स्वीकरोमि । (तनूनप्त्रे) तनू देहान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति येन तस्मै । (शाक-
राय) शक्तिजननाय । (शक्वने) शक्तिमद्वीरसैन्यभातये । (ओजिष्ठाय)
अतिशयैर्तौजो विद्यते यस्मिन्विद्यान्वयवहारे तस्मै । (अनाधृष्टम्) यत्नशून्यते

तेजस्तम् । (आसि) आसि । (अनाधृष्यम् न केनापि धर्षितुं योग्यम् । (दे-
वानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां मध्ये वा । (ओजः) पराक्रमकारि (अनभि-
शस्ति) यन्नाभिशस्यतेऽभिहिंस्यते तत् । (अभिशस्तिपाः) योऽभिशस्तेर्हि मनात्पाति
रक्षति (अनभिशस्तेन्यम्) यदनाभिशस्तेऽविद्यमानादिमतेन गतिं तत् । (अजसा)
व्यक्तेन शत्रूणां म्लेच्छेन वा त्वा आपनत वा (सत्यम्) यथार्थम् । (उप)
सामीप्ये (गेपम्) प्रानुयायम् । (मिते) मृदु । त्वत् प्राप्ये येन व्यवहारेण त-
स्मिन् । इदं पदमवैयाकरणेन मर्त्येणेन त्वत् आत्माया अपि विशुद्धं व्याख्या-
तम् । (मा) माम् । (अहि) दन्तान् न । अत्र तदर्थे तु गृह्यमावध्य । अयं
मंत्रः । शत० ३ । ३ । ३ । १०—१८ उपनिषत् : ॥ ७ ॥

अन्वयः—अहं हे जगदीश्वर ! यममनाभिशस्तिपा आसि तस्मात्त्वा-
त्वामापतये परिपतये शाकगाय शक्ने गृह्यमाभि यममनाभि त्व कृपया
मा मां यद्वेदानां विदुषां वा । अनाधृष्यमायमनाधिप्यमनाधृष्यमोजः स-
त्यमासि तत् परिद्राह्य विद्यते आ मिते यममनाभि त्वत् प्राप्ये यममनाभि । अ-
हं यदनाधृष्यमाधृष्यमनाभि शस्तिपा विद्यते या मा मां मिते या यममनाभि त्वत् प्राप्ये यममनाभि परिप-
तये तन्नृपत्रे शाकगाय शक्ने गृह्यमाभि यममनाभि यममनाभि विजानी
यामिति द्वितीयः ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र म्लेच्छादिकारः ॥ न हि तुल्याणां परमात्मानिज्ञा-
नेन विना सत्यं सुखं न विद्यते । यममनाभि यममनाभि यममनाभि सर्व मांमारिकं सुखं
च भवितुमर्हति तस्मादेतत्सर्वं प्रपद्ये कर्त्तव्यमिति ॥ ७ ॥

पदार्थः—अहं हे परमात्मन् जिह मे प्राप हि मा रूप कर्मो मे अलग रहने

और रखने वाले हैं इससे (त्वा) आपको (आपतये) सब प्रकार से स्वामी होने (परिपतये) सब और से रक्षा (शाकराय) सब सामर्थ्य की प्राप्ति (शक्ने) शूरवीर युक्त सेना (ओजिष्ठाय) जिसमें सर्वोत्कृष्ट पराक्रम होता है उस विद्या के होने और (तनूनप्त्रे) जिसमें उत्तम शरीर होता है उसके लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ। आप अपनी कृपा से उम (देवानाम्) विद्वानों का (अनाघृष्टम्) जिसका अपमान कोई नहीं कर सकता (अनाघृष्यम्) किसी के अपमान करने योग्य नहीं है। (अनभिशान्ति) किसी के हिंसा करने योग्य नहीं है (अभिशस्तेन्यम्) अहिंसारूप धर्म की प्राप्ति कराने द्वारा (सत्यम्) अविनाशी (ओजः) तेज है उसका ग्रहण कराके (स्मिते : अच्छे प्रकार जिस व्यवहार में सब सुख प्राप्त होते हैं उसमें (मा) मुझको (धाः) धारण करें कि जिससे (सत्यम्) सत्य व्यवहार को (उपगेषम्) जान कर करूँ ॥ १ ॥

मैं जो (अनाघृष्टम्) न हटाने (अनाघृष्यम्) न किसी से नष्ट करने (अभिशान्ति) न हिंसा करने (अनभिशस्तेन्यम्) और हिंसारहित धर्म प्राप्त कराने योग्य (देवानाम्) विद्वान् वा पृथ्वी आदिकों के मध्य में (सत्यम्) कारणरूप नित्य (ओजः) पराक्रम स्वरूप वाली (अभिशस्तिपाः) हिंसा से रक्षा का निमित्त रूप बिजली (अस्मि) है। जो (मा) मुझ (स्मिते) उत्तम प्राप्त होने योग्य व्यवहार में (धाः) धारण करती है (अञ्जसा) सृजतासे (ओजिष्ठाय) अत्यन्त तेजस्वी (आपतये) अच्छे प्रकार पालन करने योग्य व्यवहार (परिपतये) जिस में सब प्रकार पालन करने वाले होते हैं (तनूनप्त्रे) जिस से उत्तम शरीरों को प्राप्त होते हैं (शाकराय) शक्ति के उत्पन्न करने और (शक्ने) शक्ति वाली वीरसेना की प्राप्ति के लिये है (त्वा) उसको (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ कि जिससे उन सत्य कारण रूप पदार्थों को (उपगेषम्) जान सकूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को परमेश्वर के विज्ञान के बिना सत्य सुख और बिजली आदि विद्या और कियाकुरलता के बिना संसार के सब सुख नहीं हो सकते, इसलिये यह कार्य पुरुषार्थ से सिद्ध करना चाहिये ॥ ५ ॥

अग्ने व्रतपादृतस्य गोमष्ट्यापिः । अग्निर्देवता । विराट् ब्रह्मी
पङ्क्तिरुदन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशावियुपदिश्यते

किरयह परमात्मना और विजयी करती है इस विषय का
उपदेश अगले मात्र में किया है ॥

अग्ने' व्रतपास्त्वे व्रतपा या तनूरिय-
श्रुसा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि॥
सह नो' व्रतपते व्रतान्यनु' मे दीक्षान्
दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः
॥ ६ ॥

अग्ने । वृत्तपऽइति व्रतः पाः । विदेइति त्वे । व्रतपाऽ
इति व्रतपाः । या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।
योऽइति यो । मम । तनूः । एषा । त्वयि । सह । नो ।
व्रतपतऽइति व्रतपते । व्रतानि । अनु । मे । दीक्षाम् ।
दीक्षापतिरिति दीक्षापतिः । मन्यताम् । अनु । तपः ।
तपस्पतिरिति तपःपतिः ॥ ६ ॥

पदार्थः- (अग्ने) विज्ञानस्वरूप परब्रह्मन् दिष्टा (व्रतपाः) व्रतानि
सत्यभाषणादीनि पाति यस्माद्यथा वा (त्वे) त्वयि तस्यां वा (व्रतपाः) व्रतानि सु-
शीलादीनि पाति येन यथा वा (या) वक्ष्यमाणा (तव) भवनस्तस्या वा (तनूः) विसृता

व्याप्तिः (इयम्) प्रत्यक्षा (सा) प्रतिपादनपूर्वा (मयि) मम मध्ये
 (यो) दा अत्र महीधरेण या इत्यशुद्धं व्याख्यातम् । (मम) (तनूः) वि-
 स्तृतं शरीरं (एषा) प्रत्यक्षा (सा) उक्तपूर्वा (त्वयि) जनदीश्वरे त-
 स्यां वा (सह) परपरम् (नौ) आवाभावयोर्वा (व्रतपते) व्रतानां वेदा-
 दिविधानां पालयितः पालननिमित्ता वा (व्रतानि) व्रतचर्यादीनि (अनु)
 परचादर्थे (मे) मम (दीक्षाम्) व्रतदेशम् (दीक्षापतिः) व्रतदेशानां
 मुपदेशपालकः उक्तनिमित्ता वा (मन्यताम्) स्वीकर्तुं शोकायति वा ।
 (अनु) आनुगुण्यं (तयः) जितेन्द्रियवादिभ्यः परं धर्मादुद्गमम् । (तपस्पतिः)
 तपसः पालयिता । अर्थ मन्त्रः शतः ३ । ३ । ४ । ६ । व्याख्यानः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे (जग्मे) परमात्मनः (व्रतपते) सत्यधर्माचारादिनियम
 पालनागम्येयविधुनि मित्त वा यो भवत्तु या वाऽस्ति त्वेत्वयि तस्यां वाऽहं
 व्रतया अस्ति यत् तव व्रता वा तदुगमि सा मयि वर्त्तते यो येषां मम तनूस्ति
 सा त्वयि तस्यां वा वर्त्तते यानि तव स्या वाभ्या वा व्रतानि तानि मयि सन्तु, या
 नि च ममेतमानि व्रतानि सन्ति तानि त्वयि तस्यां वा वर्त्तन्ताम्, यो भवानिष्टं
 वा तपस्यानितास स मा वा मे मयं तवाऽनुनयतामनु ज्ञापयतु ज्ञापयति वा, यो
 भवानिष्टं वा दीक्षापतिः स मा मे मयं दीक्षानुमन्यतामनु ज्ञापयतु ज्ञापयति वा, एवं
 हे अध्यापक त्वमहं व्रतं शिष्टं परस्परं धार्मिकं विद्वान् भवेत्तु नावावयो-
 विद्यावृद्धिः सततं भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोकात्कृतः । मनुष्यैः परस्परं प्रेमलोपकाररूप्या
 परमेश्वो विद्युनि वा स्वस्यान्वेषां च पुरुषार्थेन व्याप्यव्यापकमस्वन्धविद्यां श्रुता
 धर्मादुद्गमे सततं प्रवर्तितव्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—जिस लो है (जग्मे) (व्रतपते) जगदीश्वर ! आप दा बिजली
 सत्यधर्मानिनियमों के (व्रतपाः) पालन करने वाले हैं इस लिये (त्वे) उस आप
 वा बिजली में मैं (व्रतपाः) पूर्ववत् व्रतों के पालन करने वाली क्रिया वाला

होता हूं । (या) जो (इयम्) यह (तव) आप और उस की (तनूः) विस्तृत व्याप्ति है (सा) वह (मयि) मुझ में (यो) जो (एषा) यह (मम) मेरा (तनूः) शरीर है (सा) सो (त्वायि) आप वा उस में है (व्रतानि) जो ब्रह्मचर्यादि व्रत हैं वे मुझ में हों और जो (मे) मुझ में हैं वे (त्वयि) तुझारे में हैं जो आप वा वह (तपम्पतिः) जितेन्द्रियत्वादिपूर्वक धर्मानुष्ठान के पालक निमित्त हैं सो (मे) मेरे लिये (तपः) पूर्वोक्त तपको (अनुमन्यताम्, विज्ञापित कीजिये वा करती है और जो आप वा वह (दीक्षापतिः) व्रतोपदेशों के रक्षा करने वाले हैं सो (मे) मेरे लिये (दीक्षां) व्रतोपदेश का (अनुमन्यताम्) आज्ञा कीजिये वा करती है इस लिये भी (नौ) मैं और आप पढ़ने पढ़ाने हारे दोनों प्रीति के साथ वक्त कर विद्वान् धार्मिक हों कि जिससे दोनों की विशावृद्धि सदा होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। मनुष्यों को परस्पर प्रेम वा उपकार बुद्धिसे परमात्मा वा विजली आदिका विज्ञान कर वा कराके धर्मानुष्ठान से पुरुषार्थ में निरन्तर प्रवृत्त होना चाहिये ॥ ६ ॥

अथशुरित्यस्य गीतमश्रुपिः । मोमो देवता । आद्यस्यार्थी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः । आप्यायेत्यन्तस्यापीं जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्ते कीदृशौ त्तिद्राँश्चेत्युपदिश्यते

फिर वह ईश्वर विजली और विद्वान् कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अथशुर'थशुष्टे देव सोमाप्याय-
तामिन्द्रायैकधनविदे' ॥ आतुभ्यमिन्द्र
प्यार्यतामात्वमिन्द्रायप्यायस्व । आ-
प्यायथास्मान्तसखी' नत्स नया मे धया

स्व॒स्ति ते॑ दे॒व सोम॑ सु॒त्याम॑ शो॒य ॥
ए॒ष्टा रा॒यः प्रे॒षे भ॒र्गाय॑ ऽ॒कृत॑मृत॒-
वा॒दिभ्यो॑ नमो॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्याम् ॥७॥

अ॒शु॒र॒शु॒रि॒त्य॒शुः अ॒शुः । ते॑ । दे॒व । सोम॑ ।
आ । प्या॒य॒ताम् । इन्द्रा॑य । ए॒क॒ध॒न॒वि॒दोऽइ॒न्ये॒क॒ध॒न॒-
वि॒दो । आ । तुभ्य॑म् । इन्द्रे॑ । प्या॒य॒ताम् । आ । त्वम् ।
इन्द्रा॑य । प्या॒य॒स्व । आ । प्या॒य॒य । अ॒स्मान् । स॒र्वि॒न् ।
स॒न्त्या । मे॒धया॑ । स्व॒स्ति । ते॑ । दे॒व । सोम॑ ।
सु॒त्याम् । अ॒र्गाय॑ । ए॒ष्टाऽइ॒त्याऽइ॒ष्टा । रा॒यः । प्र ।
इ॒षे । भ॒र्गाय॑ । अ॒कृत॑म् । अ॒कृत॑वा॒दिभ्य॑ऽइ॒न्यृत॑वा॒दिभ्यः॑ ।
नमः॑ । द्यावा॑पृथि॒वीभ्याम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अशुरशुः) अवयवोऽवयवः । अत्राशब्दव्याप्तां संधानेभो-

जनेष्वेत्यस्माद्वाहुलकादौणादिक उपत्ययो नुमागमश्च (ते) नव तस्या वा
(देव) दिव्यगुणैः संपन्नैश्वराविष्टुद्विन् । वा (सोम) सकलपदार्थानां जनक ।
अकाशिके । वा (आ) समंतात् । (प्यायताम्) वर्धयताम् । अत्रान्तर्गतो एवार्थः ।

(इन्द्राय) परमेश्वर्ययुक्ताय (एकघनविदे) य एकैने धर्मेण विद्विनेन वा धनं विन्दति तस्मै (आ) अभितः (तुभ्यम्) अध्यापनाय महामध्येवे वा (इन्द्रः) परमात्मा विष्णुर् वा (प्यायताम्) (आ) सर्वः (इन्द्राय) दुःस्वविदारणाय (प्यायस्व) वर्धस्व वर्धयेद्वा । (आ) अभितः (प्याय-य) वर्धय वर्धयति वा । (अस्मान्) (सखीन्) सुहृदः (सन्ध्या) समा-नान्पदार्थालयति यथा तदा (मेधया) प्रज्ञया (स्वस्ति) सुखम् (ते) तव तस्याः सकाशद्वा (देव) दिव्यगुणप्रद प्रदानहेतुर्वा (सोम) मेर कर्मरिक्ता वा (सुत्याम्) सुन्वन्ति यथा क्रियया तस्याम् (अशीय) व्या-प्तुर्वा प्राप्नुयाम् । (ष्टाः) सर्वत्र इष्टकारिणः (रायः) धनसमूहाः (प्र) प्रकृष्टार्थे (शे) अन्नायेच्छार्थे वा (भगाय) ऐश्वर्याय । (अतस्र) यथार्थम् । (अतवादिभ्यः) अतं वदितुं शीलं येषां तेभ्यः सत्यवादिभ्यो विद्वद्भ्यः (नमः) सत्कारमतम् । (यावापृथिवीभ्याम्) प्रज्ञाशूभिभ्याम् ॥ अयं मन्त्रः । शत० । ३ । ३ । ४ । १८--२१ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे सोम देवेश्वर विद्वन्! विष्णुद्वा यतस्ते तव तस्या वा सा-मर्थ्यमंशुःशुरद्वमङ्गं सोमेनाप्यायतामाप्यायति वेन्द्रः सोमो भवानेयं वैकथनविद् इन्द्राय तुभ्यमहं वा प्यायतामाप्यायति वा त्वमिन्द्राय प्यायस्व वर्धयस्व वर्धये-येद्वाऽनः सखीनस्मान्सन्ध्याः मेधया प्यायस्वाप्याययाप्याययेद्वा यतोऽहं सुत्यां दिव्यगुणसंपन्नो भूत्वेष्टारायोऽशीय यैरिषे भगायर्तवादभ्यो विद्वद्भ्य एतद्धनं दत्त्वा सत्यां चिराय यावापृथिवीभ्यामहं च प्राप्य सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयाम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेवालङ्कारः । मनुष्यैः परमेश्वरमुपास्य विद्वान्

निद्रासमुपाचार्यं विद्युद्विद्यां चार्थं शरीरात्मप्राप्तिकरानोषधिसंग्रहान् धनस-
मुदायांश्च संयुक्तं यथैकविद्यानुसारं सर्वानन्दा भोक्तव्याः ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे (सोम) पदार्थ विद्या को जानने वा (देव) दिव्यगुणसंपन्न
जगदीश्वर ! विद्वन् ! विद्युद्वा जिससे (ते) आप वा इस विद्युत् का सामर्थ्य (अंश-
रंशः) अवयव २ अंश २ को (आप्यायताम्) रक्षा से बढ़ा अथवा बढ़ाती है । (इन्द्रः)
जो आप वा विजली (एकधनविदे) अर्थात् धनविज्ञान से धन ही प्राप्त होने वाले
(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त में लिये (आप्यायताम्) बढ़ावे वा बढ़ाती है । (आ-
प्यायस्व) वृद्धियुक्त कीजिये वा करती है । वह आप विजली आदि पदार्थ के ठीक २
अर्थों की प्राप्ति को (सन्न्या) प्राप्ति कराने वाली (मेधया) प्रज्ञा से (अस्मान्)
हम (सत्त्वान्) सब के मित्रों को (आप्यायस्व) बढ़ाये वा बढ़ावे जिससे
(स्वास्ति) सुख मदा बढ़ता रहे (सोम) हे पदार्थविद्या को जानने वाले ईश्वर वा
विद्वन् ! आप की शिखा वा विजली की विद्या से युक्त होकर मैं (मुत्थाम्) उत्तम २
उत्तम करने वाली किया में कुशल होके (इषे) सिद्धि की इच्छा वा अन्न आदि
(भगव्य) ऐश्वर्य के लिये (एष्टाः) अभीष्ट सुखों को प्राप्त कराने वाले
(रावः) धनसमूहों को (अशीय) प्राप्त होऊँ । और (ऋतवादिभ्यः) सत्यवादी
विद्वानों को यह धन देके सत्य विद्या और (द्यावापृथिवीभ्याम्) प्रकाश वा भूमि
से (ऋतन्) अन्न को प्राप्त होऊँ ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषातद्धार है । मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की
उपासना, विद्वान् का सेवा और विद्युत् विद्या का प्रचार करके शरीर और आत्मा को
पुष्ट करने वाली ओषधियों और अनेक प्रकार के धनों का ग्रहण करके चिकित्सा शास्त्र
के अनुसार सब आनन्दों को भोगें ॥ ७ ॥

यात इत्यस्य गौतम ऋषिः । अग्निर्देवता । पूर्वस्य विराट्पर्वी
बृहती छन्दः । यात इति द्वितीयस्य निचृदः पर्वी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सा विद्युत् कीदृशीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह विजली कैसी है इसविषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

या तेऽअग्नेऽयःश्रया तनूर्वर्षि'ष्ठा ग-
 ह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्वेषं
 वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ या तेऽअग्ने
 रजःश्रया तनूर्वर्षि'ष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं-
 वचोऽअपावधीत्वेषं वचोऽअपावधी
 त् स्वाहा ॥ या तेऽअग्ने हरिश्रया
 तनूर्वर्षि'ष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअ-
 पावधीत्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ ८ ॥

या । अग्ने । ते । अयः । अयेत्ययः श्रया । तनूः ।
 वर्षि'ष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेति गह्वरेऽस्था । उग्रम् ।
 वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अव
 धीत् । स्वाहा । या । ते । अग्ने । रजः अयेति रजः श्रया ।
 तनूः । वर्षि'ष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेति गह्वरेऽस्था ।
 उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप ।
 अवधीत् । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(या) वक्ष्यमाणा (ते) अस्याः (अग्ने) विद्युतः
 (अयःशया) याऽयस्सु सुवर्णादिषु शेते सा । अयइति हिमययनामसु पठितम्
 निघ० १ । २ । (तनूः) व्याप्तं विस्तृतं शरीरम् । (वर्षिष्ठा) अतिशम् ।
 येन वृद्धा (गृह्वरेष्ठा) गृह्वे गृहने गभीर आभ्यन्तरे तिष्ठतीति (उग्रम्)
 कुरं भयङ्करम् । (वचः) वचनम् (अप) व्यपेक्ष्येतस्य प्रानिलोऽस्य निरु०
 १ । ३ । (अवधीत) हन्ति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लृङ् । (त्वेषम्) प्रदीप्तम्
 (वचः) परिभाषणम् (अप) पृथक् करणे (अवधीत्) हन्ति । (स्वाहा)
 मुहुतं हविरक्षम् (या) (ते) (अग्ने) । रजःशया) या रजःसु सू
 र्यादिलोकेषु शेते सा (तनूः) व्याप्तिः (वर्षिष्ठा) (गृह्वरेष्ठा) (उग्रम्)
 दुःसहम् (वचः) परिभाषणम् (अप) पृथक् करणे (अवधीत्)
 (त्वेषम्) प्रकाशितम् (वचः) वचनम् । (अप) पृथक् करणे । (अवधी-
 त्) हन्ति । (स्वाहा) मुहुतां वाचम् । अयं मन्त्रः । शत० । ३।३।२३—२०
 व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ययं या तेऽग्नेऽस्या विद्युतो वर्षिष्ठा गृह्वरेष्ठा तनू-
 क्यं वचोऽपावधीदपहन्ति त्वेषं वचः स्वाहा मुहुतं हविरक्षं चापावधीत् । या ते
 अग्नेऽस्या विद्युतो वर्षिष्ठा गृह्वरेष्ठा रजःशया तनूक्यं वचोऽपावधीत् त्वेषं वचः स्वाहा
 मुहुतां वाचं चापावधीदहन्ति तां सम्यग् विदित्वोपशुक्रत ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्युतो या व्याप्तिर्धृतापूर्तद्रव्यस्था वर्तते तां युक्त्या
 सम्यग् विदित्वोपसंभोज्य सर्वाणि दुःखान्यपहन्तव्यानि ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो तुम को (या) जो (ते) इस (अग्ने) वि-
 ब्रली रूप अग्नि का (अयःशया) सुवर्णादि में सोने (वर्षिष्ठा) अत्यन्त

वडा (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में रहने वाला (तनूः) शरीर (उग्रम्) क्रूर भयंकर (वचः) वचन को (अपावधीत्) नष्ट करता और (त्वेषम्) प्रदीप्त (वचः) शब्द वा (स्वाहा) उत्तमता से हवन किये हुए अन्न को (अपावधीत्) नष्ट करता और जो (ते) इस (अग्ने) विजलीरूप अग्नि का (वर्षिष्ठा) अत्यन्त विस्तीर्ण (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में स्थित होने (रजःशया) लोकों में सोने वाला (तनूः) शरीर (उग्रम्) क्रूर (वचः) कथन को (अपावधीत्) नष्ट करता है (त्वेषम्) प्रदीप्त (वचः) कथन वा (स्वाहा) उत्तम वाणी को (अपावधीत्) नष्ट करता है उसको जान के उससे कार्य लेना चाहिये ॥ = ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योंप है कि सब स्थूल और सूक्ष्म पदार्थों में रहने वाली जो विजली की व्याप्ति है उसको अच्छे प्रकार जानकर उपयोग करके सब दुःखों का नाश करें। = ॥

तप्रायर्नान्यस्य गोतमप्रवृत्तिः । अग्निर्वेत्ता । प्रथमस्य भुविगार्थी गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः । विदेदाग्निरन्यस्य भुविगार्थी वृद्धी छन्दः । मध्यमः

स्वरः । नाम्नेहीत्यस्य निचद्राक्षी जगती छन्दः । निषादः

स्वरः । अनुवेत्यस्य याजुषनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ किमर्थोऽग्न्यादिना यज्ञोऽनुष्ठानव्यङ्ग्युपदिश्यते॥

और किम लिये अग्नि आदि से यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये इस

वचन का उपदेश अग्ने मन्त्र में किया है ॥

तप्रायर्नानी मेऽसि त्रितार्यनी
मेऽस्यव'तान्मा नाथितादव'तान्मा
व्यथितात् । विदेदग्निर्नभोना-
मारनेऽङ्गिर आयु'ना नाम्ने
ह्रियोऽस्यां पथि व्यामसि यत्तेनाधृष्ट-
नाम यज्ञिय तेन त्वा दधे विदेद-

गिन्नर्त्तभोनामाग्ने अङ्गिर आयु-
ना नाम्नेहि योद्वितीयस्यास्पृथिव्या-
मसि यत्तेऽनाधृष्टन्नामयजियन्तेन त्वा
दधे विदेदग्निन्नर्त्तभोनामाग्नेऽङ्गि-
र आयुना नाम्नेहि यस्तृतीयस्या-
स्पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टन्नामयजिय-
न्तेन त्वा दधे ॥ अनु त्वादे वर्धातये ॥६॥

तत्तायनीति तप्तऽअयनी । मे । अमि । वित्तायनीति
वित्तऽअयनी । मे । अमि । अवतान । म । नायितात ।
अवतान । म । अयितात । विदेत । अग्निः । नभः ।
नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ ।
इहि । यः । अस्याम । पृथिव्याम । असि । यत् । तेन ।
अनाधृष्टम् । नाम । यजियम् । तेन । त्वा । आ ।
दधे । विदेत । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः ।

आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः । द्वितीयस्याम् ।
 पृथिव्याम् । असि । यत् । ते । अनाधृष्टम् । नामं
 यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । विदेत् । अग्निः ॥
 नभः । नामं । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ ।
 इहि । यः । तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । अग्निं । यत् ।
 ते । अनाधृष्टम् । नामं । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ ।
 दधे । अनु । त्वा । देवयित्यङ्गिर्निदेवयित्ये ॥ ८ ॥

पदार्थः— (तृतीयस्याम्) तृतीयं स्थापनीयानि वस्तून् यत्नं यस्या
 विद्युतः सा (मे) मम (अग्निं) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः (वित्तायनी)
 या वित्तानां भोगानां प्रतीतानां पदार्थानामयनी प्रापिका सा । वित्तोभोगप्रत्य-
 ययोः अ० ८ । १ । १० अनेन वित्तशब्दः प्रतीतिः भोगार्थे च निपातितः ।
 (मे) मम (अग्निं) अग्निं (अयनात्) रक्षति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लोटः ।
 (मा) माम् (नायितात्) ऐश्वर्यात् (अयनात्) रक्षति । (मा) माम्
 (व्यथितात्) मयान्संचलनात् (विदेत्) विजानीयात् (नभः) जलं
 प्रकाशं वा । नभ इति जलनामसु पाठितम् निवे० १ । १२ साधारणनामसु च ।
 निवे० १ । ३ (नामं) प्रसिद्धम् (अग्ने) जठरस्थः (अङ्गिरः) अङ्गानारसः । (आयुना)

जीवनेन प्रापकत्वेन वा (नाम्ना) प्रसिद्ध्या (आ) समतात् (इहि)
 एति (यः) अग्निः (अस्याम्) प्रत्यक्षायाम् (पृथिव्याम्) भूमौ
 (असि) वर्तते (यन्) यादृशम् (ते) (अस्य) (अनाधृष्टम्) यत्नम
 न्ताश्च भृष्यते तत्तेजः (नाम) प्रसिद्धम् । (यज्ञियम्) यज्ञाङ्गसमूहनिष्पादकम्
 (तेन) पूर्वोक्तेन (त्वा) तम् (आ) अभितः (देव) धरामि (वि-
 देन्) प्राप्तुयात् (अग्निः) भौतिकः (नभः) अन्तरिक्षस्थं जलम् (नाम)
 प्रसिद्धम् (अग्ने) प्रसिद्धोऽग्निः (अद्भिः) अद्भ्यारस्थः (आयुना)
 प्रापकत्वेन (नाम्ना) प्रसिद्ध्या (आ) अभितः (इहि) प्राप्तुहि
 (यः) (तृतीयस्याम्) अस्यां त्रिन्त्रायाम् (पृथिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ
 (असि) अस्ति (यन्) येन (ते) (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुणसहितम्
 (नाम) प्रसिद्धम् (यज्ञियम्) यज्ञसंवाङ्मय (तेन) (त्वा) तम्
 (आ) अभितः (देव) धरामि (विदेन्) प्राप्तुयात् (अग्निः) सूर्य-
 स्थः (नभः) अवकाशम् (नाम) प्रसिद्धम् (अग्ने) सूर्यरूपः (अ-
 द्भिः) अद्भिना (आयुना) नाम्ना (आ) (इहि) उक्तार्थेषु (यः)
 अग्निः (तृतीयस्याम्) तृतीयकक्षायां वर्तमानायाम् (पृथिव्याम्) भूमौ
 (असि) वर्तते (यन्) येन (ते) (अनाधृष्टम्) मौढम् (नाम)
 प्रसिद्धम् (यज्ञियम्) शिल्पविद्यायज्ञसंवाङ्मय (तेन) (त्वा) तम् (आ)
 अभितः (देव) स्वीकरोमि (अन्तु) आनुकूल्ये (त्वा) तम् (देव
 वीतेय) देवानां दिव्यानां गुणानां भोगानां वा प्राप्ते ॥ अयं मन्त्रः शत० १ ।
 ४ । १ । २०—३२ व्याख्यातः ॥ ० ॥

अन्वयः— हे विद्यांजिघृक्षो ! यथाऽहं तेन यथा तमायन्यस्यस्ति विज्ञायनी
 विद्युदस्यस्ति त्वा तां वेद्यि तथा त्वामेतेनैतद्विद्यां मे मम सकाशादेहि प्राप्तुहि
 यथाऽयं सुमेवितः सवितानभो जलं प्रकाशं वा प्रयच्छन् मा मां व्यापिताद्वता-

आयिताच्चाचतात्तथा त्वया सेवितः संस्त्वामपिरक्षेत् तथाऽहं तेन । योऽग्नेऽङ्गि-
रोऽग्निरायुना नाम्नाऽस्यां पृथिव्यां नाम प्रसिद्धोऽस्ति त्वा तं देवर्षीतये विजा-
नामि तथैतेनैनं त्वमपि मे मम सकाशादेहि संजानीहि यथाऽहं तेन नाम्ना यद्
नाधृष्टं यज्ञियं नाम तेज आदधे तथा तेन त्वा तं त्वमेतेनैनमस्मानन्वेहि सर्वो
जनश्चानुविदेत् । यथाऽहं तेन योऽग्निक्रितीयस्यां पृथिव्यामग्नेऽङ्गिर आयुना
नाम्ना नामासि वक्षते यो नभः मुखं प्रयच्छति त्वा तं संप्रयोजयामि तथैतेन त्वैनं
त्वमेहि सर्वोजनश्चानुविदेत् । यथाऽहं तेन यद्येनाधृष्टं यज्ञियं नाम तेजोऽस्मै त्वा-
ऽऽदधे तथा त्वमेतेन नाम्ना त्वामेहि सर्वोजनश्चानुविदेत् । यथाऽहं तेन योऽग्नि-
रायुना नाम्ना तृतीयस्यां पृथिव्यामग्नेऽङ्गिरः सूर्यरूपेण नामामि वक्षते यो नभो-
ज्ज्वालां द्योतयति त्वा तं जानामि तथैतेनैतस्मै त्वमेहि सर्वो जनोऽपि विदेत् ॥ ५ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकत्वमोपमालङ्काराः । यः प्रसिद्धसूर्यविद्युद्वरेण
त्रिविधोऽग्निः सर्वेषु लोकेषु वाच्याभ्यन्तर्गतो वर्तते तं विदित्वा विज्ञाय च
सर्वेणुप्यैः सर्वकार्यमिदं सम्पादनीया ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे विद्या के ग्रहण करनेवाले विद्वान् ! जैसे मैं (यत्) जो
(तमायनी) स्थापनीय वस्तुओं के स्थान वाली विद्युत् ज्वाला (अग्नि) है । वा जो
(वित्तायनी) भोग्य वा प्रतीत पदार्थों का प्राप्त करने वाली चित्रली (अग्नि) है
(त्वा) उसकी विद्या को जानता है वैसे तूगी इसके (मे) मुखमें (एहि) प्राप्त
हो । जैसे यह (यत्) जो (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि (नभः) जल वा प्रकाश को
प्राप्त करता हुआ (भा) मुखको (व्यथितान्) भय में (अवतान्) रक्षा करता
वा (नाथितान्) ऐश्वर्य में (अवतान्) रक्षा करता है वैसे तू भी मेरे वचन किया हुआ
यह तेरी भी रक्षा करेगा । जैसे मैं (तेन) उस माधन में जो (अग्ने) जाडर रूप
(अङ्गिरः) अङ्गों में रहने वाला अग्नि (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से
(अस्याम्) इस (पृथिव्याम्) पृथिवी में (नाम) प्रसिद्ध है (त्वा) उसको जानता

हूँ वैसे तूभी इसको (मे) मुझसे (ऐहि) अच्छे प्रकार जान ।
जैसे मैं (तेन) उस ज्ञान से (यत्) जो (अनाधृष्टम्) नहीं
नष्ट होने योग्य (यज्ञियम्) यज्ञाङ्ग समूह (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा)
उसको (देववीतये) दिव्यगुणों की प्राप्ति के लिये (त्वा) उस यज्ञ को (आदधे)
धारण करता हूँ वैसे तू उससे इसको उत्तम गुणों की प्राप्ति के लिये धारण कर और
वैसे सब मनुष्य भी उससे इसको (विदेत्) प्राप्त होंगे । जैसे मैं (तेन) जो (द्विती-
यस्याम्) दूसरी (पृथिव्याम्) भूमि में (अग्ने) (अङ्गिरः) अंगारों में रहने
वाला अग्नि (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि में (नाम) प्रसिद्ध है वा
(यः) जो (नमः) सुख को देता है (तेन) (त्वा) उससे उसको प्राप्त हुआ
हूँ वैसे तू उससे इसको (ऐहि) जान और सब मनुष्य भी उससे इस को (विदेत्)
प्राप्त हों । जैसे मैं (तेन) पुरुषार्थ से जो (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुण सहित (य-
ज्ञियम्) यज्ञ सम्बन्धि (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा) उसे लोगों की प्राप्ति के लिये
(आदधे) धारण करता हूँ तथा तू उस के लिये धारण कर और सब मनुष्य भी (वि-
देत्) धारण करें । जैसे मैं (तेन) उस क्रियाकौशल से जो (अग्निः) अग्नि (आ-
युना) जीवन वा प्रसिद्धि में (अङ्गिरः) अंगों का सूर्यरूप में पोषण करता हुआ
(नाम) प्रसिद्ध है वा जो (नमः) आकाश को प्रकाशित करता है (त्वा) उस
को धारण करता हूँ वैसे तू उसको धारण कर वा सब लोग भी (अनुविदेत्) उस को
ठीक-२ जान के कार्य सिद्ध करें । जैसे मैं (तेन) इन्धनादि सामग्री से जो (अ-
नाधृष्टम्) प्रगल्भ सहित (यज्ञियम्) शिल्पविद्यासम्बन्धी (नाम) प्रसिद्ध तेज है
(त्वा) उसको विद्वानों की प्राप्ति के लिये (आदधे) धारण करता हूँ वैसे तू उस से
उस की प्राप्ति के लिये (अन्वाह) स्वाज कर और सब मनुष्य भी विद्या से प्रयोग करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो प्रसिद्ध सूर्य बिजली
रूप से तीन प्रकार का अग्नि सब लोगों में बाहिर भीतर रहने वाला है उसको जान
और जनाकर सब मनुष्यों को कार्यसिद्धि का सम्पादन करना कराना चाहिये ॥ २ ॥

सि॒ॐ॒अस॑त्सि॒स्य गो॑तमश्चापिः । वाग्दे॒वता । ब्राह्म॑यु॒गिण॑क॒तुन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ सर्वासां विद्वानां मुख्यसाधिकाया वाचो
गुणा उपदिश्यन्ते ॥

अत्र अनेन मन्त्र में सबविधाओं का मुख्य सिद्धि करने वाली वाणी के
गुणों का उपदेश किया है ॥

सि॒ॐ॒ ह्य॒सि स॑प॒त्नस॒।ही दे॒ वेभ्यः॑
कल्प॑स्व सि॒ॐ॒ह्य॒सि स॑प॒त्नस॒।हीदे॒-
वेभ्यः॑ । शु॒न्धस्व॑ मि॒ॐ॒ह्य॒सि स॑प॒त्न-
स॒।ही दे॒ वेभ्यः॑ शु॒म्भस्व॑ ॥ १० ॥

सि॒ॐ॒ही । अ॒सि । स॑प॒त्नस॒ही इति॑ स॒पत्न॑ऽम॒ही । दे॒-
वेभ्यः॑ । क॒ल्पस्व॑ । सि॒ॐ॒ही । अ॒सि । स॑प॒त्नस॒ही इति॑ स॒-
प॒त्नऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒न्धस्व॑ । सि॒ॐ॒ही । अ॒सि । स॒-
प॒त्नस॒ही इति॑ स॒पत्न॑ऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒म्भस्व॑ ॥ १० ॥

पदार्थः—(सि॒ॐ॒ही) दिनमिन्द्रोपास्यया यद्वा सिञ्चस्युच्चारयति
यया वाचा सा । हिमः सिंह इति हयवगडेति व्याख्याने महाभाष्यकारोक्तिः ।
मित्रेःसंज्ञायां हनुर्माकरच ३० ५६२ अनेन कपत्ययो हकारादेशो नुपागमश्च ।
अत्र सर्वत्र गौराद्याकृतिगणान्तर्गतान्डीष् (अ॒सि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (स॒पत्न॑स॒ही) यया सपत्नान् शत्रून् सङ्गते सा (दे॒वेभ्यः)
दिव्यगुणभ्यो विद्यां विक्लीषुभ्यः शस्त्रीरेभ्यः (क॒ल्पस्व)
अध्यापनापदेशाभ्यां समर्थय । (सि॒ॐ॒ही) अविद्या विनाशिका

(असि) अस्ति (सपत्नसाही) यया सपत्नान दाषान् सहन्ते कृष्यन्ति दूरीकुर्वन्ति सा (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यः (शुन्धस्व) शोधय (मिही) दुष्ट-शीलविनाशिनी (असि) अस्ति । (सहत्नसाही) यया सपत्नान दुष्टानि शीलानि सहन्ते सा (देवेभ्यः) मुशीलेभ्यो विद्वन्भ्यः (शुम्भस्व) शोभायुक्तान् कुरु । अयं पन्चः शन० ३ । ४ । १ । ३३ । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वन्स्व या सपत्नसाही मिही वागग्नि तां देवेभ्यः कल्पस्व या सपत्नसाही मिही वागग्नि तां देवेभ्यः शुन्धस्व या सपत्नसाही मिही वागग्नि तां देवेभ्यः शुम्भस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—त्रिविधा खलु वाग् भवति शिक्षाविद्यासंस्कृता सत्यभाषणा मधुरा नैषा मनुष्यैः सर्वदा स्वीकार्या ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य तू जो (सपत्नसाही) जिस से शत्रुओं को सहन करते हैं वह (देवेभ्यः) उत्तम गुण शत्रु वीरों के लिये (कल्पस्व) पद और उपदेश करके प्राप्त कर (मिही) जो दाँवों को नष्ट करने वा शत्रुओं का उच्चारण करने वाली वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) विद्वान् दिव्यगुण वा विद्या ही इन्द्रा वाले मनुष्यों के लिये (शुन्धस्व) शुद्धता से प्रकाशित कर । जो (सपत्नसाही) दाँवों को हनन वा (मिही) अविद्या के नाश करने वाली वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) धार्मिकों के लिये (शुम्भस्व) शुद्ध कर और जो (सपत्नसाही) दुष्ट स्वभाव और (मिही) दुष्ट दाँवों को नाश करने वाली वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) मुशील विद्वानों के लिये (शुम्भस्व) शोभा युक्त कर ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों का ज्ञान उचित है कि जो इस संसार में तीन प्रकार की वाणी होती है अर्थात् एक शिक्षा विद्या से संस्कार की हुई, दूसरी सत्यभाषण युक्त और तीसरी मधुरगुणसहित, उन का स्वीकार करें ॥ १० ॥

इन्द्रघोषस्त्वैतस्य गीतमश्रुतिः । वाग्देवना । निचृद्वासीत्रिष्टुप् छन्दः ।

धैर्यतः स्वरः ॥

पुनः स सा कीदृपीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा और कैसा है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ता-
त्पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रेः पश्चात्पातु
मनोजवास्त्वा पितृभिर्हक्षिणतः पातु
विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पात्वि-
दमहन्तप्तं वा बहिर्द्धा यजान्निः स-
जामि ॥ ११ ॥

इन्द्रघोषऽइतीन्द्रघोषः । त्वा । वसुभिरिति वसुभिः ।
पुरस्तात् । पातु । प्रचेताऽइति प्रचेताः । रुद्रेः । पश्चा-
त् । मनोजवाइति मनःजवाः । पितृभिरिति पितृभिः ।
दक्षिणतः । पातु । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । आदि-
त्यैः । उत्तरतः । पातु । इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः ।
बहिर्द्धेति बहिःस्था । यजात । निः । सजामि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(इन्द्रघोषः) इन्द्रस्य परमेश्वरस्य वेदाख्याया विद्युतो

वा घोषा विविधशब्दार्थसंज्ञो यस्य यस्या वा स सा वा वाक्
 घोषइति बाहुनामसु पठितम् निघं० १ । ११ । (त्वा) त्वाम् तां वाचं वा
 (वसुभिः) अग्न्यादिभिः कृतचतुर्विंशतिवर्षव्रतचर्यैर्वा सह वर्तमाना (पु-
 रस्तात्) पूर्वस्मात् (पातु) रक्तु । (प्रचेताः) या प्रकृष्टविज्ञाना यया प्रकृ-
 ष्टया चेतन्ति संजानन्ति सा (त्वा) त्वां तां वा (रुद्रैः) या प्राणैः
 कृतचतुश्चत्वारिंशद्वर्षव्रतचर्यैः सह वा वर्तन्ते स सा वा (पश्चात्) पश्चिमदेशात्
 (पातु) पालयतु । (मनोजवाः) मनोजवरा वेगे यस्य यस्याः स सा
 वा (त्वा) त्वां तां वा (पितृभिः) ज्ञानिभिश्चतुर्भिर्वा । ते वा एन चतवः ।
 शत० २ । १ । ३ । २ अनेन पितृशब्दादृतवोऽपि गृह्यन्ते । पितृ इति पदनामसु
 पठितम् निघं० ० । ५ अनेन ज्ञानवन्तो मनुष्या गृह्यन्ते (दक्षिणतः) दक्षि-
 णदेशात् (पातु) रक्तु । (विश्वकर्मा) विरवानि सर्वाणि कर्माणि यस्या यस्य
 वासा वाक् स विद्वान् वा (त्वा) त्वां तां वा (आदित्यैः) संवत्सरस्य मासैः कृता-
 ष्ठाचत्वारिंशद्वर्षव्रतचर्यैः सह वा वर्तमाना (उत्तरतः) उत्तरस्मिन्देशात् ।
 (इदम्) अन्तःस्थमुदकम् । इदमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ ।
 (अहम्) तप्तमथर्मणाध्ययनाध्यापनश्रमण वा मेनमम् (वाः) बह्वमुदकम्
 वा इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १३ । (बहिर्वा) या बहिर्बाह्ये देशे
 धरति शब्दान् सा (यज्ञान्) अध्ययनाध्यापनाद्योपलक्षणाद्वा (निः) नि-
 तराम् (सृजामि) संपद्ये प्रक्षिपामि वा । अय मन्त्रः । शत० ३ । ४ । २ ।
 ४ —८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा प्रचेता इन्द्रयोः पो विश्वकर्माहं यज्ञादिदमन्त-
 स्थमुदकं तप्तं बहिर्वा वर्तमानं शीतलं या उदकं च निःसृजामि, तथा या वसुभिः
 सह वर्तमानेन्द्रयोषो वागस्ति तां पुरस्तादक्षामि तथा भवानपि पातु । या रुद्रैः

सह वर्त्तमाना प्रचेता वागस्ति तां पश्चात्पालयामि तथा भवानपि पातु । या पितृभिः सह वर्त्तमाना मनोजवा वागस्ति तां दक्षिणतोऽवामि तथा भवानपि पातु । या आदित्यैः सह वर्त्तमाना वागस्ति तामुत्तरतो रक्षामि तथा भवानपि पातु ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलक्षणोपपत्त्यादिभिः । मनुष्यैर्वसुमन्त्रादिसापितृभिः सेविता यज्ञधिकृता वाचपुद्गलं च विषया मनुष्येण सह सेविता शुद्धा निर्मलं च सततं भवनीयम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्यो ! जमे (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान युक्त (इन्द्रघोषः) परमात्मा वेदविद्या और पित्रो का घोष अर्थात् शुद्ध अर्थ और सम्बन्धों के बोधवाला (विश्वकर्मा) सब कर्मबला में (यज्ञात्) पदना पतन वा होम रूप यज्ञ से (इदम्) अभ्यन्तर में रहनेवाले (तमस) तम जल (बहिर्भा) बाहर धारण होने वाले शीतल (वाः) जल को (निमृजामि) संपादन करता वा निक्षेप करता हूँ वैसे आप भी कीजिये । जो (वसुभिः) अग्नि आदि पदार्थ वा चौबीस वर्ष अथवा चन्द्रिय किये हुए मनुष्यों के साथ वर्त्तमान (इन्द्रघोष) परमेश्वर जीव बिजली के अनेक शब्द सम्बन्धी वाणी है उसकी (पुष्पान्) पूर्वदेश से जमे में रक्षा करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें जो (रुद्रैः) प्राण वा चकारात्म वर्ष अथवा चन्द्रिय किये हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान करनेवाली वाणा है उसकी (पश्चात्) पश्चिम देश में रक्षा करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें । जो (पितृभिः) ज्ञानी वा ऋतुओं के साथ वर्त्तमान (मनोजवा) मन के समान वेगवाली वाणी है उसका (दक्षिणतः) दक्षिण देश में पालन करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें । जो (आदित्यैः) ब्रह्म महीनों वा अद्वैतलीन वर्ष अथवा चन्द्रिय किये हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान (विश्वकर्मा) सब कर्मयुक्तवाणी है उसकी (उत्तरतः) उत्तर देश से पालन करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाच० है । मनुष्यों को वाच्य है कि जो वसु रुद्र आदित्य और पितरों से मेवन किई हुई वा यज्ञ को सिद्ध करने वाली वाणी वा जल

को सेवन बिद्या वा उत्तम क्रिया के साथ बिजली है उसके सेवन में निरन्तर बरें ॥ ११ ॥

सि॒ध्मीत्यस्य गोतपञ्चापिः । वाग्देवताभुरिग्राह्मीपंक्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसी है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सि॒ध्मसि॒ स्वाहा॑ सि॒ध्मस्यादि॒-
त्य॒वनिः॒ स्वाहा॑ सि॒ध्मसिब्रह्म॒वनिः॒
क्षत्र॒वनिः॒ स्वाहा॑ सि॒ध्मसि सुप्रजा॒-
व॑नीरायस्पोषवनिः॒ स्वाहा॑ सि॒ध्मस्य-
व॑ह देव॒ान्यज॑मानाय॒ स्वाहा॑ भू॒तेभ्य॑-
स्त्वा ॥ १२ ॥

सि॒ध्मी । असि॒ । स्वाहा॑ । सि॒ध्मी । असि॒ । आदि॒-
त्य॒वनिरित्यादित्य॒वनिः॒ । स्वाहा॑ । सि॒ध्मी । असि॒ ।
ब्रह्म॒वनिरिति॑ ब्रह्म॒वनिः॒ । क्षत्र॒वनिरिति॑ । क्षत्र॒वनिः॒ ।
स्वाहा॑ । सि॒ध्मी । असि॒ । सुप्रजा॒वनिरिति॑ । सुप्रजा॒-

वनिः । रायस्पोषवनिरिति रायस्पोषऽवनिः । स्वाहा ।
 सिंही । असि । आ । वह । देवान् । यजमानाय ।
 स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥ १२ ॥

पदार्थः— (सिंही) अविद्याहन्त्री (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
 व्यत्ययः । (स्वाहा) वाक् (सिंही) कूरन्वादिदोषनाशिका (असि)
 अस्ति । (आदित्यवनिः) या आदित्यान्मासान्वनति संभजति सा (स्वाहा)
 ज्योतिःशास्त्रसंस्कारयुक्ता वाणी (सिंही) वनन् जाड्यत्वभिनाशिनी
 (असि) अस्ति । (ब्रह्मवनिः) यया ब्रह्मविदो मनुष्या ब्रह्म परमात्मानं वेदं
 वा वनन्ति संभजन्ति सा । (क्षत्रवनिः) यया क्षत्रं राज्यं धनुर्विद्यां शूरावीरान्पु-
 रुषान्वा वनन्ति संभजन्ति सा । (स्वाहा) अध्ययनाध्यापनराज्यव्यवहारकुशला
 वाक् । (सिंही) चौरदम्बव्यायभलयकारिणी (अमि) अस्ति । (सुमनाव-
 निः) यया शोभनाः प्रजा वनन्ति संभजन्ति सा । (रायस्पोषवनिः) यया रायो
 विद्याधनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनन्ति संभजन्ति सा (स्वाहा) व्यवहारेण धनमा-
 पिका (सिंही) सर्वदुःखप्रणाशिका (अमि) अस्ति । (आ) समन्तात् ।
 (वह) वहति मापयति (देवान्) त्रिदुषो दिव्यगुणानुत्तमोगान्वा । (यजमा-
 नाय) यजति त्रिदुषः पूजयति महत्तमानं संगच्छते ददाति वा तर्प्य (स्वाहा)
 दिव्यविद्यासंपन्ना (भूतेभ्यः) मनुष्यादिप्राणिभ्यः । अयं एन्नः । श.उ. ३.
 ४ । २ । ११-१३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— अहं याऽऽदित्यवनिः सिंहा स्वाहास्यस्ति या ब्रह्मवनिः

सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या क्षत्रवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या रायम्पोषवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या सुप्रजावनिः सिंही स्वाहा या यजमानाय देवानां वह प्रापयति तां भूतेभ्यो यज्ञाभिःसृजामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् (यज्ञान्) (निः) (सृजामि) इति पदत्रयमनुवर्तते मनुष्यैर्गर्भयनादिनेष्टलक्षणं वेदादिवाणीं प्राप्यैतां सर्वेभ्यो मनुष्येभ्योऽध्याप्यानन्दयितव्याः ॥ १२ ॥

पदार्थः—मैं जो (आदित्यवनिः) मामों का सेवन और (सिंही) क्रूरत्व आदि दोषों को नाश करने वाली (स्वाहा) ज्योतिः शस्त्र से संस्कार युक्त वाणी (असि) है, जो (ब्रह्मवनिः) परमात्मा वेद और वेद के जानने वाले मनुष्यों के सेवन और (सिंही) बल से जाड्यपन को दूर करनेवाली । (स्वाहा) पढ़ने पढ़ाने व्यवहार युक्तवाणी (असि) है, जो (क्षत्रवनिः) राज्य धनुर्धिया और शूरवीरों का सेवन और (सिंही) चोर डाकू अन्याय को नाश करनेवाली (स्वाहा) राज्य व्यवहार में कुशल वाणी (असि) है, जो (रायम्पोषवनिः) विद्या धन की पुष्टि का सेवन और (सिंही) अविद्या को दूर करने वाली (स्वाहा) वाणी (असि) है, जो (सुप्रजावनिः) उत्तम प्रजा का सेवन और (सिंही) सब दुष्टों का नाश और (स्वाहा) व्यवहार में धन को प्राप्त करने वाली वाणी (अमि) है और जो (यजमानाय) विद्वानों के पूजन करने वाले यजमान के लिये (स्वाहा) दिव्य विद्या संपन्न वाणी (देवान्) विद्वान् दिव्यगुण वा भोगों को (आवह) प्राप्त करती है (त्वा) उसको (भूतेभ्यः) सब प्राणियों के लिये (यज्ञान्) यज्ञ से (निःसृजामि) संपादन करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (यज्ञान्) (निः) (सृजामि) इन तीन पदों की अनुवृत्ति है । मनुष्यों को उचित है कि पढ़ना पढ़ाना आदि से इसप्रकार लक्षण युक्त वाणी प्राप्त कर इसे सब मनुष्यों को पढ़ाकर सदा आनन्द में रहें ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसीत्यस्य गोतमश्चापिः । यज्ञोदेवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरयं यज्ञः कीदृश इत्युपादिश्यते ॥

फिर यह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीन्द्रं ह ध्रुवक्षिद-
स्यन्तरिक्षन्द्रं हाच्युतक्षिदसि दि-
वन्द्रं हाग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । द्रं ह । ध्रुवक्षिदिति
ध्रुवक्षित् । असि । अन्तरिक्षम् । द्रं ह । अच्युत-
क्षिदित्यच्युतक्षित् । असि । दिवम् । द्रं ह ।
अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः--(ध्रुवः) निश्चलः (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(पृथिवीम्) भूमिं तन्स्थं पदार्थसमूहं वा (द्रं ह) वर्षय । (ध्रुवक्षित्) यो
ध्रुवाणि सुखानि शास्त्राणि वा क्षिपति निवासयति सः (असि) अस्ति ।
(अन्तरिक्षम्) आकाशस्थं पदार्थसमूहं (द्रं ह) वर्षय । (अच्युतक्षित्)
योऽच्युतावाशरहितान्यदार्थान् क्षिपति निवासयति सः असि अस्ति । (दिवम्)

विद्यादिप्रकाशम् (दृष्टं) वर्धय । (अग्नेः) विद्युदादेः (पुरीषम्) पशू-
नां प्रपूर्तिकरं साधनम् पुरीष्योऽसि पशव्योऽसि । शत० । ६ । ३ । ३ । १८ ।
(असि) अस्ति । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । २ । १४ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! जो यज्ञो ध्रुवोऽस्म्यस्ति पृथिवीं वर्धयति तं त्वं दृष्टं
यो ध्रुवक्षिप्तस्यस्म्यन्तरिक्षमाकाशस्थान्पदार्थान्पोषयति तं त्वं दृष्टं योऽच्युतक्षिप्त-
स्यस्ति दिवं प्रकाशयति तं त्वं दृष्टं योऽग्नेः पुरीषमस्म्यस्ति तं त्वमनुतिष्ठ ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्याक्रियामिदं त्रिलोक्यस्थपदार्थोपपन्नं विद्याक्रियाम-
यं यज्ञमनुष्ठाय सुखयितव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो ! जो यज्ञ (ध्रुवः) निश्चय (पृथिवीम्) भू-
मि को बढ़ाता (अग्नि) है उसको तुम (दृष्टं) बढ़ाओ जो (ध्रुवक्षिप्तं) निश्चय
मुख और शाखों का निवास करने वाला (असि) है वा (अन्तरिक्षम्) आ-
काश में रहने वाले पदार्थों को पुष्ट करता है उसको तुम (दृष्टं) बढ़ाओ जो (अ-
च्युतक्षिप्तं) नाश रहित पदार्थों का निवास करने वाला (असि) है वा (दिवम्)
विद्यादि प्रकाश को प्रकाशित करता है उसको तुम (दृष्टं) बढ़ाओ जो (अग्नेः)
बिजली आदि अग्नि वा (पुरीषम्) पशुओं की पूर्ति करने वाला यज्ञ (असि) है
उसका अनुष्ठान तुम किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों का योग्य है कि विद्या क्रिया में सिद्ध वा त्रिलोकी के
पदार्थों को पुष्ट करने वाले विद्याक्रियामय यज्ञ का अनुष्ठान करके सुखी रहें और सब
को रक्षें ॥ १३ ॥

युञ्जते मन इत्यस्य गीतमश्वापि । सविता देवता ।

इराहाषी जगतीछन्दः । निपातः स्वरः ॥

अथ योगीश्वरगुणोपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में योगी और ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ।

युञ्जते मनऽउत युञ्जते धियो वि-
 आ विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 वि होत्रा दधे वयुनाविदेकऽइन्मही
 देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥१४॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः ।
 विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितऽइति विपश्चितः । वि-
 होत्राः । दधे । वयुनाविदिति वयुनऽवित । एकः । इत् ।
 मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिष्टुतिरिति-
 परिऽस्तुतिः । स्वाहा ॥ १४ ॥

पदार्थः—(युञ्जते) समादधते । मनः) चित्तम् । (उत) अपि
 (युञ्जते) स्थिराः कुर्वते । (धियः) बुद्ध्याः कर्माणि वा । (विप्राः) मेधावि-
 नः । विपश्चिति मेधाविनामसु पठितम् । नियं० ३ । १५ । (विप्रस्य) अनन्तप्र-
 ज्ञाकर्मणां जगदीश्वरस्य (बृहतः) व्यापकस्य वा । (विपश्चितः) अनन्तवि-
 श्वस्य परमाविदुषो वा । (वि) विविधार्थे । (होत्राः) ये जुहुत्याददानै वा ते (द-
 धे) धरे वृणोमि कथयामि वा । (वयुनावित्) यो वयुनानि प्रशस्तानि कर्मा-
 णि वेत्ति यः । वयुनमिति प्रशस्त्रनामसु पठितम् । नियं० ३ । ८ । अत्रान्ये-
 षामपि दृश्यत इति दीर्घः । (एकः) अमहायः । (इत्) एव । (मही) महती

(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सकलोत्पादकस्य (परिप्लुतिः) परि-
तःसर्वतस्तूयते यथा सा (स्वाहा) सत्यां वाचम् । अयं मन्त्रः । शत० । १ ।
४ । २ । ११ । १२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— यथा विहोत्रा विप्राः सन्ति ते या बृहतो विप्रस्य विप-
श्चितः सवितुर्देवस्य यस्य महेश्वरस्य मही परिप्लुतिस्वरूपा स्वाहास्ति तां विज्ञा-
यैवस्मिन्निदेव मनो युञ्जत इतापि धियो युञ्जते तथैवैतां विदित्वास्मिन्वयुना-
विदेकांशं मनो युञ्जं धियं च ॥ १४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमानङ्कारः । परमेश्वरएव मनो धियश्च समाधाय
विदुषां संगेन त्रियांशाप्यान्वयस्य एवंपरोपदंष्टव्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— जैसे जो (विहोत्रा) देने लेने वाले (विप्राः) बुद्धिमान् लुम-
प्य है वे जिन बृहत् । सब से बड़े (विप्रस्य) अनन्त ज्ञान कर्म युक्त (विपश्चितः)
सब विद्या सहित (सवितुः) सकल जगत् के उत्पादक (देवस्य) सब के प्रकाश करने
वाले महेश्वर की (मही) बड़ी (परिप्लुतिः) सब प्रकार की स्तुति रूप (स्वाहा)
सत्यवाणी को जान उस में (मन) मन को (युञ्जते) युक्त करते हैं (उन) ऊँ ।
(धियः) बुद्धियों को भी युञ्जते । स्थिर करते है वेन (वयुनावित्) उत्तम कर्मों
को जाननेवाला (एक) महाय गहन में उसको ज्ञान उसमें अपना मन और बुद्धि को
(विदधे) मद्रा निश्चल विधान कर रखता है ॥ १४ ॥

भावार्थ— इस मन्त्र में वाचक उपोपमानङ्कार है। मनुष्यों को उचित है कि
परमेश्वर में ही मन बुद्धि को युक्त कर विद्वानों के संग में विद्या को पा मुखी हो अन्य
मनुष्यों को भी इसी प्रकार आनन्दित करें ॥ १४ ॥

इदंविष्णुरित्यस्य मेधातिथिश्चापि ॥ विष्णुर्देवता ।

भुरिगार्गी गायत्रीह्रन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ॥

इदम्विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥

समूढमस्य पांशुसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे ।

पदम् । समूढमिति सम्पूढम् । अस्य । पांशुसुरे ।

स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः— (इदम्) पश्यन्नापत्यत्तं जगत् (विष्णुः) यां वेवेष्टि
व्याप्नोति चराचरं जगत्स जगदीश्वरः (वि) विविधार्थे (चक्रमे) क्रान्तवान्
नित्तमवान् क्राम्यति क्रमिष्यति वा अत्रमामान्येऽर्थे लिट् (त्रेधा) त्रिप्रकारम्
(नि) नितगम (दधे) दितवान् दद्यात् आस्यति वा (पदम्) पद्यते
गम्यते यत्न अत्र पश्ये कविशानमिति कः प्रत्ययः (सम्पूढम्) सम्पगृह्यते अनुमीयते
शब्द्यते यत्न (अस्य) त्रिविधस्य जगतः (पांशुसुरे) पांशवो रेणवो रक्षांसि
रमन्ते यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्मिन् (स्वाहा) मुहुतं मुहोतीत्यर्थे इमं मन्त्रं यास्कयनि-
रेवं व्याख्यातवान् ॥ यदिदं किंच विक्रमे विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावात्
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्येति शाकपूणिः समारोहस्य विष्णुपदे गयीश्वरसीर्षोर्मावा-
य समूढमस्य पांशुसुरेऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वापमार्थस्यात्समूढमस्य
पांशु इव पदं न दृश्यत इति पामिवः पादः गूथं इति वा पक्षाः शरत् इति

वः पार्देः सूर्यन्त इति वा पद्माः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । निम्न०
१२ । १६ । अयं मन्त्रः १ । ४ । ३ । १३ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः--यो विष्णुर्जगदीश्वरो यन्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं जगद्देतेन त-
त्सर्वं विचक्रमे रचितवान् । त्रेधा निदधे निदधान्यस्य त्रिविधस्य जगतः परमा
एवादिरूपं स्वाहा सुहृन् समृद्धमदृश्यं पदं पांसुरन्तरिक्षे निहितवानस्ति स सर्वैः
सुसेवनीयः ॥ १५ ॥

भावार्थः--परमेश्वरेण यन्प्रथमं प्रकाशवत्सूर्यादिद्वितीयप्रकाशवत्पृथि-
व्यादि प्रसिद्धं जगद्विचित्रमस्ति यच्च तृतीयं परमाण्वाद्यदृश्यं सर्वमेतत्कारणावय-
वरचयित्वाऽन्तरिक्षे स्थापितं तत्रैषाद्यादि पृथिव्यामग्न्यादिकं सूर्ये परमाण्वा-
दिकमाकाशे निहितं सर्वमेतन्प्राणानां शिगसि स्थापितवानस्ति । सार्हपा गया-
स्तत्र प्राणा वै गयास्तन्प्राणास्तत्रे तद्यद्गायात्रि तद्गायत्रीनाम् ॥ शत० १४ ।
७ । १ । ६-७ । अनेन गयशब्देन प्राणानां ग्रहणम् ॥ अत्र महीधरः प्रभुक्ति
विविक्तभावतारं कुर्वन्त्यादि तद्गुह्यं मज्जनैर्बोधयम् ॥ १५ ॥

पदार्थः-- (विष्णुः) जो सब जगत् में व्यापक जगदीश्वर जो कुछ यह
जगत् है उसको (विचक्रमे) रचना हुआ । (इदम्) इस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष जगत्
को (त्रेधा) तीन प्रकार का धारण करता है । (अस्य) इस प्रकाशवान् प्रकाश-
रहित और अदृश्य तीन प्रकारके परमाणु आदि रूप (स्वाहा) अच्छे प्रकार देखने
और दिखलाने योग्य जगत् का ग्रहण करता हुआ । (इदम्) इस (समृद्धम्) अच्छे
प्रकार विचार करके कथन करने योग्य अदृश्य जगत् को (पांसुरे) अन्तरिक्ष में स्था-
पित करता है वही सब मनुष्यों को उत्तम राति से सेवने योग्य है ॥ १५ ॥

भावार्थः-- परमेश्वर ने जिस प्रथम प्रकाश वाले सूर्यादि, दूसरा प्रकाशरहित
पृथिवी आदि और जो तीसरा परमाणु आदि अदृश्य जगत् है उस सबको कारण से
रचकर अन्तरिक्ष में स्थापन किया है उनमें से ओषधि आदि पृथिवी में प्रकाश आदि

सूर्य लोक में और परमाणु आदि आकाश और इस सब जगत् को प्राणों के शिर में स्थापित किया है इस लिये हुए शतपथ के प्रमाण से गद्य शब्द से प्राणों का ग्रहण किया है इस में महर्षि जो करता है त्रिविक्रम अर्थात् वामनवतार को धारण करके जगत् को रचा है यह उसका कहना सर्वथा मिथ्या है ॥ १५ ॥

इरावतीत्यस्य वसिष्ठश्चापिः । विष्णुर्देवता स्वगढार्थी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरसूर्यगुणा उपदिश्यन्ते ।

अगले मन्त्र में ईश्वर और सूर्य के गुणों का उपदेश किया है ॥

इरावती धेनुमती हि भूतसूय-
वसिनी मनवे दशस्या । व्यस्कन्ना
रोदसी विष्णवे ते दाधर्था पृथिवीम-
भितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

इरावतीऽइतिरावती । धेनुमतीऽइति धेनुमती ।
हि । भूतम् । सूयवसिनी । सूयवसिनी इति सूयवसिनी ।
मनवे । दशस्या । वि । व्यस्कन्नाः । रोदसी इति रोद-
सी । विष्णो इति विष्णो । एते इत्येत । दाधर्था ।
पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । स्वाहा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इरावती) इराः प्रशस्तान्यभ्यानि विद्यन्ते यस्यां सा । अत्र प्रशंसार्थे मतुप् । इरेत्यभ्यानामसु पठितम् । निध० ॥ २ ॥ ७१ (धेनुमती) प्रशस्ता बहवो धेनवो वाचः पशवो वा सन्न्यस्यां सा । अत्र प्रशंसार्थे भूम्यर्थे च मतुप् (हि) किल (भूतम्) उत्पन्नं सर्वं जगत् (मूयवासिनी) बहूनि शोभनानि मिश्रितान्य-
मिश्रितानि वस्तूनि विद्यन्ते यस्यां सा (मनवे) मन्यन्ते येन ज्ञानेन तस्मै बांधाय (दशस्या) दशाडवाचरानि तस्मै । अत्र बाहुलकादमुन् स च कित् तत आचारे क्यञ्च । (वि) विशेषार्थे (व्यस्कभ्नाः) प्रतिबध्नामि प्रतिबध्नाति वा (रोदसी) प्रकाशपृथिवीलोकसमूहौ (विष्णोः) सर्वव्यापिन् जगदीश्वर व्यापनशीलः प्राणो वा (एने) विद्वांसः (दाधर्थ) धरामि धरति वा । दाधर्त्ति० अ० ७ । ४ । ६० अननायं यद्वस्तुगन्तो निपातितः (पृथिवीम्) भूमिमन्तरिक्षं वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् निध० १ । ३ । (अभितः) सर्वतः (मयूस्त्रैः) ज्ञान-
प्रकाशादिगुणै रश्मिभिर्वा । मयूस्त्रा इति रश्मिनामसु पठितम् । निध० १ । ८ । (स्वाहा) वेदवाणीं चतुरिन्द्रियं वा । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ । १४ व्याख्यानः ॥ १६ ॥

अन्वयः—इ विष्णो जगदीश्वर यस्त्वं येरावती धेनुमती मूयवासिनी भूमि स्वाहा हि किल वाणी भूतपुत्पन्नं सकलं जगच्च मयूस्त्रैरभितो दाधर्थ धरसि रोदसी व्यस्कभ्नाः प्रतिबध्नासि तस्मै दशस्याय मनवे वयमेने च सर्वं जगज्जि-
वेदयामो निवेदयन्तीत्येकः । यो विष्णुः प्राणो येरावती धेनुमती मूयवासिनी भूमि-
वर्गवास्ति तां पृथिवीं स्वाहा वागिन्द्रियं च मयूस्त्रैरभितो दाधर्थ धरति रोदसी व्यस्कभ्नाः प्रतिबध्नासि तस्मै दशस्याय मनवे प्राणाय भूतं हि किलोत्पन्नं सर्वं कार्यं जगत्प्रकाशितुं समर्थं प्राणं सर्वे विजानीतेति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । यथा सूर्यः स्वकिरणैः स्वकान्तिभिः सर्वं भूत्यादिकं जगत्संस्तभ्याकृष्य धरति तथैव परमेश्वरः प्राणो वा स्वसामर्थ्येन सर्वं प्राणादिकं जगद्राचित्वा संधार्य व्यवस्थापयति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (विष्णो) सर्वव्यापी जगद् ईश्वर जो आप जिस (इरावती) उत्तम अन्न युक्त (धेनुमती) प्रशंसनीय बहुत वाणी युक्त प्रजा वा पशुयुक्त (मूय-वसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित वस्तुओं से सहित भूमि वा वाणी (पृथिवीम्) भूमि (हि) निश्चय करके (स्वाहा) वेद वाणी वा (भूतम्) उत्पन्न हुए सब जगत् को (मयूखैः) ज्ञाननकाशकादि गुणों से (अभिनः) सब ओर से (दार्धर्ष्य) धारण और (रोदसी) प्रकाश वा पृथिवी लोक का (व्यस्कम्भः) सम्यक् तन्मन करते हो उन (मनवे) विज्ञान युक्त (दशम्या) दशन अर्थात् दानों के बीच में स्थित जिह्वा के समान आचरण करने वाले आप के लिये (एने) ये हम लोग सब जगत् को निवेदन करने हैं ॥ १ ॥ जो (विष्णो) व्यापनशालि प्राण जो (इरावती) उत्तम अन्नयुक्त (धेनुमती) पशु सहित (मूयधामिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित पदार्थ वाली भूमि वा वाणी है उस (पृथिवाम्) भूमि (स्वाहा) वा इन्द्रिय को (मयूखैः) किरणों अपने बल आदि (अभिनः) सब प्रकार (दार्धर्ष्य) धारण करता वा (रोदसी) प्रकाश भूमि को (व्यस्कम्भः) तन्मन करता है उस (दशम्या) दशन और दान्त के समान आचरण करने वा (मनवे) विज्ञापन युक्त सूर्य के लिये (भूतं हि) निश्चय करके सब जगत् को करने के लिये इन्द्र ने दिया है ऐसा (एने) ये सब हम लोग जानते हैं ॥ ५ ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचः । जैसे सूर्य अपनी किरणों से सब भूमि आदि जगत् को प्रकाश आकर्षण और विभाग करके धारण करता है वैसे ही परमेश्वर और प्राण ने अपने सामर्थ्य से सब सूर्य आदि जगत् को धारण करके अच्छे प्रकार स्थापन किया है ॥ १६ ॥

देवश्रुताचित्यस्य वशिष्ठश्चापिः । विष्णुर्देवता ।

स्वराट् प्राणो विष्टु वन्दः । धैर्यः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशाचित्युपदिश्यते ॥

किर वे प्राण और अपान कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले

मंत्र में किया है ॥

दे॒व॒श्रु॒तौ॑ दे॒वे॒ष्वा॒घो॑ष॒त्प्र॒ाची॑ प्रे॒त-
म॒ध्व॒र॒ङ्क॒ल्प॒य॒न्ती॑ऽऊ॒र्ध्वं॑ य॒ज्ञ॒न॒य॒त्-
स्मा जिह्व॑र॒तम् । स्वं गो॒ष्ठ॒मव॑द॒तन्दे॒-
वी दु॒र्य॑ऽआ॒यु॒र्मा नि॒व॒दि॒ष्ट॒म्प्र॒जा॒स्मा
नि॒व॒दि॒ष्ट॒म॒त्रं रमे॒थां वर्ष्म॑न्पृथि॒-
व्याः ॥ १७ ॥

दे॒व॒श्रु॒तौ॑ वि॒ति॒दे॒व॒श्रु॒तौ । दे॒वे॒षु । आ । घो॒ष॒त्प्र॒म ।
प्रा॒ची॑ऽइति॒प्रा॒ची॑ । प्र । इ॒त्प्र॒म । अ॒ध्व॒र॒म् । क॒ल्प॒य॒न्ती॑ ।
ऽइति॒क॒ल्प॒य॒न्ती॑ । ऊ॒र्ध्व॒म् । य॒ज्ञ॒म् । न॒य॒त्प्र॒म ।
जिह्व॑र॒तम् । स्व॒म् । गो॒ष्ठ॒म् । गो॒ष्ठ॒मि॒ति॒गो॑ऽस्थ॒म् । आ ।
व॒द॒त्प्र॒म । दे॒वो॑ऽइति॒दे॒वी । दु॒र्यो॑ऽइति॒दु॒र्य॑ । आ॒युः । मा ।
निः । व॒दि॒ष्ट॒म् । प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒जा॒म् । मा । निः । व॒दि॒ष्ट॒-
म् । अ॒त्र । र॒मे॒थाम् । वर्ष्म॑न् । पृथि॒व्याः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(देवश्रुतौ) यथा दिव्यविद्याश्रुतौ विद्वांसौ (देवेषु) विद्वत्सु दिव्यगुणेषु वा प्रसिद्धौ (आ) समंतात् (घोषतम्) घोषं कुर्वन्तौ स्तः (प्राची) प्रकृष्टपञ्चति याभ्यां ते रोदसीः । अत्र सर्वत्र सुपांसुलुगिति प्रथमादिवचनस्य लुक् (प्र) प्रकृष्टार्थे (इतम्) प्रार्थौ भवतः । (अप्वरम्) अहिंसनीयम् (कल्पयन्ती) समर्थयन्ती (ऊर्ध्वम्) उन्कृष्टगुणम् (यज्ञम्) विज्ञानशिल्पसंगमनीयम् (नयतम्) संप्राप्तुम् । (मा) निषेधे (तिह्वरतम्) कुटिलौ भवतम् । (स्वम्) स्वकीयम् (गोष्ठम्) गवां स्थानम् अत्र यत्रार्थे कविधानामिति कः (आ) समंतात् (वदतम्) उपदिशतः । (देवी) दिव्यगुणसंपत्ते (दुर्ये) गृहरूपे (आयुः) जीवने नक्षिमिते वा (मा) निषेधे (निः) नितराम् (वादिष्टम्) वदतम् । (प्रजां) उत्पत्तां सृष्टिम् (मा) निषेधे (निः) नितराम् (वादिष्टम्) वदतम् । (अत्र) अस्मिन् जगति (रमेथाम्) (वरमेन) सुखवृष्टियुक्ते (पृथिव्याः) अन्तर्गित्तस्य मध्ये । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ । १३-२० । वयःस्तयातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा यौ देवेषु देवश्रुतौ घोषतं व्यक्तं शब्दं कुरुते ये प्राची कल्पयन्त्यूर्ध्वं यज्ञमेतो नयन्ते च रोदसी यथा माजिह्वरते कुटिले न भवेतां तथा कुरुते ये देवी दुर्येस्व गोष्ठं समंतानुप्राप्तुम् आभ्यां कस्याप्यायुर्मौ निर्वदिष्टं प्रजां मा निर्वदिष्टम् विनष्टास्मा कुरुते पृथिव्यामन्तर्गित्तस्य च मध्ये वर्मणि जगति रमेथां तथानुतिष्ठत ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्रवाच० मनुष्ययोर्वज्रगदन्तरित्तस्य मध्ये वर्तते तावदा सर्वेण बहूनि सुखानि संपादनीयानि ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या तुम ज्ञेयं ज्ञौ (देवेषु) विद्वान् वा दिव्यगुणौ मे

(देवश्रुतौ) विद्वानों से श्रवण क्रिये हुए प्राण अपान वायु (घोषतम्) व्यक्तशब्द करें और जो (प्राचां) प्राप्त करने वा (कल्पयन्ती) सामर्थ्य वाली प्रकाश भूमि (उर्ध्वम्) उत्तम गुण युक्त (यजम्) विज्ञान वा शिल्पमय यज्ञ को (प्रेतम्) जनाते रहें (नयतम्) प्राप्त करें (मा जिह्मन्) कुटिल गतिवाले न हों जो (देवी) दिव्यगुण-सम्पन्न (दुयें) गृहस्थ (स्वम्) अपने (गोष्ठम्) किम्ब और अवयवों के स्थान के (आवदनम्) उपदेश निमित्तक हों आयु) आयु को (मा निर्वादिष्टम्) नष्ट न करें (प्रज्ञाम्) उपज्ञ लुटे सृष्टि को (मा निर्वादिष्टम्) न नष्ट करें और वे (धृतिव्या) आकाश के मध्य (अत्र) उस (वर्गम्) सुख में मेषन युक्त जगत में (रमेधाम्) रमण करें तथा किया करें ॥ १७ ॥

भावार्थः— मनुष्यों के जितने जगत् अन्तर्गत में वर्तता है उनमें से बहुत से उत्तम सुखों का संपादन करना चाहिये ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पा-

स्वगाढार्णविन्दुषु छन्दः । धैर्यतःस्वरः ॥

अथ व्यापकेश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में व्यापक ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पा-
तिथिवानि विममे रजांश्नुसि ॥ योऽअ-
स्कभाष्टदुत्तरं शुसधस्थं विचक्रमण-
स्त्रे धोरुगायो विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

विष्णोः । तु । क्रम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः ।
 पार्थिवानि । विममऽइतिविऽममे । रजाश्चसि । यः ।
 अस्कंभायत । उत्तम्विद्युत्संक्रमम् । मधस्थमिति सध
 स्थम् । विचक्रमाणऽइतिविऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरु-
 गायऽइत्युरुऽगाय । विष्णवे । त्वा ॥ १८ ॥

पदार्थः- (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य । तु शीघ्रम् । क्रम्)
 सुवस्वरूपम् । वीर्याणि) पलाकमथृक्तां कर्माणि । प्र) प्रकृतार्थे (वोचम्)
 कथयेयम् । यः) अनन्तपराक्रमः । पार्थिवानि) पृथिव्या विस्तरा अनन्तित्त
 विदितानि वा । अत्र तत्र विदितमिति च । अ० ० । १ । ४३ अनेनाश्रयः (वि-
 ममे) विविधतया विममे । रजाणि । लोकात् लोका रजाऽप्युत्पन्ने । निरु० ४ ।
 १६ । । यः) सर्वाश्रयः । अस्कंभायत) प्रतिबध्नाति । उत्तमम् । अन्तारवयम्
 (मधस्थम्) यन्मह तिष्ठति तत्कारणं तन्ममृश । विचक्रमाण) यथायोग्य प्र-
 गटवनाय कारणपादान प्रक्षिपत नियोजयत । त्रेधा) त्रिःप्रकाराणि । उरुगाय)
 यो बहुनर्धनवेदद्वारा गायन्त्युपदिशति सः । विष्णवे) व्यापनशीलाय यज्ञाय
 (त्वा) त्वाम् । अये मन्त्रः शत० ३ । ४ । ३ । २१ । व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः- हे मनुष्या एयं यो विचक्रमाण उरुगायो विष्णुर्जगदीश्वरः
 पार्थिवानि रजाणि त्रेधा विममे य उत्तममधस्थमस्कंभायत्प्रतिबध्नाति यो विष्णवे
 उपासनादियज्ञायाश्रीयते यस्य विष्णोर्वीर्याणि विद्वांसो वर्तन्ति ये सर्वे मंत्रयन्ते
 के सुस्वरूपं देवमहं प्रवोचं नृ शीघ्रमाश्रये ॥ १८ ॥

भावार्थः- सर्वमनुष्यैर्धेनव रोगश्चरेण पृथिवीसूर्यचसरेणभे-

देन त्रिविधं जनद्रचिन्वा ध्रियंत संप्रवासाननीयः ॥ १८ ॥

पदार्थः -- हे मनुष्यो तू (यः) जो (विचक्रमाणः) जगत् रचने के लिये कारण के अंशों को युक्त करता हुआ (उद्गातृ) बहुत अर्थों को वेद द्वारा उपदेश करने वाला जगदीश्वर (पार्थिवानि) पृथिवी के विकार अर्थात् पृथिवी के गुणों से उत्पन्न होने वाले वा अन्तर्हित में विदित (ज्ञेया) तीन प्रकार के (रजांसि) लोकों को (विममे) अनेक प्रकार से रचता है जो (उत्तमम्) पिछले अवयवों के (मधस्थम्) साथ रहने वाले कारण को (अम्बुभायत) गोक रग्वता है (यः) जो (विष्णवे) उपासनादि यज्ञ के लिये आश्रय किया जाता है उस (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के (वीर्याणि) पराक्रम युक्त कर्मों का (प्रवाचम्) कथन करे और हे परमेश्वर (नु) शीघ्र ही (कम) सुखस्वरूप (त्वा) आप का आश्रय करना है ॥ १८ ॥

भावार्थः - सब मनुष्यों को त्रिम परमेश्वर ने पृथिवी सूर्य और त्रमरेणु आदि भेद से तीन प्रकार के जगत् को रचकर धारण किया है उसी की उपासना करनी चाहिये ॥ १८ ॥

दिवो वेत्यम्योतभ्योदीर्घेनमा अपिः । विष्णुर्देवता ।

निर्दुर्दार्षी जगतील्लन्दः निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

किर यह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ।

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या
महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् ॥ उभा
हि हस्ता वसु'नापणस्वाप्रयच्छ दक्षिणा-
दोत सुव्याद्विष्ण'वे त्वा ॥ १९ ॥

दिवः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उत । वा । प-
 थिव्याः । महः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उगोः ।
 अन्तरिक्षात् । उभा । हि । हस्ता । वसुना । पूणस्व ।
 आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् ।
 विष्णवे । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः— (दिवः) समिद्धा विद्युर्वा (वा) पक्षान्तरे (विष्णवे)
 वेवेष्टि व्याप्नोति चगचं जगत् तन्मंत्रद्वौ (उत) अपि (वा) पक्षान्तरे
 (पृथिव्याः) भूमिप्रकाशान् (महः) महत्तन्वात् (वा) पक्षान्तरे (वि-
 ष्णो) सर्वान्तःपरिवृ (उगोः) बहोरन्तान् (अन्तरिक्षात्) आकाशान्
 (उभा) द्वौ (हि) खनु (हस्ता) वस्तुसंख्या वाद् वा अत्रोभयत्र सुखामि-
 त्यकारादेशः (वसुना) द्रव्येण सह (पूणस्व) पूर्णोद्दि प्रीत्य वा (आ)
 समन्तात् (प्र) प्रकृत्यर्थे (यच्छ) दक्षि (दक्षिणात्) दक्षिणपार्श्वान्
 (आ) अभितः (उत) च (सव्यात्) वामपार्श्वान् (विष्णवे) यज्ञाय
 (त्वा) त्वाम् अयं मन्त्रः । शत० ३।३।३० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे विष्णो त्वं कृपयाऽस्मान् दिवः समिद्धान्नेर्विद्युतो वा
 वसुना पूणस्व सुखानि प्रयच्छ उतापि पृथिव्या प्रकाशानुत्पन्नेभ्यः पदार्थेभ्यो
 महत्तन्वाद्याव्यक्तानुरोमन्तरिक्षाद्वा वसुना यां पूणस्व हे विष्णो त्वं दक्षिणा-
 त् उत च सव्यात् सुखानि प्रयच्छ तं त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय वयमर्चयेम ॥ १० ॥

भावार्थः—येन व्यापकेनेश्वरेण महत्तन्त्रमूर्त्यभूम्यन्तर्गित्वावाग्निजलादीन पदार्थान् तत्रस्थानन्याश्चापध्यादीन् मनुष्यादीश्च रचित्वा धृत्वा सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः सुखानि धीयन्ते तस्यैवोपासना सर्वैः कार्यानि ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (विष्णो) सर्वव्यापी परमेश्वर ! आप कृपा करके हम लोगों को (दिव्यः) प्रसिद्ध वा बिजली रूप अग्नि से (यमुना) द्रव्य के साथ (आपृणम्ब) मुखों में पूर्ण कीजिये और (पृथिव्याः) भूमि से उत्पन्न हुए पदार्थ (उत) भी (वा) अथवा (महः) महत्त्व अव्यक्त और (उत) भी (उरोः) बहुत (अन्तर्हितान) अन्तर्हित से द्रव्य के साथ मुखों को (हि) निश्चय करके पूर्ण कीजिये (विष्णो) सब में प्रविष्ट ईश्वर आप (दक्षिणान्) दक्षिण (उत) और (सन्धान्) वाम पार्श्व में मुखों को दीजिये (वा) उम आप को (विष्णवे) योग विज्ञान यज्ञ के लिये पूजन करते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि जिस व्यापक परमेश्वर ने महत्तन्त्र मूर्त्य भूमि अन्तर्गत वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा उन में रहने वाले ओषधी आदि वा मनुष्यादिकों को रच धारण कर सब प्राणियों के लिये मुखों को धारण करना है उसी की उपासना करें ॥ १९ ॥

प्रतद्विष्णुस्त्वित्यर्थोऽनयोदीयेतमा ऋषिः ॥ विराटुर्देवता ।

विराडापी । त्रिष्टुप्छन्दः । ध्रुवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है हम विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्य्येण मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु त्रि-
षु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि
विश्ववा ॥ २० ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भी-
मः । कुचरः । गिरिष्ठाः । गिरिस्थाऽइतिगिरिऽस्थाः । य-
स्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणोऽप्यिति विक्रमणेषु । अ-
धिक्षियन्तीत्याधिक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकृत्यर्थे (तत्) तस्मान् (विष्णुः) व्यापकेश्वरः (स्त-
वते) स्तौत्युपादिशति । अत्र बहुल छन्दसामि शशो इत्यलुरु (वीर्येण) पराक्र-
मेण (मृगः) योमात्स्यन्विचरति वधाय जीवानिति इश्वरपक्षे तु मार्ष्टि व्यवस्था-
पनाय जीवानिति (न) इव । भीमः) विष्मयति जीवाभस्मादेति व्याघ्रः भी-
मादयोपादानइति निपातनान् (कुचरः) यः कुम्भित मार्णवधे चरति (गिरिष्ठाः)
गिरौ तिष्ठन्तीनि । क्विन्नोऽयं परांग (यस्य) (उरुषु) बहुषु (त्रिषु) त्रि-
विधेषु जगन्मु (विक्रमणेषु) विविधक्रमेषु (अधिक्षियन्ति) निवसन्ति (भुव-
नानि) लोकजानानि (विश्वा) सर्वाणि । अयं मन्त्रः । श्रु० ३ । ४ । ३ ।
२३ व्याख्यानः ॥ २० ॥

अन्वयः—यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वानि भुवनान्यधिक्षियन्ति
यश्चामौ विष्णुर्वीर्येण भीमः कुचगे गिरिष्ठा मृगो न मिहइव विचरन्नुपादिशति
(तत्) तस्मान् स नैव कदापि विस्मरणीयः ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा मिह स्वपराक्रमेण यथेष्टं विक्रमेन
तथैव जगदीश्वरः खलु पराक्रमेण सर्वान् लोकान् नियच्छति ॥ २० ॥

पदार्थः—(यस्य) जिसके (उरुषु) अत्यन्त (त्रिषु) (त्रिविक्रमणेषु) विविध प्रकार के क्रमों में (विश्वा) सब (भुवनानि) लोक (अधिष्ठित्यन्ति) निवास करते हैं और (वीर्येण) अपने पराक्रम से (भीमः) भय करने वाले (कुचरः) निम्निदं प्राणिबन्ध को करने और (गिरिष्ठाः) पर्वत में रहने वाले (मृगः) भिह के (न) समान पार्ष्णियों को स्वात्त दुःख देना हुआ (प्रमत्तवने) उपदेश करना है (न त्) हम से उसको कर्म न भुलना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—हम मन्त्र में उपमानकार है । जैसे भिह अपने पराक्रम से अपनी इच्छा के समान अन्य पशुओं का नियम करता फिरता है वैसे जगदीश्वर अपने पराक्रम से सब लोकों का नियम करता है ॥ २० ॥

विष्णोरराटमिन्मर्यातस्थो दीर्घतमा ऋषिः । विष्णोर्देवता ।

भूगर्गापी पङ्क्तिःस्तन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कथं भूत इत्युपादिश्यते ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मन्त्र में किया है ॥

विष्णोर्राटमसि विष्णोः षनपत्रे
स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽ-
सि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ २१ ॥

विष्णोः । राटम । असि । विष्णोः । श्रपत्रेऽइति-
श्रपत्रे । स्थः । विष्णोः । स्यूः । असि । विष्णोः । ध्रु-
वः । असि । वैष्णवम । असि । विष्णवे । त्वा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य सकाशात् (रगादम्) परिभाषित जगत् (अस्ति) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यन्ययः (विष्णोः) सर्वत्राभिप्रविष्टस्य (शनपत्रे) शुद्धे इव । अत्र णाशौचइत्यस्य वर्णव्यत्ययेन सस्य शः (स्यः) तिष्ठतः (विष्णोः) सर्वमुखविध्याप्तात् (स्युः) यः सीव्यति सः (अस्ति) अस्ति (विष्णोः) सर्वजगन्पालकात् (ध्रुवः) निश्चलः (अस्ति) अस्ति । (वैष्णवम्) यद् विष्णोर्गज्जस्पेदं साधनं साधकं वा तत् (अस्ति) अस्ति (विष्णवे) यज्ञाय (न्वा) न्वाम् । अयं मन्त्रः । शन० ३ । ४ । ३ । २४ । २० । व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—यदिदं विविध जगदस्यस्ति तद्विष्णोर्गादस्यस्ति विष्णोः सकाशादुत्पद्य वर्तन इति यावत् । विष्णोः स्युःस्यस्ति सर्व जगद्वैष्णवस्यस्ति यस्य विष्णोर्जगति द्वैष्णवे इव जडचेतनसमूहौ स्यः— वर्तनेन सर्वजगदुत्पादकं जगदीश्वरं न्वां विष्णवे यज्ञानुष्ठनाय वयमाश्रयामः ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वस्यास्य जगतः परमेश्वरगत् रचको धारका व्यापक इष्टदेवोऽस्तीति विज्ञाय सर्वकामसिद्धिः संपादनीया ॥ २१ ॥

पदार्थः—जो यह अनेक प्रकार का जगत् है वह (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के प्रकाश से (रगादम्) उत्पन्न होकर प्रकाशित है (विष्णोः) सर्व मुख प्राप्त करने वाले ईश्वर से (स्युः) विस्तृत (अस्ति) है । सब जगत् (वैष्णवम्) यज्ञ का साधन (अस्ति) है और (विष्णोः) सब में प्रवेश करने वाले जिस ईश्वर के (शनपत्रे) जड़ चेतन के समान दो प्रकार का शुद्ध जगत् है उस सब जगत् के उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर ! हम लोग (न्वा) आप को (विष्णवे) यज्ञ का अनुष्ठान करने के लिये आश्रय करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस सब जगत् का परमेश्वर ही रचने और धारण करने वाला व्यापक इष्ट देव है ऐसा जान कर सब कामनाओं की सिद्धि करें ॥ २१ ॥

देवस्यन्वेत्यर्थात्तथो दीर्घापाञ्चभिः । यज्ञोदेवता । पूर्वार्द्धस्य साम्नी
पङ्क्तिरुच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ आदद् इत्युत्तमस्य धुरिगार्षी
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरयं यज्ञः किमर्थं कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

किं यह यज्ञ किं पशुपते कर्त्तव्यं चाहिये इमंविषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
ब्राह्मभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ आददे-
नार्यसीदमहश्चरत्संघीवाअपि कृन्ता-
मि । बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय
वाचं वद ॥ २२ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽश्विनो-
नोः । ब्राह्मभ्यामितिवृहत्स्याम् । पूष्णाः । हस्ताभ्या-
मितिवृहत्स्याम् । आददे । नार्य । असि । इदम् ।
अहम् । रत्नसाम् । घीवाः । अपि । कृन्तामि । बृहन् ।
असि । बृहद्रवाऽइतिबृहत्स्यवाः । बृहतीम् । इन्द्राय ।
वाचम् । वद ॥ २२ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्यानन्दप्रदेश्वरस्य (त्वा) तम्
 (सवितुः) सकलस्य जगत्त्वादकस्य (प्रमवे) यथा सृष्टौ (अश्विनोः)
 प्राणापानयोरध्वर्य्वोर्वी। (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्योभ्याम्। (पूष्णः) पुष्टि-
 कारिकायाः पृथिव्याः पृषोते पृथिवी नामसु पठितम्। निघं० १। १। (हस्ताभ्याम्)
 यथाऽऽनन्दप्रदाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् (आ) समन्तान् (ददे) स्वीकरोमि।
 (नारी) नराणामियं क्रिया (आत्रि) अस्ति वा अत्र सर्वत्र व्यत्ययः।
 (इदम्) प्रत्यक्षं पालकं कर्म (अहम्) (रक्षाम्) दुष्टस्वभावानाम्
 (ग्रीवाः) कण्ठान् (अपि) निश्चये (कृन्तामि) छिन्नामि। (बृहत्)
 वर्धमानो वर्धयन्। (अमि) अस्ति वा (बृहद्वा) यथा बृहच्छब्दवान्।
 (बृहतीम्) महतीम्। (इन्द्राय) परमेश्वर्यमापकाय (वाचम्) वाणीम् (वद)
 उपदिश। अयं मन्त्रः । शत० ३ डा० १ डा० व्याख्यान ॥ २० ॥

अन्वयः— हे मनुष्य ! यथा देवस्य सवितुः प्रमवेऽश्विनोरेथा बाहुभ्यां
 पूष्णोरेथा हस्ताभ्यां ए यज्ञमाददे त्वा तं त्वमपि तथादन्व यथाऽहं नारीं यज्ञ-
 क्रियामिदं यज्ञानुष्ठानं कर्म चाददं तथा त्वमायादन्व यथाऽहं रक्षामां ग्रीवाः
 कृन्तामि तथा त्वमपि कृन्त यथाचादमेनदनुष्ठानेन बृहद्वा बृहन्भवामि तथा
 त्वमपि वद यथाचादमिन्द्राय बृहतीं वाचं वदामि तथा चतं त्वमपि वद ॥ २० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुपोपमालङ्कारः। यथा विद्वद्भिरीश्वरभूषो
 विद्यया पदार्थान् सुखीकृत्य कायेषामुज्ज्वलं सुखानि प्राप्यन्ते तथैव मनुष्यैरिदं-
 मनुष्ठाय सर्वाणि सुखानि प्रापणीयानि ॥ २० ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य ! जेमे मे (देवस्य) सबको प्रकाश करने
 आनन्द देने वा (सवितुः) सकल जगत् को उत्पन्न करने वाले ईश्वर के (प्र-
 मवे) उत्पन्न किये हुए भेमा मे जिस यज्ञको (आददे) ग्रहण करता हूँ

वैसे तू भी (त्वा) उसको ग्रहण कर जैसे मैं (नारी) यज्ञ किया वा (इदम्)
यज्ञ के अनुष्ठान का ग्रहण करता हूँ वैसे तू भी ग्रहण कर जैसे (अहम्) मैं (रत्न-
साम्) दुष्ट स्वभाव वाले शत्रुओं के (ग्रीवाः) शिरों को भी (अपिकृन्तामि)
छेदन करता हूँ वैसे तुम भी छेदन करो । जैसे मैं इस अनुष्ठान से (बृहद्वाः) व
डाई पाया बड़ा होता हूँ वैसे तू भी हो और जैसे मैं (इन्द्राय) परमैश्वर्य की प्राप्ति
के लिये (बृहतीम्) बड़ी (वाचम्) वाणी का उपदेश करता हूँ वैसे तू भी
(वद) कर ॥ २२ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचक लुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर की
सृष्टि में विद्या में पदार्थों की परीक्षा करके कर्तव्यों में उपयोग कर सुखों में प्राप्त करने हैं
वैसे ही सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान कर सब सुखों को पङ्चना चाहिये । २२।

रत्नोदणमित्यर्थात्पञ्चादीर्घनिमाश्रयिः । यज्ञोदेवता । आद्यस्यानुषी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वर । मध्यमस्य स्वराद्ब्राह्मणुपु छन्दः ।

गान्धारः स्वर । यस्मैसबन्धुगित्युत्तरस्य स्वराद्-

ब्राह्मणुपु छन्दः । श्रुपभः स्वरः ॥

सृष्टेर्मनुष्यैः कीदृश उपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

सृष्टि से मनुष्यों को किस प्रकार का उपकार ग्रहण करना चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

रत्नोद्गणं बलगहनं वैष्णवी मिद-
महन्तं बलगमुत्किरामि यस्मे नि-

पृथो यममात्यो निचखाने दमहन्तं
 बलगमुत्किरामि यस्मै समानो यम-
 समानो निचखाने दमहन्तं बलगमु-
 त्किरामि यस्मै सबन्धुर्यमसंबन्धुर्नि-
 चखाने दमहन्तं बलगमुत्किरामि
 यस्मै सजातो यमसजातो निचखानो-
 त्कृत्याङ्किरामि ॥ २३ ॥

रजोहणम् । रजोहनमिति रक्तः ऽहनम् । बलगहन-
 मिति बलऽहनम् । वेङ्गावीम् । इदम् । अहम् । तम् ।
 बलगम् । उत । किमि । यम् । मे । निष्यः । यम् ।
 अमात्यः । निचखानेति निऽचखानं । इदम् । अहम् ।
 तम् । बलगम् । उत । किमि । यम् । मे । समानः
 । यम् । असमानः । निचखानेति निऽचखानं । इदम् ।
 अहम् । तम् । बलगम् । उत । किमि । यम् । मे ।
 सबन्धुरेति मसंबन्धुः । यम् । असंबन्धुरित्यसंबन्धुः ।
 निचखानेति निऽचखानं । इदम् । अहम् । तम् । बल-
 गम् । उत । किमि । यम् । मे । सजातऽइति सऽजातः ।
 यम् । असजातः । निचखानेति निऽचखानं । उत ।
 कृत्याम् । किमि ॥ २३ ॥

पदार्थः— (रत्नोद्घातम्) यथा येन धार्मिकेण पुरुषेण रत्नांसि
हन्यन्ते तथा (बलगहनम्) यथा यो बलानि गाहते तम् अत्र गाह्यातोर्बाहुलका-
दौणादिकः क्युः प्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । (वैष्णवीम्) विष्णोर्व्यापकस्येमां वाच-
म् (इदम्) कर्म (अहम्) कर्मानुष्ठाना (तम्) यज्ञम् (बलगम्)
बलं गच्छन्तम् (उन्) उन्कृष्टम् (किरामि) विजिषामि । (यम्) यज्ञम्
(मे) मम (निचखान) नेशन्ति ममादधने येन यज्ञेन तत्सहितः साधुविद्वान्
अत्र निश्रवातोर्बाहुलकादौणादिकस्तः प्रत्ययस्मृतौ यत् (यम्) यज्ञम्
(अमान्यः) मेधावी खानकः प्रधानभृत्यः । (निचखान) यथा नितरां स्वात-
वान् (इदम्) भृगुर्भविष्यापरीक्षार्थं स्थानं (अहम्) भृगुर्भविष्यावेत्ता (तम्)
कृष्याद्याख्यं यज्ञम् (बलगम्) बलप्रापकम् (उन्) उन्कृष्टे (किरामि) (यम्)
अध्ययनाध्यापनाख्यम् (मे) मम (समानः) सहशः (यम्) पूर्वोक्तम् (अ-
समानः) असहशः (निचखान) यथा नितरां खनति (इदम्) कर्म (अहम्)
अध्यापकोऽध्येता वा (तम्) (बलगम्) आन्मबलप्रापकम् (उन्) उन्कृष्टे
(किरामि) विजिषामि । (यम्) परस्परं पालनहेतुं यज्ञम् (मे) मम (सबन्धुः)
यथा समाना बन्धवो यस्य मित्रस्य सः (यम्) पूर्वोक्तम् (असबन्धुः) यथा
असमाना बन्धवो यस्य सः (निचखान) यथा नितरां स्वातवान् खनति वा
(इदम्) कर्म (अहम्) सर्वसुहृत् (तम्) (बलगम्) राज्यबलप्रापकम् (उन्)
उन्कृष्टे (किरामि) प्रजिषामि । (यम्) उन्कर्षप्रापकम् (मे) मम (सजातः)
यथा सहैव जातः (यम्) उक्तम् (असजातः) यथा यः सह न जातः (नि-
चखान) यथा नित्यं स्वातवान् खनति वा (उन्) उन्कृष्टे (कृत्याम्) करोति
यथा ताम् (किरामि) प्रजिषामि । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ४ । ८—१२
व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन्मनुष्य! यथा कश्चिद्वलगहनं यथा रत्नोद्धारं वैष्णवीं वाच-
मनुष्ठाय यं बलं यज्ञं यथाहमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर यथा कस्यचिन्मे
मम निष्क्योऽमात्यो यं यज्ञमिदं स्थानादि च निचखान तथा तव भृत्यो निखनन्तु ।
यथाऽहं यं बलं यज्ञमुत्किरामि तथा तं त्वमप्युत्किर । यथा मे मम वा समानोऽ
समानश्च यं यज्ञमिदं कर्म च निचखान तथा तवापि, निखनन्तु यथाहं यं बलं
यज्ञमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर यथा मे मम सवन्धुरमवन्धुश्च यं यज्ञमिदं कर्म
च निचखान तथा तवापि चैनं निखनन्तु । यथाऽहं यं बलं यज्ञमुत्किरामि तथा
त्वमप्येतमुत्किर । यथा मे मम सजातोऽसजानश्च यं यज्ञं कृत्यां निचखान तथा
तवाप्येतमेतां च निखनन्तु यथाहमेतन्मर्वमुत्किरामि तथा त्वमप्येतमुत्किर ॥ २३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैरस्यामीश्वरसृष्टौ
धार्मिकविद्वदनुकरणं कार्यं नेतरेषामिति ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जैमे (अहम्) मैं (बलगहनम्) बलों को
बिडोलने और (रत्नोद्धारम्) गन्तव्यों के हनन करने वाले कर्म और (वैष्णवी-
म्) व्यापक ईश्वर की वेदवाणी का अनुष्ठान करके (यं) जिस (बलगम्) बल
प्राप्त करने वाले यज्ञ को (उत्किरामि) उत्कृष्ट पन से प्रेरित अर्थात् इस संसार में
प्रकाशित करना हूं (तम्) उस यज्ञ को वैमेही तू भी (इदम्) इसको प्रकाशित
कर और जैसे (मे) मेरा (निष्क्यः) यज्ञ में कुशल (अमात्यः) मेधावी विद्वान्
मनुष्य (यम्) जिस यज्ञ वा (इदम्) भृगर्भ विद्या की परीक्षा के लिये स्थान को (नि-
चखान) नि मन्देह करता है वैमे (तम्) उसको तेरा भी भृत्य खोदे । जैसे (अहम्) भृगर्भ
विद्या का जानने वाला मैं (यम्) जिस (बलगम्) बल प्राप्त करने वाले खेती आदि यज्ञ वा
(इदम्) स्वननरूपी कर्म को (उत्किरामि) अच्छे प्रकार संपादन करता हूं वैसे (तम्)

उस को तू भी कर, जैसे (मे) मेरा (समानः) सदृश वा असदृश मनुष्य (यम्) जिस कर्म को (निचखान) खनन करता है वैसे तेरा भी खोदे, जैसे (अदृम्) पढ़ने पढ़ाने वाला मैं (यम्) जिस (बलगम्) आत्मबल प्राप्त करने वाले दत्त वा (इदम्) इस पढ़ने पढ़ाने रूपी कर्म को (उत्क्रिगमि) सम्पन्न करता हूँ वैसे (तम्) उसको तू भी कर, जैसा (मे) मेरा (सबन्धुः) तुल्य बन्धु मित्र वा (असबन्धुः) तुल्य बन्धु रहित अमित्र (यम्) जिस पालनरूपी यज्ञ वा इस कर्म को (निचखान) निःसंदेह करता है वैसे उसको तेरा भी कर, जैसे (अदृम्) सब का मित्र मैं (यम्) जिस (बलगम्) राज्य बल प्राप्त करने वाले यज्ञ वा (इदम्) इस कर्म को (उत्क्रिगमि) संपादन करता हूँ वैसे (तम्) उसको तू भी कर, जैसे (मे) मेरा (सजान) साथ उत्पन्न हुआ (असजान) साथ से अलग उत्पन्न हुआ मनुष्य (यम्) जिस यज्ञ वा (कृत्याम्) उत्तम क्रिया को (निचखान) निःसंदेह करता हूँ वैसे तेरा भी इस यज्ञ वा इस क्रिया को निःसंदेह कर । जैसे मैं इस सब कर्म को (उत्क्रिगमि) संपादन करता हूँ वैसे तू भी करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतुषोपमानद्वारा है मनुष्यों को ईश्वर की इस सृष्टि में बिद्वानों का अनुकरण सदा करना और मूर्खों का अनुकरण कभी न करना चाहिये ॥ २३ ॥

स्वराडसि सूर्यान्धयो दीपितमा आपिः । सूर्यविद्वांसो देवन्ते ।

भुरिगाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सूर्यसभादध्यक्षगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का उपदेश किया है ॥

स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभि-
मातिहा जन् राडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

स्वराडिति स्वराट् । असि । सपत्नहेति सपत्नऽहा ।
 सत्रराडिति सत्रराट् । अमि । अभिमातिहेत्यभिमाति-
 ऽहा । जनराडिति जनराट् । असि । रक्षोहेति रक्षःऽहा ।
 सर्वराडिति सर्वराट् । असि । अमित्रहेत्यामित्रऽहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(स्वराट्) यः स्वयं राजते सः (असि) अस्ति वा अत्र
 सर्वत्र पक्षे व्यस्यः । (सपत्नहा) यः सपत्नान् शत्रून् पेयावयवान् वा हन्ति
 सः (सत्रराट्) यः सत्रेषु यज्ञेषु राजते सः (अमि) अस्ति वा (अभिमाति-
 हा) येऽभिमित्तइत्यभिमातयस्तान् हन्ति सः । अत्रौणादिकः क्तिञ् । (जनराट्)
 यो जनेषु धार्मिकेषु विद्वन्मु राजते सः (अमि) अस्ति वा (रक्षोहा) यो
 रक्षासि दुष्टान् हन्ति सः (सर्वराट्) यः सर्वस्मिन् राजते सः (आसि) अस्ति
 वा (अमित्रहा) यो येन वाऽमित्रान् शत्रून् हन्ति सः । अयं मन्त्रः शत० ३ ।
 ४ । ४ । १४ व्याख्यानः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् मनुष्य यतस्त्वं स्वराडसी तस्मात्सपत्नहाऽसि भ-
 वसि यतस्त्वं सत्रराडसि तस्मादभिमातिहा वर्तसे यतस्त्वं जनराडसि तस्माद्रक्षो-
 हाऽसि भवसि यतस्त्वं सर्वराडसि तस्मादमित्रहाऽसि भवसीत्येकः । यतोऽयं सूर्य-
 लोकः स्वराडस्ति तस्मात्सपत्नहा भवति यतोऽयं सत्रराडस्ति तस्मादभिमातिहा
 वर्तते यतोऽयं जनराडस्ति तस्माद्रक्षोहा जायते यतोऽयं सर्वराडस्ति तस्माद-
 मित्रहा वर्तते इति द्वितीयः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्र रत्नेषालङ्कारः । हे विद्वन् यथा सूर्यः स्वप्रकाशेन

चोरव्याघ्रादीन् भीषयित्वा सर्वान् सुखयति तथैव त्वं शत्रून्निवार्य प्रजाः
सुखय ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य ! जिस कारण आप (स्वराट्) अपने आप प्रकाशमान (असि) हैं इससे (सप-नहा) शत्रुओं के मारने वाले होते हो, जिस कारण तुम (सत्रराट्) यज्ञों में प्रकाशमान हो इससे (अभिमातिहा) अभिमान युक्त मनुष्यों को मारने वाले होते हो, जिस से (जनराट्) धार्मिक विद्वानों में प्रकाशित हैं इस से (रत्तोहा) राज्ञम दुष्टों को मारने वाले होते हैं, जिस से आप (सर्वराट्) सब में प्रकाशित हैं इससे (अमित्रहा) अमित्र अर्थात् शत्रुओं के मारने वाले होते हैं ॥ १ ॥ जिस कारण यह सूर्य लोक (स्वराट्) अपने आप (अमि) प्रकाशित है इस से (स-पलहा) मेघ के अवयवों को काटने वाला होता है, जिस कारण यह (सत्रराट्) यज्ञों में प्रकाशित (असि) है हम में (अभिमातिहा) अभिमानकारक चोर आदि का हनन करने वाला होता है, जिस कारण यह (जनराट्) धार्मिक विद्वानों के मन में प्रकाशित (अमि) है इस में (रत्तोहा) राज्ञम वा दुष्टों का हनन करने वाला होता है जिस से यह (सर्वराट्) सब में प्रकाशमान (अमि) है इस से (अमित्रहा) दुष्टों को दण्ड देने का निमित्त होता है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इह मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। हे विद्वान् मनुष्य ! जैसे सूर्य अपने प्रकाश से चोर व्याघ्र आदि प्राणियों को भय दिखाकर अन्य प्राणियों को सुखी करता है वैसे ही तू भी सब शत्रुओं को निवारण कर प्रजा को सुखीकर ॥ २४ ॥

रत्तोहण इत्यस्यान्त्योदीर्घनमात्राभिः। यज्ञो देवता। आद्यस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः।

मध्यमः स्वरः। बल्लगहनाउपेत्युत्तरस्पर्शा पाङ्क्तिश्छन्दः। पञ्चमः स्वरः ॥

यजमानः सभाद्यध्यक्षादयो यज्ञानुष्ठातृमनुष्यान्

यज्ञसामग्रीं ग्राहयेयुरित्युपदिश्यते ॥

यजमान सभा आदि के अध्यक्ष यज्ञानुष्ठान करने वाले मनुष्यों को ब्रह्म सामग्री

का ग्रहण करावे इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रक्षोहणो वो बलगहनः प्रोक्षामि
 वैष्णवान् रक्षोहणो वो बलगहनोऽव न-
 यामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो बलगह-
 नोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणोवां
 बलगहनो उपदधामि वैष्णवी रक्षो-
 हणोवां बलगहनो पर्युहामि वैष्णवी
 वैष्णवमसि वैष्णवास्थ ॥ २५ ॥

रक्षोहणाः । रक्षोहनऽइतिरक्षऽहनः । वः । बलगहनऽ-
 इतिबलगऽहनः । प्र । उहामि । वैष्णवान् । रक्षोहनऽ-
 इतिरक्षऽहनः । वः । बलगहनऽइतिबलगऽहनः । अव ।
 नयामि । वैष्णवान् । रक्षोहनऽइतिरक्षऽहनः । वः । बल-
 गहनऽइतिबलगऽहनः । अव । स्तृणामि । वैष्णवान् ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनवितिरक्षऽहनौ । वाम् । बलगहनवि-
 तिबलगऽहनौ । उप । दधामि । वैष्णवीऽइतिवैष्णवी ।
 रक्षोहणौ । रक्षोहनवितिरक्षऽहनौ । वाम् । बलगहन-
 वितिबलगऽहनौ । परि । उहामि । वैष्णवीऽइतिवैष्णवी ।
 वैष्णवम् । असि । वैष्णावाः । स्थ ॥ २५ ॥

पदार्थः-- (रक्षोहणः) यथा यूयं ये रक्षांसि दुःस्त्रानि ह्य तथा (वः) युष्मानेताश्च (बलगहनः) यथा यो बलानि गाहते तथा भूतोऽहम् (प्र) प्र-
कृष्टार्थे (उक्तामि) सिद्धामि (वैष्णवान्) विष्णुर्यज्ञो देवता येषां तान् (र-
क्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि दुष्टान् दस्यवादीन् ह्य तथा तान् (वः) युष्मा-
नेतान्वा (बलगहनः) यथा यो बलानि शत्रुमैन्यानि गाहते तथाऽहम् (अत्र)
विभिन्नहार्थं (नयामि) प्राप्नोमि प्रापयामि वा (वैष्णवान्) विष्णोर्यज्ञस्येमान्
(रक्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि शत्रून् ह्य तथाऽहं तान् (वः) युष्मानेतान्वीरान्वा
(बलगहनः) यथाऽहं बलानि स्वमैन्यानि गाहे तथा व्यूहशिक्षया विलाडयत
(अत्र) विभिन्ने (स्तृणामि) आच्छादयामि (वैष्णवान्) यज्ञानुष्ठातृन्
(रक्षोहणौ) यथा रक्षसां हन्तारौ प्रजासभायध्यक्षां तथाऽहं (वाम्) उभौ
(बलगहनौ) यथा युवां बलानि गाहेथे तथाऽहं (उप) सामीप्ये (दधामि)
धरामि (वैष्णवी) विष्णोरियं क्रिया (रक्षोहणौ) यथा रक्षसां शत्रूणां
हन्तारौ भवथस्तथाऽहं (वाम्) उभौ (बलगहनौ) यथा युवां बलानि गाहेथे
तथाऽहं (परि) सर्वतः (ऊहामि) तर्केण निश्चिनोमि (वैष्णवी) विष्णोः
समग्रविद्याव्यापकस्येयं रीतिस्ताम् (वैष्णवम्) विष्णोरिदं विज्ञानम् (असि)
अस्ति (वैष्णवाः) विष्णोर्व्यापकस्येयमपासकाः (स्थ) भवत । अयं मन्त्रः
शत० ३ । ४ । ४ । १८—२४ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः-- हे सभाध्यक्षादयो मनुष्या यूयं यथा रक्षोहणःस्थ तथा बलग-
हनोऽहं वो युष्मान्सत्कुलैतान्दुष्टान् युद्धे शस्त्रैः प्रोक्तामि यथा रक्षोहणो यूयं नो
दुःस्त्रानि ह्य तथा बलगहनोऽहं वो युष्मान्सुखैः समान्यैतान्वनयामि यथा रक्षो-
हणो वैष्णवान्बो युष्मानेताश्चवस्तृणीथ तथा बलगहनोऽहमेवैतान्स्तृणामि ।

यथा रक्षोहणौ बलगहनौ यज्ञस्वामिसंपादकौ बाधुपधत्तस्तथैवाहमेतानुपदधामि
यथा रक्षोहणौ बलगहनौ वां या वैष्णवी क्रियाऽस्ति तथा पर्यूहतस्तथैवाहमेतां
पर्यूहामि यद्वैष्णवं ज्ञानं यूयं सर्वत ऊहथ तदहमपि पर्यूहामि यथा यूयं वैष्णवाः
स्थ तथा वयमपि भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुभोपमालङ्कारौ। मनुष्यैः परमेश्वरोपासनायुक्तव्य-
वहाराभ्यां पूर्णं शरीरात्मबलं संपाद्य यज्ञेन प्रजापालनं शत्रून् विजित्य सार्वभौ-
मराज्यं च प्रशासनीयम् ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष आदि मनुष्यो ! जैसे तुम (रक्षोहणः) दुःखों का नाश
करने वाले हो वैसे शत्रुओं के बलको अस्त व्यस्त करने हाग में (वैष्णवान्) यज्ञ
देवता वाले (वः) आप लोगों का मन्त्र कर युद्ध में शस्त्रों से (प्रोक्षामि) इन घमगद्दी
मनुष्यों को शुद्ध करूं, जैसे आप (रक्षोहणः) अधमार्मि दुष्ट दम्पुओं को मारने वाले
हैं वैसे (बलगहनः) शत्रुसेना की भाह लेने वाला मैं (वैष्णवान्) यज्ञ संबन्धी
(वः) तुमको सुखों से मान्य कर दुष्टों को (अवनयामि) दूर करता हूं, जैसे (ब-
लगहनः) अपनी सेना को व्यूहों की शिक्षा से विलोडन करने वाला मैं (रक्षोहणः)
शत्रुओं को मारने वा (वैष्णवान्) यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले (वः) तुमको
(अवस्तृणामि) सुख से आच्छादित करता हूं, वैसे तुम भी किया करो, जैसे (र-
क्षोहणौ) राज्ञों के मारने वा (बलगहनौ) बलों को विलोडन करने वाले (वाम्)
यज्ञपति वा यज्ञ कराने वाले विद्वान् का धारण करते हो वैसे मैं भी (उपदधामि)
धारण करता हूं, जैसे (रक्षोहणौ) राज्ञों के मारने (बलगहनौ) बलों को
विलोडने वाले (वाम्) प्रजा सभाध्यक्ष आप (वैष्णवी) सब विद्याओं में व्या-
पक विद्वानों की क्रिया वा (वैष्णवम्) जो विद्यासंबन्धी ज्ञान है इन सब को तर्क से
जानते हैं वैसे मैं भी (पर्यूहामि) तर्क से अच्छे प्रकार जानूँ और जैसे आप सबलोग

(वैष्णवाः) व्यापक परमेश्वर की उपासना करने वाले (स्थ) हैं वैसा मैं भी होऊँ ॥ २५ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा और उपमालङ्कार हैं। मनुष्यों को परमेश्वर की उपासना युक्त व्यवहार से शरीर और आत्मा के बल को पूर्ण करके यज्ञ से प्रजा की पालना और शत्रुओं को जीतकर सब भूमि के राज्य की पालना करनी चाहिये ॥ २५ ॥

देवस्यत्वेनस्योन्यो दीर्घनमाञ्छपिः । यज्ञो देवता । आशस्य निचृदाषीं
पङ्क्तिरुद्धन्दः । पञ्चमःस्वरः । यवामीन्युत्तरस्य निचृदाषीं
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किमर्थोऽयं यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस लिये इस यज्ञ को करना चाहिये इस विषय का उपदेश जगले
मन्त्र में किया है ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒व्ये ऽश्वि॒वनों-
ब॒व॒हि॒भ्या॑म्पू॒णो ह॑स्ता॒भ्याम् । आद॑-
दे॒नार्य॑सी॒दम॑ह॒ष्ठुरक्ष॑ साङ्ग्री॒वाअ पि॑-
क॒न्तामि॑ यवो॑ऽसि यु॒वया॑स्मद॒द्वेषो॑ यु॒-
वया॑रातीर्द्दि॒व्ये त्वा॑ऽन्तरि॒क्षाय॑त्वा प॒-
थि॒व्यै त्व॑ । शु॒न्धन्तां॑ लो॒काः पित॑ षद॒नाः
पित॑ षद॒नमसि॑ ॥ २६ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवऽइतिप्रऽसेवे । अश्वि-
 नोः । बाहुभ्यामितिबाहुऽभ्याम् । पूषाः । हस्ताभ्यामि-
 तिहस्ताऽभ्याम् । आ । ददे । नारि । असि । इदम् ।
 अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । यवः ।
 असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः । दिवे ।
 त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृषदनाः । पितृमदनाइतिपितृऽमदनाः ।
 पितृषदनम् । पितृमदनामितिपितृऽमदनम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दप्रदस्य (त्वा) त्वां होमशिन्वाक्य-
 यज्ञकर्तारम् (सवितुः) सकलान्पादकस्पर्शवरस्य (प्रसवे) यथा सृष्टौ तथा
 (अश्विनोः) प्राणापानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्यां तथा (पूषः)
 पुष्टिमतो वीरस्य (हस्ताभ्याम्) यथा मन्त्रभुजदण्डाभ्यां तथा (आ) समं-
 तात् (ददे) गृह्णामि (नारि) नराणामपि शक्तिमती स्त्री तत्संबुद्धौ (असि)
 भवति (इदम्) विश्वम् (अहम्) सभाध्यक्षः (रक्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणां
 प्राणिनाम् (ग्रीवाः) शिरसि (अपि) निश्चये (कृन्तामि) विनाशि (यवः)
 मिश्रणामिश्रणकर्ता (असि) वर्त्तसे (यवय) अष्टैर्गुणैः सह मिश्रय दापेभ्यश्च-
 व्रीकारय अत्र वा छन्दसीति वृद्धयभावः (अस्मत्) स्वेभ्यः (द्वेषः) ईर्ष्यादिदोषान्
 (यवय) दूरीकारय (अरातीः) शत्रून् (दिवे) सन्धर्भप्रकाशाम(त्वा)न्वाम् (अन्तरि-
 क्षाय) आकाशे गमनाय (त्वा) न्वाम् (पृथिव्यै) पृथिवीस्थपदक्षिपुष्टये (त्वा)

त्वाम् (शुन्धन्ताम्) पवित्रीकुर्वतां (लोकाः) सर्वं
 (पितृषदनाः) यथा पितृषु ज्ञानिषु सीदन्ति तथा
 (पितृषदनम्) यथा विद्यावन्तो ज्ञानिनस्सीदन्ति य-
 स्मिंस्तत्तथा (अस्ति) अस्ति । अयं मन्त्रः । शत०
 ३ । ४ । ४ । ४—१४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा अहं सवितुर्देवस्य प्रसवं यथाऽश्विनो-
 बाहुभ्यां यथा पूषा हस्ताभ्यामनेकानुपकारानाददे । इदं विश्वं
 संश्रय रक्षसां ग्रीवा अग्निं कृन्तामि यथा पदार्थान् यावयामि तथा
 त्वमप्यादत्स्व यवय च यथाऽहं देवांऽज्ञातोः शत्रुनस्मद्दूरीकारयामि
 तथा त्वमपि यवय हे विद्वन् ! यथाऽहं दिवे त्वा त्वां तमभ्तरिक्षाय स्वा
 स्वां पृथिव्यै त्वा त्वामाशयामि तथा सर्वे जना आश्रयन्तां यथा
 पितृषदनमग्निं येन पितृषदना लोकाः शुन्धन्ति यदहं शुन्धे तथेदं
 सर्वं शुन्धन्तां हे नारि त्वमप्येतत्सर्वमवमं समाचार ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—मनुष्यैर्गंधार्कियं यथानुकूलं विह-
 दाश्रयं कृत्वा यज्ञमनुष्ठाय सर्वेषां शुद्धिः संपादनीया ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्य ! जैसे मैं (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न
 करने और (देवस्य) सब आनन्द के देने वाले परमेश्वर के (प्रसवं) उ-
 त्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) माण और अश्विन के (बाहुभ्याम्)
 बल और बीर्य तथा (पूषाः) अति पुष्ट वीर के (हस्ताभ्याम्) प्रबल
 प्रतापयुक्त भुज और दण्ड से अनेक उपकारों को (आदहं) लेता वा (इ-
 दम्) इस जगत् की रक्षा कर (रक्षाम्) दुष्टकर्म करने वाले प्राणियों के
 (ग्रीवाः) शिरों का (अग्निं) (कृन्तामि) छेदन ही करता हूं तथा जैसे
 पदार्थों का उत्तम गुणों से बेल करता हूं वैसे तू भी उपकार ले और (यवय)
 उत्तम गुणों से पदार्थों का बेल कर जैसे मैं (देवः) ईर्ष्या आदि दोष वा
 (अरातीः) शत्रुओं को (अस्मत्) अपने से दूर कराता हूं वैसे तू भी (यवय)
 दूर करा । हे विद्वन् ! जैसे हम लोग (दिवे) ऐश्वर्यादि गुण के प्रकाश होने के लिये

(त्वा) तुभ को (अन्तरिक्षाय) आकाश में रहने वाले पदार्थ को शोधने के लिये (त्वा) तुभ को (पृथिव्यै) पृथिवी के पदार्थों की पुष्टि होने के लिये (त्वा) तुभ को सेवन करते हैं वैसे तुम लोग भी करो । जैसे (पितृपदान्) विद्या पढ़े हुए ज्ञानी लोगों का यह स्थान (असि) है और जिम से (पितृपदानाः) जैसे ज्ञानियों में ठहर पवित्र होते हैं वैसे मैं शुद्ध होऊँ तथा सब मनुष्य (शुन्धन्ताम्) अपनी शुद्धि करें और हे स्त्री ! तू भी यह सब इसी प्रकार कर ॥ २६ ॥

भावार्थः इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमत्तङ्कार है : गन्तव्यों को याँय है कि ठीक २ क्रियाक्रमपूर्वक विद्वानों का आश्रय और यज्ञ का अनुष्ठान करके सब प्रकार से अपनी शुद्धि करें ॥ २६ ॥

उद्दिवाभ्यस्योतथ्यो दीर्घतया ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मी

जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

सेविनः सभाध्यक्षोऽनुष्ठितो यज्ञश्च किं करोतीत्युपदिश्यते ॥

अच्छे प्रकार सेवन किया हुआ सभापति और अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ क्या करता है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उद्दिवंस्तुभानान्तरिक्षं पृण दधहस्व पृ-
थिव्यां द्युतानस्त्वा मारुतो मिनांतु मित्रावरु-
णा ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवर्नि त्वा तत्रवर्नि
रायस्पोषवन्ति पर्यहामित्रस्य दधह क्षत्वंदधहायु-
दधह प्रजान्दधह ॥ २७ ॥

उत् । दिवंम् । स्तुभान् । आ । अन्तरिक्षम् । पृण । दधहस्व ।

पृथिव्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनांतु । मित्रावरुणां ।

ध्रुवेण । धर्मणा । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा ।
क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनि । रायस्पोषवनीति रायस्पोषऽव-
नि । परि । ऊहामि । ब्रह्म । हंह । क्षत्रम् । हंह ।
आयुः । हंह । पूजामिति पूजाम् । हंह ॥ २७ ॥

पदार्थः—(उत) उन्कृष्टे (दिवम्) प्रकाशम् (स्त-
भान) (अन्तरिक्षम्) आकाशं तत्रस्थप्राणिवर्गं च
अत्र तात्पर्योपाधिना प्राणिनामपि ग्रहणम् । (पृण)
अत्रान्तर्भाषिणिजर्थः । (हंहस्व) वर्धय । (पृथिव्याम्)
भूमौ (द्युतानः) यथा दिवं महिद्भागुणं विस्तारयति
तथा (त्वा) त्वाम् (मारुतः) वायुः (मिनोतु)
प्रक्षिपति (मित्रावरुणौ) यथा प्राणापानौ तथा (ध्रु-
वेण) निश्चलेन (धर्मणा) धर्मेण (ब्रह्मवनि) यथा
ब्रह्मविद्यासंभाजितारं तथा अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगिति
विभक्तेर्लुक् (त्वा) त्वाम् (क्षत्रवनि) चत्रस्य रा-
ज्यस्य संसेवयितारं तथा (रायस्पोषवनि) यथा रायो
धनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनन्ति सेवन्ते यस्मात्तथा
(परि) सर्वतः (ऊहामि) वितर्कयामि (ब्रह्म) विद्या
विद्वांसं वा । (हंह) वर्धय वर्धयति वा (क्षत्रम्)
राज्यं क्षण्यते हिंस्यते नश्यते पदार्थो येन सः क्षत् घा-
तादिस्ततरत्राधते रक्षतीति क्षत्रः क्षत्रियादिवीरस्तं (हंह)
वर्धय (आयुः) जीवनम् (हंह) वर्धय (प्रजाम्)
उत्पादनीयाम् (हंह) वर्धय । अयं मन्त्रः शतं ३ । ४ ।
४ । ५—८ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे परमविदन् यथा त्वा त्वां मारुतो ध्रुवेण धर्मणा

मिनोति मिवावकृषौ मिनस्तथा त्वं कृपयाऽभ्यर्च्य दिवमुत्तमानाम्-
रित्तं पृथ पृथिव्यां युतानः सन्सुम्नानि दंह ब्रह्म दंह सत्रं दंहायुर्दह
प्रजां दंह ब्रह्मवर्नि स्रत्रवर्नि रायस्योषवर्नि त्वामहं पर्युहामि तथा
त्वां सर्वं मनुष्याः पर्युहन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—ब्रह्मवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । हे मनुष्य पृथं यथा जग-
दश्वरः सत्यभावेन प्रार्थितः सविद्राँश्च संवितः सर्वान् सुम्बयति
तथैवायं यज्ञो विद्यादीन्संवृध्य सर्वान्-मनुष्यादीन्प्रश्विनः सुम्बयतीति
विजानीत ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे परमविद्वान् ! त्वमे (त्वा) आप को (मास्यः) वायु
(ध्रुवेण) निश्चल (धर्मणा) धर्म से (मिनोन् प्रयुक्त करे) मिवावक
णी) माण और अपान भी धर्म से प्रयुक्त करते हैं वैसे आप कृपा करके
हम लोगों के लिये (दिवम्) विद्या गुणों के प्रकाश को (उत्तमान) अ-
ज्ञान से उखाड़ दोओ तथा (अन्तर्दिप्) सब पदार्थों के अन्तर्काश को (पृण)
परिपूर्ण कीजिये (पृथिव्याश्च) भूमि पर (युतानः) सविद्या के गुणों का
विस्तार करते हुए आप सुखों को (दंहन्व) बढ़ाइये (ब्रह्म) वेद विद्या को
(दंह) बढ़ाइये (सत्रम्) राज्य को बढ़ाइये (आगुः) अन्नम्बा को (दंह)
बढ़ाइये और (प्रजाम्) उत्पन्न हुई प्रजा को यह वृद्धिस्वर कीजिये । इसी
लिये मैं (ब्रह्मवर्नि) ब्रह्म विद्या को सेवन करने वा कराने (स्रत्रवर्नि) राज्य का
सेवन करने कराने (रायस्योषवर्नि) और धनसमृद्ध को पृष्टि को सेवन वा
सेवन कराने वाले आप को (पर्युहामि) सब प्रकार के तर्कों से निश्चय करना
हूँ वैसे आप मुझ को सर्वथा सुखदायक राज्ये और आप को सब मनुष्य
तर्कों से जाने ॥ २७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपमानलङ्कार है । हे मनुष्यो ! आप
लोग जैसे जगदीश्वर सत्य भाव से प्रार्थित और सेवन किया हुआ अत्युत्तम विद्वान् सब
को सुख देता है वैसे यह यज्ञ भी विद्या गुण को बढ़ाकर सब जीवों को सुख देता है, यह
जानो ॥ २७ ॥

धुनासीत्यस्यांतर्ध्या दीर्घतमा श्रुतिः । यज्ञोदेवता । आर्षी जगतां स्रन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

पुनश्चेन किं यविकथनीत्युपदिश्यते ॥

फिर उस यज्ञ से क्या होता है इस विषय का उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

ध्रुवासिं ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्र-
जयां शुभिर्भूयात् ॥ घृतेन द्यावापृथिवी पूर्ये-
थामिन्द्रस्य छदिरमि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

ध्रुवा । अमि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अ-
स्मिन् । आयतनेऽऽत्याऽयतने । प्रजतिं प्रजयां ।
पशुभिरिति पशुभिः । भूयात् । घृतेन । द्यावापृथिवी-
ऽतिद्यावापृथिवी । पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । अ-
सि । विश्वजनस्येति विश्वजनस्य । छाया ॥ २८ ॥

पदार्थः— (ध्रुवा) निश्चला (असि) भवसि (ध्रु-
वः) निश्चलः (अयम्) वह्यमाणः (यजमानः)
यज्ञकर्त्ता (अस्मिन्) वर्त्तमाने यज्ञे (आयतने)
आयन्ति आगच्छन्ति प्राणिनो यस्मिंस्तज्जगत्तस्मिन् ज-
गत्ति स्थाने यज्ञे वा (प्रजया) राज्येन सन्तानसमूहेन
वा (पशुभिः) हस्त्यश्वगवादिभिः (भूयात्) (घृ-
तेन) आज्यादिना (द्यावापृथिवी) आकाशभूमी (पू-

येथाम्) (इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (छदिः) दुःखाप-
वारकत्वेन प्रापकः प्रापिका वा (असि) भवसि (वि-
श्वजनस्य) विश्वस्मिन् जगति सर्वस्य जनसमूहस्य (छा-
या) दुःखछेदकाश्रयो वा । अयं मन्त्रः । शत० ३।४।४।
१६—२२ व्याख्यानः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे यज्ञानुष्ठात्रि यज्ञमानपत्नि यथा त्वमस्मिन्नायनेन जग-
ति स्वस्थाने यज्ञे वा यज्ञया पशुभिः सह ध्रुवामितथाऽयं यज्ञमानो
ऽपि ध्रुवोऽस्ति युवां घृतेन यावापृथिवी पृथ्व्यां पृथगे कुर्यात्तस्मिन् इत्य-
होदिरसि विश्वजनस्य दद्यादसि यन्मंगेन पाणिमसहः सुखाभूया-
दस्मान्तां ते त्वां वयं प्रशंसामः ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिए कि जिन यज्ञ करने वाले यज्ञमान की पत्नी के
यज्ञेन च निश्चला विद्या मुन्वाभि च प्राप्य दुःखानि नश्येयुस्ते सदा
सत्कर्तव्यो यज्ञश्च सदाऽनुष्ठेयः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे यज्ञ करने वाले यज्ञमान की स्त्री ! त्वे नू (यज्ञया) राज्य
वा अपने मनानों और पशुभिः) हाथों चोद गाय आदि पशुओं के गोहन
(अस्मिन्) इस आयनेन) जगत् वा अपने स्थान वा सब के सत्कार कर-
ने के योग्य यज्ञ में ध्रुवा) दृढ संकल्प । अस्ति) है त्वम् । अयम् । यह (यज्ञ-
मानः) यज्ञ करने वाला तेरा पनि यज्ञमान भी । अयः । दृढ संकल्प है । तप
दोनों (घृतेन) घृत आदि समर्पित पदार्थों में (यावापृथिवी) आकाश और
भूमि को (पृथ्व्याम्) परिपूर्ण करो । हे यज्ञ करने वाला स्त्री ! नू (इन्द्रस्य)
अन्त्येन ऐश्वर्य का भी अपने यज्ञ में (छदिः) (असि) है भव नू और ते
रा पनि यह यज्ञमान (विश्वजनस्य) समस्त का (छाया) मुख दद्या करने
वाला (भूयात्) हो ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिन यज्ञ करने वाले यज्ञमान की पत्नी और
यज्ञमान से तथा जिस यज्ञ में दृढ विद्या और मुन्वों को पाकर दुःखों को छोड़े उन
का सत्कार तथा उस यज्ञ का अनुष्ठान सदा ही करने रहे ॥ २८ ॥

परित्यक्त्यप्यौतथ्यो दीर्घतमा श्रुतिः । ईश्वरमभाष्यसी देवने ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

ईश्वरमभाध्यक्षाभ्यां किं किं भवितुं योग्यमित्युपदिश्यते ॥

ईश्वर और सभाध्यक्ष से क्या होने को योग्य है इस विषय

का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

परि त्वा गिर्वणां गिरंऽइमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्ध्यां जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २६ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु ।
विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्धऽआयुम । अनु । वृद्धयः ।
जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ २६ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः (त्वा) त्वां (गिर्वणः) गोभिः
स्तोतुमर्हं (गिरः) स्तुतिवाचः (इमाः) मन्त्रनाः (भवन्तु)
(विश्वतः) सर्वाः । अत्र प्रथमान्तान्तसिः । (वृद्धायुं) वृद्धैव आ-
चरन्तम् । क्याच्छदमीत्युः । (अनु) पश्चाद्भावे (वृद्धयः) वृध्यन्ते
यास्ताः । (जुष्टाः) प्रीतः सेविता वा (भवन्तु) (जुष्टयः)
जुष्यन्ते प्रीयन्ते यास्ताः । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे गिर्वण ईश्वर सभाध्यक्ष इमा मन्त्रना विश्वतो
गिरस्तां परि परितो भवन्तु । न तत्क्षण एव किन्तु वृद्धायुं स्वामनु वृद्ध-
यां जुष्टयो जुष्टाश्च भवन्तु ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोकात्कारः । हे मनुष्या यथास्वित्तः शुभगुण-
कर्मभिः सह वर्तमानो जगदीश्वरः सभापतिर्वा स्तोतुमर्होऽस्ति
तथैव युष्माभिरपि भक्षितव्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (गिर्यणः) स्तुतियों से स्तुति करने योग्य ईश्वर वा सभा
ध्यक्ष (इमाः) ये मेरी किई हुई (वृत्तिवत्तः) समस्त (गिरः) स्तुतियों (परि)
सब प्रकार से (भवन्तु) हों और उसी समय की ही न हों किन्तु (वृद्धांशु)
वृद्धों के समान आचरण करने वाले आप के (अनु) पश्चात् (वृद्धवः) अ-
त्यन्त बढ़ती हुई और (जुष्टयः) प्रीति करने योग्य (जुष्टाः) प्यारी हों ॥२९॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्रेष्ठ लक्षण है । हे मनुष्यो ! जैसे संपूर्ण उत्तम गुण
कर्मों के साथ वर्तमान जगदीश्वर और समापति स्तुति करने योग्य हैं वैसेही तुम लोगों
को भी होना चाहिये ॥ २९ ॥

इन्द्रम्येत्यस्य मधुच्छन्दाश्चपि । ईश्वरमभाष्यसौ देवते ।

आच्युषिणक्वदः । अषणः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथंभूनाविष्पुपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इन्द्रस्य स्युर्मान्द्रस्य ध्रुवांसि ऐन्द्रमसि
वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य । स्युः । अंसि । इन्द्रस्य । ध्रुवः । अंसि ।

ऐन्द्रम् । अंसि । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । अंसि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (स्युः) यः सोऽवयति सह
योजयति सः (अंसि भवामि । (इन्द्रस्य) सूर्यादेराज्यस्य
वा (ध्रुवः) निश्चलो निश्चलकर्त्ता (अंसि) (ऐन्द्रम्) इन्द्र-
स्य परमेश्वर्यस्येदमधिकरणम् (अंसि) (वैश्वदेवम्) यथा
विश्वेषां देवानामिदमन्तरिक्षमधिकरणं तथा (अंसि) अयं
मन्त्रः । शत० ३ । १ । ५ । २५—२६ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष यथा वैश्वदेवमन्तरिक्ष-
मस्ति तथा त्वमेन्द्र परमेश्वर्यस्याधिकरणमसि । अतएव सर्वेषाम-
स्मदादीनामिन्द्रस्य परमेश्वर्यस्य सृष्टिमिन्द्रस्य सृष्टीदलोकस्य रा-
ज्यस्य वा ध्रुवोऽस्मि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र इलेखोपमालंकारः । यथा सकलेश्वर्याधिष्ठान-
मीश्वरोऽस्मि तथा सभाध्यक्षादिभिरपि भवितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष 'जम' (वैश्वदेवम्) ममस्य पदार्थों का
निवासस्थान अन्तर्गति है वेम आप (ऐन्द्र) सब का आधार हैं इसी से हम
लोगों को (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य का (स्युः) संयोग करने वाले (अस्मि) हैं
और (इन्द्रस्य) सृष्ट आदि लोक वा राज्य को (ध्रुवः) नियन्त्रण करने वाले
(अस्मि) हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—इस भव में उल्लेख और उपमालङ्कार है । जैसा सकल ऐश्वर्य का देने
वाला जगदीश्वर है वेम सभाध्यक्षादि मनुष्यों को भी होता चाहिये ॥ ३० ॥

विभूर्मीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाख्य-

नृष्टुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनर्मौ कथयताविन्युवदिष्यते ॥

फिर बेकैम है इस विषय का उद्देश अगले मंत्र में किया है ॥

**विभूर्मि प्रवाहंणं वह्निरमि हव्यवाहनः ।
श्वात्रोऽमि प्रचेतास्तृथोऽमि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥**

**विभूरिति विभूः । अस्मि । प्रवाहंणः । प्रवाहनऽइ-
ति प्रवाहनः । वह्निः । अस्मि । हव्यवाहनऽइति हव्य-**

ऽवाहनः । श्वात्रः । असि । प्रचेता इति प्रऽचेताः । तुथः ।
असि । विश्ववेदा इति विश्वऽवेदाः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विभूः) यथा व्यापक आकाशो वैभवयुक्तो
राजा वा (असि) (प्रवाहणः) यथा वायुर्महानदो वा
तथा (वह्निः) ब्रह्मा (असि) (हव्यवाहनः) यथाऽग्नि-
हव्यानि वहति तथा (श्वात्रः) ज्ञानवान् श्वात्रतीति
गतिकर्मसु पठितम् निघ्नं २ । २४ (असि) (प्रचेताः)
यथा प्राणः प्रचेतयति तथा (तुथः) ज्ञानवर्धकः (असि)
(विश्ववेदाः) यथा सूत्रान्मा पवनस्तथा । अयं मन्त्रः ।
शतपथे व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विभू ! तस्मात् यथाऽऽकाशो वैभव
युक्तीराजा वा तथा विभूर्गमि यथा वायुर्महानदो वा तथा प्रवाहको-
ऽसि यथा ब्रह्मन्तथा हव्यवाहनोऽसि यथा प्राणस्तथा प्रचेता इवा-
ब्रह्मोऽसि यथा सूत्रान्मा पवनस्तथा विश्ववेदास्तु धर्मास्मि तस्मात् स
ऋतव्योऽस्मीति वयं विजानीमः ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र इत्येवोपमालंकाराः । न सर्वमनुपमं शिवविदुषां
सत्कारः कदापि व्यक्तव्यो नैनयोः प्राप्नोति विना कस्यचिद्विश्यासु-
लाभो भवितुमर्हति तस्मात् सर्वथा वेद्यांस्तः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विभू ! जिस में आप जैसे व्यापक आकाश और
पेश्वर्य युक्त राजा होता है वैसे (विभूः) व्यापक और पेश्वर्ययुक्त (असि)
हैं (वह्निः) जैसे हम किये पदार्थों को योग्यस्थान में पहुंचाने वाला अग्नि
है वैसे (हव्यवाहनः) हवन करने के योग्य पदार्थों का संपादन करने वाले
(असि) हैं जैसे जीवों में प्राण है वैसे (प्रचेताः) चेत करने वाले (श्वात्रः)

विद्वान् (अस्मि) हैं जैसे सृष्टात्मा पवन सत्र में व्याप्त है वैसे (विश्वेदेवाः) विश्व को जानने (तृयः) ज्ञान को बढ़ाने वाले (अस्मि) हैं इस में आप मन्त्रकार करने योग्य हैं ऐसा हम लोग जानते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः इस मंत्र में श्लेष और उपमानद्वार हैं । सब मनुष्यों को उचित है कि ईश्वर और विद्वान् का मन्त्रकार करना कभी न छोड़ें क्योंकि अन्य किसी से विद्या और सुख का लाभ नहीं हो सकता है हम लिये इन को जानें ॥ २१ ॥

उशिकर्मात्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराद्व्राक्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्म्ना कीदृशानित्युपदिश्यते ॥

किर वे कैसे है हम त्रिष्य का उपदेश अगने मंत्र में किया है ॥

उशिकामि कविरक्षार्गिमि वम्भार्गिवस्य-
रमि दुवम्वाञ्छुन्व्यगमि मार्जालीयः ॥ मन्त्राद-
मि कृशानुः परिपद्योऽमि पर्वमानो नभोऽमि प्र-
तक्ता मृष्टोऽमि हव्यमूदन क्रतधामामिस्वज्यो-
तिः ॥ ३२ ॥

उशिक । अस्मि । कविः । अंघारिः । अस्मि । वं-
भारिः । अवस्यः । अस्मि । दुवम्बान् । शुन्व्यः । अ-
स्मि । मार्जालीयः । मन्त्रादिति मन्त्राद् । अस्मि । कृ-
शानुः । परिपद्यति परिपद्यः । अस्मि । पर्वमानः ।
नभः । अस्मि । प्रतकंति प्रतक्ता । मृष्टः । अस्मि । ह-
व्यमूदन इति हव्यमूदनः । क्रतधामेन्युतधामा । अस्मि ।
स्वज्योतिरिति स्वः ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(उशिकू) कांतिमान् (अस्मि) (कविः) क्रां-

तप्रज्ञः क्रांतदर्शनो वा (अंधारिः) अंधस्य कुटिलगा-
मिनो जीवस्यारिः शत्रुः (असि) (वंभारिः) बन्धस्यारिः
अत्र वर्णद्वयस्येन धस्य भः (अवस्यूः) योऽवसीद्व्यति ता-
रादितंतून् संतानयति येन वा सः (असि) (दुवस्वान्)
दुवः प्रशस्तं परिचरणं विद्यते यस्य सः (शुन्धूः) शुद्धः
(असि) (मार्जालीयः) शोधकः । स्याच्चतिमृजेरालच् वा-
लज्जलीयचः । ३० १ । ११५ अनेनसृत्रेणात्रमृजूप शुद्धो इ-
त्यस्मादालीयच प्रत्ययः (सम्माट्) यथा सम्यग्राजते त-
था (असि) (कृशानुः) तनूकर्त्ता (परिपद्यः) परिप-
दि भवः (असि) (पवमानः) पवित्रकारकः (नभः)
यो नभत हन्ति परपदार्थहर्तृन् सः । नभतइति वधकर्म-
सु पठितम् निघ्नं २ । १६ (असि) (प्रतक्का) यथा प्रत-
कति प्रकर्षेण हर्षतीति अत्रान्येभ्योपिदृश्यन्त इति वनिप्
तथा (मृष्टः) यो मर्षति मार्पयति वा (असि) (हव्य-
मृदतः) यथा हव्याति मृदते तथा (ऋतधामा) यथा
सम्यं जलं वा दधाति तथा (असि) (स्वर्ज्योतिः)
यथा स्वरंतरिक्षलोकसमूहं द्योतते तथा ॥ ३२ ॥

अन्वयः-इं भगवन्पतस्वमुशिगम्यधारिः कविरसि वम्मरि-
रवमृगसि द्वस्वान् शुन्धूमांजालीयोऽसि पवमानः परिपद्योऽसि
यथा प्रतक्का तथान्तरिक्षप्रकाशका नभोऽसि यथा हव्यमृदतस्तथा
मृष्टोऽसि यथा स्वर्ज्योतिर्नधामाऽसि तथा सम्यग्राजते त-
व तत्तदगुणेन प्रसिद्धो भवान् सर्वरूपामनीयोऽस्मीति विजानीम ॥ ३२ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । येन जगदीश्वरेण पादगुणं जगन्निमित्तं तादृगुणेन प्रसिद्धः स सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर ! जिस कारण आप (उशिकु) कान्तिपान (असि) हैं (अघारिः) लोटे चलन वाले जीवों के शत्रु वा (कविः) क्रान्तप्रज्ञ (असि) हैं (बन्धारिः) बन्धन के शत्रु वा तारादिननुओं के विस्तार करने वाले (असि) हैं (इवम्बान) प्रशमनीय मेवा युक्त स्वयं (शुन्यः) शुद्ध (असि) हैं (मार्जालीयः) मर को शोधने वाले (सघाद) और अच्छे प्रकार प्रकाशमान (असि) हैं (कुशानुः) पदार्थों को अतिमृत्तम (पवमानः) पवित्र और (परिषत्) मभा में कन्याण करने वाले (असि) हैं जैसे (प्रतका) हविर्न और (नभः) वृमरे के पदार्थ हरलेने वालों को मारने वाले (असि) हैं (इव्यमुदनः) जैसे होम के द्रव्य को यथायोग्य व्यवहार में लाने वाले और (वृष्टः) सुख वृःम को महन करने और कराने वाले (असि) हैं जैसे (स्वर्ज्योनिः) अन्तरिक्ष को प्रकाश करने वाले और (अन्तधामा) सप्तधाम युक्त (असि) हैं वैसेही उक्त गुणों में प्रसिद्ध आप सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य हैं, ऐसा हमलोग जानते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जिस परमेश्वर ने समस्त गुण वाले जगत् को रचा है उन्ही गुणों से प्रसिद्ध उसकी उपासना सब मनुष्यों को करनी चाहिये ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य मधुच्छन्दा अग्निः । अग्निर्देवता । ब्राह्मी पश्चिरछन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्वशेरवरो वर्तते तथा विष्वाञ्जरपि भवितव्यमित्युपादिरयते ॥

किर वैसा ईश्वर है वैसा विद्वानों को भी होना अवश्य है

इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

**समुद्रोऽसि विश्वव्यचा अजोऽस्येकपादहिर-
सि बुध्न्यो वागस्यैन्द्रमसि सदोऽस्यृतस्य दारो**

मा मा संताप्तमध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्व-
स्ति मेऽस्मिन्पृथि देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

समुद्रः । असि । विश्वव्यचाऽइति विश्वव्यचाः । अजः ।
असि । एकपादित्येकपात । अहिः । असि । बुध्न्यः । वाक् ।
असि । ऐन्द्रम् । असि । सदः । असि । कर्तव्यद्वारो । मा । मा
सम् । ताप्तम् । अध्वनाम् । अध्वपत इत्यध्वपते । प्र । मा
तिर । म्वस्ति । मे । अस्मिन् । पृथि । देवयान इति देवयाने ।
भूयात् ॥ ३३ ॥

पदार्थः- (समुद्रः) समुद्रवन्ति भूतानि यस्मात् सः ।
(असि) । (विश्वव्यचाः) यथा विश्वस्मिन् व्यचा व्याप्रिय-
स्यास्ति तथा । (अजः) यः कदाचिन्न जायते (असि) (एक-
पात्) एकस्मिन् पादे विश्वं यस्यास्ति । (अहिः) समस्त-
विदासु व्यापनशीलः (असि) (बुध्न्यः) बुध्नेऽन्तरिक्षं
भवः । बुध्नमन्तरिक्षं भवति । निरु० १० । ४४ (वाक्)
यथा वक्ति सा (असि) (ऐन्द्रम्) परमेश्वर्यस्येदम्
(असि) (सदः) सीदन्ति यस्मिंस्तत् (असि) (अतस्य)
सत्यस्य कारणस्य व्यवहारस्य वा (द्वारी) आह्वय-

न्तरस्थे सुखे (मा) माम् (मा) निषेधे (मम) सम्यगर्थे
(तामम) तपेः । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् । (अध्वनाम्) यथा विद्याधर्म-
शिल्पमार्गाणाम् (अध्वपते) धर्मव्यवहारमार्गपालयितः । (प्र)
प्रकृष्टार्थे । (मा) माम् (तिर) तारय (स्वस्मिन्) सुखम् (मे)
मम (अस्मिन्) प्रयत्ने (पथि) मार्गे (देवयाने) यथा विदुषां
गमनागमनाधिकरणे तथा (भूयात्) भवतु ॥ ३२ ॥

अन्वयः— यथेश्वरः समुद्रो विश्वव्यचा अस्ति स एकपादजोऽस्ति
अर्हिकृन्त्याऽस्मि हे अध्वपते यथेन्द्रमदोऽस्ति यथा स कतस्य द्वारं
न संतापयति तथा मा संतापयः । यथा चास्मिन् देवयाने पथि
स्वस्ति भूयास्तथा न्व सतत प्रयतस्व ॥ ३२ ॥

भावार्थः— अत्रापमालङ्कारः । यथा कृपायमाण ईश्वरोऽस्मिन्
संसारे सर्वेषां जीवानां शिक्तादिकर्मसु प्रवर्तते तथा विद्वद्भिरपि व-
सितव्यम् । यथेश्वरस्य जगत्कारणस्य जीवानां वाऽनार्थादित्वाज्जन्म-
रहित्येनाविनाशित्वं वर्तते तथा स्वस्य बोध्यं यथा परमेश्वरस्य
कृपापामनामृष्टिविद्यापुरुषार्थः सदैव वर्तमानानां मनुष्याणां विद्वन्मा-
र्गप्राप्तिस्तव सुखं च जायते तथा नेतरेषामिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः— जमे परमेश्वर (समुद्रः) मद् प्राणियो का गमनागमन कराने
हारे (विश्वव्यचाः) जगत् में व्यापक और (अजः) अजन्मा (असि)
है (एकपात्) जिसके एकपाद विश्व है (अदिः) वा व्यापनशील (बुन्ध्यः)
तथा अन्तर्लिप्त में होने वाला (असि) है और (वाक्) वाणीरूप (असि)
है । (ऐन्द्र) परमेश्वर का (मदः) स्थानरूप है और (अतस्य) सत्य के
(द्वारं) मुखों को (मासंतापम्) संताप कराने वाला नहीं है । (अध्वपते)
हे धर्म व्यवहार के मार्गों को पालन करने हारो विद्वानों ! वैसे तुम भी संताप
न करो । हे ईश्वर ! (मा) मुझको (अध्वनम्) धर्मशिल्प के मार्ग से (पतिर)
पार कीजिये और (मे) मेरे (अस्मिन्) इस (देवयाने) विद्वानों के जाने
आने योग्य (पथि) मार्ग में जैसे (स्वस्ति) सुख (भूयात्) हो वैसा
अनुग्रह कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। ईश्वर वा जगत् के कारण रूप जीव को अनादित्व होने वा जन्म न होने से अविनाशपिन है। परमेश्वर की कृपा उपसना सृष्टि की विद्या वा अपने पुरुषार्थ के साथ वर्तमान हुए मनुष्यों को विद्वानों के मार्ग की प्राप्ति और उसमें सुख होना है और आलसी मनुष्यों को नहीं होता ॥ ३३ ॥

विषयेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वरादब्राह्मी बृहती छन्दः

मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशाः सन्तान्युपदिश्येन ॥

फिर विद्वान् कैसे है इस विषय का उपदेश ऋग्वेद मन्त्र में किया है ॥

मित्रस्य मा चक्षुषेत्तद्व्यमग्नयः सगराः सगरा
स्थ सगरेण नाम्ना गेदेणान्किन प्रात माग्नयः
पिपृत माग्नयो गोप्रायत मा नमो वोऽस्तु मा
मा हिक्षसिष्ट ॥ ३४ ॥

मित्रस्य । मा । चक्षुषा । ईक्ष्व्यम् । अग्नयः ।
सगराः । सगराः । स्थ । सगरेण । नाम्ना गेदेण ।
अन्किन । प्रात । मा । अग्नयः । पिपृत । मा । अग्नयः ।
गोप्रायत । मा । नमः । वः । अस्तु । मा । मा ।
हिक्षसिष्ट ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (मित्रस्य) सुहृद्ः (मा) माम् (चक्षुषा)
दृष्ट्या (ईक्ष्व्यम्) संप्रेक्ष्यम् (अग्नयः) नेनारो नयन्ति श्रे-
ष्ठान् पदार्थान् (सगराः) सगरोऽन्तरिक्षमवकाशो येषान्ते ।
अर्शआदित्वादक्ष् । (सगराः) सगरोन्तरिक्षं विद्योपदेशाव-
काशो येषान्ते (स्थ) भवत (सगरेण) अन्तरिक्षेण सह (नाम्ना)

प्रसिद्ध्या (रीद्रेण) शत्रुरोदयितृ णामिदं तेन । (अनी-
केन) सैत्थेन (पात) रक्षत (मा) माम् (अग्नयः)
(ज्ञानवन्तः) (पिपृत) विद्यागुणैः पूर्णान् कुरुत (मा)
माम् (अग्नयः) सभाध्यक्षादयः (गोपायत) पालयत
(मा) माम् (नमः) नमस्कारः (वः) युष्मभ्यम् (अस्तु)
भवतु (मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसिष्ट) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांस मगरा अग्नयो ययं मां मित्रस्य चक्षुषे-
क्षत्वम् ययं मगरा स्थ हे अग्नय मारिण गैत्रेण नाशानांकेन मां
पात मां गोपायत मां मा हिंसयेन्नर्थं वा युष्मभ्यं नमोऽस्तु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अब वाचकलोकमानसद्वारा यथा विद्यादानेन विद्वा-
ंस सर्वान् मनुष्यान् सुखयन्ति तथैतान्काव्येषु विद्याप्राप्तयुक्ताः स-
न्तोऽप्येतारांगण सुखयन्त ॥ ३४ ॥

पदार्थः — हे (मगराः) अप्तारत्न अवकाश युक्त (अग्नयः) अच्छे २
पक्षों को प्राप्त करने वाले विद्वान लोगो तुम (मा) मुझको (मित्रस्य) मित्र
की दृष्टि से (ईक्षत्वम्) देखिये आप मगराः (विशेषदेश अवकाशयुक्त) स्थ
हृजिये और जैसे आप (अग्नय) समाधित विद्वन् आदि अग्नियों की रक्षा करने
हैं वैसे (मारिण) अप्तारत्न के साथ चलवान (गैत्रेण) शत्रुओं को रोदन
करने वाली , नाम्ना प्रसिद्ध (अनीकेन) अनेक से (मा) मुझे (पात)
पालिये (अग्नयः) जैसे ज्ञानी लोग सब प्रकार सब को सुखदेते हैं वैसे (पि-
पृत) सुखों से पूरण कीजिये (गोपायत) और भूच आर से पालन कीजिये
और कभी (मा) मुझ को (माहिंसिष्ट) नष्ट मत कीजिये (वः) इससे आप
के लिये (मे) मेरा (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलोकमानसद्वारा है । जैसे विद्यादाने से विद्वान् लोग
सब मनुष्यों को सुखी करते हैं वैसे इन विद्वानों को काव्यों के करने में चतुर और
विद्या युक्त होकर विद्यार्थी लोग सेवा से सुखी करें ॥

ज्योतिरसीत्यस्य पथच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वासी

पदक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

ईश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषान्देवानां॑ स-
मित् त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य
उरु यन्तामि वरुथं॑ स्वाहा ॥ जुपाणो अप्तु-
राज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

ज्योतिः। असि । विश्वरूपमिति विश्वरूपम् । वि-
श्वेषाम् । देवानाम् । समिदितिसमृद्धत् । त्वम् । सो-
म । तनूकृद्भ्यऽइतितनूकृतभ्यः । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः
भ्यः । अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता ।
असि । वरुथम् । स्वाहा । जुपाणः । अप्तुः । आर्ज्य-
स्य । वेतु । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः (असि) (विश्वरू-
पम्) यथा सर्वं रूपं यस्मिंस्तथा (विश्वेषाम्) अखिला-
नाम् (देवानाम्) विदुषां (समित्) यथा सम्यगिध्यते
तथा (त्वम्) (सोम) ऐश्वर्य्यप्रद (तनूकृद्भ्यः) यथा
विस्तारकारिभ्यस्तथा (द्वेषोभ्यः) यथा द्विषन्ति तेभ्य-
स्तथा (अन्यकृतेभ्यः) यथाऽन्यैर्यानि क्रियन्ते तेभ्यः (उरु)

बहु (यन्ता) नियमकर्ता (असि) (वरूथम्) वर्तुं
महं गृहम् वरूथमिति गृहनामसु पठितम् निघं३ ॥४ (स्वा-
हा) वाचम् (जुषाणः) पूतः (अप्तुः) व्यापकः (आ-
ज्यस्य) विज्ञानस्य (वेतु) जानातु (स्वाहा) वाचा ।
अयं मन्त्रः शत० ३ । ५ । २ । ६८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हं सोम यथा त्वं विश्वेषां देवानां विश्वरूपं ज्योतिः
समिदासि तन्मृदभ्यां वेपोभ्यांऽन्यकृतेभ्यश्च यन्तासि तथोरु वरूथं
स्वाहासुराज्यस्य जुषाणः सन् मनुष्यः स्वाहा वेतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः— यस्मान्परमेश्वरः सर्वेषां लोकानां नियन्तास्ति तस्मा
देने नियमेयु चलन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे (सोम) ऐश्वर्य देने वाले जगदीश्वर ! आप (विश्वेषाम्)
सब (देवानाम्) विद्वानों के (विश्वरूपम्) सब रूपयुक्त (ज्योतिः) सब के
प्रकाश करने वाले (समिन्) अच्छे प्रकाशित (असि) हैं (तन्मृदभ्यः)
शरीरों को संपादन करने (वेपोभ्यः) और वेप करने वाले जीवों तथा (अ-
न्यकृतेभ्यः) अन्य मनुष्यों के किये हुए वृष्टकर्मों से (यन्ता) नियम करने
वाले (असि) हैं उनमें (उरु) बहुत (वरूथम्) उत्तम गृह (स्वाहा) वाणी
(अप्तुः) व्यापक (आज्यस्य) विज्ञान को (जुषाणः) सेवन करता हुआ मनुष्य
(स्वाहा) वेद वाणी को (वेतु) जाने ॥ ३५ ॥

भावार्थः—जिस से परमेश्वर सब लोकों का नियमकरने वाला है हम से ये नियम
में चलते हैं ॥ ३५ ॥

अग्नेनयेत्यस्यागस्यऋषिः । अग्निर्देवता । निवृत्तापीत्रिषुषद्धन्दः ।

धेवनः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर ईश्वर प्रार्थना किसलिये करनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने नयं सुपथा राये अस्मान् विश्वानि

देव वयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्युस्मज्जुहुराणा-
मेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अस्म-
न् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमि-
ति नमऽउक्तिम् । विधेम ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (अग्ने) सर्वनेतः परमात्मन् (नय) पापय
(सुपथा) यथा सुकृतः शोभनेन धर्ममार्गेण गच्छन्ति
तथा (राये) परमश्रीमीक्षसुखप्राप्तये (अस्मान्) अभ्यु-
दयनिःश्रेयससुखस्पृहावनः (विश्वानि) सर्वाणि (देव)
सर्वानन्दप्रापक सर्वजगत्प्रकाशक (वयुनानि) प्रशस्तानि
कर्माणि पूजाश्च वयुनमिति प्रशस्यनामसु पठितम् निघं०
३। ९ वयुनं वेतेः काञ्चित्वा पूजा वा निरु० ५। १४ वयुनानि वि-
द्वान् पूजानानि पूजानन् निरु० ८। २० (विद्वान्) यः सर्वं
वेत्ति सः (युयोधि) दूरीकुरु अत्र बहुलं छन्दसीति शपः
श्लुः (अस्मन्) अस्माकं सकाशात् (जुहुराणम्) कुटिलम्
(एनः) दुःस्वफलं पापं (भूयिष्ठाम्) बहुतमाम् (ते) तव
(नमउक्तिम्) यथा नमोभिरुक्तिं विदधति तथा (विधेम)
वदेम । अयं मन्त्रः शत० ३। ५। २। ११ व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे अग्ने देव जगदीश्वर विद्वांस्त्वं यथा सुकृतो राये सुपथा विश्वानि वयुनानि प्राप्नुवन्ति तथास्मान्नय जुहाराणमेनो-
स्मश्रुयोधि वयं ते नम भृयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा प्रेम्णोपासितः सन जगदी-
श्वरो जीवान् दुष्टमार्गाद्विद्योज्य धर्ममार्गं स्थापयित्वैहिकपारमार्थिक-
सुखानि मत्तत्कर्मानुसारं ददाति तथा न्यायार्थी कौरपि विधेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) सब को अच्छे मार्ग में पहुँचाने (देव) और सब आ-
नन्दों को देने वाले (विद्वान्) समस्त विद्यान्विता जगदीश्वर ! आप कृपा से
(राये) मोक्ष रूप उत्तम धन के लिये (सुपथा) जैसे धार्मिक जन उत्तम
मार्ग से (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) उत्तम कर्म विज्ञान वा मजा को प्रा-
प्त होने हैं वैसे (अस्मान्) हम लोगों को (नय) प्राप्त कीजिये और (जुहा-
राणम्) कुटिल (एनः) दुःस्वफलरूपी पाप को (अस्मत्) हम लोगों से
(युयोधि) दूर कीजिये हम लोग (ते) आप की (भृयिष्ठां) अत्यन्त (न-
मउक्तिम्) नमस्काररूप वार्णा को (विधेम) कहते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा० । जैसे सत्य प्रेम से उपासना किया हुआ परमेश्वर जीवों को
दुष्ट मार्गों से अलग और धर्म मार्ग में स्थापन करके इस लोक के सुखों को उन के
कर्मानुसार देता है वैसेही न्याय करने हारे भी किया करें ॥ ३६ ॥

अयन्नइत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षात्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः शूरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

किर ईश्वर की उपासना करने हारे शूरवीर के गुणों का उपदेश किया है ॥

**अयन्नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयंमृधः पुर-
एतु प्रभिन्दन् ॥ अयं वाजाञ्जयतु वाजंसाता-
व्यधशत्रूँ । ऽजयतुजह्वपाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥**

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् ।
मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्नितिप्रऽभिन्दन् । अयम् ।
वाजान् । जयतु । वाजसातावितिवाजऽसातौ । अ-
यम् । शत्रून् । जयतु । जहृषाणः । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अयम्) परमेश्वरोपासको जनः (नः) अ-
स्माकं प्रजास्थानां जीवानां (अग्निः) स्वयं प्रकाशमा-
नोऽग्निरिव पापिनां दग्धा (वरिवः) भृशं रक्षणं (कृणो-
तु) करोतु (अयं) युद्धकुशलः (मृधः) कुत्सितान् (पु-
रः) पुरस्तात् (एतु) गच्छतु (प्रभिन्दन्) यथा शत्रुद-
लं विदारयस्तथा (अयं) वीराणां प्रहर्षकः (वाजान्)
संग्रामान् (वाजसातौ) यथा संग्रामे तथा (अयं) वि-
जयप्रापकः (शत्रून्) अरीन् (जयतु) (जहृषाणः)
अतिशयेन हृष्टः (स्वाहा) शोभनां वाचं वदन् सन् ।
अयं मन्त्रः शत० ३१११२ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अयमाग्निः परमेश्वरोपासको जनो नो वरिवः कृणो-
तु यथा कश्चिद्दीरः वाजसातौ मृधः शत्रून् पुरएति तथायं यथा च
कश्चिद्दीरो मृधः शत्रून् प्रभिन्दन् वाजान् जयति पुरएतु तथाऽयं ज-
हृषाणः स्वाहा शोभनां वाचं वदन् जयतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—ये परेशोपासनां न विदधते नैव तेषां सर्वत्र प्रविजयो
जायते ये सुशिञ्चितान् वीरान् सत्कृत्य मेनां न रक्षन्ति तेषां सर्वत्र
पराजयो भवति तस्मादेतद्वयं मनुष्यैः सदानुष्ठयमिति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—यह (अग्निः) परमेश्वर का उपासक जन (नः) हम प्रजास्थ
जीवों की (वरिवः) निरन्तर रक्षा (कृणोतु) करे । जैसे कोई वीर पुरुष अपनी

सेनाको लेकर संग्राम में निम्नित दुष्ट वैरियों को पहिले ही जा घेरता है वैसे (अर्थ) यह शुद्ध करने में कुशल सेनापति (वाजसातौ) संग्राम में दुष्ट शत्रुओं को (पुनः) पहिले ही (पुनः) जा घेरे । और जैसे (अर्थ) यह वीरों को हर्ष देने वाला सेनापति दुष्ट शत्रुओं को (प्रभिन्दन्) छिन्न भिन्न करता हुआ (वाजान्) संग्रामों को (जयतु) जीते (अर्थ) यह विजय करने वाला सेनापति (अहर्षाणः) निरंतर प्रसन्न हो कर (स्वाहा) पुनः के पक्ष की श्रेष्ठ बोलियों को बोलता हुआ (जयतु) अच्छी तरह जीते ॥ ३७ ॥

भावार्थः—जो लोग परमेश्वर की उपासना नहीं करते हैं उनका विजय सर्वत्र नहीं होता । जो अच्छी शिक्षा देकर शूरवीर पुरुषों का सत्कार करके सेना नहीं रखते हैं उनका सब जगह सहज में पराजय हो जाता है इस से मनुष्यों को चाहिये कि दो प्रवेय अर्थात् एक तो परमेश्वर की उपासना और दूसरा वीरों की रक्षा सदा करते रहें ॥ ३७ ॥

उरुविष्णोर्विष्णोः स्य ऋषिः । विष्णोर्देवता । भुरिगाप्यनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्तौ कीदृशविन्युपदिश्यन्त ॥

फिर वे कैसे हैं यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उरुविष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ॥

घृतं घृतयोनेऽपि प्रप्रयुज्जपतिन्तिरस्वाहा ॥ ३८ ॥

उरु । विष्णोऽइतिविष्णो । वि । क्रमस्व । उरु ।

क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनेइति घृतयोने ।

पिब । प्रप्रेतिप्रऽम् । युज्जपतिमिति युज्जपतिम् । तिर ।

स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(उरु) बहु (विष्णो) यथा सर्वव्यापकेश्वरः
 सर्वं जगन्निर्मातुं तथा (विक्रमस्व) गच्छ (उरु) बहु
 (क्षयाय) निवासार्थाय गृहाय विज्ञानादिप्राप्तये वा (नः)
 अस्मान् (कृधि) कुरु (घृतम्) आज्यम् (घृतगोत्रे)
 यथा घृतगोत्रिर्गन्तिस्तथा तत्सम्युद्धौ (पिब) (प्रप)
 प्रकृष्टार्थे (यज्ञपतिं) यथा होत्रादयो यज्ञपतिं रक्षन्तो
 यतन्ते तथा (तिर) पूवस्व (स्वाहा) यज्ञक्रियायाः। अयं
 मन्त्रः। शत० ३।५।२।१५ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—यथा विष्णुविक्रमते तथोरु विक्रमस्व नः क्षयाय उरु
 कृधि हे घृतगोत्रे यथाग्निराज्यं पिबति तथा त्वं घृतं प्रपिब यथा न
 ऋत्विगादयो यज्ञपतिं संरक्ष्य दत्तं नरन्ति तथा त्वं स्वाहा वाचं व-
 दन् सन् विजयेन यज्ञेन यज्ञं प्रनिर ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रापमालं०। यथा परमेश्वरं व्यापकत्वात्मर्षे जगद्भ-
 चित्तुं रक्षितुं समर्थः सर्वान् सुखयति तथा नन्दयितव्यम्। यथा चाग्नि-
 रिन्धनानि प्रदहति तथा अश्रवः प्रदग्धव्या यथा होत्रादयो धार्मिकं
 यज्ञपतिं प्राप्य स्वकार्याणि साधुवन्ति तथा प्रजास्थाः पुरुषा धर्मात्मा-
 नं सभापतिं प्राप्य सुखानि साधुवन्तु ॥ ३८ ॥

पदार्थः—जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सब जगत् की रचना करता हुआ जगत्
 के कारण को प्राप्त हो सब को रचता है वैसे हे विद्यादि गुणों में व्याप्त होने
 वाले वीर पुरुष! अपने विद्या के फल को (उरु) बहुत (नि) अच्छी तरह (क्र-
 मस्व) पहुँच (क्षयाय) निवास करने योग्य गृह और विज्ञान की प्राप्ति के
 योग्य (नः) हम लोगों को (कृधि) कीजिये। हे (घृतगोत्रे) विद्यादि सुशि-
 क्षा युक्त पुरुष! जैसे अग्नि घृत पी के प्रदीप्त होता है वैसे तू भी अपने गुणों से घृत
 पी का (प्रप पिब) बारंवार पी के शरीर बलादि से प्रकाशित हो और ऋ-
 त्विज आदि विद्वान लोग (यज्ञपतिं) यज्ञमान की रक्षा करते हुए उसे य-
 ज से पार करते हैं वैसे तू भी (स्वाहा) यज्ञ की क्रिया से (यज्ञं) यज्ञ के
 (तिर) पार हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जैसे परमेश्वर अपनी व्यापकतासे कारण को प्राप्त हो सब जगत् के रचने और चलने से सब जीवों को सुख देता है वैसे आनन्द में हम सबों को रहना उचित है। जैसे अग्नि काष्ठ आदि दहन वा घृत आदि पदार्थों को प्राप्त हो प्रकाशमान होता है वैसे हम लोगों को भी शत्रुओं को जीत प्रकाशित होना चाहिये और जैसे होता आदि विद्वान् लोग धार्मिक यज्ञ करने वाले यजमान को पाकर अपने कामों को सिद्ध करते हैं वैसे प्रजापति लोग धर्मात्मा सभापति को पाकर अपने सुखों को सिद्ध किया करें ॥ ३८ ॥

देवसावितरित्यस्यागस्त्यश्रुपिः । सोममविनारो देवते । आचस्य
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । एतन्वमिःपुत्तरस्याधि

पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

एतस्मात् कीदृशाविःपुत्तिदृश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवमवितरेप ते सोमस्तद्वरत्तस्व मा त्वा द-
भन् । एतत्त्वं देव सोम देवा देवाँर ॥ उपगा
इदमहम्मनुष्यान्तमह रायस्पोषेण स्वाहा निर्व-
रुणास्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

देव । सवितः । एव । ते । सोमः । तम् । रुक्षस्व ।
मा । त्वा । दभन् । एतत् । त्वम् । देव । सोम ॥
देवः । देवान् । उप । अगाः । इदम् । अहम् । म-
नुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरु-
णस्य । पाशान् । मुच्ये ॥ ३९ ॥

पदार्थः- (देव) सकलविद्याद्योतक (सवितः)
 ऐश्वर्यवान् ! (एकः) प्रत्यक्षः (ते) तव (सोमः) ऐश्व-
 र्यसमूहः (तं) (रक्षस्व) अत्र व्यत्ययेनात्मने पदम्
 (मा) निषेधे (त्वा) (त्वां (दधन्) हिंस्युः । अत्र
 लिङ्गर्थे लङ्ङभावश्च (एतत्) एतस्मात् (त्वम्) स-
 भाध्यक्षो राजा (देव) सुखप्रद (सोम) सन्मार्गे प्रेरक (देवः)
 विद्याप्रकाशस्थः (देवान्) दिव्यान् विदुषः (उप)
 सामीप्ये (अगाः) गच्छ (इदम्) त्वदनुष्ठितं अहं
 (मनुष्यान्) मननशीलान् (सह) (रायः) धनसमुदा-
 यस्य (पीणेण) पुष्ट्या (स्वाहा) सत्यां वाचां वदन्
 सन् (निः) मितराम् (वरुणस्य) दुःखेनाच्छादकस्य
 तिरस्कृत्तुः (पाशान्) बन्धनान् (मुच्ये) मुक्तो भवामि
 अयमन्त्रः शत० ३। ५। २। १८-२० व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः-हे देव सविनः सभाध्यक्ष यथाऽहं भवत्सहायेन स्व-
 कीयमैश्वर्यं रक्षामि तथा त्वं य एष ते मामोऽस्ति, ते रक्षस्व यथा
 मां शत्रवो न हिंसन्ति तथा त्वा स्वामस्मत्सहाये मा दधन् हे देव
 सोम देवस्त्व यथैतदेतस्मादेवानुपागास्तथाऽहमप्युपागाम । यथाऽह-
 मिदमनुष्ठाय रायस्पापेण सह वर्त्तमानो मनुष्यान् देवार्थेत्पवङ्ग
 स्य पाशान् निर्मुच्यं तथा त्वमपि निर्मुच्यस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः-अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सर्वेषां मनुष्याणामियं
 योग्यतास्ति यदशाप्तस्यैश्वर्यस्य पुरुषार्थेन प्राप्तिस्तद्रक्षोभनी कृत्वा
 धार्मिकान् मनुष्यान् संगत्यनेन सत्कृत्य च धर्ममनुष्ठाय विज्ञानमु-
 क्षीय दुःखबन्धनान्मुक्ता भवन्तु ॥ ३६ ॥

पदार्थः-हे (देव) सब विद्याओं के प्रकाश करने वाले ऐश्वर्यवान् विद्वान्
 सभाध्यक्ष ! जैसे मैं आप के सहाय से अपने ऐश्वर्य को रक्षता हूँ वैसे तू जो
 (एषः) यह (ते) तेरा (सोमः) ऐश्वर्य समूह है (तं) उसको (रक्षस्व)

रख । जैसे मुक्त को शत्रुजन दुःख नहीं दे सकते हैं वैसे (त्वां) तुझे भी (या दधन्) न दे सकें । हे (देव) सुख के देने और (सोम) सज्जनों के मार्ग में चलाने वाले राजा (त्वं) तू (एतत्) इस कारण मभाध्यन्त और (देवः) परिपूर्ण विद्या प्रकाश में स्थित हुआ (देवान्) श्रेष्ठ विद्वानों के (उप) समीप (अगाः) जा और मैं भी जाऊँ । जैसे मैं (इदं) इस आचरण को करके (रायः) अत्यन्त धन की (पुण्या) पुण्यताई के साथ (मनुष्यान्) विचारवान् पुरुष और (देवान्) विद्वानों का प्राप्त होकर (वरुणस्य) दुःख से तिरस्कार करने वाले दृष्ट जन की (पाशान्) बन्धन से (मुच्ये) छूटूँ वैसे तू भी (निः) निरन्तर छूट ॥ ३९ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचक लोभोपमानकार है । सब मनुष्यों को योग्य है कि जिस अपात पेश्वर्ष की पुरुषार्थ से प्राप्ति हो उस की रक्षा और उत्तति धार्मिक मनुष्यों का संग और इस से सज्जनों का सत्कार तथा धर्म का अनुष्ठान कर विज्ञान को बढ़ा के दुःखबन्धन से छूटे ॥ ३९ ॥

अग्ने व्रतपा इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्ब्राह्मीत्रिष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथं वर्त्तयानामित्युपादिश्यते ।
फिर वे कैसे वर्त्तें यह अग्ने मन्त्र में किया है ॥

अग्नेव्रतपास्ते व्रतपाया तव तनूर्मय्यभूदेषा
सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियं सामयि ।
यथायथन्नीं व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्दीक्षा-
पतिरमस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

अग्ने । व्रतपा इति व्रतपाः । ते । व्रतपा इति व्रतपाः ।
या । तव । तनूः । मयि । अभूत् । एषा । सा । त्वयि ।

योऽइति यो । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा ।
मयि । यथायथमिति यथाऽयथम् । नौ । व्रतपतेऽइति
व्रतऽपते । व्रतानि । अनु । मे । दीक्षाम् । दीक्षापति-
रिति दीक्षाऽपतिः । अमंस्त । अनु । तपः । तपस्पति-
रिति तपःऽपतिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अग्ने) विज्ञानोन्मत्त (व्रतपाः) यथा सत्य-
पालको विद्वांस्तथा तत्सम्युद्भौ (ते) तव (व्रतपाः)
पूर्ववत् (या) (तव) (तनूः) ध्याप्तिनिमित्तं शरीरं
(मयि) त्वत्सखे (अभूत्) भवतु (एषा) समक्षे व-
र्त्तमाना (सा) (त्वयि) मन्मित्रे (यो) या (मम) (त-
नूः) विद्याविस्तृतिः (त्वयि) मदध्यापके (अभूत्)
भ्रूयति (इयं) गोचरा (सा) (मयि) त्वच्छिष्ये (य-
थायथं) यथार्थं (नौ) आवां (व्रतपते) यथा सत्यानां
रक्षकस्तथा तत्सम्युद्भौ (व्रतानि) नियतानि सत्याचरणा-
नि (अनु) पश्चादर्थं (मे) मम (दीक्षां) व्रतादेशं
(दीक्षापतिः) यथा व्रतादेशपालकः (अमंस्त) मन्यते
तथा पश्चाद्योगे (तपः) प्राक्कुलेशमुत्तरानन्दं ब्रह्मच-
र्यं (तपस्पतिः) यथा ब्रह्मचर्यादिपालकः । अयं मन्त्रः ।
शत० ३ । ५ । २ । २१ । व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—व्रतपा अग्ने विद्वांस्त्वं यथा मे व्रतपा अभूत् यथा
तेऽङ्गं व्रतपाः भवेयम् । या तव तनूः सा मयि भवतु येषां त्वयि
मतिरस्ति सा मयि स्यात् । यो या मम तनूः सा त्वयि भवतु हे
व्रतपते यथाऽयं जगो ब्रह्मनिर्भरति तथा त्वं चाहं च नौ सखा-

यौ भूत्वा यथायथं व्रतानि सत्याचरणान्यनुचरेव । हे मित्र ! यथा तव दीक्षापतिस्तु भ्यं दीक्षाममंस्त तथा मे अम दीक्षामन्वमंस्त । यथा ते तव तपस्पतिस्त्वर्थं तपोऽन्वमंस्त तथा मे ममापि तपस्पतिर्मर्थं तपोऽमंस्त ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा पूर्वं विद्वत्कारिणोऽध्यापका अभूवन् तथाऽस्मदादिभिरपि भवितव्यम् । यावन्मनुष्या सुखदुःखहानिलाभव्यवस्थायां परस्परं स्वात्मवन्न वर्त्तन्ते न तावत्पूर्णं सुखं लभन्ते तस्मादेतत्सर्वं मनुष्यैः कृतो नानुष्ठेयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः—(व्रतपा) जैसे सत्य का पालने द्वारा विद्वान् हो वैसे (अग्ने) हे विशेष ज्ञानवान् पुरुष जो (मेरा) (व्रतपाः) सत्य विद्या गुणों का पालने द्वारा आचार्य्य (अभून्) हुआ था वैसे मैं (ते) तेरा होऊँ (या) जो (तव) तेरी (तनूः) विद्या आदि गुणों में व्याप्त होने वाला देह है (सा) वह (मायि) तेरे मित्र पुत्र में भी हो (एषा) यह (त्वायि) मेरे मित्र तुझ में बुद्धि हो । (या) जो (मम) मेरी (तनूः) विद्या की फैलावट है (सा) वह (त्वायि) मेरे पढ़ाने वाले तुझ में हो । (इयं) यह (मायि) तेरे शिष्य पुत्र में बुद्धि हो । (व्रतपते) हे सत्य आचरणों के पालने वाले जैसे सत्यगुण सत्य उपदेश रक्षक विद्वान् होता है वैसे मैं और तू (यथायथं) यथायुक्त मित्र होकर (व्रतानि) सत्य आचरणों का रक्षा व रत्न । हे मित्र ! जैसे (तव) तेरा (दीक्षापतिः) यथोक्त उपदेश का पालनेहारा तेरे लिये (दीक्षा) सत्य का उपदेश (अमंस्त) करना जान रहा है वैसे मेरा मेरे लिये (अम) जाने । जैसे तेरा (तपस्पतिः) अखंड ब्रह्मचर्य का पालनेहारा आचार्य तेरे लिये (तपः) पहिले क्लेश और पीछे सुख देनेहारे ब्रह्मचर्य को करना जान रहा है वैसे मेरा अखंड ब्रह्मचर्य का पालनेहारा मेरे लिये जाने ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे पहिले विद्या पढ़ाने वाले अध्यापक लोग हुए वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये । अब तक मनुष्य सुख दुःख हानि और लाभ की व्यवस्था में परस्पर अपने आप के तुल्य दूसरे को न जानते तब तक पूर्ण सुख को प्राप्त नहीं होता इस से मनुष्य लोग श्रेष्ठ व्यवहार ही किया करें ॥ ४० ॥

उचिष्यद्वित्यस्यागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्थ्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथं वर्त्तयतामित्युपादिश्यते ॥

फिर वे कैसे बर्ते इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरुत्तयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिबप्रप्रयज्ञपतिन्तिरस्वाहा ॥१४॥

उरु । विष्णोऽइतिविष्णो । वि । क्रमस्व । उरु ।

क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोऽइति घृत-
योने । पिब । प्रप्रेतिप्रप्र । यज्ञपतिमितियज्ञऽपतिम् । तिर ।
स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उरु) बहु (विष्णो) यथाव्यापनशालो वायु-
विक्रमते तथा तत्संबुद्धौ (विक्रमस्व) पादैः विद्याद्वैः संपद्यस्व
(उरु) विस्तीर्णे(क्षयाय)विज्ञानान्नतये(नः) अस्मान्(कृधि)
कुर्याः(घृतं) उदकं (घृतयोने) यथाजलनिभित्ताविद्युद्वर्तते
तथा तत्संबुद्धौ (पिब) (प्रप्र) प्रकृष्टमिव (यज्ञपतिं) यथाऽहं
यज्ञपतिं तथा त्वं (तिर) दुःखं प्लवस्व(स्वाहा)मुहुतं हविः ।
अयं मन्त्रः । शत०३ । ५ । ३ । २-३ व्याख्यातः ॥४१॥

अन्वयः—हे विष्णो त्वं उरुक्षयाय विक्रमस्व नांस्मान् सुखिनः
कृधि । हे घृतयोने यथा विद्युत् तथा घृतं पिब यथाऽहं यज्ञपतिं संत-
रामि तथा स्वाहानुतिष्ठन् प्रपतिर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा पवनः सर्वान्
सुखयन् सर्वाधिष्ठानोऽस्ति तथैव विदुषा सं पतव्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—जैसे सब पदार्थों में व्याप्त होने वाला पवन चलता है वैसे हे

विद्या गुणों में व्याप्त होने वाले विद्वान् (उक्त) अत्यन्त विस्तार युक्त (क्षयाय) विद्योन्नति के लिये (विक्रमस्य) अपनी विद्या के अंगों से परिपूर्ण हो और (नः) हम लोगों को सुखी (कृषि) कर। जैसे जलका निमित्त बिजली है वैसे हे पदार्थ ग्रहण करने वाले विद्वान् बिजली के समान (घृतं) जल (पिब) पी और जैसे मैं यक्षपति को दुःख से पार करता हूँ वैसे तू भी (स्वाहा) अच्छे प्रकार इवन आदि कर्मों को सेवन करके (प्रमतिर) दुःखों से अच्छे प्रकार पारहो ॥ ४१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जैसे पंवन सब को मुक्त करता हुआ सब के रहने का स्थान हो रहा है वैसेही विद्वान् को होना चाहिये ॥ ४१ ॥

अन्यन्यानि तस्य सागस्त्य अविः । अग्निर्देवता । स्वरादष्टाष्टी त्रिषुप्
छन्दः । धेनुः स्वरः ॥

मनुष्यैः पूर्वोक्ताभ्यां विरुद्धा मनुष्या न सेवनीया इत्युपादिश्यते ॥
मनुष्यों को उक्त व्यवहारों से विरुद्ध मनुष्य न सेवने चाहिये
यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अत्यन्याँ २॥ अग्रान्नान्याँ २॥ उपांगाम-
र्वाक्त्वा परेभ्योऽविदम्परोर्वरेभ्यः । तंत्वा जुषा-
महे देववनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्या-
यै जुषन्तां विष्णावे त्वा । ओषधे त्वायस्व स्व-
र्धिते मेनधहिधसीः ॥ ४२ ॥

अति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् । उप ।
अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परेभ्यः । अविदम् । परः ।

अवरैभ्यः । तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते ।
 देवयज्यायाऽइति देवऽयज्यायै । देवाः । त्वा । देवय-
 ज्यायाऽइति देवऽयज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ।
 ओषधे । त्रायस्व । स्वधिते । मा । एनम् । हिंसीः ॥४२॥

पदार्थः—(अति) अत्यन्ते (अन्यान्) पूर्वोक्तभिन्नानवि-
 दुषः (अगां) प्राप्नुयाम् (न) निषेधे (अन्यान्) अविदुषो
 विरुद्धान् विदुषः (उप)सामीप्ये (अगाम्)प्राप्नुयाम्(अर्वा-
 क्) अवरः (त्वा) त्वां (परेभ्यः) उत्तमेभ्यः (अविदम्) लभेय
 (परः)उत्कृष्टः (अनरेभ्यः) उत्कृष्टेभ्यः (तं)(त्वा) त्वाम्(जुषा-
 महे) प्रीणीयाम (देव) कमनीय(वनस्पते) वनानांरक्षक (दे-
 वयज्यायै) यथा दिग्यानांसंगतये तथा (देवाः) विद्वांसः (त्वा)
 त्वां (देवयज्यायै) यथात्तमगुणदानायतथा(जुषन्तां)सेवन्तां
 (विष्णवे)यज्ञाय(त्वा) त्वां (ओषधे) यथा सोमादोषधि-
 गणस्त्रायते तथा (त्रायस्व) रक्ष (स्वधिते) दुःखविच्छेदक
 (मा)निषेधे (एनं) ओषधिगणं परं पुरुषं वा (हिंसीः) वि-
 नाशयेः । अयं मन्त्राः । शत० । ३ । ५ । ३ । ५—१० व्याख्यातः ॥४२॥

अन्वयः— हे वनस्पते देव विद्वन् यथा त्वमन्यान्तीत्यान्यानुपाग-
 च्छसि तथाहमन्यान् नागामन्यानुपागाम् यस्त्वं परेभ्यः परोऽस्यवरे-
 भ्योऽर्वाक् च तं त्वामविदं यथा देवा देवयज्यायै त्वा त्वां जुषन्ते तथा
 त्वा त्वां वयं जुषामहे यथा वयं देवयज्यायै त्वां जुषामहे तथैते
 सर्वे न त्वां जुषन्ताम् । यथोषधिगणो विष्णवे समूय सर्वान् त्रायते
 तथा हे ओषधे ! सर्वरोगनिवारक स्वधिते दुःखविच्छेदक विद्वन् !

त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय वयं जुषामहे । हे देव विद्वान् यथाऽहमिमं यज्ञं न हिंसायि तथैनं त्वमपि मा हिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्नीचव्यवहारान् नीचपुरुषांश्च त्यक्त्वा उत्तमा व्यवहारा उत्तमाः पुरवाश्च प्रतिदिनमेवितव्याः । उत्तमेभ्य उत्तमशिक्षावरंभ्योऽवरा च ग्राह्या यज्ञो यज्ञसामग्री च कदाचित्त हिंसनीया सर्वैः परस्परं सुखेन भवितव्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) सब वृष्टियों के रखने वाले (देव) विद्वान् जन ! जैसे तू (अन्यान् विद्वानों के विरोधा मृग्ये जनों को छोड़ के (अन्यान्) मृग्यों के विरोधी विद्वानों के समीप जाता है वैसे मैं भी विद्वानों के विरोधियों को छोड़ (उप) समीप (अगम) जाऊँ । जो तू (परेभ्यः) उत्तमों से (परः) उत्तम और (अवरंभ्यः) ऊँटों से (अवाक्) छोड़ देता है (तं) (त्वां) उन्हें मैं (आविदम्) पाऊँ जैसे (देवाः) विद्वान् लोग (देवयज्यायै) उत्तम गुण देने के लिये (त्वा) तुझे को चाहते हैं वैसे हम लोग भी (त्वा) तुझे (जुषामहे) चाहें और जैसे हम लोग (देवयज्यायै) अच्छे २ गुणों का संग ढाने के लिये (त्वा) तुझे चाहते हैं वैसे और भी ये लोग चाहें । जैसे आपधियों का समूह (विष्णवे) यज्ञ के लिये मिद्ध होकर सब की रक्षा करता है वैसे हे गेगों को दूर करने और (स्वधिते) दुःखों का विनाश करने वाले विद्वान् जन हम लोग (त्वा) तुझे यज्ञ के लिये चाहते हैं । श्रेष्ठ विद्वान् जन जैसे मैं इस यज्ञ का विनाश करना नहीं चाहता वैसे तू भी (एनं) इस यज्ञ को (मा) मत (हिंसी) बिगाड़ ॥ ४२ ॥

भावार्थः— यहाँ वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि नीच व्यवहार और नीच पुरुषों को छोड़ के अच्छे २ व्यवहार तथा उत्तम विद्वानों को नित्य चाहें और उत्तमों से उत्तम तथा न्यून से न्यून शिक्षा का ग्रहण करें । यज्ञ और यज्ञ के पदार्थों का तिरस्कार कभी न करें तथा सब को चाहिये कि एक दूसरे के मेल से सुखी हों ॥ ४२ ॥

याम्मालेखीरित्यस्यागस्त्य ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मी

विष्णुब्रह्मन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्यज्ञार्था विद्या सर्वदा संसेवनीयेत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को योग्य है कि यज्ञ को सिद्ध कराने वाली जो विद्या है उस का

नित्य सेवन करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

द्याम्मा लेखीरन्तरिक्षम्माहिंसीः पृथिव्या
संभवं अयं हि त्वा स्वयित्तिस्तेतिजानः प्राणि-
नायं महते मांभगाय । अतस्त्वन्देव वनस्पते
शतवल्शो विरोह महस्रवलशा विवयं रुहेम
॥ ४३ ॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः ।
पृथिव्या । मम् । भव । अयम् । हि । त्वा । स्वयि-
तिगितिस्त्वयित्तिः । तेतिजानः । प्राणिनायं । प्रनिना-
येतिप्रनिनायं । महते । मांभगाय । अतः । त्वम् ।
देव । वनस्पते । शतवल्शइतिशतवल्शः । वि । रोह ।
महस्रवलशाः । वि । वयम् । रुहेम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः— (दां) सूर्यप्रकाशं (मा) निषेधे (लेखीः) लिखेः (अन्तरिक्षं) अवकाशं (मा) निषेधे (हिंसीः) हन्याः (पृथिव्या) सह (सं) क्रियायोगे (भव) (अयं) वक्ष्यमाणः (हि) यतः (त्वा) त्वां (स्थितिः) यथा वज्रस्तथा (तेतिजानः) भूशंतीक्ष्णः (प्रणिनाय) यथा त्वं प्रणयेस्तथा (महते) विशिष्टाय पूज्यतमाय (सौभगाय) सुप्रभगानामैश्वर्याणां भवाय (अतः) कारणात् (त्यं) (देव) आनन्दित (वनस्पते) वनानां रक्षक (शतवल्गः) यथा बहुङ्कुरो वृक्षस्तथा (विरोह) विविधतया प्रादुर्भाव (सहस्रवल्गाः) यथा बहुमूला वृक्षा रोहन्ति तथा (वि) विविधतया (रुहेम) वर्द्धमहि । अयं मन्त्रः शत ० । ३ । ५ । ३ । १३-१६ व्याख्यानः ॥ ४३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथाहं यां न लिखामि तथा त्वमेनां मा लेखीः । यथाऽहमन्तरिक्षं न हिंसांमि तथा त्वमेतन्मा हिंसीः । यथाऽहं पृथिव्या सह संभवामि तथेतया सह त्वमपि संभव । हि-यतः कारणात् यथा नेति जानः स्थितिः शतृन् विच्छिन्नैश्वर्यं प्रापयति तथा त्वमपि पापयः । अतो वयं त्वां महते सौभगाय सम्भावयेम यथा कश्चिदैश्वर्यं प्रणिनाय पापयति तथा वयं त्वां पापयेम । हे देव वनस्पते पूर्वोक्तेन महता सौभगेन यथा शतवल्गा वृक्षा विरोहन्ति तथा विरोह यथा सहस्रवल्गा वनस्पतयो विरोहन्ति तथा वयमपि विरोहेम ॥ ४३ ॥

भावार्थः— अथ वाचकलुभापमालङ्कारः । इह संसारं केनचिन्मनुष्येन विद्याप्रकाशाभ्यासः कदाचिन्नैव त्याज्यः स्यान्नत्यावकाशश्चैश्वर्यसंभावनायोगेनासंख्यातोन्नतिकरणं चेति ॥ ४३ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् ! जैसे मैं सूर्य के सामने होकर (यां) उसके प्रकाश को दृष्टिगोचर नहीं करता हूँ वैसे तू भी उसको (मा) (लेखीः) दृष्टि गोचर मत कर । जैसे मैं (अन्तरिक्षं) बवार्थ पदार्थों के अवकाश को नहीं बिगाड़ता हूँ वैसे तू उसको (मा) (हिंसीः) मत बिगाड़ । जैसे मैं (पृथिव्या) पृथिवी के साथ होता हूँ वैसे तू भी उसके साथ (सं) (भव) हो (हि) जिस का-

रण जैसे (नेतिजानः) अत्यन्त पैना (स्वधितिः) वष शत्रुओं का विनाश करके ऐश्वर्य्य को देता है (अतः) इस कारण (अयं) यह (स्वा) तुझे (महेते) अत्यन्त श्रेष्ठ (सौभाग्य) सौभाग्यपन के लिये संपन्न करे। और भी पदार्थ जैसे ऐश्वर्य्य को (प्राणनाय) प्राप्त करने हैं वैसे तुझे ऐश्वर्य्य पहुंचावे। हे (देव) आनन्दयुक्त (वनस्पते) वनों की रक्षा करने वाले विद्वान् जैसे (शतवल्शः) मैकड़ों अकड़ों वाला पेड़ फलता है वैसे तू भी इस उक्त प्रशंसनीय सौभाग्यपनमें (वि) (गेह) अच्छी तरह फल और जैसे (सहस्रवल्शः) हजारों अकड़ों वाला पेड़ फले वैसे हमलोग भी उक्त सौभाग्यपन से फले फूलें ॥ ४३ ॥

भाषार्थः—यहां वाचकतुमोपमालङ्कार है। इस समार में किसी मनुष्य को विद्या के प्रकाश का अस्याम अपनी खनन्त्रता और सब प्रकार में अपने कामों की उन्नति को न छोड़ना चाहिये ॥ ४३ ॥

अत्र यज्ञानुष्ठानस्वरूपसंपादकविद्वत्परमात्मप्रार्थना विद्यात्याप्तिविद्वद्वाप्तिरूपमन्यादिना यज्ञसाधनं सर्वविद्यानिमित्तवाचाद्याख्याध्ययनाध्यापनयज्ञविभृतिर्योगाभ्यासलक्षणं सृष्ट्युत्पत्तिरीश्वरमूर्त्यकर्मभिधानं प्राणापानक्रियानिरूपणं विमोरीश्वरस्य व्याप्त्युक्तिर्यज्ञानुष्ठानं सृष्टेरूपकारग्रहणं सृष्ट्यसमाध्यक्षगुणाभिलाषो यज्ञानुष्ठानशिक्षादानं सवितृसमाध्यक्षकृत्यापदेशो यज्ञात्सिद्धिरीश्वरसमाध्यक्षाभ्यां काव्यनिरपत्तिरेतरोः स्वरूपकृत्यवर्णनमीश्वरविद्वदुपां वर्त्तमानं लक्षणं चेश्वरोपासनं धूर्वीरगुणकथनमीश्वरविद्वद्गुणवर्णनं परमैश्वर्य्यप्राप्तिराकाशादिदृष्टान्तेन विद्युद्गुणवर्णनमीश्वरोपासकगुणप्रकाशनं साव्यन्धनाद्विमुक्तिः परस्परवर्णनप्रकारो दुष्टत्यागेन विद्वेषां संगकरणावश्यकता मनुष्यैर्गज्ञसिद्धये विद्या संग्रहणं चोक्तमतः पञ्चमाध्यारोक्तार्थानां चतुर्थाध्यायीकार्यैः साकं संगतिरस्तीति वेदितव्यमिति ॥

इस अध्याय में यज्ञ का अनुष्ठान, यज्ञ के स्वरूप का सम्पादन, विद्वान् और परमात्मा की प्रार्थना, बिद्या और विद्वान् की व्याप्ति का निरूपण, अग्नि आदि पदार्थों से यज्ञ की सिद्धि, सब बिद्या निमित्त बाणी का व्याख्यान, पढ़ना, पढ़ाना, यज्ञ का विवरण, योगाभ्यास का लक्षण, सृष्टि की उत्पत्ति, ईश्वर और सूर्य के कर्म का कहना, प्राण और अपान की क्रिया का निरूपण, सब के नियम करने वाले परमेश्वर की व्याप्ति का कहना, यज्ञ का अनुष्ठान, सृष्टि से उपकार लेना, सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का कहना, यज्ञ के अनुष्ठान की शिक्षा का देना, सविता और सभाध्यक्ष के कर्म का उपदेश यज्ञ से सिद्धि, ईश्वर और सभाध्यक्ष से कार्यों की सिद्धि तथा उन के स्वरूप और कर्मों का वर्णन, ईश्वर और विद्वानों का वर्तन और उन के लक्षण, गुरुवीरों के गुणों का कहना, ईश्वर और विद्वान् के गुणों का वर्णन, ईश्वर की उपासना करने वाले के गुणों का प्रकाश, सब बन्धन से छूटना, परस्पर की चर्चा, दुष्टों से छूटने का प्रकार इन अर्थों के कहने से पञ्चमाध्याय में कहे हुए अर्थों की संगति चतुर्थाध्याय के अर्थों से जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिब्राजकाचार्येण श्रीगुप्तमहाविदुषां

बिरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयान-

न्दसरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां विमृषिते सुप्रमाणपुक्ते

पञ्चर्षेदभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः

पुष्तिमगात् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्यारम्भः ॥

— ३ ५ ६ —

विरचानि देव सवित्रर्दुरितानि परांस्तुव । यद्गृहं तन्न आस्तुव ॥

अथ देवस्य त्वेत्यस्यागस्य अषिः । सविता देवता । पदाकिरच्छन्दः ।

धेवनः स्वरः । यवोऽमीत्यस्यामुरी दिव्यस्य च भुरिगाप्युष्णिक्

छन्दमी । अषभः स्वरः ॥

अथ राज्याभिषेकाय सुशिक्षितं सभाध्यक्षं विद्वान् ग्रन्थाचार्यादयः

किं किमुपदिशेयुर्गत्पुपदिश्यते ॥

अब पाँचवें अध्याय के पश्चात् ६ षष्ठाध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राज्याभिषेक के लिये अच्छी शिक्षायुक्त सभाध्यक्ष विद्वान् को आचार्यादि विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह उपदेश किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसंवुऽश्विनोर्बाहुभ्या-
म्पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यमीदमहधरत्तसाङ्-
ग्रीवा अपि कृन्तामि । यवोऽमि यवयास्मद्द्वेषो
यवयारार्ताद्वेत्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यत्वा
शुन्धैताँल्लोकाः पितृपदनाः पितृपदनमसि ॥ १ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसंवुऽश्वितिप्रऽश्वे । अ-

श्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ता-

भ्याम् । आ । ददे । नारि । अमि । इदम् । अहम् ।

रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि । यवः । असि ।
 यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय अरातीः । दिवे ।
 त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृषदनाः । पितृषदनाऽइतिपितृऽसदनाः ।
 पितृषदनम् । पितृषदनमितिपितृऽसदनम् । अमि ॥१॥
 पदार्थः—(देवस्य) द्योतमानस्य (त्वा)त्वां सभाध्यक्षां (स-
 खितुः) सर्वविश्वोत्पादकस्य (प्रसवे) यथेश्वरसृष्टौ (अ-
 श्विनोः) प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्याम्
 (पूर्णः) पुष्टिनिमित्तस्य प्राणस्य (हस्ताभ्याम्) धा-
 रणाकर्षणाभ्यां (आददे) गृह्णामि (नारि) यज्ञसहका-
 रिणि (असि) (इदम्) युद्धाख्यं कृत्वा (अहं) (र-
 क्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणाम् (ग्रीवाः) कण्ठान् (अपि)
 (कृन्तामि) छिनद्मि (यवः) संयोगविभागकर्त्ता (अ-
 सि (यवय) वायुन्दसीति वृद्ध्यभावः (अस्मत्) अस्मा-
 कं सकाशात् (द्वेषः) द्वेषकान् (यवय) वियुधि (अ-
 रातीः) शत्रून् (दिवे) विद्यादिप्रकाशाय (त्वा) त्वां
 न्यायप्रकाशं (अन्तरिक्षाय) अन्तरक्षयमिति । अन्तरि-
 क्षमित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् निघं० । १ । ३ (त्वा)
 सत्यानुष्ठानावकाशदम् (पृथिव्यै) भूरिराज्याय (त्वा)
 राज्यविस्तारकम् (शुन्धन्ताम्) (लोकाः) न्यायदृष्ट्या
 समीक्षणीयाः (पितृषदनाः) यथापितृषु सीदन्तिते । पितर
 इति पदनामसु पठितम् । निघं० १॥ (पितृषदनम्) यथाविद्व-

स्थानम् (असि) अयं मन्त्रः । श० ३ । ५ । ४ । १-२
व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः-हे सभाध्यक्ष ! यथा पितृषदना देवस्य सवितुः प्रसवे अश्विनो-
बोहुष्यां पूष्टा इत्याभ्यां त्वःमाददति तथाहमाददे । यथाऽहं रक्षसां घीवाः
कृन्तामि तथा त्वमपि कृन्त हे सभाध्यक्ष ! त्वं यवोऽस्यस्मदद्विषो यवयारा
तीर्यवय यथाऽहं दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा त्वां शुन्धामि तथेने
पितृषदना लोकस्त्वां शुन्धन्तान् गतस्त्य पितृषदनमित्रमि तस्मान्पितृ-
पालको भव हे सभापतेनारि ! भवत्यऽऽप्यद्यमेव त्वार्यम् ॥ १ ॥

भावार्थः-अत्र याचकपुत्रोपवाल्कारः । ये विद्यानिष्ठाता ईश्वरसुष्टौ
स्वरूप घनेषां च दुष्टानां विध्वंस गच्छा मेघने ते सुखिनो भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः-हे सभाध्यक्षजिमे । पितृषदनाः । पितरों में रहने वाले विद्वान्
लोग (इत्यभ्यः) प्रकाशमय और (सवितुः) सव विश्व के उत्पन्न करने वाले
जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) प्राण और
अपान के (बाह्याभ्याम्) वन और उन्नम वर्गों में तथा (पूष्टाः) पुष्ट का
निमित्त जो प्राण हैं उस के (हस्ताभ्याम्) धारण और भाकपेण मे (त्वा)
तुझें प्रदण करने हैं वेमे ही में (आददे) प्रदण करना है जैसे मंत्रज्यां/दुष्ट काप
करने वाले जीवों के (घीवा) गले (कृन्तामि) काटना हूं वेमे (त्वं) तू
(अमि) भी काटा हे सभाध्यक्ष जिमे कारण तू (यवः) संयाग विभाग करने
वाला (आसि) है उस कारण (अप्यन्) मुझ ने (द्वेषः) द्वेष अर्थात् अघाति
करने वाले बैरियों को (यवय) अलग कर और (अगती) जो मेरे निरन्तर
शत्रु हैं उन को (यवय) पृथक् कर । जैसे मैं न्याय व्यवहार में रक्षा करने योग्य
जन (दिवे) विद्या आदि गुणों के प्रकाश करने के लिये (त्वां) न्याय प्रकाश
करने वाले तुझ को (अन्तरिक्षाय) आभ्यन्तर व्यवहार में रक्षा करने के लिये
(त्वां) तुझ सत्य अनुष्ठान करने का अवकाश देने वाले को तथा (पृथिव्यै)
भूमि के राज्य के लिये (त्वा) तुझ राज्य विस्तार करने वाले को पवित्र करता
हूं वेमे ये लोग भी (त्वा) आप को (शुन्धन्ताम्) पावित्र करें जैसे तू (पितृष-
दनम्) विद्वानों के श्वर के समान (अमि) है पिता के सदृश सब प्रजा को पाला
कर हे सभापति की नारि स्त्री तूभी ऐसा ही किया कर ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वातकलुषोपमालङ्कार है। जो विद्या में। अने विचक्षण पुरुष ईश्वर की सृष्टि में अर्चना और औरों की दुष्टता को छुड़ाकर राज्य सेवन करते हैं वे एवं संयुक्त होते हैं ॥ १ ॥

अग्ने णीरित्य स्य शाकलय ऋषिः । सविता देवता । निषद्वागायत्री छन्दः ।

षष्ठ्यः स्वरः । देवस्तत्रेत्यस्य स्वतात्पर्यल्लिङ्गछन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः सोऽभिषिक्तः सभाप्यस्तः कथं प्रवर्त्ततेत्युपदिश्यते ॥

किं वह तिनक किया हुआ समायत्त कैसे वनें हम

विषय का उपदेश अर्थात् मंत्र में किया है ॥

अग्नेर्गारमि स्वावेशऽउन्नेतृणामितस्य वित्ता-
दधि त्वा म्यास्यति देवस्त्वा सवितामध्वानक्तु
मुपिप्पलाभ्यस्त्वोपधीभ्यः । द्यामग्नेणास्पृक्षत्रा-
न्तरिक्षम्मध्यैनाप्राः पृथिवीमुपरेगादृतीः ॥२॥

अग्नेर्णाः । अग्नेर्नागित्यग्नेऽर्नाः । अग्नि । स्वावेश-
इतिमुऽआवेशः । उन्नेतृणामित्युत्तरेतृणाम् । ए-
तस्य । वित्तान् । अधि । त्वा । म्याम्यति । देवः ।
त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । मुपिप्पलाभ्यऽइति
मुऽपिप्पलाभ्यः । त्वा । ओपधीभ्यः । द्याम् ।

अग्रेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् ।
मध्यमेन । अप्राः पृथिवीम् । उपरेण । अदृष्टीः ॥ २ ॥

पदार्थः—(अग्रेणाः) यथाभ्यापकाः शिष्यान् । पिता
स्वसन्तानान् वा पुरस्तादेव सुशिक्षया विद्यां प्रापयति
तथा (असि) (स्वावेशः) यथाप्रः शोभनं धर्ममाविशति
तथा नेता (उन्नेतृणाम्) यथोन्नेतृणां उत्कर्षं प्रापयितृ-
णां राज्यं तथा एतस्य प्रकृतं राज्यं पालितुं (विजानाति)
विजानीहि (अधि) उपरिभावे (त्वा) त्वाम् (स्थास्य-
ति) (देवः) अग्निदराज्येश्वरः (त्वा) त्वां (सविता)
सर्वस्य विश्वस्य जनिता (मध्वा) मधुगुणेन (अनक्तु)
सिञ्चतु (सुपिप्पलाभ्यः) यथा सुप्लुफलाभ्यः (त्वा)
त्वां (आपर्थाभ्यः) प्रसिद्धाभ्यः (द्याम्) विद्यान्यायप्रकाशं
(अग्रेण) पुरस्तात् (अस्पृक्षः) स्पृष्ट । अत्र सर्वत्र ल-
ङ्घ्ये लुङ् (आ) समन्तात् (अन्तरिक्षम्) धर्मप्रचार-
स्यावकाशं (मध्यमेन) मध्यमावस्थाविशेषिण (अप्राः)
पिपृहि (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (उपरेण) उत्कृष्टनि य-
मेन (अदृष्टीः) प्राप्य वदुस्व । अयं मन्त्रः शत० ॥३॥
४ । १ । द्यास्यात् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष यथाग्रं नीरसितं तथा त्वमग्निं उन्नेतृणां स्वावेशः
सर्वं रूपैतं राज्यं विजानाति हे राजन् यथा ते त्वां राजपुरुषसमूहः सुपिप्प-
लाभः । आपर्थाभ्यो मध्वाजनक एवं प्रजापुरुषसमूहोऽपि त्वां जानातु त्वम-
ग्रेण यजमा द्यामप्लो मध्यमेन नान्तरिक्षमाप्राः उपरेण पृथिवीं प्राप्येवादृ-
ष्टीः देवः सविता सर्वं प्रेरको जगदीश्वरः स्थास्यति ॥ २ ॥

भावार्थः नहि कश्चिज्जनो राजमजापुरुषैरस्वीकृतो राज्यमहंति नचापि
राज्ञामाहृतः सायाज्यं कीर्त्यन्तु क्रमेण विना सैन्धापरयं दं हने तृत्वं सर्व-
लोकाधिपतिस्त्वं च ॥ २ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष! जैसे (अग्नेयीः) पढ़ाने वाला अपने शिष्यों को वा-
पिता अपने पुत्रों को उनके पठनारंभ से पहिले ही अच्छी शिक्षा से उन्हें सु-
शील जितेन्द्रिय धार्मिकता युक्त करता है वैसे हम सभी के लिये तू (असि)
है (उल्लेख्यम्) जैसे उत्कृष्टता पहुंचाने वालों का राज्य हो वैसे (स्वावेशः)
अच्छे गुणों में प्रवेश करने वाले के समान होकर तू (एतस्य) इस राज्य के
पालने को (वित्तात्) जान । हे राजन! जैसे (त्वा) तुझे समामन्त्रजन (सु-
पिप्लवाभ्यः) अच्छे फलों वाली (ओषधीभ्यः) ओषधियों में (मध्वा) निष्पन्न किये
हुए मधुर गुणों में युक्त रसों में (अनक्त) सीने में प्रजाजन भी तुझे सींचे
तू इस राज्य में अपने (अग्नेय) प्रथम यज्ञ में (याम्) विद्या और राजनीति
के प्रकाश को (अस्पृशः) स्पर्शरहित (मध्यमेन) मध्य अर्थात् तदनंतर बढ़ाए
हुए यज्ञ में (अन्तरिक्षम्) धर्म के विचार करने के मार्ग को (आमाः) पुरा
कर और (उपर्याण) आने राज्यके नियम में (पृथिवीम्) इस धूमि के राज्य
को प्राप्त होकर (अद्व्यधीः) दृढ़कर चला न जा और (देव) समस्त राजाओं
का राजा (मतिता) सब जगत् के अन्तर्धानी बन सेवेणा देने वाला जगदी-
श्वर (त्वा) तुझ को राजा करके तेरे पर (म्याम्यन्ति) अभिष्टाना होकर
रहेगा ॥ १ ॥

भावार्थः—पना पुरुषों के स्वीकार किये बिना राजा राज्य करने को योग्य नहीं
होता तथा राजा आदि मना त्रिप को आदर में न चढ़े वह मंत्री होने को वा कोई
पुरुष अपनी कीर्ति की उत्तरोत्तर हृदता के बिना मना का ईश्वर यथायोग्य न्याय से
दंड करने अर्थात् न्यायाधीश होने और राज्य के मंडल की ईश्वरता के योग्य नहीं हो
सकता ॥ २ ॥

या ते धामानीत्यस्य दीर्घतमा अयि। विष्णुर्देवता। आचर्युं विजिगृह्णन्तः ।

अत्राहेति साम्युचिज्ज् छन्दः । अक्षयः स्वरः । ब्रह्मवर्णित्वेत्यस्य

निष्प्रजापत्या ब्रह्मती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

पुनरुक्तं कीदृशं विदित्वा वाजिज्यकर्त्तृकुर्वाणाजना

आश्रयासीदमुपदिश्यते ॥

किर बाणिज्य कर्म करने वाले मनुष्य उस को कैसा जानकर

आश्रय करते हैं यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

या ते धामान्युश्मसि गमर्ध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा
अयासः । अत्ताह तदुरुगायस्य विष्णोः परम-
स्पदमव भारिभूरि । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनिरा-
यस्पोषवनि पर्यहामि ब्रह्म दृष्ट्वक्षत्रन्दृष्ट्वह्यु-
दृष्ट्वह प्रजान्दृष्ट्वह ॥ ३ ॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमर्ध्ये । यत्र । गावः ।
भूरिशृङ्गाऽइतिभूरिशृङ्गाः । अयासः । अत्र । अह ।
तत् । उरुगायस्येन्युरुगायस्य । विष्णोः । परमम् ।
पदम् । अत्र । भारि । भूरि । ब्रह्मवनीतिब्रह्मवनि ।
त्वा । क्षत्रवनीतिक्षत्रवनि । रायस्पोषवनीतिराय-
स्पोषवनि । परि । उहामि । ब्रह्म । दृष्ट्वह । क्षत्रम् ।
दृष्ट्वह । आयुः । दृष्ट्वह । प्रजामितिप्रजाम् । दृष्ट्वह ॥ ३ ॥

पदार्थः—(या) यानि (ते) तव सभाध्यस्य (धा-
मानि) दधति सुखानि येषु तानि राज्यप्रशस्त्रस्थानानि
देशदेशान्तरवाणिज्यार्हाणि (उश्मसि) उश्मः कामयाम-
हे (गमर्ध्य) गन्तुं प्राप्तुं (यत्र) येषु (गावः) रश्म-
यः । गावइति रश्मिनामसु पठितम् । निघं १ । ५ (भू-
रिशृङ्गाः) भूरीणि शृङ्गाणि प्रकाशा यासु ताः । शृ-
ङ्गाणीति प्रज्वलननामसु पठितम् । निघं १ । १० (अ-

यासः) अयन्तइत्ययासः । महीधरेणात्रायगतावित्यस्य
यदयन्तीतिपरस्मैपदमुक्तम् तदसदात्मनेपदोपयोग्यत्वात् ।
(अत्र) येषु (अह) निश्चये (तत्) तस्य (उरुगा-
यस्य) उरुर्ग्रहर्गायः स्तुतिर्यस्य तस्य । अत्र गैशब्दइत्य-
स्मादघजर्थेकविधानमिति कर्मणि कः । (विष्णोः) व्या-
पकस्य परमेश्वरस्य (परमम्) सर्वथोत्कृष्टम् (पदम्)
पतुं योग्यं (अव) क्रियायोगे (भारि) भ्रियते । अत्रल-
ङ्घ्ये लुङ्भृज् धातोश्चिणि परेऽङ्भायः । अत्र बहुलं छ-
न्दस्पमाङ्गयोगेऽपीति सुत्रेणाङ्भावः । (भूरि) बहु (ब्र-
ह्मवनि) ब्रह्मणो वेतूणां संविभक्तारम् तन्नथा । (त्वा)
त्वाम् (क्षत्रवनि) क्षत्रस्य राज्यस्य क्षत्रियाणां वा सं-
विभाजकम् (रायम्पोषवनि) रायो धनस्य पोषो दृढतां
संविभाजिनम् (परि) परितः (ऊहामि) विविधतया
तर्कयामि (ब्रह्म) परमात्मानं वेदं वा (दृंह) स्थिरी-
कुरु (क्षत्रम्) राज्यं धनुर्दीदृविदं क्षत्रियां वा (दृंह) उन्नय
(आयुः) जीवनम् (दृंह) प्रजां स्वसत्तानान् सं रक्ष-
णीयान्जनान् (दृंह) ब्रह्मचर्यंराज्यधर्माभ्यां परिपालय ।
अत्राह यास्कमुनिः - ता वां वास्तून्युश्मपि गमस्यै
यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य
विष्णोः परमं पदमवभाति भूरितानि वां वास्तूनि काम-
यामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरी-
ति बहुनामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वाशृणोतेर्वा
शम्नातेर्वाशद्वरणायोतमितिवा शिरसोनिगंतमितिवाऽयासो-

अथनास्तव तदुक्तमायस्य विष्णोर्नृणां गतेः परमं यत् परार्थस्य सवभाति
भूरिषाद् पश्यते निरु० २ । १ ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष या यानि ते धामानि गमये गन्तुं वयमुशमसि
तामि किंभूतानि सन्ति यत्र येषु रुगायस्य विष्णोर्नृनिशङ्का गावो अथा-
नो भवन्ति तदुक्तमायसमागोः प्रकाशतएवेति यावत् अत्राह—एषु हि तत्तस्य
विष्णोः परमं पदं विद्वद्भिर्नृण्यवभाति अतस्तत्रां यथाब्रह्मवनि यथाक्षवनि
यथा रायस्पोषवनि तथा पशून्हाति त्वं ब्रह्मदृंह लशं दृंहामुदृंह प्रजां
चापि दृंह ॥ ३ ॥

भावार्थः—नहि सभाध्यक्षरक्षितस्थानकामनया विना कश्चिदपि सुख
प्राप्तुं शक्नोति नहि कोपि जनः परमेश्वरमनादृत्य धर्मराज्यं भीक्षुमहति
नैव कोपि विज्ञानं नेनां जीवनं प्रजां चारक्षित्वा समेधत इति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष ! (या) जिन में (ते) तेरे (धामानि) धाम अ-
र्थात् जिन में प्राणी सुखपाने हों उन स्थानों को हम (गमये) (उशमसि)
प्राप्त होने की इच्छा करने हैं वे स्थान कैसे हैं कि जैसे सूर्य का प्रकाश है वैसे
(यन्न) जिन में (उरुगायस्य) स्तुति करने के योग्य (विष्णोः) सब व्या-
पक परमेश्वर की (भूरिशृङ्गाः) अन्यन्त प्रकाशित (गावः) किरणें चैतन्य-
कला (अयामः) फैली है (अत्र) (अह) इन्हीं में (तत्) उस परमेश्वर
का (परमं) सब प्रकार उत्तम (पदम्) और प्राप्त होने योग्य परमपद विद्वानों
ने (भूरि) (अत्र) (भारि) बहुधा अवधारण किया है इस कारण (त्वा) तुझे
(ब्रह्मवनि) परमेश्वर वा वेद का विज्ञान (क्षत्रवनि) राज्य और वीरों की
चाहना (रायस्पोषवनि) धन की पुष्टि के विभाग करने वाले आय को मैं (प-
शून्हामि) विविध तर्कों से समझाता हूँ कि तू (ब्रह्म) परमात्मा और वेद को
(दृंह) दृढ़कर अर्थात् अपने चित्त में स्थिरकर बड़ (क्षत्रं) राज्य और धनु-
वेदवेत्ता क्षत्रियों को (दृंह) उन्नति दे (आयुः) अपनी अवस्था को (दृंह)
बढ़ा अर्थात् ब्रह्मचर्य और राज्यधर्म से दृढ़कर तथा (प्रजाम्) अपने संतान
वा रक्षा करने योग्य प्रजा जनों को (दृंह) उन्नति दे ॥ ३ ॥

भावार्थः—समाध्यस्त के रक्षा किये हुए स्थानों की कामना के बिना कोई भी पुरुष सुख नहीं पासकता न कोई जन परमेश्वर का अन्याय करके चक्रवर्ती राज्यभोगने के योग्य होता है नहीं कोई भी जन विज्ञान सेना और जीवन अर्थात् अवस्था सन्तान और प्रजा की रक्षा के बिना अच्छी उन्नति कर सकता है ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणीत्यस्य मेधातिथिर्क्रयिः । विष्णुर्देवता ।

निष्दार्षीगायत्रीछन्दः षष्ठः स्वरः ॥

अथ सभाष्यसः सभाष्यादीन्मनुष्याम्प्रतिकिं किमुपदिशेदित्याह ॥

अब सभापति अपने सभासद आदि को क्या २. उपदेश करे

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत्यतो व्रतानि पस्प-
शे । इन्द्रस्य युज्यः सर्वा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि
पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सर्वा ॥ ४ ॥

पदार्थः— (विष्णोः) व्यापकस्य (कर्माणि) जगतउत्पत्तिस्थितिसंहृत्यादीनि (पश्यत) संप्रेक्ष्यम् (यतः) येनविज्ञानेन (व्रतानि) नियतसत्यभाषणादीनि (पस्पशे) व्यध्नाति । अत्र लङर्थे लिट् । (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (युज्यः) युनक्ति सदाचारेणेतियुज्यः । अत्रीणादिकप् । (सर्वा) मित्रम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ । ४ । १० । व्याख्यातः । ४ ॥

अन्वयः— हे सभापतिना युष्मं यथेन्द्रस्य युज्यः सर्वाविष्णोः कर्माणि पश्यन्तइत्येतो विज्ञानेन जनति — व्रतानि सत्यभाषणादि-

नियमान् पश्यते ब्रह्मन्मि तथा तेनैव विज्ञानेन तानि यूयं पश्यत यतो रा-
उयकर्मणि सन्त्यानुष्ठातारो भवत ॥ ४ ॥

भावार्थः—नहि परमेश्वराविरोधस्तस्याचरणारम्भां विना कश्चिदीश्वरगुण-
कर्मस्वभावान् द्रष्टुमर्हति न तथाभूतेन विना राज्यकर्माणि यथाथंतया से-
वितुं शक्नोति नो कालु मस्याचरणमन्तरा राज्यं वर्धयितुं प्रभुर्भवति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे सभासदो ! जैसे (इन्द्रस्य) परमेश्वर का (युज्यः) सदाचार
युक्त (सत्त्वा) पित्र (विष्णोः) उस व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जो संसार
का बनाना पालन और संहार करना मन्त्रगुण है उन को देखना हुआ मैं (यतः)
जिम ज्ञान से (धनानि) अपने मन में मन्त्रभाषणादि नियमों को (पश्यते)
वांछरहा अर्थात् नियम कर रहा हूँ जैसे उनी ज्ञान से तुम भी परमेश्वर के उ-
त्तम गुणों को (पश्यत इदं) से देखो कि जिससे राज्यादि कामों में मन्त्र व्यव-
हार के करने वाले होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर से प्रीति और मन्त्राचरण के विना कोई भी मन्त्र ईश्वर के
गुण कर्म और स्वभाव को देखने के योग्य नहीं हो सकता न जैसे हम विना राज्यकर्मों
को यथार्थ न्याय से सेवन कर सकता है न मन्त्र धर्माचार से रहित जन राज्य बढ़ाने
को कभी समर्थ हो सकता है ॥ ४ ॥

तद्विष्णोर्गन्धस्य मभानिधिवर्धयिः । विष्णुर्देवता ।

निचृटार्पा गायाधीन्द्रः । पदजः स्वरः ।

तदनुष्ठानेन किफलमित्यादि ॥

उक्त मन्त्र के विषय में जो अनुष्ठान कहा है उस से क्या सिद्ध होता है

यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

तद्विष्णोः परममृदं सदा पश्यन्ति मू-
यः ! दिवीव चक्षुराततम ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्य-
न्ति । सूर्यः । दिविइवेतिदिविइव । चक्षुः । आत-
तमित्याततम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(तत्) (विष्णोः) पूर्वमंशप्रतिपादितस्य
जगदुत्पत्तिस्थितिसंहतिविधातुः परमेश्वरस्य (परमम्)
सर्वोत्कृष्टम् (पदम्) प्राप्तुमर्हम् (सदा) सर्वास्मिन्
काले (पश्यन्ति) अवलोकन्ते (सूर्यः) वेदधिदः स्तोता-
रः । सूरिरितिस्तोतृनामसु पठितम् निघं ३ । १६ । (दिवीव)
आदित्यप्रकाशइव (चक्षुः) चक्ष्रेऽनेन तत् (आततम्)
व्याप्तिमत् । अयं मन्त्रः शतं ३ । ५ । १८ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—भो सभ्यजना येन पूर्वोक्तेन कर्मणा सूर्यः स्तोतारः विष्णो
यंत् ८२३ पदं दिवि आततं चक्षुरिव सदा पश्यन्ति तेनैव तद् दूयमपि सततं
पश्यत ॥ ५ ॥

भाषार्थः—अब मन्त्रे पूर्वमन्त्रात् (पश्यत) इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिः
क्रियते पूर्णोपमालङ्कारश्चास्ति । निर्दृढं लमला विद्वांसः स्वविद्याप्रकाशेन यद्ये
श्वरगुणान् दृष्ट्वा विद्युद्वाचरणशीला जायन्ते तथाऽहमस्मिरपि भवि-
तव्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे सभ्यजना ! तिम पूर्वोक्त कर्म मे (सूर्यः) स्तुति करने वाले
वेदवेत्ता जन (विष्णोः) संसार की उत्पत्ति पालन और संहार करने वाले
परमेश्वर के तिम (परमम्) अत्यन्त उत्तम (पदम्) प्राप्त होने योग्य पद को
(दिवि) सूर्य के प्रकाश में (आततम्) व्याप्त (चक्षुः) नेत्र के (इव) स-
मान (सदा) सब समय में (पश्यन्ति) देखते हैं (तत्) उस को तुम लोग
भी निरन्तर देखो ॥ ५ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (परबत) इस पद का अनुवर्तन किया

जाता है और पूर्णोपमालंकार है । निर्वृत अर्थात् छूट गये हैं पाप जिन के वे विद्वान् लोग अपनी विद्या के प्रकाश से जैसे ईश्वर के गुणों को देख के सत्य धर्माचार युक्त होते हैं वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये ॥ ५ ॥

परिवीरित्वस्य दीर्घतमाश्रयिः । विद्वांसो देवताः । आच्युः णिक् छन्दः ।

आद्यमः स्वरः । द्विवः सूनुरमीत्यस्य भूरिक्

साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतदुपासकः सभाध्यक्ष कीदृगित्युपदिश्यते ॥

किर इस उपासना करने वाला सभाध्यक्ष किस प्रकार का होता है यह अगले अंश में उपदेश किया है ॥

परिवीरमिं परित्वा देवीर्विशं व्ययन्ताम्परिमं य-
जमानं धरायामनुप्याणाम् । द्विवः सूनुरस्येपतं
पृथिव्याँल्लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

परिवीरमिति परिवीः । अमि । परि । त्वा । देवीः । विशः ।
व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनु-
प्याणाम् । द्विवः । सूनुः । अमि । एपः । ते । पृथि-
व्याम् । लोकः । आरण्यः । ते । पशुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(परिवीः) यथा परितः सर्वतः सर्वा विद्या-
व्येति व्याप्नोति तथा (अमि) (परि) सर्वतः (त्वा)

त्वां सभाध्यक्षम् (दैवीः) देवानां विदुषामिमाः । विशाः)
 प्रजाः (व्ययन्ताम्) विशिष्टतया प्राप्नुवन्तु जानन्तु वा (परि)
 सर्वतः (इमम्) प्रत्यक्षम् (यजमानम्) प्रज्ञानुष्ठातारम्
 (रायः) धनानि (मनुष्याणाम्) (दिवः) प्रकाशमया-
 त् सूर्यात् सूर्यत उत्पद्यते किरणसमूह इव (असि) (एषः) (ते)
 तव (पृथिव्याम्) (लोकः) राष्ट्रं राज्यस्थानम् (आरण्यः)
 अरण्येभवः (ते) तव (पशुः) पशुकश्चतुष्पात् सिं-
 हादिः । अयमंत्रः शत० ३ । ५ । ४-२३ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्ष राजैस्त्वं परिवीः मयोविद्यात्पापकवद्मि
 त्वात्त्वां दैवीर्विशः परित्ययन्ताम् । त्वं दिवः सृनुर्विदुषामि पृथिव्यामेव ते तव
 लोकोस्तु आरण्यः पशु मिहादिप्यधीनोस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः— राज्यमाचरन्त राजानं प्रजाजनान् अभ्याश्रित्यकरं विनय
 न्तु स राजा प्रजापालनाय मिहादिपशून् दस्युप्रहृतीन् निहत्य स्वप्रजा
 यथायोग्य धर्मं संस्थापयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष राजन तू (परिनीः) सब विद्याओं में अच्छे ग्रा-
 म होने वाले के समान (अमि) हे (व्ययम्) तूके (दैवीः) विद्वानों के (विशाः)
 सन्तान के समान प्रजा (परि) (व्ययन्ताम्) सब व्याप गर्थान् सब दिशों
 व्याप्त हुए तेरे कार्यकारी हों । (दिवः) प्रकाश के पुत्र सूर्य से (मनुः) उत्पन्न
 हुए किरण समुदाय के तुल्य तू (अमि) हे (ते) तेरा (पृथिव्याम्) पृथिवी
 में (लोकः) राजधानी का देश हो और (आरण्यः) वनल मिहादि हुए पशु
 तेरे वश्य भी हों ॥ ६ ॥

भावार्थः— राज्य का आचरण करने हुए राजा को प्रजा लोग प्राप्त हो कर अपने
 पदार्थों का कर चुकाने और वह राजा उन प्रजाओं का रक्षा करने के लिये सिंह
 और शूकर वा अन्य और हुए जीव तथा डाकू चोर उठड़गोर और गांठ कटे आदि
 हुए जनों को देह में बग में कर अपनी प्रजा को यथायोग्य धर्म में प्रवृत्त करें ॥ ६ ॥

उपवीरित्यस्य मेधातिथिर्ज्ञापिः । त्वष्टा देवता ।

आर्षो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सनान्प्रति किं कुर्यात् ते च तं प्रति किं कुर्युरत्युपदिश्यते ॥
फिर वह प्रजा जनों के प्रति क्या करे और वे प्रजा जन उस राजा के
प्रति क्या करें यह उपदेश अगले मंत्र किया है ॥

उपावीरमि उपदेवान्देवीर्विशः प्रागुरुशिजो
वन्हितमान् । देवं त्वष्टर्वसुं रमहव्याते स्वद-
न्ताम् ॥ ७ ॥

उपावीरमिउपावीः । अमि । उप । देवान् ।
देवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वन्हित-
मानितिवन्हितमान् । देवं । त्वष्टः । वसुं । रम । ह-
व्याते । स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपावी) उपागनशालक इव (असि) (देवान्)
विदुषः (देवीः) देवसम्यन्धिर्नादिद्याः (विशः) प्रजाः (प्र)
प्रकृष्टार्थे (अगुः) अगमन् (उशिजः) कमनीयान्
(वन्हितमान्) अतिशयितावन्हयो वोढारम्तान् (देव)
दिव्यगुणसम्पन्न ! (त्वष्टः) सर्वदुःखच्छिन् (वसु) वसू-
निधनानि । अत्र सुपां सुलुगिनिशसोलुक् (रम) रमस्व ।
अत्रात्मनेपदेत्यत्ययेनपरस्मैपदम् । (हव्या) होतुमत्तुमर्हा-
णि (ते) तव (स्वदन्ताम्) भुञ्जताम् । अयस्मन्त्रः शत०
३ । ५ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे देव ! त्वष्टः सम्भाषते यतस्त्वमुपावीरिवामितस्माद्देवी-
विंशो यय। उशिजोवन्हितमान् देवान् उपप्रागुस्तथास्वां प्राप्नुवन्ति यथैता

स्त्वदाश्रयेणादृषाभूत्वा रमन्ते तथा त्वमपि तासु रम रमस्व भवान्तेषां पदा-
यान् भुङ्क्ते तथैते ते हव्या होतु नर्हानि हव्यानि वसु वसूनि स्वदन्ताम् ॥३॥

भावार्थः—यथा गुणग्राहिण उत्तमगुणं सेवन्ते तथा न्याय विचक्षणं रा-
जानं प्रजासु सेवन्ते येन निचः प्रीत्यापरस्पोकतिर्भवतीति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे देव ! दिव्यगुण संपन्न (त्वष्टः) सब दुःख के छेदन करने वा-
ले सभाध्यक्ष जिस से तू (उपावीः) शरणागत पालक महेश (अमि) है इसी
से (दैवीः) विद्वानों से सम्बन्ध रखने वाली दिव्यगुण सम्पन्न (विशः) प्रजा
जैसे (उशिजः) श्रेष्ठगुण शोभित कामना के योग्य (वह्निहतमान) अतिशय
धर्म मार्ग में चलने और चलाने वाले (देवान) विद्वानों को (उपमागुः) प्राप्त
हुए वैसे तुझे भी प्राप्त होने हैं जैसे तेरे आश्रय में प्रजा धनाढ्य होके सुखी हो
वैसे तू भी प्राप्त हुए प्रजाजनों से सत्कृत होकर (रमस्व) हर्षित हो जैसे तू प्रजा
के पदार्थों को भोगता है वैसे प्रजा भी तेरे (हव्या) भागने योग्य अमृत्यु (वसु)
धनादि पदार्थों को (स्वदन्ताम्) भोगें ॥ ३ ॥

भावार्थः—जैसे गुण के ग्रहण करने वाले उत्तम गुणवान् विद्वान् का सेवन
करते हैं वैसे न्याय करने में चतुर राजा का सेवन प्रजाजन करते हैं इसी में परस्पर की
प्रीति से सब की उन्नति होती है ॥ ३ ॥

रेवती रमध्वमिन्यस्य दीर्घितमाकृषिः बृहस्पतिर्देवता । प्रजापत्यनुष्टुप्

छन्दः । अषभः स्वरः । ऋतस्य न्येन्यस्य निवृत्तु

प्रजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पित्राद्यः स्वसन्तानान कथमध्यापकाय प्रददुः स च नान

कथं गृह्णीयादिन्युपदिश्यते ॥

अब पिता आदि रत्नकजन अपने सन्तानों को कैसे पढ़ाने वालों को कैसे दें ? और वह
उन को कैसे स्वीकार करें ? यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

रेवतीरमध्वम् बृहस्पते धारया वसूनि । ऋत-
स्य त्वादेवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मा-
नुषः ॥ ८ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।
ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देवहविः । पाशेन ।
प्रति । मुञ्चामि । धर्ष । मानुषः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(रेवतीः) रायः प्रशस्तानि धनानि विद्व-
न्ते यासुताः प्रजाः (रमध्वम्) क्रीडध्वम् (बृहस्पते)
बृहत्यावेदवाचः पते ! पातः ! परमविद्वन् ! (धारय) अत्रा-
न्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः (वसूनि) (ऋतस्य)
सत्यन्यायाख्ययज्ञस्य (देवहविः) यथा देवानांहविरा-
दातुमर्हंचरित्रमरित तथा (पाशेन) बन्धनेन (प्रति)
(मुञ्चामि) (धर्ष) धृष्णुहि ह्यचोतस्मिन् इति दीर्घः
विकरणव्यत्ययेन शप् च (मानुषः) सर्वशास्त्रमनन-
शीलः । अयममंत्र शत० ३ । ५ । ६ । १३ । ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे (रेवतीः) रेवत्यः प्रजा ! यूयं विद्यासु शिक्षासुरमध्वम् ।
हे बृहस्पते त्वस्य ऋतस्य वसूनि धारय । अथशिष्याद्योपदिशतिगुरुः । हे राजन् !
प्रभाञ्जन वा ! मानुषोऽहं पाशेनाविद्याबन्धनेन देवहविर्यथा तथा त्वां प्रति
मुञ्चामि त्वं विद्यासु शिक्षासु धर्षं वृष्टोभव ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः सुशिक्षया कुमाराणां कुमारीणां च जगदीश्वरात्पृथिवीपर्यन्तपदार्थानां बोधः संपादनीयोपतस्ते मूर्खत्वबन्धनं परित्यज्य सदासुखिनः स्फुरिति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (रेवतीः) अच्छे धन वाले सन्तानो ! प्रजा जनो ! तुम विद्या और अच्छी शिक्षा में (रमध्वम्) रमो । हे (बृहस्पते) वेदवाणी पालने वाले विद्वन् ! आप (ऋतस्य) सत्य न्याय व्यवहार से प्राप्त (वस्तूनि) धन अर्थात् हम लोगों के दिये द्रव्य आदि पदार्थों को (धारय) स्वीकार कीजिये (अब अध्यापक का उपदेश शिष्य के लिये है) हे राजन् ! प्रजा पुरुष ! वा (मानुषः) सर्व शस्त्र का विचार करने वाला मैं (पाशेन) अविद्या बन्धन में तुम्हें (प्रति) मुञ्चामि छुटाता हूँ तू विद्या और अच्छी शिक्षाओं में धूँट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्वानों को अपनी शिक्षा से कुमार ब्रह्मचारी और कुमारी ब्रह्मचारीणों को परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों का बोध कराना चाहिये । कि जिस से वे मूर्खपनरूपी बन्धन को छोड़ के सदा सुखी हों ॥ ८ ॥

देवस्यैवेत्यस्य दीर्घतमाश्वापिः । सविता-आश्विनौ-पूषा च देवताः ।

प्रजापत्या बृहती छन्दः मध्यमःस्वरः । अग्नीषोमाभ्यामत्यस्य

पङ्क्तिश्छन्दः । धैवतःस्वरः ।

पुनः स शिष्यं किमुपदिशेदित्याह ॥

फिर वह गुरु शिष्य को क्या उपदेश दे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्यै त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनौ ब्राह्म्याम्पूषा
हस्ताम्ब्रह्म्याम् । अग्नीषोमां ब्रह्म्याञ्जुष्टुन्युन-
जिम । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो नुत्वा माता मन्न्य-
तामनुपितानुभ्राता सगवभ्यो नु सखा सयूतथ्य ।

अग्नीषोमाभ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

देवस्य । त्वां सवितुः । प्रसवइतिप्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अ-
ग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युनजिमि । अद्भ्यः-
इत्यद्भ्यः । त्वा ओषधीभ्यः । अनु । त्वा । माता ।
मन्यताम् । अनु । पिता । अनु । भ्राता । सगर्भ्यइति
सगर्भ्यः । अनु । सखा । सयूथइतिसयूथः ।
अग्नीषोमाभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रा उक्षामि ॥९॥

पदार्थः—(देवस्य) वेदविद्याप्रकाशकस्य (त्वा)त्वाम्
विद्यार्थिनम् (सवितुः) सकलैश्वर्यवतः (प्रसवे) प्रसू-
यते विश्वस्मिन् यस्तस्मिन् (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रम-
सोः (बाहुभ्याम्) तत्तदगुणाभ्याम् (पूष्णः) पृथिव्याः
पूषेति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ (हस्ता-
भ्याम् हस्तइव वर्त्तमानाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् (अ-
ग्नीषोमाभ्याम्) एतयोस्तेजः शान्तिगुणाभ्याम् (जुष्टम्)
प्रीतम् (नि) (युनजिमि) (अद्भ्यः) यथाजलेभ्यः(ओ-
षधीभ्यःरोगनिवारिकाभ्यः(अनु)(त्वा)त्वाम्(माता)जननी

(मन्व्यताम्) (अनु) (पिता) जनकः (अनु) भ्राता
 (बन्धुः) (सगर्भ्यः) सोदरः (अनु) (सखा) सुहृ-
 त् (सयूथ्यः) ससैन्यः (अग्नीषोमाभ्याम् पूर्वोक्ताभ्या-
 म् (त्वा) जुष्टम् (प्रीतम्) (प्र उक्षामि) सिञ्चामि ।
 अयम्मंत्रः शत० ३ । ५ । ७ । ३-५ । व्याख्यातः॥ ९ ॥

अन्वयः—हे शिष्य अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
 हस्ताभ्यां त्वा-त्वामाददे । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वात्वां ये ब्रह्मचर्य-
 धर्मानुकूला आस ओषधयश्च सन्ति ताभ्योऽद्भ्यओषधीभ्यो नियुज्मि ।
 त्वां मासमीषे स्थातुं माताजननी अनुमन्यताम् पितानुमन्यताम् सगर्भ्यो-
 भ्रातानुमन्यताम् सखानुमन्यताम् सयूथ्योनुमन्यताम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं
 प्रीतियुक्तं त्वामहम् प्रोक्षामितद्गुणैरभिषिञ्चामि ॥ ९ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे मात्रादिभिः पित्रादिभिर्वन्धु वर्गैर्मित्रवर्गैश्च
 स्वापत्यादीनि सुशिक्ष्य तैर्ब्रह्मचर्यं कारयितव्यं यतस्ते सद्गुणिनम्युरिति ॥९॥

पदार्थः—हे शिष्य मैं (सवितुः) ममस्त जेष्ठ्य युक्त (देवस्य) वेदवि-
 द्या प्रकाश करने वाले परमेश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस जगत् में
 (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के (बाहुभ्याम्) गुणों से वा (पूष्णः) पृ-
 थिवी के (हस्ताभ्याम्) हाथों के समान धारण और आकर्षण गुणों से (त्वाम्)
 तुम्हें (आददे) स्वीकार करता हूँ तथा (अग्नीषोमाभ्याम्) अग्नि और सोम
 के तेज और शान्ति गुणों से (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुम्हें जो ब्रह्मचर्य
 धर्म के अनुकूल जल और ओषधि हैं उन (अद्भ्यः) जल और (ओषधीभ्यः)
 गोधूम आदि अन्नादि पदार्थों से (नियुज्मि) नियुक्त करता हूँ तुम्हें मेरे स-
 मीप रहने के लिये तेरी (माता) जननी (अनु) (मन्व्यताम्) अनुमोदित करे
 (पिता) पिता अनुमोदित करे (सगर्भ्यः) सहोदर (भ्राता) भाई (अनु)
 अनुमोदित करे (सखा) मित्र (अनु) अनुमोदित करे और (सयूथ्यः) तेरे

सहवासी (अनु) अन्तुमांदि कगे (अग्नीपोमाभ्याम्) अग्नि और सोम के तेज और शान्ति गुणों में (जुष्टम्) पीति करते दृष्ट (त्वा) तुभ को (प) उ चापि) उन्ही गुणों से ब्रह्मचर्य के नियम पालने के लिये अभिषिक्त करता हूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस संसार में माता पिता बन्धु वर्ग और मित्र वर्गों को चाहिये कि अपने संतान आदि को अच्छी शिक्षा देकर ब्रह्मचर्य करावें जिससे वे गुणवान् हों ॥६॥

अपांपेरुरित्यस्य मेधातिथिर्ह्यपिः । आपो देवता । प्रजापत्याबृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । सप्तद्वयस्या निचृदार्यो । बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथोपनीतेन शिष्येण विद्यामुगिताग्रहणाग्निहोत्रादि

यज्ञोऽवश्यमनुष्ठायत्येव गुह्यरूपदिशेन ॥

अब यज्ञोपवीत होने के पश्चात् शिष्य को अन्यावश्यक है कि विद्या

उत्तमशिक्षा ग्रहण और अग्निहोत्रादिक का अनुष्ठान करे ऐसा

उपदेश गुरु किया करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अपाम्पेरुरस्यापोंदेवीः स्वदन्तुस्वात्तञ्चित्स-
देवहविः । मन्ते प्राणो वातेन गच्छतामम-
ङ्गानि यजत्रैः संयुज्जपतिराशिपां ॥ १० ॥

अपाम् । पेरु । असि । आपः । देवीः । स्वदन्तु ।
स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरिति देवहविः । सम् ।
ते । प्राणः । वातेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यज-
त्रैः । पुज्जपतिरित्युज्जपतिः । आशिपेत्याशिपां ॥१०॥

पदार्थः— (अपाम्) जलानाम् (पेरुः) रक्षकः (अ
सि) (आपः) (देवीः) शुद्धादिव्यसुखप्रदाः (स्वदन्तु)
(स्वात्तम्) स्वेनसमन्ताद् गृहीतम् (चित्) अपि (सत्)
(देवहविः) देवेभ्यो हविरिव (सम्) (ते) तव (प्रा-
णः) (वातेन) पवनेन सह (गच्छताम्) (अङ्गानि)
शिरआदीनि (यज्ञत्रैः) यज्ञसाधकैर्विद्वद्भिः सह (यज्ञपतिः)
यज्ञस्यपालकः (आशिषा) अयम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ६—८
व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे शिष्यत्वमपां पेरुसि संसारस्थाः प्राणिनस्त्वद्यज्ञशोधिता
देवीरापस्त्रिःस्त्वं धर्मानुष्ठानस्वीकृतं देवहविरितसंस्वदन्तु मदशिक्षा तवां
गानियज्ञत्रैः सह गच्छताम् प्राणीवातेन संगच्छतां त्वं यज्ञपतिर्भव ॥१०॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । या यज्ञं प्रास्ताहुतयन्ता
आदित्यमुपतिष्ठन्ते आदित्याकर्षणशक्त्या पृथिवी जलाकर्षणेन दृष्टिर्भाषति
ततोऽस्मत्प्राप्तानीति परंपरासंबन्धेन यज्ञशोधिता अपोहुतद्वयं च सर्वेजां वा
भुञ्जते ॥ १० ॥

पदार्थः—हे शिष्य तू (अपाम्) जल आदि पदार्थों का (पेरुः) रक्षा
करने वाला (असि) है संसारस्थ जीव तरे यज्ञ से शुद्ध हुए (देवीः) दिव्य
सुख देने वाले (आपः) जलों को (चित्) और (स्वात्तम्) धर्म युक्त व्यव
हार से प्राप्त हुए पदार्थों को (देवहविः) विद्वानों के भोगने के समान
(संस्वदन्तु) अच्छी तरह से भोगें (आशिषा) मेरे आशीर्वाद से (ते) तरे (अङ्गानि)
शिर आदि अवयव (यज्ञत्रैः) यज्ञ कराने वालों के माथ (सम्) सम्यक् नियुक्त हों
और (प्राणः) प्राण (वातेन) पवित्र वायु के संग (संगच्छताम्) उत्तमंतःसरमण-

करै औरतू (यज्ञपतिः) विद्या प्रचार रूपी यज्ञ का पालन करने द्वारा हो ॥ १० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । जो यज्ञ में दीहुई आहुती हैं वे सूर्य के उपस्थित रहती हैं अर्थात् सूर्य की आकर्षण शक्ति से परमाणुरूप होकर सब पदार्थ पृथिवी के ऊपर आकाश में हैं उसी पृथिवी का जल ऊपर खिंचकर वर्षा होती है उस वर्षा से अन्न और अन्न से सब जीवों को मुख होता है इस परंपरा संबन्ध से यज्ञ शोधित जल और होम किये द्रव्य को सब जीव भोगते हैं ॥ १० ॥

घृतेनाक्तानिन्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । वातोदेवता ।

भुरिगाच्छुषिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ यज्ञकर्तृकारयित्रोः कर्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब यज्ञ करने और कराने वालों को कर्तव्य काम का

उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

घृतेनाक्तौ पशून्त्रायेथा॑र॒एवति॑ यज॒माने प्रि॒-
य॒न्धा आ॒विश॑ । उ॒रोर॒न्तरि॑क्षात्स॒जृद्वेन॑ वाते॒ना-
स्य॑ ह॒विष॑स्त्व॒मना॑ य॒ज्ञ सम॑स्यत॒न्वा भव॑ । वर्षो
वर्षी॒यसि॑ य॒ज्ञे य॒ज्ञप॑तिं धाः स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वे-
भ्यः॑ स्वाहा॑ ॥ ११ ॥

घृतेन॑ । अ॒क्तौ । प॒शून् । त्रा॒येथाम् । रे॒वति॑ । यज॒-
माने॑ । प्रि॒यम् । धाः । आ॒विश॑ । उ॒रोः । अ॒न्तरि॑क्षात् ।
स॒जूरिति॑ स॒जूः । दे॒वेन॑ । वाते॑न । अ॒स्य । ह॒विषः॑ ।

त्मना । यज् । सम् । अस्य । तन्वा । भव । वर्षोऽ
इति वर्षो । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।
धाः । स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(घृतन) (अक्तौ) घृतेनासक्तचित्तौ यज्ञकर्त्ता यज्ञ-
कारयिता च (पशून्) गवादीन् (त्रायेथाम्) रक्षेताम् (रेवति)
प्रशस्तैश्चर्य्ययुक्ते (यजमाने) यज्ञानुष्ठातरि (प्रियम्) प्रसन्न-
तासां पादि सुखम् (धाः) धेहि । अत्र लोड्यर्थे लुङ् अडभा-
वश्च (आ) समंतात् (विश) (उरोः) बहोः (अन्तरिक्षात्)
(सजूः) मित्रमिव (देवेन) सर्वगतनेन (वातेन) वायुना सह
(अस्य) (हविषः) होतव्यस्य कर्मणि षष्ठी (त्मना) आत्मना
(यज) संगच्छस्व एकीभव (सम्) (अस्य) (तन्वा) (भव)
(वर्षो) यज्ञकर्मणा सर्वसुखसेचक (वर्षीयसि) सर्वसुखमभि-
वर्षति (यज्ञपतिम्) यज्ञपालकम् (धाः) धेहि (स्वाहा) स-
त्कृत्यनुकूलाम् (देवेभ्यः) दीव्यन्ति प्रकाशन्ते सत्कर्मणु-
ष्ठानेन ये तेभ्यो धर्मिष्ठेभ्यो विद्वद्भ्यः (देवेभ्यः) शुभेभ्यो
गुणेभ्यः (स्वाहा) सत्कृत्यनुरूपाम् । अयमंत्रः शत० ३ ।

६ । २ । ५-१६ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्यथः—हे यज्ञकर्त्ता कारयितारौ घृतेनाक्तौ घृतमनस्कौ युवां पशून् त्रायेथाम् त्व
मेकैको देवेन वातेन सजूरोरन्तरिक्षात् प्रियं प्रेमोत्पादकम् सुखं रेवति यजमाने धा आ-
विश तन्वा न्तवृत्तिमाप्नुहि अस्य हविषः त्मना आत्मना यज अस्य तन्वा सत्कर्मणैकी

भव न द्वैधमाचर हेवर्षी ! यज्ञकर्मणा सुखसेवक त्वं देवेभ्यः स्वाहा देवेभ्यः
स्वाहा तद्यज्ञदिदृक्षुभ्यः पुनः पुनरागतेभ्यो विद्वद्भ्योः सकृत् सत्कृत्यनुरूपां
वाचमुदीरयन् वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः ॥११॥

भावार्थः—यज्ञार्थं घृतादिमभीप्सु भिर्ननुप्यैः पशवो रक्षणीया घृतादि
सद्द्रव्येणाग्निहोत्रादियज्ञान् संप्राद्यतैर्जलवायू संशोध्य सर्वेषां प्राणिनाम-
भीष्टं सुखं संसाध्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (घृतेन.अक्तौ) घृतप्रसक्त अर्थात् घृतचाहने और यज्ञ के कर्मा-
नेहारो ! तुम (पशून्) गो आदि पशुओं को (त्रायेथाम्) पालो, तुम एक-एक
(देवेन) सर्वगत (वातेन) पवन से (सज्जः) ममान प्रीति करते हुए समान
(उरोः) विस्तृत (अन्तरिक्षात्) अन्तर्निक्षिप्त से उत्पन्न हुए (प्रियम्) प्रिय सु-
ख को (रेवति) अच्छे षेवर्षीयुक्त (यजमाने) यज्ञ करने वाले धनी पुरुष
में (धाः) स्थापन करो तथा (आविशः) उम के अभिप्राय को प्राप्त होओ और
(अस्य) इस के (दृविपः) होम के योग्य पदार्थ को (त्पना) आप ही नि-
ष्पादन किये हुए के समान (यज) अग्नि में होमो अर्थात् यज्ञ की किसी क्रि-
या का विपरीत भाव न करो और (अस्य) इस के (तन्वा) शरीर के साथ
(सम्) (भव) एकीभाव रखो किन्तु विरोध से द्विधा आचरण मत करो ।
हे (वर्षी) यज्ञ कर्म से सर्व सुख के पहुंचाने वालो ! (देवेभ्यः) (स्वाहा)
(देवेभ्यः) (स्वाहा) सत्कर्म के अनुष्ठान से प्रकाशित धर्मिष्ठ ज्ञानी पुरुष
जो कि यज्ञ देखने की इच्छा करते हुए बार बार यज्ञ में आते हैं उन विद्वानों
के लिये अच्छे सत्कार कराने वाली वाणियोंको उच्चारण करते हुए यज्ञ पति
को (वर्षीयसि) सर्व सुख वर्धन वाले यज्ञ में (धाः) अभियुक्त करो ॥११॥

भावार्थः—यज्ञ के लिये घृत आदि पदार्थ चाहने वाले मनुष्यों को गाय आदि
पशु रखने चाहिये और घृतादि अच्छे २ पदार्थों से अग्निहोत्र से लेकर उत्तम २ यज्ञों से
जल और पवन की शुद्धि कर सब प्राणियों को सुख उत्पन्न करना चाहिये ॥ ११ ॥

माहिर्भूरित्यस्य मेधातिथिर्हविः । विद्वांसो देवताः । भुरिक् प्रजाप-

त्यानुष्टुपछन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स विद्वांन् कीदृग्भवेदित्युपदिश्यते ॥

वह विद्वांन् कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है

माहिर्भूर्माष्टदाकुर्नमस्तऽआतानानर्वा प्रेहि
घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥१२॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते । आ-
तानेतेत्यातान । अनर्वा । प्र । इहि । घृतस्य । कु-
ल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (अहिः) सर्पवत्(भूः) भवेःअत्रालि-
ङ्गधीलुङ् (पृदाकुः) मूढवदभिमानो व्याधवद्वा हिंसकः (न-
मः) अन्नम् । नभइत्यन्ननामसु पठितम् निघं० २ । ७ (ते)
तुभ्यम् (आतान) समन्तात्सुखं तनितः (अनर्वा) अ-
श्वहीनः । अर्वेत्यश्वनामसु पठितम् निघं० १ । १४ (प्र)
प्रकृष्टार्थे (इहि) गच्छ (घृतस्य) उदकस्य (कुल्याः)
घृतधाराः (उप) (ऋतस्य) सत्यस्य (पथ्याः) वीथीः
(अनु) । अयमन्त्रः शत० ३६। २ । १-३ व्याख्यातः॥१२॥

अन्वयः—हे आतान त्वं अहिर्माभूः पृदाकुर्माभूस्ते तुभ्यं नमोस्तु सर्वा-
त्र त्वत्सुखायाणां पदार्थः पुरत एव प्रवर्तत इतिभावः । अनर्वा घृतस्य
कुल्याः इवर्तस्य पथ्याप्रोपैहि ॥१२॥

भावार्थः—केनापि मनुष्येण धर्ममार्गं कुटिलमार्गगामि सर्पादिवत्कुटिला-
चरश्वेन न भवितव्यं किंतु सर्वदा सरलभावेनैव भवितव्यम्॥१२॥

पदार्थः—हे (आनान) अच्छे प्रकार सुख के विस्तार करने वाले विद्वान् ! तू (मा) मत (अहिः) सर्प के समान कुटिल मार्गगामी और (मा) मत (पृदाकुः) पूर्वजन के समान अभिमानि वा व्याघ्र के समान हिंसा करने वाला (भूः) हो (ते) (नमः) सब जगह तेरे सुख के लिये अन्न आदि पदार्थ पहिले ही प्रवृत्त हो रहे हैं और (अनर्था) अश्व आदि सवारी के बिना निराश्रय पुरुष जैसे (घृतस्य) जल की (कुल्याः) बड़ी धाराओं का प्राप्त हो जैसे (अनस्य) सत्य के (पथ्याः) मार्गों का प्राप्त हो ॥ १२ ॥

भावार्थः—किसी मनुष्य को कुटिलगामी सर्प आदि मुष्टु जीवों के समान धर्म मार्ग में कुटिल न होना चाहिये किन्तु सर्वदा सरल भाव से ही रहना चाहिये ॥ १२ ॥

देवीरापः शुद्धावोऽद्भुमुपरिविष्टा देवेषु सुपरिवि-

ष्टावयम्परिविष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

अथ वटुभिर्ब्रह्मचारिणीभिश्च गुरुपत्न्यः कथं सम्माननीया इत्युपदिश्यते ॥

अब ब्रह्मचारी बालक और ब्रह्मचारिणी कन्याओं को गुरुपत्नियों का कैसे मान करना चाहिये यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापः शुद्धावोऽद्भुमुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टावयम्परिविष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोऽद्भुम् । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइति सुपरिविष्टा । वयम् । परिविष्टारऽइति परिविष्टारः । भूयास्म ॥ १३ ॥

पदार्थः-(देवीः) सद्बिद्याप्रकाशवत्यः (आपः) ओम्प्रवन्ति
 सद्गुणान्यास्ताः (शुद्धाः) सत्कर्मामनुष्ठानपूताः (बोद्धुम्)
 स्वयंवरविवाहविधिं प्राप्नुत। अत्र वहप्रापण इत्यस्माल्लो-
 टि मध्यमबहुवचने बहुलंछन्दसीति शपो लुकि कृते सहि-
 वहीरोदवर्णस्य । अ० ६ । ३ । ११२ । इत्यनेनोकारः (सुप-
 रिविष्टाः) तत्तत्सेवामुन्मुख्यएव। अत्र वर्त्तमाने लोट् (देवेषु)
 सद्बिद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वन्सु (सुपरिविष्टाः) तथा भूताएव
 (वयम्) (परिवेष्टारः) परिणो व्याप्ताः (भूयास्म ॥ १३ ॥

अन्वयः:-हे कुमार्यो यथापः सद्गुणेषु व्याप्ता शुद्धादेवीः विदुष्यः सतिस्त्रयो-
 देवेषु सद्बिद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वत्सु स्वपतिषु सुपरिविष्टाः कृतब्रह्मचर्याः
 स्वसमान्वरान् स्वीकृतवत्यः यथास्तेविद्वांसः स्ता विदुषीः प्राप्तास्तथायूयं
 स्वीभावेनास्मान् प्राप्नुतैव वयमपिपरिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

भावार्थः अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । यथाविदुषोविदुषा स्त्रियः पति-
 व्रतधर्मतत्परा भवन्ति तथा ब्रह्मचारिण्यः कन्यास्तद्गुणस्वभावा भवेयु-
 ब्रह्मचारिण्य गुरुजनस्वभावास्तु यतः सुशिक्षया स्वीपुत्रादिरक्षणशीला भवे-
 युति ॥ १३ ॥

पदार्थः:-हे कुमारियो ! तुम जैसे (आपः) श्रेष्ठगुणों में रमण करने वाली
 (शुद्धाः) सत्कर्मामनुष्ठान से पवित्र (देवीः) विद्याप्रकाशवती विदुषी स्त्रीजन
 (देवेषु) श्रेष्ठ विद्वान् पतियों के निमित्त (सुपरिविष्टाः) और उन की सेवा करने
 को सन्मुख प्रवृत्त होकर अपने समान पतियों को (बोद्धुम्) प्राप्त होती हैं और
 वे विद्वान् पतिजन उन स्त्रियों को प्राप्त होते हैं वैसे तुम हो और हम भी (परि-
 वेष्टा) उस कर्म की योग्यता को (भूयास्म) पहुँचे ॥ १३ ॥

भावार्थः:-इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जैसे विदुषी अर्थात् विद्वानों की

स्त्री पातिव्रतधर्म में तत्पर रहती हैं वैसे ब्रह्मचारिणी कन्या भी उन के गुण और स्वभाव वाली हों और ब्रह्मचारी भी गुरुजनों की शिक्षा से स्त्री और पुरुष आदि की रक्षा करने में तत्पर हों ॥ १३ ॥

वाचन्त इत्यस्य मेधातिथिर्ज्ञाविः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिगार्धो जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ कथं तां गुरुपत्न्यो गुरुवच्च यथायोग्यशिक्षया स्वस्यान्ते-

वामिनः सद्गुणेषु प्रकाशयन्तीत्युपदिश्यते ॥

* अब वे गुरुपत्नी और गुरुजन यथायोग्य शिक्षा से अपने २ विद्यार्थियों को अच्छे २ गुणों में कैसे प्रकाशित करते हैं यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणान्तं शुन्धामि चक्षु-
स्ते शुन्धामि श्रोत्रान्ते शुन्धामि नाभिन्ते शु-
न्धामि मेढ्रान्ते शुन्धामि प्रायुन्ते शुन्धामि च-
रित्रांस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । ते । शुन्धामि ।
चक्षुः । ते । शुन्धामि । श्रोत्रम् । ते । शुन्धामि । ना-
भिम् । ते । शुन्धामि । मेढ्रम् । ते । शुन्धामि । प्रा-
युम् । ते । शुन्धामि । चरित्रान् । ते । शुन्धामि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(वाचम्) वक्तव्यनया तां वाणीम् (ते) तव
(शुन्धामि) निर्मली करोमि (प्राणम्) प्राणिति येन
तं जीवनहेतुम् (ते) (शुन्धामि) (चक्षुः) चष्टेऽनेन

तन्नेत्रम् (ते) (शुन्धामि) (श्रोत्रम्) शृणोति
 येन तत् (ते) (शुन्धामि) (नाभिम्) नह्यते बध्यते
 यथा ताम् (ते) (शुन्धामि) (मेढ्रम्) मेहृत्यनेन त-
 दुपस्थेन्द्रियम् (ते) (शुन्धामि) (पायुम्) पात्यनेन
 तं गुह्येन्द्रियम् (ते) (शुन्धामि) (चरित्रान्) व्यवहारान्
 (ते) (शुन्धामि) अयम्मंत्रः शत० । ३ । ६ । २ । ६ व्या-
 ख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! विविधशिक्षाभिस्तेहं वाचं शुन्धामि ते प्राणं शु-
 न्धामि ते चक्षुः शुन्धामि ते श्रोत्रं शुन्धामि ते नाभिं शुन्धामि ते मेढ्रं शु-
 न्धामि ते पायुं शुन्धामि ते चरित्रान् शुन्धामि ॥ १४ ॥

भावार्थः—गुरुभिर्गुरुरूपत्वीभिश्च *वेदोपवेदवेदान्तोपाङ्गशिक्षया देहे-
 न्द्रियान्तःकरणात्मनः शुद्धिशरीरपुष्टिप्राणसंतुष्टीः प्रदाय सर्वे कुमारः सर्वाः
 कन्याश्च सद्गुणेषु प्रवर्त्तयितव्या इति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे शिष्य ! मैं विविधशिक्षाओं में (ते) तेरी (वाचम्) जिस में
 बोलना है उस वाणी को (शुन्धामि) शुद्ध अर्थात् सद्गुणानुकूल करता हूँ (ते)
 तेरे (चक्षुः) जिस से देखना है उस नेत्र को (शुन्धामि) शुद्ध करता हूँ (ते)
 तेरी (नाभिम्) जिस में नाडी आदि बाँधे जाते हैं उस नाभि को (शुन्धामि)
 पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (मेढ्रम्) जिस में मूत्रोत्सर्गादि किये जाते हैं उस
 लिङ्ग को (शुन्धामि) पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (पायुम्) जिस से रक्षा
 की जाती है उस गुदेन्द्रिय को (शुन्धामि) पवित्र करता हूँ (चरित्रान्) स-
 मस्त व्यवहारों को (शुन्धामि) पवित्र शुद्ध अर्थात् धर्म के अनुकूल करता हूँ ।
 तथा गुरुपत्नी पत्र में सर्वत्र “ करती हूँ ” यह योजना करनी चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थ—गुरु और गुरुपत्नियों को चाहिये कि वेद और उपवेद तथा वेद
 के अंग और उपाङ्गों की शिक्षा से देह इन्द्रिय अन्तःकरण और मन की शुद्धि शरीर

* वेदाः ऋग्यजुः सामाथर्नाथः, उपवेदाः अथर्ववेदमनुर्वेदसामन्धर्ववेदायुर्वेदाः, वेदाङ्गानि-शिक्षाकल्पी
 व्याकरण निरुक्त छन्दोऽर्थोक्तिरभिनि उपाङ्गानि-विषांसा वैशेषिकन्याय पातञ्जल साङ्ख्यवैशान्ताः ॥

की पुष्टि तथा प्राण की संतुष्टि देकर ममस्त कुमार और कुमारियों को अच्छे २ गुणों में प्रवृत्त करावे ॥ १४ ॥

मनस्त इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

निघृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरुक्तैर्यः प्रकारान्तरेण प्रकाशयेत् ॥

फिर भी प्रकारान्तर से अगले मन्त्र में उक्त अर्थ का प्रकाश किया है ॥

मनस्त आप्यायतां वाक्त्तऽआप्यायताम्प्रा-
णस्तऽ आप्यायताञ्चक्षुस्तऽआप्यायताश्च्रोत्रन्त-
ऽआप्यायताम् । यत्तै क्रूरं यदास्थितं तत्तऽआप्या-
यतान्निष्ठयायतान्तत्तै शुध्यतुशमहोभ्यः । ओषधे
त्रायस्व स्वधिते मनश्चहिमीः ॥ १५ ॥

मनः । ते । आप्यायताम् । वाक् । ते । आप्या-
यताम् । प्राणः । ते । आप्यायताम् । चक्षुः । ते ।
आप्यायताम् । श्रोत्रम् । ते । आप्यायताम् । यत् ।
ते । क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्याऽस्थितम् । तत् ।
ते । आप्यायताम् । निः । त्यायताम् । तत् । ते ।

शुध्यतु । शम् । अहोभ्यऽइत्यहः भ्यः । ओषधे ।
त्रायस्व । स्वधितुऽइति स्वधिते । मा । एनम् । हिंसीः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मनः) संकल्पविकल्पात्मकम् (ते) तव
(आ) (प्यायताम्) सत्कर्मानुष्ठानेन वर्द्धताम् (वाक्)
(ते) (आ) (प्यायताम्) (प्राणः) (ते) (आप्याय-
ताम्) (श्रोत्रम्) (ते) (आप्यायताम्) (यत्) (ते)
तव (क्रूरम्) दुश्चरित्रम् (यत्) (आस्थितम्) निश्चितम्
(तत्) (ते) (आप्यायताम्) (निः) पृथगर्थे (त्यायताम्)
संहन्यताम् (ते) (शुध्यतु) (शम्) सुखम् (अहोभ्यः)
कालविशेषेभ्यः (ओषधे) ओषो विज्ञ न धीयते यस्मिं-
स्तत्संबुद्धौ ! । अत्र ओपगतावित्यस्माद्गतिरत्रविज्ञानं
गृह्यते (त्रायस्व) (स्वधिते) स्वेप्वात्मीयेपुधितिःपोषणं
यस्यास्तत्संबुद्धौ (मा) निषेधे (एनम्) पूर्वोक्तम् (हिंसीः)
कुशिक्षया लालनेन वा मा विनाशयेः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ! मदीयशिक्षणेन ते तव मन आप्यायताम् ते प्राण
आप्यायताम् ते चक्षुराप्यायताम् ते श्रोत्रमाप्यायताम् ते यत्क्रूरं दुश्चरित्रं तत्
निष्क्रायताम् दूरीगच्छतु यत् ते तवास्थितम् निश्चितं तदाप्यायताम् इत्थं ते
सर्वशुध्यतु अहोभ्यो दिनेभ्यस्तुभ्यं शमस्तु । अथ स्वस्वामिनि शिष्यलालनापरं
गुरुपत्नीवाक्यम् । हे ओषधे ! विज्ञानवराध्यापक ! त्वमेनं शिष्यं त्रायस्व माहिंसीः ।
सच स्वपत्नीप्रत्याह । हे स्वधितेऽध्यापके स्त्रि ! त्वमेनो त्रायस्व माहिंसीश्च ॥ १५ ॥

भावार्थः— सत्कर्मोन्मुक्तानेन सर्वोन्नतिर्भवत्पतः सर्वैर्ननुष्यैर्गुरु-
शिक्षया समस्तसत्कर्मोन्मुष्टेयम् गुरवो गुणग्रहणायैव शिष्याणां ताडनं
विदधति तन्स्तेषामिदमभ्युद्यनिःश्रेयसकारि जायतएवेतिबोध्यम् । दम्प-
ती परस्परमेवमुपदिशेताम् । हे पते ! भवानयं शिष्यो यथा सद्योविद्वान्
स्यात्तथा प्रयतताम् हे धर्मपति ! भवती यथेयं कन्या तूर्णं विदुषी भवेत्तथा
विदधातु ॥ १५ ॥

पदार्थः— हे शिष्य ! मेरी शिक्षा मे (ते) तेरा (मनः) मन (आप्या-
यताम्) पर्याप्त गुणयुक्त हो (ते) तेरा (प्राणः) प्राण (आप्यायताम्)
वृत्तादिगुण युक्त हो (ते) तेरी (चक्षुः) (आप्यायताम्) निर्मल दृष्टिवाली हो
(ते) तेरे (श्रोत्रम्) (आप्यायताम्) कर्ण सद्गुण व्याप्त हों (ते) तेरा
(यत्) जो (कर्मम्) दुष्ट व्यवहार है वह (निः) (स्त्यायताम्) दूर हो और
(यत्) जो (ते) तेरा (आस्थितम्) निश्चय है वह (आप्यायताम्) पूरा हो
इस प्रकार मे (ते) तेरा समस्त व्यवहार (शुध्यतु) शुद्ध हो और (अहोभ्यः)
प्रतिदिन तेरे लिये (शम्) सुख हो । हे (श्रेयसे) प्रवर अध्यापक ! आप (ए-
नम्) इस शिष्य की (त्रायस्व) रक्षा कीजिये और (माहिंसीः) व्यर्थ ताड़ना मत की-
जिये । हे (स्वधिते) प्रशम्नाध्यापके ! तू इस कुमारिका शिष्या की (त्रायस्व) र-
क्षा कर और इस को अयोग्य ताड़ना मत दे ॥ १५ ॥

भावार्थः— सत्कर्म करने में सब की उत्पत्ति होती है हम में सब मनुष्यों को चा-
हिये कि सुशिक्षा पाकर समस्त सत्कर्मों का अनुष्ठान करें इसी से अध्यापक जन गुण
ग्रहण कराने ही के लिये शिष्यों को ताड़ना देते हैं वह उन की ताड़ना अत्यन्त मुख
की करने वाली होती है । स्त्री और पुरुष इस प्रकार उपदेश करें कि हे सर्वोत्तम अध्या-
पक ! यह आप का विद्यार्थी जेसे शत्रु विद्वान् होनाय वैसा प्रयत्न कीजिये । हे प्रिये ! यह
कन्या जिस प्रकार अतिशीघ्र विद्यायुक्त हो वैसा काम कर ॥ १५ ॥

रक्षतां भागइत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । यावापृथिव्यौ देवते । ब्राह्म्युष्णि-
क्छन्दः । ऋषभःस्वरः ।

अथ शिष्यवर्गेषु यथायोग्योपदेशकरणमाह ॥
अब शिष्यवर्गों में से प्रति शिष्य को यथा योग्य उपदेश
करना अगले मंत्र में कहा है ॥

रक्षसाम्भागोसि निरस्तुक्षरक्षऽइदमहक्षरक्षो-
 भितिष्ठामिदमहक्षोर्वबाधऽ इदमहक्षरक्षोर्धु-
 मन्तमो नयामि । घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवा-
 थां वायो वेःस्तोकानामग्निराज्यस्य वेतु स्वा-
 हा स्वाहा कृतऽऊर्ध्वनभसम्मामरुतङ्गच्छ-
 तम् ॥ १६ ॥

रक्षसाम् । भागः । असि । निरस्तुमितिनिः । अ-
 स्तम् । रक्षः । इदम् । अहम् । रक्षः । अभि । ति-
 ष्ठामि । इदम् । अहम् । रक्षः । अर्वबाधे । इदम् ।
 अहम् । रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । घृतेन ।
 द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । प्र । ऊर्णुवाथाम् ।
 वायोऽइतिवायो । वेः । स्तोकानाम् । अग्निः । आ-
 ज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृतऽइतिस्वाहाकृते ।
 ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्वनभसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (रक्षसाम्) रक्षन्ति परार्थहननेन स्वार्थमि-
तिरक्षांसि तेषाम् (भागः) सेवनीयः (असि) (निरस्तम्)
निःसृतम् (रक्षः) सर्वतः स्वार्थरक्षकः परार्थहन्ता (इदम्)
(अहम्) (रक्षः) (अभि) सन्मुखो (तिष्ठामि) (इदम्)
(अहम्) (रक्षः) रक्षति सर्वतः स्वार्थनिमित्तीभूतं कर्म
(अव) अवर्गार्थे (बाधे) नाशयामि (इदम्) (अहम्)
(रक्षः) (अधमम्) नीचतमोन्धकारम् (गयामि) प्रा-
पयामि (घृतेन) जलेन (द्यावापृथिवी) भूमिप्रकाशौ
(प्र) प्रकृष्टार्थे (ऊर्णुवायाम्) आच्छादयताम् (वायो)
याति जानाति सूचयति सदस्तपदार्थानिति वा वायुस्त-
त्संबुद्धौ (वेः) विद्धि अत्र लार्डर्थे लङ् (स्तोकानाम्)
स्वल्पानाम् शेषविवक्षातः कर्मणिपठ्यौ (अग्निः) सर्वाविद्या
प्राप्नोविद्वान् (आज्यस्य) स्नेहद्रव्यस्य (स्वाहाकृते) सत्य
वाचामुपगतेव्यवहारे (ऊर्ध्वनभसम्) ऊर्ध्वनभोजलयस्मा-
त्तम् (मारुतम्) (गच्छतम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे दुष्टकर्मकारिन्! त्वं रक्षसां भागोऽस्य तोरसो निरस्तं भव अ-
हम् इदम् रक्षोभित्तिष्ठामि तिरस्करणाय तत्सन्मुखमुपविशामि न केवलम्-
भित्तिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोदुष्टस्वभावविनम्रबाधेऽर्वादीनो यथा स्या-
तथा हन्मि यतो न पुनः सन्मुखो भूयादिति भावः । अहमिदं रक्षोऽधमं तमो
नयामि दुःसहदुःखं प्रापयामि च । हे वायो! गुणग्राहकसदसिद्धिवेन नशील शि-
ष्य! त्वं स्तोकानां स्तोकान् सूक्ष्मव्यवहारान् वेः विद्धि त्वद्यज्ञशोधितेन घृतेन
द्यावापृथिवीप्रोर्णुवायाम् आच्छादयेताम् । अग्निः समस्तविद्यापक्तो विद्वान्-
स्तवाज्यस्य स्नेहद्रव्यं स्वाहा वेत्तु जानातु तथा स्वाहाकृते पूर्वोक्ते द्यावापृथि-
व्यौ ऊर्ध्वनभसं त्वद्यज्ञशोधितजलमूर्धमपक्वं मारुतं गच्छतम् प्राप्नुतम् ॥ १३ ॥

भावार्थः— बुद्धिमन्तः सदसद्विवेका विद्वांसः शिष्येषु यथायोग्य शिक्षणमनुविदधति यज्ञकर्मणा जलवायुशुद्धया वृष्टिर्भवति वृष्ट्यैव सर्वप्राणिभ्यः सुखं संपद्यते ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे दुष्टकर्म करने वाले जन ! तू (रक्षसाम्) दुष्टोत्तरार्थत् परार्थ नाशकर अपना अभीष्ट करने वालों का (भागः) भाग (आसि) है इस कारण (रक्षः) रक्षस स्वभानी तू (निरस्तम्) निकलजा (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) स्वार्थसाधक का (अभिपिष्टामि) तिरस्कार करने के लिये सन्मुख होता हूं और केवल मनुष्य ही नहीं किन्तु (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) दुष्ट जन को (अववाधे) अन्यन्त तिरस्कार के साथ पठिता हूं जिस से वह फिर सामने न हो और (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) दुष्टजन को (अथमम्) दुःसह दुःख को (नयामि) पहुँचाता हूं । अब श्रेष्ठ गुणग्राही शिष्य के लिये उपदेश है । हे वायो! गुण ग्राहक सत् असत् व्यवहार की विवेचना करने वाला तू (स्तोकानाम्) सूक्ष्म से सूक्ष्म व्यवहारों को (वेः) जान और तेरे यज्ञ शोधित जल से (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (प्रोर्गुवायाम्) अच्छे आच्छादित हों (आग्निः) समस्त विद्यायुक्त विद्वान् तेरे मृत आदि पदार्थ के (स्वाहा) अच्छे होम किये हुए को (वेतु) जाने तथा (स्वाहाकृते) हवन किये हुए स्नेहद्रव्य को प्राप्त पूर्वोक्त जो सूर्य और भूमि हैं वे (ऊर्ध्वनभसम्) तेरे यज्ञ से शुद्ध हुए जल को ऊपरपहुँचाने वाले (मारुतम्) पवन को (गच्छतम्) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः— बुद्धिमान् श्रेष्ठ और अनिष्ट के विवेक करने वाले विद्वान् लोग अपने शिष्यों में यथायोग्य शिक्षा विधान करते हैं यज्ञ कर्म से जल और पवन की शुद्धि उस की शुद्धि से वर्षा और उम से सब प्राणियों को मुख उत्पन्न होता है ॥ १६ ॥

इदमापइत्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । आपो देवताः । निचूद्ब्रह्मपुनरुप-
प्लन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

शुद्धेन जलेन किं भावनीयमित्युपदिश्यते ॥

अब निर्दोष जल से क्या संभावना करनी चाहिये यह

अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्चमलञ्चयत् । यज्ञा-

भिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽभिरुणम् । आपो मा
तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । अवद्यम् । च । मलम् ।
च । यत् । यत् । च । अभिदुद्रोहेत्यभिदुद्रोह । अनृतम् ।
यत् । च । शेषे । अभिरुणम् । आप । मा । तस्मात् ।
एनसः । पवमानः । च । मुञ्चतु ॥ १७ ॥

पदार्थः—(इदम्) वक्ष्यमाणम् (आपः) आप्रवन्ती-
त्यापः (प्र) (वहत) अत्र लङर्थे लोट् । (अवद्यम्) निन्दम्
(च) विकारिसमुच्चये (मलम्) अशुद्धिकरम् (यत्) (च)
प्रकृतिविरुद्धग्रहणे (यत्) (च) लोकविपुष्टसमुच्चये
(अभिदुद्रोह) यथाभिदुह्यति तथा (अनृतम्) असत्यम्
(यत्) (च) परुषवचः समुच्चये (शेषे) आक्रुश्यामि
(अभिरुणम्) निर्भयम् (आपः) (मा) माम् (तस्मात्)
(एनसः) धर्मविरुद्धाचरणात् (पवमानः) पवित्रीकरोद्यव-
हारः (च) शुद्धोपदेशसमुच्चये (मुञ्चतु) पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

अन्वयः—आपः सर्वं विद्याव्यापिनो विपश्चिता यूयं यथापः शुद्धिक-
रास्तथा मम यद्वद्यम् निन्द्यं कर्म यच्च मलम् अविद्यारूपं तदिदं प्रवहत
अपनयत च-पुनः यद्वद्यन्तं कच दुद्रोह च यत् अभिरुणम् निरपराधिनम्
पुरुषं शेषे तस्मात् पूर्वोक्तादेनसः मा मां पृथक् रक्ष-तु यथा पवमानो

मालिन्याभ्यां सद्यो दूरीकरोति तथान्यानपि मुञ्चतु पृथक् करोतु ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारउपमालंकारश्च । विद्वान् जल-
मिश्रसांसारिकपदार्थानां शोधको भूत्वा धर्म्यं कर्माचरेत् । मनुष्यैरीश्वरप्राथम्य-
या दुष्टाचारात् पृथक् भूत्वा निर्मलेषु विद्यादियहणकमंसु सदा प्रवर्तितव्य-
मिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—भो (आपः) सर्व विद्यावापक विद्वान् लोगो ! आप जैसे
(आपः) जल शुद्धि करते हैं वैसे मेरा (यत्) जो (अवयवम्) अकथनीय नि-
यकर्म (च) और विकार तथा (यत्) जो (मलम्) आविद्यारूपी मल है
(इदम्) इस को (प्रवहन) बहाइये अर्थान् दूर कीजिये (च) और (यत्) जो
मैं (अनृतम्) झूठ मूठ किसी से (दुद्राह) द्रोह करता हों (च) और (यत्)
जो (अभीरुणम्) निर्भय निरपराधी पुरुष को (शो) उलाहने देता हूं (तस्मात्)
उस उक्त (एनसः) पाप से (मा) मुझ अन्तर्गत् रक्थो (च) और जैसे (पवमानः)
पवित्र व्यवहार (मा) मुझ को पाप व्यवहार से अन्तर्गत् रक्थता है वैसे (च)
अन्य मनुष्यों को भी रक्थ ॥ १७ ॥

भावार्थः—जैसे जन सांसारिक पदार्थों का शुद्धि का निदान है वैसे विद्वान्
लोग सुधार का निदान हैं इससे वे अच्छे कामों को करें । मनुष्यों को चाहिये कि
ईश्वर की उपसना और विद्वानों के संग से दुष्टाचरणों का छेड़ सदा धर्म में प्रवृत्त
रहें ॥ १७ ॥

सन्त इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । प्रजापत्यानुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

रेहमीत्यस्य देवीपाङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ रणे योद्धाकीदृग्भवेदित्युपादिश्यते ॥

अब रण में युद्ध करने वाला शिष्य कैसा हो यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सन्ते मनो मनसा सम्प्राणाः प्राणेन गच्छ-
ताम् । रेडस्यग्निश्चा श्रीणात्वापस्त्वास

मरिणन्वातस्य त्वाध्राज्यै पूष्णोरध्वाऽकुष्म-
णाव्यथिषत्प्रयुतन्द्वेषः ॥ १८ ॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन ।
गच्छताम् । रेत् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु ।
आपः । त्वा । सम् । अरिणन् । वातस्य । त्वा ।
ध्राज्यै । पूष्णः । रं ह्यै । कुष्मणाः । व्यथिषत् ।
प्रयुतमिति प्रयुतम् । द्वेषः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तव (मनः) अन्तःकरणम्
(मनसा) विज्ञानेन (सम्) (प्राणः) (प्राणेन) बलेन
(गच्छताम्) (रेत्) शत्रुहिंसकः । अत्र रिषतेर्हि सार्थात्
कर्त्तरिविच् (अग्निः) युद्धजन्यक्रोधाग्निः (त्वा)
त्वाम् (श्रीणातु) परिपचतु (त्वा) त्वाम् (आपः)
जलानि (सम्) (अरिणन्) प्राप्नुवन्तु रिणातीति गति-
कर्मसु पठितम् निघं० २ । १४ (वातस्य) वायोः (ध्राज्यै)
गत्यै अत्र गत्यर्थाद् ध्रजधातोः इज्ज्वपादिभ्यङ्गती ज्प्रत्य-
यः (पूष्णः) पोषकरस्यादित्यस्य (रं ह्यै) गत्यै (कुष्मणः)
आतपात् (व्यथिषत्) व्यथते (प्रयुतम्) एतत्संख्याकम्
(द्वेषः) द्वेष्टियेनसः । अयम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ४ । ९-३१
व्याख्यातः । १८ ॥

अन्वयः—हे योद्धः ! संग्रामे ते मनो मनसा प्राणः प्राणेन च संग-
च्छताम् हे वीर त्वं ! रेडसि त्वा त्वामग्निर्युद्धजन्यक्रोधाग्निः श्रीणातु त्वं

प्रयुतं शत्रुसैन्यं प्राप्य तज्जन्यादूष्मणो द्वेषो मा व्यथिषत् त्वां वातस्य धाज्यै
वातस्य गतिभिर्गुह्यकर्मणि गत्यै यद्वापूष्णो रंक्ष्यै सूर्यस्य गतिरिव युद्ध
भूमिषु गत्यै यथार्थतया युद्धकर्मणि प्रवृत्त्यै आपः समरिणन् ॥ १८ ॥

भावार्थः-मनुष्यैः संग्रामे मनः समाधाय स्वबलवद्दूकान्मपानश-
स्त्रादिपदार्थान् संपाद्य शत्रून् निहत्य स ग्रामो विजेतव्य इति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे युद्धशील शूरवीर ! संग्राम में (ते) तेरा (मनः) न (मनसा
विद्याबल और (प्राणः) प्राण (प्राणेन) प्राण के साथ (सम्) (गच्छनाम्)
सगत हो हे वीर ! तू (रेट्) शत्रुओं को मारने वाला (आमे) है (त्वा) तुझ
(अग्निः) युद्ध से उत्पन्न हुए क्रोध का अग्नि (श्रीणानु) अच्छे पचावे तू
(प्रयुतम्) करोड़ों प्रकार के शत्रुओं की सेना को प्राप्त होता है तुझ को तज्जन्य
(ऊष्मणः) गरमी का (द्वेषः) द्वेष मन (व्यथिषत्) अत्यन्त पीड़ायुक्त करे
जिस से (वातस्य) (धाज्यै) पवन की गति के तुल्य गति के लिये वा (पूष्णः)
पुष्टिकारक सूर्य के (रंक्ष्यै) वेग के तुल्य वेग के लिये अर्थात् यथार्थता से युद्ध
करने में प्रवृत्ति होने के लिये (आपः) अच्छे २ जल (सम्) (अरिणन्)
अच्छे प्रकार प्राप्त हों ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपने बल के बढ़ाने वाले अन्न जल और शस्त्र
अस्त्र आदि पदार्थों को इकट्ठा करके शत्रुओं को मारकर संग्राम जीते ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावान इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । विश्वेदेवादेवताः ।

ब्राह्मणनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तत्र किं भवितुमर्हतीत्युपदिश्यते ॥

फिर युद्धकर्म में क्या होना चाहिये यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

घृतङ्घृतपावानः पिवत वसां वसापावानः
पिवतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः

प्रदिशऽ आदिशो विदिशः उद्दिशोदिग्भ्यः
स्वाहा ॥ १६ ॥

घृतम् । घृतपावान्इति घृतपावानः । पिवत् ।
वसाम् । वसापावान्इति वसापावानः । पिवत् ।
अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा । दिशः । प्र-
दिशइतिप्रदिशः । आदिशइत्यादिशः । विदिशइति-
विदिशः । उद्दिशइत्युद्दिशः । दिग्भ्यइतिदिग्भ्यः ।
स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः— (घृतम्) उदकं । घृतमित्युदनामसु प-
ठितम् । निघं ० १। १२। (घृतपावानः) उदकपावो राः (पि-
वत्) (वसाम्) वीररसनीतिम् (वसापावानः) वसां नि-
वासं पान्ति ते (पिवत्) (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (ह-
विः) आदीयतइति (असि) (स्वाहा) युद्धानुकूलां शो-
भनां वाचम् (दिशः) पूर्वाद्याः (प्रदिशः) अभ्यन्तर-
दिशः (आदिशः) आभिमुख्यादिशः (विदिशः) विरु-
द्धदिशः (उद्दिशः) या उद्दिश्यन्ते ताः (दिग्भ्यः) पूर्व-
प्रतिपादिताभ्यः सर्वाभ्यः (स्वाहा) तत्तत्स्थानानुकूलं
शोभनां वाचम् । अयम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ४ । ३२-३६
व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे घृतपावानो वीरा ! यूयं घृतं पिवत हे वसापावानो! यूयं वसां पिवत हे सेनाध्यक्ष ! चक्रव्यूहादिसेनारचक ! त्वं प्रतिवीरमन्तरिक्ष्य हविरसीति स्वाहा शोभनया वाचा सर्वान् वीरान्या दिशः, प्रदिश, आदिशो, विदिश, उद्दिशश्च सन्ति ताभ्यः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो सर्वाः सेना विभज्य शत्रून् विजयिष्यन् ॥ १९ ॥

भावार्थः— सेनाध्यक्षाणामुचितमस्ति स्वसेनास्थान् वीरान् शरीर बल-युक्तान् युद्धविद्यासुशिक्षितान् संपाद्य युद्धे नवींषु दिक्षु यथायोग्यान् स्व-सेनाभागान्सस्थाप्य सर्वतः शत्रून् आवृत्य विजित्य च न्यायेन प्रजां पालये-यु रिति ॥ १९ ॥

पदार्थः— हे (घृतपावानः) जल के पीने वाले वीरपुरुषो ! तुम (घृतम्) अ-मृतात्मक जल को (पिवत) पिओ हे (वसापावानः) नीति के पालने वाले ! वीरो तुम (वसाम्) जो वीर रस की वाणी अर्थात् शत्रुओं को स्तम्भन करने वाली है उस को (पिवत) पिओ हे सेनाध्यक्ष चक्रव्यूहादि सेना रचक प्रत्येक वीर को तू जिस से (अन्तरिक्ष्य) आकाश की (हविः) रुकावट अर्थात् यु-द्ध में बहुतां के बीच शत्रुओं को घेरना (अग्नि) है उस (स्वाहा) शोभन वाणी से जो (दिशः) पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण (प्रदिशः) आग्नेयी नैऋति वायवी और ऐशानी उपदिशा (आदिशः) आपने सामने मुहाने की दिशा (त्रिदिशा) पीछे की दिशा और (उद्दिशः) जिस ओर शत्रु लाजित हो वे दिशा हैं उन सब (दिग्भ्यः) दिशाओं से यथायोग्य वीरों को बांट के शत्रुओं को जीत ॥ १९ ॥

साधारण्यः— सेनाध्यक्षों को उचित है कि अपनी २ सेना के बारीं को अत्यन्त पुष्ट-कर युद्ध के समय चक्रव्यूह श्येनव्यूह तथा शकट व्यूह आदि रचनादि युद्ध कर्मों से स-सब दिशाओं में अपनी सेनाओं के भागों को स्थापन कर सब प्रकार से शत्रुओं को घेर धार जीतकर न्याय से प्रजापालन करें ॥ १९ ॥

ऐन्द्रः प्राण इत्यस्य दीर्घोत्तमा अक्षि । त्वष्टा देवता ।

ब्राह्म्यनुपुष्प छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तन्त्रान्योन्यं कथं वर्तन्तरिष्युपदिश्यते ॥

फिर संग्राम में वीर पुरुष आपस में कैसे बर्ते यह उद्देश

अगले मंत्र में किया है ॥

ऐन्द्रः प्राणो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यैन्द्र ऽउ-
दानो ऽअङ्गे निधीतः । देवत्वष्ट्रभूरिं ते सञ्जस
मेतु सलक्ष्मा यदिषुरूपम्भवाति । देवत्रायन्तम
वसे सखायोनु त्वा मातापितरौ मदन्तु ॥ २० ॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्ग इत्यङ्गेऽअङ्गे । नि ।
दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्गइ-
त्यङ्गऽअङ्गे । निधीतइतिनिधीतः । देव । त्वष्ट्रः । भूरिं ।
ते । सञ्जसमिति सम् संम् । एतु । सलक्ष्मेतिसलक्ष्म ।
यत् । विषुरूपमिति विषुरूपम् । भवाति । देवत्वेतिदे-
वत्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अनु । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—(ऐन्द्रः) इन्द्रो जीवो देवताऽस्य स ऐन्द्रः (प्राणः)
शरीरस्थो वायुविशेषः (अं गे अं गे) यथा प्रत्यङ्गं प्र-
काशते (नि) नितराम् (दीध्यत्) युद्धे शत्रून् यज्जि-

त्वा स्वयं प्रकाशेत (ऐन्द्रः) विदुर्द्वैताकः (उदानः)
 य ऊर्ध्वमनिति (अंगे अंगे) प्रत्यङ्गम् (निधीतः) नि-
 हित इव (देव) दिव्यविद्यासम्पन्न सेनाध्यक्ष ! (त्वष्टः)
 शत्रुबलच्छेत्तः ! (भूरि) बहु (ते) तव (सम सम) ए-
 कीभावे अत्र प्रसमुपोदः पादपूरणे अ० ८ । १ । ६ । इति
 समित्यस्य द्वित्वम् (एतु) प्राप्नोतु (सलक्ष्म) समानं
 लक्ष्म यस्य तत् । अग्रेषामपि दृश्यत इति दीर्घः (विषु-
 रूपम्) व्यापकं विविधरूपं वा (भवाति) भवतु (देवत्रा)
 देवं देवमिति देवत्रा (यन्तम्) गच्छतम् (अवसे)
 रक्षणाद्याय (सखायः) सुहृदः सन्तः (अनु) (त्वा)
 त्वाम् (माता) जननी (पितरः) रक्षका जनकाः (मद-
 न्तु) हर्षन्तु । अयम्मन्त्रः शत० ३।५।४।३७ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे त्वष्टर्देव सेनापते ! भगवन् अङ्गे अङ्गे ऐन्द्रः प्राण उदान इव संग्रामे निधीयत यद्वा अङ्गे अङ्गे उदान इव संग्रामे निधीतो भवाति यत्
 ते तव विषुरूपं सलक्ष्म भवाति तत्संग्रामे भूरि यथा स्यात्तथा संसमेतु ।
 सखायो माता पितरश्च देवत्रा धर्मं युतुं व्यसहारं वा यन्तं त्वा
 त्वामनुमदन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—सेनापतिः सर्वमित्रोऽङ्गेऽङ्गे प्राण उदान इव संग्रामे विचरन्
 सेनास्थवीरान् प्रजास्थपुरुषांश्च हर्षयित्वा शत्रून्विजयीत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (त्वष्टः) शत्रुबलविदारक (देव) दिव्यविद्यासंपन्न सेना-
 पति ! आप (अवसे) रक्षा आदि के लिये (अङ्गे अङ्गे) जैसे अङ्ग अङ्ग में (ऐन्द्रः)
 इन्द्र अर्थात् जीव जिस का देवता है वह सब शरीर में ठहरने वाला प्राणवायु सब
 वायुओं को तिरस्कार कर्त्ता हुआ आपही प्रकाशित होता है वैसे आप संग्राम में

सब शत्रुओं का तिरस्कार करते हुए (निर्दीध्यत्) प्रकाशित हूजिये अथवा (अक्ने अक्ने) जैसे अक्क अक्क में (उदानः) अन्न आदि पदार्थों को ऊर्ध्वपहुंचाने वाला उदानवायु प्रवृत्त है वैसे अपने विभव से सब वीरों को उन्नति देते हुए संग्राम में (निधीतः) निरंतर स्थापित किये हुए के समान प्रकाशित हूजिये (यत्) जो (ते) आप का (विषुरूपम्) विविध रूप (सलक्षम्) परस्पर युद्ध का लक्षण (भवाति) हो वह (संग्रामे) संग्राम में (भूरि) विस्तार से (संसम्) (एतु) प्रवृत्त हो। हे सेनाध्यक्ष! तेरी रक्षा के लिये सब शूर वीर पुरुष (सखायः) मित्र होके बत्तें (माता) माता (पितरः) पिता, चाचा, ताऊ, भृत्य और शुभचिन्तक (देवत्रा) देवों अर्थात् विद्वानों, धर्मयुक्त युद्ध और व्यवहार को (यन्तम्) प्राप्त होते हुए (त्वा) तेरा (अनुमदन्तु) अनुमोदन करें ॥ २० ॥

भावार्थः—सेनापति सब प्राणियों का मित्र भाव वर्तने वाला जैसे प्रत्येक अक्क में प्राण और उदान प्रवर्तमान हैं वैसे संग्राम में विचरता हुआ सेना और प्रजा पुरुषों को हर्षित करके शत्रुओं को जीते ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छेत्यादेर्दीर्घनिमाञ्छापिः । सेनापतिर्देवता । यानुष्यडाष्णिषश्छन्दांसि ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ रामकर्मानुष्ठानुमर्हाय शिष्याय गुरुः किं

किमुपदिशेदित्याह ॥

अब गद्य कर्म करने योग्य शिष्य को गुरु क्या २ उपदेश करे वह

अगले मंत्र में कहा है ॥

समुद्रं च्छ स्वाहान्तरिक्षं च्छ स्वाहा देवसंवितारं-
 च्छ स्वाहा ॥ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा होरात्रे
 गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी
 गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा

दिव्यन्नभो गच्छ स्वाहाग्निवैश्वानुरङ्गच्छ स्वाहा
 मनो मे हार्दियच्छदिवन्तेधूमो गच्छतु स्वज्ज्योतिः
 पृथिवीम्भस्मना एण स्वाहा ॥ २१ ॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा ।
 देवम् । सवितारम् । गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणौ ।
 गच्छ । स्वाहा । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । गच्छ । स्वाहा ।
 छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-
 पृथिवी । गच्छ । स्वाहा । यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा
 सोमम् । गच्छ । स्वाहा । दिव्यम् । नभः । गच्छ ।
 स्वाहा । अग्निम् । वैश्वानुरम् । गच्छ । स्वाहा । मनः ।
 मे । हार्दि । गच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । स्वः ।
 ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्मना । आ । एण ।
 स्वाहा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(समुद्रम्) समुद्रवन्ति जलानि यस्मिन् त-
मुदधिम् (गच्छ) (स्वाहा) बृहन्नौकारचनादिविद्यासि-
द्धेन यानेन (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (गच्छ) (स्वा-
हा) खगोलप्रकाशिकया विद्यया सम्पादितेन विमानेन
(देवम्) द्योतमानम् परमेश्वरम् (गच्छ) जानीहि ।
(स्वाहा) वेदवाचा सत्सङ्गसंस्कृतया वा (मित्रावरुणौ)
प्राणोदानौ । (गच्छ) प्राणायामाभ्यासेन विद्धि । (स्वा-
हा) योगयुक्तया वाचा (अहोरात्रे) अहश्च रात्रिश्चाहो-
रात्रे हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । अ० २ । १ । २५
अनेन नपुंसकत्वम् । (गच्छ) कालविद्यया जानी-
हि याहि वा (स्वाहा) ज्योतिर्वाधयुक्तया वाचा (छ-
न्दासि) ऋग्यजुः सामाथर्वाणश्चतुरो वेदान् । (गच्छ)
पठनपाठनपुरस्सरेण श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारेण
विजानीहि । (स्वाहा) वेदाङ्गादिविज्ञानसहितया वा-
चा । (द्यावापृथिवी) द्यौश्चपृथिवीच तौ भूमिसूर्यात-
दुगतावभीष्टदेशदेशान्तरावितियावत् (गच्छ) जानीहि
(स्वाहा) भूमियानाकाशयानरचनभूगोलभूगर्भखगोल-
विद्यया (यज्ञम्) अग्निहोत्रशिल्पराजव्यवहारादिकम्
(गच्छ) (सोमम्) ओषधिसमूहम् (गच्छ) जानीहि
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रयोधार्हया वाचा (दिव्यम्) द्य-
वहर्त्तृवांशुदुम् (नभः) जलम् (गच्छ) प्राप्नुहि
(स्वाहा) तद्गुणविज्ञापयित्वा वाचा (अग्निम्) वि-
द्युतम् (वैश्वानरम्) सर्वत्र प्रकाशमानम् (गच्छ)
जानीहि (स्वाहा) तद्वोधयुक्तयावाण्या (मनः) चित्तम्
(मे) मम (हार्दि) हृदयस्यातिशयेन प्रियम् (गच्छ)

निधेहि (दिवम्) सूर्यम् (ते) तव (धूमः) यन्त्रज्व-
लनवाष्पः (स्वः) सुखम् (अन्तरिक्षम्) अवकाशम्
(ज्योतिः) ज्वालाम् (पृथिवीम्) भस्मना (आ) सम-
न्तात् (पृण) योजय (स्वाहा) यज्ञानुष्ठानयन्त्ररचनविद्य-
या । अयम्मन्त्रः शत० ३ । ६ । ५ । ११-१८ तथा ७ । १ ।
१-५ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजकर्मनुष्ठानार्हविद्वत्स्वः स्वाहा समुद्रं गच्छ । स्वाहा-
न्तरिक्षं गच्छ । स्वाहादेव सवितारं गच्छ । स्वाहामित्रावरुणौ गच्छ ।
स्वाहाहोरात्रे गच्छ । स्वाहायज्ञं गच्छ । स्वाहासोमं गच्छ । स्वाहादिव्यं
जम्भो गच्छ । स्वाहाग्निं वैश्वानरं च गच्छ । मे मम मनोहार्दिं गच्छ । ते त-
व धूमो दिव्यं ज्योतिः स्वर्गं गच्छतु । त्वं स्वाहा भस्मना पृथिवीमापृण ॥ २१ ॥

भावार्थः—धर्मादिराज्यव्यापारकरणवृत्तिमभीष्टुभिर्जनैर्भूमियानान्त-
रिक्षयानाकाशयानैर्विविधयन्त्रकलारचनैश्च सर्वाः सामग्रीः सपाद्य द्रव्य-
संचयः कार्यः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे धर्मादिराज्यकर्म करने योग्य शिष्य ! तू (स्वाहा) बड़े २ अश्वत्थरी
नाव अर्थात् धुआँकप आदि बनाने की विद्या से नौकादि यान पर बैठ
(समुद्रम्) समुद्र को (गच्छ) जा । (स्वाहा) खगोलप्रकाश करने वाली
विद्या से सिद्ध किये हुए विमानादियानों से (अन्तरिक्षम्) आकाश को (ग-
च्छ) जा । (स्वाहा) वेद वाणी से (देवम्) प्रकाशमान (सवितारम्) स-
ब को उत्पन्न करने वाले परमेश्वर को (गच्छ) जान । (स्वाहा) वेद और
सज्जनों के सह्य से शुद्ध संस्कार को प्राप्त हुई वाणी से (मित्रावरुणौ) प्रा-
ण और उदान को (गच्छ) जान । (स्वाहा) ज्योतिषविद्या से (अहोरात्रे)
दिन और रात्रि वा उन के गुणों को (गच्छ) जान (स्वाहा) वेदाङ्ग विज्ञान
साहित वाणी से (जम्भोसि) ऋग्यजुःसाम और अथर्व इन चारों वेदों को (ग-
च्छ) अच्छे प्रकार से जान । (स्वाहा) भूमियान आकाश मार्ग विमान
और भूगोल वा भूगर्भ आदि यान बनाने की विद्या से (यावापृथिवी) भूमि
और सूर्यप्रकाशस्थ अभीष्ट देश देशान्तरों को (गच्छ) जान और प्राप्त हो ।
(स्वाहा) संस्कृत वाणी से (यज्ञम्) अग्निहोत्र कारीगरी और राजनीति आदि
यज्ञ को (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाहा) वैद्यक विद्या से (सोमम्) ओषधिस-
मूह अर्थात् सोमलतादि को (गच्छ) जान । (स्वाहा) जल के गुण और अ-
वगुणों को बोध कराने वाली विद्या से (दिव्यम्) व्यवहार में लाने योग्य

पवित्र (नभः) जल को (गच्छ) जान और (स्वाहा) विजली आग्नेयास्त्रादि तारवरकी तथा प्रसिद्ध सब कलायंत्रों को प्रकाशित करने वाली विद्या से (आग्निम्) विद्युत् रूप अग्नि को (गच्छ) अच्छी प्रकार जान और (मे) मेरे (मनः) मन को (हार्दि) प्रीतियुक्त (गच्छ) सत्यधर्म में स्थित कर अर्थात् मेरे उपदेश के अनुकूल वर्त्ताव वर्त्त और (ते) तेरे (धूमः) कलाओं और यज्ञ के अग्नि का धूँआं (दिक्म्) सूर्य प्रकाश को तथा (ज्योतिः) उस की लपट (स्वः) अन्तरिक्ष को (गच्छतु) प्राप्त हो और तू बन्धकला अग्नि में (स्वाहा) काष्ठ आदि पदार्थों को भस्मकर उस (भस्मना) भस्म से (पृथिवीम्) पृथिवी को (आपूण) ढांप दे ॥ २१ ॥

भावार्थः—धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, राज्य, और बनिजव्यापार चाहने वाले पुरुष भूमियान, अन्तरिक्षियान और आकाशमार्ग में जाने आने के विमान आदि रथ वा नाना प्रकार के कलायंत्रों को बनाकर तथा सब सामग्री को जोड़ कर धन और राज्य का उपार्जन करें ॥ २१ ॥

सापह्न्यस्यदीर्घतमा ऋषिः । वरुणोदेवता । आस्त्रीस्वराहुष्णिक्छन्दः ।

ऋषभःस्वरः । सुमित्रियानइत्यस्य विराह्गायत्री छन्दः । बह्जःस्वरः ।

अथ बाणिज्यार्थं राजप्रबन्धमाह ॥

अब बनिजव्यापार करने के लिये राज्य प्रबन्ध अगले मंत्र में कहा है ॥

मापो मौषधीर्हि०सीर्द्धाम्मो०धाम्मो राज्ञस्त-
तोवरुण नो मुञ्च ॥ यदाहुरध्न्याऽइति वरुणोति
शपांमहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया नऽ-
आपऽओषधयःसन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-
स्मान्द्वेष्टि यश्च व्वयन्दिष्मः ॥ २२ ॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंसीः । धाम्नो-
 धाम्नऽइति धाम्नः धाम्नः । राजन् ! । ततः । वरुण ।
 नः । मुञ्च । यत् । आहुः । अघ्न्याः । वरुण इति शपा-
 महे । सुमित्रिया इति सुमित्रियाः । नः । आपः ।
 ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रिया इति दुर्मित्रियाः ।
 तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च ।
 वयम् । द्विष्मः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (अपः) जलानि (मा)
 निषेधे (ओषधीः) यवादीन् (हिंसीः) (धाम्नो धाम्नः)
 स्थानात् स्थानात् (राजन्) सभापते ! (ततः) तस्मात्
 (वरुण) प्रशस्त (नः) अस्मान् (मुञ्च) (यत्)
 (आहुः) (अघ्न्याः) हन्तुमयोग्या गावस्ताः । अघ्न्या
 इति गोनामसु पठितम् । निघं० २ । ११ । (इति) अनेन
 प्रकारेण (वरुण) न्यायकारिन् ! (इति) प्रकारान्तरे
 (शपामहे) सुमित्रियाः (सुमित्राणीव) (नः) अस्मभ्यम्
 (आपः) (ओषधयः) (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) (दुर्मि-
 त्राणीव (तस्मै) द्विषते (सन्तु) (यः) अमित्रः (अ-
 स्मान्) द्वेष्टि (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! त्वत्पओषधीञ्च माहिंसीः । न केवलमिदमेव कुर्याः
 किन्तु ततो धाम्नो धाम्नोऽस्मान् मा मुञ्च । हे वरुण अघ्न्या इति यद्भवन्मा आहुः

अग्न्या इति यद्भवन्त आहुः वयं चेत्वं शशामहे ततस्त्वंमापुं च वयमपि न-
मुज्वासः हे वरुण ! नः अस्मभ्यमापनोषधयश्च सुमित्रियास्तुमित्रवत् सन्तु
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः शत्रुवत् सन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषाः प्रजाभ्योऽनीत्या धनं न गृह्णीयुः । राजरक्षणाय
प्रतिष्ठांकुर्गुरन्यायं वयं न करिष्याम इति दुष्टान् सततं दण्डयेयुरिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (राजन) सभापति ! आप अपने प्रत्येक स्थानों में (आपः)
जल और (ओषधीः) अन्न पान पदार्थ तथा किंगने आदि वनज के पदार्थों
को (मा) मत (हिंसीः) नष्टकरो अर्थात् प्रत्येक जगह हम लोगों को सब चढ़िने
पदार्थ मिलते रहें न केवल यही करो किन्तु (तनः) उम (धाम्न) (धाम्नः)
स्थान २ से (नः) हम लोगों को (मा) मत (मुञ्च) न्यागो । हे (वरुण) न्याय
करने वाले सभापति किये हुए न्याय में (अग्न्याः) न मारने याग्य गौ आदि
पशुओं की शपथ है (इति) इस प्रकार जो आप कहते हैं और हम लोग भी
(शशामहे) शपथ करते हैं आप भी उम प्रतिज्ञा को मत छोड़िये और हम
लोग भी न छोड़ेंगे । हे वरुण ! आप के राज्य में (नः) हम लोगों को (आपः)
जल और ओषधियां (सुमित्रियाः) श्रेष्ठमित्र के तुल्य (सन्तु) हों तथा (यः)
जो (अस्मान्) हम लोगों से (द्वेष्टि) वैर रखता है (च) और (वयम्) हम
लोग (यम्) जिस से (द्विष्मः) वैर करते हैं (तस्मै) उस के लिये वे ओषधियां
(दुर्मित्रियाः) दुःख देने वाले शत्रु के तुल्य (सन्तु) हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और राजाओं के कामदार लोग अनीति से प्रजा जनों का
धन न लेंगे किन्तु राज्य पालन के लिये राज पुरुष प्रतिज्ञा करें कि हम लोग अन्याय
न करेंगे अर्थात् हम सर्वदा तुम्हारी रक्षा और डांकू चोर लम्पट लबाड़ कपटी कुमायों
अन्यायी और कुकर्मियों को निरन्तर दण्ड देंगे ॥ २२ ॥

हविष्मतीरितयस्य दीर्घतमाश्रयिः । अश्व, यज्ञ, सूर्यो, देवताः ।

मित्रदाय्यं नुष्टपुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनरन्योन्यां मिलित्वा राजप्रजे केन किंकिर्योतामित्याह ॥

फिर परस्पर मिल कर राजा और प्रजा किस से क्या २ करें इस विषय का उपदेश
ऋग्वेद मंत्र में किया है ॥

हविष्मतीरिमाऽआपोहविष्माम् २ ॥ आवि-
वासति । हविष्मान् देवोऽअध्वरोहविष्माम् २ ॥
अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् । आ ।
विवासति । हविष्मान् । देवः । अध्वरः । हविष्मान् ।
अस्तु । सूर्यः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते
यासुताः (इमाः) प्रत्यक्षाः (आपः) जलानि (हवि-
ष्मान्) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते यस्य वायोः सः । दी-
र्घादटिसमानपाद इतिरुः । आतांठिनित्यमिति सानुनासि-
कत्वम् । (आ) समन्तात् (विवासति) सेवते । विवासतीति
परिचरणकर्मसु पठितम् निघं० ५ । ३ । (हविष्मान्) (देवः)
सुखयिता (अध्वरः) यज्ञः (हविष्मान्) अस्तु (सूर्यः) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथेमा आपोहविष्मतीहविष्मत्यस्युत्सवं वायुर्ह-
विष्मानेवाविवासति सर्वान्परिचरति देवोऽध्वरो हविष्मान् स्यात् सूर्यो
हविष्मान् अस्तु भवेत् तथा भवन्तो यज्ञेनैतान् शुद्धान् कुर्वन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तीपमालंकारः । येन वायुश्चलसंयोगेनानेकानि
सुखानि साध्यन्ते यैर्विचित्रदेशदेशान्तरगमनेनवस्तुप्रापकं भवति तैरेतत्

कर्म क्रियाविषयणएवकर्तुं शक्नोति योविविधक्रियाप्रकाशकोस्ति मयज्ञो
वृष्टयादिबुलकरो भवति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो! तुम उन कामों को किया करो कि जिन से (इमाः)
ये (आपः) जल (हविष्मतीः) अच्छे २ दान और अदान किया शुद्धि
और सुख देने वाले हों अर्थात् जिन से नाना प्रकार का उपकार दिया लिया
जाय (हविष्मान्) पवन उपकार अनुपकार को (आ) अच्छे प्रकार (विवा-
सति) प्राप्त होता है (देवः) सुख का देने वाला (अश्वरः) यज्ञ भी (हवि-
ष्मान्) परमानन्दप्रद (सूर्यः) तथा सूर्यस्तार भी (हविष्मान्) सुगन्धादि-
युक्त होके सुख दायक (अस्तु) हो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वातकलुषोपमालंकार है । जिस वायु जल के संयोग में
अनेक मुख सिद्ध किये जाते हैं, जिन में देश देशान्तर्गों में जाने में उत्तम वस्तुओं का
पहुँचाना होता है उन अग्नि जल आदि पदार्थों से उक्त काम को क्रियाओं में चतुर ही
पुरुष कर सकता है और जो नाना प्रकार की कारीगरी आदि अनेक क्रियाओं का प्र-
काश करने वाला है वही यज्ञ वर्ग आदि उनमें २ मुख का करने वाला होता है ॥ २३ ॥

अग्नेर्वृद्धस्य मेघानिषिर्ह्यपि । आर्क्षी त्रिष्टुप छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अमृष्टैतस्य त्रिपाद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथगुप्तपत्न्योन्नतवर्धमनुवर्तिनीः कन्याः किंकिमुपदिशेयुस्तिन्याह ॥

अत्र गुरुपत्नी ब्रह्मचर्य के अनुकूल जो कन्याजन है उन को क्या २

उपदेश करें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्न्यो-
वर्मागधेयीस्थ मित्रावरुणयोवर्मागधेयीस्थ वि-
श्वेषान्देवानां भागधेयीस्थ ॥ अमूर्या उपसूर्ये

यामिर्वासूर्यः सह तानो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येत्यपन्नगृहस्य । सदसि ।
सादयामि । इन्द्राग्न्योः । भागधेयैरिति भागधेयीः ।
स्थ । मित्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । देवानाम् । अमूः ।
याः । उप । सूर्ये । यामिः । वा । सूर्यः । सह ।
ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) विद्यादिगुणप्रकाशिनस्य सभ्यजनस्य
(वः) युष्मान् युष्माकं वा (अपन्नगृहस्य) अप्राप्तगृहस्यकु-
मारब्रह्मचारिणः । (सदसि) सीदन्ति युद्धविषयायस्मिन्न-
ति सदः अध्ययनाध्यापननिमित्ता समा तत्र (सादयामि) स्था-
पयामि (इन्द्राग्न्याः) सूर्यविद्युत्तोगुणानाम् (भागधेयीः) वि-
भागविज्ञानयुक्ताः । नामहपभागैभ्यः स्वार्थे धेयः प्रत्ययः अ०
५।४।३६ केवलमामकेत्यादिना अ० ४।१।३० ङीप् (स्थ) प्र-
वथ । (मित्रावरुणयोः) प्राणोदानयोः (विश्वेषाम्) सर्वेषा-
म् (देवानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां वा (अमूः) प्रत्य-
क्षाः (याः) (उप) (सूर्ये) सवितृलोके (यामिः) (वा)
पश्चान्तरे (सूर्यः) सूर्यलोकः (सह) (ताः) (नः) अ-
स्माकम् (हिन्वन्तु) प्रीणन्तु (अध्वरम्) गृहाश्रमक्रिया-
सिद्धिकरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिण्यो यूयं याअमूः स्वयंवरविवाहं कृतवन्तः सन्ति इन्द्राग्न्योर्भागधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ ता वो गच्छान् अपन्नगृहस्याग्रेः सदस्यहं सादयामि या उपसूर्ये सूर्य्यगुणेषु तिष्ठन्ति या याभिः मह सूर्यो वर्त्तते ता नोऽस्माकमध्वरंविवाहं कृत्वा हिन्वन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य धर्ममनुवर्त्तिनीनां कन्यानामविवाहितैः स्वतुल्यगुणकर्मस्वभावैः पुरुषैः सहैव विवाहकरणयोग्यतास्तीनि हेतोर्गुरुपत्न्योब्रह्मचारिण्यः कन्यास्तादृशमेवोपदिशतु सन्वाप्तकाले कर्तविवाहयोर्निधोगो भवितुमर्हति नान्यथेति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कन्याओ ! (अमः) वे (याः) जो स्वयंवर विवाह से पत्नियों को स्वीकार किये हुए हैं उन के समान जो (इन्द्राग्न्योः) सूर्य और बिजली के गुणों को (भागधेयीः) अलग २ जानने वाली (स्थ) हैं (मित्रावरुणयोः) प्राण और उदान के गुणों को (भागधेयीः) अलग २ जानने वाली (स्थ) हैं (विश्वेषाम्) विद्वान् और पृथिवी आदि पदार्थों के सेवने वाली (स्थ) हैं उन वः) तुम सभी को (अपन्नगृहस्य) जिस को गृहकृत्य नहीं प्राप्त हुआ है उस ब्रह्मचर्य धर्मानुष्ठान करने वाले और (अग्नेः) सब विद्यादि गुणों से प्रकाशित उत्तम ब्रह्मचारी की (सदसि) सभा में मैं (सादयामि) स्थापित करती हूँ और जो (याः) (उप) (सूर्ये) सूर्यलोक गुणों में उपस्थित होती हैं (वा) अथवा (याभिः) जिन के (मह) साथ (सूर्यः) सूर्यलोक वर्त्तमान जो सूर्य के गुणों में अति चतुर है (ताः) वे सब (नः) हमारे (अध्वरम्) घर के कामकाज को विवाह करके (हिन्वन्तु) नष्टावें ॥ २४ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य धर्म को पालन करने वाली कन्याओं को अविवाहित ब्रह्मचारी और अपने तुल्य गुण कर्म स्वभाव युक्त पुरुषों के साथ विवाह करने की योग्यता है इस हेतु से गुरुजनों की स्त्रियां ब्रह्मचारिणी कन्याओं को वैसाही उपदेश करें कि जिस से वे अपने प्रसन्नता के तुल्य पुरुषों के साथ विवाह करके सदा सुखी रहें और जिस का पति वा जिस की स्त्री मरजाय और सन्तान की इच्छा हो वे दोनों नियोग करें अन्य व्यभिचारादि कर्म कभी न करें ॥ २४ ॥

हे त्वेत्यस्य भेषातिथिर्ऋषिः । सोमोदेवता । आर्षो विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ।

पुनस्ताः । कर्किमुपदिशेयुरित्य ह ॥

फिर वे क्या २ उपदेश करें यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा
ऊर्ध्वमिममध्वरन्दिविदेवेपुहांत्रायच्छ ॥२५॥

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्या-
य । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । दिवि । दे-
वेपु । हांत्राः । यच्छ ॥ २५ ॥

पदार्थः— (हृदे) हृत्सुखाय । (त्वा) त्वाम् । (मनसे) स-
दसन्मननाय (त्वा) त्वाम् (दिवे) सर्वसुखक्षोतनाय
(सूर्याय) सूर्यगुणाय (त्वा) त्वाम् (ऊर्ध्वम्) उत्कृष्टम्
(इमम्) प्रत्यक्षम् (अध्वरम्) अविनस्वरं यज्ञम् (दि-
वि) शुभगुणप्रकाशे (देवेपु) विद्वत्सु (हांत्राः) हव-
नकर्मानुष्ठात्र्यः (यच्छ) उपगृह्णीहि । अयं मन्त्रः शत०
३ । ७ । ४ । ४—५ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिणि कन्ये ! त्वं यथा त्वयं सर्वा देवेषु स्वपतिषु स-
मीपवर्तिन्यो होता हव-नकर्मानुष्ठात्र्यः स्मस्तथा भव यथा त्वयं हृदे त्वा
मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वानुशास्मस्तथा दिवीममध्वरमूर्ध्वयच्छ ॥२५॥

भावार्थः—यथा पतिव्रताः स्वपतिषु तत्प्रियमाचरन्त्योऽग्निहोत्रादिकर्म-
मुन्निरताः स्युस्तथाविवाहानन्तरं ब्रह्मचारिणीभिर्ब्रह्मचारिभिरपि परस्परम-
नुवर्तितव्यमिति ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कन्या ! तू जैसे हम सब (देवेषु) अपने सुख
देने वाले पतियों के निकट रहने और अग्निहोत्र आदि कर्म का अनुष्ठान करने
वाली है वैसे ही हा और जैसे हम (हृदं) साहार्द सुख के लिये (त्वा) तुझे वा
(मनसे) भला बुरा विचारने के लिये (त्वा) तुझे वा (दिवे) सब सुखों के
प्रकाश करने के लिये (त्वा) तुझे वा (सूर्याय) सूर्य के सदृश गुणों के
लिये (त्वा) तुझे शिक्षा करती हैं वैसे तू भी (दिवि) समस्त सुखों के प्र-
काश करने के निमित्त (इमम्) इम (अध्वरम्) निरन्तर सुख देने वाले गृहा-
श्रम रूपी यज्ञ को (ऊर्ध्वम्) उन्नति (यत्न) दिया कर ॥ २५ ॥

भावार्थः—जैसे अपने पतियों की सेवा करती हुई उन के समीप रहने वाली
पतिव्रता गुरुपत्नी अग्निहोत्रादिकर्मों में स्थिर बुद्धि रखती है वैसे विवाह के अनन्तर ब्रह्म-
चारिणी कन्याओं और ब्रह्मचारियों को परस्पर वर्तना चाहिये ॥ २५ ॥

सोमराजन्वित्यस्य मेधातिथिर्हविः । गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ।

शृणोत्वित्यभ्यार्षां त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गुरुजनः क्षत्रियं शिष्यं प्रजाजनांश्च प्रत्युपदिशति ॥

अब गुरुजन क्षत्रिय शिष्य और प्रजाजन को उपदेश करता है

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमराजन्विश्श्वास्त्वम् प्रजा ऽनुपावरोह
विश्श्वास्त्वाम्प्रजा ऽनुपावरोहन्तु ॥ शृणोत्व-
ग्निः समिधाहवम्मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च

देवीः श्रोताग्रावाणो विदुषो न यज्ञश्च शृणो-
तु देवः सविता हवम्मे स्वाहा ॥ २६ ॥

सोम । राजम् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइति-
प्रजाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु । शृणोतु ।
अग्निः । समिधेति सम इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु ।
आपः । धिषणाः । च । देवीः । श्रोत । ग्रावाणः ।
विदुषः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता ।
हवम् । मे । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोम) प्रशस्तैश्वर्ययुक्त (राजन्) सर्वो-
त्कृष्टगुणैः प्रकाशमान ! (विश्वाः) सर्वाः (त्वम्) (प्रजाः)
पालनीयाः (उपावरोह) उपवर्तस्व (विश्वाः) सर्वाः
(त्वा) पितरमपत्यानीव (प्रजाः) सुखायप्रजननीयाः
(उपावरोहन्तु) समुपाश्रयन्तु (शृणोतु) (अग्निः)
पावकः (समिधा) समिधेव (हवम्) अर्जनम्
(मे) मम (शृण्वन्तु) (आपः) शुभगुणकर्मव्याप्ताः
(धिषणाः) धृष्टावाचो यासां ताः । धिषणेतिवाङ्ना

निघं० १ । ११ (च) पक्षान्तरे (देवीः) विदुष्यः (श्रोत)
 शृणुत अत्रतस्य स्थाने तप् तनप् तनधनाश्च अ० ७ । १ ।
 ४५ अनेन तवादेशः (द्व्योतस्तिडइतिदीर्घः) बहुलंछ
 दसो तिश्चुलोपश्च । (ग्रावाणः) सदसद्विवेचका वि-
 द्वांसः ग्रावाणइति पदनामसु पठितम् नि० ५ । ३ । (वि-
 दुषः) (न) इव (यज्ञम्) (शृणोतु) (देवः) विद्या-
 प्रकाशितः (सविता) ऐश्वर्यवान् (हवम्) (मे)
 मम (स्वाहा) स्तुतियुक्तावाग्यथा तथा । अयम्मन्त्रः
 शत० ३ । ७ । ६-२४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे सोमराजं त्वं पितृवन्निश्वाः प्रजा उपावरोह त्वां विश्वाः
 प्रजा अपत्यानीवोपावरोहन्तु । भवान् समिधाग्निरिवसे—मम प्रजाजन-
 स्य हव्यं शृणोतु या आपो धिषणा देवीः देव्यः पत्न्यश्च मातरनिवस्त्रीन्पायं
 शृण्वन्तु । हे ग्रावाणः स्तावका विद्वांसः सभासदो यूयं मम हव्यं श्रोत देवः
 सविताभवान् विदुषीयसं न—इय मे मम हव्यं स्वाहा शृणोतु ॥ २६ ॥

भावार्थ—राजा प्रजाश्च परस्परानुमत्या सर्वान् राज्यव्यवहारान्
 पालयेयु रिति ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) श्रेष्ठ ऐश्वर्ययुक्त (राजन्) समस्त उत्कृष्ट गुणों से
 प्रकाशमान सभाध्यक्ष तू पिता के तुल्य (विश्वाः) समस्त (गजाः) प्रजा ज-
 नों का (उपावरोह) समीप वर्ती होकर रक्षा कर और (त्वा) तुझे (प्रजा)
 प्रजा जन पुत्र के समान (उपावरोहन्तु) आश्रित हों हे सभाध्यक्ष आप जैसे
 (समिधा) प्रदीप्त करनेवाले पदार्थ से अग्निः) सर्व गुण बाला अग्नि प्रकाशि-
 त होता है वैसे (मे) मेरी (हवम्) प्रगल्भवाणी को (शृणोतु) सुन के न्याय
 से प्रकाशित हूनिसे (च) और (आपः) सब गुणों में व्याप्त (धिषणाः) विद्या
 बुद्धि युक्त (देवीः) उत्तमोत्तम गुणों से प्रकाशमान तेरी पत्नी भी पाताओं के

समान स्त्री ननों केन्याय को (शृण्वन्तु) सुनें । हे (ग्रावाणः) सत् असत् के करने वाले विद्वान् सभासदो ! तुम हम लोगों के आभिषाय को हमारे कहने से (श्रोत) सुनो । तथा (देवः) विद्या से प्रकाशित (सविता) ऐश्वर्यवान् सभापति (विदुषः) विद्वानों के (यज्ञम्) यज्ञ के (न) समान (मे) हमारे प्रजा लोगों के (हवम्) निवेदन को (स्वाहा) स्तुतिरूप वाणी जैसे हो वैसे (शृणोतु) सुन ॥ २६ ॥

भावार्थः— राजा और प्रजा जन परस्पर सम्मति से समस्त राज्य व्यवहारों की पालना करें ॥ २६ ॥

देवीरापहत्यस्यमेधातिथिर्हविः । आपोदेवताः । निषृदावींश्चिष्टुप-

कुन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्गते कथं वर्त्तरन्नित्युपदिश्यते ॥

फिर राजा और प्रजा कैसे वर्त्तव को वर्त्ते यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापो ऽअपान्नपाद्योव ऽऊर्मिर्हविष्यु
ऽइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तंदेवेवभ्यो देवत्त्रादत्त
शुक्रपेवभ्यः । येषाम्भाग स्थस्वाहा ॥ २७ ॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः ।
ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानितिन्द्रियवान् । म-
दिन्तमऽइतिमदिन्तमः । तम् । देवेभ्यः । देवेत्रेतिदेव-
त्रा । दत्त । शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्रपेभ्यः । येषाम् । भागः ।
स्थ । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(देवीः) दिव्याः (आपः) आप्ताः प्रजाः
 (अपां नपात्) अविनश्वरः (यः) (वः) युष्माकम्
 (ऊर्मिः) जलतरंग इव (हविष्यः) हविर्भ्यो हितः (इ-
 न्द्रियावान्) प्रशस्तानीन्द्रियाणि यस्मिन्सः (मदिन्तमः)
 मदयतीति मदी सोतिशयितः नाद्यस्य अ० ८।२। १७ इति
 मदिनशब्दान्नुमागमः (तम्) (देवेभ्यः) विद्भ्यः (दे-
 वता) दिव्यान् गुणान् (दत्त) (शुक्रपेभ्यः) शुक्रं वीर्यं
 रक्षन्ति तेभ्यः (येषाम्) (भागः) (स्थ) (स्वाहा)
 अयम्मन्त्रः शत० ३। ७। ४। ५ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे आपोदेवीर्देव्यः प्रजा यूयं राजभक्ता स्थ भवत शुक्रपेभ्यो
 देवेभ्यो येषां वोयुष्माकमपांनपादूर्मिरिवेन्द्रियावान् मदिन्तमो हविष्यो भा-
 गोस्ति तं स्वाहा सद्भावा गृहणीत तथा राजादयः सभ्या जन देवत्रा दि-
 व्यान् भोगान् युष्मभ्यं प्रददन्ति तथैतेभ्यो यूयसपि दत्त ॥ २७ ॥

भावार्थः—प्रजाजनानामिदमुचितमुत्कृष्टगुणं सभापतिं सत्त्वा राजपा-
 लनाय करं दत्त्वा न्यायं प्राप्नुयु रिति ॥ २७ ॥

पदार्थः हे (आपः) श्रेष्ठ गुणों में व्याप्त (देवीः) शुभकर्मों से प्रका-
 शमान प्रजालोगो तुम राजमेवी (स्थ) हो (शुक्रपेभ्यः) शरीर और आत्मा
 के पराक्रम के रक्तक (देवेभ्यः) दिव्यगुण युक्त विद्वाना के लिये (येषाम्)
 जिन (वः) तुम्हारा बलीरूप विद्वानों का (यः) जो (अपांनपात्) जलों
 से नाशगृहित स्वाभाविक (ऊर्मिः) जन तरंग के सदृश प्रजा रक्तक (इन्द्रिया-
 वान्) जिन में प्रशंसनीय इन्द्रियां होती हैं और (मदिन्तमः) आनन्द देने वा-
 ला (हविष्यः) भोग के योग्य पदार्थों से निष्पन्न (भागः) भाग है वे तुम सब
 (तम्) उम को (स्वाहा) आदर के साथ गृहण करो जैसे राजादि सभ्य-
 जन (देवत्रा) दिव्य भोग देते हैं वैसे तुमभी इन को आनन्द (दत्त)
 देओ ॥ २७ ॥

भावार्थः—प्रजाजनो को यह उचित है कि आपस में संमति कर किसी उत्कृष्टगुणयुक्त सभापति को राजा मान कर राज्य पालन के लिये कर देकर न्याय को प्राप्त हों ॥ २७ ॥

कार्षीरसीत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । प्रजा देवताः । निचृदार्ध्यनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ।

अथाध्यापको जनः प्रतिजनं किं किमुपदिशेदित्युच्यते ॥

अब अध्यापक जन प्रत्येक जन को क्या उपदेश करे यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

कार्षीरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि ।
समापो अद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

कार्षिः । अ॒सि । समु॒द्रस्य॑ । त्वा । अ॒क्षित्यै॑ । उ॒त् । न॒यामि॑ । स॒म । आ॒पः । अ॒द्भिरि॒त्यु॒त्त॒भिः । अ॒ग्मत॑ । स॒म । ओ॒षधी॑भिः । ओ॒षधीः॑ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(कार्षिः) कर्णति हलेन भूमिमिति इज् व-पादिभ्य इतीज् (असि) (समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य । समुद्र इत्यन्तरिक्षानामसु पठितम् निघं० १। ३० (त्वा) त्वाम् (अक्षित्यै) (उत्) उत्कृष्टे (नयामि) (सम्) (आपः) जलानि (अद्भिः) जलैरेव (अग्मत) प्राप्नुत । लोडर्थे लुङ् (सम्) (ओषधीभिः) सोमादिभिः (ओषधीः) अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ । ३१ । व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे वैश्यजन त्वं कार्षीरसित्वां समुद्रस्याक्षित्यै ममुन्नयामि सर्वं
यूयं यज्ञशोधिताभिरद्भिरेवापओषधीभिरोषधीः समग्मत ॥ २८ ॥

भावार्थः—क्षेत्रादिभूमिषु नानोषधयो जायन्तओषधीभिरग्निहोत्रादयो यज्ञा
यज्ञैरन्तरिक्षं जलपरमाकुम्भिः पूर्णं भवतीति हेतोर्विद्वांसो निर्बुद्धिजनान्
क्षेत्रादिषु नयन्ति कुतस्ते विद्यामभ्यसितुं समर्था एव न भवन्तीति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे वैश्यजन ! तू (कार्षीः) हल जातने योग्य (ईमसि) है (त्वा)
तुझे (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (अक्षित्यै) परिपूर्ण होनेके लिये (उत्, यामि)
अच्छे प्रकार उत्कर्ष देता हूं तुम सब लोग (अद्भिः) यज्ञ शोधित जलों से
(आपः) जल और (ओषधीभिः) ओषधियों से ओषधियों को (सम्)
(अग्मत) प्राप्त होओ ॥ २८ ॥

पदार्थः—क्षेत्र आदि स्थानों में अनेक ओषधी उत्पन्न होती हैं ओषधियों से अग्नि-
होत्र आदि यज्ञ यज्ञों से शुद्ध हुए जो जल के परमाणु ऊंचे होते हैं उन से आकाश
भरा रहता है इस कारण विद्वान् लोग निर्बुद्धि जनों को खेती बारी ही के कामों में रखते
हैं क्योंकि वे विद्या का अभ्यास करने को समर्थ ही नहीं होते हैं ॥ २८ ॥

यमग्ने इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्गी गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ।

अथ स विद्वांसं किमाहेत्युपदिश्यते ॥

अब वह अध्यापक को क्या कहता है यह अगले

मन्त्र में उपदेश किया है ॥

यमग्ने पृत्सुमर्त्यमवां व्वाजेषु यज्जुनाः ।

सयन्ता शश्वतीरिषिः स्वाहा ॥ २९ ॥

यम् । अग्ने । पृत्स्वितिपृत्सु । मर्त्यम् । अवाः ।
वाजेषु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ।
स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्ने) सर्वगुणवर ! (पृत्सु) संग्रामेषु । पृत्स्विति संग्रामनामसुपठितम् निघ्नं ० २ । १७ ।
(मर्त्यम्) मनुष्यम् (अवाः) रक्षेः (वाजेषु) अन्न-
निमित्तक्षेत्रादिषु (यम्) (जुनाः) गमयेः (सः) (य-
न्ता (शश्वतीः) अत्रिनश्वराः (इषः) इष्यन्तेयास्ताः
प्रजाः (स्वाहा) उत्साहिकयावाचा । अयं मन्त्रः शत०
३ । ७ । ४ । ३१-३२ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः हे अग्ने त्वं पृत्सु यं मर्त्यमवा यं च वाजेषु जुनाः स शश्व-
तीरिषो यन्ता स्यात् ॥ २६ ॥

भावार्थः गुरुशिलया सर्वस्य सुखं वर्द्धत एव ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) जब कभी विवेक के करने वाले आप (पृत्सु) संग्रामों में (यम्) जिस मनुष्य की (अवाः) रक्षा करते और (वाजेषु) अन्न आदि पदार्थों की सिद्धि करने के निमित्त (यम्) जिसको (जुनाः) नियुक्त करते हो (सः) वह (शश्वतीः) निरंतर अनादिरूप (इषः) अपनी प्रजाओं का (यन्ता) निर्वाह करने हारा होता है अर्थात् उन के नियमों को पहुँचता है ॥ २६ ॥

भावार्थः—गुरु जनों की शिक्षा से सब का सुख बढ़ता ही है ॥ २६ ॥

देवस्यन्वेत्यस्य मधुच्छन्दाश्च षिः । सवितादेवता ।

स्वराडार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ सभापतिः करधनप्रदं प्रजापुरुषं कथं स्वीकुर्यादित्युषदिश्यते ॥

अब सभापति करघन देने वाले प्रजाजन को कैसे स्वीकार करे यह गुरुजन

का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्-
म्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावांसिगभीरमि-
ममद्वरङ्गधीन्द्राय सुपूतमम् । उत्तमेन पविनोर्ज-
स्वन्तम्मधुमन्तम्पयस्वन्तन्निग्राभ्या स्थ देव-
श्श्रुतं स्तुर्पयत मा ॥ ३० ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्यामिति-
हस्ताभ्याम् । आददे । रावा । अंसि । गभीरम् ।
इमम् । अध्वरम् । कृधि । इन्द्राय । सुपूतममिति-
सुपूतमम् । उत्तमेनेत्युत्तमेन । ऊर्जस्वन्तम् । मधु-
मन्तमिति मधुमन्तम् । पयस्वन्तम् । निग्राभ्याऽइति-
निग्राभ्याः । स्थ । देवश्श्रुतऽइति देवश्श्रुतः । तुर्पयत ।
मा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (त्वा) त्वाम करघ-
नदातारम् (सवितुः) सकलैश्वर्यस्य प्रसवितुर्जगदीश्वरस्य
(प्रसवे) प्रसूते जगति (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोः (बाहु-

भ्याम्) बलवीर्याभ्याम् (पूष्णः) सोमादोषधिगणस्य
 (हस्ताभ्याम्) रोगनाशकधातुसाम्यकारकाभ्यां गुणाभ्याम्
 (आददे) गृह्णामि (रावा) दाता (असि) (गभीरम्) अगा-
 धगुणम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अध्वरम्) निष्कैटिल्यम्
 (कृधि) कुरु (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते मह्यम् (सुपूतमम्)
 सुष्ठु सूते तम् (उत्तमेन) प्रशस्तेनेव (पविना) वाचा
 पविरितिवाङ्नामसु पठितम् निघं० १।११ (उर्जस्वन्तम्)
 उत्तमपराक्रमसम्बन्धिनम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमध्वादि-
 पदार्थयुक्तम् (पयस्वन्तम्) बहुदुग्धादिमन्तम् (निग्राभ्याः)
 नितरां ग्रहीतुं योग्याः (स्थ) भवथ (देवश्रुतः) या
 देवान् शृण्वन्ति ताः (तर्पयत) प्रीणीत (मा) माम् ।
 अयम्मन्त्रः शतः ३ । ७ । ४ । ३-६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन अहं देवस्य सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे त्वमिन्द्राय मद्यमुत्तमेन पविना वचसेनं
 गभीरं सुपूतमूर्जस्वन्तं करदायमध्वरं कृधि । हे देवश्रुतो प्रजा यूयं निग्रा-
 भ्या मया नितरां ग्रहीतुं योग्याः स्थ मा-माननेन तर्पयत ॥ ३० ॥

भावार्थः—प्रजाजनानां द्योत्यतास्ति राजानसागत्य तस्मै सर्वेषां
 स्वकीयपदार्थानां यथायोग्यमंशं दद्युर्यतः स भूमिगतपदार्थानांशशभागी
 भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः—सब मुख देने (सवितुः) और सपस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले
 जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा
 के (बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम गुणों से (पूष्णः) पुष्टि करने वाले सोम आदि

ओषधिगण के (हस्ताभ्याम्) रागेनाश करने और धातुओं की समता रखने वाले गुणों से (त्वा) तुभ्य करधन देने वाले को (आददे) स्वीकार करता हूं, तू (इन्द्राय) परमैश्वर्य्य वाले मेरे लिये (उत्तमेन) उत्तम अर्थान् सभ्यताकी (पविना) वाली से (इमम्) इस (गभीरम्) अत्यन्त समझने योग्य (सुषुप्तम्) सब पदार्थों से उत्पन्न हुए (ऊर्जस्वन्तम्) राज्य को बलिष्ठ करने वाले (मधुमन्तम्) समस्त मधु आदि श्रेष्ठ पदार्थ युक्त (पयस्वन्तम्) दुग्धआदिसहित करधन को (अध्वरम्) निष्कपट (कृषि) कर दे (देवश्रुतः) श्रेष्ठराज्य गुणों को सुनने वाले तुम मेरे (निग्राभ्यः) निरन्तर स्वीकार करने के योग्य (स्थ) हो (मा) मुझ इस करके देने से (तर्पयन्) तृप्त करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—प्रजा जनों की योग्यता है कि ममाध्यत् को प्राप्त होकर उम के लिये अपने समस्त पदार्थों से यथायोग्य भाग दें जिस कारण राजा, प्रजा पालन के लिये संसार में उत्पन्न हुआ है इसी में राज्य करने वाला यह राजा संसार के पदार्थों का अंश लेने वाला होता है ॥ ३० ॥

मनोमदस्यस्यमधुच्छन्दाश्रपिः । प्रजासभ्यराजानोदेवताः । उधिणपशुछन्दांसि ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ राजा सभ्यजनान् सभा राजानञ्च किमुपदिशेदित्याह ॥

अत्र राजा अपने ममासदों और सभा राजा को क्या उपदेश

करे यह अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

मनो मे तर्पयत वाचंमे तर्पयत प्राणमे
तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रंमे तर्पयतात्मा-
नमे तर्पयत प्रजाम्मे तर्पयत पशून्मे तर्प-
यत गृणान्मे तर्पयत गृणा मे मा वि-
तृषन् ॥ ३१ ॥

मनः । मे । तर्पयत । वाचम् । मे । तर्पयत ।
 प्राणम् । मे । तर्पयत । चक्षुः । मे । तर्पयत ।
 श्रोत्रम् ॥ मे । तर्पयत । आत्मानम् । मे । तर्पयत ।
 प्रजामिति प्रजाम् । मे । तर्पयत । पशून् । मे । त-
 र्पयत । गणान् । मे । तर्पयत । गणाः । मे । मा ।
 वि । तृपन् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(मनः) अन्तःकरणम् (मे) मम (तर्पयत)
 (वाचम्) (मे) (तर्पयत) (प्राणम्) (मे) (तर्पयत) (चक्षुः)
 (मे) (तर्पयत) (श्रोत्रम्) (मे) (तर्पयत) (आत्मान-
 म्) (मे) (तर्पयत) प्रजाम् सन्तानादिकाम् (मे)
 (तर्पयत) (पशून्) गोहस्त्यश्वादीन् (मे) (तर्पयत)
 (गणान्) परिचारकादीन् (तर्पयत) (गणाः) (मे)
 मम (मा) निषेधार्थे (वि) त्रिरुद्धार्थे (तृपन्) तृप्ति-
 ताभवन्तु अत्रलोड्यर्थे लुङ् अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ ।
 ७—८ व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे सभाजनाः प्रजाजना वा यूयं स्वगुणैर्मै सममनस्तर्पयत मे
 वाचं तर्पयत मे प्राणं तर्पयत मे चक्षुस्तर्पयत मे श्रोत्रं तर्पयत मे सभा
 त्मानं तर्पयत प्रजां तर्पयत मे पशून् तर्पयत मे गणांस्तर्पयत यतो मे ग-
 णा सावितृपन् तृप्तिता मा भवन्तु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—सभाधीनसेवराज्यप्रबंधो भवितुमर्हति । यतः सर्वे प्रजाजना राजसेवका राजजनाः प्रजासेविनो भूत्वा स्वेषु स्वेषु कर्मसु प्रवृत्तयान्यो-
न्यनभिभोदयेयुरिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे सभ्यजनो ! और प्रजाजनो ! तुम अपने गुणों से (मे) मेरे (मनः) मन को (तर्पयत) तृप्त करो मेरी (वाचम्) वाणी को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (प्राणम्) प्राण को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (आत्मानम्) आत्मा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरी (प्रजां) संतानादि प्रजा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (पशून्) गौं हाथी घोड़े आदि पशुओं को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (गणान्) सेवकों को (तर्पयत) तृप्त करो जिस से (मे) मेरे (गणाः) राज्य वा प्रजा कर्माधिकारी वा सेवक जन कामों में (मा) मन (वितृपन्) उदास हों ॥ ३१ ॥

भावार्थः—राज्य का प्रबन्ध सभाधीन ही होने के योग्य है जिस से प्रजाजन राज सेवक और राज पुरुष प्रजा की सेवा करने हारे अपने २ कामों में प्रवृत्त होके सब प्रकार एक दूसरे को आनन्दित करते रहें ॥ ३१ ॥

इन्द्राय त्वेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सभापती राजा देवता । पञ्चपाञ्चज्यो-
तिष्मती जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राज्य व्यवहारः सभाधीन एव नर्हि कस्मै प्रयोजनाय प्रजा पुरुषैः सभापतिस्स्वी-
कार्यं इत्युपादिश्यते ॥

जो राज्य व्यवहार सभा के ही आधीन हो तो किस लिये प्रजाजनों को सभापति का
स्वीकार करना चाहिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवन्त इन्द्राय त्वा हि-
त्यवन्त इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने श्येनाय त्वा सोम
भृतेऽनये त्वा रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमते इतिवसुमते । रुद्रवतु-
तिरुद्रवते । इन्द्राय । त्वा । आदित्यवतु इत्यादित्य-
वते । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्नऽ इत्यभिमातिघ्ने
श्येनाय । त्वा । सोमभृते । अग्नये । त्वा । राय-
स्पोषदे ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम्
(वसुमते) वहवोवसवश्चतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्यसंपन्नावि-
द्वांसो विद्यंतेयत्र तस्मैकर्मणे (रुद्रवते) प्रशस्ताः कृत-
चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्याविद्वांसो वीराः शत्रुरोदयितारो
रुद्राभवन्ति यत्र तस्मै (इन्द्राय) परमविद्याप्रकाशेना-
विद्याविदारकाय (त्वा) त्वाम् (अभिमातिघ्ने) येना-
भिमानयुक्ताः शत्रवो हन्यन्ते तस्मै (श्येनाय) श्येनवत्प्र-
वर्त्तमानाय (त्वा) त्वाम् (सोमभृते) यः सोममैश्वर्य-
समूहं विभर्तीति तस्मै (अग्नये) विद्युदाद्याय (त्वा)
त्वाम् (रायः) धनस्य (पोषदे) पुष्टिप्रदाय सुपांसुलु-
गितिङेःस्थाने “क्षे” इत्यादेशः । अयम् मन्त्रः शत० ३ ।
७ । ४ । ९९ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे सभापते ! वर्यं रुद्रवतइन्द्राय त्वा आदित्यवत इन्द्राय
त्वा अभिमातिघ्न इन्द्राय त्वा सोमभृते श्येनायत्वा रायस्पोषदेऽग्नये त्वा
त्वा वसुमते ॥ ३२ ॥

भावार्थः—यइन्द्रानिलयमाकाङ्क्षिग्रहणबद्धवित्तेशान्तां गुह्यैर्युक्तोविद्व-
म्निषो विद्याप्रशारी सर्वेश्वरः सुखं दद्यात् सएव सर्वैराजा मंतव्य इति ॥३२॥

पदार्थः—हे सभापते ! (वसुमते) जिस कर्म में चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य्य से

बनकर अच्छे २ विद्वान् होते हैं (रुद्रवते) जिस में चवालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य सेवन करते हैं उस (इन्द्राय) परमेश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (त्वा) आप को ग्रहण करते हैं (आदित्यवते) जिस में अड़तालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य बन कर सूर्य सदृश परम विद्वान् होते हैं उस (इन्द्राय) उत्तम गुण पाने के लिये (त्वा) आप के (अभिमातिघ्ने) जिस कर्म में षडे २ अभिमानी शत्रु जन मारेजायं उस (इन्द्राय) परमोत्कृष्ट शत्रु विदारक काम के लिये (त्वा) आप (सोमभूते) उत्तम ऐश्वर्य धारण करने हों (श्येनाय) गुद्धादि कामों में श्येनपक्षी के तुल्य लपट भपट मारने वाले (त्वा) (आप) (शयस्पोषदे) धन की दृढता देने के लिये और (अग्नये) विद्युत् आदि पदार्थों के गुण प्रकाश कराने के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करने हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः—ओ इन्द्र अग्नि यम सूर्य वरुण और धनाय के गुणों से युक्त विद्वानों का प्रिय विद्या का प्रचार करानेवाला सब को मुखदेवे उसी को राजा मानना चाहिये ॥ ३२ ॥

यत्तद्वत्स्यस्यमुच्छन्दाऋषिः सोमोदेवता भुविगार्थावृहतीछन्दः मध्यमः स्वरः ।

हेदृशः सभापतिः प्रजायैकिं प्रापयितुं शक्नोतीत्युपदिश्यते ।

ऐसा सभापति प्रजा को क्या लाभ पहुंचा सकता है यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

यत्तं सोमदिविज्ज्योत्त्रिर्यत्पृथिव्यां यदुरा-
वृन्तरिक्ष तेनास्मै यजमानायोरुराये कृद्ध्यधि-
दात्रेवांचः ॥ ३३ ॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथिव्याम् ।
उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै । यजमानाय । उरु ।

राये । कृधि । अधि । दात्रे । वोचः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तव । सोम ! सकलैश्वर्यप्रे-
रक ! (दिवि) सूर्ये (ज्योतिः) ज्योतिरिव (पृथिव्याम्)
(उरौ) विस्तृते (अन्तरिक्षे) अंतराल आकाशे (यत्)
(अस्मै) (यजमानाय) परोपकारार्थं यज्ञानुष्ठात्रे (उरु)
बहु (राये) धनाय (कृधि) कुरु (अधि) अधिकार्थे
(दात्रे) (वोचः) उच्यताः । अत्रलिङ्गार्थे लुङ् छन्दस्यमा-
ङ्गयोगे पीत्यङ्भावः । अयंमन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । ८२-१५
व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सोम सभापते ! ते तव यत् दिवि पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे
ज्योतिरिव राज्यकर्माहित तेन त्वं दात्रेऽस्मै यजमानायोत्कृधि रायेऽधिवा-
चम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सभापतिस्स्वराज्योत्कर्षेण वि-
द्यादिशुभगुणकर्मसु सर्वाङ्ग जनान् सुशिष्यनिरालस्यान् संपादयेत् यतस्ते पु-
रुषार्थमनुवर्तिनो भूत्वा धनादिपदार्थान् सततं वर्द्धयेयुरिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सोम) समस्त ऐश्वर्य के निमित्त प्रेरणा करने हेतु सभा-
पति ! (ते) तेरा यत् जो दिवि सूर्यलोक में (पृथिव्याम्) पृथिवी में और (यत्)
जो (उरौ) विस्तृत (अन्तरिक्षे) आकाश में (ज्योतिः) जैसा ज्योति हो वैसा
राजकर्म है (तेन) उस से तू (अस्मै) इस परोपकार के अर्थ (यजमानाय)
पङ्क करते हुए यजमान के लिये (उरु) (कृधि) अत्यन्त उपकार कर तथा
(राये) धन बढ़ने के लिये (अधि, वोचः) अधिक २ राज्य प्रबंध कर ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सभापति राजा अपने राज्य के
उत्कर्ष से सब जनों को निरालस्य करता रहे जिसमें वे पुरुषार्थी हो कर धनादि पदार्थों को
निरन्तर बढ़ावें ॥ ३३ ॥

श्वात्रास्थ इत्यस्य मधुच्छन्दाश्रयिः । यज्ञोदेवता ।

स्वरादार्षीपथ्याबृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथोक्तानां सभापत्यादिविदुषां पन्थः कीदृशकर्मणुष्टान्यो भवन्तिवत्पुंदिश्यते ॥
अब उक्तसभाध्यक्षादिकों की स्त्री कैसे कर्म करने वाली हों यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

श्वात्राः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ताऽअमृतस्य
पत्नीः तादेवीदेवत्रेमय्यज्ञन्नयतोपहृताः सोम-
स्य पिवत ॥ ३४ ॥

श्वात्राः । स्थ । वृत्रतुरोऽइतिवृत्रतुरः । राधोगूर्ता-
ऽइति राधः गूर्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । देवीः । देव-
त्रेतिदेवत्रा । इमम् । यज्ञम् । नयत । उपहृताऽइत्यु-
पहृताः । सोमस्य । पिवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं शीघ्रं कर्मविज्ञानं वर्तते-
यासांताः । अर्शाआदित्वादच् श्वात्रमितिस्त्रिप्रनामसु
पठितम् निघं० ५ । ३ (स्थ) भवत (वृत्रतुरः) वृत्रं मेघं
तूर्यतियास्ताविद्युत इव । (राधोगूर्ताः) धनवर्द्धिन्य-
एव (अमृतस्य) अतिस्वादिष्टस्य (पत्नीः) पन्थः (ताः)
(देवीः) देदीप्यमानाः (देवत्रा) देवेषु पतिषु (इमम्)
गृहसंबन्धिनम् (यज्ञम्) संगन्तव्यम् (नयत) (उपहृताः)
सामीप्यमाहूता (सोमस्य) सोमाद्योषधिनिष्पादितस्य सा-

रम् अन्नकर्मणिषष्टी अयम्मन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । १६-१७
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः हे देवीर्देव्यः पत्न्यः स्त्रियो यूयां वृत्रतुरइव राधो गूर्ता एव सख्यो
यज्ञसहकारिण्यः स्वात्राः स्थ ता देवत्रेभ्यं यज्ञं नयत उपहृता इवामृतस्य सोम-
स्यातिस्वादिष्टं सोमाद्योषधिरन्नं पिवत ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्नोपमालङ्कारः । यथा विदुष्यो विद्वत्स्त्रियः स्वधर्मव्यवहा-
रेण स्वपतीन् प्रसादयन्ति तथैव पुरुषाः स्वा स्त्रीस्मततं प्रसादयेयुरित्थं पर-
स्परानुमोदेन गृहश्रमधर्ममलंकुर्वन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (देवीः) विद्या युक्त स्त्रियो ! तुम (वृत्रतुरः) विजली के सं-
दृश मेघ की वर्षा के तुल्य सुखदायक की गति के तुल्य चलने (राधोगूर्ताः)
धन का उद्योग करने (पत्न्यः) और यज्ञ में सहाय देने वाली (स्थ) हो
(देवत्रा) तथा अच्छे २ गुणों से प्रकाशित विद्वान् पतियों में प्रीति से स्थित हों
(इदम्) इस यज्ञ को (नयत) सिद्धि का प्राप्ति किया काजिये और (उपहृताः)
बुलाई हुई अपने पतियों के साथ (अमृतस्य) अति स्वाद युक्त सोम आदि
ओषधियों के रस को (पिवत) पीओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में गानकमुत्तमालंकार है जेमे विद्वानों की पत्नी कीजने
स्वधर्म व्यवहार में अपने पतियों को प्रमत्त करती है उसी प्रकार पुरुष उन अपनी स्त्रियों
को निरन्तर प्रमत्त करें जेमे परस्पर अनुमोद में गृहश्रमधर्म को पूर्ण करें ॥ ३४ ॥

माधर्म्येत्यस्यमधुच्छंदाश्चापि । धात्रापृथिवी देवते भुरिगार्प्य-

नुष्टुब्धन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनः स्त्रीपुरुषौ परस्परं कथं वर्त्तयतामित्युपदिश्यते ॥

फिर स्त्री पुरुष परस्पर केसा वर्त्ताव बतें यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

माभेर्मासंविक्थाऽऊर्ज्जन्धत्स्व धिषणेवीड्वी
सुतीवीडयेथामूर्ज्जन्दधाथाम् । पाप्मा हतो
न सोमः ॥ ३५ ॥

मा । भेः । मा । सम । विक्थाः । ऊर्ज्जम् । धत्स्व ।
धिषणेऽइति धिषणे । वीड्वीऽइति वीड्वी । सुतीऽ-
इतिसुती । वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । पाप्मा ।
हतः । न । सोमः ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (मा)(भेः) मा विभीषाः लिङर्थेलुङ् (मा) (सम)
(विक्थाः) भयंकम्पनं च कुर्यात् (ऊर्ज्जम्) स्वशरीरात्मबलं
पराक्रमं वा (धत्स्व) (धिषणे) द्यावापृथिव्याविव (वीड्वी)
बलवती । वीड्वीति बलनामसुपठितम् निघं० २।६ (सती)
सद्रुणयुक्ता (वीडयेथाम्) दृढबलीभवेताम् (ऊर्ज्जम्) सन्ता-
नादिभ्योऽपि बलं पराक्रमं च (दधाथाम्) (पाप्मा) अपराधः
(हतः) नष्टः (न) इव (सोमः) । अयं मन्त्रः शत० । २।७ ।

५ । १८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि! त्वं वीड्वीसती पत्युः सकाशान् माभेर्मासंविक्था ऊर्ज्जं धत्स्व ।
हे पुरुष ! त्वमप्येवं भवेयुवां धिषणेऽबोर्ज्जन्दधातां वीडयेथाम् एवमनुवर्तिनोयुवयोः
पाप्मा हतो भवतु सोमो न चन्द्रश्चान्हादशान्पादिगुणवृन्दः प्रकाशितो भवतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । इत्थं स्त्रीपुरुषौ व्यवहारमनुवर्त्तेयातां यतः परस्परं भयोद्वेगौ नश्येतामात्मनो वदोत्साहः प्रीतिर्युहाश्रमव्यवहारासिद्धिरैश्वर्यं च वर्द्धेत दोषदुःखानि निवर्त्य चन्द्रइव परस्परमाह्लादकारिणौ भवेताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे स्त्री ! तू (वीड्डी) शरीरात्मवल युक्त होती हुई पति से (मा, भेः) मत डर (मा संविधाः) मत कंप और (उर्जम्) देह और आत्मा के बल और पराक्रम को (धत्स्व) धारण कर । हे पुरुष ! तू भी वैसे ही अपनी स्त्री से बर्त । तुम दोनों स्त्री पुरुष (धिषणे) सूर्य और भूमि के समान परोपकार और पराक्रम को धारण करो जिस से (वीडयेधाम्) दृढ़ बल वाले हों ऐसा वर्त्ताध वर्तते हुए तुम दोनों का (पाप्मा) अपराध (हतः) नष्ट हो और (सोमः) चन्द्र के तुल्य आनन्द शान्त्यादि गुण बढ़ा कर एक दूसरे का आनन्द बढ़ाते रहो ॥ ३५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । स्त्री पुरुष ऐसे व्यवहार में वर्त्तें कि जिस में उन का परस्पर भय और उद्वेग नष्ट हो कर आत्मा की दृढ़ता, उत्साहता और युहाश्रम व्यवहार की सिद्धि से ऐश्वर्य्य बढ़ और वे दोष तथा दुःख को छोड़ चन्द्रमा के तुल्य आह्लादित हों ॥ ३५ ॥

अथैनयोरपत्यानि किं कुर्युस्तौ कथं पालयेयुरित्याह ॥

अब उनके पुत्र क्या करें और वे पुत्रों को कैसे पालें यह

अगले मंत्र में कहा है ॥

प्रागप्रागुदंगधराक्सर्वतस्त्वादिश आधावन्तु अम्बुनिष्परसमरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सर्वतः । त्वा । दिशः । आधावन्तु । अम्ब । निः । पर । सम् । अरीः । विदाम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(प्राक्) पूर्वस्याः (अपाक्) पश्चिमायाः (उदक्) उत्तरस्याः (अधराक्) दक्षिणरयाः (सर्वतः) अन्याभ्यः (त्वा) त्वाम् (दिशः) (आ) समंतात् (धावंतु) (अम्ब) अमति प्रेमभावेन प्राप्नोति तत्सबुद्धौ । अत्रोणादिर्बन् प्रत्ययः । (निः) नितराम् (पर) पालय (सम्) (अरीः) सुखप्रापिकाः प्रजाः (विदां) विदताम् । विद ज्ञानइत्यस्माल्लटि प्रथमबहुवचने लोपस्त आत्मनेपदेषु अ० । ७ । १ । ४८ अनेन तकारलोपे सवर्णदर्शने विदामितिरूपम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २०—२३ ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे अम्ब ! त्वं या अरीः सुखप्रापिकाः प्रजास्ते प्रागपागुदगधराक् सर्वातोदिशस्तवामाधावन्तु तास्तव निष्पर नितराम् रक्षता अपित्वा त्वां संविदाम् जानन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मातापित्रोर्योग्यतास्ति स्वापत्यानि विद्यादिसद्गुणेषु नियोज्य निरंतरं रक्षणीयानि अपत्यानां योग्यतास्ति सर्वतः पित्रोः सेवनं कुर्युरिति ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे अम्ब ! प्रेम से प्राप्त होने वाली माता ! जो तेरी (अरीः) संतानादि प्रजा (प्राक्) पूर्व (अपाक्) पश्चिम (उदक्) उत्तर (अधराक्) दक्षिण और भी (सर्वतः) सब (दिशः) दिशाओं से (त्वा) तुझे (आ) (धावंतु) धाय पाय प्राप्त हों उन्हें (निः) (पर) निरंतर प्यार कर और वे भी तुझे (सम्) अच्छे भाव से जानें ॥ ३६ ॥

भावार्थः—माता और पिता को योग्य है कि अपने संतानों को विद्यादि अच्छे २ गुणों में प्रवृत्त कराकर अच्छे प्रकार उन के शरीर की रक्षा करें अर्थात् जिस से वे नीरोग शरीर और उत्साह के साथ गुण सीखें और उन पुत्रों को योग्य है कि माता पिता की सब प्रकार से सेवा करें ॥ ३६ ॥

स्वमङ्गलस्य गौतमश्रुपिः । इन्द्रोदेवता । भुरिगार्ग्यनुष्टुप्छन्दः ।

गांधारः स्वरः ।

अथ प्रजापतिः कृतं सभापतिं कथं प्रशंसेयुरित्युपदिश्यते ॥

अब प्रजापति किये हुए सभापति की प्रशंसा कैसे करें यह

अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

त्वमङ्गप्रशंसिषोदेवः शविष्टमर्त्यम् । न त्वद-
न्न्यो मघवन्नस्तिमर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥३७॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ट ।
मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्न्यः । मघवन्निति मघवन् ।
अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥३७॥

पदार्थः—(त्वम्) (अङ्गः) संबोधने (प्र) (शंसिषः) प्रशंस ।
लेङ्मध्यमैकवचनप्रयोगः । (देवः) शत्रून् विजिगीषुः (शविष्ट)
बहु शत्रो बलं विद्यते यस्य स शवस्वान् सोतिशयितस्तत्स-
म्युद्धौ । अत्राः शव शब्दाद्दृग्मन्थर्थे मतुप् तत् इष्टन् विन्म-
तोलुक् अ० ५ । ६ । ६५ । इति मतुपो लुक्टेः अ० ६ । १५५
अनेन टिलोपः । (मर्त्यम्) प्रजास्थं मनुष्यम् (न) निषेधे
(त्वम्) अन्यः (मघवन्) ईश्वरइव समृद्धः (अस्ति)
(मर्दिता) सुखयिता (इन्द्र) परमैश्वर्यान्वित (ब्रवीमि)
(ते) तुभ्यम् (वचः) प्राक्प्रतिपादितं राजधर्मानुरूपं वचः ।
अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २४ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अंग शविष्ठ मघवन्निन्द्र सभापते ! त्वं मर्त्यप्रशंसिषो नत्वद-
न्यो हिंता देवोस्त्यनोऽहं ते तुभ्यं वचो ब्रवीमि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । यथा पक्षपातविरहः सर्वसुहृदीश्वरस्तदनु-
कूलः सभापतीराज्यधर्मानुवर्ती राजा प्रशंसनीयं प्रशंसयन् निन्द्यं निन्दन् दण्डा-
हं दण्डयन् रक्षितव्यं रक्षन् सर्वेषामभीष्टं संपादयेत् ॥ ३७ ॥

अत्राध्यायं राज्याभिषेकपुरःसरशिक्षा राज्यकृत्यं, प्रजायाराजाश्रयः, सभा-
दक्षिादिकृत्यं, विष्णोः परमपदादिवर्णनं, सभाध्यक्षेण तदुपासनं, परस्परराजसभा-
कृत्यं, गुरुणा शिष्यस्वीकारस्तच्छिक्षाकरणं, यज्ञानुष्ठानं, हुतद्रव्यफलं, विद्वत्स-
क्षणं, मनुष्यकृत्यं, मनुष्याणां परस्परं वर्तमानं, कुष्टदोषनिवृत्तिफलमीश्वरात्किं
किं प्रार्थनीयं, रणे योद्धवर्णनं, युद्धकृत्यं, युद्धेऽन्योन्यवर्त्तमानप्रकारो योद्धृणामनु-
मोदनं, राज्यप्रबन्धकरणं, तत्र साध्यसाधनं, राज्यकर्मकरणं प्रतीश्वरोपदेशोरा-
ज्यकर्मानुष्ठानं, राजप्रजाकृत्यं, प्रजाराजसभयोः परस्परानुमानं, प्रजया सभापत्यु-
त्कर्षकरणं, प्रजाजनंमति सभापतिप्रेरणं, प्रजया स्वीकर्तव्यं, सभापतेर्लक्षणं, प्रजा-
राजसभयोः परस्परं प्रतिज्ञाकरणं, सभापतिस्वीकरणप्रयोजनं, प्रजासुखाय सभा-
पतेः कर्तव्यकर्मानुष्ठानं सभापत्यादीनां पत्नीभिः किं किं कर्म कर्त्तव्यं, स्त्रीपुंमयोः
परस्परमनुवर्त्तमानं, पितरौ प्रति संतानकृत्यं, सभापतिं प्रति प्रजाजनोपदेशवर्णनं
चास्तीत्यतः पञ्चमाध्यायोक्तार्थैः सहास्य पष्ठाध्यायस्यार्थानां संगतिरस्तीति
वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे (अंग) शविष्ठ अत्यन्त बल युक्त (मघवन्) महाराज के
समान (इन्द्र) ऋद्धि सिद्धि देनेहारे सभापते ! (त्वम्) आप (मर्त्य, प्रजास्थ
मनुष्य को (प्रशंसिषः) प्रशंसायुक्त कीजिये आप (देवः) देव अर्थात् शत्रुओं
को अच्छे प्रकार जीतने वाले हैं (न) नहीं (त्वदन्यः) तुम से अन्य (मण्डिता)
सुख देने वाला है ऐसा मैं (ते) आप को (वचः) पूर्वोक्त राज्यप्रबन्ध के
अनुकूल वचन (ब्रवीमि) कहता हूँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है। जैसे ईश्वर सर्व सुहृत् पक्षपात रहित है वैसे सभापति राज्यधर्मानुवर्त्ती राजा होकर प्रशंसनीय की प्रशंसा निंदनीय की निंदा दुष्ट को दण्ड श्रेष्ठ की रक्षा करके सब का अभीष्ट सिद्ध करे ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में राज्य के अभिषेक पूर्वक शिक्षा, राज्य का कृत्य, प्रजा को राजा का आश्रय, सभाध्यक्षादिकों का काम, विष्णु का परम पद वर्णन, सभाध्यक्ष को ईश्वरोपासना करनी, राजा प्रजा का आपस में कृत्य, गुरु को शिष्य का स्वीकार और उस शिष्य को शिक्षा करना, यज्ञ का अनुष्ठान, होम क्रिये द्रव्य के फल का वर्णन, विद्वानों के लक्षण, मनुष्यकृत्य, मनुष्यों का परस्पर वर्त्तमान, दुष्ट दोष निवृत्ति फल, ईश्वर से क्या क्या प्रार्थना करनी चाहिये, रण में योद्धा का वर्णन, युद्धकृत्य निरूपण, युद्ध में परस्पर वर्त्ताव का प्रकार, वीरों को उत्साह देना, राज्यप्रबन्ध का कारण और साध्य साधन, राजा के प्रति ईश्वरोपदेश, राज्यकर्म का अनुष्ठान, राजा और प्रजा का कृत्य, राजा और प्रजा की सभाओं का परस्पर वर्त्ताव, प्रजा से सभापति का उत्कर्ष करना, प्रजा जन के प्रति सभापति की प्रेरणा, प्रजा को स्वीकार करने के योग्य, सभापति की लक्षण, प्रजा और राज सभा की परस्पर प्रतिज्ञा करनी, सभापति के स्वीकार करने का प्रयोजन, प्रजा सुख के लिये सभापति के कर्तव्य कामों का अनुष्ठान, सभापत्यादिकों की पत्नियों को क्या करना चाहिये, स्त्री पुरुषों का परस्पर वर्त्ताव, माता पिता के प्रति संतानों का काम और सभापति के प्रति प्रजाजनों का उपदेश वर्णन है, इस से पंचम अध्याय में कहे हुए अर्थों के साथ इस छठे अध्याय के अर्थों की संगति है, ऐसा जानना चाहिये।

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीगुणमहाविदुषां विरजानन्द
सरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वामिना विरचिते
संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजु-
र्वेदभाष्ये षष्ठाऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ३ ॥

ओ३म्

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रारम्भः ॥

अब सप्तम अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद्भुदन्तन्न आसुव ॥ १ ॥

वाचस्पतयइत्यस्य गौतम ऋषिः। प्राणो देवता भुरिगार्होनुदुप्लब्धः ।

गांधारः स्वरः ॥

तस्य प्रथममंत्रे सृष्टिनिमित्तोवाच्याभ्यन्तरव्यवहार उपदिश्यते ॥

इस सप्तमअध्याय के प्रथम मंत्र में सृष्टि के निमित्त बाहर

और भीतर के व्यवहार का उपदेश है ॥

वाचस्पतये पवस्व वृष्णोऽअंशुभ्याङ्ग-
भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषाम्भा
गोऽसि ॥ १ ॥

वाचः । पतये । पवस्व । वृष्णोः । अंशुभ्यामि-
त्यंशुभ्याम् । गभस्तिपूतऽइतिगभस्तिऽपूतः ।
देवः । देवेभ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । असि॥१॥

पदार्थः—(वाचः) वाण्याः (पतये) पालकेऽवराच
(पवस्व) पवित्रोभव (वृष्णः) वीर्यवतः (अंशुभ्याम्)

बाहुभ्यामिव (गभस्तिपूतः) गभस्तिभिः किरणैः पूतइव ।
 गभस्तयद्विति रश्मिनामसु पठितम् निघ्नं १ । ५ । (देव)
 विद्वान् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (पवस्व) शुद्धोमव (येषां)
 विदुषाम् (भागः) भजनीयः (असि) । अयम्मन्त्रः शतं
 ४ । १ । १ । ८—११ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! त्वं वाचस्पतये पवस्व वृष्णोऽग्न्या मित्र वाय्वा-
 भ्यां तव व्यवहाराय गभस्तिपूतइव देवो भूत्वा येषां विदुषां भागोऽसि तेभ्यो
 देवेभ्यः पवस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सर्वेषां जीवानां योग्यतास्ति
 वेदपतिं सततं पूतं परमेश्वरं विज्ञाय विदुषां संगमेन विद्यादिगुणेषु सुस्नाताः
 सत्यवागनुष्ठातारः स्युरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तू (वाचः) वाणी के (पतये) पालने हारे ईश्वर के
 लिये (पवस्व) पवित्र हो (वृष्णः) वनवान् पुरुष के (अंशुभ्यां) भुजाओं के
 समान बाहर भीतर का व्यवहार होने के लिये जैसे (गभस्तिपूतः) सूर्य की
 किरणों से पदार्थ पवित्र होते हैं वैसे शास्त्रों से (देवः) दिव्य गुण युक्त विद्वान्
 होकर (येषां) जिन विद्वानों को (भागः) सेवन करने के योग्य है उन (देवेभ्यः)
 देवों के लिये (पवस्व) पवित्र हो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है। सब जीवों को योग्य है कि वेदों
 की रक्षा करने वाले नित्य पवित्र परमात्मा को जान और विद्वानों के संग से विद्यादि
 उत्तम गुणों में निष्णात होकर सत्यवाणी के बोलने वाले हों ॥ १ ॥

मधुमतीरित्यस्य गोतमश्चापि । सोमो देवता । निबृदार्षीपंक्तिरुच्छ्वः ।

पंचमः स्वरः ॥

मनुष्याः परस्परं कथं व्यवहरेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग परस्पर व्यवहार में कैसे वर्तें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुमतीर्न्ऽइषस्कृधि यत्ते सोमादाभ्युन्नाम्
जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्व-
न्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

मधुमतीरिति मधुमतीः । नः । इषः । कृधि । यत् ।
ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते ।
सोम । सोमाय । स्वाहा । स्वाहा । उरु । अन्तरिक्षम् ।
अनु । एमि ॥ २ ॥

पदार्थः—(मधुमतीः) मधुगुणावतीः (नः) अस्म-
भ्यम् (इषः) अन्नानि (कृधि) कुरु (यत्) यस्मात्
(ते) तव (सोम) ऐश्वर्ययुक्तं विद्वन् ! (अदाभ्यम्)
अहिंसनीयम् (नाम) संज्ञा (जागृवि) जागरूकं प्र-
सिद्धं (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) शुभकर्मसुप्रेर-
क (सोमाय) ऐश्वर्यस्यप्राप्तये (स्वाहा) सत्यां क्रि-
याम् (स्वाहा) सत्यां वाचम् (उरु) विस्तीर्णम् (अ-
न्तरिक्षम्) अवकाशम् (अनु) (एमि) अनुगच्छामि ।
अयं मंत्रः शत० ४ । १ । १ । १२-२१ व्याख्यातः ॥२॥

अन्वयः—हे सोम ऐश्वर्ययुक्तं विद्वंस्त्वं नोऽस्मभ्यं मधुमतीरिषस्कृधि
तथा हे सोमाहं यत्पस्मात् ते तवादाभ्यं जागृवि नामास्ति तस्मै सोमाय
ते तुभ्यं च स्वाहा सत्यां क्रियां स्वाहा सत्यां वाणीमन्तरिक्षं चान्वेनि ॥२॥

भावाधः—मनुष्या यथा स्वकुलायाकजलादिपदार्थान् सत्पादयेयुस्तथा-
न्येभ्योपि देवा यथा कश्चित् स्वस्य प्रशंसां कुर्यात् तथान्यस्य स्वयमपि कु-

र्योत् यथा विद्वांसः सद्गुणवन्तः सन्ति तथा तेऽपि भवेयुरिति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य युक्त विद्वन् ! आप (नः) हम लोगों के लिये (मधुमतीः) मधुरादिगुणमण्डित (इषः) अन्न आदि पदार्थों को (कृधि) कीजिये तथा हे (सोम) शुभकर्मों में प्रेरणा करने वाले विद्वन् ! मैं (यत्) जिससे (ते) आप का (अदाभ्यम्) अर्हिसनीय अर्थात् रक्षा करने के योग्य (जायु-वि) मसिद्ध (नाम) नाम है (तस्मै) उस (सोमाय) ऐश्वर्य्य की प्राप्ति और (ते) आप के लिये अर्थात् आप की आत्मा वर्त्तने के लिये (स्वाहा) सत्यधर्म युक्त क्रिया (स्व.हा) सत्य वाणी और (उरु) (अन्तरितं) अवकाश को (एमि) प्राप्त होता हूं ॥२॥

भावार्थः—मनुष्य जैसे अपने सुख के लिये अन्न जलादि पदार्थों को संपादन करें वैसे ही ओगों के लिये भी दिया करें और जैसे कोई मनुष्य अपनी प्रशंसा करें वैसे ही ओगों की आप भी किया करें जैसे विद्वान लोग अच्छे गुण वाले होते हैं वैसे आप भी हों ॥ २ ॥

स्वाङ्कृतइत्यस्य गानमच्छापिः । विद्वांसां देवताः । विराट्त्रास्ती जगती
च्छन्दः । निषादःस्वरः ॥

पुनरात्मकृत्यमाह ॥

फिर अगले मंत्र में आत्मक्रिया का निरूपण किया है ॥

स्वाङ्कृतोमिविश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्स्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय
देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवाँश्शो यस्मै त्वेडे
मुतत्सत्यमुं परिपुतां भङ्गेन हृत्तोसौफट् प्राणाय
त्वा व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

स्वाङ्कृतऽइति स्वाम्ऽकृतः । असि । दिव्येभ्यः । इन्द्रि-
येभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु ।
स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसुभव । सूर्याय । देवेभ्यः ।
त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचिऽपेभ्यः । देव । अंशो-
ऽइत्यंशो । यस्मै । त्वा । ईडे । तत् । सत्यम् । उ-
परिप्रुतेत्युपरिप्रुता । भंगेन । हतः । असौ । फट् ।
प्राणाय । त्वा । व्यानायेति विऽआनाय । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्वाङ्कृतः) स्वयङ्कृत इव (असि) (वि-
श्वेभ्यः) समस्तभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) श्रोत्रादिभ्यः (दि-
व्येभ्यः) दिविभ्येभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृथिव्यां विदि-
तेभ्यः (मनः) शुद्धविज्ञानं (त्वा) त्वाम् (अष्टु)
व्याप्नोतु (स्वाहा) वेदोक्तायाक् (त्वा) त्वाम् (सुभव)
भवतीति भवः शोभनश्चासी भवश्च सुभवस्तत्संबुद्धौ (सूर्याय)
सवित्रे (देवेभ्यः) शोधकेभ्यो वाग्वादिभ्यः (त्वा) त्वाम्
(मरीचिपेभ्य) किरणरहितृभ्य इव (देव) दिव्यात्मन् (अं-
शो) सूर्यवत् प्रकाशमान (यस्मै) (त्वा) त्वाम् (ईडे) स्तौ-
मि (तत्) सत्यम् (उपरिप्रुता) उपरि प्रवते यस्तेन (भं-
गेन) मर्दनेन (हतः) नष्टः (असौ) शत्रुः (फट्) वि-
शीर्णः (प्राणाय) जीवनहेतवे (त्वा) (व्यानाय) विविधमान
यतियस्मा इव (त्वा) त्वाम् । अयम् मन्त्रः शत० ४ । १ ।
१ । २२-२८ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अंशो देव दिव्यात्मन् यस्त्वं दिव्येभ्यो विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः पार्थिवेभ्यो मरीचिपेभ्यो देवेभ्यस्त्वांकृतोऽसितं त्वां जनः स्वाहावाप्नुहे सुभव यस्मै सूर्याय चराचरात्मने परमेश्वराय त्वामहमीडे तत्सत्यं परेशं गृहाणोपरिभुतेषु येन त्वया भंगेनासौ शत्रुः फट्ठतरत् त्वा त्वां प्राणायामे डे व्यानाय त्वा त्वामीडे ॥ ३ ॥

भावार्थः—स्वयं भूभिर्जीवैर्देहप्राणैर्विद्यान्तःकरणानि निमंलीकृत्य धर्म्य-व्यापारेषु प्रवर्य परमेश्वरोपासने च संस्थाप्य पुरुषार्थेन दुष्टान् हत्वा क्षेप्तान् रक्षित्वानन्दितयमिति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अंशो) सूर्य के तुल्य प्रकाशमान जो तू (दिव्येभ्यः) दिव्य (विश्वेभ्यः) समस्त (पार्थिवः) पृथिवी पर प्रसिद्ध (इन्द्रियेभ्यः) इन्द्रियों और (मरीचिपेभ्यः) किरणों के सपान पवित्र करने वाले (देवेभ्यः) विद्वानों और वायु आदि पदार्थों के लिये (स्वाहकृतः) स्वयं सिद्ध (असि) है उस (त्वा) तुझे को (मनः) विज्ञान और (स्वाहा) वेद वाणी (अण्डु) प्राप्त हों। हे (सुभव) श्रेष्ठ गुणवान् होने वाले मैं सूर्याय सर्वभेदक चराचरात्मा परमेश्वर के लिये (त्वां) तेरी (ईडे) प्रशंसा करता हूँ तू भी (तत्) उस प्रशंसा के योग्य (सत्यम्) सत्य परमात्मा को प्रीति से ग्रहण कर (उपरिभुता) सब से उत्तम उत्कर्ष पाने हारे तूने (भंगेन) मर्दन से (असौ) यह अज्ञान रूप शत्रु (फट्) भट (हतः) मारा उस (त्वाम्) तुझे (प्राणाय) जीवन के लिये प्रशंसित करता और (व्यानाय) विविध प्रकार के सुख प्राप्त करने के लिये (त्वा) तुझे प्रशंसा देता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जीव आप ही स्वयंसिद्ध अनादिरूप हैं इस से इन को चाहिये कि देह प्राण इन्द्रियों और अंतःकरण को निर्मल धर्मयुक्त व्यवहारों में प्रवृत्त हो कर परमेश्वर की उपासना में स्थिर हो तथा पुरुषार्थ से दुष्टों को भट पट मार और भलों की रक्षा करके आनन्दित रहें ॥ ३ ॥

उपशमश्रूत इत्यस्य गीतमऋषिः । मधवा देवता ।

आर्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनरात्मनाभ्यन्तरे कथं प्रयतितव्यामत्याह ॥

फिर मन से आत्मा के बीच में कैसे प्रयत्न करे यह उपदेश अग्रेल मंत्र में किया है ।

**उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि
सोमम् । उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥**

उपयामगृहीतुऽइत्युपयामगृहीतः । असि । अन्तः ।
यच्छ । मघवन्निति मघऽवन् । पाहि । सोमम् । उरु-
ष्य । रायः । आ । इषः । यजस्व ॥ ४ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपात्तीयमैर्गृहीतइव
(असि) (अन्तः) आभ्यन्तरस्थान् प्राणादीन् (यच्छ)
निगूहाण (मघवन्) परमपूजित धनिसदृश ! (पाहि) रक्ष
(सोमम्) योगसिद्धिमैश्वर्यम् (उरुष्य) बहुना योगा-
भ्यासेनाविद्यादिव्लेशानन्तं नय । अत्रोरूपपदात्पोऽन्तकर्म-
णीत्यस्मात् क्विप् ततो नामधातुत्वात् क्विप् ततो मध्यमै-
कवचनप्रयोगः । (रायः) ऋद्धिसिद्धिधनानि (आ) समं-
तात् (इषः) इच्छासिद्धीः (यजस्व) । अयं मंत्रः शत०
४ । १ । १ । १४ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे योगजिज्ञासो ! यत्तत्त्वमुपयामगृहीतइवासि तस्मादन्त-
र्यच्छ हे मघवन् सोमं पाहि क्लेशानुरुष्य यतो रायइष आयजस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—अगवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । योगार्थिना यन्मादिभिर्योगांगैश्चि-
त्तादीनिरुष्याविद्यादिदोषाज्जिवाद्यं संयमेनर्द्धिसिद्धये निष्पद्यंताम् ॥४॥

पदार्थः— हे योग चाहने वाले ! जिस से तू (उपयामगृहीतः) योग में प्रवेश करने वाले नियमों में ग्रहण किये हुए के समान (अमि) है इस कारण (अंतः) भीतरले जो प्राणादि पवन मन और इन्द्रियाँ हैं इन को (यच्छ) नियम में रख । हे (मधवन् परम पूजित धनी के समान ! तू (सोमम्) योगविद्यासिद्ध ऐश्वर्य को (पाहि) रक्षा कर (उरुष्य) और जो अविद्या आदि क्रेश हैं उन को अत्यन्त योग विद्या के बल से नष्ट कर जिससे (रायः) ऋद्धि और । (इषः) इच्छासिद्धियों को (आयजस्व) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । योगजिज्ञासु पुरुष को चाहिये कियम नियम आदि योग के अंगों से चित्त आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को रोक और अविद्यादि दोषों का निवारण करके संयम से ऋद्धि सिद्धियों को सिद्ध करें ॥ ४ ॥

अनस्तइत्यस्य गोतमऋषिः । ईश्वरो देवता । आर्षीपांक्तिश्छन्दः । पञ्चमःस्वरः ।

अथेश्वरः प्राथमकल्पिकाय योगिने विज्ञानमाह ।

अब ईश्वर जो योग में प्रथमही प्रवृत्त होता है उस के लिये विज्ञान का उपदेश अगल मंत्र से करता है ।

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्व-
न्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि
मधवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

अन्तरित्यन्तः । ते । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथि-
वी । दधामि । अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिक्षम् ।
सजूर्गितिसज्जुः । देवेभिः । अवैरैः । परैः । च । अन्त-

य्याम इत्यन्तः ऽग्रामे । मघवान्निर्तिमघवन् । माद-
यस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अन्तः) आकाशाभ्यन्तर इव (ते) तव
(दावापृथिवी) भूमिसूर्याविव (दधामि) स्थापयामि
(अन्तः) शरीराभ्यन्तरे (दधामि) स्थापयामि (उरु)
बहु (अन्तरिक्षम्) अन्तरालमवकाशम् (सजूः) मित्र
इव (देवेभिः) विद्वद्भिः (अवरैः) निकृष्टैः (परैः) उत्तमै-
श्वर्य्यव्यवहारैः (च) समुच्चये (अन्तर्यामे) यमानामयं
यामः अन्तश्चासौयामश्च तस्मिन् (मघवन्) वरमोक्तृ-
ष्टधनितुल्य ! (मादयस्व) हर्षयस्व । अयं मन्त्रः शत०
४ । १ । २ । १६ । व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मघवन् योगिब्रह्म ते तवांतर्द्यावापृथिवीइव विज्ञानादिपदा-
र्थान् दधामि उर्ध्वन्तरिक्षमन्तर्दधामि रुजूर्त्वं देवेभिः प्राप्तेरवरैः परैश्च
सङ्गांतर्यामे वर्त्तमानः सन्नन्यान् मादयस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । ईश्वर उपदिशति ब्रह्माण्डे
यादृशा यावन्तः पदार्थाः सन्ति तादृशास्तावन्तो मम ज्ञाने वर्तन्ते योगविद्या-
दिरहितस्तान् द्रष्टुं न शक्नोति नहीश्वरोपासनया विना कश्चिद्योगी भवितु-
मर्हति ॥५॥

पदार्थः—हे (मघवन्) योगी ! मैं परमेश्वर (ते) तेरे (अन्तः) हृदयाकाश में (या-
वापृथिवी) सूर्य्य भूमि के समान विज्ञानादि पदार्थों को (दधामि) स्थापित करता
हूँ तथा (उरु) विस्तृत (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (अन्तः) शरीर के भीतर
(दधामि) धरता हूँ (सजूः) मित्र के समान तू (देवेभ्यः) विद्वानों से विद्या को
प्राप्त हो के (अवरैः) (परैः) (च) थोड़े वा बहुत योग व्यवहारों से (अन्तर्यामी)

भीतरले नियमों में वर्तमान होकर अन्य सब को (मादयस्त्र) प्रसन्न किया कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर का यह उपदेश है । कि ब्रह्माण्ड में जिस प्रकार के जितने पदार्थ हैं उसी प्रकार के उतने ही मेरे ज्ञान में वर्तमान हैं । योग विद्या का नहीं जानने वाला उन को नहीं देख सकता और मेरी उपासना के बिना कोई योगी नहीं हो सकता है ॥ ५ ॥

स्वाङ्कृतोऽसित्यस्य गोनमश्चपिः । योगी देवता । भुरिक् मिष्टु

उन्दः । धैषतः स्वरः ॥

पुनरीश्वरो योगजिज्ञासुं प्रत्याह ॥

फिर ईश्वर योगविद्या चाहने वाले के प्रति उपदेश करता है ॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्यऽऽन्द्रियेभ्यो दिव्ये-
भ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव
सूर्याय देवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यऽऽदानाय त्वा
॥ ६ ॥

स्वाङ्कृतऽऽतिस्वाङ्कृतः । असि । विश्वेभ्यः । इ-
न्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा ।
अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसुभव । सूर्याय ।
देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽऽतिमरीचिपेभ्यः । उदाना-
येत्युत् आनाय । त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः--(स्वाङ्कृतः) स्वयंसिद्धोऽनादिस्वरूपः (असि) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) कार्यासाधकतमेभ्यः (दिव्येभ्यः) निर्मलेभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृथिव्यां विदितेभ्यः (मनः) योगमननम् (त्वा) त्वां योगममीप्सुम् (अप्ठु) प्राप्नोतु (स्वाहा) सत्यवचनरूपाक्रिया (त्वा) त्वाम् (सुभ्रव) सृष्टृश्वर्यं (सूर्याय) सूर्यस्यैव योगप्रकाशाय (देवेभ्यः) प्रशस्तगुणपदार्थेभ्यः (त्वा) त्वाम् (मरीचिपेभ्यः) रश्मिभ्यः । मरीचिपाइतिरश्मिनामसु पठितम् निघं० १। ५ । (उदानाय) उत्कृष्टाय जीवनबलसाधनायैव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः शत० ४ । १ । २ । ३१-३४ ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सुभवयोगिस्त्वं स्वाङ्कृतोऽस्य हं दिव्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरीचिपेभ्यश्च त्वा त्वां स्वीकरोमि पार्थिवेभ्यस्त्वा त्वां स्वीकरोमि यतस्त्वा त्वां मनः स्वाहा सन्यास्तृप्ताक्रिया चाप्ठु ॥ ६ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्यः श्रेष्ठान्तरी न भवति तावदीश्वरोऽपि तं न स्वीकरोति यावदयं न स्वीकरोति तावत्तस्यात्मबलं पूर्णं न भवति यावदिदं न जायते तावन्नात्पन्नेतं सुखं भवतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सुभ्रव) शोभन ऐश्वर्य युक्त योगी तू (स्वाङ्कृतः) अनादि काल से स्वयंसिद्ध (असि) हैं मैं (दिव्येभ्यः) शुद्ध (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) प्रशस्त गुण और प्रशंसनीय पदार्थों से युक्त विद्वानों और (मरीचिपेभ्यः) योग के प्रकाश से युक्त व्यवहारों से (त्वा) तुझे को स्वीकार करता हूँ (पार्थिवेभ्यः) पृथिवी पर प्रसिद्ध पदार्थों के लिये भी (त्वा) तुझ को स्वीकार करता हूँ (सूर्याय) सूर्य के समान योग प्रकाश करने के लिये वा (उदानाय) उत्कृष्ट जीवन और बल के अर्थ (त्वा) तुझे ग्रहण करता हूँ जिस से (त्वा) तुझे योग चाहने वाले को (मनः) योग समाधि

युक्त मन और (स्वाहा) सत्यानुष्ठान करने की क्रिया (अष्टु) प्राप्त हो ॥ ६॥

भावार्थः—मनुष्य जबतक श्रेष्ठाचार करने वाला नहीं होता तबतक ईश्वर भी उस को स्वीकार नहीं करता जबतक जिस को ईश्वर स्वीकार न करता है तबतक उस का पूरा २ आत्मबल नहीं हो सकता और जबतक आत्मबल नहीं बढ़ता तबतक उस को अत्यंत सुख भी नहीं होता ॥ ६ ॥

आवायोभूषत्यस्य तसिष्ठश्रुपिः । वायुर्देवता । निचृजगतीछन्दः ।
निषादःस्वरः ॥

पुनर्योगिकृत्यमाह ॥

फिर योगी का कृत्य अगले मंत्र में कहा है ॥

आ वायो भूष शुचिपाऽउप नः सहस्रन्ते नि-
युतो विश्ववार उपो तेऽअन्धो मद्य मयामि य-
स्य देव दधिपे पूर्वपेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

आ । वायोइतिवायो । भूष । शुचिपाऽइतिशुचिः
पाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । नियुतइतिनियुतः ।
विश्ववारेतिविश्ववारः । उपोऽइत्युपो । ते । अंधः । म-
द्यं । अयामि । यस्यं । देव । दधिपे । पूर्वपेयमिति-
पूर्वपेयम् । वायवे । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् (वायो) वायुरिव वर्तमान
(भूष) अलंकुरु (शुचिपाः) शुचं पवित्रतां पालयतीति

शुचिपाः पवित्रपालक (उप) (नः) अस्मान् (सहस्रं)
 (ते) तव (नियुतः) नियुज्यन्ते ये तान् निश्चितान् श-
 मादिगुणान् अत्र कर्मणि क्तिप् (विश्ववार) विश्वान्
 सर्वानानन्दान् वृणोति तत्सम्बुद्धौ (उपो) समीपम् (ते)
 (अन्धः) अन्नम् (मद्यम्) तृप्तिप्रदम् (अयामि) प्राप्नो-
 मि (यस्य) (देव) योगेनात्माप्रकाशित (दधिषे) धर-
 सि (पूर्वपेयम्) पूर्वेः पातुं योग्यमिव (वायवे) (त्वा)
 त्वाम् अयं मंत्रः । शत० । ४ । १ । ३ । १८ ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे शुचिपावायो त्वं सहस्रं नियुत आभूष हे विश्ववार ते तव सकाशा-
 न्मद्यमन्नउपो अयामि हे देव यस्य ते तव पूर्व पेयमस्ति यच्च त्वं दधिषे तद्वायवे
 त्वा त्वाहं स्वीकरोति ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यो योगी प्राणइव सर्वानलंकरोति
 ईश्वरइव सद्गुणेषु व्याप्नोत्यन्नजलेइव सर्वान् सुखयति सएव योगे प्रभवति॥७॥

पदार्थः—हे (शुचिपाः) अन्यन्त शुद्धता को पालने और (वायो) पवन
 के तुल्य योग क्रियाओं में प्रवृत्त होने वाले योगी ! तू (महत्सम्) हजारों (नियुतः)
 निश्चित शमादिक गुणों को (आभूष) यव प्रहार सुभूषित कर ! हे (विश्ववार)
 समस्त गुणों के स्वीकार करने वाले ! जो (ते) तेरा (मद्यम्) अच्छी तृप्ति
 देने वाला (अन्धः) अन्न है उम को (उपो) तेरे समीप (अयामि) पहुंचाता
 हूँ ! हे (देव) योग बल से आत्मा को प्रकाश करने वाले ! (यस्य) जिस तेरा
 (पूर्वपेयम्) श्रेष्ठ योगियों को रक्षा करने के योग्य योग बल है जिस को तू (दधिषे)
 धारण कर रहा है (वायवे) उस योग के जानने के लिये (त्वा) तुझे स्वीकार
 करता हूँ ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जो योगी प्राण के तुल्य सब को
 भूषित करता ईश्वर के तुल्य अच्छे २ गुणों में व्याप्त होता है और अन्न वा जल के
 सदृश सुख देता है वही योग के बीच में सपर्यक्त होता है ॥ ७ ॥

इन्द्रवायूइत्यस्य मधुच्छन्दाच्छपिः । इन्द्रावायूदेवते ।

इन्द्रवायूइत्यस्यार्षीगायत्री छन्दः । उपयामगृहीत

इत्स्यार्षी स्वराद् गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स योगी कीदृशोभवतीत्युच्यते ॥

फिर वह योगी कैसा होता है यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रवायूऽइमे सुताऽ उपप्रयांभिरागतम् ।

इन्द्रवो वासुशान्ति हि । उपयामगृहीतोमि वायवंऽइन्द्रवायुवृभ्यान्त्वपतेयेनिः सजोपोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयो-
भिरिति प्रयःऽभिः । आगतम् । इन्द्रवः । वाम । उशान्ति ।
हि । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । वा-
यवे । इन्द्रवायुवृभ्यामितिन्द्रवायुवृभ्याम् । त्वा । एपः ।
ते । योनिः । सजोपोभ्यामिति सजोपःऽयाम् । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः— (इन्द्रवायू) प्राणामूर्यमदृशो योगस्योपदे-
ष्टृभ्यामिनो (इमे) समक्षाः (सुताः) निष्पन्नाः
पदार्थाः (उप) समीपे (प्रयोभिः) कमनीयै-
र्लक्ष्णैः (आ) (गतम्) आगच्छतम् । गम्ल-

गतावित्यस्माद्यहुलं छन्दसीति शपोलुकि सति शित्वाभा-
वाच्छस्योभावोऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपश्च (इन्द्रवः)
सुखकारकाजलादिपदार्थाः । इन्द्रुरित्युदकनामसु पठित-
म् । निघं० १ । १२ । (वाम) युवां (उशन्ति) कामयन्ते
(हि) सादृश्ये (उपयामगृहीतः) योगस्य यमनिशमाङ्-
गैः सह स्वीकृतः (असि) (वायवे) वायुवद्वत्यादिसिद्धये
यद्वा वाति प्रापयति योगत्रयेण व्यवहारानिति वायुर्योग-
विचक्षणस्तरुमै तादृशसम्पन्नाय (इन्द्रवायुभ्याम्) विदु-
त्प्राणाभ्यामिव योगाकर्षणनिष्कर्षणाम्यां (त्वा) त्वाम्
(एषः) योगः (ते) तव (योनिः) गृहम् । योनिरितिगृ-
हनामसु पठितम् निघं० ३ । ४ । (सजोपोभ्याम्) यौ
जोषसासेवनेन सहवर्त्तमानौ ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् ॥८॥

अन्वयः—हे इन्द्रवायू हि यत्र इमे सुता इन्द्रो वामुशन्ति तस्माद्युवा-
मेतैः प्रयोभिः पदार्थैः सहैवीयागतमुपागच्छतम् । ओ योगमभीप्सो त्वमनेना-
ध्यापकेन वायवे उपयामगृहीतोमि । हे भगवन् ! योगाध्यापकएष योगस्ते
तव योनिः सर्वदुःखनिवारक गृहमिवास्ति । इन्द्रवायुभ्यां जुष्टं त्वां तथा
योगमभीप्सो सजोषोभ्यामुक्तगुणाभ्यां जुष्टं त्वा त्वं चाहं वशिष्ठ ॥ ८ ॥

भावार्थः—तएवजना योगिनस्त्रिधाश्च भवितुं शक्नुवन्ति ये योगविद्या-
भ्यासं कृत्वेश्वरभारभ्य भूमिपर्यन्तान् पदार्थान् साक्षात्कर्तुं प्रयतन्ते यसा-
दिशधनान्विताश्च योगे रमन्ते ते चैतान्सेवन्ते तेऽप्येतत्सर्वं प्राप्नुवन्ति नेतरे ॥८॥

पदार्थः—हे (इन्द्रवायू) प्राण और सूर्य के समान योगशास्त्र के पढ़ने
पढ़ाने वालो (हि) तिम मे (इमे) (सुताः) ये उत्पन्न हुए (इन्द्रवः) सुख-
कारक जलादि पदार्थ (वाम्) तुम दोनों को (उशन्ति) प्राप्त होते हैं इस से
तुम (प्रयोभिः) इन मनोहर पदार्थों के साथ ही (आशुम्) अपना आगमन

जानो । भो योगचाहने वाले तू इस योगपढ़ाने वाले अध्यापक से (वायवे) पवन के तुल्य योगसिद्धि को पाने के लिये अथवा योगबल से चराचर के ज्ञान की प्राप्ति के लिये (उपयामगृहीतः) योग के यम नियमों के साथ स्वीकार किया गया (अस्ति) है । हे भगवन् योगाध्यापक (एषः) यह योग (ते) तुम्हारा (योनिः) सब दुःखों के निवारण करने वाले घर के समान है और (इन्द्रवायुभ्याम्) विजली और प्राणवायु के समान योगवृद्धि और समाधि चढ़ाने और उतारने की शक्तियों से (जुष्टम्) प्रसन्न हुए (त्वा) आप को और हे योगचाहने वाले (सजोपोभ्याम्) सेवन किये हुए उक्त गुणों से प्रसन्न हुए (त्वा) तुम्हें मैं अपने मुख के लिये चाहता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—वे हीलोग पूर्ण योगी और सिद्ध हो सकते हैं जो कि योगविद्या-भ्यास करके ईश्वर से लेके पृथिवी पर्यन्त पदार्थों को साक्षात् करने का यत्न किया करते और यमनियम आदि साधनों से युक्त योग में रम रहे हैं और जो इन सिद्धों का सेवन करते हैं वे भी इस योगसिद्धि को प्राप्त होने हैं अन्य नहीं ॥ ८ ॥

अथ वामित्यस्य गृन्तसदृक्पिः । मित्रावरुणौ देवते ।

आर्षो गायत्रीच्छन्दः । उपयामगृहीतोसीत्यस्यासुरी

गायत्री छन्दः । षड्जस्वरः ॥

पुनरध्यापकशिष्यकृत्यसाह ॥

फिर अध्यापक और शिष्य का कर्म अगले मंत्र में कहा है ।

**अयं वामित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।
ममेदिह श्रुतम् हवम् । उपयामगृहीतोसि मित्रा-
वरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥**

**अयं । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमं ।
ऋतावृधेऽतएव । मम । इत् । इह । श्रुतम् ।**

हवम् । उपयामगृहीतइत्युयामऽगृहीत । असि ।

मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अयं) (वाम्) युवयोः (मित्रावरुणा)
प्राणोदानाविव वर्त्तमानौ (सुतः) निष्पादितः (सोमः)
योगैश्वर्य्यवृन्दः (ऋतावृधा) यौ ऋतं विज्ञानं वर्द्धय-
तस्तौ (इत्) इव (इह) अस्मिन् योगविद्याग्राहके
व्यवहारे (श्रुतम्) श्रुतम् (हवम्) स्तुतिसमूहम् (उप-
यामगृहीतः) (असि) (मित्रावरुणाभ्याम्) (त्वा)
त्वाम् । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ४ । ७ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—मे मित्रावरुणा ऋतावृधाध्यापकाध्येतारौ वां युवयोर्त्यं
सोमः सुतोऽस्ति युवामिह नम हवम् श्रुतं हे यजमान यतस्त्वमुपयामगृहीत
इदेवास्यतोहं मित्रावरुणाभ्यां सह वर्त्तमानं त्वा त्वां गृह्णामि ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्याणामुचितमेतद्विद्यां गृही-
त्वोपदेशं श्रुत्वा यमनियमान् धृत्वा योगाभ्यासेन सह वर्त्तितव्यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान वर्त्तमान (ऋ-
तावृधा) सत्य विज्ञान वर्द्धक योग विद्या के पढ़ने पढ़ाने वालो (वाम्) तुम्हारा
(अयम्) यह (सोमः) योग का ऐश्वर्य्य सुतः) सिद्ध किया हुआ है उस
से तुम (इह) यहाँ (मम) योगविद्या से प्रसन्न होने वाले मेरी (हवम्)
स्तुति को (श्रुतम्) सुनो, हे यजमान! जिस मे तू (उपयामगृहीतः) अच्छेनि-
यमों के साथ स्वीकार किया हुआ (इत्) ही (असि) है इस से मैं (मित्राव-
रुणाभ्याम्) प्राण और उदान के साथ वर्त्तमान (त्वा) तुझ को ग्रहण कर-
ता हूँ ॥ ९ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमात्माङ्कार है। मनुष्यों को उचित है कि इस योग विद्या का ग्रहण श्रेष्ठ पुरुषों का उपदेश सुन और यमनियमों को धारण कर के योगाभ्यास के साथ अपना बर्ताव रखें ॥ ६ ॥

रायावयमित्यस्य त्रिसदस्युर्ऋषिः । मित्रावरुणा देवते । ब्राह्मी

वृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतयोः कृत्यमाह ॥

फिर भी योग पढ़ने पढ़ाने वालों के कृत्य का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

राया वयम् । ससवाः । सः । मदेम हव्येन ।
देवा यवसेन गावः ॥ तान्धेनुमित्रावरुणा
युवन्तां विश्वाहा धत्त मनपस्पु-रन्तीमिप ते
योनिर्ऋतायुभ्यान्त्वा ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससवाः । सः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । तान् । धेनुम् । मि-
 त्रावरुणा । युवन् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्पु-
 रन्तीमित्यनपस्पु-रन्तीम् । एपः । योनिः । ऋतायु-
 भ्यामित्यृतयुभ्याम् । त्वा ॥ १० ॥

पदार्थः—(राया) धनेन सह (वयम्) पुरुषार्थिनः
 (ससवाः)संविभक्ताः(मदेम)हव्येन(हव्येन)गृहीतव्येन

(देवाः) विद्वांसः (यवसेन) अभीष्टेन तृणयुसादिना (गावः) गवादयः पशवः (ताम्) (धेनुम्) धयति पिश्रत्यानन्दरसमनयाताम् । धेनुरिति वाङ्नाममु पठितम् । निर्घ० १। ११ । (मित्रावरुणा) प्राणवत् सखायावुत्तमौ जनौ (युवम्) युवाम् (नः) अस्मभ्यम् (विश्वाहा) सर्वाणि दिनानि (धत्तम्) (अनपस्फुरन्तीम्) विज्ञापयित्रीमिव योगविद्याजन्यां वाचम्, (एषः) (ते) (योगः) (ऋतायुभ्याम्) आत्मनऋतमिच्छद्भ्यामिव (त्वा) त्वाम् । अयम्मन्त्रः शत० ४। १। १० । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— सप्तवांशो देवा वयं यवसेन गाव इव हव्येन राया मदेम हे मित्रावरुणा युत्रं युवां नोऽस्मभ्यं विश्वाहा—विश्वाम्यहान्यनपस्फुरन्तीं तां धेनुं धत्तम् हे यजमान यस्यैष ते विद्याबोधो योनिरस्ति अतः ऋतायुभ्यां सहितं त्वा त्वां वयमाददीमहे ॥ १० ॥

भावार्थः— अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारौ । अनुष्यैः पुरुषार्थेन विद्वत्संगेन च परीकारनिष्पादयित्रीं कामदुषां वेदवाचं प्राप्त्वा नन्दयितव्यमिति ॥ १० ॥

पदार्थः— (हे सप्तवांसः) भले बुरे के अलग कर देने वाले (देवाः) विद्वानो ! आप और (वयम्) हम लोग (यवसेन) तृण घास भूसा से (गावः) गौ आदि पशुओं के समान (हव्येन) ग्रहण करने के योग्य (राया) धन से (मदेम) हर्षित हों । और हे (मित्रावरुणा) प्राण के समान उत्तम जनो ! (युवम्) तुम दोनों (नः) हमारे लिये (विश्वाहा) सब दिनों में (अनपस्फुरन्तीम्) ठीकर ज्ञान देने वाली (धेनुम्) वाणी को (धत्तम्) धारण कीजिये । हे यजमान ! जिस से (ते) तेरा (एषः) यह विद्याबोध (योनिः) घर है इस से (ऋतायुभ्याम्) सत्य व्यवहार चाहने वालों के सहित (त्वा) तुझ को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ १० ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । मनुष्यों को बा-
हिये कि अपने पुरुषार्थ और विद्वानों के संग में परोपकार की सिद्धि और कामना को
पूर्ण करने वाली वेद वाणी को प्राप्त होकर आनन्द में रहें ॥ १० ॥

यावाङ्कशेऽन्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अश्विनो देवते ।

ब्राह्मीउष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनरप्येतयोः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

फिर भी इन योगविद्या पढ़ने पढ़ाने वालों के करने योग्य काम का

उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

या वाङ्कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।
तया यज्ञमिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीतोऽयश्वि-
भ्यान्त्वेष ते योनिर्माध्वीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधुमती । अ-
श्विना । सूनृतावतीतिसूनृताऽवती । तया । यज्ञम् ।
मिमिक्षतम् । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(या) (वां) युवयोः (कशा) वाणी । कशेति वाङ्मना-
मसु पठितम् निर्घ० १ । ११ (मधुमति) प्रशस्तमाभ्युद्युगुण-
युक्तेव (अश्विना) सूर्यचन्द्रवत् प्रकाशमानौ (सूनृतावती)
उषाङ्गव (तया)(यज्ञम्) योगम् (मिमिक्षतम्) सेक्तुमिच्छतम्
(उपायामगृहीतः) उपनियमैः स्वीकृतः (असि)(अश्विभ्याम्)

प्राणापानाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (एवः) (ते) तव(यो-
निः) गृहम् (माध्वीभ्याम्) सुनीतियोगरीतिभ्याम् (त्वा)
त्वाम् । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ५ । १० तथा ब्राह्म० ६ ।
१-८ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अश्विनौ योगाध्यैत्रयापकौ या वां मधुमती सृजतावती
कशाऽस्ति तथा यज्ञं निमित्ततम् हे योगमसीत्सो त्वमुपयामगृहीतोमि किं च
ते तत्रैव योगी योनिरस्त्यतोऽश्विभ्यां सह वर्तमान त्वां हे योगाध्यापक
माध्वीभ्यां सह वर्तमानं च त्वां वयमुपाश्रयामः ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपनालंकारः । योगिनो मधु(वाचा)धेतृन् प्रतियो-
गमुपदिशेयुः। त्वमवर्षं योगमेव मन्येरन्नितरे जनास्तादृश योगिनं सर्वत्रा-
ऽऽश्रयेयुरिति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अश्विनौ) सूर्ये और चंद्र के तुल्य प्रकाशि । यांग के पढ़ने
पढ़ाने वालों (या) जो (वाम्) तुम्हारी (मधुमती) प्रशंसनीय मधुगुण युक्त
(सृजतावती) प्रभात समय में क्रम २ में प्रदीप्त होने वाली उषा के समान
(कशा) बाणी है (तथा) उस में (यज्ञम्) ईश्वर से संग कराने द्वारे यो-
गरूपी यज्ञ को (निमित्ततम्) मिद्ध करना चाहो हे योग पढ़ने वाले तू (उप-
यामगृहीतः) यमनियमादकों में स्वीकार किया गया (अमि) है (ते) तेरा
(एवः) यह योग (योनिः) यग के समान सुखदायक है इस में (अश्वि-
भ्याम्) प्राण और अपान के योगोचितनियमों के साथ वर्तमान (त्वा) तुझ
और हे योगाध्यापक (माध्वीभ्याम्) माधुर्य्य लिए जो अणु नीति और योग
रीति हैं उन के साथ वर्तमान (त्वा) आप का हम लोग आश्रय करते हैं
अर्थान् समीपस्थ होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपलक्षणकार है । यांगी लोग मधुर प्यारी वाणी से
योग सीखने वालों को उपदेश करें और अपना सर्वस्व योग ही को जानें तथा अन्य
मनुष्य वैसे योगी का सदा आश्रय किया करें ॥ ११ ॥

तं प्रत्येत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । निबृदार्षी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उपयामगृहीतइत्यस्य

पङ्क्तिश्छन्दः । पंचमाः स्वरः ॥

पुनर्योगिमुणाउपदिश्यन्ते ॥

फिर भी अगले मंत्र में योगी के गुणों का उपदेश किया है ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं
बर्हिषदं स्वर्विदम् । प्रतीचीनम् वृजनं दोहसे धुनि-
माशुं जयन्तमनु यासु वद्धसे । उपयामगृहीतो-
सि शण्डाय त्वेप ते योनिर्वीरतां प्राह्वपमृष्टः
शण्डो देवास्त्वा शुक्रपाः प्रगायन्त्वनाधृष्टामि
॥ १२ ॥

तम् । प्रत्नथेति प्रत्नऽथा । पूर्वथेति पूर्वऽथा । वि-
श्वथेति विश्वऽथा । इमथेति इमऽथा । ज्येष्ठतातिमिति-
ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हिषदम् । बर्हिषदमिति बर्हिःऽसदम् ।
स्वर्विदमिति स्वःऽविदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दो-
हसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वद्धसे ।

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः। असि। शण्डाया त्वा।
एषः । ते । योनिः । वीरतामा पाहि । अपमृष्टऽइत्यप-
मृष्टः । शण्डः । देवाः । त्वा । शुक्रपाइतिशुक्रपाः ।
नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(तम्) योगम् (प्रत्यया) प्राक्तनानां योगिना-
मिव (पूर्वथा) पूर्वेषां योगिनामिव (विश्वथा) सर्वेषा-
मिव (इमथा) इदानीन्तनानामिव (ज्येष्ठतातिम्) प्र-
शस्तं ज्येष्ठम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिर्न्तरिक्षेसीदतितम्
(स्वर्विदम्) स्वःसुखं वेदयति तम् (प्रतीचीनम्) अवि-
द्यादिदोषेभ्यः प्रतिकूलम् (वृजनम्) योगबलम् (दोह-
से) प्रपिपर्षित्कर्षप्रापकम् (धुनिम्) इन्द्रियकम्पकम्
(आशुम्) शीघ्रं सिद्धिप्रदम् (जयन्तम्) उत्कर्षप्रा-
पकम् (अनु) क्रियायोगे (यासु) कुशलासु (वर्द्धसे)
शमादिषु स्वात्मानमुन्नयसि (उपयामगृहीतः) उपयामाः
शौचादयो नियमा गृहीता येन सः (असि) वर्त्तसे (श-
ण्डाय) (त्वा) त्वाम् (एषः) योगयुक्तः स्वभावः (ते)
योगविद्याध्यापकस्य तव (योनिः) सुखहेतुः । (वीर-
ताम्) वीरस्य भावम् (पाहि) रक्ष (अपमृष्टः) अ-
पमृज्यते दूरीक्रियतेऽविद्यादिवलेशैर्यः सः शुद्धः (शण्डः)
शमान्वितः (देवाः) देदीप्यमाना योगिनः (त्वा) त्वा-
म् (शुक्रपाः) शुक्रं योगवीर्यं योगबलं वा पान्ति ते (प्र)

(नयन्तु) (अनापृष्टा) समन्ताद्गुणितुमनर्हा (असि)
अस्तु । अयम्मन्त्रः । शत ४ । १ । ६ । ९-१५ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे योगिन् त्वमुपयामगृहीतोऽमिते तवैव योगस्त्रभाषो योगिः
सुखहेतुरस्ते । येन योगेन त्वनयमृष्टः शब्दोऽसि यासु योगक्रियासु त्वं
वर्द्धसे विश्वया प्रत्नया पूर्वायेनया तयेऽदततिम् अर्हिषद् स्वविदं प्रतीचीन-
माशु जयन्तं धुनिं वृजन् दोहसे च तं योगबलं शुक्रं देवास्तत्रां प्रणयन्तु
तस्मै शगडाय तुभ्यमस्य योगस्यानापृष्टा वीरतास्तु त्वमिमां वीरतां पाहि त
दन् त्वामिमां वीरतां पातु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा शब्दादिगुणयुक्तः पुत्रो योग
बलेन विद्याबलमुन्नेतुं शक्नोति साक्षाद्विद्याभ्यासोऽपि यद्विद्वन्सिनी योगविद्या
पुत्रवानभ्येत्य यथार्थं सुखयति तथा त्वामपि सुखयतु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे योगिन्! आप (उपयामगृहीतः) योग के अर्थों अर्थात् शौच
आदि नियमों के ग्रहण करने वाले (अस्मि) हैं । (ते) आप का (एव) यह
योगयुक्त स्वभाव (योगिः) सुख का हेतु है । योग से आप (अपृष्टः)
आविद्यादि दोषों से अलग हुए (शगडः) शब्दादि गुण युक्त (अस्मि) हैं (या-
सु) जिन योगक्रियाओं में आप (वर्द्धसे) वृद्धि को प्राप्त होते हैं और (विश्व-
या) समस्त (प्रत्नया) प्राचीन महर्षि (पूवया) पूर्व काल के योगी और (इ-
मया) वर्तमान योगियों के समान (जयेऽदततिम्) अत्यन्त प्रशंसनीय (अर्हि-
षदम्) हृदयाकाश में स्थिर (स्वर्विदम्) सुख लाभ करने (प्रतीचीनम्) अवि-
द्यादि दोषों से प्रतिकूल होने (अशुम्) शीघ्र सिद्धि देने (उदयन्तम्) उत्कर्ष
पहुचाने और (धुनिम्) इन्द्रियों को कर्षण वाले (वृजन्) योगबल को (दो-
हसे) परिपूर्ण करने हैं उम योगबल को (शुक्राः) जो कि योगबल की र-
क्षा करने और (देवाः) योगवत के प्रकाश से प्रकाशेन योगी लोग हैं वे (त्वा)
आप को (प्रणयन्तु) अच्छे प्रकार पहुंचावें । उस योगबल को प्राप्त हुए (श-
गडाय) शब्दमादिगुणयुक्त आप के लिये उमी योग को (अनापृष्टा) वर्द्धी-
यता (अस्मि) हे आप उम (वीरताम्) वीरता की (पाहि) रक्षा कीजिये
(अतु) वह रक्षा को प्राप्त हुई वीरता (त्वा) आप को पाले ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है । हे योगविद्या की इच्छा करने वाले जैसे शमदमादि गुणयुक्त पुरुष योगबल से विद्याबल की उन्नति कर सकता है वही अविद्यारूपी अंधकार का विनाश करने वाली योगविद्या मज्जनों को प्राप्त होकर जैसे यथोचित मुख देती है वैसे आप को दे ॥ १२ ॥

सुवीरइत्यस्य वन्मारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृदापीत्रिष्टुछन्दः । ध्रुवतः स्वरः । शुक्रस्मृत्यस्य

प्राजापत्या गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ।

उक्त योगमनुष्ठाना योगी कीदृग्भवन्तिन्युपादिश्यते ।

उक्त योग का अनुष्ठान करने वाला योगी कैसा होता है

यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

सुवीरां वीरान्प्रज्जनयन्परिह्यभि रायस्पोषेण
यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः
शुक्रशोचिषा निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठान-
मसि ॥ १३ ॥

सुवीरइतिसुवीरः । वीरान् । प्रज्जनयन्नितिप्रज्ज-
नयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । य-
जमानम् । संजग्मानइतिसम्जग्मानः । दिवा ।
पृथिव्या । शुक्र । शुक्रशोचिषेतिशुक्रशोचिषा । नि-

रस्तऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् ।
अधिस्थानमित्यधिस्थानम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सुवीरः) शोभनश्चासौ वीरइव (वीरान्) उ-
त्कृष्टगुणान् (प्रजनयन्) निष्पादयन्नेव (परि) सर्वतः
(इहि) प्राप्नुहि (अभि) आभिमुख्ये (रायः) धनस्य (पो-
षेण) पुष्ट्या (यजमानम्) दातारम् (संजग्मानः) सं-
गतवान् (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या सह (शुक्रः)
वीर्यवान् (शुक्रशोचिषा) शुक्रस्य शोधकस्य सूर्यस्य शो-
चिर्दीपनं तेनैव (निरस्तः) निःसारितोऽन्धाकारइव (श-
ण्डः) शमादिसहितः (शुक्रस्य) शोधकस्य योगस्य (अ-
धिष्ठानम्) अभितिष्ठन्ति यस्मिन्निति तत् (असि) अयं
मन्त्रः । शत० ४। १ । ६ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे योगिन् सुवीरस्त्वं वीरान् प्रजनयन् परीहि एवं यजमान-
मग्निं रायस्पोषेण संगमानो दिवा पृथिव्या सह शुक्रः शुक्रशोचिषा निरस्त
एव विषयवासनारहितः शण्डस्त्वं शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

भावार्थः - शमदमादिगुणाधिष्ठानो योगाभ्यासनिरतो योगी स्वयोग-
विद्याप्रचारेण जिज्ञासूनामात्मबलं वर्द्धयन् सर्वथा सूर्यइव प्रकाशमानो
भवति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे योगिन् (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर के समान योगबल को प्राप्त
हुए आप (वीरान्) अच्छे २ गुणयुक्त पुरुषों को (प्रजनयन्) प्रसिद्ध करते हुए (प-
रीहि) सब जगह भ्रमण कीजिये इसी प्रकार (यजमानम्) धन आदि पदार्थों
को देने वाले उत्तम पुरुषों के (अभि) सम्मुख (रायः) धन की (पोषेण) पृष्टि से

(संजग्मानः) संगत हूजिये । और आप (दिवा) सूर्य और (पृथिव्या) पृथिवी के गुणों के साथ (शुक्रः) अति बलवान् (शुक्रशोचिषा) सब को शोधने वाले सूर्य की दीप्ति से (निरस्तः) अन्धकार के समान पृथक् हुए ही योगबल के प्रकाश से विषय वासना से लूटे हुए (शण्डः) शमदमादि गुणयुक्त (शुक्रस्य) अत्यन्त योगबल के (अधिष्ठानम्) आधार (असि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—शमदमादि गुणों का आधार योगाभ्यास में तत्पर योगी जन अपनी योगविद्या के प्रचार से योगविद्या चाहने वालों का आत्मबल बढ़ाना हुआ सब जगह सूर्य के समान प्रकाशित होता है ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य ते इत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वराहु जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथशिष्यायाध्यापककृत्यमाह ॥

अब शिष्य के पढ़ाने की युक्ति अगले मंत्र में कही है ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य राय-
स्पोषस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृति-
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ॥ १४ ॥

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्यस्येति सु-
वीर्यस्य । रायः । पोषस्य । ददितारः । स्याम ।
सा । प्रथमा । संस्कृतिः । विश्ववारेति विश्ववारा ।
सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अच्छिन्नस्य) अखण्डितस्य (ते) तुभ्यं तव वा योगजिज्ञासोः (सोम) प्रशस्तगुण शिष्य (सुवीर्यस्य) शोभनानि वीर्याणि पराक्रमाणि यस्मात् तस्यैव (रायः) सर्वविद्याजनितस्य बोधधनस्य (पोषस्य) पुष्टेः (ददितारः) (स्याम) (सा) (प्रथमा) आदिमा (संस्कृतिः) विद्यासु शिक्षाजनिता नीतिः (विश्ववारा) सर्वैरेव स्वीकृतुं योग्या (स) (प्रथमः) (वरुणः) श्रेष्ठः (मित्रः) सखा (अग्निः) पावक इव देदीप्यमानः । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ६ । २२—२६ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे देव सोम वयमध्यापकास्ते तुभ्यं सुवीर्यस्यैवाच्छिन्नस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम या प्रथमा विश्ववारा संस्कृतिरस्ति सा तुभ्यं सुखदा भवतु । योगसाम्प्रदाये वरुणोऽग्निरिवाध्यापकोस्ति स प्रथमस्ते मित्रो भवतु ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । योगविद्यासंपन्नमनसां योगिनां योग्यतास्ति जिज्ञासुभ्यो नित्यं योगविद्यां प्रदाय ते सुशरीरात्मबलाः संपादनीयाः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (देव) योगविद्याचांदेने वाले (सोम) प्रशंसनीयगुणयुक्त शिष्य ! हम अध्यापक लोग (ते) तेरे लिये (सुवीर्यस्य) जिस पदार्थ से शुद्ध पराक्रम बढ़े उस के समान (अच्छिन्नस्य) अखण्ड (रायः) योगविद्या से उत्पन्नहुए धन की (पोषस्य) दृढ़पुष्टि के (ददितारः) देने वाले (स्याम) हों जो यह (प्रथमा) पहिली (विश्ववारा) सब ही सुखों के स्वीकार करने योग्य (संस्कृतिः) विद्यासुशिक्षाजनित नीति है (सा) वह तेरे लिये इस जगत् में सुखदायक हो और हम लोगों में जो (वरुणः) श्रेष्ठ (अग्निः) अग्नि के समान सब विद्याओं से प्रकाशित अध्यापक है (सः) वह (प्रथम) सब से प्रथम तेरा (मित्रः) मित्र हो ॥ १४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । योगविद्या में संपन्न शुद्धचित्त

युक्त योगियों को योग्य है कि जिज्ञासुओं के लिये नित्य योग और विद्यादान दे-
कर उन्हें शारीरिक और आत्मबल से युक्त किया करें ॥ १२ ॥

स प्रथम इत्यस्य वत्मारः कारयपऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृद्ब्राह्मण्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

अथ स्वामिसेवककृत्यमाह ॥

अब स्वामी और सेवक के कर्म को अगले मंत्र में कहा है ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वाँस्तस्मा इन्द्रा-
य सुतमा जुहोत स्वाहा । तृप्यन्तु होत्रामध्वो-
याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहायां दु-
ग्नीत् ॥ १५ ॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै ।
इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृप्यन्तु ।
होत्राः । मध्वः । याः । स्विष्टा इति सु इष्टाः । या ।
सुप्रीता इति सुप्रीताः । सुहुता इति सुहुताः । यत् ।
स्वाहा । अयात् । अग्नीत् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सः) (प्रथमः) आदिमः (बृहस्पतिः) बृ-
हत्या विद्यायुक्ताया वाचः पालकः (चिकित्वान्) विज्ञा-
नवान् (तस्मै) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुतम्) निष्पा-
दितं व्यवहारम् (आजुहोत) आदत्त (स्वाहा) सत्यां

वाचम् (तृप्यन्तु) प्रीणन्तु (होत्राः) स्वीकर्तुमर्हाः (मध्वः)
 माधुर्य्यादिगुणोपेताः (याः) (स्विष्टाः) शोभनानीष्टा-
 नि याभ्यस्ताः (याः) (सुप्रीताः) सुप्रसन्नाः (सुहुताः)
 सुष्टु हुतानि योगादानरूपाणि कर्मणि याभिर्योगिनीभिः
 स्त्रीभिस्ताः (यत्) या (स्वाहा) शोभनया वाचा (अ-
 याद्) अयाक्षीत् (अग्नीत्) संप्रेषितः । अयं मंत्रः शत०
 ४ । १ । ६ । २७-२८ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे शिष्या यूयं यथा सपूर्वोक्तो मित्रः प्रथमश्चिकित्सवान् बृह
 स्पतिर्यस्मै प्रयतेत तस्मै इन्द्राय स्वाहा सुतसाजुहोत तथा यद्याहोत्रा या
 मध्वः स्विष्टा याः सुहुताः सुप्रीताः स्त्रियोग्नीरक्षिद्योगी च स्वाहायाद् त-
 था भवन्तस्तृप्यन्तु ॥ १५ ॥

भावार्थ — अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा योगिनी विद्वान् यो
 गिनो विदुषश्च परमेश्वर्य्यांप्राप्तये प्रयतन्ते यथा च सेवकः स्वामिसेवन-
 म्प्रचरति तथैवान्यैस्तत्तत्कर्मणि प्रवृत्त्य स्वाभीष्टमिद्धिः सत्पादनीया ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे शिष्यो ! तुम लोग जैसे वह पूर्व मंत्र में प्रतिपादित (प्रथमः)
 आदि मित्र (चिकित्सान्) विज्ञानवान् (बृहस्पतिः) सब विद्या युक्त वाणी
 का पालने वाला जिस ऐश्वर्य्य के लिये प्रयत्न करता है वैसे (तस्मै) उस
 (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और (सुतम्) निष्पादित
 श्रेष्ठव्यवहार का (आजुहोत) अच्छे प्रकार ग्रहण करो और जैसे (यत्)
 जो (होत्राः) योग स्वीकार करने के योग्य वा (याः) जो (मध्वः) माधुर्य्या-
 दिगुणयुक्त (स्विष्टाः) जिन से कि अच्छे २ इष्ट काम बनेते हैं (याः) वा
 जो ऐसी हैं कि (सुहुताः) जिन से अच्छे प्रकार हवन आदि कर्म सिख होते
 हैं (सुप्रीताः) और अच्छे प्रकार प्रसन्न रहती हैं व विद्वान् स्त्रीजन (अग्नीत्)
 वा कोई अच्छी प्रेरणा को प्राप्त हुआ विद्वान् योगी (स्वाहा) सत्यवाणी से
 (अयाद्) सभी को सत्कृत करता और तृप्त रहता है । आप लोग उन स्त्रियों
 और उस योगी के समान (तृप्यन्तु) तृप्त हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जैसे योगी विद्वान् और योगिनी विद्वानों की स्त्रीजन परमैश्वर्य के लिये यत्न करें और जैसे सेवक अपने स्वामी का सेवन करता है वैसे अन्य पुरुषों को भी उचित है कि उन ९ कामों में प्रवृत्त होकर अपनी अभीष्ट सिद्धि को पहुँचें ॥ १५ ॥

अयं वेन इत्यस्य वत्पारः काश्यपऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आद्यस्य निचृदार्षीं त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामइत्यस्य माम्नी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथसप्ताध्यक्षेण राज्ञा किंकर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

अब सप्ताध्यक्ष गाना को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगवर्भाज्ज्योतिर्जरायू
रजंसो विमाने । इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शि-
शुन्न विप्रां मतिर्भी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि
मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगवर्भाऽइति पृश्नि-
गवर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिःऽजरायुः । रज-
सः । विमानऽइति विमाने । इमम् । अपाम् । सङ्ग-
मऽइतिसङ्गमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः ।
मतिभिरिति मतिऽभिः । रिहन्ति । उपयामगृहीतइत्यु-
पयामऽगृहीतः । असि । मर्काय । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः-(अयम्) (वेनः) कमनीयउचन्द्रः (चो-
 दयत्) प्रेरयति । अत्र लङर्थे लङ्ङभावश्च । (पृग्नि-
 गवर्भाः) पृग्निरंतरिक्षं गवर्भो येषां ते पृग्निगवर्भाः
 (ज्योतिर्जरायुः) ज्योतिषां जरायुरिवाच्छादकः (रजसः)
 लोकसमूहस्य (विमाने) विगतमानं परिमाणं य-
 स्यान्तरिक्षस्य तस्मिन् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अपाम्)
 जलानाम् (संगमे) संग्राम इव । संगमइतिसंग्राम-
 नामसु पठितम् । निघं० २ । १७ । (सूर्यस्य) मार्त-
 ण्डस्य (शिशुं) शासनीयं कुमारं बालकं (न) इव
 (विप्राः) मेधाविनः (मतिभिः) बुद्धिभिः (रिहंति)
 सत्कुर्वन्ति । रिहंतीत्यर्चतिकर्मसु पठितम् । निघं० ३ ।
 १४ । (उपयामगृहीतः) राज्यांगेर्युक्तः (मर्काय) मृ-
 त्युनिमित्ताय वायवे (त्वा) त्वाम् ॥ १६ ॥ इमं मंत्रं निरुक्त-
 कार एवं समाचष्टे वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणास्तस्यैषा
 भवात् । निरु० १० । ३८ । अयं वेनश्चोदयत् पृग्निगवर्भा
 प्राष्टवर्णगवर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरा-
 युः स्थानीयं भवति जरायुजरया गर्भस्य जरया यूयत इति
 वेममपां संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी-
 रिहंति लिहंति स्तुवंति वर्द्धयन्ति पूजयंतीति वा शिशुः-
 शंसनीयो भवति शिशोतेर्वास्याहानकर्मणश्चिरलब्धो-
 गवर्भो भवति । निरु० १० । ३९ । अयं मंत्रः । शत०
 ४ । १ । ६ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे शिल्पविधिविद्विद्वन् । त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतोऽहं रजसो मध्ये पृश्निगर्भा लोका इव ज्योतिर्जरायुरिषायां वेनश्चोदयदिसं चन्द्रमपां सूर्यस्य संगमे शिशुं विप्रा मनिभीरिहन्ति नेव मर्काय दुष्टानां प्रशमनाय श्रेष्ठ व्यवहारस्थापनाय च विमानेत्वा त्वां गृह्णामि ॥ १६ ॥

भावार्थः—सभाध्यक्षेण सूर्योचन्द्रमसोर्गुणानिबल श्रेष्ठगुणान् प्रकाशयित्वा दुष्टप्रशमनेन श्रेष्ठव्यवहारेण सज्जना आल्हादयितव्याः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे शिल्पविधि के जानने वाले सभाध्यक्ष विद्वन् ! आप (उपयाम-गृहीतः) सेना आदि राज्य के अंगों से युक्त (आस) हैं इस से मैं (रजसः) लोकों के मध्य (पृश्निगर्भाः) जिन में अवकाश अधिक है उन लोगों के (ज्योतिर्जरायुः) तारागणों को ढांपने वाले के समान (अयम्) यह (वेनः) अतिमनोहर चंद्रमा (चोदयन्) यथायोग्य अपने २ मार्ग में अभियुक्त करता है (इमम्) इस चंद्रमा को (अपां) जलों और (सूर्यस्य) सूर्य के (संगमे) संबंधी आकर्षणादि विषयों में (शिशुम्) शिज्ञा के योग्य बालक को (मतिभिः) विद्वान् लोग अपनी बुद्धियों से (रिहन्ति) सत्कार करके (न) समान आदर के साथ ग्रहण कर रहे हैं और मैं (मर्काय) दुष्टों को शांत करने और श्रेष्ठ व्यवहारों के स्थापन करने के लिये (विमाने) अनन्त अन्तरिक्ष में (त्वा) तुझे विविध प्रकार के यान बनाने के लिये स्वीकार करता हूँ ॥ १६ ॥

भावार्थः—सभाध्यक्ष को चाहिये कि सूर्य और चंद्रमा के समान श्रेष्ठ गुणों को प्रकाशित और दुष्ट व्यवहारों को शांत करके श्रेष्ठ व्यवहार से सज्जन पुरुषों को आल्हाद देवे ॥ १६ ॥

मनो न येष्वित्यस्य वत्सारः कार्यय ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

स्वराद् ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्च्या व-
नुथोद्रवंता । आ यः शय्याभिस्तुविनृम्णा अस्या-
श्श्रीणीतादिशङ्गभस्तावेप ते योनिः प्रजाः
पाह्यपमृष्टो मर्कौ देवास्त्वा मंथिपाः प्रणयन्त्व-
नाधृष्टासि ॥ १७ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या ।
वनुथः । द्रवंता । आ । यः । शय्याभिः । तुविनृम्णा इति
तुविनृम्णाः । अस्या । अश्रीणीत । आदिशमित्याऽ
दिशम् । गभस्तौ । एवः । ते । योनिः । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
पाहि । अपमृष्टइत्यपमृष्टः । मर्कौ । देवाः । त्वा ।
मंथिपाऽइतिमन्थिपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा ।
असि ॥ १७ ॥

पदार्थः— (मनः) विज्ञानम् (न) इव (येषु) (हवनेषु) ध-
र्मणैवादानेतु (तिग्मं) वज्रवत्तीव्रम् । तिग्ममिति वज्रना-
मसु पठितम् । निघं० २।२७। (विपः) विविधंपातीति विपो
मेधावी विपइतिमेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३।१५। शच्या

प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामसु पठितम् निघं ३ । ६ । (व-
 नुथः) कामयेथे वनोतीति कांतिकर्मसु पठितम् निघं ० ।
 २ । ६ । (द्रवन्ता) गन्तारौ अत्र सुपां सुलुगित्याकारा-
 देशः (आ) (यः) (शर्घ्याभिः) गतिभिः (तुविनृम्णः)
 तुवीनि बहूनि धनानि यस्य सः । तुवीति बहुनामसु पठि-
 तम् । निघं ० । ३ । १ (अस्य) (अश्रीणीत) श्रीणा-
 ति पचति (आदिश) दिशमभिव्याप्येव (गभस्तौ) अङ्गु-
 ल्यानिर्देशे गभस्तयइत्यङ्गुलीनामनुसुपठितम् । निघं ० २ । ५ ।
 (एषः) राजधर्मः (ते) तव (योनिः) गृहम् (प्रजाः) संरक्षणीयाः
 (पाहि) (अपमृष्टः) दूरीकृतः (मर्कः) मरणदुःखदो दुर्नयः
 (देवाः) विद्वांसः (त्वा) त्वाम् ये (मन्थिपा) मन्थन्ति । शत्रून्
 तान् वीरान् पांति ते (प्र) (नयंतु) पीणयंतु (अनाधृष्टा)
 अधर्षणीया (असि) लोडर्थे लट् । अयं मन्त्रः । शत ० ।
 ४ । १ । ६ । १२-१५ । व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शिल्पविद्याविचक्षण सभापते विद्वन्नेव राजधर्मस्ते तव
 योनिरस्ति त्वं यथा यस्तुविनृम्णः प्रजापतिर्विपः प्रजाजनश्चैतौ द्वौ युवां येषु
 हवनेषु शर्घ्याभिस्तिग्मं मनो न द्रवन्ती संती शच्या सह आवनुथ इत्थं प्रत्येकः
 प्रजाजनोऽस्य गभस्तावादिशं यथा स्वात्तथा शत्रूनाश्रीणीत मर्कं प्रापमृष्टो भव-
 तु प्रजाः पाहि मन्थिपा देशस्त्वा—त्वां प्रणयन्तु हे प्रजे यतोनाधृष्टा नि-
 र्भया स्वतंत्रा रवमसि न राजानं सततं रक्ष ॥ १७ ॥

भावार्थः—प्रजापुत्र्या राज्यकर्म्मणि यं राजानमाश्रयेयुस्त तेषां न्या-
 येन रक्षां कुर्यात् । ते च तं न्यायाधीशं प्रति स्वाभिप्रायं प्रवदेयुः । राजसे-
 वकाश्च न्यायकर्म्मणैव प्रजापुत्र्यान् रक्षेयुरिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे शिल्पविद्या में चतुर सभापते (एषः) यह राजधर्म (ते) तेरा (योनिः) सुख पूर्वक स्थिरता का स्थान है जैसे तू (यः) जो (तुविनृमणः) अत्यंत धनपुक्त प्रजा का पालने वाला वा (विपः) बुद्धिमान् प्रजा जन ये तुम दोनों (येषु) जिन हवनादि कर्मों में (शर्याभिः) वेगों से (तिग्मम्) वज्र के तुल्य अनिदृढ (मनः) मनके (न) समान वेग से (द्रवन्तौ) चलते हुए (शच्या) बुद्धि के साथ (आवनुयः) परस्पर कामना करते हो वैसे प्रत्येक प्रजापुरुष (अस्य) इस प्रजापति का (गभस्तां) अंगुली निर्देश से (आदिशम्) सब दिशाओं में तेज जैसे हो वैसे शत्रुओं को (आ, अश्रीणीत) अच्छे प्रकार दुःख दिया कर (मकैः) परण के तुल्य दुःख देने और कुदंग चालचलन रखने वाला शत्रु (अपमृष्टः) डूब हो और तू (प्रजाः) प्रजाका (पाहि) पालन कर (मंथिपाः) शत्रुओं को मंथने वाले वीरों के रक्तक (देवाः) विद्वान लोग (त्वा) तुझे (प्र, गयतु) प्रसन्न करें । हे प्रजाजनों ! तुम जिस से (अनाधृष्टा) (असि) प्रगल्भ निभेय और स्वाधीन (असि) हो उस राजा की रक्षा किया करो ॥ १७ ॥

पदार्थः—प्रजापुरुष राज्यकर्म में निम राजा का आश्रय करें वह उन की रक्षा करे और वे प्रजाजन उस न्यायाधीश के प्रति अपने अभिप्राय को शंका समाधान के साथ कहें राजा के नोकर जाकर भी न्यायकर्म ही में प्रजाजनों की रक्षा करें ॥ १७ ॥

सुप्रजा इत्यस्य वत्सरः काश्यप ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निवृत्तिं त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः । सन्धिने धिष्ठानमित्यस्य प्रजापरया

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

न्यायाधीशेन प्रजाप्रति कथं वर्तितव्यमित्युपदिश्यते ॥

न्यायाधीश को प्रजाजनों के प्रति कैसे वर्तना चाहिये यह अगले

मंत्र में कहा है ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण
यजमानम् । संजग्मानो दिवाष्टिव्या । मन्थीमंथि-

शोचिषानिरस्तो मर्को मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

सुप्रजाऽइति सुप्रजाः । प्रजाऽइति प्रजाः । प्रजन-
यन्निति प्रजनयन् । परि । इहि । अभि । रायः ।
पोषेण । यजमानम् । संजग्मानऽइति सम् जग्मानः ।
दिवा । पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेति मन्थिशो-
चिषा । निरस्तऽइति निः अस्तः । मर्कः । मन्थि-
नः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधिस्थानम् ।
असि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सुप्रजाः) शोभना प्रजा यस्य सः सुप्रजाः स यथा
स्यात्तथा (प्रजाः) प्रजा एव (प्रजनयन्) परमेश्वर इव
प्रकटयन् (परि) सर्वतः (इहि) जानीहि (अभि) आ-
भिमुख्ये (रायः) धनसमूहस्य (पोषेण) पुष्ट्या (यज-
मानम्) सुखप्रदम् (संजग्मानः) धीरतादिशुभगुणेष्व-
सक्तः (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या (मन्थी) म-
न्थितुं शीलमस्य न्यायाधीशस्य सः (मन्थिशोचिषा)
सूर्यदीप्त्यैव (निरस्तः) नितरांप्रक्षिप्त इव (मर्कः) मृ-
त्युनिमित्तः खल्वन्यायकारी (मन्थिनः) न्यायकारिणः (अ-
धिष्ठानम्) आधार इव (असि) अयं मंत्रः । शत० १ ।
१। १। ६। १७ व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—भोन्यायाधीश सुप्रजास्त्वं प्रजा प्रजनयन् रायस्योषेण सह
यजमानमभिपरीहि सर्वथा तस्य धनवृद्धिमिच्छ मन्थी त्वं दिवा पृथिव्या

यजमानो भव तदगुणीभवेति भावः । यतस्त्वं मन्थनीऽधिष्ठानमस्य तस्ते
मन्थिशोचिषा मर्कौ निरस्तौ भवतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । न्यायाधीशो यजमानस्य पुणेहित इव
प्रजाः सततं पालयेत् ॥ १८ ॥

पदार्थः—भो न्यायाधीश (मुपजाः) उत्तम प्रजायुक्त आप (प्रजाः)
प्रजाजनो को (प्रजनयन) प्रकट करने हुए (रायः) धन की (पोषेण) दृढ-
ता के साथ (यजमानम्) यज्ञाद् अच्छे कामों के करने वाले पुरुष को (अ-
भि) (परि) (इदि) सर्वथा धन की वृद्धि से युक्त कीजिये (मन्थी) वा-
दविवाद के मंथन करने और (दिवा) सूर्य वा (पृथिव्या) पृथिवी के (सं-
जगमानः) तुल्य धीरतादि गुणों में वर्तने वाले आप (मन्थिनः) सदसद्विवेच-
न करने योग्य गुणों के (अधिष्ठानम्) आधार के समान (आसि) हो इस कारण
तुझारी (मन्थिशोचिषा) सूर्य की दीप्ति के समान न्यायदीप्ति से (मर्कः)
मृत्युदेने वाला अन्यायी (निरस्तः) निवृत्त होवे ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । न्यायाधीश राजा को चाहिये कि धर्म
से यज्ञ करने वाले सत्पुरुष पुणेहित के समान प्रजा का निरंतर पालन करे ॥ १८ ॥

ये देवास इत्यस्य वत्सार्गः कारयप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

धुरिगार्षी पंक्तिरुत्तमः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजसंयजनकृत्यमाह ॥

अथ राजा और सभासदों के काम अगले मंत्र में कहे हैं ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येका-
दशस्थ । अप्सुक्षितो महिर्नैकादश स्थ ते देवासो
यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ १९ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् ।

अधि । एकादश । स्थ । अप्सुक्षितऽइत्यप्सु-
क्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः ।

यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) (देवासः) दिव्यगुणयुक्ताः (दिवि) वि-
दुति (एकादश) प्राणापानोदानसमाननागकूर्मकृक-
लदेवदत्तधनं जयजीवाः (स्थ) संति अत्र पुरुषद्वयत्ययः
(पृथिव्याम्) भूमौ (अधि) उपरिभावे (एकादश) पृथि-
व्यग्रे जीवाश्चाकाशादित्यचन्द्रनक्षत्राहंकारमहत्तत्त्वप्रकृत-
यः । (स्थ) संति (अप्सुक्षितः) प्राणेषु क्षयन्ति निव-
सन्ति ते (महिना) महिम्ना (एकादश) श्रोत्रत्वक्
चक्षुरसनाघ्राणवाक् पाणिपादपायूपस्थमनांसि (स्थ)
सन्ति (ते) (देवासः) राजसभासदोविद्वांसः (यज्ञम्)
राजप्रजासम्बद्धव्यहारम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (जुषध्वम्)
सेवध्वम् । अयम्मन्त्रः शत० ४। २। १। ९ व्याख्यातः ॥१९॥

अन्वयः—ये महिना स्वमहिम्ना दिव्येकादश देवासः स्थ संति पृथिव्या
अध्येकादश स्थ संति अप्सुक्षितश्चैकादश स्थ संति ते यथा स्वस्वकर्म्मसु
वर्तन्ते तद्वद्वर्त्तमाना हे देवास्तो राजसभायाः सम्प्रजना यूयमिदं यज्ञं जुष-
ध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—अग्रे वाक्कलुप्तोपमालंकारः । यथा स्वकर्म्मणि प्रवर्त्तमाना
इमेन्तरिक्षादिषु पदार्थाः संति तथा सभाजनैस्वस्वग्न्यायककर्म्मणि प्रव-
र्त्ति तद्वन्मिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) जो (महिना) अपनी महिमा से (दिवि) विद्युत् के स्वरूप में (एकादश) ग्यारह अर्थात् प्राण, अपान, उदान, व्यान, समान, नाग, कूर्म, ककल, देवदत्त, धनंजय और जीवात्मा (देवासः) दिव्यगुणयुक्त देव (स्थ) हैं (पृथिव्याम्) भूमि के (अथे) ऊपर (एकादश) ग्यारह अर्थात् पृथिवी, जल, अग्नि, पवन, आकाश, आदित्य, चन्द्रमा, नक्षत्र, अहंकार, महत्तत्त्व और प्रकृति (स्थ) हैं तथा (अभ्युक्षितः) प्राणों में ठहरने वाले (एकादश) ग्यारह श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, नासिका, वाणी, हाथ, पांशु, गुदा, लिंग और मन (स्थ) हैं (ते) वे जैसे अपने २ कामों में वर्तमान हैं वैसे हे (देवासः) राजसभा के सभासदों आप लोग यथायोग्य अपने २ कामों में वर्तमान होकर (इमम्) इम (यज्ञम्) राज और प्रजा संवन्धी व्यवहार का (जुषध्वम्) सेवन किया करें ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा अलंकार है । जैसे अपने २ कामों में प्रवृत्त हुए अंतरिक्षादिकों में सब पदार्थ हैं वैसे राजसभासदों को चाहिये कि अपने २ न्यायमार्ग में प्रवृत्त रहें ॥ १६ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदार्षी जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ राज्ञांविदुषां चोपदेशप्रकारमाह ॥

अथ राजा और विद्वानों के उपदेश की रीति अगले मन्त्र में कही है ॥

उपयामगृहीतोस्याग्रयणोमि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपातिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुन्त्वम्पाह्यभि सवनानि पाहि ॥ २० ॥

उपयामगृहीतुः इत्युपयामगृहीतः । असि । आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सुआग्रयणः । पाहि ।

यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । विष्णुः ।
त्वां । इन्द्रियेणा । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि ।
अभि । सर्वनानि । पाहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) विनयादिराजगुणैर्युक्तः (असि)
(आग्रयणः) समन्तादग्राणि विज्ञानयुक्तानि प्रशस्तानि क-
र्माण्ययते सः । शकं ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् । इति पररूपम् ।
(असि) (स्वाग्रयणः) शोभनश्चासावाग्रयणश्च तद्वत् (पाहि)
(यज्ञम्) राजप्रजापालकम् (पाहि) (यज्ञपतिम्) संगतस्य
न्यायस्य पालकम् (विष्णुः) सकलशुभगुणकर्ममध्यापी विद्वान्
(त्वां) (इन्द्रियेण) मनसा धनेन वा । इन्द्रियमिति धननामसु
पठितम् निघं० २।१०। (पातु) (विष्णुम्) विद्वांसं (त्वम्) न्या-
याधीशः (पाहि) (अभि) (सर्वनानि) ऐश्वर्याणि (पाहि) ।
अयं मंत्रः शत० ४।२।१। ९-११ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे सप्तापते राजन् उपदेशक वा यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतो
यज्ञम्पाहि स्वाग्रयणइवाग्रयणोसि तस्माद् यज्ञपतिं पाहि । अयं विष्णुरिन्द्रियेण
त्वां पातु त्वमेनं विष्णुम्पाहि सर्वनान्वधिपाहि ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । राज्ञो विदुषां च योग्यतास्ति ते
सततं राज्योन्नतिं कुर्युर्न हि राज्योन्नत्या विना विद्वांसो स्वास्थ्येन विद्या-
प्रचारयितुमुपदेष्टुं च शक्नुवन्ति न खलु विदुषां संगोपदेशाभ्यां विना क-
श्चिद् राज्यं रक्षितुमर्हति न खलु राजप्रजोत्तमविदुषां परस्परं प्रीतिमन्तरैश्व-
र्योन्नतिरैश्वर्योन्नत्याविनाऽऽनन्दश्च सततं जायते ॥ २० ॥

पदार्थः—हे सभापते राजन् वा उपदेश करने वाले ! जिस कारण आप (उपपाम-
गृहीतः) विनय आदि राजगुणों वा वेदादि शास्त्र बांध से युक्त (आसि) हैं इस से
(यज्ञम्) राजा और प्रजा की पालना कराने हारे यज्ञ को (पाहि) पालो और
(स्वाग्रयणः) जैसे उत्तम विज्ञान युक्त कर्मों को पहुंचाने वाले हांते हैं वैसे (आग्र-
यणः) उत्तम विचार युक्त कर्मों को प्राप्त होने वाले हूजिये इस से (यज्ञपतिम्)
यथावत् न्याय की रक्षा करने वाले को (पाहि) पालो यह (विष्णु) जो समस्त
अच्छे गुण और कर्मों को ठीकर जानने वाला विद्वान् है वह (इन्द्रियेण) मन
और धन से (त्वां) तुम्हें (पातु) पाले और तुम उस (विष्णुम्) विद्वान् की (पाहि)
रक्षा करो (सवनार्थि) ऐश्वर्य देने वाले कामों की (अभि) सब प्रकार से (पाहि)
रक्षा करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है। राजा और विद्वानों को योग्य है कि
वे निरंतर राज्य की उन्नति किया करें क्योंकि राज्य की उन्नति के बिना विद्वान् लोग
सावधानी से विद्या का प्रचार और उपदेश भी नहीं कर सकते और न विद्वानों के संग
और उपदेश के बिना कोई राज्य की रक्षा करने के योग्य होता है तथा राजा प्रजा और
उत्तम विद्वानों की परस्पर प्रीति के बिना ऐश्वर्य की उन्नति और ऐश्वर्य की उन्नति के
बिना आनन्द भी निरन्तर नहीं हो सकता ॥ २० ॥

सोमः पवतइत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । सोमो देवता ।

स्वराद् आक्षीत्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

एषतइत्यस्य याजुषी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ राजकृत्यमाह ।

अथ राजों का कर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

**सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्रायास्मै मुन्वते यजमानाय पवतऽष्टिष-**

ऊर्जे पवतेद्भ्यऽग्नौषधीभ्यः पवते द्यावापृ-
थिवीभ्याम्पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यऽणते योनिर्विष्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः ॥ २१ ॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै । ब्रह्मणे ।
अस्मै । क्षत्राय । अस्मै । सुन्वते । यजमानाय । प-
वते । इषे । ऊर्जे । पवते । अद्भ्यऽदित्यत्भ्यः । ओ-
षधीभ्यः । पवते द्यावापृथिवीभ्याम् । पवते । सुभूता-
येति सुभूताय । पवते । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ।
एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(सोमः) सोम्यगुणसंपन्नो राजा (पवते) विजा-
नीयात् लेट्प्रयोगः राजसभायाः सभासत् प्रजाजनो वा
(पवते) पूतो भवेत् (अस्मै) प्रत्यक्षाय (ब्रह्मणे) परमेश्वराय
वेदाय वा (अस्मै) (क्षत्राय) राज्याय क्षत्रियाय वा (अस्मै)
(सुन्वते) सर्वविद्यासिद्धान्तं निष्पादयते (यजमानाय) संग-
च्छमानाय (पवते) (इषे) अन्नाय (ऊर्जे) पराक्रमाय (प-

वते) (अद्भ्यः) जलेभ्यः प्राणेभ्यो वा (ओषधीभ्यः) सो-
मादिभ्यः (पवते)(द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्यभूमिभ्याम् (प-
वते) (सुभूताय)सुष्टुसत्याय द्यावहाराय (पवते) (विश्वेभ्यः)
समस्तेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्येभ्यो गुणेभ्यः
(एषः) राजधर्मगुणग्रहणम(त्ते)तव (योनिः) वसतिः (वि-
श्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः ।
अयम्मन्त्रः शत० ४ । २ । १ । १२-१६ तथा ब्रा० २ ।
१—६ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे विडांसो यथाऽयं सोमोऽस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेस्मै
मुन्वते यजमानाय पवनइषऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां
पवते सुभूताय पवते तद्वन् सोमः सभ्यजनः प्रजाजनोप्येतस्मै सर्वस्मै पवतां हे
राजन् यस्य तेतवेष योनिर्गस्त तं त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यो वयं स्वीकुर्मस्तथा वि-
श्वेभ्यो गुणेभ्यश्च त्वा त्वामङ्गीकुर्महे ॥ २१ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथाचन्द्रलोकः सर्वस्मै जगते हित-
कारी वर्तते यथा च राजासभ्यजनप्रजाजनाभ्यां सह तदुपकाराय धर्मानुकूलं
व्यवहारमाचरति तथैव सभ्यजनप्रजाजनां राजा सह वर्त्तनाम् । यउत्तमव्यवहार-
गुणकर्मनिष्ठाता भवति सएव राजा सभ्यजनश्च न्यायाधीशो भवितुमर्हति यो
धर्मात्मा जनः सएव प्रजायामग्रे गणनीयोऽस्त्येवमेते त्रयः परस्परं प्रीत्या
पुरुषार्थेन विद्यादिगुणेभ्यः पृथिव्यादिपदार्थेभ्यश्चाखिलं सुखं प्राप्तुं शक्नुवन्ति॥२१॥

पदार्थः— हे विद्वान् लोगो ! जैसे यह (सोमः) सोम्यगुण सम्पन्न राजा
(अस्मै) इस (ब्रह्मणे) परमेश्वर वा वेद को जानने के लिये (परते) पवित्र
होता है (अस्मै) इस (क्षत्राय) क्षत्रियधर्म के लिये (पवते) ज्ञानवान् होता
है (अस्मै) इस (मुन्वते) समस्तविद्या के विद्वान् को निष्पादन (यजमानाय)

और उत्तम संग करने हारे विद्वान् के लिये (पवते) निर्मल होता है (इषे)
अन्न के गुण और (उज्ज्वे) पराक्रम के लिये (पवते) शुद्ध होता है (अन्-
ध्यः) जल और प्राण वा (ओषधीभ्यः) सोम आदि ओषधियों को (पवते)
जानता है (यावापृथिवीभ्याम्) सूर्य और पृथिवी के लिये (पवते) शुद्ध
होता है (सुभूताय) अच्छे व्यवहार के लिये (पवते) बुरे कामों से बचना
है । वैसे (मोमः) सभाजन और प्रजाजन भी सब को यथोक्त जाने माने और
आप भी वैसा पवित्र रहै । हे राजन् सभ्यजन वा प्रजाजन जिस (ते) आप का
(एषः) यह राजधर्म (योनिः) घर है उस (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः)
समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये तथा (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) संपूर्ण
दिव्यगुणों के लिये हम लोग स्वीकार करने हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकनुमोपमालंकार है । जैसे चंद्रलोक सब जगत् के
लिये हितकारी होता है और जैसे राजा सभा के जन और प्रजाजनों के साथ उन के
उपकार के लिये धर्म के अनुकूल व्यवहार का आचरण करता है वैसे ही सभ्यपुरुष
और प्रजाजन राजा के साथ वरों जो उत्तम व्यवहार गुण और कर्म का अनुष्ठान क-
रने वाला होता है वही राजा और सभापुरुष न्यायकारी हो सकता है तथा जो धर्मी-
त्मा जन है वही प्रजा में अग्रगण्य समझा जाता है । इस प्रकार ये तीनों परस्पर प्री-
ति के साथ पुरुषार्थ से विद्याआदि गुण और पृथिवी आदि पदार्थों से आखिल सुख को
प्राप्त हो सकते हैं ॥ २१ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्मारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

ब्राह्मरीत्रिष्टुप्छन्दः । ध्रुवतः स्वरः ॥

कीदृशं जनं सेनापतिं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

अब कैसे मनुष्य को सेनापति करे यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत
ऽउक्थाव्यं गृह्णामि ॥ यत्तंऽइन्द्र बृहद्वयस्तस्मै
त्वा विष्णावे त्वेष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा देवेभ्य-
स्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्रा-
य । त्वा । बृहद्वतइतिबृहत्ऽवते । वयस्वते । उक्था-
व्यमित्युक्थऽअव्यम् । गृह्णामि । यत् । ते । इन्द्र ।
बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णावे । त्वा । एषः ।
ते । योनिः । उक्थेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा । देवा-
व्यमितिदेवऽअव्यम् । गृह्णामि । यज्ञस्य । आयुषे ।
गृह्णामि ॥ २२ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) सुनियमैरर्धातघिद्यः (अ-
सि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते (त्वा) त्वाम् (बृहद्वते)
प्रशस्तानि बृहन्ति कर्म्मणि यस्य तस्मै (वयस्वते) बहु
जीवनं विद्यते यस्य तस्मै (उक्थाव्यम्) प्रशंसार्हाणि
स्तोत्राणि शस्त्रविशेषाणि वा तस्य तमिव सेनापतिम्
(गृह्णामि) (यत्) (ते) तव (इन्द्र) (बृहत्) (वयः)
जीवनम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (विष्णावे) परमेश्वरा-
य यज्ञाय वा (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव (योनिः)
स्थित्यर्थः स्थानविशेषः (उक्थेभ्यः) प्रशंसनीयेभ्यो वे-
दोक्तेभ्यः कर्म्मभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्-
भ्यो दिव्यगुणेभ्यो वा (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) उक्तानान्दे-
वानाम्पालकम् (गृह्णामि) (यज्ञस्य) राज्यपालनादेः
(आयुषे) जीवनाय (गृह्णामि) अयम्मन्त्रः । शत० ४।२।
२। १०-११। व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—धर्मार्थकाममोक्षानिच्छुरहं हे इन्द्र सेनापते त्वमुपयामगृही-
तोऽस्यतो बृहद्वते वयस्वते इन्द्रा । योक्थाठ्यां त्वा त्वां गृह्णामि । यत् ते बृहत्
वयस्तरमै तत् पालनाय विष्णवे त्वा त्वां गृह्णामि एष सेनाधिकारस्ते योनि-
रस्ति उक्थेभ्यस्तत्त्वा त्वां देवेभ्यो देवाठ्यां त्वा त्वां यज्ञस्यायुषेर्वर्द्धनायापि गृ-
ह्णामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—सर्ववैत्तार विद्वान् राज्यव्यवहारे सैन्यवीराणां पालनाय
कुशिक्षितं शस्त्रास्त्रपरमप्रवीणं यज्ञकर्मानुष्ठातारं वीरपुरुषं सेनापतित्वेऽ-
भियुञ्जीयात् । सभापतिसेनापती परस्परानुमत्या राज्यं यज्ञं च वर्द्धयेता
मिति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनापति तू (उपयामगृहीतः) अच्छे नियमों से
विद्या को पढ़ने वाला (असि) है इस हेतु से (बृहद्वते) जिस के अच्छे बड़े
कर्म हैं (वयस्वते) और जिसकी दीर्घ आयु है उस (इन्द्राय) परमेश्वर्यवाले
सभापति के लिये (उक्थाव्यम्) प्रशंसनीय स्तोत्र वा विशेषशस्त्र विद्यावाले
(त्वा) तेरा (गृह्णामि) ग्रहण जैसे में करता हूँ वैसे (यत्) जो (ते) तेरा
(बृहत्) अत्यन्त (वयः) जीवन है (तस्मै) उस के पालन करने के अर्थ
और (विष्णवे) ईश्वर ज्ञान वा वेदज्ञान के लिये (त्वा) तुझे (गृह्णामि)
स्वीकार करता हूँ और (एषः) यह सेना का अधिकार (ते) तेरा (योनिः)
स्थित होने के लिये स्थान है । हे सेनापति (उक्थेभ्यः) प्रशंसा योग्य वेदोक्त
कर्मों के लिये (त्वा) तुझे (देवेभ्यः) और विद्वानों वा दिव्यगुणों के लिये
(देवाव्यम्) उन के पालन करने वाले (त्वा) तुझ को (यज्ञस्य) राज्यपा-
लनादिव्यवहार के (आयुषे) बढ़ाने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब विद्याओं के जानने वाले विद्वान् को योग्य है कि राज्य व्यवहार
में सेना के वीर पुरुषों की रक्षा करने के लिये अच्छी शिक्षा युक्त, शस्त्र और अस्त्र वि-
द्या में परम प्रवीण यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले वीर पुरुष को सेनापति के काम में
युक्त करे और सभापति तथा सेनापति को चाहिये कि परस्परसम्पत्ति करके राज्य और
यज्ञ को बढ़ावे ॥ २२ ॥

मित्रावरुणाभ्यान्वेत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा
देवताः । मित्रावरुणाभ्यामित्यस्यानुष्टुप्, इन्द्राग्निभ्या

मित्यस्य प्राजापत्यानुष्टुप्, इन्द्रावरुणाभ्यामित्यस्य

स्वगात् साम्यनुष्टुप् छन्दांसि । गांधारः स्वरः ।

इन्द्रावृहस्पतिभ्यामित्यस्यभुरिगार्ची ग यत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः । इन्द्राविष्णुभ्या-

मित्यस्यभुरिक् साम्यनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरश्च ॥

सर्वविद्याप्रवीणं सभापतिं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

सब विद्याओं में प्रवीण पुरुष को सभा का अधिकारी करे

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

मित्रावरुणाभ्या त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णा-
मीन्द्राग्निभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णा-
मीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णा-
मीन्द्रावृहस्पतिभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णा-
मीन्द्राविष्णुभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णा-
मि ॥ २३ ॥

मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा । देवाव्यमिति देवऽअव्यम् ।
यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । देवाव्यमिति ।

देवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्राग्निभ्या-
मितीन्द्राग्निऽभ्याम् । त्वा । देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् ।
यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि । इन्द्रावरुणाभ्याम् । त्वा ।
देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णा-
मि । इन्द्रावृहस्पतिभ्यामितिन्द्रावृहस्पतिऽभ्याम् ।
त्वा । देवाव्यमितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे ।
गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामितिन्द्राविष्णुभ्याम् । त्वा । देवा-
मितिदेवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२३॥

पदार्थः—(मित्रावरुणाभ्याम्) सख्युत्कृष्टाभ्याम्
(त्वा) सभापतिं पूर्णविद्यमुपदेशकं वा (देवाव्यम्)
योदेवानवति स देवावीस्तं । अवितृस्तृतं त्रिभ्यईः । उ०
३ । १५६ । इति रत्नगान्ध्यादवधातेरीः प्रत्ययः (यज्ञस्य)
अग्निहोत्रादे राज्यपालनांतस्य (आयुषे) उन्नत्यै (गृ-
ह्णामि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते (त्वा) त्वाम् (दे-
वाव्यम्) विद्वद्रत्नकम् (यज्ञस्य) सत्संगतिकरणस्य
(आयुषे) (गृह्णामि) (इन्द्राग्निभ्याम्) विद्युत्प्रसिद्धा-
भ्यांवन्द्भिभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) दिव्यवि-
द्याबोधकम् (यज्ञस्य) शिल्पविद्याकार्यसिद्धिकरस्य
(आयुषे) (गृह्णामि) वृणोमि (इन्द्रावरुणाभ्याम्)

विद्युज्जलाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) एतद्विव्य-
विद्याव्यापकम् (यज्ञस्य) क्रियाकौशलसंगतस्य (आ-
युषे) (गृह्णामि) (इन्द्रावृहस्पतिभ्याम्) राजानूचाना-
भ्यां विद्वद्भ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) प्रशस्तयो-
गविद्याप्रापकम् (यज्ञस्य) योगविद्याप्रापकस्य विज्ञा-
नस्य (आयुषे) (गृह्णामि) अङ्गीकरोमि (इन्द्राविष्णु-
भ्याम्) ईश्वरवेदज्ञानाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्)
ब्रह्मविदांतर्पकम् (यज्ञस्य) ज्ञानमयस्य (आयुषे) वृद्धये
(गृह्णामि) । अयं मंत्रः शत० ४ । २ । २ । १२ - १८ ।
व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे सभापते धर्मार्थकाममोक्षानिच्छुर्हं यज्ञस्यायुषे मित्रावरु-
णाभ्यां देवाभ्यां त्वां गृह्णामि हे सेनापते विद्वन् यज्ञस्यायुषइन्द्राय देवाभ्यां
त्वां गृह्णामि हे शस्त्रास्त्रविद्याविद्यज्ञस्यायुषइन्द्राग्निभ्यां त्वां त्वां गृह्णामि
हे शिल्पिन् यज्ञस्यायुष इन्द्रावरुणाभ्यां त्वां त्वां गृह्णामि तथा यज्ञस्यायुष
इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वां त्वां गृह्णामि हे विद्वन् यज्ञस्यायुष इन्द्राविष्णुभ्यां
त्वां त्वां गृह्णामि ॥ २३ ॥

भावार्थः—प्रजाजनैः सकलशास्त्रप्रचाराय सर्वविद्याकुशलोऽतिशयितब्रह्मच-
र्यादिकम्मानुष्ठाना सभाप्यक्षः कर्तव्यः सोऽपि प्रीत्या सकलशास्त्रं प्रचार-
येत् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे सभापते ! धर्म अर्थ, काम और मोक्ष की इच्छा करने वाला
मैं (यज्ञस्य अग्निहोत्र से लेकर राज्यपालन पर्यन्त यज्ञ की (आयुषे) उ-
न्नति होने के लिये (मित्रावरुणाभ्याम्) मित्र और उत्तम विद्यायुक्त पुरुषों के
अर्थ (देवाव्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) स्वीकार
कर्ता हूँ । हे सेनापते विद्वन् (यज्ञस्य) सत्संगति करने की (आयुषे) उन्नति

के लिये (इन्द्राय) परमैश्वर्यवान् पुरुष के अर्थ (देवाव्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे शस्त्रास्त्रविद्या के जानने वाले प्रवीण (यज्ञस्य) शिल्पविद्या के कार्यों की सिद्धि की (आयुषे) प्राप्ति के लिये (इन्द्राग्निभ्याम्) विजली और प्रसिद्ध आग के गुण प्रकाश होने के अर्थ (देवाव्यम्) दिव्यविद्या बोध की रक्षा करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे शिल्पिन (यज्ञस्य) कियाचतुराई का (आयुषे) ज्ञान होने के लिये (इन्द्रावरुणाभ्याम्) विजली और जल के गुणप्रकाश होने के अर्थ (देवाव्यम्) उन की विद्या जानने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे अध्यापक (यज्ञस्य) पढ़ने पढ़ाने की (आयुषे) उत्पत्ति के लिये (इन्द्राबृहस्पतिभ्याम्) राजा और शास्त्रवक्ताओं के अर्थ (देवाव्यम्) प्रशंसित योग विद्या के जानने और प्राप्त कराने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् (यज्ञस्य) विज्ञान की (आयुषे) बढ़ती के लिये (इन्द्राविष्णुभ्याम्) ईश्वर और वेदशास्त्र के जानने के अर्थ (देवाव्यम्) ब्रह्मज्ञानी को तृप्त करने वाले (त्वा) तुझ को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः— प्रजाजनों को उचित है कि सकल शास्त्र का प्रचार होने के लिये सब विद्याओं में कुशल और अत्यन्त ब्रह्मचर्य के अनुष्ठान करने वाले पुरुष को समापति करें और वह समापति भी परम प्रीति के साथ सकल शास्त्र का प्रचार करता करता रहे ॥ २३ ॥

मूर्ध्ना नमित्यस्य भारद्वाज ऋषिः । विश्वदेवा देवताः ।

आर्षोऽग्निष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वत्कृत्यमाह ॥

इसके अनन्तर विद्वानों का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

मूर्ध्ना नन्दिबोऽग्रतिमृत्थिव्या वैश्वानरमृतऽ
आज्ञातमग्निम् । कविऽसम्राजमतिथिं जनाना-
मासन्नापात्रं जनयंत देवाः ॥ २४ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वान-
रम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् । कविम् ।
सम्राजमिति सम्ऽ राजम् । अतिथिम् । जनानाम् ।
आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(मूर्धानम्) शिरोवद्वर्तमानम् (दिवः) द्योत-
मानस्य सूर्यस्य (अरतिम्) ऋच्छति प्राप्नोति तम् ।
(पृथिव्याः) (वैश्वानरम्) यो विश्वान् नरानानन्दान्न-
यति तम् । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरात्रयति विश्व एनं नरा
नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात् । निरु० ७ । २१ ।
(ऋते) सत्ये । ऋतामिति सत्यनामसु पाठितम् निघं०
३ । १० । (आ) समन्तात् (जातम्) प्रसिद्धम् (अग्निम्)
शुभगुणैः प्रकाशमानम् (कविम्) क्रान्तदर्शनम् (स-
म्राजम्) चक्रवर्तिनामिव (अतिथिम्) अतिथिवत्पूज्यम्
(जनानाम्) सत्पुरुषाणाम् (आसन्) मुखे । अत्रास्य
शब्दस्य पहत्रोमास० ६ । १ । ६३ । अनेनासन्नादेशः ।
सपां सलुगिति सप्तम्येकवचनस्य लुक् । (आ) समन्तात्
(पात्रम्) पाति रक्षति ममस्तं शिल्पव्यवहारं यस्तम्
(जनयन्त) उत्पादयन्त । अत्र लोट्थे लङ्ङभावश्च
(देवाः) धनुर्वेदविदां विद्वांसः । अयं मन्त्रः शत० ४ ।
२ । ३ । २४ तथा ब्रा० ४ । १ । व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः—यथा देवा धनुर्वेदो विद्वांसो धनुर्वेदविद्याया दिवो मूर्धानं पृथिव्या
अरतिमृतः । जानं वैश्वानरं जनानामतिथिमासन् पात्रं कविमग्निं सम्राजमि-
वाजनयन्त तथा सर्वैरनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । यथा सत्पुरुषाः धनुर्वेदज्ञाः परोपकारि-
णो विद्वांसो धनुर्वेदोक्तक्रियाभिः यानेषु शस्त्रास्त्रविद्यायां चानेकधाग्निं प्र-
दीप्य शत्रुन्विजयन्ते तथैवाग्नौऽपि सर्वजैर्नैराचरणीयम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—जैसे (देवाः) धनुर्वेद के जानने वाले विद्वान् लोग उस धनुर्वेद
की शिक्षा से (दिवः) प्रकाशमान सूर्य के (मूर्दानम्) शिर के समान (पू-
थिव्याः) पृथिवी के गुणों को (अरतिम्) प्राप्त होने वाले (ऋते) सत्यमार्ग में
(आज्ञातम्) सत्यव्यवहार में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध (वैश्वानरम्) समस्त मनुष्यों
को आनन्द पहुंचाने और (जनानाम्) सत्पुरुषों के (अतिथिम्) अतिथि के
समान सत्कार करने योग्य और (आमन्) आने शुद्ध यज्ञरूप मुख में (पात्रम्)
समस्त शिल्प व्यवहार की रक्षा करने (कविम्) और अनेक प्रकार से प्रदीप्त
होने वाले (अग्निम्) शुभगुण प्रकाशित अग्नि को (सञ्चरजम्) एकचक्रराज्य
करने वाले के समान (आ) अच्छे प्रकार से (जनयन्) प्रकाशित करते हैं वैसे
सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालंकार है । जैसे सत्पुरुष धनुर्वेद के जानने वाले
परोपकारी विद्वान् लोग धनुर्वेद में कही हुई क्रियाओं से यानों और शस्त्रास्त्र विद्या में
अनेक प्रकार से अग्नि को प्रदीप्त कर शत्रुओं को जीता करते हैं वैसे ही अन्य सब म-
नुष्यों को भी अपना आचरण करना योग्य है ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतहरयस्य भरद्वाज ऋषिः । वैश्वानरो देवता । याजु-

ऽपनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः । ध्रुवोमीत्यस्य ध्रुवमित्यस्य

च विराडाधी दृष्टतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मन्त्र में ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोसिध्रुवोसि ध्रुवक्षितिध्रुवाणीं
ध्रुवतमोच्युतानामच्युतक्षित्तमण्ण ते यौनिर्वै-

श्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सो-
ममवनयामि । अथा नऽइन्द्रऽइदृशोऽसपत्नाः
समनसस्करत् ॥ २५ ॥

उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि । ध्रुवः ।
असि । ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवऽक्षितिः । ध्रुवाणां । ध्रु-
वतमइति ध्रुवतमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम-
इत्यच्युतक्षित् तमः । एषः । ते । योनिः । वेऽश्वान-
राय । त्वा । ध्रुवम् । ध्रुवेणा । मनसा । वाचा । सो-
मम् । अथ । नयामि । अथ । नः । इन्द्रः । इत् । विशः ।
असपत्नाः । समनसइति सऽमनसः । करत् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) यमानां समूहो यामम् । उ-
पगतं च तदग्रामं चोपयाममुपयामेन गृहीतउपयामगृहीतः
परमेश्वरः (असि) (ध्रुवः) स्थिरः (असि) (ध्रुव-
क्षितिः) ध्रुवा क्षितयो भूमयो यस्मिन् (ध्रुवाणाम्) आ-
काशादीनां मध्ये (ध्रुवतमः) अतिशयेन ध्रुवो ध्रुवतमः
(अच्युतानाम्) कारणजीवानाम् (अच्युतक्षित्तमः) अ-
च्युतं क्षयति निवासयति सोऽतिशयितः (एषः)

सत्यमार्गप्रकाशः (ते) तव (योनिः) स्थानमिव (वै-
श्वानराय) विश्वेषां नराणां नायकाय सत्यप्रकाशकाय
(त्वा) त्वाम् (ध्रुवम्) निश्चयम् (ध्रुवेण) निष्कम्पेण
(मनसा) अन्तःकरणेन (वाचा) वाण्या (सोमम्)
सकलजगतः प्रसवितारम् (अथ) (नयामि) स्वीकरोमि
(अथ) अनन्तरम् (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) सर्वदुःख-
विदारकः (इत्) एव (विशः) प्रजाः (असपत्नाः)
अजातशत्रवः (समनसः) समानंमनः स्वांतांयासांताः ।
(करत) करोतु । लेट्प्रयोगोऽयम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ! त्वमुपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि ध्रुवस्थितिध्रुवाणां
ध्रुवतमस्तथा चाक्युतानामक्युतस्थितमोसि । एष ते योनिरस्ति । अस्मै
वैश्वानराय राज्यप्रकाशकाय ध्रुवेण मनसा ध्रुवया वाचा च सोमं रक्षां ध्रुवम-
वनयामि ! अयेन्द्रो भवान् नो विशोऽसपत्नाः समनसइदेव करत्करोतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—योऽनित्यानां नित्यो ध्रुवाद्यामपि ध्रुवः परमेश्वरस्तस्य
सर्वजनसर्वेश्वरस्य प्राप्स्यायोगाभ्यासानुष्ठानेन वैव विज्ञानं प्राप्ते
नान्यथा ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर ! आप (उपयामगृहीतः) शास्त्रप्राप्तनियमों से स्वी-
कार किये जाते (असि) हैं ऐसे ही (ध्रुवः) स्थिर (असि) हैं कि (ध्रुवस्थि-
तिः) जिन आप में भूमि स्थिर हो रही हैं और (ध्रुवाणाम्) स्थिर आकाश
आदि पदार्थों में (ध्रुवतमाः) अत्यन्त स्थिर (असि) हैं तथा (अक्युतानाम्)
अविनाशी जगत् का कारण और अनादि सिद्ध जीवों में (अक्युतचित्तमः)
अतिशय करके अविनाशिपन बसाने वाले हैं (एषः) यह सत्य के मार्ग का
प्रकाश (ते) आप के (योनिः) निवासस्थान के समान है (वैश्वानराय) सप-
स्त मनुष्यों को सत्यमार्ग में मार्ग कराने वाले वा इस राज्यप्रकाश के लिये
(ध्रुवेण) दृढ़ (मनसा) मन और (वाचा) वाणी से (सोमम्) सपस्त
जगत् के उत्पन्न करने वाले (त्वा) आप को (ध्रुवम्) निश्चय पूर्वक जैसे

हो वैसे (अवनयामि) स्वीकार करता हूं (अथ) इस के अनन्तर (इन्द्रः) सब दुःख के निनाश करने वाले आप (नः) हमारे (विशः) पत्रा जनों को (असपत्राः) शत्रुओं से रहित और (समनमः) एकमन अर्थात् एक दूसरे के सुख चाहने वाले (इत्) ही (करत्) कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो नित्य पदार्थों में नित्य और स्थिरों में भी स्थिर परमेश्वर है उस समस्त जगत् के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर की प्राप्ति और योगाभ्यास के अनुष्ठान से ही ठीक २ ज्ञान हो सकता है, अन्यथा नहीं ॥ २५ ॥

यस्त इत्यस्य देवअवा ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराह् ब्राह्मी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेश्वो यज्ञानुष्ठानारमुपदिशति ॥

अब ईश्वर यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले को उपदेश करता है ॥

यस्ते द्रप्सस्कन्दति यस्ते अ॒ध॒शु॒र्ग्राव॑च्युतो
धि॒ष॒ण॒यो॒रु॒प॒स्था॑त् । अ॒ध्व॒र्यो॒र्वा परि॑ वा यः
प॒वि॒त्रा॒त्तन्ते॑ जु॒होमि॑ मन॒सा व॑प॒ट्कृ॒त॒ध्वा स्वाहा॑
दे॒वाना॑मु॒त्क्र॑म॒णम॑सि ॥ २६ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । अधःशुः ।
ग्रावच्युत इति ग्रावच्युतः । धिषणयोः । उपस्था-
दित्युपस्थात् । अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः ।
पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वपट्कृत-
मिति वपट्कृतम् । स्वाहा । देवानाम् । उत्क्र-
मणमित्युत्क्रमणम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यः) यजमानः (ते) तव (द्रप्सः) यज्ञप-
दार्थसमूहः अत्र—वाशप्रकरणे खर्परलोपइतिविसर्जनीय-
लोपः । (स्फुरदति) अग्न्यान् प्रति गच्छति (यः) (ते)
तव (अंशुः) संविभागः अत्रामथातोरुः प्रत्ययः शकारा-
गमश्च । (ग्रावच्युतः) ग्रावृणो मेघाच्युतः । ग्रावेति मे-
घनामसु पठितम् निघ्नं १। १० । (धिपणयोः) द्यावापृ-
थिवीनामसु पठितम् । ३। ३० (उपस्थात्) समीपस्थात्
(अध्वर्योः) (वा) होत्रादीनां समुच्चये (परि) सर्वतः
(वा) शुद्धगुणानां समुच्चये (यः) शुद्धपदार्थसमूहः (प-
वित्रात्) निर्मलान् (तं) (ते) तुभ्यम् (जुहोमि) द-
दामि (मनसा) सुविचारेण (वषट्कृतम्) संकल्पित-
मिव (स्वाहा) सत्यवाचा (देवानाम्) आप्तानां विदु-
षाम् । (उत्क्रमणम्) ऊर्ध्वक्रमणं तेजइव (असि) अयं
मंत्रः । शत० ४। २। ४। २। व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे यज्ञपते ! यस्ते द्रप्सः स्फुरदति वायुना सह सर्वत्र गच्छति
यज्ञे ग्रावच्युतोऽंशुर्धिपणयोः पवित्रादुपस्थात् । योवा अध्वर्योः सकाशात्
परिपो वा प्रकाशते तस्मात्तसह ते स्वाहा मनसा वषट्कृतं जुहोमि तत्फल-
दानेन तुभ्यं प्रयच्छामि यतस्त्व यज्ञानुष्ठाता देवानामुत्क्रमणमिवासि॥२६॥

भावार्थः—अग्नीषमालङ्कारः । होत्रादयो विद्वांसोऽतीवदूढया सामध्या
यज्ञमनुष्ठीयमानान् सुरभिषुक्तान् पदार्थान्गनौ प्रतिपन्ति ते जलवायू
संशोध्य मेघेन सह पृथिवीं प्राप्य सर्वान् रोगान्निवार्य सर्वान् पापिन आ-
मन्दयन्ति । अतः सर्वैर्ननुष्यैरयं यज्ञः सदा सेव्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे यज्ञपते ! (यः) जो (ते) तेरा (इत्सः) यज्ञ के पदार्थों का समूह (स्कन्दति) पवन के साथ सब जगह में प्राप्त होता है और (यः) जो (ते) तेरे यज्ञ से युक्त (प्रावच्युतः) मेघमण्डल से छूटा हुआ (अंशुः) यज्ञ के पदार्थों का विभाग (धिषण्याः) प्रकाश भूमि के (पवित्रात्) पवित्र (उपस्थात्) गोद के समान स्थान से (वा) अथवा (यः) जो (अश्वर्योः) यज्ञ करने वालों से (वा) अथवा (परि) सब स प्रकाशित होता है इस से (तम्) उस यज्ञ को मैं (ते) तेरे लिये (स्वाहा) सत्यवाणी और (मनसा) मन से (वषट्कृतम्) किये हुए संकल्प के समान (जुहोमि) देता हूँ अर्थात् उस के फलदायक होने से तेरे लिये उस पदार्थ को पहुंचाता हूँ जिस लिये यज्ञ का अनुष्ठान करने हारा तू (देवानाम्) विद्वानों के लिये (उत्क्रमणम्) ऊंची श्रेणी को प्राप्त करने वाले ऐश्वर्य के समान (आसि) है इस से तुझ को सुख प्राप्त होता है ॥ २६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । होता आदि विद्वान् ! लोग अत्यन्त द्रव सामग्री में यज्ञ करने हुए जिन मुग्धि आदि पदार्थों को अग्नि में छोड़ते हैं वे पवन और जलादि पदार्थों को पवित्र कर उस के साथ पृथिवी पर आ और सब प्रकार के रोगों को निवृत्त कर के सब प्राणियों को आनन्द देने हैं इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का सदा सेवन करना चाहिये ॥ २६ ॥

प्राणायेत्यस्य देवश्रवा ऋषिः । यज्ञपतिर्देवता । प्राणायेत्यस्य
स्य चामुर्ग्यनुष्टुप्, उदानायेत्यस्यामुर्ग्यणिक, व्यानायेत्य
वाचेम इत्यस्य साम्नी गायत्री, कतृदत्ताभ्यामित्यस्या-
सुमी गायत्री, श्रोत्रोपेत्यस्यामुर्ग्यनुष्टुप्,
चक्षुर्भ्यामित्यस्य चामुर्ग्यणिक इन्द्रासि ।
अनुष्टुभो गान्धारे गायत्र्याः पद्मः
उष्णिज ऋषभरच स्वराः ॥

पुनरध्ययनाध्यापनाख्ययज्ञकर्तृविषयान्तरमाह ।

फिर पठनपाठन यज्ञ के करने वाले का विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

**प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे व-
र्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व
वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा**

वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व
चक्षुर्भ्याम् मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

प्राणायं । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । व्यानायेति विऽआनायं । मे । वर्चोदाऽइति वर्-
चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व । उदानायेत्युत् ऽआनायं ।
मे । वर्चोदा ऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
वाचे । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
कृतदक्षाभ्याम् । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्च-
से । पवस्व । श्रोत्राय । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः ।
वर्चसे । पवस्व । चक्षुर्भ्यामिति चक्षुऽभ्याम् । मे ।
वर्चोदसाविति वर्चः ऽदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(प्राणाय) प्राणति जीवयतीति प्राणो हृदयस्थो
वायुस्तस्मै (मे) मम (वर्चोदाः) यथायोग्यं प्रकाशं ददाति
तत्सांबुद्धौ (वर्चसे) विद्याप्रकाशाय (पवस्व) पवित्रतया
प्राप्नुहि । (व्यानाय) सर्वशरीरगतवायवे (मे) मम (वर्चोदाः)
दीप्तिप्रदो जाठरग्निरिव (वर्चसे) अन्नाय । वर्च इत्यन्नामसु

पठितम् निधं०२। ७। (पवस्व) (उदानाय) (मे) मम
 (वर्चोदाः) वर्चो विद्याबलं ददातीति (वर्चसे) पराक्रमाय
 (पवस्व)(वाचे)वाण्यै(मे) मम (वर्चोदाः) सत्यवक्तृत्वप्रदः
 (वर्चसे) प्रागल्भ्याय(पवस्व)प्रवर्त्तस्व(ऋतूदक्षाभ्याम्)प्र-
 ज्ञाबलाभ्याम् (मे)मम(वर्चोदाः)विज्ञानप्रदः(वर्चसे)शब्दा-
 र्थसंयन्धविज्ञानाय(पवस्व)उपदिश(श्रोत्राय) शब्दज्ञाना-
 य (मे)मम (वर्चोदाः) तज्ज्ञानदः (वर्चसे) अध्ययनदीप्त्यै
 (पवस्व) प्रापको भव (चक्षुभ्याम्) (मे) मम(वर्चोदसौ)
 सूर्याचन्द्रमसाविवातिथ्यध्यापकौ (वर्चसे) शुद्धसिद्धांतप्र-
 काशाय (पवेयाम्)प्राप्नुतम् । अयम्मन्त्रः । अतः १। २। ४।

३-६ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे वर्चोदा अध्ययनध्यापक त्वं मम प्राणायवर्चमे पवस्व ।
 हेवर्चोदा मम उदानाय वर्चमे पवस्व । हे वर्चोदा मे मनोदानाय वर्चमे पवस्व ।
 हेवर्चोदा मे मम वाचे वर्चमे पवस्व हे वर्चोदसौ युवां मे मम चक्षुभ्यां वर्चमे
 पवेयाम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो विद्यावृद्धये पठनपाठनरूपं पञ्चकर्म करोति स सर्वं
 पुष्टितुष्टिकरो भवत्यत एव सर्वैरनुष्ठातव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (वर्चोदाः) यथायोग्य विद्या पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ कर्म करने वाले
 आप (मे)मेरे (प्राणाय) हृदयस्थजीवन के हेतु प्राणवायु और (वर्चमे) वेद विद्या
 के प्रकाश के लिये (पवस्व) पवित्रता से वर्त्ते, हे (वर्चोदाः) ज्ञान दीप्ति के देने
 वाले जाउराग्नि के समान आप (मे) मेरे (उदानाय) सब शरीर में रहने वाले
 पवन और (वर्चसे) अन्न आदि पदार्थों के लिये (पवस्व) पवित्रता से प्राप्त होवें
 हे (वर्चोदाः) विद्या बल देने वाले आप (मे) (उदानाय) स्वास मे उपर को
 आने वाले उदान मंजक पवन और (वर्चमे) पराक्रम के लिये (पवस्व) ज्ञान दी-
 जिये । हे(वर्चोदाः) मन्य बोलने का उपदेश करने वाले आप (मे)मेरी (वाचे) वा-

णी और (वर्चसे) प्रगल्भता के लिये (पवस्व) प्रवृत्त हूजिये (वर्चोदाः)
विज्ञान देने वाले आप (मे) मेरे (कतृदत्ताभ्याम्) बुद्धि और आत्मबल की
उन्नति और (वर्चसे) अच्छे बोध के लिये (पवस्व) शिक्षा कीजिये । हे
(वर्चोदाः) शब्द ज्ञान के देने वाले यज्ञपति आप (मे) मेरे (श्रोत्राय)
शब्द ग्रहण करने वाले कर्णेन्द्रिय के लिये (वर्चसे) शब्दों के अर्थ और
सम्बन्ध का (पवस्व) उपदेश करें हे (वर्चोदगां) सूर्य और चन्द्रमा के
समान अतिथि और पढ़ाने वाले आप दोनों (मे) मेरे (चक्षुभ्याम्) नेत्रों के
लिपे (वर्चसे) शुद्ध सिद्धान्त के प्रकाश का (पवस्व) प्राप्त हूजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः— जो विद्या की वृद्धि के लिये पठन पाठन रूप यज्ञ कर्म करने वाला
मनुष्य है वह अपने यज्ञ के अनुष्ठान से सब की पृष्टि तथा संतोष करने वाला होता है
इस से ऐसा प्रयत्न सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ २७ ॥

आत्मन इत्यभ्य देवश्रवा ऋषिः । यज्ञपतिर्देवता ।

ब्राह्मी बृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वार्जसे मे व-
र्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा वर्चसे पव-
स्व विश्वाभ्यां मे प्रजाभ्यां वर्चोदसां वर्चसे
पवेथाम ॥ २८ ॥

आत्मने । मे । वर्चोदाऽइति वर्चःऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । अर्जसे । मे । वर्चोदाऽइति वर्चःऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । आयुषे । मे । वर्चोदाऽइति वर्चःऽदाः । वर्चसे ।

पवस्व । विश्वाभ्यः । मे । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ।
वर्चोदसाविति वर्चःऽदसौ । वर्चसे । पवेथाम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— (आत्मने) इच्छादिगुणसमवेताय स्वस्वरूपाय
(मे) मम (वर्चोदाः) योगब्रह्मविद्याप्रद (वर्चसे) निजात्म-
प्रकाशाय (पवस्व) प्रापय (ओजसे) आत्मबलाय । ओज
इति बलनाममु पठितम् निघण्टु १ । ६ (मे) मम (वर्चोदाः)
विद्याप्रद (वर्चसे) योगबलप्रकाशाय (पवस्व) विज्ञापय
(आयुषे) जीवनाय (मे) (वर्चोदाः) वर्चो बलं ददाति त-
त्सम्बुद्धौ (वर्चसे) रोगापहारकायौषधाय (पवस्व) गमय
(विश्वाभ्यः) समस्ताभ्यः (मे) मम (प्रजाभ्यः) पालनीयाभ्यः
(वर्चोदसौ) न्यायप्रकाशकौ सर्वाधिष्ठातारी सभापतिन्याया-
धीशावित्र योगारूढयोगजिज्ञासू (वर्चसे) सद्गुणप्रकाशाय
(पवेथाम्) प्रापयेथाम् ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे वर्चोदा विद्वन्स्व मे ममात्मने वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा न
ओजसे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा मे ममायुषे वर्चसे पवस्व हे वर्चोदसौ युवाग्ने
मम विश्वाभ्यः प्रजाभ्यो वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

भावार्थः— नैव योगेन विना कश्चिदपि पूर्णविद्यो भवति नच पूर्वया
विद्वत्तया विना स्वात्मपरमात्मनोर्बोध कथंचिज्जायते नापि तेन विना
सत्पुरुषवत् प्रजाः पालयितुम् कश्चिदपि शक्नोति तस्माद्योगविधिरयं सर्वज्ञैः
संसेव्यः ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (वर्चोदाः) योग और ब्रह्मविद्या देने वाले विद्वन् आप (मे)
मेरे (आत्मने) इच्छादिगुणयुक्त चेतन के लिये (वर्चसे) अपने आत्मा के प्रकाश

को (पवस्व) प्राप्त कीजिये। हे (बर्चोदाः) उक्त विद्या देने वाले विद्वान् आप (मे) मेरे (ओजसे) आत्मबल होने के लिये (बर्चसे) योग बल को (पवस्व) जनाइये हे (बर्चोदाः) बल देने वाले (मे) मेरे (आयुषे) जीवन के लिये (बर्चसे) रोग छुड़ाने वाले औषध को (पवस्व) प्राप्त कीजिये हे (बर्चोदसौ) योगविद्या के पढ़ने पढ़ाने वालों तुम दोनों (मे) मेरी (विश्वाभ्यः) समस्त (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (बर्चसे) सर्वगुण प्रकाश करने को (पवेयाम्) प्राप्त कराया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—योग विद्या के बिना कोई भी मनुष्य पूर्ण विद्यावान् नहीं होसकता और न पूर्णविद्या के बिना अपने स्वरूप और परमात्मा का ज्ञान कभी होता है और न इसके बिना कोई न्यायार्थ सत्पुरुषों के समान प्रजा की रक्षा कर सकता है इसलिये सब मनुष्यों को उचित है कि इस योगविद्या का सेवन निरन्तर किया करें ॥ २८ ॥

कोसीत्यस्य देवअवा ऋषिः प्रजापतिदेवंता । आसीपंक्तिश्छन्दः ।

भूभुवस्वरित्यस्य भुरिक्तामी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

सभापती राजा प्रजासेनासभ्यजनान् प्रति किं किं वदेदित्याह ।

सभापति राजा प्रजा सेना और सभ्यजनों को क्या-कहे

यही अगले मंत्र में कहा है ॥

कोसिकतमोसिकस्यामि कोनामासि ॥ यस्य
ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम । भू-
र्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याथ सुवीरों वीरैः
सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

कः । असि । कृतमः । असि । कस्य । असि ।
कः । नाम । असि । यस्य । ते । नाम । अमन्महि ।

यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपाम । भूरितिभूः । भु-
वरितिभुवः । स्वरितिस्वः । सुप्रजाइतिसुप्रजाः । प्रजाभिः ।
स्याम् । सुवीरइतिस्सुवीरः । वीरैः । सुपोषइतिसु
पोषः । पोषैः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(कः) (असि) (कतमः) बहूनां मध्ये कः
(असि) (कस्य) (असि) (कः) (नाम) ख्यातिः
(असि) (यस्य) (ते) तव (नाम) (अमन्महि) वि-
जानीमहि । अत्र लिङ्गार्थं लङ् । बहुलं छंदसीति विकरण-
लुक् (यम्) (त्वा) त्वाम् (सोमेन) ऐश्वर्येण (अती-
तृपाम) तर्पयाम (भूः) भूमेः (भुवः) अंतरिक्षस्य (स्वः)
आदित्यलोकस्य (सुप्रजाः) सुप्रजासहितः (प्रजाभिः)
अनुकूलाभिः पालनीयाभिः सह (स्याम्) भवेयम् (सु-
वीरः) प्रशस्तवीर्ययुक्तः (वीरैः) शरीरात्मयलयुक्तैर्युद्धकुशलैः
सह (सुपोषः) प्रशस्तपुष्टिः (पोषैः) पुष्टिभिः ॥ २६ ॥

अन्वयः—सभ्यसेनास्यप्रजाजना वयं त्वं कोसि कतमोसि कस्यामि कोना
मासि किन्नाम्ना प्रसिद्धोसि यस्य ते तव नाम वयममन्महि यं त्वा त्वा सो
मेनातीतृपामेति पृच्छामो ब्रूहि तान् प्रति सभापतिराह भूर्भुवः स्वर्लोकम्
स्वनिवात्मसुखमपीप्सुरहं युष्माभिः प्रजाभिः सुप्रजाः वीरैः सुवीरैः पोषैः
सुपोषश्च स्यामिति प्रति जाने ॥ २६ ॥

भाष्यार्थः—सभापती राजा सत्यस्यायप्रिषथयवहारेण सम्यसेन्यप्रजा-
जनानभिरक्ष्य वर्द्धयेत् प्रबलतरवीरान् सेनासु संपादयेद्यत उत्कृष्टसुखवर्द्ध-
केन राज्येन भूम्पादिसुखं प्राप्नुयादिति ॥ २६ ॥

पदार्थः—सभा सेना और प्रजा में रहने वाले हम लोग पूछते हैं कि तू (कः) कौन (असि) है (कतमः) बहुतों के बीच कौनसा (असि) है (कस्य) किसका (असि) है (कः) क्या (नाम) तेरा नाम (असि) है (यस्य) जिस (ते) तेरी (नाम) संज्ञा को (अपन्महि) जानें और (यम्) जिस(त्वा) तुझको (सोमेन) धन आदि पदार्थों से (अनीतुषाम) तुम करें यह कह उन से सभापति कहना है कि (भूः) भूमि (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) आदित्यलोक के मुख के सदृश आत्म मुख की कामना करने वाला मैं तुम (प्रजाभिः) प्रजालों के साथ (सुप्रजाः) श्रेष्ठप्रजा वाला (वीरैः) तुम वीरों से (सुवीरैः) श्रेष्ठ वीर युक्त (पोषैः) पुष्टिकारक पदार्थों से (सुपोषैः) अच्छा पुष्ट (स्याम्) होऊँ । अर्थात् तुम सब लोगों से पूरु न तो स्वतन्त्र मेरा कोई नाम और न कोई विशेष संबंधी है ॥ २० ॥

भावार्थः—सभापति राजा को योग्य है कि सत्यन्याययुक्त प्रिय व्यवहार से सभा सेना और प्रजा के ननों की रक्षा कर के उन सभी को उन्नति देवे और अतिप्रबल वीरों को सेना में रखे जिस से कि बहुत मुख बढ़ाने वाले राज्य में भूमि आदि लोगों के सुख को प्राप्त होवे ॥ २१ ॥

उपमानगृहीतोसीत्यस्य देवसखा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आद्यस्य साम्नी गायत्री द्वितीयस्यासुध्यनुष्टुप् तृतीयचतुर्थपंचमानां साम्नी गायत्री षष्ठस्यासुध्यनुष्टुप् सप्तमाष्टमयोद्योजुषी पंक्तिर्नवमस्य साम्नी गायत्री दशमस्यासुध्यनुष्टुप् एकादशस्य साम्नी गायत्री द्वादशस्यासुध्यनुष्टुप् त्रयोदश्यासुध्युजिक् छन्दांसि, अत्र गायत्र्याषड्जः, अनुष्टुभोनाधारः, पंक्तिः पञ्चमः, उज्जिजश्चषड्भस्वराः ॥

पुनर्विषयान्तरेण तदेवाह ।

फिर भी विषयान्तर से वही उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोसि मध्वे त्वोपयामगृहीतो-
 सिमार्धवाय त्वोपयामगृहीतोसि शुक्राय त्वोप-
 यामगृहीतोसि शुचये त्वोपयामगृहीतोसि नभ-
 से त्वोपयामगृहीतोसि नभस्याय त्वोपयामगृ-
 हीतोसीषे त्वोपयामगृहीतोऽस्यूर्जेत्त्वोपयामगृ-
 हीतोसि सहमे त्वोपयामगृहीतोसि सहस्याय-
 त्वोपयामगृहीतोसि तपमे त्वोपयामगृहीतोसि त-
 पस्याय त्वोपयामगृहीतोम्य॥३०॥

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । मध्वे । त्वा । उपयामगृहीतइतिउपयामगृहीतः । असि ।
मार्धवाय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । शुक्राय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः ।
असि । शुचये । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । नभसे । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।

असि । नभस्याय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । इषे । त्वा । उपयामगृहीतइत्यु-
पयामऽगृहीतः । असि । ऊर्ज्जे । त्वा । उपयामगृ-
हीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सहसे । त्वा । उ-
पयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । महस्याय ।
त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । तपसे ।
त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । तप-
स्याय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । अ-
सि । अ॒ध्व॒ह॒स॒स्प॒तये॑ । अ॒ध्व॒ह॒सः॒ प॒तय॑ऽइत्य॒ध्व॒ह॒सः॒ऽप॒-
तये॑ । त्वा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) सुनियमैस्स्वीकृतः (असि)
(मधये) चैत्रमासाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
(असि) (माधवाय) वैशाखमासाय (त्वा) त्वाम् (उ-
पयामगृहीतः) (असि) शुक्राय) ज्येष्ठाय (त्वा) त्वाम्
(उपयामगृहीतः) (असि) (शुचये) आषाढाय (त्वा)
त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभसे) श्रावणाय
(त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभस्याय)
भाद्राय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (इषे)

आश्विनाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (ऊज्जो) कार्त्तिकाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
 (असि) (सहस्रै) मार्गशीर्षाय (त्वा) त्वाम् । (उप-
 यामगृहीतः) असि (सहस्र्याय) पौषाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपसे) माघाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपस्याय) फाल्गुनया (त्वा)
 त्वाम् (उपयामगृहीतः) असि (अंहसस्पतये) सर्वेषां
 वेगस्य पालकाय (त्वा) त्वाम् । अयममंत्रः । शत० ४।
 अ० ५ । १४—२३ स्या० ॥ ३० ॥

अवन्यः—हे राजन् यत्स्वमुपयामगृहीतोमि नस्मान्त्वा त्वाम्मथवे वयं स्वी-
 कुर्मः । सभापतिराह हे प्रजामभासेनाजना यतो युष्माकं प्रत्येक उपयामगृहीतो
 स्ति तस्मादेकैकं त्वा त्वाम् मथवेऽहं स्वीकरोमि । इत्थं सर्वत्र योजना कार्या ॥ ३० ॥

भावार्थः—सभापतिर्यथाकालं श्रेष्ठं राज्यं प्राप्यामव्यवहारेण प्रजाजनेभ्यः
 सर्वं सुखं दद्यात् ते च राजाज्ञानुकूलव्यवहारे वर्त्तन्ति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस से आप (उपयामगृहीतः) अच्छे २ राज्य प्रव-
 न्ध के नियमों से स्वीकार किये हुए (अमि) हैं इस से (त्वा) आप को
 (मथवे) चैत्रमास की सभा के लिये अर्थात् चैत्रमास प्रसिद्ध सुख कराने वाले
 व्यवहार की रक्षा के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं सभापति कहता है कि
 हे सभासदा तथा प्रजा वा सेना जनो तुम में से एक २ (उपयामगृहीतः) अ-
 च्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (अमि) है इसलिये तुम को चैत्रमास
 के सुख के लिये स्वीकार करता हूँ इसी प्रकार बारहों महीनों के यथोक्त सुख
 के लिये राजा, राजसभासद्, प्रजाजन और सेनाजन परस्पर एक दूसरे को स्वी-
 कार करते रहें ॥ ३० ॥

भावार्थः—सभाध्यक्ष राजा को चाहिये कि यथोचित समय को प्राप्त हो कर श्रे-
 ष्ठ राज्य व्यवहार से प्रजाजनों के लिये सब सुख देता रहे और प्रजाजन भी राजाकी
 आज्ञा ले अनुकूल व्यवहारों में वर्त्ता करें ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते । आर्षी ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ राज्यव्यवहारेण नियुक्ते कर्मणि प्रवर्त्तमानौ राजप्रजा-

पुरुषौ प्रति कश्चित् स कारेणाह ॥

अथ राज्य के व्यवहार से निवृत्त राज कर्म में प्रवृत्त हुए राजा और प्रजा के पुरुषों के प्रति कोई सत्कार से कहता है यह अगले मन्त्र में कहा है ।

इन्द्राग्नीऽआ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरे-
ण्यम् । अस्य पातं धियेषिता । उपयामगृहीतो-
सीन्द्राग्निभ्यां त्वेष ते योनिरिन्द्राग्निभ्या-
न्त्वा ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्नी ऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् ।
गीर्भिरितिगीः ऽभिः । नभः । वरेण्यम् । अस्य । पातम् ।
धिया । इषिता । उपयामगृहीतइत्युपयामगृही-
तः । असि । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ।
एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्निऽ-
भ्याम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) सूर्याग्नी इव प्रकाशमानौ सभा-
पतिसभासदौ (आगतम्) आगच्छतम् (सुतम्) सुनुतम् ।
अत्र बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् (गीर्भिः)
सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः (नभः) सुखम् नभ इति साधार-

णनामसु पठितम् निर्घ० १। ४। (वरेण्यम्) (अस्य) न-
भसः कर्मणि षष्ठी (पातम्) रक्षतम् (धिया) प्रज्ञ-
या कर्मणा वा (इषिता) प्रेषितौ प्रार्थितौ वा (उपया-
मगृहीतः) (असि) (इन्द्राग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम्
(एषः) राजन्यायः (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्रा-
ग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम् । अयंमन्त्रः शत० ४। २। ५।
२४। व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनी युवामिन्द्राग्नी इवागतं गौर्भिरस्मभ्यं व-
रेण्यं नभः सुतं धियेषितौ युवामस्य नभसः पातं रक्षतम् तावाहतुः । हे
प्रजाजन त्वमुपयामगृहीतोमि त्वामिन्द्राग्निभ्यां स्वीकृतं वयं मन्त्रा-
महे एष ते योनिरस्त्यतस्त्वामिन्द्राग्निभ्यां चेतयामहे ॥ ३९ ॥

भावार्थः—नक्षत्रिकाकी पुमान् यथोक्तराज्यकर्मकर्तुं शक्नोति अतः प्रजा-
जनान् सत्कृत्य राजकर्मणि नियोजयेत् ते च यथोक्तव्यवहारेण तं राजानं
सत्कुर्वुरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे इन्द्राग्नी सूर्य और अग्नि के तुल्य प्रकाशमान सभापति और
सभासद तुम दोनों (अगतम्) आओ मिलकर (गौर्भिः) अच्छी यिज्ञा यु-
क्त वाणियों से हमारे लिये (वरेण्यम्) श्रेष्ठ (नभः) मुख को (सुतम्) उत्पन्न
करो तथा (इषिता) पढ़ाये हुए वा हमारी प्रार्थना को प्राप्त हुए तुम (धिया)
अपनी बुद्धि वा राजशासन कर्म से (अम्) इस मुख को (पातम्) रक्षा
करो । वे राजा और सभासद कहते हैं कि हे प्रजाजन तू (उपयामगृहीतः) प्रजा
के धर्म और नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है (त्वा) तुझ को
(इन्द्राग्निभ्याम्) उक्त महाशयों के लिये हम लोग वैसा ही मानते हैं (एषः)
यह राजनीति (ते) तेरा (योनिः) घर है (इन्द्राग्निभ्याम्) उक्त महाशयों के लि-
ये (त्वा) तुझ को हम चिताने हैं अर्थात् राजशासन को प्रकाशित करते हैं ॥

भावार्थः—अकेला पुरुष यद्योत्तराजशासन कर्म नहीं कर सकता इस कारण और श्रेष्ठ पुरुषों का सत्कार करके राज काय्यों में युक्त करे वे भी यथा योग्य व्यवहार में इस राजा का सत्कार करें ॥ ३१ ॥

आघाये अग्निमिन्यस्य त्रिशोक ऋषिः । विरवेदेवा देवताः ।

आयस्यार्षी गायत्री छन्दः । षड्नः स्वरः,

उपेत्यस्यार्च्युष्णिक छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथोक्तमर्थप्रकारान्तरेणाह ॥

अब उक्तविषय को प्रकारान्तर से अगले मन्त्र में कहा है ॥

आघायेऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिः।
 अनुपक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । उपयामगृहीतो-
 स्यग्नीन्द्राभ्यान्त्वेष ते योनिरग्नीन्द्राभ्या-
 न्त्वा ॥ ३२ ॥

आ । घा । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति ।
 बर्हिः । अनुपक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । अग्नी-
 न्द्राभ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः । अग्नीन्द्रा-
 भ्याम् । त्वा ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (घ) एव । अत्र अ-
 चितुनुघ० इतिदीर्घः । (ये) वेद पारगा विद्वांसः (अ-
 ग्निम्) विद्यादिस्वरूपम् (इन्धते) प्रदीपयन्ति (स्तृ-
 णन्ति) यन्त्रैश्छादयन्ति (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (आ-

नुषक्) अनुकूलतया (येषाम्) विदुषाम् (इन्द्रः)
 सकलैश्वर्यवान् सभापतिः प्रत्येकाङ्गपुष्टः (युवा) तरु-
 णावस्थः (सखा) सुहृत् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (अग्नीन्द्राभ्याम्) सकलराज्यकर्म्मविचारविचक्षणा-
 भ्यामग्नीन्द्रगुणयुक्ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् (एषः)
 (ते) (योनिः) (अग्नीन्द्राभ्याम्) (त्वा) त्वाम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः— ये वेदपाठा विद्वांसस्सभासदोऽग्निधेन्वते । येषामानुषगर्हिंरास्तृ-
 णन्ति युवेन्द्रः सभापतिः सखास्ति यस्त्वमग्नीन्द्राभ्यामुपयामगृहीतोसि यस्य ते
 सवैष योनिरस्ति तं त्वां प्राप्ता वयमग्नीन्द्राभ्यां त्वापुपादिशामः ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्मे सर्वकर्म्मणः सभाधीनत्वाच्चित्तसभामु प्रवृत्तेषु राज-
 वर्गीयजनेषु द्वौ त्रयो बहवो वा सभामदः स्वविचारेण यमर्थं निष्पादयेयुस्तदनु-
 कूला एव राजपूजाजना वृत्तेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (ये) जो वेदविद्यामंपन्न विद्वान् सभासद (अग्निम्) विपुत्
 आदि अग्नि (य) ही को (इन्धने) प्रकाशित करते और (आनुषक्) अनु-
 क्रम अर्थात् यज्ञ के यथोक्त क्रम से (गर्हिः) अन्तरिक्ष का (रा) (स्तृ णन्ति) आ-
 च्छादन करते हैं तथा (येषाम्) जिनका (युवा) सर्वाङ्ग पुष्ट सर्वाङ्ग सुन्दर सर्व विद्या
 विचक्षण तरुण अवस्था और (इन्द्रः) सकलैश्वर्य युक्त सभापति (सखा)
 मित्र है (अग्नीन्द्राभ्याम्) उन अग्नि और सूर्य के समान बकाशमान सभा-
 सदों से (उपयामगृहीतः) प्रजाधर्म से युक्त तू ग्रहण किया गया (असि)
 है जिस (ते) ठेरा (एषः) न्याययुक्त विद्वान्त । (योनिः) घर के सदृश
 है । उस (त्वा) तुझ को प्राप्त हुए हम लोग (अग्नीन्द्राभ्याम्) उक्त महा
 पदार्थों के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्म में सब काम सभा के आधीन होने से विचारसभाओं में
 प्रवृत्त राजमार्गी जनों में से दो तीन, वा बहुत सभासद मिल कर अपने विचार से
 जिस अर्थ को सिद्ध करें उसी के अनुकूल राजपुरुष और प्रजाजन अपना बर्त्ताव
 रखें ॥ ३२ ॥

ओमास इत्यस्य मधुच्छादा ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । आद्यास्याची
गायत्री छन्दः । बह्वजः स्वरः । जपयाम इत्यस्याची
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकाध्येतृणां परस्परं कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥
पढ़ने और पढ़ाने वालों का परस्पर व्यवहार अगले मंत्र में कहा है ॥

ओमासश्चर्पणीधृतो विश्वेदेवासऽग्रागत ।
दाश्वाध्वसो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

ओमासः । चर्पणीधृतः । चर्पणीधृतऽ इतिचर्पणी-
धृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वाध्वसः ।
दाशुषः । सुतम् । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः ।
विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (ओमासः) अवन्ति सद्गुणै रक्षन्ति ते
(चर्पणीधृतः) चर्पणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पोषयन्ति
ते । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः (विश्वे) सर्वैः (दे-
वासः) विद्वांसः (आ) (गत) (दाश्वांसः) उत्कृष्टज्ञानं
दत्तवन्तः दाश्वान् साह्वान् अ० ६ । १ । १२ इति निपातनम्

(दाशुषः) दानशीलस्योत्तमजनस्य (सुतम्) सवति स-
त्कर्मानुष्ठानेनैश्वर्यं प्राप्नोति तम् बालकम् (उपयामगृही-
तः) अध्यापननियमैः स्वीकृतः (असि) (विश्वेभ्यः)
अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (ते) तव
(एषः) विद्याशिक्षासंग्रहः (योनिः) कारणम् (त्वा)
त्वाम् (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः ॥३३॥

अन्वयः—हे चर्षणीधृत ओमासो विश्वेदेवासो यूयं दाशुषो दाशु-
षः सुतमागत हे दाशुषः सुताभ्येतस्त्वमुपयामगृहीतोमि । अतस्त्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्तत्सेवनायाज्ञापयामि यतस्त एष योनिरस्ति । अतस्त्वा विश्वेभ्यो
देवेभ्यः शिक्षयामि ॥ ३३ ॥

भावार्थः—सर्वेषां विदुषां विदुषीनां च योग्यतास्ति सर्वेभ्यो बालकेभ्यः
कन्याभ्यश्चानिश्च विद्यादानं राज्ञां धनिनां च पदार्थैः स्वजीविकां च कुर्यात् ।
ते राजानो धनिनश्च विद्यासुशिक्षाभ्यां प्रवीणा भूत्वा स्वस्याध्यापकेभ्यो
विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च घनादि पदार्थान् दत्त्वा तेषां सेवनं कुर्यात् । माता
पितरावष्टवार्षिककुमारान् कुमारीश्च विद्याब्रह्मचर्यां सेवनं शिक्षाकरणात्
विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यश्च सम्पण्येतान् तेभ्यस्ततो विद्याग्रहणे चेत्तो नित्यम-
भिदद्युस्तथाध्यापकाश्च विद्यासुशिक्षादाने नित्यं प्रयतेरन् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(चर्षणीधृतः) मनुष्यों की पुष्टि संतुष्टि करने और (ओमासः)
उत्तम २ गुणों से रचा करन हारो, हे (विश्वे) समस्त (देवासः) विद्वानो
तुम (दाशुषः) उत्कृष्ट ज्ञान को देने हुए (दाशुषः) दान करने वाले उत्तम
जन का (सुतम्) जो अच्छे कामों के करने से ऐश्वर्य को प्राप्त होने वाला
है उस के (आ, मत) सम्मुख आओ । हे उक्त दानशील पुरुष के पहने वाले बा-
लकम् (उपयामगृहीतः) पहाने के नियमों से ग्रहण किया हुआ (असि) है इस लिये

(स्वा) तुम्हे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये अर्थात् उन की सेवा करने को आज्ञा देता हूँ जिस लिये (ते) तेरा (एषः) यह विद्या और अच्छी २ शिक्षा का संग्रह होना (योनिः) कारण है इस लिये (स्वा) तुम्हे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों से विद्या अच्छी २ शिक्षा दिलाता हूँ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मम विद्वान् और विदुषीस्त्रियों की योग्यता है कि ममस्त बालक और कन्याओं के लिये निरन्तर विद्यादान करें राजा और धनी आदि लोगों के धन आदि पदार्थों से अपनी जीबिका करें और वे राजा आदि धनी जन भी विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रवीण हो कर अपने पढ़ाने वाले विद्वान् वा विदुषीस्त्रियों को धन आदि अच्छे २ पदार्थों को देकर उन की सेवा करें माता और पिता आठ २ वर्ष के पुत्र वा आठ २ वर्ष की कन्याओं को विद्याम्बास ब्रह्मचर्य सेवन और अच्छी शिक्षा किये जाने के लिये विद्वान् और विदुषीस्त्रियों को मँपदे वे भी विद्या प्रदण करने में नित्य मन लगावे और पढ़ाने वाले भी विद्या और अच्छी शिक्षा देने में नित्य प्रयत्न करें ॥ ३३ ॥

विश्वेदेवास आगत इत्यस्य गृन्ममद् ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

आद्यार्याधी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । उपयामइत्यस्य

निचुदायुर्छिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ प्रत्यहमध्यापनविषयनाह ॥

अथ प्रति दिन पढ़ाने की योग्यता का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

विश्वे देवास आगत शृणुतामऽहमथ
हवम् । एदं बर्हिर्निर्णीदत । उपयामगृहीतोमि वि-
श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा-
देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इ-
मम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । निर्णीदत ।

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । विश्वेभ्यः ।
 त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा ।
 देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवासः) विद्वांसः (आ) (गत)
 आगच्छत (शृणुत) अत्र संहितायामिति दीर्घः (मे) मम
 विद्यार्थिनः (इमम्) वक्ष्यमाणम् (हवम्) स्तुतिवादम्
 (आ) समन्तात् (इदम्) अस्माभिर्दत्तम् (बर्हिः) उ-
 त्तममासनम् (नि) नितराम् (सीदत) आप्त्वम् (उप-
 यामगृहीतः) (असि) (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा)
 त्वाम् (देवेभ्यः) अध्यापकेभ्यः (एषः) सकलविद्या-
 संग्रहः (ते) तत्र (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) (त्वा)
 त्वाम् (देवेभ्यः) अयं मन्त्रः शान० ४ । २ । ५ । २६ व्या-
 स्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पूर्वांशप्रतिपादिन गुणकर्मस्वभावा विश्वे देवासो यूयमस्मा-
 कं निकटमागत अस्माभिर्दत्तमिदं बर्हिरासनमानिषीदत मे ममेवं हवम् शृणु-
 त । गृहस्थाः स्वपुत्रादीन् प्रत्येवं प्रयुषतस्त्वमुपयामगृहीतोमि तस्मात्त्वा
 त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रयच्छेमते तत्रैष योनिरस्ति त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवे-
 भ्योयिकां विद्यादापयेम ॥ ३४ ॥

भावार्थः—एके विद्वांसोऽन्वहं विद्यार्थिनः पाठयेयुरपरे विपश्चितो
 विद्वांसः प्रतिमासमध्येतृणां परीक्षकं च कुर्युः । तत्कृत्वाऽध्यापकाः प्रती-
 ततीव्रधुद्वीन् परिश्रमं कुर्वतोऽभ्येतननिश्रमेण पाठयेयुरिति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे पूर्वमन्त्रप्रतिपादिनगुणकर्मस्वभाववाले (विश्वेदेवासः) समस्त विद्वान् लोगो आप हमारे समीप (आगत) आइये और हम लोगों के दिये हुए (इदम्) इस (वर्हिः) आसन पर (आनिषीदत) यथावकाश सुखपूर्वक बैठिये (मे) मेरी (हवम्) इस स्तुतिगुक्तवाणी को (शृणुत) सुनिये । यह स्थ अपने पुत्रादिको के प्रति कहे कि हे पुत्र ! जिस कारण तू (उपयामगृहीतः) विद्वानों का ग्रहण किया हुआ (अमि) है इस से हम (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) अच्छे २ विद्या पढ़ाने वाले विद्वानों को सौंपे जिन लिये (णः) यह समस्त विद्याका संग्रह (ते) तेरा (योनिः) घर के तुल्य है इस लिये (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) (देवेभ्यः) समस्त उक्त महाशयों से विद्या दिलाना चाहते हैं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को उचित है कि प्रतिदिन विद्याधियों को पढ़ावें और परम विद्वान् पांडित लोग उन की परीक्षा भी प्रत्येक महीने में किया करें उस परीक्षा से जो तीक्ष्णबुद्धियुक्त परिश्रम करने वाले प्रतीत हों उन को अत्यन्त परिश्रम में पढ़ाया करें ॥ ३४ ॥

इन्द्र इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निजृदाशीत्रिष्टुछन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयाम इत्यस्याष्टुप् छिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

अथ राजाऽध्यापनादिव्यवहाररक्षणं कथं कुर्यादित्यपदिश्यते ।

अब राजा पढ़ाने आदि व्यवहार की रक्षा को किस प्रकार से करे

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शाय्याति अपि वः
सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति
कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा म-
रुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याति ।
 अपिवः । सुतस्य । तव । प्रणीति । प्रणीतीति प्रसीति ।
 तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः ।
 सुयज्ञा इति सुयज्ञाः । उपयामगृहीत इत्युपयामगृ-
 हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सर्वाविघ्नविदारक सकलैश्वर्ययुक्त
 सम्राट् (मरुत्वः) मरुतः प्रशस्ता धर्मसम्यग्दुः प्रजा यस्य
 तत्सम्युद्धौ (इह) अस्मिन् संसारे (पाहि) रक्ष (सोमम्) स-
 कलगुणैश्वर्य्यकल्याणकर्माध्ययनाध्यापनाख्ययज्ञम् (यथा)
 शार्याभिरङ्गुलिभिर्निवृत्तानि कर्माणि शार्याणि तान्यतति
 व्याप्नोति स शार्यातस्तस्मिन् । शार्या इत्यङ्गुलिनामसुपठि-
 तम् । निघं० २।५। (अपिवः) (सुतस्य) (तव) (प्रणीती) प्र-
 कृष्टांतीतिम् । अत्र सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (तव)
 (शूर) धर्मविरोधिहिंसक (शर्मन्) न्यायगृहे अत्र सुपां-
 सुलुगिति डेलुक् । नडिसम्युद्ध्योः अ० ८।२।८। इति नलो-
 पाभावः (आ) (विवासन्ति) परिचरन्ति विवासतीति
 परिचरणकर्मसु पठितम् । निघं० ३।५। (कवयः) मेधाविनः
 कविरिति मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३।१५ (सुयज्ञाः)
 शोभनोऽध्ययनाध्यापनाख्योयज्ञो येषां त इव (उपयाम-
 गृहीतः) (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा)

त्वाम् (मरुत्वते) प्रजासम्बन्धाय । अत्र सम्बन्धे
मतुष्कय इति मस्य घत्वम् (एषः) (ते) (योनिः) (त्वा)
(मरुत्वते) अयं मंत्रः शत० ४।२।५।३ ध्यातव्यः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मरुत्व इन्द्र त्वमिह यथाशास्यते सुतस्यापि वस्तथा सोमस्या
हि हे शूरा तव शर्मन् न्यायगृहे सुयज्ञा इव कवयस्तव प्रणीतिना विवासन्ति
यतस्तुवमुपयामगृहीतोमि तस्मात्त्वामिन्द्राय मरुत्वते वरां सेवेमहि ते तवैव
विद्याप्रचारे योनिरस्त्यतस्त्वामिन्द्राय मरुत्वते न्यायमहे ॥ ३५ ॥

भावार्थः—सर्वेषां विदुषामुचितमस्ति न्यायराजसभाज्ञां नोक्नुयेन् त
ये ते राजसभासभ्यजना अपि विदुदाज्ञानोक्नुयेन् । यः सर्वोत्कृष्टं सभा-
पतिं कुटुम्बः । स सभापतिरुत्तमनीत्या सर्वराज्यप्रबन्धं कुटुम्बः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सब विद्वों के पूर करने वाले सब सम्पत्ति से युक्त
तेजस्वी (मरुत्वः) प्रशंसनीय धर्म युक्त प्रजा पालने हारे सभापति राजन् !
आप (इह) इस संसार में (यथा) जैसे (शार्क्यणि) अपने हाथ पोरों के
परिधम से निष्पन्न किये हुए व्यवहार में (मुनस्य) अभ्यास किये हुए विद्या
रस को (अपिबः) पी चुके हो बैसे (सोऽम्) समस्त अच्छे गुण ऐश्वर्य और
सुख करने वाले पठन पाठन रूपी यज्ञ को (पाहि) पालो । हे (शूर) धर्म
विरोधियों को दण्ड देने वाले (तव) तुम्हारे (शर्मन्) राज्य घर में (सुयज्ञा)
अच्छे पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वानों के समान (कवयः) बुद्धिमान लोग (तव)
तुम्हारी (प्रणीति) उच्चमनीति का (आविवा मन्ति) सेवन करते हैं । हे शूर
जिस कारण तुम (उपयामगृहीतः) प्रजापालनादिनियमों से स्वीकार किये हुए
(असि) हो इस से (त्वा) इन्द्राय परमैश्वर्य और (मरुत्वते) प्रजा सम्बन्ध
के लिये हम लोग चाहते हैं कि जो (ते) तेरा (एषः) यह विद्या का प्रचार
(योनिः) घर के समान है इस से (त्वा) तुम को (इन्द्राय) परमैश्वर्य
और (मरुत्वते) प्रजा पालन सम्बन्ध के लिये मानते हैं ॥ ३५ ॥

भावार्थः— सब विद्वानों को उचित है कि जैसे न्यायाधीशों की न्याय युक्त सभा में जो आज्ञा हो उस को कभी उल्लङ्घन न करें वैसे वे राजसभा के सभासद् भी वेदज्ञ विद्वानों की आज्ञा को उल्लङ्घन न करें जो सब गुणों से उत्तम हो उसी को सभापति करें और वह सभापति भी उत्तमनीति से समस्त राज्य के प्रचर्यों को चलावे ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तामित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विगहाप्रीतिपुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

उपयामेत्यस्य द्वितीयभागस्याप्रीतुनीयस्य

साम्युत्तिगच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

एना राजप्रजाकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा को क्या करना चाहिये यह उपदेश

अगले मन्त्र में किया है ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिन्दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवमेनृतनायोग्रम-
होदामिहतं हवेम । उपयामगृहीतोमीन्द्राय त्वा
मरुत्वन्त एपते योनिरिन्द्राय त्वामरुत्वन्त उप-
यामगृहीतोसि मरुतान्त्वाजमे ॥ ३६ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमिति
ववृधानम् । अकवारिमित्यकवारिम् । दिव्यम् । शा-
सम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वस-

हम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः
ऽदाम् । इह । तम् । हुवेम । उपयामगृहीत इत्युप-
यामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । उपयामगृहीतइ-
त्युपयामऽगृहीतः । असि । मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(मरुत्वन्तम्) प्रशस्तप्रजायुक्तम् (वृषभम्)
सर्वोत्तमम् (वावृधानम्) अतिशयेन शुभगुणकर्मसु वर्द्धमा-
नम् (अकवारिम्) कौति धर्ममुपदिशतीति कवोन-
कवोऽकवोऽधर्मात्मातस्यारिः शत्रुस्तम् (दिव्यम्) शुद्धम्
(शासम्) शासितारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवन्तम् (वि-
श्वासाहम्) विश्वान्सर्वान् सहते तम् । अत्रविश्वपूर्वा-
त्सहधातोः छन्दसि सहः अ० ३ । ३६ । इति ण्विः । अन्येषा-
मपि दृश्यत इति दीर्घश्च (अवसे) रक्षणादय (नूतनाय)
नवीनाय (उग्रम्) प्रचण्डपराक्रमम् (सहोदाम्) यः स-
होषलददाति तम् (इह) अस्याम्प्रजायाम् (हुवेम) स्वीकु-
र्वीमहि (उपयामगृहीतः) सर्वनियमोपनियमसामग्रीस-
हितः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (त्वाम्) मरुत्वते
प्रशंसितप्रजायुक्ताय एपः (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
(त्वा) (मरुत्वते) (उपयामगृहीतः) (असि) मरुताम्
(त्वा) त्वाम् (ओजसे) बलाय । अयं मन्त्रः
शत० ४ । २ । ७ । १४ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः- कवयो यदा नूतनायावसे मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवा-
रिन्दिष्णं विश्वासाहमुपसङ्गीदां शासं तं पूर्वोक्तनिद्रं कुठोम । हे मुख्यसभा-
सद् यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मात्वा त्वां मरुत्वन्त इन्द्राय यतस्ते स्वीय
योनिरस्त्युतस्त्वा मरुत्वन्त इन्द्राय यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मान्मरुताभो
जसे बलाय च त्वा त्वां कुठोम ॥ ३६ ॥

भावार्थः-अत्र पूर्वोक्तान्मन्त्रात् (कवयः) इत्येतत्पदमनुवर्तते । प्रजा-
जनानां योग्यतास्ति यः सर्वोत्तमः सकलगुणयुक्तो विपश्चिच्छूरीरो भवेत् स-
भाया मुख्यकर्मणि संस्थापयेयुः स सभायां नियुक्तः सत्यन्यायधर्मयुक्तराज्य-
कर्मणा प्रजाबलं वर्द्धयेत् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(कवयः) पूर्वोक्तं इमं विद्वान् लोग (नूतनाय) नवीन २ (भ-
वसे) रक्षा आदि गुणों के लिये (मरुत्वन्तम्) प्रशंसनीय प्रजा युक्त (वृषभम्)
सब से उत्तम (वावृधानम्) अत्यन्त शुभगुण और कर्मों में उन्नति का प्राप्त
(अकवारिम्) समस्त धर्म विरोधी दुष्टों का निवारण करने वाले (दिव्यम्)
शुद्ध (विश्वामाहम्) सर्व सहनशील (उग्रम्) प्रचण्ड पराक्रमयुक्त (सहो-
दाम्) सहायता (शासम्) और सब को शिक्षा देने वाले (तम्) उस पूर्वोक्त
(इन्द्रम्) परमेश्वर्य युक्त सभापति को निम्नलिखित प्रकार से (इवम्) स्वी-
कार करें । हे मुख्य सभामन् राजन् तू जिस कारण (उपयामगृहीतः) समस्त
बड़े और छोटे २ नियमों की सामग्री से सहित (आसि) है इस से (त्वा)
तुझे को (मरुत्वन्तं) प्रशंसनीय प्रजायुक्त (इन्द्राय) परमेश्वर्यवान् सभापति होने
के लिये स्वीकार करते हैं (एषः) यह सभा में न्याय करने का काम (ते) तेरा
(योनिः) घर के तुन्ध है इस से (त्वा) तुझे (मरुत्वन्ते) उत्तम प्रजा से
युक्त (इन्द्राय) अत्यन्त ऐश्वर्य के पालन और वृद्धि होने के लिये स्वीकार
करते हैं और जिस कारण तू (उपयामगृहीतः) उक्त सब नियम और उपनि-
यमों से संयुक्त (आसि) है इस से (मरुताम्) प्रजाजनों का (भोजसे) बल
बढ़ने के लिये (त्वा) तुझे ग्रहण करते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पित्रुले मन्त्र से (कवयः) इस पद की अनुवृत्ति आ-
ती है प्रजा जनों को योग्य है कि जो सर्वोत्तम समस्त विद्यार्थों में निपुण सकलशुभ-
गुणयुक्त विद्वान् शृंगार दो उस को समा के मुख्य काम में स्थापन करें और वह समा-
के सब कामों में स्थापित किया हुआ समापति मत्यन्याययुक्त धर्म कार्य से प्रजा
के उत्साह की उन्नति करे ॥ ३६ ॥

सजोषेत्यस्य विरखामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आद्यस्य निष्ठादीन्निष्ठु प् ।

उपपामेत्यस्य प्राजापत्यान्निष्ठु प् छन्दसी । धेवतः स्वरः ॥

अथ सेनापतिकृत्यमाह ॥

अत्र सेनापति का काम अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजोपा इन्द्र मगंगा मरुद्भिः सोमं पिव
वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रून् २ ॥ रपमृधोनु-
दस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः उयपामगृही
तोसीन्द्रायत्वा मरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्राय
त्वामरुत्वंतं ॥ ३७ ॥

सजोपा इति सजोपाः । इन्द्र । मगंगाऽइतिस-
गंगाः । मरुद्भिरिति मरुद्भिः । सोमम् । पिव । वृ-
त्रहेति वृत्रहा । शूर । विद्वान् । जहि । शत्रून् । अप ।
मृधः । नुदस्व । अयं । अभयम् । कृणुहि । विश्व-

तः । नः । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एपः । ते । योनिः । इन्द्रा-
य । त्वा । मरुत्वते ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सजोषाः) समानं जोषः प्रीतिर्यस्य (इन्द्र)
सर्वसुखधारक सेनापते (सगणः) गणेन स्वजनसेनाप-
रिकरेण सहितः (मरुद्भिः) वायुभिरिव (सोमम्) सक-
लपदार्थरसम् (पिव) वृत्रहा यो वृत्रं मेघं हन्ति स वृत्र-
हासूर्यस्तद्वत् (शूर) शत्रुविनाशक निर्भय (विद्वान्)
सकलविद्यावेत्ता (जहि) विनाशय (शत्रून्) सत्यन्या
यविरोधे प्रवर्तमानान् (अप) दूरोकरणे (मृधः) म-
र्दन्ति उन्दन्ति परमुखैः स्वमनांमि येषु तान् संग्रामान्
(नुदस्व) प्रेरय (अथ) अनन्तरम् (अभयम्) (कृणुहि)
(विश्वतः) सर्वतः (नः) अस्माभ्यम् (उपयामगृहीतः)
सेनासुनियमस्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रा-
पकाय युद्धाय (त्वा) त्वाम् (मरुत्वते) प्रशस्तानि म-
रुदस्त्राणि निदधन्ते यस्मिंस्तस्मै (एपः) सेनाकृत्यव्यव-
हारः (ते) (योनिः) (इन्द्राय) त्वा) (मरुत्वते) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते शूर यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतो मरुत्वत
इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि किमित्यपेक्षायाः । हे ते तवैव योनिरस्यतस्त्वां
मरुत्वत इन्द्राय प्रयत्नमानवङ्गीकरोमि सजोषा सगणस्त्वम् मरुद्भिर्वृत्रहा
इव सोमं पिव तं पीत्वा विद्वान् मन् शत्रूञ्जहि अप मृदोयनुदस्व सोस्म
भ्यं विश्वतोऽभयं कृणुहि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अजोषपालकारः । यथा जीव प्रेरणा इत्यस्य निवृत्त्य
वा शरीरस्य रक्षणं करोति तथा राजा प्रजां पालयेत् यथा वा सूर्यो

वायुविद्युद्भ्यां संहत्य मेघान्निहत्य जलेन सर्वस्मै सुखं ददाति तथा
राजा युद्धसाधनानि सम्पाद्य शत्रून्निहत्य प्रजयै सुखं दद्यात् धर्म्मात्मन्यो-
ऽभ्यां दुष्टेभ्यो भयं च दद्यात् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—ईश्वर कहता है कि हे (इन्द्र) सब मुखों के धारण करने वाले
(शूर) शत्रुओं के नाश करने में निर्भय ! जिस में तू (उपयामगृहीतः) सेना के
अच्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (अग्नि) है इस से (परुत्वंते) जिस
में प्रगंसनीय वायु की अथ विषा है उप (इन्द्राय) परमेश्वर्य्य पदुंचान वाले
युद्ध के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करना हूँ कि (ने) तेरा (एषः) यह
सेनाधिकार (यानिः) इष्ट मुख दायक है इस से (परुत्वंते) (इन्द्राय) उक्त
युद्ध के लिये यत्न करने हुए तुझ को मैं अङ्गीकार करना हूँ और (सजोषाः)
सब से समान प्रति करने वाला (सगलः) अपने मित्र जनों के सहित तू (मरु-
द्भिः) जैसे पवन के साथ (वृत्रहा) मेघ के जल को छिन्न भिन्न करने वाला
सूर्य्य (सोमम्) समस्त पदार्थों के रस को खींचता है वैसे सब पदार्थों के रस
को (पिब) मेवन कर और इस में (विद्वान्) ज्ञानयुक्त हुआ तू (शत्रून्) स-
न्याय के विरोध में प्रवृत्त हुए दुष्टजनों का (जहि) विनाश कर (अथ) इस
के अनन्तर (ययः) जहां दुष्ट जन दुमरे के मुख से अपने मन को प्रसज करते
हैं उन सग्रहों को (अपनुदस्व) दूर कर और (नः) हम लोगों को (विश्वतः)
सब जगह से (अभयम्) भय रहित (कृणुहि) कर ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है। जैसे जीवप्रेम के साथ अपने मित्र वा
शरीर की रक्षा करता है वैसे ही राजा प्रजा की पालना करे और जैसे सूर्य्य वायु और
विजुली के साथ मेघ का भेदन कर जन से सब को सुख देता है वैसे राजा को चाहिये
कि युद्ध की सामग्री जोड़ और शत्रुओं को मार कर प्रजा को सुख धर्म्मात्माओं के निर्मे-
यता और दुष्टों को भय देवे ॥ ३७ ॥

मरुत्वानित्यस्य विश्वामित्रऋषिः प्रजापतिर्देवता । निष्दर्शोऽग्निष्टुप् ।

उपयामेत्यस्य प्रजापत्या ऋष्टुच्छब्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ सप्तम्यपज्ञायोपदेशः क्रियते ॥

अथ समाध्यस्त के लिये अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

मरुत्वान् २॥ इन्द्र वृषभोरणाय पिब सोमम-
नुष्वधम्मदाय । आमिचस्व जठरे मदध्व-
र्मित्व ॥ राजासि प्रतिपत्सुतानाम् । उपयामगृ-
हीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय-
त्वा मरुत्वन्ते ॥ ३८ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोम-
म् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमिन्यनुस्वधम् । मदाय ।
आ । सिचस्व । जठरे । मदध्वः । उर्मिम । त्वम् ।
राजा । असि । प्रतिपदितिप्रतिऽपत् । सुतानाम् । उप-
यामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।
मरुत्वन्ते । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वन्ते ॥ ३८ ॥

पदार्थः--(मरुत्वान्) प्रशस्ता मरुतः प्रजाः सेना वा
विद्यन्ते यस्य सः (इन्द्र) शत्रुजित् (वृषभः) शरीरात्म-
यलैश्वर्ययुक्तः (रणाय) संग्रामाय । रण इति संग्राम-
नामसु पठितम् निर्घ० २। १७ (पिब) अत्रद्वयचोऽतस्तिङ्
इति दीर्घः (सोमम्) सोमादोषधिसमूहम् (अनुष्वधम्)
मर्षेषु पक्ताद्धेयनुकूलम् । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः

समासः।(मदाय) हर्षाय(आसिंचस्व)(जठरे) उदरे (मध्वः)
(जम्भिम्) लहरीम् (त्वम्) सभासेनापतिः (राजा) प्रकाश-
मानः (असि) (प्रतिपत्) पद्मते विचार्यते योऽर्थाविषयः
सपत् पतं पतं प्रतीति प्रतिपत् (सुतानाम्)सुसंस्कारेण
निष्पादितानामन्नानाम् (उपयामगृहीतः)राजनियमैःस्वी-
कृतः(असि)(इन्द्राय) परमैश्वर्य्यप्रापकायरणाय(त्वा) मरु-
त्वते) प्रशस्तानि मरुदस्त्राणि विद्वन्तेयत्रतस्मै (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) राज्यैश्वर्य्याय (त्वा) (मरुत्वते) प्रजापा-
लनसम्यद्वाय ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र पतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्माद्वयं त्वा त्वां मरुत्वत
इन्द्राय नियोजयामोपतस्ते तवैष योनिरस्ति तस्मात्त्वा त्वां मरुत्वत इन्द्रा-
य भूमः । किंतुतदाह त्वं प्रतिपद्वाचाप्रत्येककर्मणि प्रकाशमानो मरुत्वान्
वृषभोन्त्यतो रणायानुष्वयं मदाय सोमं पिब सुतानामन्नानाम्भक्ष्यजम्भिं
जठर आसिंचस्व ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा लङ्कारः । सभासेनापत्यादिमनुष्या उतसोत्तमान् प-
दार्थान् भुक्ता शरीरान्मखलसम्पाद्य शत्रून् विजित्य व्यापत्यवस्थया सर्वान्
पालयेयुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः हे (इन्द्र) शत्रुओं! के जीतने वाले सभापते ! जिस कारण आप (उप-
यामगृहीतः) राजनियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हो इस लिये हम लोग तुम
को (मरुत्वते) जिस में अच्छे २ अस्त्रों और शस्त्रों का काम है उस (इन्द्राय) प-
रमैश्वर्य्य को प्राप्त करने वाले युद्ध के लिये युक्त करते हैं जिस से (ते) आप
का (एषः) यह युद्ध परमैश्वर्य्य का (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुम को
(मरुत्वते) (इन्द्राय) उस युद्ध के लिये कहते हैं कि आप (प्रतिपत्) प्रत्येक बड़े
विचार के कामों में (राजा) प्रकाशमान (मरुत्वान्) प्रशसनीय प्रजायुक्त और
(वृषभः) अत्यन्त श्रेष्ठ हो इससे (रणाय) युद्ध और (मदाय) आनन्द के लिये

(अनुप्वधम्) प्रत्येक भोजन में (मोपम्) सोमजनादि पुष्ट करने वाली ओषधियों के रस को (पिव) पीओ (सुतानाम्) उत्तम संस्कारों से बनाये हुए अन्नों के (मध्वः) मधुर रस की (उर्मिमम्) लहरी का अपने (जठरे) उदर में (आसिचस्व) अच्छे प्रकार स्थापन करो ॥ ३८ ॥

भावार्थ:-इस मंत्र में उपमालङ्कार है । सभा और सेनापति आदि मनुष्यों को चाहिये कि उत्तम से उत्तम पदार्थों के भोजन में शरीर और आत्मा को पुष्ट और शत्रुओं को जीत कर न्याय की व्यवस्था से सब प्रजा का पालन किया करें ॥ ३८ ॥

सहानित्यस्य भरद्वाजऋषिः । प्रजामेनापतिर्देवता । आद्यस्य
भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । उपयामेत्यस्य

साम्नीन्निष्ठुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरः स्वगुणानाह ॥

अब ईश्वर अपने गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ।

म॒हाँ २ ॥ इन्द्रो नृवदा च॑र्पणी॒प्रा उ॒त द्वि॒वहाँऽ
अ॒मिनः॑ स॒होभिः॑ । अ॒स्मद्र॒य॒ग्वारु॑धे वी॒र्या॒योरुः
पृथुः॑ सु॒कृतः॑ क॒र्तृभि॑र्भूत् । उ॒प॒याम॑गृ॒हीतो॑मि म॒
हेन्द्रा॑य त्व॒प ते योनि॑र्महेन्द्रा॑य त्वा ॥ ३९ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । नृव॒दिति॑ नृ॒वत् । आ । च॒र्पणि॑प्राऽ
इति॑ च॒र्पणि॑प्राः । उ॒तः । द्वि॒वहाँऽइति॑ द्वि॒वहाँः । अ॒मिनः॑ ।
स॒होभि॑रिति॑ सहः॒भिः । अ॒स्मद्रू॒क् । वा॒रु॒धे । वृ॒-

धऽइतिववृधे । वीर्य्याया उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसुऽ
कृतः । कर्तृभिरितिकर्तृभिः । भूत् । उपयामगृहीत
इत्युपयामगृहीतः । अमि । महेन्द्रायेतिमहाऽइन्द्रा-
य । त्वा । एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेतिमहाऽइन्द्राय ।
त्वा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(महान्) सर्वोत्कृष्टः पूज्यतमश्च (इन्द्रः)
अत्युत्कृष्टैश्वर्य्यः (नृवत्) न्यायशैलर्मनुष्यैस्तुल्यः (आ)
(चर्षणिप्राः) चर्षणीन् मनुष्यान् प्राति सुखैः प्रपूरयति
सः (उत) अपि (द्विबर्हाः) द्वे बर्हर्मा व्यावहारिकपार-
मार्थिकवृद्धिकं विज्ञानं यस्य सः । द्विबर्हा इति पदना-
मसु पठितम् निघं० ४।३। (अमिनः) अनुपमोऽतुलपरा-
क्रमः । अमिनोमितमात्रोमहान्भवन्त्यमितावा । निरु० ६।
१६ । (सहोभिः) बलैः (अम्मद्यक) अस्मानञ्चति-
सर्वज्ञतया जानाति (वावृधे) वर्धते वर्धयति वा (वीर्य्याय)
पराक्रमाय (उरुः) बहुः (पृथुः) विस्तीर्णः (सुकृतः) शोभनं
कृतं क्रियते येन सः (कर्तृभिः) सुकर्मकारिभिर्जीवैः सह
(भूत्) भवति । अत्राडभावः । (उपयामगृहीतः) योगा-
भ्यासेन स्वाकर्तुं योग्यः (अमि) (महेन्द्राय) अनुत्त-
मायैश्वर्याय (त्वा) (एषः) (ते) (योनिः) (महेन्द्राय) (त्वा)
(त्वाम्) । अयं मंत्रः शत० ४।२।१।१८ व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे भगवन् जगदीश्वर ! यतस्त्वमुपयामगृहीतोमि तस्मान्महेन्द्राय
त्वा वयमुपास्महे उतापि यतस्ते तवैष योनिरस्ति तस्मात्त्वा महेन्द्राय वयं सेवा-
महे । यो महान् नृवदाचर्षणिप्रा द्विबर्हस्मद्यक् अमिन उरुः पृथुः कर्तृभिः सह

सुकृत इन्द्रोभूत् । तमेवाश्रितः सर्वो जनः सहोभिः सह वीर्य्याय वावृधे ॥ ३९ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । ईश्वरपनाश्रित्य काश्चिदपि पुरुषः प्रजाः पालयितुं न शक्नोति यथेश्वरः शारवतं न्यायमाश्रित्य सर्वान् प्राणिनः सुखयति तथैव राजापि सर्वान् तर्पयेत् ॥ ३९ ॥

पदार्थः— हे भगवन् जगदीश्वर ! जिस कारण आप (उपयामगृहीतः) योग्याभ्यास से ग्रहण करने के योग्य (अभि) हैं इस से (महेन्द्राय) अत्यन्त उत्तम ऐश्वर्य्य के लिये हम लोग (त्वा) आप की उपासना हमारे लिये (योनिः) कल्याण का कारण है इस से (त्वा) तुम को (महेन्द्राय) परमैश्वर्य्य पाने के लिये हम सेवन करने हैं जो (महान्) सर्वोत्तम अत्यन्तपूज्य (वृवत्) मनुष्यों के तुल्य (आ) अच्छे प्रकार (सर्षणिमाः) सब मनुष्यों को सुखों से परिपूर्ण करने (द्विवर्हाः) व्यवहार और परमार्थ के ज्ञान को बढ़ाने वाले दो प्रकार के ज्ञान से संयुक्त (अस्मद्यक) हम सब प्राणियों को अपनी सर्वज्ञता से जानने वाले (अमिनः) अतुल्य पगाक्रम युक्त (कर्तृभिः) अच्छे कर्म करने वाले जीवों ने। सुकृतः) अच्छे कर्म करने वालों के समान ग्रहण किए हुए और (इन्द्रः) अत्यन्त उत्कृष्ट ऐश्वर्य्य वाले आप हैं उन्ही का आश्रम किये हुए समस्त हम लोग (सहोभिः) अच्छे बलों के साथ (वीर्य्याय) परम उत्तम बल की प्राप्ति के लिये (वावृधे) हृद उन्साह युक्त होते हैं ॥ ३९ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपालङ्कार है । ईश्वर का आश्रय न करके कोई भी मनुष्य प्रजा की रक्षा नहीं कर सकता । जैसे ईश्वर सनातन न्याय का आश्रय करके सब जीवों को सुख देता है वैसे ही राजा को भी चाहिये कि प्रजा को अपनी न्याय व्यवस्था से सुख देवे ॥ ३९ ॥

महानिन्द्रइत्यस्य वत्स श्रुतिः । प्रजापतिर्देवता ।

आषां गायत्रीच्छन्दः । उपयामेत्यस्य विराडाषां

गायत्री च्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर भी ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

म॒हाँ २॥ इन्द्रो॒यऽओज॑सा प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒माँ
२॥ इ॒व । स्तोमै॑र्व॒त्सस्य॑ वावृ॒धे । उ॒प॒या॒मगृ॑ही॒-
तो॒मि महेन्द्रा॑य॒त्वे॒प ते॒ योनि॑र्महेन्द्रा॑य॒ त्वा ॥ ४० ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । यः । ओज॑सा । प॒र्जन्यः॑ । वृष्टि॒-
मा॒नइ॒व । वृष्टि॑मा॒नि॒वेति॑वृष्टि॒मा॒नऽइ॒व । स्तोमैः॑ । व॒त्सस्य॑ ।
वावृ॒धे । व॒वृ॒धइति॑ववृ॒धे । उ॒प॒या॒मगृ॑ही॒तु इत्यु॑प॒या॒मऽ-
गृ॑ही॒तः । अ॒सि । महेन्द्रा॑येति॒महा॑इन्द्रा॑य॒ । त्वा । ए॒पः ।
ते । योनिः॑ । महेन्द्रा॑य॒ । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(महान्) महागुणकर्मस्वभावः (इन्द्रः)
अखिलैश्वर्यः (यः) (ओजसा) अनन्तबलेन (पर्जन्यः)
मेघः (वृष्टिमानिव) बह्व्यो वृष्टयो विद्यन्ते यस्मिंस्तद्वत्
(स्तोमैः) स्तुतिभिः (वत्सस्य) यो वदति तस्य (वावृधे)
अत्यन्तं वर्धते (उपयामगृहीतः) यमनियमादिभिर्योगा-
ङ्गैः साक्षात् स्वीकृतः (असि) (महेन्द्राय) योगजाय म-

हैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव (योनिः) नि-
मित्तम् (महेन्द्राय) मोक्षप्रापकाय महैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् ॥४८॥

अन्वयः—हे अनादिसिद्ध महायोगिन् सर्वव्यापिनीश्वर यतस्त्वं यो
गिभिरुपयामगृहीतोऽसि तस्मात्त्वा त्वां महेन्द्रायोपश्रयामहे यतस्ते तवैष
योगो योनिरस्त्यतस्त्वा त्वां महेन्द्राय वरं ध्यायेत् । यो महान् वृष्टिमान्
पर्जन्य इव वत्सस्य स्तोमैरोजसेन्द्रः सुखवर्धको भवति तं विदित्वा योगी वा-
च्येत्यन्तं वृद्धे ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा मेघो वृष्टिममये स्वजलसमूहेन सर्वान् पदार्थान् तर्पयन्
बन् वृद्धयति तथैवेश्वरो योगाराधनतन्त्रं योगिनमभिषर्दयति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे अनादिमिद्ध योगिन सर्वव्यापी ईश्वर जो आप योगियों के
(उपयामगृहीतः) यमिनयमादियोग के अंगों से स्वीकार किये हुए (असि)
हैं इस कारण हम लोग (त्वा) आप को (महेन्द्राय) योग से प्रकट होने वाले
अच्छे ऐश्वर्य के लिये आश्रय करते हैं (ते) आपका (एषः) यह योग हमारे क-
ल्याण का (योनिः) निमित्त है इस लिये त्वा आपका (महेन्द्राय) मोक्ष कराने
वाले ऐश्वर्य के लिये ध्यान करते हैं । (यः) जो (महान्) बड़े गुण कर्म और
स्वभाव वाला (वृष्टिमान्) वर्षने वाला (पर्जन्यइव) मेघ के तुल्य (वत्सस्य) स्तुति
कर्त्ता की (स्तोमैः) स्तुतियों से (आजमा) अनन्तबल के साथ प्रकाशित होता है
उस ईश्वर को जान कर योगी (वाट्ये) अन्यन्त उन्नाति को प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे मेघ वर्षामय में अपने जल के समूह से सब पदार्थों को तृप्त
करता हुआ उन्नति देता है वैसे ईश्वर भी योगाभ्यास करने के समय में योगाभ्यास
करने वाले योगी पुरुष के योग को अत्यन्त बढ़ाता है ॥ ४० ॥

उदुत्यमित्यस्य प्रसकववश्रुषिः । सूर्यो देवता । भुरिगर्वा

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सूर्यादृष्टान्तेनेश्वरस्य गुणा उपदिश्यन्ते ॥

इस के पीछे सूरज की उपा से ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले

मंत्र में किया है ॥

उदु त्पं ज्ञातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्य्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँ इत्यौ । त्यम् । ज्ञातवेदसमिति ज्ञातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्य्यम् । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उत्) क्रियायोगे (उ) वितर्के (त्यम्)
अमुम् (ज्ञातवेदसम्) जातानि भूतानि सर्वाणि वेदजा-
तान् मूर्त्तिमतः पदार्थान् विन्दत इति वातम् ४ । १ । इमं
मन्त्रं यास्कमुनिरेवं निर्वक्ति ज्ञातवेदाः कस्माज्जातानि
वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानो यन्नज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जा-
तवेदसो ज्ञातवेदस्त्वमिति । निरु० ७ । १९ (देवम्) दि-
व्यगुणसम्पन्नम् (वहन्ति) प्रापयन्ति (केतवः) प्रज्ञा-
नानि । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् निरु० ३ । ९ (दृशे)
द्रष्टुम् । दृशे विख्याते च । अ० ३ । ४ । ११ । (विश्वाय)
सर्वार्थाय (सूर्य्यम्) यः स्थिते विज्ञाप्यते वा विदैर्विद्वद्भि-
श्च तम् (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ इमममन्त्रं यास्कमुनिरेवं

व्याचष्टे उदुहन्ति तं जातवेदसम् रश्मयः केतवः सर्वेषां
भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् ।
निरु० १२।१५ । अयम्मन्त्रः शत० ४।५।२। व्या-
ख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः— यथा किरणा विश्वाय दृशे जातवेदसं त्वं सूर्यो देवमुदु-
हन्तीव विदुषः केतवः स्व हान्यामनुष्यान्परं ब्रह्म प्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

भावार्थः— यथा प्राणिभ्यः किरणा सूर्यो प्रकाशयन्ति तथा मनुष्यस्य
प्रज्ञानादीश्वरं प्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— जैसे किरण (विश्वाय) समस्त जगत् के पर्योजन के (दृशे)
देखने जानने के लिये (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुये सब पदार्थों को जानना
वा मूर्तिमान् पदार्थों को प्राप्त होता है (त्वम्) उम (सूर्यम्) (देवम्) दि-
व्यगुणसम्पन्न सूर्य को (उ) तर्क के साथ (उन्) (उदुहन्ति) प्राप्त कराते हैं
वैसे विद्वान् के (केतवः) प्रकृष्ट ज्ञान और (स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश
मनुष्य को परब्रह्म की प्राप्ति करा देता है ॥ ४१ ॥

भावार्थः— जैसे प्राणियों की लिये सूर्य के किरण उम को प्रकाशित करती हैं
वैसे मनुष्य की अनेकविधायुक्त बुद्धियां ईश्वर का प्रकाश करा देती हैं ॥ ४१ ॥

चित्रन्देवानामित्यस्य कृत्स्न अग्निः । सूर्यो देवता ।

भुविगार्धो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरित्यमेवेश्वरस्य गुणा उपदिश्यन्ते ॥

किं भी वैसे ही ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकिं चक्षुर्मित्रस्य वरु-
णस्याग्नेः । आप्रा द्यावांष्टथिवी अन्तरिक्षं
सूर्य आत्मा जगंतस्तस्थुषंश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् ।
चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ । अप्राः ।
द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः ।

आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । स्वाहा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) चक्षुरादीना-
मिव विदुषाम् (उत्) उदगमने (अगात्) प्राप्नोति
(अनीकम्) बलवन्तरं सैयमिव प्रसिद्धम् । अनिति जी-
वयति सर्वान् प्राणिनः सः अनिहपिभ्यां किञ्च । उ० ४
१६ । अनेन ईकन् प्रत्ययः (चक्षुः) दर्शकम् (मित्रस्य)
सख्युः प्राणस्य वा (वरुणस्य) श्रेष्ठस्योदानस्य वा अग्नेः
विद्युतः (आ) समन्तात् (अप्राः) यः प्राति पिपत्तिं
अत्र लङ्घ्ये लुङ् (द्यावापृथिवी) भूमिवियतौ (अन्तरि-
क्षम्) सर्वन्निर्गतमनन्तमाकाशम् (सूर्यः) स्वयंप्रकाशः
आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोति (जगतः) जङ्गमस्य
(तस्थुषः) स्थावरस्य (च) जीवानां समुच्चये (स्वाहा) स-
त्यया क्रियया । इमं मन्त्रं यास्कमुनिरेवं समाचष्टे । चा-
यनीयं देवानामुदगमदनीकं स्य नं मित्रस्य वरुणस्या-
ग्नेश्चापुपूरद्द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तं न
सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्यचनिरु० १२ । १६ ।
अयं मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १० व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या युष्माभिः सूर्यः स्वाहा देवानां मित्रस्य वरु-
णास्याग्नेश्चित्रनीकं चक्षुःसदगात् जगतस्तस्थुषश्चात्मासन् द्यावापृथिवी अन्त-
रिक्षमात्रा इव यो जगदीश्वरोऽस्ति स एव चतस्रुपासनीयः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—यतः परमेश्वर आकाश इव सर्वत्र व्याप्तः सवितेव स्वप्नप्रकाशः प्राण इव सर्वान्तर्धर्माभ्यस्ततः सर्वेभ्यो जीवेभ्यः सत्यासत्यविज्ञापकोऽस्ति यस्य परमेश्वरस्य ज्ञोऽव्याप्तयेत् स योगमभ्यस्य स्वत्वन्येव तं द्रष्टुं शक्नोति नान्यत्रेति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हं मनुष्यो ! तुम को अति उचित है कि जो (सूर्यः) सविता (स्वाहा) मन्त्र क्रिया में (देवानाम्) नेत्र आदि के समान विद्वानों (मित्रस्य) मित्र वा प्राण (वरुणस्य) श्रेष्ठ पुरुष वा उदान और (अग्नेः) अग्नि के (चित्रम्) अद्भुत (अनीकम्) बलवत्तर सेना के तुल्य प्रसिद्ध (वज्रः) प्रभाव के दिखलाने वाले गुणों को (उन्) (अगात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होता और (जगतः) जगम प्राणी और (नम्युषः) स्थावर संसारी पदार्थों को (आत्मा) आत्मा के तुल्य हो कर (द्यावापृथिवी) आकाश तथा भूमि और (अन्नरितम्) अन्नरित को (आ) सब प्रकार से (अपाः) व्याप्त होने वाले के समान परमात्मा है उसी की उपासना निरन्तर किया करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जिम करण परमेश्वर आकाश के समान सब जगह व्याप्त सूर्य के तुल्य स्वप्नप्रकाशमान और सूत्रत्मा वायु के सदृश सब का अन्तर्धानी है इस से सब जीवों के लिये मय और अभय का केव तमने व ता है जिस किसी पुरुष को परमेश्वर को जानने की इच्छा हो वह योगाभ्यास कर कर अपने आत्मा में उस देख सकता है अन्यत्र नहीं ॥ ४२ ॥

अग्ने नयेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । अग्न्यामी जगदीश्वरो देवता

भुरिगर्वा त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथैतदीश्वरप्रार्थनामह ॥

अब ईश्वर की प्रार्थना ऋग्वेद मन्त्र में कही है ॥

**अग्ने नयं सुपथां रायेऽअस्मान्विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् । युयोद्धयुस्मज्जुहुराणामनो**

भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये । अस्मान् ।
विश्वानि । देव । व्युनानि । विद्वान् । युयोधि । अ-
स्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउ-
क्तिमिति नमः उक्तिम् । विधेम ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सर्वेषां प्रकाशक(नय) प्रापय (सु-
पथा) योगमार्गेण (राये) योगनिष्ठये (अस्मान्)
योगिनः (विश्वानि) अखिलानि (देव) योगप्रद (व-
युनानि) योगविज्ञानानि (विद्वान्) यो वेत्ति सर्वं योगं
सः (युयोधि) वियोजय (अस्मत्) अस्माकं योगानुष्ठा-
तृणांसकाशात् (जुहुराणम्) अस्मदन्तःकरणस्य कौटिल्य-
म् (एनः) दुष्कृतात्मकमपराधम् (भूयिष्ठाम्) भूयसी-
म् (ते) तव योगोपदेष्टुः परमगुरोः (नमउक्तिम्) नति-
पुरःसरं स्तुतिं (विधेम) कुर्याम (स्वाहा) सत्यया स्वकीयया
वाचा वेदवाचा वा अयमन्त्राः शत० ४ । ३ । १ १२
व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं राये अस्मान् विश्वानि व्युनानि नय । य-
तो वयं स्वाहा ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम । हे देव विद्वंस्त्वं कृपया जुह-
राणमेतद्वास्मद्युयोधि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—न कश्चिदपि पुरुषः परमात्मनः सत्यमेवमकथा विना योग-
सिद्धिं प्राप्नोति यज्ञोत्थम्भूतो योगबलेन परमेश्वरं स्मरति तस्मै स दद्यालुः
शीघ्रं योगसिद्धिं ददामि ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सब के अन्तःकरण में प्रकाश करने वाले परमेश्वर
आप (सुपथा) सत्यविद्याधर्मयोगयुक्त मार्ग से (राये) योग की सिद्धि के
लिये (अस्मान्) हम लोगों को (विश्वानि) समस्त (वयुनानि) योग के
विज्ञानों को (नय) पहुंचाइये जिस में हम लोग (स्वाहा) अपनी सत्यवाणी
वा वेदवाणी से (ते) आप की (भूयिष्ठाम्) बहुत (नमस्कृतम्) नमस्कार
पूर्वक स्तुति को (विधेम) करें। हे (देव) योगविद्या को देने वाले ईश्वर (वि-
द्वान्) समस्त योग के गुण और क्रियाओं को जानने वाले आप कृपा कर के
(जुहुराणम्) हम लोगों के अन्तःकरण के कुटिलता रूप (एनः) दुष्ट कर्मों
को (अस्मत्) योगानुष्ठान करने वाले हम लोगों से (युषोवि) दूर कर
कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—कोई भी पुरुष परमात्मा की प्रेम भक्ति के बिना योगसिद्धि को प्राप्त नहीं
होता और जो प्रेम भक्ति युक्त होकर योग बल से परमेश्वर का स्मरण करता है उस को
वह दयालु परमात्मा शीघ्र योगसिद्धि देता है ॥ ४३ ॥

अयामत्यस्यागिरस अग्निः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्षी त्रिष्टुप्छन्दः ।

धेवनः स्वरः ॥

अथ संग्रामे ब्रह्मोपासकैः शूचीरैः कथं योद्धव्यमित्युपदिश्यते ॥

अब संग्राम में परमेश्वर के उपासक शूचीरों को किस प्रकार युद्ध करना

चाहिये इस विषय का उपदेश अमले मंत्र में किया है ॥

अयन्नाँऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुर एतु
प्रामिन्दन् । अयं वाजाञ्ज जयतु वाजसातावयथ
शत्रूञ्जयतुजर्हपाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अय-
म् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्रऽभिन्दन् ।
अयम् । वाजान् । जयतु । वाजसाताविति वाज-
सातौ । अयम् । शत्रून् । जयतु । जहृषाणः ।
स्वाहा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अयम्) सर्वाभिरक्षकः (नः) अस्माकम् (अ-
ग्निः) वैद्यविद्याप्रकाशकः सर्वरोगनिवारकः सद्देवः (व-
रिवः) सुखकारकं सेवनम् (कृणोतु) करोतु (अयम्)
मुख्ययोद्धा (मृधः) संग्रामात् (पुरः) पुरस्तात् (एतु)
गच्छतु (प्रभिन्दन्) विदारयन् (अयम्) वक्तृत्वेनोपदे-
ष्टुं कुशलो योद्धा (वाजान्) वेगादिगुणयुक्तान् स्वसे-
नास्थान् वीरान् (जयतु) उत्कर्षतु (वाजसातौ) वा-
जानां संग्रामाणां सविभागे (अयम्) सर्वोत्कृष्टः (शत्रू-
न्) धर्मशातकान् (जयतु) स्वोत्कर्षाय तिरस्करोतु
(जहृषाणः) भृशमाल्लादिनः (स्वाहा) वैद्यकयुद्धविद्य-
या शिक्षितया वाचा स्वाहेति वाङ्नामसु पठितम् नि-
घं० १ । ११ । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १३ । व्या-
ख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अयमग्निः स्वाहा वाजसातौ नो वरिवस्कृणोतु । अयं प्रभि-
न्दन् मृधः पुर एतु । अयं वाजाञ् जयतु । अयं जहृषाणः सन् शत्रूञ्
जयतु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यदा युद्धकर्मणि चत्वारो वीरा अवश्यमेव भवेयुस्तेष्वेको
वैद्यकक्रियाकुशलः सर्वरक्षकः द्वितीयो हि शौर्यादिगुणप्रदेन व्याख्यानेन

हर्षयिता तृतीयः शत्रूणां तिरस्कर्ता चतुर्थः शत्रुविघातुकः स्मात् तदा सर्वा
सुदृक्रिया प्रशस्ता भवेत् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रथम (अग्निः) वैद्यक विद्या का प्रकाश करने
वाला वैद्य (स्वाहा) वैद्यक और युद्ध की शिष्यायुक्त वाणी से (वाजसातौ)
युद्ध में (नः) हम लोगों को (वरिवः) सुखकारक सेवन (कृणोतु) करे
(अयम्) यह दूसरा युद्ध करने वाला मुख्य वीर (प्रभिन्दन्) शत्रुओं को
विदीर्ण करता हुआ (मृधः) संग्राम के (पुगः) भाग (एतु) चले (अयम्)
यह तीसरा वीर रसकारक उपदेश करने वाला योद्धा (वाजान्) अत्यन्त बे-
गादिगुणयुक्त वीरों को (जयतु) उन्माह युक्त करता रहे (अयम्) यह चौ-
था वीर (जर्हृषाणः) निनन्तर आनन्द युक्त हो कर (शत्रून्) धर्म विरोधी
शत्रुजनों को (जयतु) जीते ॥ ४४ ॥

भाषार्थः--जब युद्धकर्म में चार वीर अवश्य हों उन में से एक तो वैद्यकशास्त्र
की क्रियाओं में चतुर मन्त्र की रक्षा करने द्वारा वैद्य, दूसरा सब वीरों को हर्ष देने वा-
ला उपदेशक, तीसरा शत्रुओं का अपमान करने द्वारा और चौथा शत्रुओं का विनाश
करने वाला हो, तब समस्त युद्ध की क्रिया प्रशंसनीय होती है ॥ ४४ ॥

रूपेणेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निचुज्जगन्निष्कन्दः ।

निषादः श्वर ॥

अथ सप्तत्रयेण राज्यं शासनीयमित्युपदिश्यते ॥

अब तीन सभाओं से राज्य की शिक्षा करनी चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागान्तुथो वो विश्ववे-
दा वि भजतु । ऋतस्य पथाप्रेतं चन्द्रदक्षिणा वि
स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यः ॥ ४५ ॥

रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अग्राम ।

तुथः । वः । विश्ववेदाइति विश्ववेदाः । वि । भजतु ।
ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्षिणाऽइति चन्द्रद-
क्षिणाः । वि । स्वगिति स्वः । पश्य । वि । अन्तरि-
क्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(रूपेण) चक्षुर्ग्राह्येण प्रियेण (वः) युष्माकम् (रू-
पम्) स्वरूपम् (अभि) सम्मुखे (आ) समन्तात् (अगाम्)
(तुथः) ज्ञानवृद्धः अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्वित्यस्मादौणा-
दिकः स्थक् प्रत्ययः (वः) युष्मान् (विश्ववेदाः) य परमा-
त्मा विश्वं सर्वं वेत्ति तद्वद्वत्तं मानः (वि) (भजतु) विभागं
करोतु (ऋतस्य) सत्यस्य (पथा) मार्गेण (प्र) (इत) प्राप्नुत (च-
न्द्रदक्षिणाः) चन्द्रं मुखार्ण दक्षिणादानं येषां तं । चन्द्रमिति
हिरण्यनामसु पठितम् निघं० १ । २ । (वि) (स्वः) उपतप-
न्नादित्य इव । स्वरादित्यो भवति । निरु० २ । ४१ । (पश्य)
प्रचक्ष्व (वि) विविधार्थे (अन्तरिक्षम्) क्षवरहितमन्तर्या-
मिस्वाभाविकम्ब्रह्मविज्ञानं वा (अन्तरिक्षम्) कस्मादन्तरा-
क्षान्तं भवन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा निरु०
२ । १० । (यतस्व) प्रयत्नं कुरु (सदस्यैः) सहसि भवैः स-
भ्यैर्जनः सह । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । १ । १४ । १८ ।

ट्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे सेनाप्रवाजना यथाहं रूपेण वो युष्माकं रूपसम्भवागाम् तथा
विश्ववेदा वो युष्मान् विभजतु तुयस्त्वं स्वगितस्य यथास्तरिणं विपश्य
सभायां सदस्यैः सहस्यस्य पथा प्रयतस्व चन्द्रदक्षिणा मुखस्य चन्द्रं मार्गं
वीत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापति राजास्वात्मजानिष प्रजासेनासभ्यपुरुषान् प्रीणयेत् तथापक्षपातरहितः परमेश्वर इव सततं न्यायं कुर्यात् धार्मिकाणां सभ्यानां जनानां तिस्रः सभा भवेयुः । तास्वेका राजसभा यया राजकार्याणि निष्पद्येरन् सर्वविघ्ना निवर्त्तरश्च द्वितीयाविद्यासभा यया विद्याप्रचारः स्यादविद्या नश्येत् तृतीया धर्मसभा यया धर्मोक्तिरधर्महानिश्च सततं भवेत् सर्वस्वात्मानं परमात्मानं समीक्षयान्यायमार्गात् पृथग्भूत्वा धर्मसेवित्वा सम्यं पट्यर्गालोच्य सत्यासत्यनिर्णये प्रयतेरन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे सेना और प्रजा जनो! जैमे में (रूपेण) अपने दृष्टिगोचर आकार से (वः) तुम्हारे (रूपम्) स्वरूप को (अभि) (आ) (अगाम्) प्राप्त होता हूँ वैसे (विरवेवेदाः) सब को जानने वाले परमात्मा के समान सभापति (वः) तुम लोगों को (वि) (भजतु) पृथक् २ अपने २ अधिकार में नियत कर। हे सभापते (तुयः) सब से अधिक ज्ञान वाले प्रतिष्ठित आप (स्वः) प्रताप को प्राप्त हुए सूर्य के समान (ऋतस्य) सत्य के (पथा) मार्ग से (अन्तरितम्) अविनाशी राजनीति वा ब्रह्मविज्ञान को (वि) अनेक प्रकार से (पश्य) देखो और सभा के बीच में (सदस्यैः) सभासदों के साथ सत्य मार्ग से (य पतस्व) विशेष २ यज्ञ करो तथा हे (चन्द्रदत्तिणाः) सुवर्ण के दान करने वाले राज पुरुषो! तुम लोग धर्म को (वीन विशेषता से प्राप्त होओ ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापति राजा को चाहिये कि अपने पुत्रों के तुल्य प्रजा सेना के पुरुषों को प्रसन्न रखे और परमेश्वर के तुल्य पक्षपात छोड़ कर न्याय करे। धार्मिक सभ्यजनों की तीन सभा होनी चाहिये उन मेंमें एक राजसभा जिस के आधीन राज्य के सब कार्य चलें और सब उपद्रव निवृत्त रहें, दूसरी विद्यासभा जिस में विद्या का प्रचार अनैकविधि किया जावे और अविद्या का नाश होता रहे और तीसरी धर्मसभा जिस से धर्म की उन्नति और अधर्म की हानि निरन्तर की जाय। सब लोगों को उचित है कि अपने आत्मा और परमात्मा को देखकर अन्याय मार्ग से अलग हो, धर्म का सेवन और सभासदों के साथ समयानुकूल अनेक प्रकार से विचार करके सत्य और असत्य के निर्णय करने में प्रयत्न किया करें ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । विद्यांसो देवताः ।

भुरिगार्गी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ दक्षिणा कस्मै कथं च दातव्येत्युपदिश्यते ॥

अब दक्षिणा किस को और किस प्रकार देनी चाहिये इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयम्पितृमन्तम् पेतृमत्यम्-
पिमापेयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्रातादेवत्रा
गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमिति पितृऽ
मन्तम् । पेतृमत्यमिति पेतृऽमत्यम् । ऋषिम् । आर्षे-
यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातुऽदक्षिणम् । अस्म-
द्राताऽइत्यस्मत्प्राताः । देवत्रेति देवऽत्रा । गच्छत ।
प्रदातारमिति प्रदातारम् । आ । विशत ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ब्राह्मणम्) वेदेश्वरविदम् (अद्य)(विदेयम्) अत्र-
छान्दसोवर्णलोपोवेति नलोपः (पितृमन्तम्) प्रशस्ताः पि-
तरो रक्षकाः सत्यासत्योपदेशकाः विद्यन्ते यस्य तमिव(पै-
तृमत्यम्) पितृमतांभावमेव (ऋषिम्) वेदार्थविज्ञापम्(आ-
र्षेयम्) ऋषीणामिदं योगजं विज्ञानं प्राप्तम् (सुदक्षिणम्)

शोभना धातवोदक्षिणा यस्य दातुस्तम् (अस्मद्दाताः) येऽ-
स्मभ्यम् रान्ति शुभान् गुणान् ददति ते (देवत्रा) देवेषु
पवित्रगुणकर्मस्वभावेषु वर्तमानाः (गच्छत) प्राप्तु (प्रदा-
तारम्) प्रकृष्टतया दानशीलम् (आ) समन्तात् (विशत)
अयमन्त्रः शत० ४ । ३१ । १८ । १९। व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे प्रजासभासेनाजना यथाहमद्य ब्राह्मणं पितृमन्त्रं पितृमन्त्र-
श्रुतिमार्गेण सुधातुदक्षिणं प्रदातारं च विदेयं तथाऽस्मद्दाताः संतो यूयं दे-
वत्रा गच्छत शुभान् गुणानाविशत ॥ ४६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । उत्साहितेन पुरुषेण किनासु-
नशक्यमस्ति को नाम सखु प्रयत्नेन विदुषः सेविः चार्धं योगविज्ञानं साधितु-
मशक्नुयात् नहि कश्चिदपि विद्वान् सद्गुणस्वभावग्रहणाद् विच्छेयेत् नहि
दातृत्वं काष्पिकं कदाचिदाविशत्यतो यैर्दक्षिणायां प्रशस्ताः पदार्थाः प्रदीयन्ते
तेषामनुलाकीर्तिः कुतो न जायेत ४६ ॥

पदार्थः—हे प्रजा सभा और मेमा के मनुष्यो ! जैसे मैं (अय) आज (ब्रा-
ह्मण) वेद और ईश्वर को जानने वाला (पितृमन्त्रम्) प्रशसनीय पितृ
अर्थात् सत्यासत्य के त्रिवेक मे जिस के सर्वथा रक्षक है (पितृमन्त्रम्) पितृ-
भाव को प्राप्त (अषिम्) वेदार्थ विज्ञान कराने वाला अषि (आर्षेयम्)
जो अषिजनों के इस योग से उत्पन्न हुए विज्ञान को प्राप्त (सुधातुदक्षिणम्)
जिस के अच्छी अच्छी पुष्टिकारक दक्षिणारूप धान हैं उस (प्रदातारम्) अच्छे
दान शील पुरुष को (विदेयम्) प्राप्त होऊँ वैसे तुम लोग (अस्मद्दाताः) हमारे
लिये अच्छे गुणों के देने वाले होकर (देवत्रा) शुद्ध गुण कर्म स्वभाव युक्त
विद्वानों के (आगच्छत) समीप आओ और शुभ गुणों में (आविशत)
प्रवेश करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । उत्साही पुरुष को
क्या नहीं प्राप्त हो सकता कौन ऐसा पुरुष है कि जो प्रयत्न के साथ विद्वानों का

सेवन कर ऋषि लोगों के प्रकाशित किये हुये योग विज्ञान को न सिद्ध करसके कोई भी विद्वान् अच्छे गुण कर्म और स्वभाव से विपरीत नहीं हो सकता और दाता ननों को कृपणता कभी नहीं आती है इस से जो देने वाले दक्षिणा में प्रशंसनीय पदार्थ मुपात्र धार्मिक सर्वोपकारक विद्वानों को देते हैं उनकी अवल कीर्ति क्यों कर न हो ॥४६॥

अग्नयेत्वेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वरुणो देवता । आद्यस्य भुरिकु प्राजापत्या रुद्रायत्वेत्यस्य स्वराट् प्राजापत्या, बृहस्पतयेत्वेत्यस्य निष्दाधी ।

यमायत्वेत्यस्य विराहाधी जगत्पञ्चदंशि निषादः स्वरः ॥

अथ कस्मै प्रयोजनाय दानं प्रतिग्रहं च सेवितव्यमित्युपदिश्यते ।

अब किस प्रयोजन के लिये दान और प्रतिग्रह का सेवन करना चाहिये

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमं-
शीयार्युर्दात्र एधिमयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे रुद्राय
त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीय प्राणो
दात्रऽएधिवयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे बृहस्पतये
त्वामह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमंशीयत्वग्दात्र एधि
मयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो
ददातु सोमृतत्वमंशीय ह्यो दात्र एधि मयोम-
ह्यम् प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

अ॒ग्नये॑ । त्वा । म॒ह्यम् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः ।
 अ॒मृत॑त्वमित्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । आ॒युः । दा॒त्रे ।
 ए॒धि । वयः॑ । म॒ह्यम् । प्र॒तिग्र॒हीत्र॑ऽइति॑ प्र॒तिग्र॒हीत्रे॑ ।
 रु॒द्राय॑ । त्वा । म॒ह्यम् । वरु॑णः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृ-
 त॑त्वमित्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । प्रा॒णाः । दा॒त्रे । ए॒धि ।
 वयः॑ । म॒ह्यम् । प्र॒तिग्र॒हीत्र॑ऽइति॑प्र॒तिग्र॒हीत्रे॑ । बृ॒हस्प-
 त॑ये । त्वा । म॒ह्यम् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॑-
 त्वमित्य॑मृत॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । त्वक् । दा॒त्रे । ए॒धि ।
 वयः॑ । म॒ह्यम् । प्र॒तिग्र॒हीत्र॑इति॑प्र॒तिग्र॒हीत्रे॑ । यु॒माय॑ ।
 त्वा । म॒ह्यम् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॑त्वमित्य॑मृ-
 त॒ऽत्वम् । अ॒शीय॑ । ह॒यः । दा॒त्रे । ए॒धि । वयः॑ । म॒ह्यम् ।
 प्र॒तिग्र॒हीत्र॑इति॑प्र॒तिग्र॒हीत्रे॑ ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अ॒ग्नये) चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम्युह्यचर्यं
 संसेव्याग्निवत्ते जस्विभवाय (त्वा) वसुसंज्ञकमध्यापकम्
 (म॒ह्यम्) (वरु॑णः) वरः सर्वोत्तमः प्रशस्तविदोऽनूचानो
 विद्वानध्यापकः (द॒दातु) (सः) विद्यार्थी (अ॒मृत॑त्वम्)

क्रियासिद्धं नित्यं विज्ञानम् (अशीय) प्राप्नुयाम् (आयुः)
 अधिकं जीवनम् (दात्रे) विद्यादानशीलाय वरुणाय (एधि)
 वर्धयिता भव (मयः) सुखम् । मयइति सुखनामसु पठि-
 तम् निघं० ३ । ६ । (मह्यम्) विद्यार्थिने (प्रतिग्रहीत्रे)
 प्रतिग्रहकर्त्रे स्वस्तु (रुद्राय) चतुश्चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तम् ब्र-
 ह्मचर्यं सुसेव्यं रुद्रगुणाधारणाय (त्वा) रुद्रारूपमध्यापकम्
 (मह्यम्) विद्याज्जननतन्पराय (वरुणः) वरगुणाग्रदः (द-
 दातु) सः (अमृतत्वम्) (अशीय) (प्राणः) योगसिद्धब-
 लयुक्तः (दात्रे) (एधि) वर्धय (वयः) अवस्थात्रये सुख-
 भोगं जीवनम् (मह्यम्) विद्याग्रहणप्रवृत्ताय (प्रतिग्रहीत्रे)
 अध्यापकादागताया विद्यायाः संचित्रे (बृहस्पतये) अष्ट-
 चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं सेवित्वा बृहत्या वेदविद्या-
 वाचः पालकाय (त्वा) पूर्णविद्याध्यापयितारम् (मह्यम्)
 पूर्णविद्यामभीप्सवे (वरुणः) (ददातु) (सः) (अमृतत्वम्)
 (अशीय) (त्वक्) स्पर्शेन्द्रियसुखम् (दात्रे) एधि (मयः)
 सुखविशेषम् (मह्यम्) (प्रतिग्रहीत्रे) (यमाय) गृहाश्रम-
 ज्ञन्यविषयसेवनादुपरताय यमनियमादियुक्ताय (त्वा)
 सर्वदोषरहितमुपदेशकम् (मह्यम्) सत्यासत्ययोर्निश्च-
 यकरणशीलाय (वरुणः) सत्योपदेष्टाप्रः (ददातु) (सः)
 (अमृतत्वम्) (अशीय) (हयः) ज्ञानवर्द्धनम् इगितिवृ-
 षोरित्यस्मादौणादिकोऽसुन् प्रत्ययः । (दात्रे) (एधि)

(वयः) चिरजीवनसुखम् (मह्यम्) सर्ववृद्धिं चिकीर्षवे
(प्रतिग्रहीत्रे) अयम्मन्त्रः श० । ४ । ३ । १ । २८-३१
व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे वसुसंज्ञकाध्यापक यस्माअग्नये मन्त्रं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय प्राप्नुयांत तस्मै दात्रे वरुणाय पुष्टिरजीवनमेधि प्रतिग्रहीत्रे मन्त्रं शिष्याय मयः सुखं च हे रुद्रमंज्ञकाध्यापक यस्मै रुद्राय मन्त्रं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणाय प्राणस्त्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मन्त्रं वयोऽवस्थात्रयमुखं च हे आदित्यनामाध्यापक यस्मै रुद्रस्पतये मन्त्रं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणाय त्वगिन्द्रियसुखत्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मन्त्रं सुखं च यस्मै जितेन्द्रियवभाय मन्त्रं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दात्रे वरुणाय इमो ज्ञानवर्द्धनं त्वमेधि प्रतिग्रहीत्रे मन्त्रं वयोऽवस्थात्रयमुखं च ॥ ४७ ॥

भावार्थः—सर्वेषां जनानां योग्यमस्ति य सर्वोत्कृष्टोऽनूचानो विद्वान् स वेत्तस्य सकाशादितरानध्यापकान् परीक्ष्य स्वस्वकन्याः पुत्रान् तत्तत्सदृशाध्यापकात्पाठयेयुः । अध्येतारश्च स्वस्वबुद्धिर्न्यूनान्धिकां ज्ञात्वा स्वस्वमदृशानध्यापकान् प्रीत्या मेघनानास्तेभ्यो नैरातर्क्येण विद्याग्रहणं कुर्युः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे वसु संज्ञक पढ़ाने वाले जिस (अग्नये) चौदास वर्षतक ब्रह्मचर्य का सेवन कर के आग्न के समान तेजस्वि होने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) तुझ अध्यापक को (वरुणः) सर्वोत्तम विद्वान् (ददातु) देवे (स) वह मैं (अमृतत्वम्) अपने शुद्ध कर्मों से सिद्ध किया सत्य आनन्द को (अशीय) प्राप्त होऊँ उस (दात्रे) दानशील विद्वान् का (आयुः) बहुत कालपर्यन्त जीवन (एधि) बढ़ाइये और (प्रतिग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मह्यम्) तुझ विद्यार्थी के लिये (मयः) सुख बढ़ाइये । हे रुद्रों को कलाने वाले अध्यापक जिस (रुद्राय) चवालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्याभ्यस का सेवन करके रुद्र के गुण धारण करने की इच्छा वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) रुद्र नामक पढ़ाने वाले आपको (वरुणः) अत्युत्तमगुणयुक्त (ददातु) देवे (स) वह मैं (अमृत-

त्वम्) मुक्ति के साधनों को (अशीय) प्राप्त होऊँ उस (दात्रे) विद्या देने वाले विद्वान के लिये (प्राणः) योगविद्या का बल (एधि) प्राप्त कराइये और (प्रतिग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मध्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था का सुख प्राप्त कीजिये । हे सूर्य के समान तेजस्वि अध्यापक जिम (बृहस्पतये) अठनालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवन की इच्छा करने वाले (मध्यम्) मेरे लिये (त्वा) पूर्णविद्या पढ़ाने वाले आप को (वरुणः) पूर्णविद्या से शरीर और आत्मा के बलयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) विद्या के आनन्द का (अशीय) भाग करूँ । उस (दात्रे) पूर्ण विद्या देने वाले महा विद्वान् के अथ (त्वक्) सरदी गरमी के स्पर्श का सुख (एधि) बढ़ाइये और प्रतिग्रहीते पूर्ण विद्या के ग्रहण करने वाले (मध्यम्) मुक्त शिष्य के लिये (मयः) पूर्ण-विद्या का सुख उन्नत कीजिये । हे ग्रहाश्रमसे होने वाले विषय सुखसे विपुल विरक्त सन्तोषोपदेश करने वाले आप विद्वान् ! जिस (यमाय) ग्रहाश्रम के सुख के अनुगम से होने वाले (मध्यम्) मेरे लिये (त्वा) सर्वदोषरहित उपदेश करने वाले आप को (वरुणः) सकलशुभगुणयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) मुक्ति के सुख को (अशीय) प्राप्त होऊँ । उस (दात्रे) ब्रह्म विद्या देने वाले महा विद्वान् के लिये (वयः) ब्रह्म ज्ञान की वृद्धि (एधि) कीजिये और (प्रतिग्रहीत्रे) मोक्ष विद्या के ग्रहण करने वाले (मध्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था के सुख को प्राप्त कीजिये ॥ ४७ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि जो सब से उत्तमगुण वाला सब विद्याओं में सब से बड़कर विद्वान् हो उस के आश्रय से अन्य अध्यापक विद्वानों की परीक्षा करके अपनी २ कन्या और पुत्रों को उन २ के पढ़ाने योग्य विद्वानों से पढ़वावें और पढ़ने वालों को भी चाहिये कि अपनी २ अविक न्यून बुद्धि को ज्ञान के अपने २ अनुकूल अध्यापकों की प्रीतिपूर्वक सेवा करते हुए उनसे निरन्तर विद्या का ग्रहण करें ॥ ४७ ॥

कीदादित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । आत्मा देवता ।

आर्घ्यदण्डिण्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथेश्वरो जीवानुपदिशति ॥

अब अगले मंत्र में ईश्वर जीवों को उपदेश करता है ॥

कोदात्कस्माऽ अदात्कामायादात् । कामोदा-
ता कामः प्रतिग्रहीता कामतत्ते ॥ ४८ ॥

कः । अदात् । कस्मै । अदात् । कामः । अदात् ।
कामाय । अदात् । कामः । दाता । कामः । प्रतिग्रही-
तेतिप्रतिग्रहीता । काम । एतत् । ते ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(कः) (अदात्) कर्मफलानि ददाति (कस्मै)
(अदात्) (कामः) कामयते यः परमेस्वरः (अदात्) ददाति
(कामाय) कामयमानाय जीवाय (अदात्) ददाति (का-
मः) यः काम्यते सर्वैर्योगिभिः स परमेस्वरः (दाता) स-
र्वपदार्थप्रदायकः (कामः) जीवः (प्रतिग्रहीता) (काम) का-
मयते असौ तत्सम्बुद्धौ (एतत्) आज्ञापनम् (ते) त्वद-
र्थम् । अयम्मन्त्रः १०४ । ३ । १ । ३२ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—कोदात् कस्मा अदात् कामोदात् कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता हे काम जीव ते त्वदर्थमेतत् सर्वं मया ह्यमिति त्वं निश्चिनुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अस्मिञ्जगति कर्मकर्तारो जीवाः कलप्रदातेक्षरोस्तीति वि-
ज्ञेयम् । नहि कामनया विना केनचित् बहुयोगिभ्योन्मेषनकर्तुं शक्यते त-
त्सर्वैर्ननु यैर्विचारेण बर्त्मन्यैव कामनाकार्पणमेतत्स्यचेतीह राज्ञास्ति । अत्राह-
मनुः । कामात्मना न प्रशस्तान्यैवेहास्त्यकामता । कामो हि वेदाधिगमः क-
र्मयोगश्चैदिकः ॥ अकामस्थक्रियाकाचिद्द्रव्यते नेह कर्हि जित् । अद्यादिकु-
रते किञ्चित्तत्त कामस्य चेष्टितम् ॥ ४८ ॥

अस्मिन् अध्याये बाह्याभ्यन्तरव्यवहारो ननु ध्यायां परस्परं वर्तमानात्म-
कर्मोत्पत्तिरिति मनसः प्रवर्तनं प्रथमकल्पाय योगिन ईश्वरोपदेशो जिज्ञासुं
प्रति च योगिकृत्यं तद्वक्षणमध्यापकशिष्यकर्मयोगविद्याभ्यासिनां कृत्यं यो
मेवान्तःकरणशोधनं येनाभ्यासिलक्षणं शिष्याध्यापकव्यवहारः स्वामिसे-
वकृत्यं ध्यायाधीशेन प्रजारक्षणप्रकारो राजसभ्यजनकृत्यं राजोपदेशकरणं
राजभिः कार्यं परीक्ष्य सेनापतिकरणं पूर्णविद्यास्य सभापतिव्याधिकारो-
विद्वन्कृत्यनीश्वरोपासकोपदेशो यज्जानुष्ठातुर्विषयः प्रजादीन् प्रतिसभापते-
वर्तनं राजाप्रजाजनसन्कारोऽध्यापकाध्येतृणां परस्परम् प्रवृत्तिः प्रतिदिनं
पठनविषयो विद्यावृद्धिकरणं राज्ञः कर्तव्यं कर्मसेनापतिकृत्यं सभाध्यक्षक्रि-
येश्वरगुरुवर्जनं तन्पार्यनाशूखीरैर्युग्मानुष्ठानं सेनास्वपुरुषकृत्यं ब्रह्मचर्य-
सेवनप्रकार ईश्वरस्य जीवान् प्रत्युपदेशो कोतव्यतदध्यायार्थस्योक्तवन्ताध्या-
यार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति बोध्यम् ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्रा-
जकाचार्येण श्रीयुतपरमविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना बिर-
चितसंस्कृताष्टमोऽध्यायः विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभा-
ष्ये सप्तमोऽध्यायः पूर्तिर्नगात् ॥ १ ॥

पदार्थः- (कः) कौन कर्म फलको (अदात्) देता और (कस्मै) कि-
सके लिये (अदात्) देता है । इन दो प्रश्नों के उत्तर (कामः) जिसकी का-
मना सब करते हैं वह परमेश्वर (अदात्) देता और (कामाय) कामना कर-
ने वाले जीव को (अदात्) देता है अब विवेक करते हैं कि (कामः) जि-
सकी योगी जन कामना करते हैं वह परमेश्वर (दाता देने वाला है (कामः)
कामना करने वाला जीव (प्रतिग्रहीता) लेने वाला है । हे (काम) कामना
करने वाले जीव ! (ते) तेरे लिये मैंने वेदों के द्वारा (एतत्) यह समस्त
आज्ञा की है ऐसा तू निश्चय कर के जान ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस संसार में कर्म करने वाले जीव और फल देने वाला ईश्वर है यहां यह जानना चाहिये कि कामना के बिना कोई आत्मा का पलक भी नहीं हिलासकता इसकारण जीव कामना करे परन्तु धर्म सम्बन्धी कामना करे अधर्म की नहीं यह निश्चय कर जानना चाहिये कि जो इस विषय में मनुनी ने कहा है वह वेदानुकूल है। वैसे इस संसार में अति कामना करना प्रशंसनीय नहीं और कामना के बिना कोई कार्य सिद्ध नहीं हो सकता इसलिये धर्म की कामना करनी और अधर्म की नहीं क्यों-कि वेदों का पढ़ना पढ़ाना और वेदोक्त धर्म का आचरण करना आदि कामना इच्छा के बिना कभी सिद्ध नहीं हो सकती। १। इस संसार में तीनों काल में इच्छा के बिना कोई क्रिया नहीं दीख पड़ती जो २ कुछ किया जाता है सो २ सब इच्छा ही का व्यापार है। इस लिये श्रेष्ठवेदोक्त कामों की इच्छा करनी इतर दुष्टकामों की नहीं। ४८॥

इस अध्याय में बाहर भीतर का व्यवहार, मनुष्यों का परस्पर वर्त्ताव, आत्मा का कर्म, आत्मा में मन की प्रवृत्ति, पद्यम सिद्ध योगी के लिये ईश्वर का उपदेश, ज्ञान चाहने वाले को योगाभ्यास करना, योग का लक्षण, पढ़ने पढ़ाने वालों की रीति, योगविद्या के अभ्यास करने वालों का वर्त्ताव, योगविद्या से अन्नःकरण की शुद्धि, योगाभ्यासी का लक्षण, गुरु शिष्य का परस्पर व्यवहार, स्वामिसेवक का वर्त्ताव, न्यायाधीश को प्रजा के रक्षा करने की रीति, राजपुरुष और सभासदों का कर्म, राजा का उपदेश, राजाओं को कर्त्तव्य, परीक्षा करके सेनापति का करना पूर्णबिद्वान् को सभापति का अधिकार देना, विद्वानों का कर्त्तव्य कर्म, ईश्वर के उपासक को उपदेश, यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले का विषय, प्रजाजन आदि के माथ मभाषा का वर्त्ताव, राजा और प्रजा के जनों का सत्कार, गुरुशिष्य की परस्पर प्रवृत्ति, नित्य पढ़ने का विषय, विद्या की शुद्धि करना, राजा को कर्त्तव्य, सेनापति का कर्म, मभाष्यत्त की क्रिया, ईश्वर के गुणों का वर्णन, उसकी प्रार्थना, शूरवीरों को युद्ध का अनुष्ठान, सेना में रहने वाले पुरुषों का कर्त्तव्य, ब्रह्मचर्य सेवन की रीति और ईश्वर का जीवों के प्रति उपदेश, इस वर्णन के होने में सप्तम अध्याय के अर्थ की पद्याध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दमरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्राजका-

चार्येण श्रीयुतवर्मविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते

संस्कृताय्यभाषाभ्यां विभूषिते मुद्रमाण्युक्ते यजुर्वेदभाष्ये

सप्तमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ७ ॥

ओ३म्

अथाष्टमाध्यायस्यारम्भः

— ३ * ३ —

अब आठवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है ।

विश्वानि देव मवितर्दुरितानिपरांसुव ।
यद्भद्रं तन्नआसुव ॥

उपयाम इत्यस्यान्तरस आषिः । गृहस्पतिस्सोमो देवता ।

आर्ची पंक्तिरुच्छन्दः । पञ्चपः स्वरः ॥

तस्य प्रथममन्त्रेण गृहस्थधर्माय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमारो
ब्रह्मचारीस्वीकुर्यात् इत्युपदिश्यते ॥

उस के प्रथममंत्र से गृहस्थी धर्म के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का ग्रहण करना चाहिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा विष्णोऽउरु-
गायेपते सोमस्तश्चरक्षस्वमात्वादभन् ॥ १ ॥

उपयामगृहीतुऽइत्युपयामगृहीतः । असि । आ-
दित्येभ्यः । त्वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरुऽ
गाय । एषः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा ।
दभन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) शास्त्रनियमोपनियमा
 गृहीता येन सः (असि) (आदित्येभ्यः) कृताष्टचत्वा-
 रिंशद्वर्षब्रह्मचर्येभ्यः पुंभ्यः (त्वा) त्वाम् सेविताष्टचत्वा-
 रिंशद्वर्षब्रह्मचर्यम् (विष्णो) सर्वशुभत्रिदागुणकर्मस्व-
 भावव्याप्ताम् (उरुगाय) उरुणि बहूनि शास्त्राणि गायति
 पठति तत्संबुद्धौ (एषः) प्रत्यक्षो गृहाश्रमः (ते) तव
 (सोमः) मृदुगुणवर्धकः (तम्) (रक्षस्व) (मा) नि-
 षेधे (त्वा) त्वाम् (दधन्) दध्नुवन्तु हिंसन्तु । अत्रलो-
 डर्थे लुडडभावश्च । अयंमंत्रः शत ४ । ३ । २ । ६ व्या-
 ख्यातः ॥१॥

अन्वयः—हे कुमारब्रह्मचारिन् सेवितस्तुविंशतिवर्षब्रह्मचर्योब्रह्मचा-
 रिवयम्नादित्येभ्यः त्वामङ्गीकरोमि त्वमुपयामगृहीतोसि हे विष्णो ते तवैषः
 सोमोस्ति तं त्वं रक्ष हे उरुगाय त्वां कामवाणा ना दधन् ना हिंसन्तु ॥ १ ॥

भाषार्थः—सर्वासां सेवितब्रह्मचर्याणां युवतीनां कन्यानानिदमवश्यम-
 भीक्षिततथम् । तां स्वस्वतद्गुरुपुण्यकर्मस्वभावविद्यान् बलाधिकान् स्वा-
 भीष्टान् इद्यान् पतीन् स्वपंवरविधिनोरीकृत्य परिचरेयुः । एवं ब्रह्मचारि-
 भिरपि स्वतुल्ययुवत्यः स्त्रीत्वेनाङ्गीकर्तव्या एवं द्वाभ्यां सनततनो गृहस्थधर्मः
 पालनीयः । परस्परमत्पुत्रमृष्यभोगलोलुपवीर्यतयाः कदाचिन्न विधेयाः
 किंतु सदनुगामिनी सन्ती दश सन्तानानुत्पाद्य तान् सुविद्वैश्वर्यमुक्तीय मी-
 त्यामेताम् । यथा वृत्तरेरस्मिन्नप्रसक्तता विद्योगव्यभिचारद्वयो दोषा न
 भवेयुः । तथानुद्वाय परस्परं सर्वथा सर्वदा रक्षा कारव्या ॥ १ ॥

पदार्थः—हे कुमार ब्रह्मचरिन् ! चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवने वाली ये (आदित्येभ्यः) जिन्होंने अद्वितालीम वर्षनक ब्रह्मचर्य सेवन किया है उन मज्जनों की सभा में (त्वा) अद्वितालीम वर्ष ब्रह्मचर्य सेवन करने वाले आप को स्वीकार करनी हूँ आप (उपयामगृहीतः) शास्त्र के नियम और उपनियमों का ग्रहण करने वाले (अस्मि) हैं। हे (विष्णो) समस्त श्रेष्ठ विद्या गुण कर्म और स्वभाव वाले श्रेष्ठजन (ते) आप का (एषः) यह गृहस्थाश्रम (मोमः) सोमलता आदि के तुल्य ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला है (तम्) उम की (रक्षस्व) रक्षा करें। हे (उरुगाय) बहुत शास्त्रों को पढ़ने वाले (त्वा) आप को काम के बाण जैसे (मादधन्) दुःख देने वाले न हों वे वैसा साधन कीजिय ॥ १ ॥

भावार्थः—सब ब्रह्मचर्याश्रम सेवन की हुई युवर्ता कन्यओं को ऐसी आकांक्षा अवश्य रखनी चाहिये कि अपने महेश्वर गुण कर्म स्वभाव और विद्या वाला आपसे अधिक बलशुक्त अपनी इच्छा के योग्य अन्न करण में निमग्न विशेष प्रीति हो ऐसे पति को स्वयंवर विधि से स्वीकार करके उम की सेवा किया करें। ऐसे ही कुमार ब्रह्मचारी लोगों को चाहिये कि अपने अपने समान युवति स्त्रियों का पालन ग्रहण करें इस प्रकार दोनों स्त्री पुरुषों को सननन गृहस्थों के धर्म का पालन करना चाहिये। और परस्पर अत्यन्त विषय की लोलुपता तथा वर्ग्य का विनाश कभी न करें किन्तु सदा श्रुतगामी हों। दश मन्तानों को उत्पन्न करें और उन्हें अच्छी शिक्षा देकर अपने ऐश्वर्य की वृद्धि कर प्रीतिपूर्वक रमण करें जैसे आपस में एक से दूसरे का विभोग अप्रीति और व्याभिवार आदि दोष न हों वैसा बर्ताव वर्त कर आपस में एक दूसरे की ग्लानि सब प्रकार सब काल में किया करें ॥ १ ॥

कदाचन इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । गृहपतिर्नचवा देवता । भुरिक् पंक्ति-

प्रउन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवाह ॥

किर भी गृहस्थों के धर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

कदाचन स्तरीरमि नेन्द्रसश्च सि द्राशुषे उ-

प्रोपेन्नु मघवन्भूय ऽइन्नुतेदानं देवस्य पृच्यत-
ऽआदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । मघवसि ।
दाशुपि । उपोपेपुषं उप । इत् । नु । मघवन् । भूयः ।
इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते । आदि-
त्येभ्यः । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले (चन) अपि (स्तरीः)
स्वभावाच्छादकः संकुचितः (असि) भवसि (न) निषेधे
(इन्द्र) परमैश्वर्य्यपते (मघवसि) प्राप्नोति । मघवतीति
गतिकमसु पठितम् निघं २ । १४ (दाशुपि) दानशीलाय
(उपोप) सामीप्ये । उपर्य्यध्यधमः सामीप्ये । अ० ८ । १
। ७ । इति द्वित्वम् (इत्) एव (नु) क्षिप्रम् । न्विति क्षिप्र
नामसु पठितम् निघं १२ । १५ (मघवन्) प्रशंसितधनयुक्त
(भूयः) अधिकम् (इत्) एव (नु) शीघ्रम् (ते) तत्र
(दानम्) (देवस्य) विदुषः (पृच्यते) संवध्यते (आ-
दित्येभ्यः) सामेभ्यः (त्वा) त्वां सुखदातारम् । अयं मंत्रः
शत० ४ । ३ । २ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र परमैश्वर्य्ययुक्तपते यतस्त्वं कदाचनस्तरीनां तस्मा-
दाशुष इत् उपोप सचपि हे मघवन् देवस्य ते तव यद्दानानिष् भूयः पृच्यते
अतोहं स्त्रीन्वेनादित्येभ्यः सदा सुखप्रापकं त्वा त्वामाश्रये ॥ १ ॥

भावार्थः—विवाहकामनया यजुर्वेदा श्रिया यच्छलकपटाचरणरहितः

सत्यभावपकाशक एकस्त्रीव्रतो जितेन्द्रिय उद्योगी धार्मिकी दाता विद्वान्
भवति समुपयुज्य निरन्तरमानन्दितव्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य से युक्त पति ! जिस कारण आप (कदा)
कभी (चन) भी (स्त्रीः) अपने स्वभाव को छिपाने वाले (न) नहीं (असि) हैं
इस कारण (दाशुषे) दान देने वाले पुरुष के लिये (उपाय) समीप (सरसि)
प्राप्त होते हैं । हे (मघवन) प्रशंसित धन युक्त भर्ता ! (देवस्य) विद्वान् (ते)
आप का जा (दानम्) दान अर्थात् अच्छी शिक्षा वा धन आदि पदार्थों का
देना है (इत्तु) वही (तु) शीघ्र (भवः) अधिक करके पुष्प को (पृथगेन) प्रा
प्त होवे इसी से मैं स्त्री भाव से (आदिन्येभ्यः) प्रति महाने सुख देने वाले
आप का आश्रय करती हूँ ॥ २ ॥

भावार्थ—विवाह की कामना करने वाली युवति स्त्री को चाहिये कि जो हल कपट
आदि आचरणों से रहित प्रकाश करने और एक ही स्त्री को चाहने वाला जिते-
न्द्रिय सन प्रकार का उद्योगी धार्मिक और विद्वान् पुरुष हो उस के साथ विवाह करके
आनन्द में रहे ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छसीत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । आदित्यो गृहपतिर्देवता ।

निबृदायां वक्ति० छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पु १ ग ३ ल्य २ म साह ॥

फिर भी गृहस्थ का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

कदा चन प्रयुच्छस्युभे नि पामि जन्मानि ।
तुरीयादित्य सवनन्तऽइन्द्रियमां तस्थावमृतं
दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इत्युभे । नि ।

पासि । जन्मनिऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य ।
सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् ।
दिवि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(कदा) (चन) (प्र) युच्छसि अत्यन्तं प्रमाद-
सि (उभे) द्वे (नि) नितराम् (पासि) (जन्मनी)
वर्त्तमानम्प्राप्स्यमानं च (तुरीय) चतुर्थवत् । अत्रा-
र्श आदित्वादच् (आदित्य) विद्यया सूर्यं इव प्रकाश
मान (सर्वनम्) सवति प्रसूयतेऽनेन तत् (ते) तव (इ-
न्द्रियम्) मनआदिकार्यसाधकम् (आ) (तस्थौ)
(अमृतम्) मरणधर्मरहितम् (दिवि) द्यौतनात्मके
व्यवहारे (आदित्येभ्यः) संवत्सरैभ्यः (त्वा) त्वां दृढे-
न्द्रियम् । अयम्मन्त्रः गत० ४।३।५।१२ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—अत्र नेत्यध्याहार्यम् । हे पते त्वं यदि कदाचन न प्रयच्छ
सि तर्हि स्वकीये उभे जन्मनी निपासि । द्वे आदित्य यदि ते तव सवनि-
न्द्रियमास्थी तर्हि इदममृतं प्राप्नुयाः हे तुरीयआदित्येभ्यस्तत्त्वा त्वाम
हमुपयच्छे ॥ ३ ॥

भावार्थः—यः प्रमादी विवाहितां स्त्रियं त्यक्त्वा परस्त्रियं सेवते स इहा-
मुत्र च दुर्भागो भवति यत्र च संगमी स्वस्त्रीसेवी त्यक्तपरस्त्रीः स उभयत्र
परमं सुखं कथं न भुंजीतातः सर्वसां स्त्राणा योग्यतास्मिन्निजतेन्द्रियान् पती
न् सेवेरन्निति ॥ ३ ॥

पदार्थः—इम मन्त्र मेंनकार का अध्याहार आकांक्षा के होने से होता है ॥
हे पते ! आप को (कदा) कभी (चन) भी (प्र) (युच्छसि) प्रमाद नहीं करते
हो तो अपने (उभे) दोनों (जन्मनी) वर्त्तमान और परजन्म की (पासि)

निरन्तर पालते हो। हे (आदित्य) विशा गुणों में सूर्य के तुल्य प्रकाशमान जा (ते) आप के (सवनम्) उत्पत्ति धर्म युक्त कार्य मिद्ध करन हारे (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय के बश में रहें तो आप (आ) (तस्यो) (दिवि) प्रकाशित व्यवहारों में (अमृतम्) आननाशी सुख को प्राप्त हो जावें। हे (तुरीय) चतुर्थाश्रम के पूर्ण करने वाले (आदित्येभ्यः) प्रतिपास के मुख्य के लिये (त्वा) दृढेन्द्रिय आप को मैं स्त्री स्वीकार करती हूं ॥ ३ ॥

भावार्थ:—जो प्रमादी पुरुष विवाहित स्त्री को छोड़कर परस्त्रा का सेवन करता है वह इस लोक और परलोक में दुर्भाग्य होता है और जो सयमी अपनी ही स्त्री का चाहते वाता हमारे की स्त्री को नहीं चाहना यह दोनों लोक में परम सुख को क्यों न भोगे। इस से सब स्त्रियों का योग्य है कि जितेन्द्रिय पति का सेवन करें अन्य का नहीं ॥ ३५

यज्ञो देवानाम्प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता ।

मृडयन्तः । आ वांवाचीं सुमतिर्ववृत्त्यादुहो-

श्रिद्या वरिवोवित्तरासंदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

पुनर्गृहाश्रमविषयमाह ॥

फिर भी गृहाश्रम का विषय अगल मंत्र में कहा है ॥

यज्ञो देवानाम्प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता
मृडयन्तः । आ वांवाचीं सुमतिर्ववृत्त्यादुहो-
श्रिद्या वरिवोवित्तरासंदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः ।
भवता । मृडयन्तः । आ । वः । अवाचीं । सुमतिरिति
सुऽमतिः । ववृत्त्यात् । अहोः । चित् । या । वरिवोवित्-
रेति वरिवोवित्तरा । असत् । आदित्येभ्यः । त्वा ॥ ४॥

पदार्थः—(यज्ञः) स्त्रीपुरुषाभ्यां सङ्गमनीयः (देवानाम्) वि-
 दुषाम् (प्रति) प्रतीतम् (एति) प्रापयति (सुम्नम्) सुखम् ।
 सुम्नमिति सुखनामसु पठितम् निघं० ३।६। (आदित्या-
 सः) आदित्यब्रह्मिद्यादिशुभगुणैः प्रकाशमानाः (भवत)
 मृडयन्तः) सर्वान् सुखयन्तः (आ) (वः) युष्माकम् (अ-
 र्वाची) सुशिक्षाविद्याभ्यासात्पश्चाद्विज्ञानमंचति प्राप्नोत्य-
 नया सा (सुमनिः) शोभनाच्चासौ मतिः (ववृत्यात्) व-
 र्त्तताम् । अत्र बहुलं छन्दसीति शपः श्लुट्यत्ययेन परस्मै-
 पदञ्च (अंहोः) मुखप्रापकस्य गृहाश्रमस्याऽनुष्ठानस्य
 (चित्) अपि (या) (वरिवोवित्तरा) वरिवः मृत्यं व्यवहा-
 स्येत्यनया सातिशयिता (अमन्) भवेत् लेट् प्रयोगोऽयम्
 (आदित्येभ्यः) सर्वेभ्यो मासेभ्यः (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः
 शत० ४।३।२।१५ व्याख्यानः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे आदित्यासो यूपं देवानां वो युष्माकं यो गृहाश्रमरूपो यज्ञः
 सुम्नं प्रत्येति यांहोऽर्वाची वरिवोवित्तरा सुमतिराववृत्यात् यात्वादित्येभ्यः
 प्राप्नोतन्नविद्याशिक्षाऽसत्तयाविद्युक्तया वा वां मदा सुखम्सो भवत ॥ ४ ॥

भावार्थः—विवाहं कृत्वा स्त्रीपुरुषाभ्यामाप्तानां विदुषां संग्राहेन येन कर्मणा
 विद्याशुशिक्षाबुद्धिबर्द्धनं सौहार्दपरिपकारश्च वर्द्धेत तत्तदनुष्ठेयमिति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (आदित्यासः) सूर्य्य लोकों के समान विद्या आदि शुभ गुणों
 से प्रकाशमान ! आप जो (देवानाम्) विद्वान् (वः) आप लोगों का यह

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (मुम्नम्) मुख को (प्रति) (एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (अंहांः)) गृहाश्रम के मुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के पीछे विज्ञान प्राप्ति का हेतु (वरिवा वित्तग) सन्त्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान देने वाली आप लोगों की (मुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ) (वृत्त्यात्) प्रवृत्त होने जो (आदिन्येभ्यः) आन्विधानों से उत्तम विद्या और शिक्षा जो (न्या) तुम्हें को (अमन्) प्राप्त हो (चिन्) उस बुद्धि से ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (गृहयन्तः) सदा सुख देने रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिसमें काम से विद्या अच्छी शिक्षा बुद्धि धन सुहृद्भाव और परोपकार बढ़े उस कर्म का सेवन अवश्य किया करें ॥ ४ ॥

विवस्वन्नित्यस्य कुम्भ ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अदिन्युत्तरस्य निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्गपि गृहस्थधर्ममाह ॥

फिर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विवस्वन्नादित्येप ते सोमपीथस्तस्मिन् म-
त्स्वः । श्रदस्मै नरो वचसे दधातन् यदाशीर्द्वा
दम्पती वाममश्नुतः । पुमान् पुत्रो जायते वि-
न्दते वस्वधा विश्वाहारय एधते गृहे ॥ ५ ॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइति
सोमपीथः । तस्मिन् । मत्स्वः । श्रत् । अस्मै । नरः ।
वचसे । दधातन् । यत् । आशीर्देत्याशीऽदा । दम्पती
इति दम्पती । वामम् । अश्नुतः । पुमान् । पुत्रः ।

जायते । विन्दते । अथ । विश्वाहा । अरयः । एधते ।

गृहे ॥ ५ ॥

पदार्थः- (विस्मन्) विविधे स्थाने वसति नत् संवृद्धौ
(आदित्य) अविनाशिस्वरूप विद्वन् (एषः) गृहाश्रमः (ते)
तव (सोमपीथः) सोमः पीयते यस्मिन् सः (तस्मिन्) गृहा-
श्रमे (मन्त्र) आनन्दितो भव (श्रत) सत्यम् । श्रत्
इति सत्यनामसु पठितम् निघ० ३।१० (अस्मै) (नरः) ये
नगन्ति तत् संवृद्धौ (वचसे) गृहाश्रमवाग्व्यवहाराय (द-
धातन) धरत सुपां मुलुगिति मुपो लुक् (यत्) यस्मिन् (आ-
शीर्दा) आशीरिच्छां ददाति सः (दम्पती) जायापती (वामम्)
प्रशस्यं गृहाश्रमं धर्मम् । वाम इति प्रशस्यनामसु पठितम्
निघ० ३ । ८ (अनुतः) व्याप्तुतः (पुमान्) (पुत्रः) पुत्राप्नो
वृद्धावस्थाजन्मदुखात्त्रायते मः । अत्राह मनुः ॥ पुत्राप्नो
नरकाद्यास्मात् त्रायते पतिरं मुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः
स्वयमेव स्वयं भुवा अ० ६ श्लो० १३८ ॥ (जायते) उत्पद्यते
(विन्दते) लभते (वसु) धनम् (अथ) अघेत्यनन्तरे । अत्र
एषोदरादित्वात् तस्य धः निपानस्य चेति दीर्घः (विश्वाहा)
बहूनि च तान्यहानि च । अत्र शेषछन्दसि बहुलमिति
लुक् । विश्वमिति बहुनामसु पठितम् । निघ० ३।१ (अर-
यः) निष्पापः (एधते) वर्द्धते (गृहे) अयं मंशः शत० ४ ।
३।२। १६-२४ तथा ४ । ३।३ । १-५ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः-- हे विवस्वन्नादित्य गृहिन्नेष ते तव सोमपीथो गृहाश्रमो-
स्ति तस्मिंस्त्वं विश्वाहा मत्स्व इषितो भव हे नरो गृहाश्रमस्था यूष्मस्मै
वचसे अद्वयातन यत् यस्मिन् गृहे दम्पती वाममश्नुतस्तस्मिन् आशीर्दा अ-
रपः पुमान् पुत्री जायते बहु विन्दते अयेधते च ॥ ५ ॥

भावार्थः-- स्त्रीपुंसी सुप्रेम्णा परस्परपरीक्षापूर्वकं स्वधर्मोद्वाहं वि-
धाय सत्याचरणेन सन्तानानुत्पाद्य महदैश्वर्यं लब्ध्वा सुखान्नित्यमुन्नीतो
ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः--हे (विवस्वन्) विविध प्रकार के स्थानों में वसन वाले (आदित्य)
अग्निनाशी स्वरूप विद्वान् गृहस्थ ! (एषः) गृह जो (ते) आप का (सोमपीथः)
जिस में सांमलता आदि ओषधियों के रस पीने में आवे ऐसा गृहाश्रम है (त-
स्मिन्) उस में आप (विश्वाहा) सब दिन (मत्स्व) आनन्दित रहो । हे (न-
रः) गृहाश्रम करने वाले गृहस्था ! आप लोग (अस्मै) इस (वचसे) गृहाश्रम
के वाग्य व्यवहार के लिये (यत्) सत्य ऋ का (दधातन) धारण करा (यत्)
जिस (गृहे) गृहाश्रम में (दम्पती) स्त्रीपुरुष (वामम्) मशंसनीय गृहाश्रम
के धर्म को (अश्नुतः) प्राप्त होने हैं उस में (आशीर्दा) कामना देने वाला
(अरपः) निष्पाप धर्मात्मा (पुमान्) पुरुषार्थी (पुत्रः) वृद्धावस्था के सुखों
से रक्षा करने वाला पुत्र (जायते) उत्पन्न होता है और बहु उत्तम (वसु)
धन को (विन्दते) प्राप्त होता है (अथ) इस के अनन्तर वह (एधत) बि-
या कुटुम्ब और धन के ऐश्वर्य से बढ़ता है ॥ ५ ॥

भावार्थः--स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि अच्छी प्रीति से परस्पर परीक्षा पूर्वक
स्वयंवर विवाह और सत्य आचरणों से संतानों को उत्पन्न कर बहुत ऐश्वर्य को प्राप्त
होके नित्य उन्नति पावें ॥ ५ ॥

वामपथेत्यस्य भगद्वाजश्रुतिः गृहपतयो देवताः । निचृदाशीं विष्णुपुण्ड्रः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनश्च गृहाश्रमिणा कथं प्रयतितव्यमित्युपदिश्यते ॥

किर मी गृहस्थों को किस प्रकार प्रवृत्त करना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में कि था है ॥

वाममुद्य सवितर्वाममुश्वो दिवे दिवे वाम-
मस्मभ्यसावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
रया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यौ । श्वः ।
दिवे दिव इति दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया ।
धिया । वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशस्यं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नह-
नि (सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीश्वर ! (वामम्)
(उ) वितर्क (श्वः) परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदि-
नम् (वामम्) (अस्मभ्यम्) (सावीः) सव । अत्र लोढ्यौ
लुङ्भावश्च (वामस्य) अत्युत्कृष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य)
गृहस्य (देव) सुखप्रद (भूरैः) बहु पदार्थं न्वितस्य (अया) अ-
नया । छांदसो वर्णलोपो वेति नलोपः (धिया) श्रेष्ठ्यु-
द्ध्या (वामभाजः) प्रशस्यकर्मसेविनः (स्याम) भवेमा-
अद्यम्मन्त्रः श्रुत० ४। ३। ३। ६। ध्यास्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे देव सवितः पुरुषार्थेन बह्वैश्वर्यजनकत्वजनन्य-
मद्य वाममुश्वो वामं वा दिवे दिवे वाम सावीः सव । येन वनयाधिया

भूरेवांश्च जयस्य गृहाश्रमस्य मध्ये ज्ञानभाजो हि स्यात् ॥६॥

भावार्थः— गृहस्थैर्जनैरीश्वरान्मुपहेज्यपरमपुरुषार्थेन प्रशस्तधियाभांगलि-
काः कृतो गृहाश्रमिणो भूतैश्च प्रयत्नेन यतस्त्रिषु कालेषु प्रवृत्तुस्तथा स्युः ॥६॥

पदार्थः—हे (देव) सुख देने (सवितः) और समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले मुख्यजन ! आप (अस्मभ्यम्) हम लोगोंके लिये (अथ) आज (वामम्) अति प्रशंसनीय सुख (उ) और आज ही किन्तु क्या (श्वः) अगले दिन (वामम्) उक्त सुख तथा (दिवे दिवे) दिन दिन (वामम्) उस सुख का (सर्वाः) उत्पन्न कीजिये जिस से हम लोग आप की कृपा से उत्पन्न हुई (अथा) इस (धिया) थोड़ा बुद्धि से (भूरेः) अनेक पदार्थों से युक्त (वामस्य) अत्यन्त सुन्दर (जयस्य) गृहाश्रम के बीच में (वामभाजः) प्रशंसनीय कर्म करने वाले (हि) ही (स्याम) होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः—गृहस्थ जनों को चाहिये कि ईश्वर के अनुग्रह से प्रशंसनीय बुद्धि-युक्त मङ्गलकारी गृहाश्रमी होकर हम प्रकार का प्रयत्न करें कि जिस से तीनों अर्थात् भूत भविष्यत् और वर्तमान काल में अत्यन्त सुखी हों ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोसि च नोधाश्च । सविता गृहपतिर्देवता ।

विराट् ब्राह्मणुः पुण्ड्रः । गान्धारः स्वरोः ॥

पुनश्च गृहस्थधर्ममुपदिशते ॥

फिर भी गृहाश्रम का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोसि च नोधाश्च-
नोधा असि च नो मयि धेहि । जिन्वं युज्ञ
जिन्वं युज्ञपतिम्मगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः। असि। सावि-
त्रः। असि। चनोधाऽइचिनऽधाः। चनोधाऽइतिचनः
धाः। असि। चनः। मयि। धेहि। जिन्व। यज्ञम्।
जिन्व। यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम्। भगाय।
देवाय। त्वा। सवित्रे ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपयामेन विवाहनियमेनी-
गृहीतः (असि) (सावित्रः) सयिता सकलजगदुत्पादकः
परमेश्वरो देवता यस्य सः (असि) (चनोधाः) चनांस्य
न्नानि दधातीति चन इत्यन्ननामसु पठितम्। निरु० ६
। १६ (चनोधाः) अभ्यासेनाधिकार्थो ग्राह्यः सर्वेभ्योऽधि-
कान्नवान् गम्यते। अभ्यासे भ्यां समर्थं मन्यते निरु०
१०। ४६ (असि) (चनः) (मयि) अन्नग्रहणनिमित्ता-
यां विवाहितायां स्त्रियां (धेहि) धर (जिन्व) प्राप्नुहि जानीहि
वा। जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् निचं० २। १४ (यज्ञम्)
धर्मदृष्टैः पुरुषैः संगन्तव्यम् (जिन्व) प्रणीहि (यज्ञप-
तिम्) गृहाश्रमस्य पालकं पुरुषपालिकां स्त्रियं वा (भ-
गाय) धनादाय सेवनीयायैश्वर्याय। भगइति धननामसु
पठितम् निचं० २। १० (देवाय) दिव्याय कमनीयाय
(त्वा) त्वाम् (सवित्रे) संतानोत्पादकाय। शत० ४।
३। ३। ६। व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे पुरुष त्वया यथाहं नियमोपनियमैः संगृहीतास्मि तथा न-
या त्वमुपयामगृहीतोसि त्वं चनोधा असि सावित्रश्चासि तथाहमस्मि त्वं
नयि चनोधेहि । अहमपि त्वयिदध्याम् । त्वां यज्ञं जिन्व अहमपि जिन्वे
यम् । सवित्रे देवाय भगाय यज्ञपत्नीं मां जिन्व एतस्मै यज्ञपतिं त्वामहमपि
जिन्वेयम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपनालंकारः । विवाहितस्त्रीपुरुषौ प्राप्तपशुकु-
लव्यवहारेण परस्परपेश्वर्यं प्राप्तपशुताम्प्रीत्या सन्तानोत्पत्तिं चाचरेताम् ॥७॥

पदार्थः—हे पुरुष । तृप्ति से जैसे मैं नियम और उपनियमों से ग्रहण करी-
गयी हूँ वैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) विवाह नियम से ग्रहण किया
(असि) है जैसे आप (चनोधाः)(चनोधाः) अन्नर के धारण करने वाले (असि)
हैं और (सावित्रः) सविता सप्तत संतानादि सुख उत्पन्न करने वाले आप
को अपना इष्टदेव मानने वाले (असि) हैं वैसे मैं भी आप के निमित्त धारण
करूँ जैसे आप (यज्ञम्) दृढ़ पुरुषों के सेवन योग्य धर्म व्यवहार को (जिन्व)
प्राप्त हों वैसे मैं भी प्राप्त होऊँ । और जैसे (सवित्रे) सन्तानों की उत्पत्ति के
हेतु (भगाय) धनादि सेवनीय (देवाय) दिव्य ऐश्वर्य के लिये (यज्ञपतिम्)
गृहाभ्य को पालने हारे आप को मैं प्रसन्न रखूँ वैसे आप भी (जिन्व) वृत्त
कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० । विवाहित स्त्री पुरुषों को योग्य है कि लाभ के
अनुकूल व्यवहार से परस्पर ऐश्वर्य पावे और प्रीति के साथ संतानोत्पत्ति का आचरण करें ॥७॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । विश्वेदेवा गृहपतयोद्देवताः ।

आद्यस्य प्राजापत्या नायत्री रुद्रः । बहुजः स्वराः । कुशर्मन्त्यस्य

निष्पदासीं दृष्टीछन्दः । मध्यमः स्वराः ॥

धुनरपि गृहिकर्तव्यमुपदिशते ॥

किर भी गृहस्थ को सेवने योग्य धर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ।

उपयामगृहीतोसिसुशर्म्मासिसुप्रतिष्ठानोबृहदु-
क्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
र्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सुशर्म्मे-
तिसुशर्म्मा । असि । सुप्रतिष्ठानः । सुप्रतिस्थानइति-
सुप्रतिस्थानः । बृहदुक्षायेतिबृहत्ऽउक्षाय । नमः । वि-
श्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एष । ते । योनिः । विश्वेभ्यः ।
त्वा । देवेभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) (असि) (सुशर्म्मा) शोभना-
नि गृहाणि यस्य सः । शर्म्मेति गृहनामसु पठितम् निघं०
३ । ४ । (असि) (सुप्रतिष्ठानः) सुप्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा यस्य
सः (बृहदुक्षाय) बृहद्वीर्यमुक्षति सिञ्चति तस्मै । बृहदि-
ति महन्नामसु पठितम् । निघं० ३ । ३ । (नमः) अन्नम् ।
नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २ । ७ । (विश्वेभ्यः)
अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) कमनीयदिव्यसुखेभ्यः
(एषः) (ते) (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा)
त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ३ । १४-
१८ तथा ४३ । १-११ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पति अहं यस्त्वमुपयानमहीतोसि सुप्रतिष्ठानः सुशर्मासि तस्मै बृहदुक्तया तुभ्यं मनोऽस्तु सुसंस्कृतां ब्रह्ममनुचितसमये दद्यामि यथाहं यस्य ते तवैषयोनिः प्रासादोस्ति तंत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः सेवे तथा एवं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नां नियुक्त ॥ ८ ॥

भावार्थः—यस्य गृहाश्रमभीक्ष्णोर्जनस्य सर्वं तु सुकर्मपादकं गृहं स्यात् स्वयं च वीर्यवान् तमेव स्त्री पतित्वेन गृह्णीयात् तस्मै यथोचितसमये सुखं दद्यात् स्वयम्भूत तस्यै दिव्यसुखमादद्यात् तौ द्वौ विदुषां सेवनमाचरेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पति ! जैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) नियम उपनियमोंसे ग्रहण किया है (आसि) हैं और (सुप्रतिष्ठानः) अच्छी प्रतिष्ठा और (सुशर्मा) अच्छे पर वाले (आसि) हो उन (बृहदुक्तया) अत्यन्त कार्य देने वाले आप को (नमः) अच्छे प्रकार संस्कार किया हुआ अन्न चित्त का प्रसन्न करने वाला उचित समय पर देती हूँ। जिस आप का (एषः) यह (योनिः) सुखदायक महल है (त्वा) उस आप को (विश्वेभ्यः) सब देवेभ्यः) दिव्य सुखों के लिये सेवन करती हूँ। और (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये नियुक्त करती हूँ जैसे आप पुत्र को कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जिस गृहाश्रम भोगने की इच्छा रखने वाले पुरुष का सब श्रुत्यों में सुख देने वाला घर हो और आप वीर्यवान् हो उसी को स्त्री पति भाव से स्वीकार करें और उस के लिये यथोचित समय पर सुख देवें तथा आप उस पति से उचित समय में दिव्य सुख भोगें और वे स्त्री पुरुष दोनों विद्वानों का सत्संग किया करें ॥ ८ ॥

उपयानमहीतोऽस्तीत्यस्य भरद्वाजश्रुतिः । बृहस्पतयो विश्वेदेवा देव-

ताः । आद्यस्य प्रजापतया गायत्री, बृहस्पतिमुत्तम्येति मध्यम

स्याष्टुष्टिकं, अहमित्युत्तरस्य स्वराहार्यं पञ्चिष्टिकं च ।

क्रमेण बृहज्जम्भपञ्चमाः स्वराः ॥

पुनर्गोहृदयधर्मनाह ॥

किर गृहस्थ का धर्म अमले मन्त्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देवसोम
तुऽइन्द्रोरिन्द्रियावतः । पत्नीवतोऽग्रहोऽ॥ऽऽमृ-
द्ध्यासम् । अहम्परस्तादहमवस्तावदन्तरिक्षन्त-
र्दमेऽपिताभूत् । अहम्सूर्य्यमुभयतो ददर्शाहन्दे-
वानाम्परमगृह्णा यत् ॥ ६ ॥

उपयामगृहीत ऽ इत्युपयाम ऽ गृहीतः । असि ।
बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पतिऽसुतस्य । देव । सोम ।
ते । इन्द्रोः । इन्द्रियावतः । इन्द्रियवत् ऽ इती-
न्द्रियऽवतः । पत्नीवत् ऽ इति पत्नीवतः । ग्रहान् ।
ऽऽध्यासम् । अहम् । परस्तात् । अहम् । अवस्तात् । यत्
अन्तरिक्षम् । तत् । कुंऽइत्यू । मे ॥ पिता । अभूत् । अ-
हम् । सूर्य्यम् । उभयतः । ददर्श । अहम् । देवानाम् ।
परमम् । गृह्णा । यत् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) (असि) (बृहस्पतिसुतस्य)
 बृहत्या वेदवाण्याः पतेः पालकस्य पुत्रस्य (देव) कमनी-
 यतम (सोम) ऐश्वर्य्यसम्पन्न (ते) तव (इन्द्रोः) सो-
 मगुणसम्पन्नस्य (इन्द्रियावतः) बहुधनयुक्तस्य । इन्द्रि-
 यमिति धनना^०निर्घ^० २। १० (पत्नीवतः) प्रशस्ता यज्ञ-
 सम्बन्धिनी जाया यस्य (ग्रहान्) गृह्यन्ते स्वीक्रियन्ते त्रि-
 वाहकाले नियतशिक्षाविषया ये तान् (ऋध्यासम्) बर्हि-
 शीय (अहम्) (परस्तात्) उत्तरस्मात् (अहम्) (अ-
 वस्तात्) (अर्वाचीनात्) ममयात् (यत्) (अन्तरिक्षम्)
 अन्तरं क्षयमन्तःकरणे क्षयरहितं विज्ञानम् (तत्) (उ)
 वितर्कं (मे) मम (पिता) पालको जनकः (अभूत्) भ-
 वति । वर्तमाने लट् उक्तपूर्वापरभावतः (अहम्) (सूर्यम्)
 चराचरात्मानमीश्वरम् (उभयतः) (ददर्श) दृष्टवान्
 दृष्टवती चास्मि अहम् (देवानाम्) विदुषाम् (परमम्)
 अत्युत्तमम् (गुहा) गुह्यन्ते संत्रियन्ते सकलाविद्या यया
 बुध्या तस्याम् । अत्र गुपां सुबुगिति डेलुक् (यत्) ॥
 अयं मंत्रः शत० ४। ३। ४। १२-१४ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सोम देव यस्त्वं मया कुमार्योपयागगृहीतोसि तस्मैन्दोरि-
 न्द्रियावतः पत्नीवतो बृहस्पतिसुतस्य ते तव गृहान् प्राप्याहम्पस्तादवस्ता-
 दृध्यासं बर्हिषाणां गुहास्थितमन्तरिक्षं विज्ञानमन्वेमित्यत्रमपिप्राप्नुहि यो
 मे मम पिता पालकोऽध्यापको वा विद्वानभूतस्तकाशान्पूर्णां विद्यां प्राप्याहं
 यम्परमं सूर्यमुभयतो ददर्श त रक्षमपि पश्य ॥ ६ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ परस्परं विवाहात्पूर्वं सम्यक् परीक्षां कृत्वा तस्य-
 गुणकर्मस्वभावरूपखलारोग्यपुरुषार्थविद्यायुक्तौ स्वयंवरविधाने न विवाहं

विधायेत्यम्नयनेना यतोधर्म्मार्थकाममोक्षाणां वृद्धिं प्राप्नुवाताम् यस्य माता-
पितरौ विद्वान्सी न स्यातांतयोरपत्यान्यप्यत्युत्तमानि भवितुं न शक्नुवन्ति ।
अतः पूर्वोविद्याबुधिलौभून्वीव गृहाश्रममारभेताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य सम्पन्न (देव) अति मनोहर पते जिस
आप को मैं कुमारी ने (उपयामगृहीतः) विवाह नियमों से स्वीकार किया (अ-
सि) है उन (इन्द्रोः) सोम गुण सम्पन्न (इन्द्रियावतः) बहुत धन वाले और
(पत्नीवतः) यज्ञ समय में प्रशंसनीय स्त्री ग्रहण करने वाले (बृहस्पतिसुत
स्य) और बड़ी बेद वाणी के पालने वाले के पुत्र (ते) आप के गृह और सं-
बन्धियों को प्राप्त होके मैं (परस्तात्) आगे और (अवस्तान्) पीछे के समय
में (ऋध्यासम्) सुखों से बढ़ती जाऊँ । (यत्) जिस (देवानाम्) विद्वानों
की (गृहा) वृद्धि में स्थित (अन्तर्गतम्) सत्य विज्ञ का मैं (एभि) प्राप्त हो
ती हूँ उसी को तू भी प्राप्त हो और जो (मे) मेरा (पिता) पालन करने
द्वारा (अभूत्) हो (अहम्) मैं (उभयतः) उसके अगले पिछले उन शिक्षा
विषयों से जिस (सूर्य्यम्) चर अक्षर के आत्मा रूप परमेश्वर को (ददर्श)
देखू उसी को तू भी देख ॥ ९ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुष विवाह से पहिले परस्पर एक दूसरे को परीक्षा कर
के अपने समान गुण कर्म स्वभाव रूप वन आगेय्य पुरुषार्थ और विद्या युक्त होकर
स्वयंवर विधि से विवाह करके ऐसा यत्न करे कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष
की सिद्धि को प्राप्त हों जिसके माता और पिता विद्वान् न हों उनके संतान भी उत्तम
नहीं हो सकते इस से अच्छी शिक्षा और पूर्ण विद्या को ग्रहण करके ही गृहाश्रम के
आचरण करें उस के पूर्व नहीं ॥ ९ ॥

अग्नौ २॥ ऽइपत्नीविन्निन्यस्य भगवानक्रुषिः । गृहपतयो देवताः ।

विरादब्राह्मी बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पत्नी स्वपुरुषस्य कथं प्रशंसां प्राथनाञ्च कुर्यादित्युपादिश्यते ॥

स्त्री अपने पुरुष की किम प्रकार से प्रशंसा और प्रार्थना करे इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नौ ॥ इ पत्नीविन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोम-

मिष्व स्वाहा । प्रजापतिर्वृषांसि रेतोधारेतोमयि
धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णां रेतोधमो रेतोधाम
शाय ॥ १० ॥

अग्नाऽऽइ । पत्नीवन्निति पत्नीं ज्वन् । सजूरिति स-
जूः । देवेन । त्वष्ट्रां । सोमम् । पिब । स्वाहा । प्रजा-
पतिरिति प्रजाऽपतिः । वृषां । असि । रेतोधाऽइति रेतः-
धः । रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः ।
ते । वृष्णाः । रेतोधसऽइति रेतःऽधसः । रेतोधामिति
रेतःऽधाम । अशाय ॥ १० ॥

पदार्थः—(अग्नाँ २ ॥ ५इ) सर्वसुखप्रापक (पत्नीवन्)
प्रशस्ता यज्ञसम्बन्धिनी पत्नी यस्य तत्सम्बुद्धौ (सजूः)
यः समानं जुपते सः (देवेन) दिव्यसुखप्रदं (त्वष्ट्रा)
सर्वदुःखविच्छेदकेन गुणेन (सोमम्) सोमवल्यादिनिष्प-
न्नमाह्लादकमासवविशेषम् (पिब) (स्वाहा) सत्यवाग्वि-
शिष्टया क्रियया (प्रजापतिः) सन्तानादिपालकः (वृषा)
वीर्यसेचकः (असि) (रेतोधाः) रेतोवीर्यदधातीति
(रेतः) वीर्यम् (मयि) विवाहितायां स्त्रियाम् (धेहि)
धर (प्रजापतेः) सन्तानादिरक्षकस्य (ते) तव (वृष्णाः)

वीर्यवतः (रेतोधसः) पराक्रमधारकस्य (रेतोधाम्)
वीर्यधारकमिति पराक्रमवन्तम्पुत्रम् (अशीय प्रापन्नु-
याम् । अयम्मन्त्रः शत० ४।३।४।१५-१८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने स्वामिन् । मया मनुस्त्वं देवेन त्वष्टा स्वाहा सोम-
स्विष, हे पत्नीवन् त्वं वृषा रेतोधाः प्रजापतिरसि मयिरेतोधिः । हे स्वामिन् अहम्बृष्णो-
रेतोधमः प्रजापतेस्ते तव सकाशाद्रेतोधाम् पुत्रमशीय ॥ १ ॥

भावार्थः—इह जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रीपुरुषौ ब्रह्मचर्योत्तिमाविग्रामश्रुण-
पराक्रमिणौ भूत्वा विवाहं कुर्यातां विवाहमर्यादयैव सन्तानोत्पत्तिरतिकीडा-
जन्यमुखमम्भोगं प्राप्य नित्यम्पुत्रदेताम् । विनाविवाहेन पुरुषः स्त्रियं वा स्त्रीपुरुष-
मनमापि नेच्छेद्यतः स्त्रीपुरुषमंबन्धनैव मनुष्यवृद्धिर्भवति तस्माद् गृहाश्रमं कुर्या-
ताम् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ममस्तु सुख पहुँचाने वाले स्वामिन् ! (मनुः) स-
मान प्रीति करने वाले आप मेरे (देवेन) दिव्य सुख देने वाले (त्वष्टा)
ममस्तु दुःख विनाश करने वाले गुण के साथ (स्वाहा) मत्स्य बाणी युक्त क्रिया
से (सोमम्) सोम बन्ती आदि ओषधियों के विशेष आसव को (पिब)
पीओ । हे (पत्नीवन्) प्रशंसनीय यज्ञ सम्बन्धिनी स्त्री को ग्रहण करने (वृषा)
वीर्य सींचने (रेतोधाः) वीर्य धारण करने (प्रजापतिः) और सन्तानादि
के पालने वाले ! जो आप (अग्नि) हैं वह (मयि) पुत्र विवाहित स्त्री में (रेतः)
वीर्य को (धेहि) धारण कीजिये । हे स्वामिन् ! मैं (वृष्णः) वीर्य सींचने
(रेतोधसः) पराक्रम धारण करने (प्रजापतेः) सन्तान आदि की रक्षा करने
वाले (ते) आप के संग मे (रेतोधाम्) वीर्यवान् अति पराक्रम युक्त पुत्र
को (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १० ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य जन्म को पाकर स्त्री और पुरुष ब्रह्मचर्यव्रतम विद्या
अच्छागुण और पराक्रम युक्त होकर विवाह करें विवाह की मर्यादा ही से सन्तानों की उत्पत्ति
और रतिक्रीडा से उत्पन्न हुए मुख को प्राप्त होकर निरय आनन्द में रहे विना विवाह के स्त्री

पुरुष वा पुरुष स्त्री के समागम की इच्छा मन से भी न करें जिससे मनुष्य व्यक्ति की नदती होवी इससे गृहाश्रम का आरम्भ स्त्री पुरुष करें ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिः सिहारियोऽजुनो हरिः ।

निचृदायं सुष्टु पछन्दः । गार्धारः स्वरः ॥

पुनर्गार्हस्थ्यधर्ममाह ॥

फिर गृहस्थों का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिः सिहारियोऽजुनो हरिः-
भ्यान्त्वा । हय्योर्ध्वानास्थः सहसोमाऽइन्द्राय ॥ ११ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि । हरिः ।
असि । हारियोऽजुनऽइति हारियोऽजुनः । हरिभ्यामिति
हरिऽभ्याम् । त्वा । हय्योः । धानाः । स्थ । सहसो-
माऽइति सहसोमा । इन्द्राय ॥ ११ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपयामाय गृहाश्रमाय
गृहीतः (असि) (हरिः) हरते वहते यथायोग्यं गृहाश्र-
मस्थवहारान् (असि) (हारियोऽजुनः) हरीन् योजयति
यः सारथिः स हारियोऽजुनः हारियोऽजुन एव हारियोऽजुनस्त-
द्वत् (हरिभ्याम्) सुशिक्षिताभ्यां तुरंगाभ्याम् (त्वा)
त्वाम् (हय्योः) अश्वयोः (धानाः) धारकाः । अत्र
दधातेरौणादिको नः प्रत्ययः । (स्थ) भवत (सह-

सोमाः) सोमेन श्रेष्ठगुणसमूहेन सह वर्त्तमाना इव (इन्द्राय)
परमैश्वर्याप्राप्तये । अथ मंत्रः शत० ४।३।५। १-१०
व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे पते ! स्वभुपयामगृहीतोसि हारियोजन इव हरिरसि अतो
हरिभ्यां युक्ते स्थंदने विराजमानं त्वा त्वागहं सेवे यूयं गृहाश्रमिणः सन्त
इन्द्राय सहसोमाः सन्तो हृद्योर्धोनास्थ ॥ ११ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्यासंभूता विवाहमिच्छन्तो युवतयः कन्या युवमन्त्रा-
भ्योन्यस्य धनोन्नतिरूपरीक्ष्य विवाहं कुर्यान्तां नो वेदुनाभावे दुःखोन्नतिर्भवेत्
एवमुपयस्य परस्परमालहादयन्तः संतः प्रतिदिनमैश्वर्यमुन्नयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे पते ! आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम के लिये ग्रहण किये हुए
(असि) हैं (हारियोजनः) घोड़ों को जांहेने वाले सारथि के समान (हरिः)
यथायोग्य गृहाश्रम के व्यवहार को चलाने वाले (अमि) हैं इस कारण
(हग्निभ्याम्) अच्छी शिन्ता का पाए हुए घोड़े से युक्त रथ में विराजमान
(त्वा) आप को मैं सेवा करूँ । तुम लोग गृहाश्रम करने वाले (इन्द्राय)
परमैश्वर्य की प्राप्ति के लिये (सहसोमाः) उत्तम गुण युक्त होकर (हृद्योः)
वेगादि गुण वाले घोड़ों को (धानाः) स्थानादि कों में स्थापन करने वाले
वाले (स्थ) होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य्य से शुद्ध शरीर सगुण मद्धियायुक्त होकर विवाह की
इच्छा करने वाले कन्या और पुरुष युवावस्था को पहुँच और परस्पर एक दूसरे के
धन की उन्नति को अच्छे प्रकार देखकर विवाह करें नहीं तो धन के अभाव में दुःख
की उन्नति होती है, इस लिये उक्त गुणों से विवाह कर आनन्दित हुए प्रति दिन
ऐश्वर्य्य की उन्नति करें ॥ ११ ॥

यस्तइत्यस्य भारवाजश्रुषिः । गृहपत्योदेवताः ।

आर्षीपंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ गृहस्थानाम्पित्रतामाह ॥

अब गृहस्थों की मित्रता अगले मंत्र में कही है ॥

यस्तेऽश्वसनिर्भक्षोयो गोसनिस्तस्य तऽ-
इष्टयजुपस्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्योपहूतस्यो-
पहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

यः । ते । अश्वसनिरित्यश्वऽसनिः । भक्षः । यः
गोसनिरितिगोऽसनिः । तस्य । ते । इष्टयजुपऽइति-
इष्टयजुषः । स्तुतस्तोमस्येतिस्तुतऽस्तोमस्य । श-
स्तोकथस्येतिशस्तऽउक्थस्य । उपहूतस्येत्युपऽहूतस्य ।
उपहूतऽइत्युपहूतः । भक्षयामि ॥ १२ ॥

पदार्थः— (यः) (ते) तव (अश्वसनिः) अश्वानामग्न्या-
दिपदार्थानां वा सनिर्दाता (भक्षः) सेवनीयः (यः)
(गोसनिः) गोः संस्कृतवाचोभूमेर्विद्याप्रकाशादेः सनिर्दा-
ता (तस्य) (ते) तव (इष्टयजुषः) इष्टानियजूंषियस्य
(स्तुतस्तोमस्य) स्तुतः स्तोमः सामवेदगानविशेषोयेनसः
(शस्तोकथस्य) शस्तानि प्रशंसितानि उक्त्यानि ऋक्-
सूक्तानि येन तस्य (उपहूतस्य) सत्कारेणाहूयोपस्थितस्य
(उपहूतः) सम्मानित उपस्थितः (भक्षयामि) लेट् प्रयो-
गोयम् । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । ५ । ११-१३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे प्रिय वीरपते यस्त्वं नयोपहृतोऽरवसनिर्गोसनिरसि
नस्य शस्तोकथस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्योपहृतस्य तव यो भक्षोस्ति तमुपहृता
सत्यहं भक्षयामि । हे ! मित्रो सखि या त्वमश्वसनिर्गोसनिरसि तस्याः शस्तो
कथाया इष्टयजुषः स्तुतस्तोमाया उपहृतायास्ते तव यो भक्षोस्ति तमु-
पहृताहन्मसयामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—सदुत्साहवर्द्धकेषु कार्येषु गृहाश्रममाचरन्त्यः स्त्रियः स्वस-
स्त्रिभोजनान् गृहाश्रमिणः पुरुषा वास्वेष्टमित्रबन्धुजनादीनाहूय यथायोग्यं
सत्कारेण भोजनादिना प्रसादयेयुः अन्योन्यमुपदेशं शास्त्रार्थं विद्यावाग्विला-
सं च कुर्वुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे प्रियवीर पुरुष मित्र ! जो आप (उपहृतः) मुझ से सत्कार प्राप्त
होकर (अश्वमनिः) अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों और (गोसनिः) संस्कृत
वाणी भूमि और विद्या प्रकाश आदि अच्छे पदार्थों के देने वाले (असि) हैं उन
(शस्तोकथस्य) प्रशंसित ऋग्वेद के सूक्त युक्त (इष्टयजुषः) इष्ट सुख कारक
यजुर्वेद के भागयुक्त वा (स्तुतस्तोमस्य) सामवेदके गानके प्रशंसा करने हारे (ने)
आप का (यः) जो (भक्षः) चाहना से भोजन करने योग्य पदार्थ है उस को
आप से सत्कृत हुई मैं (भक्षयामि) भोजन करूँ । तथा हे मित्रे सखि ! जो तू
अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों के देने और संस्कृत वाणी भूमि विद्या प्रकाश
आदि अच्छे २ पदार्थ देने वाली है उस प्रशंसनीय ऋक्सूक्त भाग से स्तुति
किये हुए सामगान करने वाली तेरा जो यह भोजन करने योग्य पदार्थ है उस
को अच्छे मान से बुलाया हुआ मैं भोजन करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः—अच्छे उत्साह बढ़ाने वाले कामों में गृहाश्रम का आचरण करने
वालीस्त्री अपनी मेहेलियों वा पुरुष गृहाश्रमी पुरुष अपने इष्टमित्र और बन्धु जन आदि
को बुलकर भोजन आदि पदार्थों से यथा योग्य सत्कार करके प्रसन्न करें और परस्पर
भी सदा प्रसन्न रहें और उपदेश शास्त्रार्थ विद्या वाग्विलास को करें ॥ १२ ॥

देवकृतस्येत्यस्य भारद्वाजश्रुतिः । गृहपतयोर्विश्वेदेवादेवताः ।

मनुष्यकृतस्येत्यस्य साम्युजिणक्, पितृकृतस्येत्यस्यात्म-

कृतस्येत्यस्य च निचृत्ताम्युजिणक्, एनसहृत्यस्य

प्राजापत्योजिणक्, यज्ञाह्नित्यस्य निचृदाज्यु-

जिणक् च छन्दसि । अथभः स्वरः ॥

पूर्वोक्तविषयप्रकारान्तरेणाह ।

अगले मंत्र में पूर्वोक्त विषय प्रकारान्तर से कहा है ॥

देवकृतस्यैनसोवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैन-
सोवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोवयजनमस्यात्म-
कृतस्यैनसोवयजनमस्यैनसऽएनसोवयजनमसि ।
यच्चाहमेनो विद्वाँश्चकार यच्चाविद्वाँस्तस्य सर्व-
स्यैनसोवयजनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्येति देवऽकृतस्य । एनसः । अवयजन-
मित्यवऽयजनम् । असि । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्यऽ
कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यवऽयजनम् । असि ।
पितृकृतस्येति पितृऽकृतस्य । एनसः । अवयजनमि-
त्यवऽयजनम् । असि । आत्मकृतस्येत्यात्मऽकृतस्य ।
एनसः । अवयजनमित्यवऽयजनम् । असि । एनस
ऽएनसइत्येनसः । एनसः । अवयजनमित्यवऽयजनम् ।
असि यत् । च । अहम् । एनः । विद्वान् । चकार । यत् ।
च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य । एनसः । अवयज-
नमित्यवऽयजनम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (देवकृतस्य) दानशीलकृतस्य (एनसः पापस्य (अवयजनम्) पृथक्करणम् (असि) (मनुष्यकृतस्य) साधारणजनेनाचरितस्य (एनसः) अपराधस्य (अवयजनम्) दूरीकरणम् (असि) (पितृकृतस्य) जनककृतस्य (एनसः) विरोधाचरणस्य (अवयजनम्) परिहरणम् (असि) (आत्मकृतस्य) स्वयमाचरितस्य (एनसः) पापस्य (अवयजनम्) (असि) (एनसः) (एनसः) अधर्म्मस्याधर्म्मस्य (अवयजनम्) परिहरणम् असि (यत्) अतीतेकाले (च) वर्त्तमाने (अहम्) (एनः) अधर्म्माचरणम् (विद्वान्) जानन् सन् (चकार) कृतवान् करोमि करिष्यामि वा अत्र छंदसि लुङ्लिट् इति कालसामान्ये लिट् (यत्) (च) अविद्यासमुच्चये (अविद्वान्) अजानन् सन् (तस्य) (सर्वास्य) (एनसः) दुष्टाचरणस्य (अवयजनम्) दूरीकरणम् (असि) अयं मंत्रः श० । ४ । ३ । ६ । १ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे सर्वोपकारिन् मत्से ! त्वं देवकृतस्यैतसोऽवयजनमसि, मनुष्यकृतस्यैतसोऽवयजनमसि, पितृकृतस्यैतसोऽवयजनमसि, आत्मकृतस्यैतसोऽवयजनमसि । एनस एतेनाऽवयजनमसि विद्वानहं यज्ञैः पापं चकार कृतवान्, करोमि, करिष्यामि, अविद्वानहं यज्ञैः कृतवान् करोमि करिष्यामि वा तस्य सर्वस्यैतसोऽवयजनं चासि ॥ १३ ॥

भाषार्थः—अज्ञोपमालङ्कारः। यथा विद्वान् गृह्णात्मी पुरुषो दानादिप्रसक्तपुरुषा-
णामपराधदूरीकरणे प्रयतेत । जानन्नजानन् वात्मकृतमपराधं स्वयं त्यजेदन्य-
कृतमन्यस्मान्निवारयेत् । तथानुष्ठाय सर्वं यथोक्तं सुखं प्राप्नुयुरिति ॥१३॥

पदार्थः—हे सब के उपकार करने वाले मित्र! आप (देवकृतस्य) दान दे-
ने वाले के (एनसः) अपराध के (अवयजनम्) विनाश करने वाले (आमि)
हो (मनुष्यकृतस्य) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनसः) अपराध के (अव-
यजनम्) विनाश करने वाले (आमि) हो (पितृकृतस्य) पिता के किये हुए (ए-
नसः) विरोध आचरण के (अवयजनम्) अच्छे प्रकार हरने वाले (आमि)
हो (आत्मकृतस्य) अपने कर्तव्य (एनसः) पाप के (अवयजनम्) दूर करने वाले
(आमि) हो (एनसः) (एनसः) अधर्म अधर्म के (अवयजनम्) नाश करने
हारे (आमि) हो (विद्वान्) जानता हुआ मैं (यत्) जो (च) कुछ भी (एनः) अ-
धर्माचरण (चकार) किया, करता हूँ वा करूँ । (अविद्वान्) अनजान मैं
(यत्) जो (च) कुछ भी किया, करता हूँ वा करूँ (तस्य) उस (सर्वस्य)
सब (एनसः) गुरु आचरण के (अवयजनम्) दूर करने वाले आप (अ-
सि) हैं ॥ १३ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जैसे विद्वान् गृह्णत्य पुरुष दान आदि अ-
च्छे काम के करने वाले जनों के अपराधदूर करने में अच्छा प्रयत्न करें। जाने वा बिना
जाने अपने कर्तव्य अर्थात् जिस को किया चाहता हो उस अपराध को आप छोड़ें त-
था औरों के किये हुए अपराध को औरों से छुड़ावें वैसे कर्म करके सब लोग यथोक्त
समस्त सुखों को प्राप्त हों ॥ १३ ॥

संवर्चसेत्यस्य भरद्वाजश्रुतिः । गृह्णतयो देवतः । विराडाधी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः इन्द्रः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी मित्रकृत्य का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनूभिर्गन्महि । मन-
सा सशिवेन त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायोनु

मार्ष्टु तन्वा यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अग-
न्महि । मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुद-
त्रः । वि । दधातु । रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः ।
यत् । विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(सम्) क्रियायोगे (वर्चसा) अध्ययनाध्यापन
प्रकाशेन (पयसा) जलेनान्नेन वा । पय इत्युदकनामसु
पठितम् निघं० १।१२। अन्ननामसु च निघं० २।६।
सम्) (तनूभिः) शरीरैः (अगन्महि) प्राप्नुयाम ।
अत्र गम्लधातोर्लिङ्गर्थं लुङ् मन्त्रेयसहूरेत्यादिनाच्चेर्लु-
क् । म्वोश्च अ० ८ । २। ६५ । इति मस्य नः (मनसा)
विज्ञानवतान्तःकरणेन (सम्) (शिवेन) कल्याणकार-
केण (त्वष्टा) सर्वव्यवहारान्तनुकर्त्रा (सुदत्रः) सु-
नादः (वि) (दधातु) करोतु (रायः) धनानि (अनु)
मार्ष्टु पुनः पुनः शुन्धतु (तन्वः) शरीरस्य (यत्)
(विलिष्टम्) विशेषेण न्यूनमङ्गम् । अयम्मन्त्रः शत०
४ । ३। ५ । १४-१५ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अध्यापक ! त्वष्टा सुदत्रो विद्वान् भवान् स शिवेन मनसा
सं वर्चसा पयसा यत्तन्वो विलिष्टमनुमार्ष्टुं रायो विदधातु तत्तानि च वय-
स्तनूभिः समगन्महि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्याणां योग्यतास्ति
पुरुषार्थेन विद्यां सम्पाद्या विधिवदन्नोदकं संसेव्य शरीराद्यारोगी रूप्य

मनो धर्मे निवेश्य सदा सुखोन्नतिं कृत्वा या का शिःशून्यतास्ति सां
सम्पूयन्तु यथा कश्चित् सुदृत् मरुतुः सुखाय वर्त्तत तथा तत्सुखाय स्व-
यमपि वर्त्तत ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे सब विद्याओं के पढ़ने (त्वष्टा) सब व्यवहारों के विस्तार
कारक (सुदत्रः) अशुचि दान के देने वाले विद्वान् आप (संशिवेन) ठीक २
कन्याणकारक (मनसा) विज्ञानयुक्त अन्तःकरण (संवर्चसा) अच्छे अध्ययन
अध्यापन के प्रकाश (पयसा) जल और अन्न से (यत्) जिस (तन्वः शरीर की
(विलिष्टम्) विशेष न्यूनता को (अनुमार्ष्टु) अनुकूल शुद्धि से पूर्ण और (रायः) उत्तम
धनों को (विदधानु) विधान करो उस देह और शरीरों को हम लोग (तनूभिः)
ब्रह्मचर्य व्रतादि मुनियमों में बलियुक्त शरीरों में समगन्महि) सम्यक् प्राप्त हों ॥ १४ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि पु-
रुषार्थ में विद्या का संपादन, विधिपूर्वक अन्न और जल का सेवन, शरीरों को निरोग
और मन को धर्म में निवेश करके सदा सुख की उन्नति करें और जो कुछ न्यूनता हो
उस को परिपूर्ण करें, तथा जैसे कोई मित्र तुम्हारे सुख के लिये बर्त्ताव बर्त्ते वैसे उस
सुख के लिये आप भी बर्त्ताव ॥ १४ ॥

समिन्द्रमिहस्यस्मात्त्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता भुरिगार्धी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्भिन्नकृत्यमाह ॥

फिर मित्र का कृत्य अगले मन्त्र में कहा है ॥

समिन्द्रणो मनसा नेषि गोभिः सधसूरिभि-
र्मघवन्तसधस्वस्त्या । समब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति
सन्देवानाधसुमतौ यज्ञियानाधस्वाहा ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् ।
 सूरिभिरिति सूरिभिः । मघवन्निति मघवन् । सम् ।
 स्वस्त्या । सम् । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देवकृतम् ।
 यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुमताविति सुमतौ ।
 यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सम्) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त गृहपते ! (नः)
 अस्मान् (मनसा) विज्ञानसहितेनान्तःकरणेन (नेषि) प्रा-
 प्रोपि अत्र बहुलं छन्दसीति शब्दभावः (गोभिः) धेनुभिः सु-
 ष्णुवाग्युक्तैर्व्यवहारैर्वासम् (सूरिभिः) मेधाविभिर्विद्व-
 द्भिश्चि (मघवन्) परमपूजितधनयुक्त ! (सम्) (स्वस्त्या)
 सुखेन (सम्) (ब्रह्मणा) बृहता वेदज्ञानेन धनेन वा ब्र-
 ह्मेति धननामसु पठितम् निघं० २ । १० । (देवकृतम्) इ-
 न्द्रियकृतं कर्म (यत्) (अस्ति) देवानाम् आप्तानां विप-
 श्रिताम् (सुमतौ) शोभनायां बृद्धाविव (यज्ञियानाम्) य-
 ज्ञस्य पतिं विव्यातुमर्हणाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं
 मंत्र शत० ४ । ३ । ६ । ७ । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मघवन् इन्द्र विद्यादिपरमैश्वर्ययुक्त समध्यापकोपदेशक ! यत्-
 क्त्वं संमनसा सन्मार्गे गोभिः संस्वस्त्या पुरुषार्थं सूरिभिः सह ब्रह्मणा विद्यां
 यज्ञियानां देवानां स्वाहा सुमतौ देवकृतं यज्ञकृतम् नोऽस्मान् सन्नेषि त-
 स्माद्भवामस्मानिः सरकृत्तयोऽसि ॥ १५ ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्विद्वांसोऽतः पूजनीया यतस्ते बालकान् स्वशिक्षया शुगुणपुक्तान् राजप्रजाजनान् चैयञ्चर्षसहितान् सम्पादयन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (मघवन) पूज्य धनयुक्त (इन्द्र) सत्यविद्यादि ऐश्वर्य्य सहित (सम्) सम्यक् पढ़ाने और उपदेश करने हारे! आपजिम में (सम्) (मनसा) उत्तम अनः कारण से (सम्) अच्छे मार्ग (गोभिः) गौओं वा (मम्) (स्वस्त्या) अच्छे २ वचन युक्त सुख रूप व्यवहारों से (सूरिभिः) विद्वानों के साथ (ब्रह्मणा) वेद के विज्ञान वा धन से विद्या और (गत्) जो (यज्ञियानाम्) यज्ञ के पालन करने वाले को करने योग्य (देवानाम्) विद्वानों की (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त (सुमती) श्रेष्ठ बुद्धि में (देवकृतम्) विद्वानों के किये कर्म हैं उन को (स्वाहा) सत्य वाणी मे (नः) हम लोगों को (सन्नाप) सम्यक् प्रकार से प्राप्त करते हो, इसी से आप हमारे पूज्य हो ॥ १५ ॥

भावार्थः—गृहस्थ जनों को विद्वान् लोग इस लिये मन्कार करने योग्य हैं कि वे बालकों को अपनी शिक्षा से गुणवान् और राजा तथा प्रजा के जनों को ऐश्वर्य्य युक्त करते हैं ॥ १५ ॥

संवर्चसा इत्यस्यात्रिंशः षिः । गृहपतिर्देवता । विराडाधीं त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

संवर्चसा पयसासन्तनूभिरगन्महिमनसासः
शिवेन त्वष्टा सुदत्रो विदधातुरायोनुमार्ष्टतन्वो-
यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि ।
मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुदत्रः ।

वि । दधातु । रायः । अनु । मार्षु । तन्वः । यत् ।
विलिष्टमिति विलिष्टम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे (वर्चासा) तेजसा (पयसा) रा-
ध्या । पयइति रात्रिनामसु पठितम् निधं० १।७ (सम्) (तनू-
भिः) बलविशिष्टशरीरैर्विद्वद्भिः (अगन्महि) प्राप्नुयाम (मन-
सा) मननेन (सम्) (शिवेन) सुखप्रदेन (त्वष्टा) अविद्या-
विच्छेदकः (सुदत्रः) सुष्टुज्ञानकर्ता (विदधातु) (रायः) वि-
द्यादिधनानि (अनु) (मार्षु) (तन्वः) (शरीरस्य) (यत्) (वि-
लिष्टम्) रोगादिमललेशम् । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । ८
व्यख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे आपा विद्वांसो! युष्माकं बुधतां प्रवृत्तावयं यो युष्माकम्भ्ये
चेष्टः सुदत्रस्त्वष्टा विद्वान्मन्त्रं संवर्चसा पयसा संशिवेन मनसा यान् राये
विदधातु यत्तन्वोविलिष्टमनुमार्षु तैस्तां हन्न्वागन्महि ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरुद्दिशमानमंगेन धर्मार्थकाममोक्षाः सम्यक्साधनीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे आप अत्युत्तम विद्वानो! आप लोगों की सुपति में प्रवृत्त हुए हम
लोग जो आप लोगों के मध्य (सुदत्रः) विद्या के दान से विज्ञान को देने और
(त्वष्टा) अविद्यादिदोषों का नष्ट करने वाला विद्वान् हम को (संवर्चसा) उत्तम
दिन और (पयसा) रात्रि से (संशिवेन) अतिकन्याणकारक (मनसा) विज्ञान
से (यत्) जिस (तन्वः) शरीर के हानिकारक कर्म को (अनुमार्षु) बुर करे और
(रायः) पुष्टिकारक द्रव्यों को (विदधातु) प्राप्त करावे उस और उन पदार्थों को
(समगन्महि) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः— मनुष्यो को चाहिये कि दिन रात उत्तम सज्जनो के संग से धर्मा
र्थ काम और मोक्ष की मिद्धि करते रहें ॥ १६ ॥

धाता रातिरित्यस्यात्रिर्क षिः । विश्वेदेवा गृहपतयो देवताः ।

स्वर्गाहावीं त्रिष्टुप् छन्दः । धेवतः स्वरः ।

पुनर्गाहं स्थकर्म आह ।

किं गृहस्थों के कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

धातारातिः सविता जुषन्ताम् प्रजापतिर्निधि
पादेवोऽग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजयां सधररा-
गा यजमानाय द्रविणन्दधातुस्वाहा ॥ १७ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् ।
प्रजापतिर्गिति प्रजाऽपतिः । निधिपाऽइति निधिऽपाः ।
देवः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्रऽजयां ।
सधररागाऽइति समुद्ररागाः । यजमानाय । द्रवि-
णम् । दधातु । स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः—(धाता) गृहाश्रमधर्त्ता (रातिः) सर्वभ्यः
सुखदायकः (सविता) सकलैश्वर्योत्पादकः (इदम्) गृ
हकृत्यम् (जुषन्ताम्) प्रीत्या सेवन्ताम् (प्रजापतिः)
संतानादिपालकः (निधिपाः) विद्यावृद्धिरक्षकाः (देवः)

दोषविजेता (अग्निः) अविद्यान्धकारदाहकः (त्वष्टा)
 सुखविस्तारकः (विष्णुः) सर्व शुभगुणकर्मसु व्याप्तः (प्र
 जया) स्वसंतानादि ता (संरराणः) सम्यग्दातारः संतः
 (यजमानाय) यज्ञानुष्ठात्रे (द्रविणम्) द्रवन्ति भूतानि
 यस्मिन् तद्वन्तम् द्रविणमिति धननामसु पठितम् । निघं०
 २ । ६ । (दधात) धारत (स्वाहा) सत्यया क्रियया ।
 अयम्मंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः-हे गृहस्था भवन्तो धातारानिः सविता प्रजापतिनिधिपाद
 वोऽग्निस्त्वष्टा विष्णुरिवैतत्स्वभावा भूत्वा प्रजया सह संरराणास्मन्त स्वा-
 हेदं जुषन्तां बलवन्तो भूत्वा यजमानाय स्वाहा द्रविणं दधात ॥ १७ ॥

भावार्थः-गृहस्थैः सन्तं यथोचितमस्य गृहाश्रमे स्थित्वा सद्गुणक
 र्मंधारणनैश्चर्योन्नतिरक्षणं प्रजापालनं सुपात्रेभ्योदानं दुःखिनं दुःखच्छेदनं
 शत्रुविजयः शरीरात्मबलप्राप्तिश्च धर्यः ॥ १७ ॥

पदार्थः-हे गृहस्थो त्वम् (धाता) गृहाश्रम धर्म धारण करने (रानिः)
 सब के लिये सुख देने (सविता) समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने (प्रजापतिः)
 संतानादि के पालने (निधिपाः) विद्या आदिआदिः अर्थात् धन समृद्धि के
 रक्षा करने (देवः) दोषों के नष्ट करने (अग्निः) अविद्या रूप अंधकार के दाह
 करने (त्वष्टा) सुख के बढ़ाने और (विष्णुः) समस्त उत्तम २ शुभ गुण
 कर्मों में व्याप्त होने वालों के मदश हो के (प्रजया) अपने संतानादि के साथ
 (संरराणाः) उत्तम दान शील होने हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (इदम्)
 इस गृहकार्य को (जुषन्ताम्) प्रीतिके साथ सेवन करो और बलवान् गृहाश्र-
 मी होकर (यजमानाय) यज्ञ का अनुष्ठान करने वालों के लिये जिस बल
 से उत्तम २ वर्त्तीपुष्प बढ़ते जायें उस (द्रविणम्) धनको (दधात) धारण
 करो ॥ १७ ॥

भावार्थः गृहस्थों को उचित है कि यथायोग्य रीति में निरंतर गृहाश्रम में रह के अच्छे गुण कर्मों का धारण ऐश्वर्य की उन्नति तथा रक्षापजा पालन योग्य पुरुषों को दान दुःखियों का दुःख छुड़ाना शत्रुओं को जीतने और शरीरात्म बल में प्रवृत्ति आदि गुण धारण करें ॥ १७ ॥

सुगात्र इत्यस्यात्रिंश्रपिः । गृहपतयो देवताः ।

आर्षा त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

एनर्ग हकन्यमाह ॥

किं गृह कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुगात्रो देवाः सदेनाऽअकर्म यऽआजग्मे-
दध सवनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना ह-
वीध्र्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

सुगेति सुगा । वः । देवाः । सदेना । अकर्म । ये ।
आजग्मे याऽजग्म । इदम् । सवनम् । जुषाणाः । भ-
रमाणाः । वहमानाः । हवीध्रिषि । अस्तेऽइयस्मे ।
धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(सुगा) सुगु गन्तुं प्राप्तुं, योग्यानि अ-
त्र शेषछन्दसि बहुलमिति लुक् (वः) युष्माकम् (देवाः) व्य-
वहरमाणाः (सदेना) सीदन्ति गच्छन्ति पुरुषार्थेन येषु
तानि गृहाणि (अकर्म) अकार्ष्णं कुर्याम । अत्र ङुक्
धातोर्लुङि मंत्रे घसेत्यादिना चलेर्लुक् । (ये) (आज-
ग्म) प्राप्नुवन्तु (इदम्) प्रत्यक्षम् (सवनम्) ऐश्वर्यम्
(जुषाणाः) सेवमानाः (भरमाणाः) धरमाणाः (वहमा-

नाः) प्राप्नुवंतः (हवींषि) दातुमादातुमर्हाण (अस्मे)
अस्मभ्यम् । अत्रभ्यसःस्थाने सुपां सुलुगिति शे इत्या
देशः (धत्त) धरत (वसवः) ये वसन्ति सद्गुणकर्मसु
ते (वसूनि) धनानि । वस्विति धननामसु पठितम् नि-
घं० २ । १० । (स्वाहा) श्रेष्ठ क्रियया । अयम्मंत्रः शत०
४१ ३१ ६१ १० व्याख्यातः ॥ १८ ॥

यास्कमुनिरत्राह । सुगा वो देवाः सदनमकर्मय-
आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः जस्निवांसः पपिवांसश्च वि-
श्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनिस्वाहा मनानिवोदेवाः सुपथा-
न्यकर्मय आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खादित-
वंतः पीतवंतश्च सर्वेऽस्मासु धन वसवो वसूनि निरु०
१२ । ४२ ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे वसवो देवा ये वयं स्वाहेदं सवनं जुषाणा भरमाणा वह-
माना वो युष्मभ्यं गानि सुवमदना हवींषि वसूनि अकर्मजागम तेभ्योऽस्मे
तानि यूपमपि धत्त ॥ १८ ॥

भावार्थः—यथा पितृपतिश्वशुरश्वश्रूमित्रस्वामिनः पदार्थैः पुत्रपुत्री
स्त्रीमखिलभृत्यानां पालनं कुर्यन्तः सुखं ददन्ति तथैव पुत्रादयोऽप्येतेषां सेवनं
कुर्युः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) श्रेष्ठ गुणों में रमण करने वाले (देवाः) व्यवहारी
जनों ! (ये) जो (स्वाहा) उत्तम क्रिया में (उद्गम्) उम (सवनम्) पेशवर्य
का (जुषाणाः) सवन (भगमाणाः) धारण करने (वहमानाः) औरों से
प्राप्त होते हुए हम लोग तुम्हारे लिये (सुगा) अच्छी प्रकार प्राप्त होने योग्य
(सदन) जिन के निमित्त पुरुषार्थ किया जाता है उन (हवींषि) देने
लेने योग्य (वसूनि) धनों को (अकर्म) प्रकट कर रहे और (आजग्म) पा-
प्त हुये हैं (अस्मे) हमारे लिये उन (वसूनि) धनों को आप (धत्त) धरो ॥ १८ ॥

भाषार्थः—जैसे पिता पति स्वशुर सामू मित्र और स्वामी पुत्र कन्या स्त्री श्रुषा सखा और भृत्यों का पालन करते हुए सुख देते हैं वैसे पुत्रादि भी इन की सेवा करना उचित समझे ॥ १८ ॥

यौ २॥ऽआवह इत्यस्यात्रिष्टुपिः । विश्वेदेवाः गृहपतयो देवताः ।

भूरिगार्गी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्गृहकृत्यमाह ॥

फिर भी घर का काम अगले मंत्र में कहा है ॥

यौ२॥आवहऽउशतोदेव देवास्तान्प्रेरय स्वेऽ-
अग्नेसुधस्थे । जक्षिवाध्वसंः पपिवाध्वसंश्च विश्वे
सुङ्घर्मस्वरातिष्ठितान् स्वाहा ॥ १९ ॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् ।
प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सुधस्थऽइति सुधस्थे ।
जक्षिवाध्वसुइति जक्षिवाध्वसंः । पपिवाध्वसुइति
पपिवाध्वसंः । च । विश्वे । असुम् । घर्मम् । स्वः ।
आ । तिष्ठतु । अनु । स्वाहा ॥ १९ ॥

पदार्थः—(यान्) वक्ष्यमाणान् (आ) (अवहः)
प्राप्नुयाः (उशतः) विद्यादिसद्गुणान् कामयमानान्
(देव) दिव्यशीलयुक्ताध्यापक (देवान्) विदुषः

(तान्) (प्र) (ईरय) नियोजय (स्वे) स्वकीये
 (अग्ने) विज्ञानाढ्य विद्वन् ! (सधस्थे) सहस्थाने
 (जक्षिवांसः) अन्नं जग्धवन्तः (पपिवांसः) पीतवन्तः
 (च) अन्य सुखसेवन समुच्चये (विश्वे) सर्वे (असुम्)
 प्रज्ञाम् असुरिति प्रज्ञानाममुपठितम् निघं० ३ । ९ ।
 अस्यनिदोषाननेनसोऽमुः प्रज्ञाताम् (धर्मम्) अन्नं यज्ञं
 वा धर्मइत्यन्ननाममुपठितम् । निघं० । १ । ९ । यज्ञनाम्
 मुच निघं० ३ । १० । (स्वः) सुखम् (आ) सर्वतः
 (तिष्ठतः) (अनु) (स्वाहा) सत्ययावाचा । अयं मंत्रः
 शत० ४ । ३ । ६ । ११ । व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे देवाने ! त्वस्वे सधस्थे यानुगतो देवानावहस्तान् धर्ममप्रेरय
 हे गृहस्था जक्षिवांसः पपिवांसो विश्वे यूपं स्वाहा धर्मममुं स्वश्वाभ्या
 तिष्ठत ॥ १८ ॥

भावार्थः—इहाध्यापकेनोपदेष्टा ये जनाः विद्यां शिक्षां प्रापिताः
 सत्यधर्मकर्मवारिणो भवेयुस्ते सुखभाजिनः स्युर्नरे ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य स्वभाव वाले अध्यापक ! तू (स्व) अपने
 (सधस्थे) साथ बैठने के स्थान में (यान) जिन (उशनः) विद्या आदि
 अच्छे २ गुणों को कामना करने हुए (देवान) विद्वानों को (आ) (अवहः)
 प्राप्त हो (तान्) उन को धर्म में (प्र) ईरय नियुक्त कर हे गृहस्थ (जक्षिवांसः)
 अन्न खाने और (पपिवांसः) पानी पीने हुए (विश्वे) सब तुम लोग (स्वाहा)
 सत्य वाणी में (धर्मम्) अन्न और यज्ञ तथा (असुम्) श्रेष्ठ बुद्धि वा (स्व)
 अन्तर्गत सुख को (अनु) (आ) (तिष्ठत) प्राप्त होकर सुखी रहो ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस संसार में उपदेश करने वाले अध्यापक से विद्या और श्रेष्ठ-
गुण को प्राप्त जो बालक मत्स्यधर्म कर्म वर्त्तनेवाले हों वे सुख भागी हों और नहीं ॥ १९ ॥

वर्यामिन्यस्यानिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

स्वराडापीं त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ व्यवहारिणो गृहस्थायोपदिशति ॥

अथ व्यवहार करने वाले गृहस्थ के लिये उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वयं॑ हि त्वा॑ प्रय॒ति य॒ज्ञेऽअ॒स्मिन्न॒ग्ने हो॒तार॑-
म॒वृ॒णीम॒हीह॑ । ऋ॒ध॒ग॒याऽऋ॒ध॒गृ॒ताश॑मिष्टाः प्र-
जान॑न्य॒ज्ञमु॑प॒ याहि॑ वि॒द्वान् स्वाहा॑ ॥ २० ॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीति प्रयति । यज्ञे । अ-
स्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह । ऋध-
क् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्टाः प्रजान-
त्रिति प्रजानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान्
स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः— (वयम्) गृहाश्रमस्थाः (हि) यतः (त्वा) विद्वां-
सम् (प्रयति) प्रयत्यते जनैर्यस्तस्मिन् कृतो बहुलमिति क-
र्मणि क्तिप् (यज्ञे) सम्यक्ज्ञातव्ये (अस्मिन्) (अग्ने)

विज्ञापक विद्वन् ! (होतारम्) यज्ञनिष्पादकम् (अवृणीमहि)
स्त्रीकुर्वीमहि । अत्र लिङ्गर्थे लङ् (इह) अस्मिन् संसारे
(ऋधक्) समृद्धिवर्द्धके (अयाः) यजेः सङ्गच्छस्व । अत्र लिङ्-
र्थे लङ् (ऋधक्) समृद्धिर्यथास्थानया (उत) अपि (अ-
शमिष्टाः) शमादि गुणान् गृहाण (प्रजानन्) (यज्ञम्) (उप)
(याहि) उपगतं प्राप्नुहि (विद्वान्) वेत्ति यज्ञविद्याक्रियाम्
(स्वाहा) शास्त्रोक्तया क्रियया । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ ।
६ । १२ । व्याख्यानः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अग्ने! वयमिह प्रयति यज्ञे त्वा होतारमवृणीमहि विद्वन् प्र-
जानँ स्त्वसस्मानयाः ऋधगु यज्ञं स्वाहोपयाहि उताप्ययाहि ऋधगशमिष्टाः ॥ २० ॥

भावार्थः—सर्वेषां व्यवहारतां योग्यतास्ति यो मनुष्यो यत्र कर्मणि
विवक्ष्यतः सः तस्मिन्नेव कार्येऽभिप्रयोज्यः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ज्ञान देने वाले ! (वयम्) हमलाग (इह)
(प्रयति) इस प्रयत्न माध्य (यज्ञे) गृहाश्रम रूपयज्ञ में (त्वा) तुझ को (होतारम्)
सिद्ध करने वाला (अवृणीमहि) ग्रहण करें (विद्वन्) सब विद्या युक्त (प्रजानन्)
क्रियाओं के जानने वाले आप (ऋधक्) समृद्धि कारक (यज्ञम्) गृहाश्रम
रूप यज्ञ को (स्वाहा) शास्त्रोक्त क्रिया से (उप) (याहि) समीप प्राप्त हो
(उत) और केवल प्राप्तही नहीं किन्तु (अयाः) उम से दान सत्संग श्रेष्ठ
गुण वालों का सेवन कर (हि) निश्चय करके (अस्मिन्) इस (ऋधक्)
अच्छी आदि सिद्धि के बढ़ाने वाले गृहाश्रम के निमित्त में (अशमिष्टाः)
शान्त्यादि गुणों को ग्रहण करके सुखी हो ॥ २० ॥

भावार्थः—सब व्यवहार करने वालों को चाहिये कि जो मनुष्य जिस काम
में चतुर हो उस को उसी काम में प्रवृत्त करें ॥ २० ॥

देवा गान्त्वित्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः ।

स्वराडार्युणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थकर्मविधिना ह ॥

फिर भी गृहस्थों का कर्म अगेल मन्त्र में कहा है ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुर्मित। मन-
स्पत ऽइमन्देवयुज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥२१॥

देवाः । गातुविदइति गातुविदः । गातुम् । वि-
त्वा । गातुम् । इत । मनमः । पते । इमम् । देव ।
युज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(देवाः) सत्यासत्यस्तावका गृहस्थाः (गातु-
विदः) स्वगुणकर्मस्वभावेन गातुं पृथ्वीं विदन्तः । गा-
तुरिति पृथ्वीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ (गातुम्)
भूगर्भविद्यान्वितं भूगोलम् (वित्वा) विज्ञाय (गातु-
म्) पृथिवीराज्यादिनिष्पन्नमुपकारम् (इत) प्राप्नुत-
(मनसस्पते) निगृहीतमनाः (इमम्) प्राप्तम् (देव)
दिव्यविद्याव्युत्पन्न (युज्ञम्) सर्वसुखावहं गृहाश्रमम्
(स्वाहा) धर्मया क्रियया (वाते) विज्ञातव्ये व्यवहा-
रे । वात इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ४ (धाः)
धेहि । अत्राडभावः । अयं मन्त्रः शत० ४। ३ । ६ । १३
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे गातुविदो देवा यूयं गातुं वित्त्वा गातुमित हे अमरुचते
देव प्रतिगृहस्थस्त्वं स्वाहेमं यत्नं वातेथाः ॥ २१ ॥

भावार्थः—गृहस्थानां योग्यतास्तपतिप्रयत्नेन भूगर्भादिविद्याः संप्रा-
प्य जितेन्द्रियाः पतेपकारिणो भूत्वा सद्गुणेन गृहाश्रमव्यवहारानुष्ठीय च
र्त्तुं प्राणिनः सुखयेयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (गातुविदः) अपने गुण कर्म और स्वभाव से पृथिवी के जा-
ने आने को जानने (देवाः) तथा सत्य और असत्य के अत्यन्त प्रशंसा के
साथ प्रचार करने वाले विद्वान् लोगो! तुम (गातुम्) भूगर्भ विद्या युक्त भूगोल
को (वित्त्वा) जान कर (गातुम्) पृथिवी राज्य आदि उत्तम कामों के उपकार
को (इत्) प्राप्त हूँ प्रिये । हे (मनमरुपते) इन्द्रियों के रोकने हारे (देव) भेषु वि-
द्या बोध सम्पन्न विद्वानो! तुम में से प्रत्येक विद्वान् गृहस्थ (स्वाहा) धर्म बढ़ाने
वाली क्रिया से (इमम्) इस गृहाश्रम रूप (यज्ञम्) सब सुख पहुंचाने वाले यज्ञ
को (वातं) विशेष जानने योग्य व्यवहारों में (थाः) धारण करो ॥ २१ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि अत्यन्त प्रयत्न के साथ भूगर्भ विद्याओं को
जान इन्द्रियों को जीत परोपकारी हो कर और उत्तम धर्म से गृहाश्रम के व्यवहारों को
उन्नति देकर सब प्राणी मात्र को सुखी करें ॥ २१ ॥

यच्च यज्ञमिति पस्यान्निर्जग्मिः । गृहपत्यो देवताः । भुक्तिं सांख्यं चिह्नकुण्डः ।
आवभः स्वरः । एव इत्यस्य विराडाक्षी कृती कन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थेभ्यो विशेषोपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के लिये विशेष उपदेश अगल मन्त्र में किया है ॥

यज्ञं यज्ञङ्गच्छ यज्ञपतिङ्गच्छ स्वांयोनिङ्गच्छ
स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते महमूक्तवाक्
सर्ववीरस्तज्जुषस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् ।

गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा । एषः ।
ते । यज्ञः । यज्ञपत इति यज्ञपते । सहसूक्तवाक्-
इति सहसूक्तवाकः । सर्ववीर इति सर्ववीरः । तम् ।
जुषस्व । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(यज्ञ) यो यजति संगच्छते सः यज्ञो गृहस्थ-
स्तत्सम्बुद्धौ अत्रौणादिको नन् प्रत्ययः (यज्ञम्) विद्वत्स-
त्कारारम्भं गृहाश्रमधर्म्मम् (गच्छ) प्राप्नुहि (यज्ञपतिम्)
संगम्यानां गृहाश्रमिणां पालकं राजानम् (गच्छ) (स्वाम्)
स्वकीयां (योनिम्) प्रकृतिम् स्वात्मस्वभावम् (गच्छ) (स्वा-
हा) सत्यया क्रियया (एषः) विद्यमानः (ते) तव (यज्ञः) स-
म्पूजनीयः प्रजारक्षणनिमित्तो विद्याप्रचारार्थो गृहाश्रमः
(यज्ञपते) राजधर्म्माग्निहोत्रादिपालक (सहसूक्तवाकः) ऋ-
ग्यजुरादिलक्षणैः सूक्तैर्वाकैः सह वर्तमानः (सर्ववीरः)
शरीरात्मबलसुभूषिताः सर्वे वीरा यस्मात् (तम्) (जुषस्व)
सेवस्व (स्वाहा) सत्यन्यायप्रकाशिकया वाचा । अयन्मन्त्रः
शत० ४। ३। ६-१४ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे यज्ञ तव स्वाहा यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ
यज्ञपते ते य एष सहसूक्तवाकः सर्ववीरो यज्ञोस्ति तं त्वं स्वाहा जु-
षस्व ॥ २२ ॥

भावार्थः—प्रजाजानो गृहस्थः कुरुषः प्रयत्नेन गृहकर्म्मणि यथावत् कु-
र्यात् राजभक्त्या राजाश्रयेण सदुर्म्मन्ववहारेण च गृहाश्रमं परिपालयेत्
राजा च सद्विद्याप्रचारेण सर्वान् बोधयेत् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञ) सत्कर्मों में संगत होने वाले गृहाश्रमी! तू (स्वाहा) सत्य-
क्रिया से (यज्ञम्) विद्वानों के सत्कार पूर्वक गृहाश्रम को (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञ-
पतिम्) संग करने योग्य गृहाश्रम के पालने वाले को (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाम्)
अपने (योनिम्) घर और स्वभाव को (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञपते) गृहाश्रम धर्म
ालक तू (ते) तेरा जो (एष) यह (सहसृक्तवाकः) ऋग यजुः साम और अथर्व
वेद के मूक्त और अनुवाकों में कथित (सर्ववीरः) जिस से आत्मा और शरीर
के पूर्णबल युक्त समस्त वीर प्राप्त होते हैं (यज्ञः) प्रशंसनीय प्रजा की रक्षा के
निमित्त विद्या प्रचार रूप यज्ञ है (तम्) उमका तू (स्वाहा) सत्य विद्या न्याय प्र-
काश करने वाली वेद वाणी क्रिया से (जुषस्य) भीति से सेवन कर ॥ २२ ॥

भावार्थः—प्रजा जन गृहस्थ पुरुष उह २ यज्ञों से घर के कार्यों को उत्तम रीति से
करें राजभक्ति राजसहायता और उत्तम धर्म में गृहाश्रम को सब प्रकार से पालें और
राजा भी श्रेष्ठ विद्या के प्रचार में सब को संतुष्ट करे ॥ २३ ॥

माहिर्भूरित्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः । आद्यस्या याजुष्य
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । उरुमित्यस्य ध्रुवः शेषऋषिः । भुरिगर्भी त्रि
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । नम इत्यस्यासुरी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथराज्ञोपदेशमाह ॥

अब अगले मन्त्र में राजा के लिये उपदेश किया है ॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । उरु॑हि राजा वरुण-
श्चकार॑ सूर्या॑य मन्थामन्वेत॑वाऽउ॒ अपदे॑ पा-
दा॒ प्रति॑धातवेक॒मृताप॑वक्ता हृदया॒विधि॑श्चित् ।
नमो॑ वरुणा॒याभि॑ष्ठितो वरुणस्य॒ पाशः॑ ॥ २३ ॥

मा । अहिः । भूः । मा । एदाकुः । उरुम् । हि ।
 राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्ये-
 त्वाऽइत्यनुऽण्त्वै । उँऽइत्यँ । अपदे । पादा । प्रति-
 धातवऽइतिप्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपवृक्तेत्य-
 पऽवृक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदयऽविधः ।
 चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्टितः । अभिस्थितऽइत्य-
 भिऽस्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अहिः) सर्पवत् क्रुद्धो
 विषधरः (भूः) भवेः (मा) (एदाकुः) कुत्सितवाक्
 (उरुम्) बहुगुणान्वितं न्यायम् (हि) खलु (राजा)
 प्रशस्तगुणस्वभावैः प्रकाशमानः (वरुणः) वरः (चकार)
 कुर्याः अत्र लिङर्थे लिट् (सूर्याय) चराचरात्मेश्वरप्रका-
 शाय (पन्थाम्) न्यायमार्गम् (अन्येतवै) अनुक्रमेण गन्तुम्
 (उ) वितर्कं (अपदे) चौरादिनिष्पादितेऽप्रसिद्धे द्य-
 वहारे (पादा) चरणौ, अत्राकारादेशः (प्रतिधातवे)
 प्रतिधर्तुम् (अकः) कुरु (उत) अपि (अपवृक्ता)
 मिथ्यावादी (हृदयाविधः) यो हृदयमाविध्यति सः (चि-
 त्) इव (नमः) वज्रम् (वरुणाय) प्रशस्तैश्वराय (अ-
 भिष्टितः) अभितः स्थितः जाज्वल्यमानः (वरुणस्य)
 वीरगुणोपेतस्य (पाशः) बन्धनम् । अयम्मंत्रः शत० ४ ।
 ३ । ६ । ३ — ११ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे राजन् समेश्वर ! त्वं वरुणाधोरन्यायं कुर्वन्स्वेतस्य अपदे पादा प्रतिधातवे ऽ कः सूर्याय पंथां चकार उतापवक्ता इदयाविष्टिदिव जापदाकुर्वाहिर्भूयसा वरुणस्य तवाभिष्टितो नमः पाशश्च प्रकाशेत तथा सततं प्रयतस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः—प्रजापुरुषाणां योग्यतास्ति यो हि विद्वान् जितेन्द्रियो धार्मिकः पिता पुत्रानिव प्रजामालने तत्परः सर्वेभ्यः सुहकारी भवेत् स सभापतिं कुर्वीत राजा वा प्रजापुरुषः कदापि दुष्टकर्मकारी न भवेत् कथंविद्यादि स्यात् तर्हि प्रजा यथापराधं राजानं दण्डयेत् राजा च प्रजापुरुषम् कदाप्यपराधिनं दण्डेन विना न त्यजेत् अनपराधिनं च ब्रूया न पीडयेत् एवं सर्वे न्यायचरणतत्परा भूत्वा प्रयत्नेन यतोयिका मित्रो-दोशीनशत्रून् न स्युः । पुनर्विद्याधर्मसागान् शुद्धान् प्रचार्य सर्वे परमात्म-प्रतिपरायणा भूत्वा सदा सुखिनः स्युः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे राजन सभापते ! तू (वरुणाय) उत्तम ऐश्वर्य के वास्ते (उ-रुम्) बहुत गुणों से युक्त न्याय को (अकः) कर (सूर्याय) चराचर के आत्मा जगदीश्वर के विज्ञान होने (सूर्याय) और प्रजागणों को यथा योग्य धर्म प्रकाश में चलने के लिये (पंथाम्) न्यायमार्ग को (चकार) प्रकाशित कर (उत) और कभी (अपवक्ता) झूठ बोलने वाला (इदयाविष्टः) धर्मात्माओं के मन को संताप देने वाले के (चित्) सदृश (पृदाकुः) स्रांटे बचन कहने वाला (मा) मत हो और (अहिः) सर्प के समान क्रोधरूपी विष का धारण करने वाला (मा) मत (भूः) हो और जैम (वरुणस्य) वीर गुण वाले तेरा (अभिष्टितः) अति प्रकाशित (नमः) वज्ररूप दण्ड और (पाशः) बंधन करने की सामग्री प्रकाशमान रहे वैसे प्रयत्न को सदा किया कर ॥ २३ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को चाहिये कि जो विद्वान् इन्द्रियों का जितने वाला धर्मात्मा और पिता जैसे अपने पुत्रों को वैसे प्रजा की पालना करने में अति चित्त लगावे और सब के लिये सुख करने वाला सत्पुरुष हो उसी को

सभापति करें और राजा वा प्रजाजन कभी अधर्म के कामों को न करें जो किसी प्रकार कोई करे तो अपराध के अनुकूल प्रजा राजा को और राजा प्रजा को दण्डदेवे किन्तु कभी अपराधी को दण्ड दिखे बिना न छोड़े और निरपराधी को निष्प्रोजन पीड़ा न देवे इस प्रकार सब कोई न्यायमार्ग से धर्माचरण करते हुए अपने २ प्रत्येक कामों के चिंतन में रहें जिस से अधिक मित्र, बड़े प्रीति रखनेवाले, और शत्रु न हो और विद्या तथा धर्म के मार्गों का प्रचार करते हुए सब लोग ईश्वर की भाँके में परायण हो के सदा सुखी रहें ॥ २३ ॥

अग्नेरनीकनित्यस्याग्निर्हविः । गृहपतिर्देवता । आशीन्विष्टुः ।

धेवसः स्वरः ।

अथोभयेषां गृहस्थानामुपदेशमाह ॥

अथ राजा और प्रजाजन गृहस्थों के लिये उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेरनीकमपऽआविवेशापांनपात्प्रतिरक्षन्न-
सुर्यम् । दमेदमे समिधं यक्ष्यग्नेप्रति ते जिह्वा-
घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥२४॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् ।
नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रतिरक्षणम् । असुर्यम् । दमे-
दमऽइति दमेऽदमे । समिधमिति समऽइधम् । यक्षि ।
अग्ने । प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरण्यत् ।
स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) पावकस्य (अनीकम्) सैन्यमिव उवाला-
क्षमूहम् (अपः) जलानि (आ) (विवेश) (अपाम्) आप्नु-
वन्ति याभिस्तासामुदकानाम् (नपात्) नाधःपतनशीलः

(प्रति) (रक्षन्) पालयन् (असुर्याम्) असुरेषु मेघेषु प्रा-
णक्रीडासधनेषु भवं द्रव्यम् (दमेदमे) दाम्प्यन्ति जना
यस्मिन् तस्मिन् गृहे गृहे । दम इति गृहनामसु पठितम् ।
निघं० ३ । ४ वीप्सया द्वित्वम् (समिधम्) समिध्यते प्र-
काशयतेऽर्थतत्त्वमनया क्रियया ताम् (यक्षि) यजसि संग-
च्छसे । अत्र ग्रहणं छन्दसीति शपो लुक् (अग्ने) विज्ञान-
युक्त (प्रति) (ते) तव (जिह्वा) रसेन्द्रियम् (घृतम्) आज्यम्
(उत्) (चरण्यत्) चरणमिवाचरेत् । वा छन्दसीत्यत्राल्लोप
ईत्वाऽभावश्च (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मन्त्रः शत०
४ । ३ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः- हे गृहस्य त्वमग्नेरनीकमपश्चाद्विवेशापां न पात्वमसुर्यं प्रति
रक्षन् दमेदमे समिधं यक्षि ते जिह्वा घृतमुत स्वाहोच्चरण्यत् ॥ २४ ॥

भावार्थः-अग्निजले सर्वेषां सांसारिकपदार्थानां हेतूस्तः अनो गृहस्थो
विशेषतोऽनघोर्गुणान् ज्ञात्वा गृहस्य सर्वाणि कार्याणि सत्यव्यवहारेण
कुर्यात् ॥ २४ ॥

पदार्थः-हे गृहस्थ ! तू (अग्नेः) अग्नि की (अनीकम्) लपट रूपी सेना के प्रभाव
और (अपः) जलों को (आ) (विवेश) अच्छी प्रकार समझ (अपाम्) उत्तम व्यव-
हार सिद्धि कराने वाले गुणों को जान कर (नपात्) अविनाशिस्वरूप तू (असु-
र्यम्) मेघ और प्राण आदि अचेतन पदार्थों से उत्पन्न हुए सुवर्ण आदि धन को
(प्रतिरक्षन्) प्रत्यक्ष रक्षा करता हुआ (दमेदमे) घर घर में (समिधम्) जिस क्रिया
से ठीक २ प्रयोजन निकले उसको (यक्षि) प्रचार कर और (ते) तेरी (जिह्वा)
जभि (घृतम्) घी का स्वाद लेने (स्वाहा) सत्यव्यवहार से (उत्) (चरण्यत्)
देह आदि साधनसमूह सब काम किया करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—अग्नि और जल संसार के सब व्यवहारों के कारण हैं इस से गृहस्थजन विशेष कर अग्नि और जल के गुणों को जाने और गृहस्थ के सब काम सत्य व्यवहार में करें ॥ २४ ॥

समुद्रेत इत्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता । भुरिगार्धीपक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थोपदेशमाह ॥

किं गृहस्थों के लिये उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**समुद्रे ते हृदयमुप्सुन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधी-
स्तापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके
विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥**

समुद्रे ते । हृदयम् । अप्सु । अन्तरियुन्तः ।
सम् । त्वा । विशंतु । ओषधीः । उत । आपः । य-
ज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञपते । सूक्तोक्ताविति
सूक्तोक्तौ । नमोवाक इति नमः स्वाके । विधेम ।
यत् । स्वाहा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) सम्यग् द्रवीभूते व्यवहारे (ते) तव
(हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकरणम्
(संतु) (आ) (विशंतु) (ओषधीः) यवाद्याः (उत)
अपि (आपः) जलानि (यज्ञस्य) गृहाश्रमानुकूलस्य
व्यवहारस्य (त्वा) त्वां (यज्ञपते) गृहाश्रमस्य रक्षक !

(सूक्तोक्ती) सूक्तानां वेदस्थानां प्रामाण्यस्योक्तिर्यस्मिन्
गृहाश्रमे (नमोवाके) वेदस्थस्य नम इत्यन्नस्य सत्कार-
स्य च वाक्का वचनानि यस्मिन् (विधेम) निष्पादयेम
(यत्) यतः (म्वाहा) प्रेमोत्पादयिष्या वाचा अयम्भ-
त्रः शत० ४ । ४ । १ । १३-२० । व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे यज्ञपते ! यथा त्वं म्वाहा यज्ञस्य सूक्तोक्ती नमोवाके
समुद्रेऽप्यु च ते तव हृदयमप्यन्तोनःकरणं विधेम तथा तेन विदिता
ओषधीत्वा सनाविशंतु । उताप्यापस्तव सुखकारिकाः संतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचक लु० । अध्यापकोपदेशका गृहस्थान् मत्वा
विद्यां प्राप्नुयित्वा प्रयत्नसाधये गृहस्थानुष्ठाने सर्वान् युजीयः । यतश्चित्ते
शरीरात्मबलं वर्द्धयेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञपते) जैसे गृहाश्रम धर्म के पालने हरे ! इस लोग
(म्वाहा) प्रेमास्पदवाणी से (यज्ञस्य) गृहाश्रमानुकूल व्यवहार के (सूक्तोक्ती)
उस अवन्ध कि जिस में वेद के वचनों के प्रमाण से अच्छी २ बातें हैं और
(नमोवाके) वेद प्रमाण सिद्ध अन्न और मन्त्रागादि पदार्थों के वादानुवाद
रूप (समुद्रे) आदि व्यवहार और (अप्यु) सब के प्राणों में (ते) तेरे (यत्)
जिस (हृदयम्) हृदय को संतुष्टि में (विधेम) नियत करें जैसे उस से जानी
हुई (ओषधीः) यव गेहूं चना सोमलतादि सुख देने वाले पदार्थ (वा)
(विशंतु) प्राप्त हों (उत) और न केवल ये ही किन्तु (आपः) अच्छे जल
भी तुझ को सुख करने वाले हों ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । पढ़ाने और उपदेश करने वाले लज्जन
पुरुष गृहस्थों को मत्स्य विद्या को ग्रहण कराकर अच्छे यत्नों से सिद्ध होने योग्य घर के
कामों में सब को युक्त करें जिस से गृहाश्रम चाहने और करने वाले पुरुष शरीर और
अपने आत्मा का बल बढ़ावे ॥ २५ ॥

देवीराप इत्यस्याचिर्वाचिः । गृहपतयो देवताः । स्वराहार्थी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ विवाहितस्त्रीभ्यः कर्णोत्थमुपदिश्यते ॥

अथ विवाहित स्त्रियों को करने योग्य उपदेश अगले मंत्र में किया जाता है ॥

देवीरापऽणवोगर्भस्तः सुप्रीतः सुभृतम्वि-
भृत । देवमेमिष ते लोकस्तस्मिञ्छञ्चवक्ष्वपरिचि
वक्ष्व ॥ २६ ॥

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । सुप्रीतमि-
तिसुप्रीतम् । सुभृतमितिसुभृतम् । विभृत । देव ।
सोम । एषः । ते । लोकः । तस्मिन् । शम् । च । व-
क्ष्व । परि । च । वक्ष्व ॥ २६ ॥

पदार्थः—(देवीः) देदीप्यमाना विदुष्यः (आपः)
सर्वाः शुभगुणाकर्मविद्याध्यापिन्यः (एषः) (वः)
युष्माकम् (गर्भः) (तम्) (सुप्रीतम्) सुष्ठु
प्रीति निषट्ठम् (सुभृतम्) सुष्ठुधारितम् (विभृत) ध-
रत पुष्यत (देव) दिव्यगुणैः कमनीय ! (सोम) ऐश्व-
र्याढ्य गृहस्थजन ! (एषः) प्रत्यक्षः (ते) तव (लोकः)
लोकनीयः पुत्रपत्यादिसंग्रन्धसुखकरो गृहाश्रमः । (त-
स्मिन्) (शम्) कल्याणकारकं ज्ञानम् (च) शिक्षाम्

(वक्ष्व) प्रापय (परि) (च) अनुक्तसमुञ्चये (वक्ष्व)
वह । अयं मंत्रः शत० ४ । ४ । १ । २१ । व्याख्यातः ॥ २॥

अन्वयः—हे आपो देवीर्देव्यो ! यूयं वो युग्माकं य एवो गर्भो लोकस्तं
सुप्रीतं सुभृतं यथास्मृतायाविभूत । हे देव सोम य एव ते तव लोकोस्ति तस्मिन्
शंखाच्छितां वक्ष्व चाद्रक्ष्णं परिषद्व्यअयं मंत्रः शत० ४१ । २१ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विदुषी स्त्री यथोक्तविवाहविधिना विद्वान् पतिं प्राप्य त-
न्मनोरंजनपुरःसरं गर्भनादधीत स च पतिः स्त्रीरक्षणे तन्मनोरंजने च नि-
त्यमुत्तमेत ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (आपः) समस्त शुभ गुण कर्म और विद्याओं में व्याप्त होने
वाली (देवीः) अति शोभा युक्त स्त्रियों ! तुम सब (यः) जो (एवः) यह
(वः) तुम्हारा (गर्भः) गर्भ (लोकः) पुत्र पनि आदि के साथ सुखदायक
है (तम्) उमको (सुप्रीतम्) श्रेष्ठ प्रीति के साथ (सुभृतम्) प्रेमे उत्तम रक्षा
से धारण किया जाय वैसे (विभूत) धारण और उसकी रक्षा करो । हे (देव)
दिव्य गुणों से मनोहर (सोम) ऐश्वर्य युक्त ! तू जो यह (ते) तुम्हारा (लो-
कः) देखने योग्य पुत्र स्त्री मृत्यादि सुखकारक गृहाश्रय है (तस्मिन्) इस के
निमित्त (शम्) सुख (च) और शिक्ता (वक्ष्व) पहुंचा (च) तथा इसकी
रक्षा (परिवक्ष्व) सब प्रकार कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—पढ़ी हुई स्त्रियां यथोक्त विवाह की विधि से विद्वान् पति को प्राप्त होकर
उम को आनन्दित कर परम्पर प्रसन्नता के अनुकूल गर्भ को धारण करें यह पति भी
स्त्री की रक्षा और उमकी प्रसन्नता करने को नित्य उत्साही हो ॥ २६ ॥

अवभृथेत्यस्याचिर्हविः । दम्पतीदेवते । भुरिक् प्राजापत्यवानुष्टुप्छन्दः ।

गांधारः स्वरः । अवदेवैरित्यस्य स्वराहार्यो बृहतीछन्दः ।

जप्यमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्य धर्म्ये स्त्री विषयमाह ॥

किं गृहस्य धर्म्ये मे स्त्री का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।
अवदेवैर्देवकृतमेनां ऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यैकृतम्पु-
रुरावणां देवरिषस्पाहि देवानां समिदसि ॥ २७ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण । नि-
चेरुरिति निचेरुः । असि । निचुम्पुण इति निचुम्पु-
णाः । अव । देवैः । देवकृतमिति देवकृतम् । एनः ।
अयासिषम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यैकृतमिति मर्त्यैकृत-
म् । पुरुरावण इति पुरुरावणाः । देव । रिषः । पाहि ।
देवानाम् । समिदिति समिदत् । असि ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) यो निषेकेण गर्भं चिन्तति तत्सम्बुद्धौ
(निचुम्पुणः) नितराम्मन्दगामिन् (निचेरुः) यो धर्म्येण द्र-
व्याणि नित्यं चिन्तति (निचुम्पुणः) नित्यं कमनीयः (अव)
अर्वागर्थे (देवैः) विद्वद्भिः (देवकृतम्) कामिभिरनुष्ठितम्

(एनः) दुष्टाचरणम् (अयासिषम्) प्राप्तयती (अव) निषेधे
 (मर्त्यैः) मृत्युधर्म्मैः (मर्त्यकृतम्) साधारणमनुष्याचरितम्
 (पुरुरात्र्यः) पुरवो बहवो रात्र्योऽपराधादानशीला
 यस्मिन् तस्मात् (देव) विजिगीषो ! (रिषः) धर्म्मस्य
 हिंसनात् (पाहि) रक्ष (देवानाम्) विदुषाम्मध्ये (समित्)
 सम्यग्दीप्तः (असि) अयं मन्त्रः शत० ४ । ४ । १ । २२-२३
 तथा २ । १-१६ तथा ३ । १-३ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः:- हे अवधूय निबुम्पुणपते ! त्वां निबुम्पुणो निषेहरसिदेवानां
 तन्निदसि हे देव देवैर्मर्त्यैः सह वर्तमानस्त्वं यद्विदुस्तमेनोपराधमहनया-
 सिषं तस्मात् पुरुरात्र्योरिषो माम्पाहि दूरे रक्ष ॥ २१ ॥

भाषार्थः:- श्री स्वपति नित्यं प्रार्थयेद्यथाहं सेव्यं प्रसन्नचित्तं त्वाम्
 मुदिननिष्कामि तया त्वमपि भागिष्ठ स्वबलेन रक्ष च यतोहं कस्यचिद्-
 द्वाचरणशीलाऽजनादुश्चरितं कथं चिन्न प्राप्तुवास्तवोद्भव नाप्नुवात् ॥ २१ ॥

पदार्थः:- हे (अवधूय) गर्भ के धारण करने के पश्चात् उसकी रक्षा
 करने (निबुम्पुण) और मन्दर चलने वाले पति आप (निबुम्पुणः) नित्य
 मनहरने और (निषेधः) धर्म्म के साथ नित्य द्रव्य का संचय करने वाले
 (असि) हैं। तथा (देवानाम्) विद्वानों के बीच में (समित्) अग्ने प्रकार तेजस्वी
 (असि) हैं। हे (देव) सब मे आनी जय चाहने वाले (देवैः) विद्वान् और
 (मर्त्यैः) साधारण मनुष्यों के साथ वर्तमान आप ओ में (द्विकृतम्) कामी
 पुरुषों वा (मर्त्यकृतम्) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनः) अपराध को
 (अयासिषम्) प्राप्त होना चाहूं उस (पुरुरात्र्यः) बहुत से अपराध करने वालों
 के (रिषः) धर्म्म छुड़ाने वाले काम से मुझे (पाहि) दूर रख ॥ २७ ॥

भाषार्थः:- श्री अपने पति की नित्य प्रार्थना करे कि जैसे मैं सेवा के योग्य
 आनन्दित चित्त आप को प्रतिदिन चाहती हूं वैसे आप भी मुझे चाहो और अपने
 पुरुषार्थ भर मेरी रक्षा करो जिस से मैं दुष्टाचरण करने वाले मनुष्य के किये हुए
 अपराध की भाग्नी किसी प्रकार न होऊं ॥ २७ ॥

एकस्मिन्मन्त्रेऽपि । दम्पती देवते । एवायमित्यस्यापि सा-

म्पत्सुर्युष्णिक् छन्दः । ऋचः स्वरः । यथायमित्यस्य

प्राजापत्यानुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ गार्हपत्यधर्मे यज्ञस्यवस्थागमाह ॥

अथ गृहस्थ धर्मे में गर्भे की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह यथा-
यं वायुरेजति यथा समुद्रएजति । एवायं दश-
मास्योऽअमृज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

एजंतु । दशमास्यऽइतिदशमास्यः । गर्भः । जरा-
युणा । सह । यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा ।
समुद्रः । एजति । एव । अयम् । दशमास्यऽइतिदश-
मास्यः । अमृत । जरायुणा सह ॥ २८ ॥

पदार्थः—(एजंतु) चलतु (दशमास्यः) दशसुमा-
सेषुभवः (गर्भः) ग्रियते सिच्यते गृह्यते वा स गर्भः । गर्भो गृ-
भेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्रीगुणान् गृह्णा-
ति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते निरू० १० । २३ (जरायुणा)
आवरणेन सह (यथा) (अयम्) (वायुः) (एजति)
कम्पते (यथा) (समुद्रः) उदधिः (एजति) वर्द्धते (ए-
व) अवधारणार्थे (अयम्) वर्त्तमानः (दशमास्यः)
(अस्तु) संसतोऽधः स्यतु लोढर्थे लङ् (जरायुणा)
(सह) अयम्मंत्रः शत० ११ ११ ३ १४—८ । व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे दम्पती यथायं वायुरेजति यथा समुद्रएजति तथा जरायुजा
तद् दशमास्यो गर्भ एजतु कसेन बद्धं तामेवं बद्धं नामोऽयं जरायुजा तद्
दशमास्य एवास्तत् स्व सताम् ॥ २८ ॥

भावार्थः—ब्रह्मवर्चसेन शरीरपुष्टिजनः संतुष्टिबिद्यावृद्धिसम्पत्नी क-
तबिवाही दम्पती यजेन गर्भाज्जकं कुम्पातां यतः स दशमास्यो दशमासा-
त्पूर्वं न स्वलेत् यो हि दशमासादूर्ध्वं जायते स प्रायशो बलबुद्धियुक्तो
भवति तस्मात् पूर्वमुत्पद्यते नायं तावृग्भवति ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे स्त्री पुरुष जैसे! (वायुः) पवन (एजति) कम्पता है वा
जैसे (समुद्रः) समुद्र (एजति) अपनी लहरी से उछलता है वैसे तुम्हारा
(अयम्) यह (दशमास्यः) पूर्ण दश महीने का गर्भ (एजतु) कम २ से बदे
और ऐसे बढ़ता हुआ (अयम्) यह (दशमास्यः) दश महीने में परि पूर्ण हो
कर ही (अस्तु) उत्पन्न होवे ॥ २८ ॥

भावार्थः—ब्रह्मवर्चधर्मे में शरीर की पुष्टि, मन की संतुष्टि और विद्या की वृद्धि
को प्राप्त हो कर और विवाह किये हुए जो स्त्री पुरुष हों वे यत्न के साथ गर्भ को रखें
कि जिस से वह दश महीने के पहिले गिर न जाय क्योंकि जो गर्भ दश महीने से अ-
धिक दिनों का होता है वह प्रायः बल और बुद्धि वाला होता है और जो इस से पहि-
ले होता है वह बेमा नहीं होता ॥ २८ ॥

यस्या इत्यस्यान्निर्गच्छिः । दम्पतीदेवते । भुरिगार्धनुष्टुप्छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्मे गर्भोत्पत्त्यवस्थानाह ॥

किं भी गृहस्थ धर्म में गर्भ की ज्वरस्था अगले मंत्र में कही है ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी । अ-
ज्ञान्यहुतायस्य तम्मात्रा समजीगम् ॥ स्वाहा ॥ २९ ॥

यस्यै । ते । यज्ञियः । गर्भैः । यस्यै । योनिः । हि-
रण्ययी । अङ्गानि । अहुता । यस्य । तम् । मात्रा ।
सम् । अर्जागमम् । स्वाहा ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यस्यै) सुलक्षणायाः स्त्रियाः । पष्ठर्थे चतुर्थी ।
(ते) तव (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति (गर्भैः) (यस्यै)
सुभगायाः (योनिः) जन्मस्थानम् (हिरण्ययी) रोगर-
हिता शुद्धा (अङ्गानि) आकृतानि व्यञ्जकानि वा । अं-
गाङ्गानि क्षिप्रनामाङ्कितमयाङ्कितमभवति । निरु० ५।१७।
(अहुता) अकुटिलानि सगलानि शोभनानि । शेष-
न्दसि बहुलमिति लुक् । (यस्य) (तम्) (मात्रा) ग-
र्भमानकव्या त्वया सह समागम्य (सम्) (अर्जागमम्)
सम्यक् प्राप्नुयाम् (स्वाहा) धर्मयुक्तया क्रियया । अ-
यमंत्रः शत० ४। ४। ३। १०-११ व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विवाहिते सुभगेऽहं पतिः यस्यै यस्यास्ते तव हिरण्ययी
योनिरस्ति यस्यै यस्यातव यज्ञियो गर्भोऽस्ति तस्यां त्वयि यस्य गर्भस्याहुता
कुटिलान्यङ्गानि स्युस्तस्मात्ता गर्भमानकव्या त्वया सह स्वाहा समजी-
गमम् सम्यक् प्राप्नुयाम् ॥ २९ ॥

भावार्थः—पुरुषेण गृहाश्रमे जितेन्द्रियता वीर्याशुदुष्यन्ततिब्रह्मचर्यता
सम्पादनीया स्त्रियाप्येवंचान्यद्वर्णधारणं गर्भाशययोन्यारोग्यकरणं तद्रक्षणं च
कार्यं परस्परमाह्लादेन संतानोत्पादने कृते प्रशस्तरूपगुणकर्मस्वभावा
न्यपत्यानि जायन्ते इतिवेद्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विवाहित सौभाग्यवती स्त्री! मैं तेरा स्वामी (यस्यै) जिस (ते) तेरी (हिरण्ययी) गेग रहित शुद्ध गर्भाशय है और (यस्यै) जिस तेरा (य-
ज्ञियः) यज्ञ के योग्य (गर्भः) गर्भ है (यस्य) जिस गर्भ के (अहुता) सुन्दर
सीधे (अङ्गानि) अंग हैं (तम्) उस को (मात्रा) गर्भ की कामना करने
वाली तेरे साथ समागम करके (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया से (समु) (अ-
जीगमम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होऊँ ॥ २६ ॥

भावार्थः—पुरुष को चादिये कि गृहाश्रम के बीच इन्द्रियों का जीतना वीर्य
की बढ़ती शुद्धि से उस की उत्पत्ति करें स्त्री भी ऐसा ही करे और पुरुष से गर्भ को प्रा-
प्त होके उस की स्थिति और योनि आदि की आरोग्यता तथा रक्षा करे और जो
स्त्री पुरुष परस्पर आनन्द में सन्तान को उत्पन्न करें तो प्रशंसनीय रूप, गुण, कर्म, स्व-
भाव और बन वाले सन्तान उत्पन्न हों ऐसा सब लोग निश्चित जानें ॥ २९ ॥

पुरुदस्म इत्यस्याविच्छेपिः । दम्पतीदेवेन । आपां जगती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्गर्भव्यवस्थामाह ॥

फिर भी गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कहा है ॥

**पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुरन्तमहिमानमान-
ञ्जर्धारः । एकपदीन्दिपदीन्त्रिपदीञ्चतुष्पदीम-
ष्टापदीम्भुवनानु प्रथन्ताः स्वाहा ॥ ३० ॥**

**पुरुदस्म ऽ इति पुरुदस्मः । विपुरुष ऽ इति वि-
पुरुषाः । इन्दुः । अन्तः । महिमानम् । आनुञ्ज ।**

धीरः । एकपदीमित्येकं ऽपदीम् । द्विपदीमिति द्विऽप-
दीम् । त्रिपदीमिति त्रिऽपदीम् । चतुष्पदीम् । चतुः
पदीमिति चतुः ऽपदीम् । अष्टापदीमित्यष्टाऽपदीम् ।
भुवना । अनु । प्रथन्ताम् । स्वाहा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुदस्मः) पुरुबहुदस्म उपक्षयो दुःस्वानां य-
स्मात् सः (विपुरुषः) विपूणि व्याप्तानिरूपाणि येन सः
(इन्दुः) परमैश्वर्यकारि (अन्तः) आभ्यन्तरे (महिमा-
नम्) पूज्यं ब्रह्मचर्यं जितेन्द्रियत्वादिशुभकर्मसंस्कार-
जन्यम् (आनञ्ज) अञ्जयेन् कामयेत् । अत्रलिङ्गार्थे
लिट् (धीरः) सर्वव्यवहारध्यानशीलः (एकपदीम्) ए-
कमोमिति पदं प्राप्तव्यं यस्यां ताम् (द्विपदीम्) द्वे अ-
भ्युदयेनिःश्रेयसे सुखे पदे यस्यां ताम् (त्रिपदीम्) त्री-
णि बाहुमनःशरीरस्थानि सुखानि यस्यास्ताम् (चतु-
ष्पदीम्) चत्वारि धर्मार्थकाममोक्षाः पदानि यस्यास्ताम्
(अष्टापदीम्) अष्टौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो
वर्णा ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासाश्चत्वार आश्रमा-
पदानि प्राप्तव्यानि यस्यास्ताम् (भुवना) भवन्ति भूता-
नि येषु तानि गृह्णाणे । शेच्छन्दसि बहुलम् । इति लु-
क् । (अनु) (प्रथन्ताम्) प्रख्यातु (स्वाहा) सत्यां स-
कलविद्यायुक्तां वाचम् । अयम्मन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १२--
१६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुधीरो गृहस्थो धर्मेण विवाहितायाः स्त्रियाः अन्तर्मेहिमानमानञ्ज । हे गृहस्था यूयं सृष्टुः कृतिं विधाय यामेकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं स्वाहा समविद्यान्वितां वाचम् विदित्वा भुवनानि प्रथन्तां तथा सर्वान् मनुष्यान्नुप्रथन्तम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—इत्यतिभ्यां सर्वां गृहाश्रमविद्यामभिव्याप्य तदनुसारेण संता नानुरपाय मनुष्यवृद्धिं विधाय ब्रह्मचर्येणाखिलविद्याः सर्वान् ग्राहयित्वा सुखानि प्राप्स्यान्मोदेताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुदस्मः) जिस के गुणों में बहुत दुःखों का नाश होता है (विषुरूपः) जिस में जन्म कर्म में अनेक रूप रूपान्तर विद्या विषयों में प्रवेश किया है (इन्दुः) जो परमेश्वर्य को मिट्ट करने वाला (धीरः) समस्त व्यवहारों में ध्यान देने द्वारा पुरुष है वह गृहस्थ धर्म में विवाही हुई अपनी स्त्री के (अन्तः) भीतर (मेहिमानम्) प्रशमनाय ब्रह्मचर्य और जितेन्द्रियता आदि शुभ कर्मों में संस्कार प्राप्त होने योग्य गमे को (आनञ्जः) कामना कर, गृहस्थ लोग ऐसे सृष्टि की उत्पत्ति का विधान करके जिन (एकपदीम्) जिस में एक यह ओम्पद (द्विपदीम्) जिस में दो अर्थात् संसार सुख और मात्त सुख (त्रिपदीम्) जिससे वाणी मन और शरीर तीनों के आनन्द (चतुष्पदीम्) जिस में चारों धर्म अर्थ काम और मोक्ष (अष्टापदीम्) और जिस में आठों अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये चारों वर्ण तथा ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास ये चारों आश्रम प्राप्त होने हैं उस (स्वाहा) समस्त विद्या युक्त वाणी को जान कर सब गृहस्थ जन (भुवना) जिन में प्राणीमात्र निवास किया करते हैं उन घरों की (प्रथन्ताम्) प्रशंसा करें और उस में सब मनुष्यों को (अन्) अनुकूलना में बढ़ावे ॥ ३० ॥

भावार्थः—विवाह किये हुए स्त्री पुरुषों को चाहिये कि गृहाश्रम की विद्या को सब प्रकार जानकर उस के अनुसार संतानों को उत्पन्न कर मनुष्यों को बढ़ा और उन को ब्रह्मचर्य नियम से समस्त अंग उपांग सहित विद्या का ग्रहण करा के उत्तम सुखों को प्राप्त होके आनन्दित करें ॥ ३० ॥

मरुतो यस्येत्यस्य गोतम ऋषिः । दम्पती देवते । आर्षी गायत्री इन्द्रः ।
बहुजः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्म विषयमाह ॥

अगले मंत्र में भी गृहस्थधर्म का विषय कहा है ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहमः । स
मुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहस-
इति विमहमः । सः । मुगोपातमइतिमुगोपातमः ।
जनः ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (मरुतः) हिरण्यानि रूपाण्यृत्विजो विद्रांसश्च
मरुदिति हिरण्यना० निघं० १ । २ रूपना० ३ । ७ ऋत्विङ्ना०
३ । १८ पदनामसुच निघं० ५ । ५ (यस्य) गृहस्थस्य (हि) खलु
(क्षये) गृहे (पाथ) प्राप्नुत । द्व्यच्चातस्तिङ् इति दीर्घः । (दिवः)
दिव्या गुणाः स्वभावाः क्रिया वा (विमहसः) विविधतया पू-
जनीयाः (सः) (मुगोपातमः) शोभनधर्मेण गां पृथिवीं वाचं
वा पाति सोऽशयितः (जनः) प्रसिद्धः । अयम्मन्त्रः शत० ४
। ४ । ३ । १७ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे रुतविवाहा विमहस ऋत्विजो मरुतो गृहस्था! धूर्यं यस्य गृह-
स्थस्य क्षये गृहे हिरण्यानि सुखरूपाणि दिवः पाथ स हि मुगोपातमो जनः
सदा सेव्यः ॥ ३१ ॥

भावार्थः—नहि केनचित् मनुष्येण किल ब्रह्मचर्य्यसुशिक्षाविद्याशरीरात्मब-
लारोग्यपुरुषार्थैश्चर्य्यसञ्जनसङ्गालस्यत्याग्यमनियमसेवनसुसहायैर्विना गृ-
हाश्रमो धर्तुं शक्नोति । नह्यतेन विना धर्मावकाशोक्षसिद्धिर्भवितुं शक्या त-
स्मादयं सर्वैः प्रयत्नेन सेवितव्यः ॥३१॥

पदार्थः हे (विमहसः) विविधप्रकार से प्रशंसा करने योग्य (मरुतः) विद्यागृ-
हस्थ लोगो 'तुम (यस्य) जिस गृहस्थ के (ज्ञेय) घर में सुवर्ण उत्तम रूप (दिवः)
दिव्य गुण स्वभाव वा प्रत्येक कामों के करने की रीति को (पाथ) प्राप्त हो (सः)
(हि) वह (सुगोपानमः) अन्धे प्रकार वाली और पृथिवी की पालना करने वाला
(जनः) मनुष्यों को सेव के योग्य है ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इम बात का निश्चय है कि ब्रह्मचर्य्य उत्तम गित्ता विद्या शरीर और आ-
त्मा का बल आरोग्य पुरुषार्थ ऐश्वर्य्य मन्त्रनों का संग आत्म्य का त्याग यम नियम और
उत्तम सहाय के बिना किसी मनुष्य में गृहाश्रम धारा जा नहीं सकता ॥ ३१ ॥

मही द्यौर्भित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । दम्पतीदेवते ।

आर्षी गायत्री छन्दः । बह्व्रजः स्वरः ॥

पुनर्गाहं कर्मोपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मही द्यौः पृथिवी च नऽङ्गं यज्ञमिमिश्र-
ताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥३२॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । ङ्गम् । यज्ञम् ।
मिमिश्रताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिरिति
भरीमभिः ॥३२॥

पदार्थः—(मही) महती पूज्या (द्यौः) दिव्या पुरुषा-
कृतिः (पृथिवी) विस्तृतशीला क्षमाधारणादिशक्तिमती
(च) (नः) अस्माकम् (इमम्) वर्त्तमानम् (यज्ञम्)
विद्वत्पूज्यं गृहाश्रमम् (मिमिक्षताम्) सुखैः सेक्तुमिच्छ-
ताम् (पिपृताम्) पिपूर्नः (नः) अस्माकम् (भरीम-
भिः) धारणपोषणादिगुणयुक्तैर्व्यवहारैर्वा पदार्थैः सह ।
अयमन्त्रः शन० ४ । ४ । ३ । १८ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे दम्पती भवन्तौ मही द्यौः सहान् प्रकाशमानः पतिः
मही पृथ्वी स्त्री च त्व भरीमभिर्नोऽस्माकं चादन्येषां निज यज्ञं निमिक्षताम्
पिपृताम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—यथा सूर्यो जलाद्याकृष्य वर्षित्वा पाति पृथिव्यादिपदार्थान्
प्रकाशयति तद्वदयम्पनिः सद्गुणान् पदार्थान् संगृह्य तद्दानेन रक्षेत् विद्या-
दिगुणान् प्रकाशयेत् यथेयम्पृथिवी सर्वान् प्राणिनो धृत्वा पालयति तथेयं
स्त्री गणान्दीन् धृत्वा पालयेत् एव सहितौ भूत्वा स्वार्थं संसाध्य मनोवा
क्कर्मसंभिरन्यान् सर्वान् प्राणिनः सततं सुखयेताम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुष ! तू म दोनों (मही) अति प्रशंसनीय (द्यौः) दिव्य
पुरुष की आकृति युक्त पति और अति प्रशंसनीय (पृथिवी) बड़े हुए शीला
और क्षमा धारण करने आदि की सामर्थ्य वाली तू (भरीमभिः) धीरता
शौर सब को संतुष्ट करने वाले गुणों से युक्त व्यवहारों वा पदार्थों से (नः)
हमारा (च) आरों का भी (इमम्) इस (यज्ञम्) विद्वानों के प्रशंसा करने
योग्य गृहाश्रम का (मिमिक्षताम्) सुखों से अभिषिक्त और (पिपृताम्)
परिपूर्ण करना चाहो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जैसे सूर्य लोक जलादि पदार्थों को खींच और वर्षा कर रक्षा और
पृथिवी आदि पदार्थों का प्रकाश करता है वैसे यह पति श्रेष्ठ गुण और पदार्थों का
संग्रह करके देने से रक्षा और विद्या आदि गुणों को प्रकाशित करता है तथा जिस

प्रकार यह पृथिवी सब प्राणियों को धारण कर उन की रक्षा करती है वैसे स्त्री गर्भ आदि व्यवहारों को धारण कर सब की पालना करती है इस प्रकार स्त्री और पुरुष इकट्ठे होकर स्वार्थ को सिद्ध कर मनवचन और कर्म से सब प्राणियों को भी मुख देवें ॥ ३२ ॥

आतिष्ठेत्यस्य गोमम ऋषिः गृहपतयो देवताः । आर्घ्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडार्घ्यं छिणक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ प्रकारान्तरेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अत्र प्रकारान्तर से गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनमुतेमनो ग्रावांकृणोतुवग्नुना । उप-
यामगृहीतोमीन्द्रायत्वा षोडशिनप्यते योनिरि-
न्द्राय त्वा षोडपिनं ॥ ३३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्रहन् । रथम् । युक्ता ।
ते । ब्रह्मणा । हरीऽइति हरी । अर्वाचीनम् । सु । ते ।
मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना । उपयामगृहीतऽइत्यु-
पयामगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं । ए-
पः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(आ) (तिष्ठ) (वृत्तहन्) वृत्तान् शतून् ह-
न्ति तत्सम्बुद्धौ (रथम्) रमणीयं विद्याप्रकाशं यानं वा (युक्तौ)
युक्तौ (ते) तव (ब्रह्मणा) जलेन धनेन वा (हरी) हरण-
शीलौ धारणाकर्षणगुणाविवाभ्वौ (अर्वाचीनम्) अधोगामि
(सु) (ते) तव (गनः) अंतःकरणम् (आवा) मेघः ।
आव इति मेघना० । निघं० १ । १० । (कृणोतु) (वग्नुना)
वाण्या । वग्नुरिति वाङ्ना० । निघं० १ । ११ । (उपयामगृ-
हीतः) उपयामा सामग्री गृहीता येन सः (असि) (इन्द्राय)
परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (षोडशिने) प्रशस्ताः षोडश कला
विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मै (एषः) गृहाश्रमः (ते) तव (योनिः)
गृहम् । (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्रदाय गृहाय (त्वा) त्वाम् (षो-
डशिने) अयम्भन्तः शत० ४ । ४ । ४ । १—९ व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे वृत्तहन् आवेव सुखवर्षिता गृहस्थस्ते—तव यत्र
रथे ब्रह्मणा सह हरी युक्ता—युक्तौ स्वीक्रियेते तं त्वमातिष्ठास्मिन्
गृहाश्रमे ते—तव यन्मनोऽर्वाचीनमनुत्कृष्टगति जायते तद्गन्तुना
वेदवाचा भवान् शान्तं कृणोतु यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतः षो-
डशिन इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि । हे गृहाश्रममभीप्सो एष ते
योनिरस्ति । अस्मै षोडशिन इन्द्राय त्वा त्वां नियुनज्मीति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रमाधीना एव सर्व आश्रमास्तेवेदोक्तसद्व्य-
वहारेण सेविताः सन्तोऽभ्युदयनिःश्रेयससुखसम्पत्तये भवन्त्येवातः
परमैश्वर्यप्राप्तये गृहाश्रम एव सेव्य इति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (वृत्तहन्) शत्रुभ्यो को मारने काले गृहाश्रमी तू (आवा) मेघ

के तुल्य मुख बरसाने वाला है (ते) तेरे जिस रमणीय विद्या प्रकाशमय गृहाश्रम वा
रथ में (वृषणा) जल वा धन से (हरी) धारण और आर्कषण अर्थात् खींचने
के समान घोड़े (युक्ता) युक्त किये जाते हैं उस गृहाश्रम करने की (आतिष्ठ)
प्रतिज्ञा कर इस गृहाश्रम में (ते) तेरा जो (मनः) मन (अर्वाचीनम्) मन्दपन
को पहुंचाता है उस को (वग्नुना) वेदवाणी से शान्त कर जिस से तू (उपयाम-
गृहीतः) गृहाश्रम करने की सामग्री ग्रहण किये हुए (असि) है इस कारण (षो-
डशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम करने
के लिये (त्वा) तुझ को आज्ञा देता हूं ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम के आधीन सब आश्रम हैं और वेदोक्त श्रेष्ठ व्यवहार
से जिस गृहाश्रम की सेवा की जाय उस से इस लोक और परलोक का सुख होने से
परमैश्वर्य पाने के लिये गृहाश्रम ही सेवना उचित है ॥ ३३ ॥

युक्ष्वाहित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । गृहपतिर्देवता । विराडा-
र्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य पूर्ववच्छन्दः स्वरश्च ॥

अथ राजविषये प्रतिपादितप्रकारेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अब राजविषय में उक्त प्रकार से गृहाश्रम का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथां
नऽइन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिञ्चर । उपयामगृ-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिने ॥ ३४ ॥

युक्ष्व । हि । केशिनां । हरीइति हरीं । वृष-
णा । कक्ष्यप्रेति कक्ष्यऽप्रा । अर्थ । नः । इन्द्र ।
सोमपाऽइति सोमऽपाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्यु-

पऽश्रुतिम् । चर । उपयामगृहीतऽद्रुपयामऽगृ-
हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (युक्ष्व) (हि) खलु (केशिना) प्रशस्ताः
केशा विद्यन्ते यशस्तौ । अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
(हरी) यानस्य हरणशीलौ (वृषणा) वृषवबलिष्ठौ (कक्षप्रा)
कक्षं प्रातः पिपूरतः (अथ) आनंतर्ध्ये (नः) अस्माकम् (इन्द्र)
शत्रुविदारक सेनाध्यक्ष (सोमपाः) ऐश्वर्यरत्नक (गिराम्) वा-
चम् (उपश्रुतिम्) उपगतां श्रूयमाणाम् (चर) विजानीहि । अत्र
चर इत्यस्य गत्यर्थत्वात् प्राप्त्यर्थो गृह्यते (उपयामगृहीतः)
इत्यादि पूर्ववत् । अयं मन्त्रः शत ० ४ । ४ । ३ । १०—११
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे सोमपा इन्द्र त्वं केशिना वृषणा कक्षप्रा हरी
रथे युक्ष्व । अथेत्यनंतरं नोऽस्माकं गिरामुपश्रुतिं हि चर । उपया-
मेत्यस्यान्वयोपि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अस्मिन्मंत्रे रथे इति पदस्य सम्बन्धः । प्रजासभा-
सेनाजनाः सभाध्यक्षं ब्रूयुः । शुचिना त्वया न्यायस्थितये चत्वारि
सेनांगानि सुशिक्षितानि दृष्टपुष्टानि रक्षणायानि पुनरस्माकं प्रार्थ-
नानुकूपेन राजैश्वर्यरक्षापि कार्थ्येति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (सोमपाः) ऐश्वर्य की रक्षा करने और (इन्द्र) शत्रुओं का
विनाश करने वाले तुम (केशिना) जिन के अच्छे २ बाल हैं उन (वृषणा) बैल के

समान बलवान् (कक्ष्यप्रा) अभीष्ट देश तक पहुँचाने वाले (हरी) चलाने वाले घोड़ों को (रथे) रथ में (युक्त्व) जोड़ो (अथ) इस के अनन्तर (नः) हम लोगों की (गिराम्) विनयपत्रों की (उपश्रुतिम्) प्रार्थना को (हि) चित्त देकर (वर) जानो । आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम की सामग्री को ग्रहण किये हुए (असि) हैं इस कारण (षोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये (त्वा) तुम्हें उपदेश करता हूँ कि जो (एषः) यह (ते) तेरा (योनिः) घर है इस (षोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम के लिये (त्वा) तुम्हें आज्ञा देता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पिङ्गले मंत्र में “ रथे ” यह पद अर्थ में आता है । प्रजा, सेना और सभा के मनुष्य समाध्यक्ष में ऐसे कहें कि आप को शत्रुओं के विनाश और राज्य भर में न्याय रहने के लिये घोड़े आदि सेना के अंगों के अच्छी शिक्षा देकर आनंदित और बल वाले रखने चाहिये फिर हम लोगों के विनयपत्रों को सुनकर राज्य की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिदित्यस्य गोतम ऋषिः । गृहपतिर्देवता । विराडाध्य-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य सर्व पूर्ववत् ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां
च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतो
सीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिने ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरीं । वहतः । अप्र-
तिधृष्टशवसमितिअप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणाम् ।
च । स्तुतीः । उपं । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ।
उपयामेत्यारभ्यपूर्ववत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवर्द्धकं सेनारक्षकम् (इत्)
एव (हरी) शिञ्जितावश्वौ (बहतः) (अप्रतिधृष्टशवसम्)
धृष्टम्प्रगल्भं शवो बलं येन तम्प्रतीति । (ऋषीणाम्) मन्त्रार्थ-
द्रष्टृणां विदुषाम् (च) वीराणाम् (स्तुतीः) गुणस्तवनानि (उ-
प) (यज्ञम्) संगमनीयं व्यवहारम् (च) (मानुषाणाम्)
(उपयामेति) पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ४ । ५ । १—व्या-
ख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सोमपास्त्वं षोडशिन इन्द्राय यौ हरी अप्रतिधृ-
ष्टशवसमिन्द्र बहतस्ताम्यामृषीणां चाहीराणां स्तुतीर्मानुषाणां यज्ञं
चात्पालनमुपचर यस्य ते तत्रैव योनिर्गति यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि
तं त्वां षोडशिन इन्द्राय जना उपाश्रयंतु वयमपि त्वामाश्रयेम ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् इन्द्र सोमपाश्वरेति पदत्रय-
मनुवर्तते । राज्ञो राजसभासम्भानां प्रजास्थानां जनानामिदं यो-
ग्यमस्ति प्रशंसनीयविदुषां सकाशाद्विद्योपदेशं प्राप्यान्वेषामुपकारा-
दिकं च सततं कुर्युः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सोमपाः) ऐश्वर्य की रक्षा और (इन्द्र) शत्रुओं का वि-
नाश करने वाले समाध्यक्ष आप जो (हरी) हरणकारक बल और आकर्षण रूप
बोड़ों से (अप्रतिधृष्टशवसम्) जिस ने अपना अच्छा बल बड़ा रक्खा है उस (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्य बढ़ाने और सेना रखने वाले सेना समूह को (बहतः) बहाते हैं
उन से युक्त होकर (ऋषीणाम्) वेद मन्त्र मानने वाले विद्वानों और (च)
वीरों के (स्तुतिः) गुणों के ज्ञान और (मानुषाणाम्) साधारण मनुष्यों के (यज्ञम्)
सङ्गम करने योग्य व्यवहार और (च) उन की पालना करो और (उप) समीप प्राप्त हो

जित (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) निमित्त राज्य धर्म है जो तू (उपयामगृहीतः) सब सामग्री से संयुक्त है उस (त्वा) तुझ को (षोडशेने) षोडश कलायुक्त (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य के लिये प्रजा सेना जन आश्रय लेवें और हम भी लेवें ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिङ्गले मन्त्र से (इन्द्र) (सोमपाः) (ऋ) इन तीन पदों की योजना होती है । राजा राज्य कर्म में विचार करने वाले मन और प्रजा-जनों को योग्य यह है कि प्रशंसा करने योग्य विद्वानों से विद्या और उपदेश पाकर औरों का उपकार सदा किया करें ॥ ३५ ॥

यस्मानेत्यस्य विवस्वान् ऋषिः । परमेश्वरो देवता । भुरिगार्भी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहाश्रममिच्छद्भ्यो जनेभ्यः परमेश्वर एवोपास्य
इत्युपदिश्यते ॥

अथ गृहाश्रम की इच्छा करने वालों को ईश्वर ही की उपासना
करनी चाहिये यह उपदेश भगवन्ने मन्त्र में किया है ॥

यस्मान्न जातः परोऽन्योऽश्रस्ति य आविवेश
भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सञ्चरराण-
स्त्रीणि ज्योतींश्चपि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति ।
यः । आविवेशेत्यांश्चपि । भुवनानि । विश्वा ।
प्रजापतिरिति प्रजापतिः । प्रजयेति प्रजया ।
सञ्चरराणश्चिति समञ्चरराणः । त्रीणि । ज्योती-
श्चपि । सचते । सः । षोडशी ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) परमात्मनः (न) निषेधे (जातः)
 प्र सिद्धः (परः) उत्तमः (अन्यः) भिन्नः (अस्ति) (यः)
 (आबिवेश) (भुवनानि) स्थानानि (विश्वा) सर्वाणि ।
 अप्र शैर्लुक् (प्रजापतिः) विश्वस्याध्यक्षः (प्रजया) सर्वेण
 संसारेण (संसाराणः) सम्यग्दातृशीलः । अप्र व्यत्ययेनात्मनेपदं
 बहुलं छन्दसीति शपः स्थाने श्लुः । (भीणि) (ज्योतीषि)
 सूर्यविद्युदग्न्याख्यानि (सचते) सर्वेषु समवैति (सः) (षो-
 डशी) प्रशस्ताः षोडश कला विद्यन्ते यस्मिन्सः । इच्छा प्राणाः
 श्रद्धा प्रथिव्यापोऽग्निर्वायुराकाशमिन्द्रियाणि मनोऽन्तर्बोध्यन्तपो
 मन्त्रा लोको नाम चैताः कलाः प्रश्नोपनिषदि प्रातिपादिताः ।
 अयमन्त्रः शत० ४ । ४ । ५ । ६ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यस्मात् परोऽन्यो न जातः किंच यो विश्वा भुव-
 नान्याबिवेश स प्रजापतिः प्रजया संसाराणः षोडशी भीणि ज्यो-
 तीषि सचते ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रममिच्छद्भिर्मनुष्यैर्यः सर्वत्रामिष्यापी सर्वेषां
 लोकानां स्रष्टा धर्ता दाता न्यायकारी सनातनः सच्चिदानन्दो
 नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सूक्ष्मात् सूक्ष्मो महतो महान् सर्वशक्तिमान्
 परमात्माऽस्ति यस्मात् कश्चिदपि पदार्थ उत्तमः समो वा नास्ति स
 एवोपास्यः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्यात्) जिस परमेश्वर से (परः) उत्तम (अन्यः) और
 दूसरा (न) नहीं (जातः) हुआ और (यः) जो परमात्मा (विश्वा) समस्त
 (भुवनानि) लोकों को (आबिवेश) व्याप्त हो रहा है (सः) वह (प्रजया)

सब संसार से (संसारणः) उत्तम दाता होता हुआ (चोडरी) इच्छा प्राण अ-
द्वा प्रथिवी जल अग्नि वायु आकाश दशों इन्द्रिय मन अन्न वीर्य तप मन्त्र लोक
और नाम इन सोलह कलाओं के स्वामी (प्रजापतिः) संहार मात्र के स्वामी परमे-
श्वर (श्रीणि) तीन (ज्योतीषि) ज्योति अर्थात् सूर्य विजुली और अग्नि को
(सचदे) सब पदार्थों में स्थापित करता है ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम की इच्छा करने वाले पुरुषों को चाहिये कि जो
सर्वत्र व्याप्त सबलोकों का रचने और धारण करने वाला दाता न्यायकारी सनातन
अर्थात् सदा ऐसाही बना रहता है सत् अविनाशी चैतन्य और आनन्दमय निश्च शुद्ध
बुद्ध मुक्तस्वभाव और सब पदार्थों से अलग रहने वाला छोटे से छोटा बड़े से
बड़ा सर्वशक्तिमान् परमान्मा जिस से कोई भी पदार्थ उत्पन्न वा जिसके समान नहीं
है उस की उपासना करें ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य विवश्वानृषिः । सम्राट्माण्डलिकौ राजानौ
देवते । साम्नी शिष्टुःछन्दः । तयोरहमित्यस्य विराडार्चो शिष्टु-
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थोपयोगिराजविषयमाह ॥

अब गृहाश्रम के उपयोगी राजविषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च स॒घाड् वरु॑णश्च राजा तौ ते भ॒क्षं च॑-
क्रतु॑रग्र॒ण॒तम॑ । तयो॑र॒हम॑नु भ॒क्षं भ॑क्षयामि वा-
ग्दे॒वी जु॑पाणा सोम॑स्य तृ॒प्यतु॑ सह प्रा॒णेन॑
स्वाहा ॥ ३७ ॥

इन्द्रः । च । स॒घाडिति॑ स॒म्राट् । वरु॑णः ।
च । राजा । तौ । ते । भ॒क्षम् । च॒क्रतुः॑ अग्र॒ण॒तम् । स॒-
तम् । तयो॑ः । अ॒हम् । अ॒नु । भ॒क्षम् । भ॑क्षयामि ।

वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्यतु । सह ।
प्राणेन । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (च) साङ्गोपाङ्गरा-
ज्याङ्गसहितः (सम्राट्) सम्यग्राजते स चक्रवर्ती (वरुणः) श्रेष्ठः
(च) माण्डलिकः प्रतिमाण्डलिकश्च (राजा) श्यायादिगुणैः
प्रकाशमानः (तौ) (ते) तव प्रजाजनस्य (भक्षम्) भजनं
सेवनम् (चक्रतुः) कुर्याताम् । अत्र लिङर्थे लिट् (अग्रे) (ए-
तम्) (तयोः) रक्षकयो राज्ञोः (अहम्) (अनु) पश्चात्
(भक्षम्) (सेवनम्) (भक्षयामि) पालयामि (वाक्) वाणी
(देवी) दिव्या (जुषाणा) प्रसन्ना सेवमाना सती (सोमस्य)
विषैश्वर्यस्य (तृप्यतु) प्रीणतु (सह) (प्राणेन) बलेन
(स्वाहा) सत्यया वाचा । अथर्म्मन्त्रः शत० ४ । ४ । १ । ८ ।
व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन य इन्द्रश्च सम्राड्वरुणो राजास्ति ता-
वग्रे ते तव भक्षं चक्रतुः । अहन्तयोरेतं भक्षमनुभक्षयामि या सो-
मस्य प्राप्तये जुषाणा देवी वागस्ति तथा स्वाहा प्राणेन सह सर्वो
जनस्तृप्यतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजायां द्वौ ससभौ राजानौ भवितुं योग्यौ, एक-
श्चक्रवर्ती द्वितीयो माण्डलिकश्चैतौ श्रेष्ठन्यायविनयादिभ्यां प्रजाः
संरक्ष्य पुनस्ताभ्यः करं सङ्गृह्णीयाताम् । सर्वस्मिन् व्यवहारे वि-
द्याद्विं सत्यवचनं वाचरेताम् । त एवं धर्मार्थकामैः प्रजाः संतोष्य

स्वयं संतुष्टौ स्याताम् । आपत्काले राजा प्रजां प्रजा च राजानं
संरक्ष्य परस्परमानन्देताम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे प्रजाजन जो (इन्द्रः) परमेश्वर्य युक्त (च) राज्य के भंग,
उपाङ्गसहित (सभ्रद्) सब जगह एक चक्र राज करने वाला राजा (वरुणः)
अति उत्तम (च) और (राजा) न्यायादि गुणों से प्रकाशमान माण्डलिक सेना-
पति है (तौ) वे दोनों (अग्ने) प्रथम (ने) तेरा (भक्ष्ण) सेवन अर्थात् नाता
प्रकार से रक्षा करें और (अहर्) मैं (तयोः) उनका (एतम्) इस (भक्ष्ण)
स्थित पदार्थ का (अनु) पीछे (भक्ष्यामि) सेवन करके कराऊँ । ऐसे करते हुए
हम तुम सब को (सोमस्य) विद्यान्वी ऐश्वर्य के बीच (जुषाणा) प्रीति कराने
वाली (देवी) सब विद्याओं की प्रकाशक (वाक्) वेदवाणी हैं उससे (स्वाहा)
सब मनुष्य (तृप्यन्तु) संतुष्ट रहें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच अपनी २ सभाओं सहित राजा होने के योग्य दो
होते हैं एक चक्रवर्ती अर्थात् एक चक्र राज करने वाला और दूसरा माण्डलिक कि जो
माण्डल २ का ईश्वर हो ये दोनों प्रकार के राजा जन उत्तम २ न्याय नम्रता मृगलता
और वीरतादि गुणों से प्रजा की रक्षा अन्धे प्रकार करें फिर उन प्रजा जनों से यथा-
योग्य राज्य कर लें और सब व्यवहारों में विद्या की वृद्धि सम्यक्चन का आचरण करें
इस प्रकार धर्म अथ और कामनाओं से प्रजा जनों को संतोष देकर आप संतोष पावें आपत्-
काल में राजा प्रजा की तथा प्रजा राजा की रक्षा कर परस्पर आनंदित हों ॥ ३७ ॥

अग्नेपथस्वेत्यस्य वैत्तान ऋषिः । राजादयो गृहपतयो देव-
ताः । भुरिक्त्रिपाद्गायत्री छन्दः । पृङ्गः स्वरः । उपयामेत्यस्य
स्वराढार्च्यनुष्टुप् छन्दः । अग्नेवर्चस्विजित्यस्य भुरिगार्च्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

किर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्ने पवंस्व स्वपांऽश्रस्मे वचंः सुवीर्यम् ।

दधद्रुविम्मयि पोपम् । उपयामगृहीतोऽग्नये त्वा
वचस एष ते योनिर्ऽग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्च-
स्विन्वर्चवोऽस्वन्देवेष्वसि वचस्वान्हम्मनुष्येषु भू-
यासम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । पवस्व । स्वपाऽइति सुऽअपाः । अस्मेऽइ-
त्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमिति सुऽवीर्यम् । दधत् ।
रथिम् । मयि । पोपम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वर्चसे । एषः ।
ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वर्चसे । अग्ने । व-
र्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्च-
स्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूय सम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विज्ञानादिगुणप्रकाशक सभापते राजन्
(पवस्व) शुन्ध (स्वपाः) शोभनान्यपांसि कर्माणि यस्य तद्वन्
(अस्मे) अस्मभ्यम् (वर्चः) वेदाध्ययनम् (सुवीर्यम्) सुष्ठु वीर्य-
श्रलं यस्मात् (दधत्) धरन् सन् (रथिम्) धनम् (मयि)पालनी-
ये जने (पोपम्) पुष्टिम् (उपयामगृहीतः) राज्यव्यवहाराय स्वीकृतः
(असि)(अग्नये) विज्ञानमयाय न्यायव्यवहाय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे)
तेजसे (एषः) (ते) तव (योनिः) राज्यभूमिर्नितवतिः (अग्नये)
विज्ञानमयाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) स्वप्रकाशाय
वेदप्रवर्तकाय (अग्ने) तेजोमय (वर्चस्विन्) बहु वर्चोऽध्ययनं विद्यते
यस्मिन् (वर्चस्वान्) सर्व विद्याध्ययनगुक्तः (त्वम्) (देवेषु) विद्वद्-

ध्येषु (अस्ति) भवसि (वर्चस्वान्) प्रशस्तविद्याध्ययनः (अ-
हम्) प्रजासमासेनाजनः (मनुष्येषु) मनास्विषु । मनुष्याः क-
स्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन स्रष्टा मनस्यतिः पुनर्म-
नस्वीमावे मनोरपत्यम्मनुष्यो वा निरु० १ । ७ । (भूयासम्) अ-
यस्मन्त्रः । शत० ४ । ४ । ५ । ९-१० व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे स्वपा वर्चस्विन्नग्ने त्वमस्मे सुवीर्यं वर्चो मयि र-
यि पोषं च दधत् सन् पवस्व त्वमुपयामगृहीतोसि त्वां वर्चसे अ-
ग्नये वयं स्वीकुर्मः । ते तव एष योनिस्त्वा वर्चसेऽग्नये सम्प्रेर-
यामः । हे सभापते यथा त्वं देवेषु वर्चस्वानसि तथाहम्मनुष्येषु व-
चस्वान् भूयासम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनानामिदमुचितमस्ति मनुष्येषु स-
र्वाः सद्भिद्याः सद्गुणाश्च वर्द्धयेयुर्यतस्सर्वे श्रेष्ठगुणकर्मप्रचारेषूत्तमा
भूयासुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (स्वपाः) उत्तम २ काम तथा (वर्चस्विन्) सुन्दर प्रकार से
वेदाध्ययन करने वाले (अग्ने) सभापति आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (सुवी-
र्यम्) उत्तम पराक्रम (वर्चः) वेद का पढ़ना तथा (मयि) निरन्तर रक्षा करने यो-
ग्य अस्मदादि जन में (रयिम्) धन और (पोषम्) पुष्टि को (दधत्) धारण क-
रते हुए (पवस्व) पवित्र हूजिए (उपयामगृहीतः) राज्य व्यवहार के लिये हम ने
स्वीकार किये हुए (अस्ति) आप हैं (त्वा) तुम्हको (वर्चसे) उत्तम तेज बल पराक्र-
म के लिये (अग्ने) वा विज्ञानयुक्त परमेश्वर की प्राप्ति के लिये हम स्वीकार करते हैं
(ते) तुम्हारी (एषः) यह (योनिः) राजभूमि निवास स्थान है (त्वा) तुम्हको (व-
र्चसे) हम लोग अपने विद्या प्रकाश सब प्रकार सुख के लिये बार १ प्रत्येक कामों में
प्रार्थना करते हैं । हे तेजवारी सभापते राजन् जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) उत्तम २
विद्वानों में (वर्चस्वान्) प्रशंसनीय विद्याध्ययन करने वाले (अस्ति) हैं वैसे (अहम्)
मैं (मनुष्येषु) विचारशील पुरुषों में आप के सदृश (भूयासम्) होऊँ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजा आदि सम्य जनों को उचित है कि सब मनुष्यों में उत्तम २ विद्या और अच्छे गुणों को बढ़ाते रहें जिससे समस्त लोग श्रेष्ठ गुण और कर्म प्रचार करने में उत्तम हों ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नित्यस्य वैश्वान ऋषिः । राजादयो गृहस्था देवताः ।
उत्तिष्ठन्नित्यस्योपेत्येतस्य चार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
इन्द्रेत्यस्यार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

उत्तिष्ठन्नोजंसा सह पीत्वी शिप्रैऽश्रवेपयः सो-
ममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौ-
जंसे एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजंसे । इन्द्रोऽजिष्ठो-
जिष्ठस्त्वन्देवेष्वस्योजिष्ठोऽहम्मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

उत्तिष्ठन्नित्युत्तिष्ठन् । ओजंसा । सह । पी-
त्वी । शिप्रैऽइति शिप्रै । अश्रवेपयः । सोमम् । इन्द्र ।
चमू इति चमू । सुतम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओजंसे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजंसे । इन्द्र । ओ-
जिष्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । ओजि-
ष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(उत्तिष्ठन्) सद्गुणकर्मस्वभावेषूर्ध्वन्तिष्ठन् । (ओ-
जसा) प्रशस्तशरीरात्मसभासेनाबलेन (सह) (पीत्वी) पीत्वा ।

स्नात्वाद्यश्च । अ० ७ । १ । ४९ । इतीकारादेशः (शिप्रे) हनु-
 प्रभृत्यङ्गानि । शिप्रे इत्युपलक्षणान्पेषाञ्च शिप्रे हनुनासिके ।
 निरु० ६ । १७ (अवेपयः) वेपय । अत्र लोड्ये लङ् । (सोमम्) ऐश्वर्यं
 सोमवल्यादिरसं वा । (इन्द्र) ऐश्वर्याय द्रवन् । ऐश्वर्यं रममाण
 वा । इन्द्रवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वा निरु० १० । ८ (चमू)
 सेतया । अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् (सुतम्)
 संपादितम् (उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
 (ओजसे) पराक्रमाय (एषः) (ते) (योनिः) ऐश्वर्यकारणम्
 (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रदाय राज्याय (त्वा) (ओजसे) अनन्त-
 पराक्रमाय (इन्द्र) दुःखविदारकं विहन् (ओजिष्ठ) अतिश-
 येनौजस्विन् (ओजिष्ठः) अतिपराक्रमी (त्वम्) (देवेषु) विजि-
 गीषमाणेषु राजसु (असि) (ओजिष्ठः) अतिशयेन पराक्रमी
 (अहम्) (मनुष्येषु) (भूयासम्) अयं मन्त्रः । शत० ४।४।
 ५ । १० । व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सभापते त्वं चमू सुतं सोमं पीत्वा ओ-
 जसा सहोत्तिष्ठन्तं युद्धादिकर्मसु शिप्रे अवेपयः । अस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैष योनिरस्त्यतस्त्वां स्वस्थतयेन्द्रायौ-
 जसे परिचरामः । ओजस इन्द्राय परमेश्वराय त्वां प्रणोदयामः ।
 हे ओजिष्ठेन्द्र यथा त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽसि तथाऽहमनुष्वेष्वोजिष्ठो
 भूयासम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—राज्यपुरुषाणां योग्यमस्ति भोजनाच्छादनादि
 परिकरैश्शरीरबलमुन्नयेयुर्व्यभिचारादिदोषेषु कथंचन प्रवर्त्तेरन्
 परमेश्वरोपासनं च यथोक्तव्यवहारेण कुर्युरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य रखने वाले वा ऐश्वर्य में रहने वाले सभापति आप (चमू) सेना के साथ (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) सोम को (पीत्वी) पीके (ओजसा) शरीर आत्मा राजसभा और सेना के बल के (सह) साथ (उत्तिष्ठन्) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों में उन्नति को प्राप्त होते हुए (शिमे) युद्धादि कर्मों से डार्य और नासिका आदि अंगों को (अवेपयः) कम्पाओ अर्थात् यथा योग्यकामों में अङ्गों की चेष्टा करो । हम लोगों ने आप (उपयामगृहीतः) राज्य के नियम उपनियमों से ग्रहण किये (असि) हैं इस से (त्वा) आप को सावधानता से (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले जगदीश्वर की प्राप्ति के लिये सेवन करते हैं (ओजसे) अत्यन्त पराक्रम और (इन्द्राय) शत्रुओं के विदारण के लिये (त्वा) आप को प्रेरणा करते हैं । हे (ओजिष्ठ) अत्यन्त तेजवारी जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) शत्रुओं को जीतने की इच्छा करने वालों में (ओजिष्ठः) अत्यन्त पराक्रम वाले (असि) हैं वैसे ही मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्) होऊँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को यह योग्य है कि भोजन वस्त्र और खाने पीने के पदार्थों से शरीर के बल को उन्नति दें किन्तु व्यवभिवारादि दोषों में कभी न प्रवृत्त हों और परमेश्वर की उपासना भी यथोक्त व्यवहारों में करें ॥ ३२ ॥

अदश्रमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः । गृहपतयो राजादयो देवताः । अदश्रमित्यस्य सूर्येत्यस्य चार्षी गायत्री । उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य स्वराडापी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

किं भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

अदश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २ ॥ अनु
भार्जन्तो अग्रयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्योऽय

त्वा भ्राजायैषते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य्य
भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहम्-
नुप्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

अदश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जना-
न् । अनु । भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा । उपयाम-
गृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा ।
भ्राजाय । एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्रा-
जाय । सूर्य्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । दे-
वेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुप्येषु । भू-
यासम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अदश्रम्) पश्येषम् । अत्र लिङर्थे लुङ् । उ-
त्तमैकवचनप्रयोगो बहुलं छन्दसीति रुडागमः । अदशोऽङि गुण-
इति प्राप्तौ गुणामावश्च (अस्य) जगतः (केतवः) ज्ञापकाः
(वि) विशेषेण (रश्मयः) किरणाः (जनान्) मनुष्या-
दीन् प्राणिनः । (अनु) (भ्राजन्तः) प्रकाशमानाः (अग्रयः)
सूर्य्यविद्युत्प्रसिद्धास्त्रयः (यथा) (उपयामगृहीतः) (असि)
(सूर्याय) सूर्य्य इव विद्यादिसद्रूपैः प्रकाशमानाय (त्वा) (भ्रा-
जाय) जीवनादिप्रकाशाय (एषः) (ते) (योनिः) (सूर्याय)
चराचरात्मने जगदीश्वराय (त्वा) (भ्राजाय) सर्वत्र प्रकाशमानाय
(सूर्य्य) सूर्य्यस्येव न्यायविद्यासु प्रकाशमान (भ्राजिष्ठ) अतिशयेन

सुशोभित (भ्राजिष्ठः) (त्वम्) (देवेषु) अखिलविद्यासु प्रकाशमाने-
षु विहत्सु (असि) (भ्राजिष्ठः) (अहम्) (मनुष्येषु) विद्यान्यायाचरणे
प्रकाशमानेषु मानवेषु (भूयासम्) अयम्भन्तः शत० ४ । ४ । ५ ।
११-१२ व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—यथाऽस्य जगतः पदार्थान् प्राजन्तो रश्मयः केत-
वोऽग्नयस्सन्ति तथैव जनानन्वहमदृशम् । त्वमुपयामगृहीतोऽसि
यस्य ते तवैष योनिरस्तितं त्वां भ्राजाय सूर्याय प्रचोदयामि । तं
त्वां भ्राजाय सूर्याय परमात्मने नियोजयामि । हे भ्राजिष्ठ सूर्य्य यथा
त्वं देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाऽहम्ननुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः—यथेह सूर्य्यकिरणाः सर्वत्र प्र-
सृताः प्रकाशंते तथा राजप्रजासभाजनाश्शुभगुणकर्मस्वभावेषु
प्रकाशमानास्सन्तु कुतो नहि मनुष्यशरीरं प्राप्य कस्य चिदुत्साह
पुरुषार्थस्तत्पुरुषसंगयोगाभ्यासाचरितस्य जनस्य धर्मार्थिकाममोक्ष-
सिद्धिः शरीरात्मसमाजोन्नतिश्च दुर्लभास्ति तस्मात्सर्वैरालक्ष्यं त्य-
क्त्वा नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—जैसे (अग्नयः) इस जगत् के पदार्थों में (प्राजन्तः) प्रकाश को
प्राप्त हुई (रश्मयः) कान्ति (केतवः) वा उन पदार्थों को जनाने वाले (अग्नयः)
सूर्य्य विद्यत् और प्रसिद्ध अग्नि हैं वैसे ही (जनान्) मनुष्यों को (अनु) एक अनु-
कूलता के साथ (अदृशम्) मैं दिखलाऊँ हे सभापते आप (उपयामगृहीतः) राज्य के
नियम और उपनियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं जिन (ते) आपका (एषः)
यह राज्य कर्म (योनिः) ऐश्वर्य्य का कारण है उन (त्वा) आप को (भ्राजाय) जिला-
ने वाले (सूर्याय) प्राण के लिये चिताता हूँ तथा उन्हीं आप को (भ्राजाय) सर्वत्र
प्रकाशित (सूर्याय) बराचरात्मा जगदीश्वर के लिये भी चिताता हूँ । हे (भ्राजिष्ठ)

अति पराक्रम से प्रकाशमान (सूर्य) सूर्य के समान सत्य विद्या और गुणों से प्रकाशमान जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) समस्त विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रकाशमान (आजिष्ठः) अत्यन्त प्रकाशित हैं वैसे मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्) प्रकाशमान होऊँ ॥ ४० ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालंकार है। जैसे इस संसार में सूर्य की किरण सब जगह फैल के प्रकाश करती हैं वैसे राजा प्रजा और सभासद जन शुभ गुण कर्म और स्वभावों में प्रकाशमान हों क्योंकि ऐसा है कि मनुष्य शरीर पाकर किसी उत्साह पुरुषार्थ सत्पुरुषों का संग और योगाभ्यास का आचरण करते हुए मनुष्य को धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि तथा शरीर आत्मा और समान की उन्नति करना दुर्लभ नहीं है उस से सब मनुष्यों को चाहिये कि आलस्य को छोड़ के निरन्तर प्रयत्न किया करें ॥ ४० ॥

उदुत्यमित्यस्य प्रस्कएव ऋपिः । सूर्यो देवता । पूर्वस्य नि-
चृदार्षी । उपयामेत्स्य स्वराडापी गायत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथेश्वरपक्षे गृहस्थकर्ममाह ॥

अथ ईश्वर पक्ष में गृहस्थ के कर्म का उपदेश अगने मन्त्र में किया है ॥

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे वि-
श्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्रा-
जायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँ इत्यँ । त्यम् । जातवेदसमिति जातवे-
दसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय ।
सूर्यम् । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । एषः । ते । योनिः ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उत) (उ) वितर्के (त्यम्) अमुम् (जा-
तवेदसम्) यो जातान् वेत्ति विन्दते वा जाता वेदसो वेदाः पदा-
र्था वा यस्मात्तम् (देवम्) शुद्धस्वरूपम् (वहन्ति) प्रापयन्ति
(केतवः) किरणा इव प्रकाशमाना विद्वांसः (दृशे) द्रष्टुम्
(विश्वाय) सर्वजगदुपकाराय (सूर्यम्) चराचरात्मानमीश्वरम्
(उपयामगृहीतः) उपगतैर्यामैर्यमैः स्वीकृतः (आसि) (सृ-
र्याय) प्राणाय सवित्रे वा (त्वा) त्वाम् (आजाय) प्रकाश-
काय (एषः) कार्यकारणसंगत्या यदनुमीयते (ते) तव (यो-
निः) असमं प्रमाणम् (सूर्याय) ज्ञानसूर्यस्य प्राप्तये (त्वा)
त्वाम् (आजाय) अयं मंत्रः शत० ४।३।१।९ व्याख्यातः ॥४१॥

अन्वयः—यं जातवेदसं देवं सूर्यं जगदीश्वरं विश्वाय दृशे
केतवो विद्वांस उद्दहंत्यु त्वं जगदीश्वरं वयं प्राप्नुयाम । हे जगदी-
श्वर यस्त्वमस्माभिर्भाजाय सूर्यापोपयामगृहीतोऽसितं त्वा त्वां सर्वे
तदर्थं गृह्णन्तु यस्य ते तवैव योनिरस्ति तं त्वां भाजाय सूर्याय का-
रणं विजानीमः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—यथा वेदविदो विद्वांसो वेदाऽनुकूलमार्गेण परमेश्वरं
विज्ञाय श्रेष्ठ विज्ञानेन तदुपासनं कुर्वन्ति तथैव स ईश्वरः सर्वैरुपा-
सनीयः । न तादृशेन ज्ञानेन विनेश्वरोपासना भावितुं शक्या कुतो
विज्ञानमेव परमेश्वरोपासनावधिरति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुए पदार्थों को जानता वा प्राप्त
कराता वा वेद और संसार के पदार्थ जिससे उत्पन्न हुए हैं (देवम्) शुद्ध स्वरूप
जगदीश्वर जिसको (विश्वाय) संसार के उपकार के लिये (दृशे) ज्ञान चक्षु से

देखने को (केतवः) किरणों के तुल्य सर्व अंशों में प्रकाशमान विद्वान् (उत्) (व-
हन्ति) अपने उत्कर्ष से वादानुवाद कर व्याख्यान करते हैं (उ) तर्क वितर्क के
साथ (त्वम्) उस जगदीश्वर को हम लोग प्राप्त हों । हे जगदीश्वर जो आप हम
लोगों ने (भ्राजाय) प्रकाशमान अर्थात् अत्यन्त उत्साह और पुरुषार्थयुक्त (सू-
र्याय) प्राण के लिये (उपयामगृहीतः) यम नियमादि योगाभ्यास उपासना आदि
साधनों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं उन (त्वा) आपको उक्त कामना के लिये
समस्त जन स्वीकार करें और हे ईश्वर निन (ते) आपका (एषः) यह कार्य
और कारण की व्याप्ती से एक अनुमान होना (योनिः) अनुपम प्रमाण है उन
(त्वा) आपको (भ्राजाय) प्रकाशमान (सूर्याय) ज्ञान रूपी सूर्य को पाने के
लिये एक कारण जानते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—जैसे वेद के वेत्ता विद्वान् लोग वेदानुकूल मार्ग से परमेश्वर को
जानकर उत्तम ज्ञान से उसका सेवन करते हैं वैसे ही वह जगदीश्वर सब को उपास-
नीय अर्थात् सेवन करने के योग्य है वैसे ज्ञान के बिना ईश्वर की उपासना कभी नहीं
हो सकती क्योंकि विज्ञान ही उसकी अवधि है ॥ ४१ ॥

आजिघ्रेत्यस्य कुसुरुविन्दु ऋपिः । पत्नी देवता । स्वराङ्-
ब्राह्मयुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ गृहस्थकर्मणि पत्न्युपदेशविषयमाह ॥

अथ गृहस्थ के कर्म में स्त्री के उपदेश विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ जिघ्र कलशम्हया त्वां विशन्त्विन्दवः ।
पुनरूर्जा नि वर्तस्व सा नः सहस्रन्धुक्ष्वोरुधारा प-
यस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विश-
न्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । सा ।

नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरुधारा । पयस्व-
ती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(आ) (जिघ्र) (कलशम्) नूतनं घटम् (महि)
महागुणविशिष्टे पत्नि (आ) (त्वा) (विशन्तु) (इन्द्रवः)
सोमाद्योषधिरसाः (पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (व-
र्त्तस्व) (सा) (नः) अस्मान् । (सहस्रम्) असंख्यम् (धु-
क्ष्व) प्रपूर्द्धि (उरुधारा) उर्वो धारा विद्यासुशिक्षाधारणा यस्याः
सा (पयस्वती) प्रशस्तानि पयांस्यनान्पुदकानि वा यस्यां सा
(पुनः) (मा) माम् (आ) विशताम् (रयिः) धनम् ।
अयम्भूतः शत० ४ । ४ । ८ । ६-९ ॥ व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे महि पत्नि या त्वमुरुधारा पयस्वत्यसि सा
गृहस्थशुभकर्मसु कलशमाजिघ्र पुनस्त्वा त्वां सहस्रमिन्द्रवज्रा-
विशन्तु पुनरूर्जा नोऽस्मान् धुक्ष्व पुनर्ममां रयिराविशतात् ।
यतस्त्वं दुःखान्निवर्त्तस्व ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विदुषीणां स्त्रीणां योग्यताऽस्ति । यादृशान् सुपरीक्षि-
तान्पदार्थान् स्वयं भुञ्जीरन् तादृशानेव पत्ये दद्युः । यतोबुद्धिबल-
विद्यावृद्धिः स्यात् । धनादि पदार्थानामुन्नतिं च कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (महि) प्रशंसनीय गुणवाली स्त्री जो तू (उरुधारा) विद्या
और अच्छी २ शिक्षाओं को अत्यन्त धारण करने (पयस्वती) प्रशंसित अन्न और
जल रखने वाली है वह गृहाश्रम के शुभ कामों में (कलशम्) नवीन घट का

(आजिघ्र) आघ्राण कर अर्थात् उस को जल से पूर्ण कर उस की उत्तम सुगन्धि को प्राप्त हो (पुनः) फिर (त्वा) तुझे (सहस्रम्) असंख्यात (इन्द्रवः) सोम आदि ओषधियों के रस (आविशन्तु) प्राप्त हों जिस से तू दुःख से (निर्व-
तस्व) दूर रहे अर्थात् कभी तुझ को दुःख न प्राप्त हो । तू (उर्जा) पराक्रम से (नः) हम को (धुञ्च) परिपूर्ण कर (पुनः) पीछे (मा) मुझे (रयिः) धन (आविशतात्) प्राप्त हो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विद्वान् स्त्रियों को योग्य है कि अच्छी परीक्षा किए हुए पदार्थ को जैसे आप खायें वैसे ही अपने पति को भी खिलावें कि जिस से बुद्धि बल और विद्या की वृद्धि हो और घनादि पदार्थों को भी बढ़ाती रहे ॥ ४२ ॥

इडेरन्त इत्यस्य कुसुर्विन्दुःश्रपिः । पत्नी देवता । आर्षो-
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सर-
स्वति महि विश्रुति । मृता तेऽघ्नये नामानि देवे-
भ्यो मा सुकृतम्ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अ-
दिते । सरस्वति । महि । विश्रुतीति । विऽश्रुति ।
मृता । ते । अघ्नये । नामानि देवेभ्यः । मा । सुकृ-
तमिति सुऽकृतम् । ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(इडे) स्तोतुमर्हे (रन्ते) रमणीये (हव्ये) स्वी-
कर्तुमर्हे (काम्ये) कमनीये (चन्द्रे) आह्लादकारके (ज्योते)
सुशीलेन द्योतमाने (अदिते) आत्मस्वरूपेणाविनाशिनि (सर-
स्वति) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तत्सम्बुद्धौ (महि) पू-
ज्यतमे (विश्रुति) विविधाः श्रुतयः श्रवणानि तदति (एता)
एतानि (ते) तव (अघ्न्ये) हन्तुं तिरस्कर्तुमयोग्ये (नामानि)
गौणिक्य आख्याः (देवेभ्यः) । दिव्यगुणेश्वो दिव्यगुणयुक्तपतिभ्यः
(मा) माम् (मुकृतम्) सुमु कर्तव्यं कर्म (ब्रूतात्) ब्रूहि । अयं
मंत्रः शत० ४ । ४ । ८ । १० व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अघ्न्येऽदिते ज्योते इडे हव्ये काम्ये रन्ते चन्द्रे
विश्रुति महि सरस्वति पत्नि तएता नामानि सन्ति त्वं देवेभ्यो मा
मुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—या विद्वज्ज्ञः शिक्षां प्राप्तवती विदुषी स्त्री सा यथो-
क्तयाशिक्षया शिक्षेत् । यतस्सर्वा अधर्ममार्गे न प्रवर्त्तेरन् । परस्परं
विद्यावृद्धिं स्वतनयान्कन्याश्च शिक्षिताः कुर्युः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अघ्न्ये) ताडना न देने योग्य (अदिते) आत्मा से विनाश
को प्राप्त न होने वाली (ज्योते) श्रेष्ठ शील से प्रकाशमान (इडे) प्रशंसनीय गुण युक्त
(हव्ये) स्वीकार करने योग्य (काम्ये) मनोहर स्वरूप (रन्ते) रमण करने योग्य (च-
न्द्रे) अत्यन्त आनन्द देने वाली (विश्रुति) अनेक अच्छी बातें और वेद जानने वाली
(महि) अत्यन्त प्रशंसा करने योग्य (सरस्वति) प्रशंसित विज्ञान वाली पत्नी उक्त गुण

प्रकाश करने वाले (ते) तेरे (एता) ये (नामानि) नाम हैं तू (देवेभ्यः) उत्तम गुणों के लिये (मा) मुझ को (मुकृतम्) उत्तम उपदेश (ब्रूतात्) किया कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों से शिक्षा पाई हुई खी हो वह अपने २ पति और अन्य सब स्त्रियों को यथायोग्य उत्तम कर्म सिखलावे जिस से किसी तरह वे अधर्म की ओर न डिगें वे दोनों स्त्री पुरुष विद्या की वृद्धि और बालकों तथा कन्याओं को शिक्षा किया करें ॥ ४३ ॥

विनइत्यस्य शासकृषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप्छन्दः ।
गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सिंहावलोकन्यायेन गृहस्थ धर्मे राजपक्षे किंचिदाह ॥

अब सिंह जैसे पीछे लौटकर देखता है इस प्रकार गृहस्थ कर्म के निमित्त राज पक्ष में कुछ उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वि नंऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ प्रतन्यतः ।
योऽस्माँ२ ॥ ५ अभिदासत्यधरङ्गमया तमः । उपया-
मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधं एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ ।
प्रतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभिऽ-
दासती । अधरम् । गमय । तमः । उपयामगृहीतऽ-
त्युपयामऽगृहीतः । असि । विमृधऽइतिविऽमृधे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । विमृधइति विऽमृधे ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(बि) विशेषेण (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेना-
ध्यक्ष (मृधः) शत्रून् (जहि) (नीचा) दुष्टकारिणः (य-
च्छ) निगृह्णीहि (पृतन्यतः) आत्मनः सेनामिच्छतः (यः)
(अस्मान्) (अभिदासति) सर्वत उपक्षयति । दसु उपक्षये ।
अत्र वर्णव्यत्ययेनाकारस्य स्थान आकारः (अधरम्) अधोग-
तिम् (गमय) अत्र संहितायामिति दीर्घः (तमः) अन्धकारं
(उपयामगृहीतः) सेनादिसामग्रीसंगृहीतः (असि) (इन्द्राय)
ऐश्वर्य्यप्रदाय (त्वा) (विमृधे) विशिष्टा मृधः शत्रवो यस्मि-
न्तस्मै संग्रामाय (एषः) (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
परमानन्दप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (विमृधे) विगतशत्रवे । अ-
यमन्तः श० ४ । ५ । ६ । ४ । व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते त्वं नोऽस्माकं विमृधो जहि ।
पृतन्यतो नीचा नीचान् यच्छ । यः शत्रुरस्मानभिदासति तं तमस्सू-
र्य्य इवाधरं गमय यस्य ते तत्रैव योनिरस्ति स त्वमस्माभिरुपयाम-
गृहीतोऽसि । अत एवेन्द्राय विमृधे त्वां स्वीकुर्मो विमृध इन्द्राय त्वा
निर्गोजयामश्च ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यो दुष्टकर्मशीलपुरुषोऽनेकधा बलमुन्नीय स-
र्वान्पीडयितुमिच्छति तं राजा सर्वथा दण्डयेत् । यदि स प्रबल-
तरोपाधिशीलतां न त्यजेत्तर्हि राष्ट्रादेनं दूरं गमयेद्दिनाशयेद्वा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनापते तू (नः) हमारे (पृतन्यतः) हमसे युद्ध
करने के लिये सेना की इच्छा करने हारे शत्रुओं को (जहि) मार और उन (नीचा)
नीचों को (यच्छ) वश में ला और जो शत्रुजन (अस्मान्) हमलोगों को (अभिदास-

ति) सब प्रकार दुःख देवे उस (विमृषः) दुष्ट को (तमः) जैसे अन्धकार को सूर्य नष्ट करता है वैसे (अधरम्) अवोगति को (गमय) प्राप्त कर जिस (ते) तेरा (एषः) उक्त कर्म करना (योनिः) राज्य का कारण है इस से (उपयामगृहीतः) सेना आदि सामग्री से ग्रहण किया हुआ (असि) है इसी से (त्वा) तुम्ह को (विमृषः) जिस में बड़े ९ युद्ध करने वाले शत्रुजन हैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य देने वाले उस युद्ध के लिये स्वीकार करते हैं (त्वा) तुम्ह को (विमृषे) जिस के शत्रु नष्ट होगये हैं उस (इन्द्राय) उस राज्य के लिये प्रेरणा देते हैं अर्थात् अधर्म से अपना वर्त्ताव न बर्ते ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो छोटे काम करने वाला पुरुष अनेक प्रकार से अपने बल को उन्नति देकर सब को दुःख देना चाहे उस को राजा सब प्रकार से दण्ड दे तो भी वह अपनी अत्यन्त खोटाइयों को न छोड़े तो उस को मार डाले अथवा नगर से इस को दूर निकाल बन्धवसे ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिमित्यस्य शास ऋषिः । ईश्वरसभेऽशौ राजानौ देवते ।
भुरिगार्षीं त्रिष्टुब्धन्दः । उपयामेत्यस्य स्वराडाऽर्धनुष्टुप् छन्दः । आ-
द्यस्य धैवतः परस्य गान्धारः स्वरश्च ॥

अथ गृहस्थकर्मणि राजविषयमीश्वरविषयं चाह ॥

अब गृहस्थ कर्म में राज और ईश्वर का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्ममाणमनुयै मनोजुवं वाजै अद्या
हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूर-
वंसे साधुकर्मम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वि-
श्वकर्मणऽप्यते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

वाचः । पतिम् । विश्वकर्ममाणमिति विश्वऽकर्ममाणम् ।
ऊतयै । मनोजुवमिति मनःऽजुवम् । वाजै । अद्य ।
हुवेम । सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् ।

विश्वशम्भुरिति विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुकर्मणि-
साधुऽकर्मम् । उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइति विश्वऽ-
कर्मणे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वाचः) देववाण्याः (पतिम्) स्वामिनं पालकं
वा (विश्वकर्मणम्) विश्वानि सर्वाणि धर्माणि कर्माणि य-
स्य तम् (उतये) रक्षणाय (मनोजुवं) मनोगतिम् (वाजे)
विज्ञाने युद्धे वा (अथ) अस्मिन्नहनि निपातस्येति दीर्घः । (हु-
वेम) आह्वयेम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि) अ-
खिलानि (हवनानि) प्रार्थनावाग्दत्तानि (जोषत्) जुषेत । अथ
व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशम्भूः) विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति
(अवसे) प्रीतये (साधुकर्मम्) साधूनि श्रेष्ठानि कर्माणि यस्य
(उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
त्वाम् (विश्वकर्मणे) अखिलकर्मणोत्पादनाय (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) शिल्पविद्यैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वकर्मणे) अखिलकर्मसाधनाय । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ ।
५ व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयमथ वाजउतये यं वाचस्पतिं विश्वकर्मणं म-
नोजुवं हुवेम । यः साधुकर्मम् विश्वशम्भूः समापतिर्नोऽवसे वि-
श्वानि हवनानि जोषत् । यस्य ते तवैष योनिरस्ति यस्त्वमुपयाम-

गृहीतोऽस्य तस्त्वां विश्वकर्मण इन्द्राय हुवेम विश्वकर्मण इन्द्राय
त्वां सेवेमहि चेत्युपाश्लिष्टोऽन्वयार्थः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यः परमेश्वरो न्यायाधीशो वाऽस्म-
दनुष्ठितानि कर्माणि विदित्वा तदनुसारेणास्मान्नियच्छति । यः क-
स्याप्यकल्याणमधर्मकं कर्म च न करोति ययोः सहायेन मनुष्यो
योगमोक्षव्यवहारविद्याः प्राप्य धर्मशीलो जायेत । स एवास्माभिः
परमार्थव्यवहारसिद्धये सेवनीयोऽस्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हम (अथ) अत्र (वाजे) विज्ञान वा युद्ध के निमित्त जिन (बावः)
वेदवाणी के स्वामी वा रक्षा करने वाले (विश्वकर्मणम्) जिन के सब धर्मयुक्त क-
र्म हैं जो (मनोजुवम्) मन चाहती गति का जानने वाला है उस परमेश्वर वा स-
भापति को (हुवेम) चाहते हैं सो आप (मातृकर्म) अच्छे २ कर्म करने वाले
(विश्वशुभः) समस्त सुख को उत्पन्न करने वाले जगद्देश्वर वा सभापति (नः) ह-
मारे (अवसे) प्रेम बढ़ाने के लिये (विश्वानि) (हवनानि) दिये हुये सब प्रार्थना-
वचनों को (जोषत्) प्रेम से माने जिन (ते) आप का (एषः) यह उक्त कर्म (योनिः)
एक प्रेमभाव का कारण है वे आप (उपयामगृहीतः) यमनियमों से ग्रहण किये हुए
(अग्निः) हैं इस से (विश्वकर्मणः) समस्त कामों के उत्पन्न करने तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य
के लिये (त्वा) आप की प्रार्थना तथा (विश्वकर्मणे) समस्त काम की सिद्धि के लिये
शिल्पक्रिया कुशलता से उत्तम ऐश्वर्य वाले आप का सेवन करते हैं ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में श्लेषालं०—जो परमेश्वर वा न्यायाधीश सभापति ह-
मारे किये हुए कामों को जान कर उन के अनुसार हम को यथायोग्य नियमों में रखता है
जो किसी को दुःख देने वाले लुल कपट के काम को नहीं करता जिस परमेश्वर वा
सभापति के सहाय से मनुष्य मोक्ष और व्यवहारसिद्धि को पाकर धर्म शील होता
है वही ईश्वर परमार्थसिद्धि वा सभापति व्यवहार सिद्धि के निमित्त हम लोगों को सेवने
योग्य है ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मजित्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मेन्द्रो देवता । भु-
रिगार्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडाव्यन्तु-
ष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजधर्ममुपदिशति ॥

अब अगले मन्त्र में राजधर्मका उपदेश किया है ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारं भिन्द्रं मरुणो-
रवध्यम् । तस्मै विशः समन्तमन्तं पूर्वीरयमुग्रो वि-
हव्यो यथासन् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मण स्पृते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४६॥

विश्वकर्मन्निति विश्वकर्मन् । हविषा । वर्द्धनेन ।
त्रातारम् । इन्द्रम् । अरुणोः । अवध्यम् । तस्मै ।
विशः । सम् । अन्तमन्तं । पूर्वीः । अयम् । उग्रः ।
विहव्य इति विश्वहव्यः । यथा । अस्ति । उपयामगृ-
हीतः । इत्युपयामगृहीतः । अस्मि । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मण इति विश्वकर्मणे । स्पृते । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मण इति विश्वकर्मणे ॥४६॥

पदार्थः— (विश्वकर्मन्) अखिलसाधुकर्मयुक्त (हविषा)
आदातव्येन (वर्द्धनेन) वृद्धिनिमित्तेन न्यायेन सह (त्रातारम्)
रक्षितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदम् (अरुणोः) कुर्ष्याः (अ-
वध्यम्) हन्तुमनर्हम् (तस्मै) (विशः) प्रजाः (सम्) (अ-

नमन्त) नमन्ते । लङर्थे लुङ् । (पूर्वीः) प्राक्तनैर्धार्मिकैः प्रात-
शिक्षाः । अत्र पूर्वसवर्णादेशः (अयम्) समाधिकृतः (उग्रः)
दुष्टदलने तेजस्वी (विहव्यः) विविधानि हव्यानि साधनानि य-
स्य (यथा) (असत्) भवेत् (उपयामगृहीतः) इत्यादि
पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श. ४ । ५ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मस्त्वं वर्द्धनेन हविषा यमवध्यमिन्द्रं ता-
तारमकृणोस्तस्मै पूर्वोर्विशः समनमन्त यथायमुग्रो विहव्योऽसत्तथा
विधेहि । उपयामेत्यस्यान्वयः पूर्ववद्योजनीयः ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अस्मिन्संसारे केचिदपि सर्वजगद्रक्षितारमीश्वरं स-
माध्यक्षं च नैव तिरस्कुर्युः । किन्तु तदनुगतां वर्त्तेरन् । न प्रजा-
विरोधेन कश्चिद्राजापि समृद्धोति नचैनयोराश्रयेण विना प्रजा ध-
र्मार्थकाममोक्षसाधकानि कर्माणि कर्तुंशक्नुवन्ति तस्मादेतावी-
श्वरमाश्रित्य परस्परोपकाराय धर्मेण वर्त्तेयाताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) समस्त अच्छे काम करने वाले जन आप (व-
र्द्धनेन) वृद्धि के निमित्त (हविषा) ग्रहण करने योग्य विज्ञान से (अवध्यम्)
जिस बुरेव्यसन और अधर्म से रहित (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य देने तथा (ज्ञातारम्)
समस्त प्रजा जनों की रक्षा करने वाले समापति को (अकृणोः) कीजिये कि (तस्मै)
उसे (पूर्वीः) प्राचीन धार्मिक जनों ने जिन प्रजाओं को शिक्षा दी हुई है वे (वि-
शः) प्रजाजन (समनमन्त) अच्छे प्रकार माने जैसे (अयम्) यह समापति
(उग्रः) दुष्टों को दण्ड देने को अच्छे प्रकार चमत्कारी और (विहव्यः) अनेक
प्रकार के राज्य साधन पदार्थ अर्थात् शस्त्र आदि रखने वाला (असत्) हो वैसे
प्रजा भी इस के साथ वतें ऐसी युक्ति कीजिये (उपयामगृहीतः) यहां से ले कर
मंत्र का पूर्वोक्तही अर्थ जानना चाहिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य सब जगत् की रक्षा करने वाले ईश्वर तथा समाध्यक्ष को न भूलें किन्तु उन की अनुमति में सब कोई अपना २ वर्त्ताव रक्खें प्रजा के विरोध से कोई राजा भी अच्छी ऋद्धि को नहीं पहुंचता और ईश्वर वा राजा के बिना प्रजा जन धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष के सिद्ध करने वाले काम भी नहीं कर सकते इस से प्रजा जन और राजा ईश्वर का आश्रय कर एक दूसरे के उपकार में धर्म के साथ अपना वर्त्ताव रक्खें ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्म्मन्द्रो देवता ।
विराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि विश्वै-
भ्यस्त्वा देवभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्तेऽ-
भिगरः ॥ ४७ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
अग्रये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमिति गायत्रऽछन्दसम् ।
गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तु-
प्छन्दसमिति त्रिस्तुप्छन्दसम् । गृह्णामि । विश्वै-
भ्यः । त्वा । देवभ्यः । जगच्छन्दसमिति जगत्छन्द-
सम् । गृह्णामि । अनुष्टुप् । अनुष्टुबित्यनुऽनुष्टु-
ते । अभिगरऽइत्यभिगरः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) साङ्गोपाङ्गसाधनैः स्वीकृतः
 (अग्नये) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् (गायत्र्य-
 च्छन्दसम्) गायत्रीछन्दोर्थविज्ञापकम् (गृह्णामि) वृणोमि (इन्द्रा-
 य) परमैश्वर्यप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (त्रिष्टुप्छन्दसम्) त्रिष्टु-
 प्छन्दोऽर्थबोधयितारम् (गृह्णामि) (त्रिभ्यः) अत्रिभ्यः
 (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्यगुणकर्मस्वभावेभ्यः (जगच्छं-
 दसम्) जगच्छन्दोऽवगमकम् (गृह्णामि) (अनुष्टुप्) अनु-
 ष्टोमते स्तभ्याद्यज्ञानं यः (ते) तव (अभिगरः) अभिगत-
 स्तवः । अयं मंत्रः शत० ११ । ४ । ३ । ७ व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मन्तुं यस्य ते तवानुष्टुवभिगरोऽस्ति
 तं गायत्र्यच्छन्दसं त्वाग्नये गृह्णामि त्रिष्टुप्छन्दसं त्वेन्द्राय गृह्णा-
 मि जगच्छन्दसं त्वा त्रिभ्यो देवेभ्यो गृह्णामि । एतदर्थमस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र मन्त्रे पूर्वस्मान्मन्त्रादिश्वकर्मन्निति पदमनु-
 वर्तते मनुष्यैरग्न्यादिविद्यासाधनक्रियाविज्ञापकानां गायत्र्यादिछ-
 न्दोन्वितानामृग्वेदादीनां बोधायाध्यापकः संसेवनीयोऽस्ति नरोत्तेन
 विना कस्यचिद्विद्याप्राप्तिर्भवितुं शक्या ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) अच्छे २ कर्म करने वाले जन मैं जो (ते)
 आप का (अनुष्टुप्) अज्ञान का छुड़ाने वाला (अभिगरः) सब प्रकार से विख्यात
 प्रशंसा वाक्य है उन अग्नि आदि पदार्थों के गुण कहने और वेद मंत्र गायत्री छन्द
 के अर्थ को जनाने वाले (त्वा) आप को (अग्नये) अग्नि आदि पदार्थों के गुण
 जानने के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ वा (त्रिष्टुप्छन्दसम्) परम ऐश्वर्य देने
 वाले त्रिष्टुप् छन्द युक्त वेद मन्त्रों का अर्थ कराने वाले (त्वा) आपको (इन्द्राय)

परम ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (जगत्तुदसम्) समस्त जगत् के दिव्य २ गुण कर्म और स्वभाव के बोधक वेद मन्त्रों का अर्थ विज्ञान कराने वाले (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) अच्छे २ गुण कर्म और स्वभावों के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (उपयामगृहीतः) उक्त सब काम के लिये हम लोगों ने आप को मन्त्र प्रकार स्वीकार कर रक्खा (आसि) है ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से विश्वकर्मन्त्र इस पद की अनुश्रुति आती है मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि आदि पदार्थविद्या साधन कराने वाली क्रियाओं का उत्तम बोध कराने वाले गायत्री आदि वृन्दयुक्त ऋग्वेदादि वेदों के बोध होने के लिये उत्तम पढ़ाने वाले का सेवन करें क्योंकि उत्तम पढ़ाने वाले के बिना किसी को विद्या नहीं प्राप्त हो सकती ॥ ४७ ॥

ब्रेशीनां त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । याजुषी
त्रिष्टुप् । कुकूननानामित्यस्य याजुषी जगती । भन्दनानामित्यस्य
मदिन्तमानामित्यस्य मधुन्तमानामित्यस्य च याजुषी त्रिष्टुप् । शु-
क्रं त्वेत्यस्य साम्नी । बृहती छन्दांसि । तेषु त्रिष्टुभो धैवतः । जग-
त्या निषादः । बृहत्या मध्यमश्च स्वराः ॥

अथ गार्हस्थ्यकर्मणि पत्नी पतिमुपदिशति ॥

अब गार्हस्थ्य कर्म में पत्नी अपने पति को उपदेश देती है, यह

अगले मन्त्र में कहा है ॥

ब्रेशीनान्त्वा पत्म्नना धूनोमि । कुकूननाना-
न्त्वा पत्म्नना धूनोमि भन्दनानान्त्वा पत्म्नना धू-
नोमि । मदिन्तमानान्त्वा पत्म्नना धूनोमि । मधु-
न्तमानान्त्वा पत्म्नना धूनोमि । शुक्रन्त्वा शुक्रआ-
धूनोम्यन्हो रूपे सूर्यस्य रुश्मिषु ॥ ४८ ॥

ब्रेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 कुकूननानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 भन्दनानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । मदि-
 न्तमानामिति मदिन्ऽतमानाम् । त्वा । पत्मन् ।
 आ । धूनोमि । मधुन्तमानामिति मधुन्ऽतमानाम् ।
 त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । शुक्रम् । त्वा । शुके । आ ।
 धूनोमि । अन्हः । रूपे । सूर्यस्य । रश्मिधुं ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(ब्रेशीनाम्) दिव्यानामपामिव निर्मलविद्यासुशी-
 लव्याप्तानाम् । एता वै देवीरापस्तद्याश्चैव देवीरापो याश्चेमा मानु-
 ष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभीरसं दधाति । शत० ११ । ४ । २ ।
 < (त्वा) त्वाम् (पत्मन्) धर्मात्पतनशील (आ) (धूनोमि)
 समन्तात्कम्पयामि । अत्रान्तर्गतो णिच् (कुकूननानाम्) मृशं
 शब्दविद्यया नम्राणाम् । कुङ् शब्दे इत्यस्माद्यङि गुणाभावेऽभ्य-
 स्ततः कुकूपपदान्नम धातोरीणादिको नक् प्रत्ययश्च ततः षष्ठी व-
 द्भवचनम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (मन्दना-
 नाम्) कल्याणाचरणानाम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धू-
 नोमि) (मदिन्तमानान्) अतिशयितानन्दितानां परस्त्रीणां
 समीपे । (त्वा) (पत्मन्) चऽचलचेतः (आ) (धूनोमि)
 (मधुन्तमानाम्) अतिशयेन माधुर्यगुणोपेतानाम् । वा वन्दसि
 आप्ते नुडागमः (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (शु-

कम्) शुद्धं धीर्यवन्तम् (स्ना) (शुक्ले) (आ) (धूनीमि)
(अङ्कः) दिनस्य (रूपे) (सूर्यस्य) (रश्मिषु) अप्यं मंत्रः
शत० ११ । ४ । २ । ८-९ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे पतम्न भेरीनामपामिव वर्तमानानां पत्नीनां
मध्ये व्यभिचारेण वर्तमानं त्वाऽहमाधूनीमि । हे पतम्न कुकूनना-
नां समीपे मौख्येण वर्तमानं त्वाहमाधूनीमि । हे पतम्न भन्द-
नानां सन्निधावधर्मचारित्वेन प्रवृत्तं त्वाहमाधूनीमि । हे पतम्न म-
दिन्तमानां सनीडे दुःखदायित्वेन चरन्तं त्वाहमाधूनीमि । हे प-
तम्न मधुन्तमानां समर्पादं कुचारिणं त्वाहमाधूनीमि । हे पतम्-
नन्हो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु च गृहे संगतिभीष्मं शुक्रं त्वा शुक्ले
आधूनीमि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—यथा सूर्यस्य रश्मीन् प्राप्य
जगत्पदार्थाः शुद्धा जायन्ते तथैव दुराचारी सुशिक्षां दण्डं च प्राप्य
पवित्रो भवति गृहस्थैरत्यन्तदुष्टो व्यभिचारव्यवहारः सदैव निव-
र्तनीयः कुतोऽस्य शरीरात्मवलनाशकत्वेन धर्मार्थकाममोक्षाणां प्र-
तिबन्धकत्वात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (पतम्न) धर्म में न चित्त देने वाले पते (भेरीनाम्) नलों
के समान निर्मल विद्या और सुशीलता में व्याप्त जो पराई पत्नियाँ हैं उन में व्यभि-
चार से वर्तमान (त्वा) तुम को मैं वहाँ से (आधूनीमि) अच्छे प्रकार डिगाती
हूँ हे (पतम्न) अधर्म में चित्त देने वाले पते (कुकूननानाम्) निरन्तर शब्द
विद्या से नज़ीभाव को प्राप्त हो रही हुई औरों की पत्नियों के समीप मूर्खपन से
जाने वाले (त्वा) तुमको मैं (आ) (धूनीमि) वहाँ से अच्छे प्रकार कुड़ाती हूँ ।

हे (पत्मन्) कुचाल में चित्त देने वाले पते (मन्दनानाम्) कस्याण के आश्रय करती हुई पर पत्नियों के समीप अधर्म से जाने वाले (त्वा) तुम को वहां से मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनामि) पृथक् करती हूं । हे (पत्मन्) चंचल चित्त वाले पते (मदिन्तमानाम्) अन्यन्त आनन्दित परपत्नियों के समीप उन को दुःख देते हुए (त्वा) तुम को मैं वहां से (आ) बार २ (धूनामि) कंपाती हूं । हे (पत्मन्) कठोर चित्त पते (मधुन्तमानाम्) अतिशय करके मीठी २ बोलियां बोलने वाली परपत्नियों के निकट कुचाल से जाते हुए (त्वा) तुम को मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनामि) हटाती हूं । हे (पत्मन्) अविद्या में मरण करने वाले (अहः) दिन के (रूपे) रूप में अर्थात् (सूर्यस्य) सूर्य की फैली हुई किरणों के समय में घर में संगति की चाह करते हुए (शुक्रम्) शुद्ध बरिये वाले (त्वा) तुम को (शुके) बरिये के हेतु (आ) भले प्रकार (धूनामि) छुड़ाती हूं ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य की किरणों को प्राप्त होकर संसार के पदार्थ शुद्ध होते हैं वैसे ही दुराचारी पुरुष अच्छी शिक्षा और स्त्रियों के सत्य उपदेश से दण्ड को पाकर पवित्र होते हैं गृहस्थों को चाहिये कि अन्यन्त दुःख देने और कुल को भ्रष्ट करने वाले व्यभिचार कर्म से सदा दूर रहें क्योंकि इस से शरीर और आत्मा के बल का नाश होने से धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि नहीं होती ॥ ४८ ॥

ककुभमित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा प्रजापतयो देवताः ।
विशट् प्राजापत्या जगती छन्दः । निषादः स्वरः । यत्ते सोमेत्यस्य
भुरिगार्ग्युष्णिक् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थान्नाजपत्ये पुनरुपदिशति ॥

अब फिर गृहस्थों को राज पद्य में उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्र-
स्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमा-

दाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्मै ते सोम
सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् ।
शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगा इति पुरःङ्गाः । सोमः ।
सोमस्य । पुरोगा इति पुरःङ्गाः । यत् । ते । सोम ।
अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । त्वा । गृह्णामि ।
तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(ककुभम्) दिग्बच्छुद्धम् (रूपम्) (वृषभस्य)
सुखाभिवर्षकस्य समापतेः (रोचते) प्रकाशते (बृहत्) (शुक्रः)
शुद्धः (शुक्रस्य) शुद्धस्य धर्मस्य (पुरोगाः) पुरः सराः (सोमः)
सोमगुणसम्पन्नः (सोमस्य) ऐश्वर्यगुणयुक्तस्य गृहाश्रमस्य (पुरो-
गाः) पुरोगामिनः (यत्) यस्य (ते) तव (सोम) प्राप्तैश्व-
र्यं विहन् (अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (नाम) रूपातिः (जा-
गृवि) जागरूकम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (गृह्णामि) (त-
स्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) सत्कर्मसु प्रेरक (सोमाय)
शुभकर्मसु प्रवृत्ताय (स्वाहा) सत्या वाक् । अयस्मिन् षः शत० १११
४ । १ । १० व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे सोम ययस्य वृषभस्य बृहत्ककुभं रूपं रोचते
स त्वं शुक्रस्य पुरोगाः शुक्रः सोमस्य पुरोगाः सोमो भव । यत्ते
तवादाभ्यन्नाम जागृव्यस्ति तस्मै नाम्ने त्वा गृह्णामि । हे सोम
तस्मै सोमाय ते तुभ्यं स्वाहाऽस्तु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—समाप्रजाजनैर्धर्मस्य पुण्या प्रशंसा सौन्दर्यगुणयुक्तं रूपं विद्यान्यायो विनयः शौर्य तेजः पक्षराहित्यं सुहृत्तोत्साहश्चारा-
रोग्यं बलं पराक्रमो धैर्यजितेन्द्रियता वेदादिशास्त्रे श्रद्धा प्रजा
पालनप्रियत्वं च वर्त्तते स एव सभाधिपति राजा मंतव्यः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य को प्राप्त हुए विद्वान् आप (यत्) जिस
(वृषभस्य) सब सुखों के वर्धने वाले आप का (ककुभम्) दिशाओं के समान शुद्ध
(बृहत्) बड़ा (रूपम्) सुन्दर स्वरूप (रोचते) प्रकाशमान होता है सो आप
(शुक्रस्य) शुद्ध धर्म के (पुरोगाः) अग्रगामी वा (सोमस्य) अत्यन्त ऐश्वर्य
के (पुरोगाः) अग्रगन्ता (शुक्रः) शुद्ध (सोमः) सोम गुण सम्पन्न ऐश्वर्य युक्त
हूँनिये जिस से आप का (अदाम्यम्) प्रशंसा करने योग्य (नाम) नाम (जागृवि)
जाग रहा है (तस्मै) उसी के लिये (त्वा) आप को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ
और हे (सोम) उत्तम कामों में प्रेरक (तस्मै) उन (सोमाय) श्रेष्ठ कामों में प्रवृत्त
हुए (ते) आप के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी प्राप्त हो ॥ ४९ ॥

भावार्थः—समाजन और प्रजाजनों को चाहिये कि जिसकी पुण्य, प्रशंसा, सु-
न्दररूप, विद्या, न्याय, विनय, शूरता, तेज, अपक्षपात, मित्रता, सब कामों में उत्साह आरोग्य
बल पराक्रम धीरज जितेन्द्रियता वेदादि शास्त्रों में श्रद्धा और प्रजापालन में प्रीति हो उसी
को समा का अधिपति राजा मानें ॥ ४९ ॥

उशिक्षुमित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । स्वराडार्षी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण राजविषयमाह ॥

किं प्रकारान्तर से राज विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उशिक्षुत्वन्दैव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि व-
शी त्वन्दैव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा
त्वन्दैव सोम विश्वेपान्देवानाम्प्रियम्पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

उ॒शिक् । त्वम् । दे॒व । सो॒म । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् ।
पाथः । अ॒पि । इ॒हि । व॒शी । त्वम् । दे॒व । सो॒म ।
इन्द्र॑स्य । प्रि॒यम् । पाथः । अ॒पि । इ॒हि । अ॒स्मत्स॒-
खेत्य॑स्मत्सखा । त्वम् । दे॒व । सो॒म । वि॒श्वे॑षा॒-
म् । दे॒वाना॑म् । प्रि॒यम् । पाथः । अ॒पि । इ॒हि ॥ ५० ॥

पदार्थः—(उशिक्) कामयमानः (त्वम्) (देव) दि॒-
व्यगुणसम्पन्न (सोम) सकलैश्वर्याढ्य (अग्नेः) सद्दिदुषः
(प्रियम्) प्रीतिजनकम् (पाथः) रत्नणीयमाचरणम् । पाथ इ॒-
ति पदाना० निघ० ४ । ३ । (अपि) निश्चयार्थं (इहि) प्रा॒-
प्नुहि जानीहि वा (वशी) जितेन्द्रियः (त्वम्) (देव) दातः
(सोम) ऐश्वर्योन्नती प्रेरक (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य धा॒-
र्मिकस्य राज्ञः (प्रियम्) सुखैस्तर्पकम् (पाथः) ज्ञातव्यं क॒-
र्म (अपि) (इहि) (अस्मत्सखा) वयं सखायो यस्य सः
(त्वम्) (देव) विद्यासु द्योतमान (सोम) विद्यैश्वर्यसहित
(विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) धार्मिकाणामात्मानां विदु॒-
षाम् (प्रियम्) कमनीयम् (पाथः) विज्ञानाचरणम् (अपि)
(इहि) अग्र्यमंत्रः शत० ११ । ४ । ३ । १२ व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देव सोम राजन् त्वमुशिग्भवन् अग्नेः प्रियम्पाथो॒-
ऽपीहि । हे देव सोम त्वं वशी भूत्वेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीहि । हे
देव सोम त्वमस्मत्सखा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

भावार्थः—राज्ञो राजपुरुषाणां सम्भानां चोचितमस्ति पुरुषार्थेन संयमेन मित्रतया धार्मिकाणां वेदपारगाणां मार्गे गच्छेयुर्नहि सत्पुरुषसंगानुकरणाभ्यां विना कश्चिद्विद्यां धर्मं सार्वजनिकप्रियतामैश्वर्यं च प्राप्तुं शक्नोति ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य गुण सम्पन्न (सोम) समस्त ऐश्वर्य युक्त राजन् आप (उशिक) अतिमनोहर होके (अग्नेः) उत्तम विद्वान् के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) रक्षा योग्य व्यवहार को (अपि) निश्चय से (इहि) प्राप्त करो और जानो हे (देव) दानशील (सोम) हर एक प्रकार से ऐश्वर्य की उन्नति कराने वाले आप (वशी) जितेन्द्रिय होकर (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य वाले धार्मिक जन के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) जानने योग्य कर्म को (अपि) निश्चय से (इहि) जानो हे (देव) समस्त विद्याओं में प्रकाशमान (सोम) ऐश्वर्य युक्त आप (अस्मत्सखा) हमलोग जिन के मित्र हैं ऐसे आप होकर (विरवेपाम्) समस्त (देवानाम्) विद्वानों के प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पापः) विज्ञान के आचरण को (अपि) निश्चय से (इहि) प्राप्त हो तथा जानो ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजा राजपुरुष समासद् तथा अन्य सब सज्जनों को उचित है कि पुरुषार्थ, अच्छे २ नियम और मित्रभाव से धार्मिक वेद के पारगन्ता विद्वानों के मार्ग को चले क्योंकि उन के तुल्य आचरण किये बिना कोई विद्या धर्म सब से एक प्रीति भाव और ऐश्वर्य को नहीं पा सकता है ॥ ५० ॥

इहरतिरित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो गृहस्था देवताः ।
आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।

अथ गार्हस्थ्य विषये विशेषमाह ॥

अब गार्हस्थ्य धर्म में विशेष उपदेश आगले मन्त्र में किया है ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वा-

जासुखं राज्यसुखं च प्राप्तुं न शक्नुवन्ति यावद्वाजपुरुषाः प्रजापु-
रुषाश्च पितृपुत्रवत्परस्परं प्रीत्युपकारं न कुर्वन्ति तावत्सुखं क्व ॥५१॥

पदार्थः— हे गृहस्थो तुम लोगों की (इह) इस गृहाश्रम में (रतिः)
प्रीति (इह) इसमें (धृतिः) सब व्यवहारों की धारणा (इह) इसी में (स्वधृतिः)
अपने पदार्थों की धारणा (स्वाहा) तथा तुम्हारी सत्य वाणी और सत्य किया हो ।
तुम (इह) इस गृहाश्रम में (रमध्वम्) रमण करो । हे गृहाश्रमस्थ पुरुष तू सन्ता-
नों की माता जो कि तेरी विवाहित स्त्री है उस (मात्रे) पुत्र का मान करने वाली
के लिये (धरुणम्) सब प्रकार से धारण पोषण कराने योग्य गर्भ को (उपसृजन्)
उत्पन्न कर और वह (धरुणः) उक्त गुण वाला पुत्र (मातरम्) उस अपनी मा-
ता का (धयन्) दूष पीवे । वैसे (अस्मासु) हम लोगों के निमित्त (रायः) ध-
न की (पोषम) समृद्धि को (स्वाहा) सत्य भाव से (दीधरन्) उत्पन्न कीजिये ॥५१॥

भावार्थः— जब तक राजा आदि सम्यजन वा प्रजाजन सत्य धैर्य वा
सत्य से जोड़े हुए पदार्थ वा सत्य व्यवहार में अपना वर्त्ताव न रखें तब तक प्रजा
और राज्य के सुख नहीं पा सकते और जबतक राज पुरुष तथा प्रजापुरुष पिता
और पुत्र के तत्त्व परस्पर प्रीति और उपकार नहीं करते तब तक निरन्तर सुख भी
प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५१ ॥

सन्नस्येत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । मुरिगार्षी बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थविषये विशेषमाह ॥

किर भी गृहस्थों के विषय में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सन्नस्य ऋद्धिर्ऋस्यगन्म ज्योतिर्मृताऽअभूम । दिवँ
पृथिव्याऽअध्यारुहामाविदाम देवाँ स्वर्ग्योतिः ॥५२॥
सन्नस्य । ऋद्धिः । असि । अगन्म । ज्योतिः । अ-

मृताः । अभूम । दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सत्रस्य) संगतस्य राजप्रजाव्यवहाररूपस्य य.
ज्ञस्य (ऋद्धिः) सम्यग् वृद्धिः (असि) (अगन्म) प्राप्तु-
याम (ज्योतिः) विज्ञानप्रकाशम् (अमृताः) प्राप्त मोक्षाः
(अभूम) भवेम । अत्रोभयत्र लिङ्गार्थे लुङ् (दिवम्) सूर्यादिम्
(पृथिव्याः) भूम्यादेश्च जगतः (अधि) उपर्युत्कृष्टभावे
(आ) समन्तात् (अरुहाम) प्रादुर्भवेम । अत्र विकरणव्य-
त्ययः (अविदाम) विन्देमहि (देवान्) विदुषो दिव्यान् भोगान्
वा (स्वः) सुखम् (ज्योतिः) विज्ञानविषयम् । अयं मंत्रः श-
त० ४ । ५ । ११ । ११ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं सत्रस्य ऋद्धिरसि त्वत्संगेन वयं ज्यो-
तिरगन्म अमृता अभूम दिवः पृथिव्या अरुहाम देवाञ्ज्योतिः
स्वश्चाऽविदाम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—यावत्सर्वेषां रत्नको धार्मिको राजाऽऽतो विद्वांश्च
न भवेत्तावत्कश्चिन्निर्विघ्नो विद्यामोक्षानुष्ठानं कृत्वा तत्सुखं प्राप्नुया-
द्दिति न च मोक्षसुखादधिकतरं किञ्चित्सुखमस्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप (सत्रस्य) प्राप्त हुए राजप्रजाव्यवहाररूप
यज्ञ के (ऋद्धिः) समृद्धि रूप (असि) हैं आप के संग से हम लोग (ज्योतिः)
विज्ञान के प्रकाश को (अगन्म) प्राप्त होंगे और (अमृताः) मोक्ष पाने के यो-
ग्य (अभूम) हों (दिवः) सूर्यादि (पृथिव्याः) पृथिवी आदि लोकों के (अधि)
बीच (अरुहाम) पूर्णवृद्धि को पहुँचें (देवान्) विद्वानों दिव्य २ पागों (ज्योतिः)
विज्ञान विषय और (स्वः) अत्यन्त सुख को (अविदाम) प्राप्त होंगे ॥ ५२ ॥

भावार्थः— जब तक सब की रक्षा करने वाला धार्मिक राजा वा आप्त विद्वान् न हो तब तक विद्या और मोक्ष के साधनों को निर्विघ्नता से पाने के योग्य कोई भी मनुष्य नहीं होता है और न मोक्ष मुल से अधिक कोई मुल है ॥ ५२ ॥

युवमित्यस्य देवा ऋषयः । गृहपतयो देवताः । पूर्वस्यार्ष्यनुप-
छन्दः । गान्धारः स्वरः । दूरेचेत्यस्यासुर्युष्णिक्छन्दः । ऋषमः स्वरः ।
अस्माकमित्यस्य प्राजापत्या नृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । भूर्भु-
वरित्यस्य विराट्प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

युवन्तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप-
तन्तमिद्वतं वज्रैण तन्तमिद्वतम् । दूरे चत्तार्यच्छन्स-
द्वहनं यदि नञत् । अस्माकं शत्रून्परिं शूर वि-
श्वतो दूर्म्मा दूर्णीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः
प्रजाभिः स्याम सुवीरां विरेः सुपोपाः पोषः ॥ ५३ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेति पुरःयुधा ।
यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमिति तम् । इत् ।
हत् । वज्रैण । तन्तमितितम् । इत् । हत् ।
दूरे । चत्तार्य । छन्सन् । गहनम् । यत् । इनञ-
त् । अस्माकम् । शत्रून् । परिं । शूर । विश्वतः ।
दूर्म्मा । दूर्णीष्ट । विश्वतः । भूरितिभूः । भुव-
रि-

ति भुवः । स्वरिति स्वः । सुप्रजा इति सुऽप्रजाः ।
प्रजाभिः । स्याम । सुवीराऽइति सुऽवीराः । वीरैः ।
सुपोषाऽइति सुऽपोषाः । पोषैः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (तम्) (इन्द्रापर्वता) सूर्यमेघसदृशौ सेनापतिसेनाजनौ । अत्र सुपां सन्तुगित्याकारः (पुरोयुधा) पूर्वं युध्येते तौ (यः) (नः) अस्माकम् (पृतन्यात्) पृतनां सेनामिच्छेत् (अप) (तन्तम्) शत्रुम् (इत्) एव (हतम्) हन्यानाम् (वज्रेण) शस्त्रास्त्रविधात्रलेन (तन्तम्) (इत्) एव (हतम्) विनश्यतम् (दूरे) (चत्ताय) आह्लादाय (छन्तसत्) ऊर्जेत् (गहनम्) कठिनं सैन्यम् (यत्) (अनक्तम्) व्याप्नुयात् । इनक्षादिति व्याप्तिकर्मसु० । निर्ध० २ । १८ (अस्माकम्) (शत्रून्) (परि) सर्वतः (शूर) शृणाति शत्रून् तत्सम्बुद्धौ (विश्वतः) सर्वतः (दम्मा) शत्रुविदारयिता (दर्पाष्ट) विदारय (विश्वतः) (भूः) भूमौ (भुवः) अन्तरिक्षे (स्वः) सुखे (सुप्रजाः) प्रशस्तसन्तानाः (प्रजाभिः) (स्याम) (सुवीराः) बहु प्रेष्ठवीरयुक्ताः (वीरैः) उत्तमबलयुक्तेः पुरुषैः (सुपोषाः) अनुत्तमपुष्टयः (पोषैः) पुष्टिभिः । अयं मन्त्रः शत० ४ । ५ । ११ । १४ व्याख्यातः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे पुरोयुधेन्द्रापर्वता युवं यो यो नः प्रतन्यात् तन्तं वज्रेणोदपहतम् । तद्रहनं शत्रुदलमस्माकं सैन्यमिनक्षत् । यच्च छन्तसत्तन्तं चत्तायानन्दायेद्धतं दूरे प्रापयतम् । हे शूर सभापते

दर्म्मा त्वमस्माकं शत्रून् विश्वतो परि दर्षीष्ट यतो वयं प्रजाभिः सुप्र-
जा वीरैः सुवीराः पोषैस्सुपोषा विश्वतः स्याम ॥ ५३ ॥

भावार्थः—यावत् समापतिसेनापती प्रगल्भौ सन्तौ सर्वका-
येषु पुरस्सरौ न स्याताम् । तावत्सेनावीरा हर्षतो युद्धे न प्रवर्तन्ते
न ह्येतेन कर्मणा विना कदाचिद्दिजयो जायते यावदजातशत्रवः स-
मापत्यादयो न जायेरन् तावत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति न च
सुप्रजाः सन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पुरोयुधा) युद्ध समय में आगे लड़ने वाले (इन्द्रापर्बता)
सूर्य और मेघ के समान सेनापति और सेनाजन (युवम्) तुम दोनों (यः) जो
(नः) हमारी (पृतन्यात्) सेना से लड़ना चाहे (तन्मम्) (इन्) उमी २ को
(वज्रेण) शस्त्र और अस्त्र विद्या के बल से (हनम्) मारो और (यत्) जो
(अस्माकम्) हमारे शत्रुओं की (गहनम्) दुर्जय सेना हमारी सेना को (इनक्ष-
त्) व्याप्त हो और (यत्) जो २ (ह्यन्मन्) बल को बढ़ाये उस २ को (चता-
य) आनन्द बढ़ाने के लिये (इद्धनम्) अवश्य मारो और (दूरे) दूर पहुंचा दो ।
हे (शूर) शत्रुओं को मुख से बचाने वाले समापति आप हमारे (शत्रून्) शत्रुओं
को (विश्वतः) सब प्रकार से (परिदर्षीष्ट) विदीर्ण कर दीजिये जिस से हमलोग
(भूः) इस भूलोक (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) मनुष्य कारक अर्थात् दर्शनीय
अत्यन्त सुख रूप लोक में (प्रजाभिः) अपने मन्त्रानों से (सुप्रजाः) प्रशंसित सन्तानों
वाले (वीरैः) वीरों से (सुवीराः) बहुत अच्छे २ वीरों वाले और (पोषैः) पु-
ष्टियों से (सुपोषाः) अच्छी २ पुष्टि वाले (विश्वतः) सब ओर से (स्या-
म) होंगे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—जब तक समापति और सेनापति प्रगल्भ हुए सब कामों में अग्र-
गामी न हों तब तक सेना वीर आनन्द से युद्ध में प्रवृत्त नहीं हो सकते और इस
काम के बिना कभी विजय नहीं होता । तथा जब तक शत्रुओं को निर्मूल करने हा-
रे समापति आदि नहीं होते तब तक प्रजा का पालन नहीं कर सकते और न प्रजा-
जन सुखी हो सकते हैं ॥ ५३ ॥

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमेष्ठी प्रजापतिर्देवता । साम्न्युष्मिक्
छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनर्गाहस्थकर्मोह ॥

फिर भी गृहस्थ का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

परमेष्ठ्याभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम-
न्धोऽत्रच्छेतः । सविता सन्यां विश्वकर्म्मा दीक्षाया-
म्पूषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमेस्थी । अभिधीतऽइ-
त्यभिऽधीतः । प्रजापतिरितिप्रजाऽपतिः । वाची ।
व्याहृतायामिति विऽव्याहृतायाम् । अन्धः । अच्छे-
तऽइत्यच्छेऽइतः । सविता । सन्याम् । विश्वकर्म्मैति
विश्वऽकर्म्मा । दीक्षायां । पूषा । सोमक्रयण्या-
मिति सोमऽक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमे प्रकृष्टे स्वरूपे तिष्ठतीति (अ-
भिधीतः) निश्चितः (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (वाची)
वेदवाण्याम् (व्याहृतायाम्) उपदिष्टायां सत्याम् (अन्धः)
अप्रयते यत्तदन्धोऽजम् । अर्देर्नुम् धौच । उ० ४ । २१३ । अ-
नेनादधातोस्तुनि नुमधश्च । अन्ध इत्यजना० । निघं० । २ । ७ ।
उपलक्षणं चान्येषां पदार्थानाम् (अच्छेतः) अच्छं निर्मलं स्व-

रूपमितः प्रातः (सविता) जगदुत्पादकः (सन्याम्) सत्यं
नीयते यथा तस्याम् (विश्वकर्मा) सर्वोत्तमकर्मा सभापतिः
(दीक्षायाम्) नियमधारणारम्भे (पूषा) पोषको वैद्यः (सोम-
क्रयणाम्) सोमाद्योषधीनां ग्रहणे । अयम्भन्तः शत० १२ ।
१ । १ । १-८८ व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिर्पदि व्याहृतायां वाचि पर-
मेष्ठी प्रजापतिरच्छेतो विश्वकर्मा दीक्षायां सोमक्रयणाय पूषा स-
विता सन्यां चाभिधीतोऽन्धश्च प्राप्तं तर्हि सततं सुखिनः स्युः ॥ ५४ ॥

भावार्थः—यदीश्वरो वेदविद्यायाः स्वस्य जीवानां जगत्तश्च
गुणकर्मस्वभावान् न प्रकाशयेत्तर्हि कस्यापि मनुष्यस्य विद्येतेषां
विज्ञानं च न स्यात् । एताभ्यां विना कुतः सततं सुखं च ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो त्वमने यदि [व्याहृतायाम्] उच्चारित उपदिष्ट की
हुई (वाची) वेदवाणी में [परमेष्ठी] परमानन्दव्यक्त में स्थित [प्रजापतिः] समस्त
प्रजा के स्वामी को [अच्छेत्तः] अच्छे प्रकार प्राप्त [विश्वकर्मा] सब विद्या और
कर्मों को जानने वाले सर्वथा श्रेष्ठ सभापति को [दीक्षायाम्] मया के नियमों के
धारण में [सोमक्रयणाम्] ऐश्वर्य ग्रहण करने में [पूषा] सब को पुष्ट करने हारे
उत्तम वैद्य को और [सन्याम्] जिस से मनातन सत्य प्राप्त हो उस में [सविता]
सब जगत् का उत्पादक [अभिधीतः] सुविचार से धारण किया [अन्धः] उत्तम
सुसंस्कृत अन्न का सेवन किया तो सदा सुखी हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जो ईश्वर वेदविद्या से अपने सांसारिक जीवों और जगत् के
गुण कर्म स्वभावों को प्रकाशित न करता तो किसी मनुष्य को विद्या और इन
का ज्ञान न होता और विद्या वा उक्त पदार्थों के ज्ञान के बिना निरन्तर सुख क्योंकर
हो सकता है ॥ ५४ ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रादयो देवताः । आर्षो प-
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्गाहिस्थ विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च कृपायोपोत्थितोऽसुरः पण्य
मानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्टऽऊरावासन्नो
विष्णुर्नरन्धिपः ॥ ५५ ॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । कृपाय । उपोत्थि
तऽइत्युपऽउत्थितः । असुरः । पण्यमानः । मित्रः ।
क्रीतः । विष्णुः । शिपिविष्टइति शिपिऽविष्टः । ऊ-
रौ । आसन्न इत्याऽसन्नः । विष्णुः । नरन्धिपः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) विद्युत् (च) पृथिव्यादयः (मरुतः)
वायवः (च) जलादिकम् (कृपाय) व्यवहारसिद्धये (उपो-
त्थितः) समीपे प्रकाशितइव (असुरः) मेघः । असुरइति मेघ
ना० । निघं० १ । १० (पण्यमानः) स्तूयमानः (मित्रः)
सुहृत् (क्रीतः) व्यवहृतः (विष्णुः) व्याप्तो धनंजयः (शि-
पिविष्टः) शिपिषु पदार्थेषु प्रविष्टः (ऊरौ) आञ्छादने (आ-
सन्नः) सर्वेषां निकटः (विष्णुः) हिरण्यगर्भः (नरन्धिपः)
नरान्दिधेष्टि शब्दइति । अयम्मन्त्रः शत० । १२ । २ । १ ।
१—१२ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विद्वद्भिर्व्यो कृपायेन्द्रो मरुतोऽसुरः

पश्यमानो मित्तः शिपिविष्टो विष्णुर्नरं धिषो विष्णुश्चैवासन्न उपोत्थितः
 तः क्रीतोऽस्ति तं विजानीत ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परब्रह्मप्रकाशितानामग्न्यादीनां पदार्थानां
 सकाशात् क्रियाकौशललेनोपयोगं गृहीत्वा गार्हस्थ्यव्यवहरास्ता-
 धनीयाः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो विद्वानों ने [कषाय] व्यवहार सिद्धि के
 लिये [इन्द्रः] बिनली [मरुतः] पवन [असुरः] मेघ [पश्यमानः] स्तुति के योग्य
 [मित्रः] सत्ता [शिपिविष्टः] समस्त पदार्थों में प्रविष्ट [विष्णुः] सर्व शरीर व्याप्त
 धनंजय वायु और इन में से एक २ पदार्थ [नरं धिषः] मनुष्यादि के आत्माओं में
 साक्षी [विष्णुः] हिरण्यगर्भ ईश्वर [ऊर्ग] दापने आदि क्रियाओं में [आसन्नः]
 संनिकट वा [उपोत्थितः] समीपस्थ प्रकाश के समान और जो [क्रीतः] व्यवहार में
 वर्त्ता हुआ पदार्थ है इन सब को जानो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर से प्रकाशित अग्नि आदि पदार्थों
 की क्रिया कुशलता से उपयोग लेकर गार्हस्थ्य व्यवहारों को मित्र करें ॥ ५५ ॥

प्रोह्यमाण इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः विश्वेदेवा गृहस्था देवताः ।
 आर्षो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

किं उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रोह्यमाणः सोमोऽग्निराग्नीध्रोऽइन्द्रो हविर्दानेऽथर्वोपावह्निमार्-
 णः ॥ ५६ ॥

प्रोह्यमाणः । प्रोह्यमान इति प्रोह्यमानः । सोमः ।
 आगंत इत्यागतः । वरुणः । आसंधामित्यासंधाम् ।

आसन्न इत्याऽसन्नः । अग्निः । आग्नीध्रः । इन्द्रः ।
हविर्दान इति हविऽधाने । अथर्वा । उपावह्रिय-
माण इत्युपऽअवह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(प्रोक्षमाणः) प्रकृतकर्केणाऽनुष्ठितः । प्रोक्षमाण
इति पदं महीधरेण भ्रातृ पृथस्मिन् मन्त्रे पठितम् (सोमः) ऐ-
श्वर्यसमूहः (आगतः) समन्तात्प्रातः सहायकारी पुरुषइव (व-
रुणः) जलसमूहः (आसन्धाम्) यानासनाविशेषे (आसन्नः)
समीपस्थः (अग्निः) (आग्नीध्रे) प्रदीपनसाधनइन्धनादौ (इ-
न्द्रः) विद्युत् (हविर्दाने) हविषां ग्रहीतुं योग्यानां पदार्थानां
धारणे (अथर्वा) अर्हिसनीयः (उपावह्रियमाणः) क्रियाकौ-
शलेनोपयोज्यमानः । अयम्मन्त्रः शत० १२ । ३ । १ । १४-१८ ।
व्याख्यातः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्मामिरस्यामीश्वरस्य सृष्टावासन्या
मागतइव प्रोक्षमाणः सोमो वरुणआग्नीध्रेऽग्निरुपावह्रियमाणोऽथ-
र्वा हविर्दानइन्द्रः सततमुपयोजनीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—नहि तर्केण विना काचिद्दिया कस्यचिद्भवति नहि
विषया विना कश्चित्पदार्थेभ्य उपयोगं ग्रहीतुं शक्नोति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो त्वम को इस ईश्वर की सृष्टि में [आसन्धाम्] बैठने
की एक अच्छी चौकी आदि स्थान पर [आगत] आया हुआ पुरुष जैसे विराज-
मान हो जैसे [प्रोक्षमाणः] तर्क वितर्क के साथ वादानुवाद से जाना हुआ [सोमः]
ऐश्वर्य का समूह [वरुणः] सहायकारी पुरुष के समान जल का समूह [आग्नीध्रे]

बहुत इन्धनों में (अग्निः) अग्नि (उपावहियमाणः) किया की कुरलता से युक्त किये हुए (अथर्वा) प्रशंसा करने योग्य के समान पदार्थ और (हविर्दाने) ग्रहण करने योग्य पदार्थों में (इन्द्रः) बिजली निरन्तर युक्त करनी चाहिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः—तर्क के बिना कोई भी विद्या किसी मनुष्य को नहीं होती और विद्या के बिना पदार्थों से उपयोग भी कोई नहीं ले सकता ॥ ५९ ॥

विश्वेदेवा इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । भुरिक्-
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि विद्वत्पक्षे किञ्चिदाह ॥

अत्र गृहस्थ कर्म में कुछ विद्वानों का पक्ष अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वेदेवा अ० शुपु न्युप्तो विष्णुं प्राप्नोति पात्रा-
प्याप्यमानो यमः सूयमानो विष्णुः सम्भूयमाणो
वायुः पूयमानः शुक्रः पतः । शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्थी
सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वेदेवाः । अ० शुपु । न्युप्त इति निऽउप्तः ।
विष्णुः । प्राप्नोति इत्याप्नोतिऽपाः । आप्याप्यमा-
न इत्याप्याप्यमानः । यमः । सूयमानः । विष्णुः ।
सम्भूयमाण इति सम्भूयमाणः । वायुः । पूयमानः ।
शुक्रः । पतः । शुक्रः । क्षीरश्रीरिति क्षीरऽश्रीः ।
मन्थी । सक्तुश्रीरिति सक्तुऽश्रीः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवाः) विहासः (अंशुषु) वि-
भक्तेषु सांसारिकेषु पदार्थेषु (न्युप्त) नित्यं व्यवहारः स्थापितः (वि-
ष्णुः) व्यापिका विद्युत् (आप्रीतपाः) समंतात् प्रीतान् कमनीयान्
पदार्थान्पाति रक्षति (आप्याप्यमानः) वृद्धइव (यमः) यच्छति
सोऽयं सूर्यः (सूर्यमानः) उत्पद्यमानः (विष्णुः) व्यापकः (स-
न्धियमाणः) सम्पक् पोषितः (वायुः) प्राणः (पूयमानः) पवित्री-
कृतः (शुक्रः) वीर्यसमूहः (पूतः) शुद्धः (शुक्रः) आशुकर्त्ता
(क्षीरश्रीः) यः क्षीरादीनि शृणाति (मंथी) मथनातीति (स-
क्तुश्रीः) यः सक्तूनि समवेतानि द्रव्याणि श्रयति ॥ अयमन्तः शत •
१२ । ३ । ११ । १९-२६ व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विश्वे देवा युष्माभिरंशुषु न्युप्तआप्रीतपा विष्णु-
राप्याप्यमानो यमः सूर्यमानो विष्णुःसंभियमाणो वायुःपूयमानः शुक्र-
पूतः शुक्रो मंथी सेवमानः सन् क्षीरश्रीः सक्तुश्रीश्च जायते ॥५७॥

भावार्थः—मनुष्यैर्युक्तिविद्याभ्यां सेविता विद्युदादयः पदार्थाः
शरीरात्मसमाजसुखप्रदा जायन्ते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे (विश्वेदेवाः) समस्त विद्वानो तुम्हारा जो (अंशुषु) अलग २
संसार के पदार्थों में (न्युप्तः) नित्य स्थापित किया हुआ व्यवहार (आप्रीतपाः)
अच्छी प्रीति के साथ (विष्णुः) व्याप्त होने वाली विजली (आप्याप्यमानः) अति
बड़े हुए के समान (यमः) सूर्य (सूर्यमानः) उत्पन्न होने वाला (विष्णुः) व्या-
पक अथवा (संभियमाणः) अच्छे प्रकार पुष्टि किया हुआ (वायुः) प्राण (पू-
यमानः) पवित्र किया हुआ (शुक्रः) पराक्रम का समूह (पूतः) शुद्ध (शुक्रः)
शीघ्र बेषा करने वाला और (मंथी) बिलोड़ने वाला ये सब प्रत्येक सेवन किये हुए
(क्षीरश्रीः) दुग्धादि पदार्थों को पकाने और (सक्तुश्रीः) प्राप्त हुए पदार्थों का आ-
श्रय करने वाले होते हैं ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को युक्ति और विद्या से सेवन किये हुए सब सृष्टिस्थ पदार्थ शरीर आत्मा और सामानिक सुख कराने वाले होते हैं ॥ ४७ ॥

विश्वेदेवाश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । भु-
रिगार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वद्विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वे देवाश्चम सेपूनीतः सुहोमायोद्यतो रुद्रो
हूयमानो वातोऽभ्यावृतो नृचक्षाः प्रतिस्थातो भूक्तो
भक्ष्यमाणः पितरो नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

विश्वे । देवाः । चमसेपु । उनीतः । इत्युत्नीतः ।
असुः । होमाय । उद्यतः । इत्युत्पद्यतः । रुद्रः । हूय-
मानः । वातः । अभ्यावृतः । इत्यभिः । आवृतः । नृच-
क्षाः । इति नृचक्षाः । प्रतिस्थातः । इति प्रतिः । स्थातः ।
भूक्तः । भक्ष्यमाणः । पितरः । नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः--(विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (चमसेपु) मे-
घेषु । चमस इति मेघना । निघं . १ । १० . (उनीतः) ऊर्ध्व
नीतः सुगन्धादिपदार्थः (असुः) प्राणः (होमाय) दानायादानाय
वा (उद्यतः) प्रयत्नेन प्रेरितः (रुद्रः) जीवः (हूयमानः) स्वी-
कृतः (वातः) वायो वायुः (अभ्यावृतः) आभिसुरूपेणाङ्गीकृतः

(नृचक्षाः) नृन् मनुष्यान् चष्टइति (प्रतिख्यातः) ख्यातंख्यातं
प्रतीति (भक्षः) भोज्यसमूहः (भक्ष्यमाणः) भुज्यमानः (पि-
तरः) ज्ञानिनः (नाराशंसाः) नारानाशंसन्ति नराशंसानामिमउपदे-
शकाः । अथम्मन्तः शत ० १२ । ३ । १ । २७-३३ व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—येहीमाय पञ्चविधानेन चमसेषु सुगन्ध्यादिरुचीतो-
ऽसुरुद्यतो रुद्रो हूयमानो नृचक्षाः प्रतिख्यातो वातोऽभ्यादृतस्तच्छो-
धितो भक्ष्यमाणो भक्षः कृतस्ते विश्वे देवा नाराशंसाः पितरश्च
वेद्याः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः परोपकारबुद्ध्या विद्यां विस्तार्य सु-
गन्धिपुष्टिमधुरतारोगनाशकगुणयुक्तानां द्रव्याणां यथावन्मेलनं कृ-
त्वाऽग्नौ हत्वा वायुदृष्टिजलापधी सेवित्वा शरीरारोग्यं जनयन्ति त इह
पूज्यतमाः सन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जिन विद्वानों ने यज्ञ विधान से [चमसेषु] मेघों में सुगन्धि आदि
वस्तु [रुचीतः] उंचे पहुंचाया [अमुः] अपना जीवन [उद्यतः] अच्छे पक्ष में
लगा रक्षा [रुद्रः] जीव को पावित्र कर [हूयमानः] स्वीकार किया [नृचक्षाः]
मनुष्यों को प्रसन्न करने वाला [प्रतिख्यातः] जिन्होंने वादानुवाद से चाहा [वातः]
बाहर के वायु अर्थात् मैदान के कठिन वायु के सह वायु शुद्ध किये फल [भक्ष्यमाणः]
कुछ मोहन करने योग्य पदार्थ [भक्षः] खाइये [नाराशंसाः] प्रशंसाकर मनुष्यों के
उपदेशक [विश्वेदेवाः] सब विद्वान् [पितरः] उन सब के उपकारकों को शानी स-
मझने चाहिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग परोपकार बुद्धि से विद्या का विस्तार करने सु-
गन्धि पुष्टि मधुरता और रोग नाशक गुण युक्त पदार्थों का यथायोग्य मेल अग्नि के

बीच में उन का होम कर शुद्ध वायु वर्षा का नल वा ओषधियों का सेवन कर केश-
रीर को आरोग्य करते हैं वे इस संसार में अत्यन्त प्रशंसा के योग्य होते हैं ॥ ५८ ॥

सन्नइत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । त्रिभेदेवा देवताः । आर्षी बृहती
छन्दः । निषादः स्वरः । यापत्येतेइत्यस्य विराडार्षी गायत्री छन्दः ।
षड्जः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि यज्ञा दिव्यवहारमाह ॥

अब गृहस्थ के कर्म में यज्ञादि व्यवहार का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सन्नः सिन्धुः । अवभृथावेत्यवभृथाय । उद्यत
इत्युतः । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाण इत्यभिः ।
वह्रियमाणः । सलिलः । प्रक्षुत इति प्रक्षुतः । ययाः ।
ओजसा । स्कृमिता । रजांश्चसि । वीर्येभिः । वी-
रतमेति वीरः । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइति पत्येते ।
अप्रतीतेत्यप्रतिऽइति । सहोभिरिति सहोऽभिः ।
विष्णुऽइति विष्णुः । अग्नः । वरुणा । पूर्वहूताविति
पूर्वऽहूतौ ॥ ५९ ॥

सन्नः सिन्धुः । अवभृथावेत्यवभृथाय । उद्यत
इत्युतः । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाण इत्यभिः ।
वह्रियमाणः । सलिलः । प्रक्षुत इति प्रक्षुतः । ययाः ।
ओजसा । स्कृमिता । रजांश्चसि । वीर्येभिः । वी-
रतमेति वीरः । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइति पत्येते ।
अप्रतीतेत्यप्रतिऽइति । सहोभिरिति सहोऽभिः ।
विष्णुऽइति विष्णुः । अग्नः । वरुणा । पूर्वहूताविति
पूर्वऽहूतौ ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(सन्धः) अवस्थापितः । सन्नद्धति पदं महीधरेण
 भ्रात्या पूर्वस्य मन्त्रस्यान्ते स्वीकृतम् (सिन्धुः) नदी । सिंधवऽइति
 नदीनां निघं० १ । १३ (अवभृथाय) पवित्रीकरणाय यज्ञा-
 तस्नानाय वा (उद्यतः) उत्कृष्टतया यतः (समुद्रः) अन्तरिक्षम् ।
 समुद्रइत्यन्तरिक्षनां निघं० १ । ३ (अभ्यवह्रियमाणः) भुज्य-
 मानः (सलिलः) शुद्धं जलं विद्यते यस्मिन् सः । अर्शआदि-
 त्वादच् । सलिलमित्युदकनां निघं० १ । १२ । (प्रभुतः)
 प्रकृष्टगुणैः प्राप्तः (ययोः) होतृयजमानयोः प्रशंसिता गुणाः
 सन्ति (ओजसा) बलेन (स्कभिता) स्तम्भितानि धृतानि
 (रजांसि) लोकाः (वीर्येभिः) (वीर्यमा) अतिशयेन वीर्यै
 अत्र सर्वत्राकारादेशः (शविष्ठा) अतिशयेन नित्यबलसाधकौ
 (या) यौ (पत्येते) श्रेष्ठैः प्राप्येते (अप्रतीता) अप्रतीतगुणौ
 (सहोभिः) बलादिभिः (विष्णु) व्याप्तिशीलौ (अगन्) ग-
 च्छन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र गमधातोर्लोडिर्थे लुङ् । मन्त्रे घसङ्खरणशेति
 चैर्लुगनुनासिकलोपश्च (वरुणा) श्रेष्ठौ (पूर्वहूतौ) पूर्वैः शिष्टै-
 र्विद्वद्भिराहूतौ ॥ अयन्मन्त्रः शत० १२ । ३ । १ । ३४-३६ व्या-
 ख्यातः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यैरवभृथायाम्यवह्रियमाणः सलिल उद्यतः सिन्धुः स-
 न्धः समुद्रः प्रभुतः क्रियते ययोरोजसा रजांसि स्कभिता स्कभिता-
 नि या वीर्येभिर्वीर्यमा शविष्ठा सहोभिरप्रतीता विष्णु वरुणा
 पूर्वहूतौ पत्येते तावगंस्ते सुखिनो भवन्ति ॥ ५९ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां यज्ञादिव्यवहारेण विना गार्हस्थ्यकर्म-
 णि सुखं न जायते ॥ ५९ ॥

पदार्थः—जिन्होंने (अवभृथाय) यज्ञान्त स्नान और अपने आत्मा के पवित्र करने के लिये (अग्न्यवह्नियमाणः) भोगने योग्य (सलिलः) जिस में उत्तम जल है वह व्यवहार (उद्यतः) नियम से संपादन किया (सिन्धुः) नदियां (सन्नः) निर्माण कीं (समुद्रः) समुद्र (प्रप्लुतः) अपने उत्तम गुणों से पाया है वे विद्वान लोग (यगेः) जिन के (ओजसा) बल से (रनांसि) लोक लोका-न्तर (स्कमिता) स्थित हैं (या) जो (वीर्यभिः) और पराक्रमों से (वीरतमा) अत्यन्त वीर (शविष्ठा) नित्य बल संपादन करने वाले (सहोमिः) बलों से (अप्रतीना) मूर्खों को जानने अयोग्य (विष्णू) व्याप्त होने हारे (वरुणा) अतिश्रेष्ठ स्वीकार करने योग्य (पूर्वहूतौ) जिस का सत्कार पूर्व उत्तम विद्वानों ने किया हो जो (पत्येने) श्रेष्ठमज्जनों को प्राप्त होते हैं उन यज्ञ कर्म भक्ष्य पदार्थ और विद्वानों को (अगन्) प्राप्त होते हैं वे मदा मुग्ध रहने हैं ॥ ५९ ॥

भावार्थः—यज्ञ आदि व्यवहारों के बिना गृहाश्रम में मुक्त नहीं होता ॥ ५९ ॥

देवानित्यस्य वासिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । स्वराट्
साम्नी विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

किं मां यज्ञ विषय का उपदेश अगने मन्त्र में किया है ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्या-
नन्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवी-
मग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग-
न्यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा ।
द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । अ-

गन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । पितृन् ।
 पृथिवीम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् ।
 अष्टु । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः ।
 ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(देवान्) दिव्यभोगान् (दिवम्) विद्याप्रकाशम्
 (अगन्) प्राप्नुवन्ति । अत्र लिट्थे लुङ् (यज्ञः) पूर्वोक्तस्सर्वैः
 संगमनीयः (ततः) तस्मात् (मा) माम् (द्रविणम्) विद्यादिकम्
 (अष्टु) प्राप्नोतु (मनुष्यान्) (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डलम्
 (अगन्) (यज्ञः) (ततः) (मा) (द्रविणम्) धनादिकम्
 (अष्टु) (पितृन्) ऋतून् (पृथिवीम्) (अगन्) (यज्ञः)
 (ततः) (मा) (द्रविणम्) प्रत्युत सुखकरम् (अष्टु) (यम्)
 (कम्) (च) (लोकम्) (अगन्) गच्छन्तु (यज्ञः)
 (ततः) (मे) मम (भद्रम्) मजनीयं कल्याणम् (अभूत्)
 भवतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—विद्वांसो यो यज्ञो दिवं देवान् प्रापयति तमगँस्ततो
 मा द्रविणमष्टु यो यज्ञोऽन्तरिक्षं मनुष्यानांप्रोति तमगँस्ततो मा
 द्रविणमष्टु यो यज्ञः पृथिवीं पितृन् प्रापयति तमगँस्ततो मा द्र-
 विणमष्टु यो यज्ञो यं कं च लोकमगँस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

भावार्थः—यस्माद्यज्ञात्सर्वाणि सुखानि जायन्ते तस्यानुष्ठानं
 सर्वैर्मनुष्यैः कुतो न कार्प्यमिति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो (यज्ञः) पूर्वोक्त सब के करने योग्य यज्ञ (दिवम्) विद्या
 के प्रकाश और (देवाम्) दिव्य भोगों को प्राप्त करता है जिस को विद्वान् लोग

(अगन्) प्राप्त हों (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) विष्ठादि गुण (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डल और (मनुष्यान्) मनुष्यों को प्राप्त होता है जिस को भट मनुष्य (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) धनादि पदार्थ (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (पृथिवीम्) पृथिवी और (पितृन्) वसन्त आदि ऋतुओं को प्राप्त होता है जिस को आस लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) प्रत्येक ऋतु का सुख (अष्टु) प्राप्त हो जो (यज्ञः) (कम्) किसी (च) (लोकम्) लोक को प्राप्त होता है (यम्) जिस को धर्मात्मा लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (वतः) उस से (मे) मेरा (पदम्) कल्याण (अभून्) हो ॥ ६० ॥

भावार्थः—जिस यज्ञ से सब सुख होने हैं उसका अनुष्ठान सब मनुष्यों को क्यों न करना चाहिये ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । सान्धु-
षिणक् छन्दः । ऋषमः स्वरः ॥

अस्य जगत उत्पत्ती कति कारणानि सन्तीत्याह ॥

इस जगत् की उत्पत्ति में कितने कारण हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्तिरे यज्ञं यज्ञ-
स्वधया ददन्ते । तेषां त्रिन्सम्भवेतदधामि
स्वाहा घर्मोऽप्रप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः त्रिंशत् । तन्तवः ।
ये । वितन्तिरे इति विस्तन्तिरे । ये। इमम् । यज्ञम् ।
स्वधया । ददन्ते । तेषाम् । त्रिन्सम् । सम् । ऊँ
इत्यै । एतत् । दधामि । स्वाहा । घर्मः । अपि ।
एतु । देवान् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(चतुस्त्रिंशत्) अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वाद-
शादित्या इन्द्रः प्रजापतिः प्रकृतिश्चेति (तंतवः) सूत्रवत्समवेतुं
शीलाः (ये) (वितन्निरे) (ये) (इमम्) (यज्ञम्) सौख्यजनकम्
(स्वधया) अन्नादिना (ददंते) (तेषाम्) (क्षिन्म) द्विधीकृतम्
(सम्) (उ) वितर्के (एतत्) (दधामि) (स्वाहा) सत्यया
क्रियया वाचा वा (घर्म्मः) (यज्ञः) घर्म्मइतिपङ्गना० निघं० ३ ।
१७ (अपि) निश्चये (एतु) (देवान्) विदुषः । अयम्मन्त्रः
शत० १२ । ३ । १ । ३७ व्याख्यातः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञं वितन्निरे ये च स्वधयेमं
ददन्ते तेषां क्षिन्मं यद्विधीकृतं तदेतत् स्वाहा संदधाति उइति
वितर्के घर्म्मं देवानप्येतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अस्य प्रत्यक्षस्य जगतश्चतुस्त्रिंशत्तत्त्वानि कारणा-
नि सन्ति तेषां गुणदोषान् ये जानन्ति तानेव सुखमेति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (चतुस्त्रिंशत्) आठोंवसु ग्यारह रुद्र बारह आदित्य
इन्द्र प्रजापति और प्रकृति (तन्तवः) सून के समान (यज्ञम्) सुख उत्पन्न कर-
ने हारे यज्ञ को (वितन्निरे) विस्तार करते हैं अथवा (ये) जो (स्वधया) अन्न-
आदि उत्तम पदार्थों से (इमम्) इस यज्ञ को (ददंते) देने हैं (तेषाम्) उन
का जो (क्षिन्म) अलग किया हुआ यज्ञ (एतत्) उस को (स्वाहा) सत्य क्रिया
या सत्य भाषी से (सम्) (दधामि) इकट्ठा करता हूं (उ) और वही (घर्म्मः)
यज्ञ (देवान्) विद्वानों को (अपि) निश्चय से (एतु) प्राप्त हो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस प्रत्यक्ष चराचर जगत् के चौतीस ३४ तत्त्व कारण हैं उन
के गुण और दोषों को जो जानते हैं उन्हीं को सुख मिलता है ॥ ६१ ॥

यज्ञस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराटार्थं त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्यज्ञविषयमाह ॥

फिर यज्ञ का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुषा सोऽष्टधा दिवम-
न्वाततान । स यज्ञं धुक्ष्व महि मे प्राजायां राय-
स्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

यज्ञस्य । दोहः । विततइतिविस्तृतः । पुरुषेति-
पुरुऽत्वा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वानतानेत्यनु-
ऽआततान । सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजा-
यामिति प्रऽजायाम् । रायः । पोषम् । विश्वम् ।
आयुः । अशीय । स्वाहा ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(यज्ञस्य) (दोहः) प्रपूर्णः सामग्रीममूहः (विततः)
विस्तीर्णः (पुरुषा) पुरुष बहुषु पदार्थेषु (सः) (अष्टधा)
दिग्भिरष्ट प्रकारः (दिवम्) सूर्यप्रकाशम् (अन्वानताम्)
आच्छाद्य विस्तारयति (सः) सूर्यप्रकाशः (यज्ञम्) यः संग-
म्यते तत्सम्बुद्धौ (धुक्ष्व) (महि) महान्तं महद्वा (मे) मम
(प्राजायाम्) (रायः) धनादेः (पोषम्) पुष्टिम् (विश्वम्)
सर्वम् (आयुः) जीवनम् (अशीय) प्राप्नुयाम (स्वाहा) स-
त्यवाग्युक्तया क्रियया ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे यज्ञसम्पादक विहन् यो यज्ञस्य पुरुषा विततो-
ऽष्टधा दोहोऽस्ति तं त्वं दिवमन्वाततान स त्वं तं यज्ञं धुक्ष्व यो
मे मम प्राजायां विश्वं महि रायस्पोषमायुश्चान्वातनोति तमहं स्वा-
हाशीय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदा यज्ञारम्भपूर्त्तां कृत्वा प्रजाभ्यो मह-
त्सुखं प्रापणीयमिति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञ) संगति करने योग्य विद्वन् आप जो (यज्ञस्य) यज्ञ का
(पुरुषा) बहुत पदार्थों में (विनतः) विस्तृत (अष्टधा) आठों दिशाओं से आठ
प्रकार का (दोहः) पांशपूर्ण सामग्रीमूह है (सः) वह (दिवम्) सूर्य के प्रकाश
को (अन्वाततान्) ढाँप कर फिर फैलने देता है (सः) वह आप सूर्य के प्रकाश
में यज्ञ करने वाले गृहस्थ तू उस यज्ञ को (धुन्व) परिपूर्ण कर जो (मे) मेरी
(प्रमायाम्) प्रजा में (विश्वम्) सब (माहि) महान् (रायः) धनादि पदार्थों की
(पोषम्) समृद्धि को वा (आयुः) जीवन को बार २ विस्तारता है उस को मैं
(स्वाहा) सत्ययुक्त क्रिया से (अर्शाय) प्राप्त होऊँ ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि मदा यज्ञ का आरम्भ और समाप्ति को
करें और संसार के जीव को अत्यन्त सुख पहुंचावें ॥ ६२ ॥

आपवस्वेभ्यस्य कश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराडापो
गायत्री छन्दः । पङ्क्तिः स्वरः ॥

मनुष्यैः किंवद्यज्ञः सेवनीयइत्याह ॥

मनुष्य किस के तुल्य यज्ञ का सेवन करें यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

**आ पवस्व हिरण्यवदश्वत्सोम वीरवत् । वाजं
गोमन्तमा भरु स्वाहा ॥ ६३ ॥**

**आ । पवस्व । हिरण्यवदिति हिरण्यवत् । अश्व-
व दित्यश्ववत् । सोम । वीरवदिति वीरवत् । वाजं म ।
गोमन्तमिति गोमन्तम् । आ । भरु । स्वाहा ॥ ६३ ॥**

पदार्थः—(आ) समंतात् (पवस्व) पवित्रीकुरु (हिर-
ण्यवत्) हिरण्यादिना तुल्यम् (अश्ववत्) अश्वादिभिः समानम्
(सोम) ऐश्वर्यमिच्छुक गृहस्थ (वीरवत्) प्रशस्तवीरसदृशमबादि-

पदार्थमयं यज्ञम् । अत्रार्शः आदित्वादच् (गोमंतम्) प्रशस्तेन्द्रियादि-
सम्बन्धम् (आ) (भर) धर (स्वाहा) सत्यया वाचा सत्यक्रिया वा ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे सोम त्वं स्वाहा हिरण्यवदश्ववहीरवद्गोमन्तमयं
वाजमाभर तेन जगदापवस्व ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—मनुष्यैः पुरुषार्थेन सुवर्णादिधन-
मासाद्याश्वादयो रक्षणीयास्तदनन्तरं वीराश्च कुतो यावदेतां सामग्रीं
नाभरन्ति तावद्गृहाश्रमारब्धव्यो यज्ञमप्यलं कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

अस्मिन् अध्याये गृहस्थधर्मसेवनाय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमा-
रब्रह्मचारिस्वीकरणं गृहाश्रमधर्मवर्णनं राजप्रजासभापत्यादिकृत्य-
मुक्तमत एतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीति
बोद्धव्यम् ॥

पदार्थः—हे सोम ऐश्वर्य चाहने वाले गृहस्थ नू (स्वाहा) सत्य वाणी वा
सत्य क्रिया से (हिरण्यवत् सुवर्ण आदि पदार्थों के तुल्य (अश्ववत्) अश्व आदि उ-
त्तम पशुओं के समान (वीरवत्) प्रशंसित वीरों के तुल्य (गोमन्तम्) उत्तम इन्द्रि-
यों से सम्बन्ध रखने वाले (वाजम्) अन्नादिमय यज्ञ का (आभर) आश्रय रख
और उम से संसार को (आ) अच्छे प्रकार (पवस्व) पवित्र कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपने पुरुषार्थ में सुवर्ण आदि धन को
इकट्ठा कर बोड़े आदि उत्तम पशुओं को रखें तदनन्तर वीरों को रखें क्योंकि जब
तक इस सामग्री को नहीं रखते तब तक गृहाश्रम रूपी यज्ञ परिपूर्ण नहीं कर सकते इस-
लिये सदा पुरुषार्थ में गृहाश्रम की उन्नति करते रहें ॥ ६३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ धर्म सेवन के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का स्वीकार गृहस्थ धर्म का वर्णन राज प्रजा और समापति आदि का कर्त्तव्य कहा है
इस लिये इस अध्यायोक्त अर्थ के साथ पूर्व अध्याय में कहे अर्थ की संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीयुग परिव्रानकाचार्यमहाविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां

शिष्येण श्रीमहयानन्द सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां समन्विते मुद्रणायुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्ट-

मोऽध्यायः समाप्ति गतः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

देवसवितरित्यस्य इन्द्रावृहस्पती ऋषी । सविता देवता ।
स्वराहारी त्रिष्टुप् छन्दः । धेवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिश्चक्रवर्ती कथं कथमुपदेष्टव्य इत्युपदिश्यते ॥

विद्वान् लोग चक्रवर्ती राजा को कैसा २ उपदेश करें इस विषय को अगले
मंत्र में कहा है ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाजन्नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

देव । सवितरिति सवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञस्पतिम् । भगाय ।
दिव्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केतस्पूः । केतम् । नः ।
पुनातु । वाचस्पतिः । वाजम् । नः । स्वदतु ।
स्वाहा ॥ १ ॥

पदार्थः—(देव) दिव्यगुणसंपन्न (सवितः) सकलैश्वर्य-
संयुक्त सम्राट् (प्र) (सुव) ईर्ष्व (यज्ञम्) सर्वेषां सुखजनकं
राजधर्मम् (प्र) (सुव) (यज्ञपतिम्) राजधर्मपालकम् (भगाय)
समग्रैश्वर्याय (दिव्यः) प्रकाशमानेषु क्षत्रगुणेषु भवः (गन्धर्वः)
गां पृथिवीं धरतीति । पृषोदरादिना गोशब्दस्य गम्भावः (केतपूः)
यः केतं प्रज्ञां पुनाति पवित्रीकरोति सः (केतम्) प्रज्ञाम् । केतमिति
प्रज्ञाना० । नियं० ३ । ९ (नः) अस्माकं प्रजाराजपुरुषाणाम्
(पुनातु) शुन्धतु (वाचस्पतिः) अध्ययनाभ्यापनोपदेशैर्वाण्याः
पालका (वाजम्) अन्नम् (नः) अस्माकम् (स्वदतु) आभुनक्तु
(स्वाहा) वेदवाचा । अयं मंत्रः शत० ५ । १ । १ । १६ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे देव सवितस्त्वं भगाय स्वाहा यज्ञं प्रसुव यज्ञ-
पतिं प्रसुव यतो दिव्यो गन्धर्वः केतपूर्वाचस्पतिः प्रजाराजजनः
स्वाहा नः केतं पुनातु नः स्वाहा वाजं स्वदतु ॥ १ ॥

भावार्थः—न्यायेन प्रजापालनं विद्याप्रदानकरणमेव राज्ञां
यज्ञोऽस्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्यगुणयुक्त (सवितः) मूर्त्युं ऐश्वर्यवान्ते राजन् आप
(भगाय) सब ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (स्वाहा) वेदवाणी से (यज्ञम्) सब को
सुख देनेवाले राजधर्म का (प्र) (सुव) प्रचार और (यज्ञपतिम्) राजधर्म के
रक्षक पुरुष को (प्र) (सुव) प्रेरणा कीजिये जिस से (दिव्यः) प्रकाशमान दिव्य
गुणों में स्थित (गन्धर्वः) पृथिवी को धारण और बुद्धि को शुद्ध करने वाला (वाच-
स्पतिः) पढ़ने पढ़ाने और उपदेश से विद्या का रक्षक समापति राजपुरुष है वह (नः)
हमारी (केतम्) बुद्धि को (पुनातु) शुद्ध करे और हमारे (वाजम्) अन्न को
सत्य वाणी से (स्वदतु) अच्छे प्रकार भोगे ॥ १ ॥

भावार्थः—न्याय से प्रजा का पालन और विद्या का दान करना ही राजपुरुषों
का यज्ञ करना है ॥ १ ॥

ध्रुवसदंस्वेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । ध्रुवसदमिति
पूर्वस्यार्षीपंक्तिरुत्तुन्दः । पंचमः स्वरः । अप्सुसदमित्यस्य विकृति-
रुत्तुन्दः मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कीदृशं राजानं स्वीकुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्य लोग किं प्रकार के पुरुष को राज्याधिकार में स्वीकार करें इस
विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

ध्रुवसदंत्वा नृपदंम्मनः सदमुपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा जुष्टं गृहणाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टतमम् । अप्सुपदंत्वा घृतसदं व्योमसदमुप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृहणाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । पृथिविसदंत्वाऽ-
न्तरिक्षसदंन्दिविसदंन्देवसदंन्नाकसदमुपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृहणाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

ध्रुवसदमिति ध्रुवऽसदम् । त्वा । नृपदम् । नृसद-
मिति नृऽसदम् । मनःसदमिति मनःसदम् । उप-
यामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय ।

त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टं तममिति जुष्टं तमम् । अप्सु-
 षदम् । अप्सु सदमित्यप्सु सदम् । त्वा । घृतस-
 दमिति घृतं सदम् । व्योम सदमिति व्योम सदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । इन्द्राय ।
 त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टं तममिति जुष्टं तमम् । पृथि-
 विसदमिति पृथिवि सदम् । त्वा । अन्तरिक्ष सद-
 मित्यन्तरिक्ष सदम् । दिविसदमिति दिवि सदम् ।
 देवसदमिति देव सदम् । नाक सदमिति नाक सदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । इ-
 न्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टं तममिति जुष्टं तमम् ॥२॥

पदार्थः—(ध्रुवसदम्) ध्रुवेषु त्रियायिनपयोगर्धेषु सीदन्तम्
 (त्वा) त्वाम् (नृसदम्) नायकेषु सीदन्तम् (मनःसदम्) मनासि
 विज्ञाने तिष्ठन्तम् (उपयामगृहीतः) उपगतैर्यमानाभिः सेवकैः
 पुरुषैः स्वीकृतः (असि) भवसि (इन्द्राय) परमेश्वर्यपुत्राय

जगदीश्वराय (त्वा) त्वाम् (जुष्टम्) जुषमाणम् (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम् (इन्द्राय)
 राज्यैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) अतिशयेन जुषमाणम् (अस्तु-
 सदम्) जलेषु गच्छन्तम् (त्वा) (धृतसदम्) श्राज्यं प्राप्नुव-
 न्तम् (व्योमसदम्) विमानैर्व्योम्नि गच्छन्तम् (उपयामगृहीतः)
 उपयामैः प्रजाराजजनैः स्वीकृतः (अस्ति) (इन्द्राय) ऐश्वर्य-
 धारणाय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीतम् (गृह्णामि) (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) दुष्टशत्रुविदारणाय (जुष्टतमम्) (पृथि-
 विसदम्) पृथिव्यां गच्छन्तम् । अत्र उच्यते सत्त्वाद्भन्दसोर्ब-
 हुलम् । अ० ६ । ३ । ६३ इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (त्वा)
 (अन्तरिक्षसदम्) अवकाशे गमकम् (दिविसदम्) न्यायप्रका-
 शे व्यवस्थितम् (देवसदम्) देवेषु धार्मिकेषु विद्वत्स्ववस्थितम् (ना-
 कसदम्) अविद्यमानं कं सुखं यस्मिन् तदकमेतन्नास्ति यस्मिन्प-
 रमेश्वरे धर्मे वा तत्स्थम् (उपयामगृहीतः) साधनोपसाधनैः
 संयुक्तः (अस्ति) (इन्द्राय) विद्यायोगमोक्षैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टम्)
 (गृह्णामि) (एषः) (ते) (योनिः) निवसतिः (इन्द्राय)
 सर्वैश्वर्यसुखप्राप्तये (त्वा) (जुष्टतमम्) श्राज्यं मंत्रः इति ० ५ ।

१ । २ । ३-६ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सम्राट्हमिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तं ध्रुवसदं
 नृपदं मनःसत्त्वं जुष्टं त्वा गृह्णामि । यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्ट-
 तमं त्वेन्द्राय गृह्णामि । हे राजन्हमिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतो-
 ऽसि तमप्नुसदं धृतसदं व्योमसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । हे सर्वेश्व-

क समाध्यक्ष यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि । हे सार्वभौम राजन् ह मिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि पृथिविसदमन्त-
रिच्छसदं दिविसदं देवसदं नाकसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । हे सर्वसुख-
प्रद प्रजापते यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि ॥२॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यथा सर्वव्यापकेन परमेश्वरेण सर्व-
व्यर्थाय जगन्निर्माय सर्वेभ्यः सुखं दीयते तथा यूपमप्याचरत यतो
धर्मार्थकाममोक्षफलानां प्राप्तिः सुगमा स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे चक्रवर्ति राजन् मैं (इन्द्राय) परमेश्वर्युक्त परमात्मा के लिये जो
आप (उपयामगृहीतः) योगविद्या के प्रसिद्ध अङ्ग यम के सेवनेवाले पुरुषों ने स्वी-
कार किये (असि) हो । उस (ध्रुवमदम्) निश्चल विद्या विनय और योग धर्मों में
स्थित (नृक्षदम्) नायक पुरुषों में अवस्थित (मनःसदम्) विज्ञान में स्थिर (जुष्टम्)
प्रीतियुक्त (त्वा) आपका (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ । निम (ते) आप का (प-
यः) यह (योनिः) सुखनिमित्त है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप
का (गृह्णामि) धारण करता हूँ । हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य धारण के लिये
जो आप (उपयामगृहीतः) प्रजा और राजपुरुषों ने स्वीकार किये (असि) हो । उस
(अप्सुसदम्) जलों के बीच चलते हुए (ध्रुवमदम्) धी आदि पदार्थों को प्राप्त हु-
ए और (ध्योमसदम्) विमानादि यानों से आकाश में चलते हुए (जुष्टम्) सब के
प्रिय (त्वाः) आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे सब की रक्षा करनेहारे स-
माध्यक्ष राजन् जिस (ते) आप का (पयः) यह (योनिः) सुखदायक धर है उस
(जुष्टतमम्) अतिप्रसन्न (त्वा) आप को (इन्द्राय) दुष्ट शत्रुओं के मारने
के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ हे मन भूमि में प्रसिद्ध राजन् मैं (इन्द्राय)
विद्या योग और मोक्षरूप ऐश्वर्य्य की प्राप्ति के लिये जो आप (उपयामगृहीतः)
साधन उपसाधनों से युक्त (अमि) हो उस (पृथिविसदम्) पृथिवी में भ्रमण कर-
ते हुए (अन्तरिक्षसदम्) अवकाश में चलनेवाले (दिविसदम्) न्याय के प्रकाशमें
नियुक्त (देवसदम्) धर्मात्मा और विद्वानों के मध्य में अवस्थित (नाकसदम्) सब
दुःखों से रहित परमेश्वर और धर्म में स्थिर (जुष्टम्) सेवनीय (त्वा) आपका (गृह्णामि)

स्वीकार करता हूँ । हे सब मुख देने और प्रजापालन करनेवाले राजपुरुष जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) रहने का स्थान है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त प्रिय (त्वा) आप को (इन्द्राय) समग्र सुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजप्रजामनों जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सम्पूर्ण ऐश्वर्य्य भोगने के लिये अगत् रश् के सब के लिये सुख देता वैसा ही आचरण तुम लोग भी करो कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष फलों की प्राप्ति सुगम होवे ॥ २ ॥

अपामित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । अतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रजाजनैः कथंभूतो जनो राजा माननीय इत्युपदिश्यते ॥
फिर प्रजामनों को कैसा पुरुष राजा मानना चाहिये यह विषय अगल मंत्र में कहा है ॥

अपा०रसमुद्वेयस०सूर्ये सन्त०समाहितम् ।
अपा०रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अपाम् । रसम् । उद्वेयसामित्युत्तममुपयामम् । सू-
र्ये । सन्तम् । समाहितमिति सम्ऽआहितम् । अ-
पाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णा-
मि । उत्तममित्युत्तमम् । उपयामगृहीत इत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णा-
मि । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्ट-
तममिति जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (रसम्) सारम् (उद्वयसम्) उत्कृष्टं वयो जीवनं यस्मात्तम् (सूर्ये) सवितृप्रकाशे (सन्तम्) वर्तमानम् (समाहितम्) सम्पक् सर्वतो धृतम् (अपाम्) जलानाम् (रसस्य) सारस्य (यः) (रसः) वीर्यं धातुः (तम्) (वः) युष्मभ्यम् (गृह्णामि) (उत्तमम्) श्रेयांसम् (उपयामगृहीतः) साधनोपसाधनैः स्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) परमेश्वराय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीत्या वर्तमानम् (गृह्णामि) स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्राय) परमेश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं सन्तः । श० ५ । १ । २ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राजन् हेमिन्द्राय वः सूर्ये सन्तं समाहितमुद्वयसमपां रसं गृह्णामि । योऽपां रसस्य रसस्तमुत्तमं वो गृह्णामि । यस्यैष ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा स्वभृत्यप्रजाजनान् शरीरात्मवल्लववर्धनाय ब्रह्मचर्यौषधविद्यायोगाभ्याससेवने नियुज्जीत यतः सर्वे रोगरहिताः सन्तः पुरुषार्थिनः स्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्राप्ति के लिये (वः) तुम्हारे लिये (सूर्ये) सूर्य के प्रकाश में (सन्तम्) वर्तमान (समाहितम्) सर्व प्रकार चारों ओर धारण किये (उद्वयसम्) उत्कृष्ट जीवन के हेतु (अपाम्) जलों के (रसम्) सार का ग्रहण करता हूं (यः) जो (अपाम्) जलों के (रसस्य) सार का (रसः) सार बीर्य धातु है (तम्) उस (उत्तमम्) कल्याणकारक रस का तुम्हारे लिये

(गृह्णामि) स्वीकार करता हूं जो आप (उपयामगृहीतः) साधन तथा उपसाधनों से स्वीकार किये गये (असि) हो उस (इन्द्राय) परमेश्वर की प्राप्ति के लिये (जुष्टम्) प्रीतिपूर्वक वर्त्तनेवाले आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं जिस (ते) आप का (पयः) यह (योनिः) घर है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप को (इन्द्राय) परम मुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने नौकर प्रजापुरुषों को शरीर और आत्मा के बल बढ़ने के लिये ब्रह्मचर्य ओषधि विद्या और योगाभ्यास के सेवन में नियुक्त करे। जिस से सब मनुष्य रोगरहित होकर पुरुषार्थी हों ॥ ३ ॥

ग्रहा इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । राजधर्मराजादयो देवताः ।
भुरिक्कृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरातं विद्वांसं सुपरीक्ष्य संगन्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को चाहिये कि आपन विद्वान् की अच्छे प्रकार परीक्षा करके सङ्ग करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिप्रियाणां वोऽहमिपमर्ज २ समग्रममपयाम-
गृही ॥ऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णा म्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । सम्पृचौ स्थः सम्मा
भद्रेण पृङ्क्तं विष्टौ स्थो वि मां प्राप्मना पृङ्-
क्तम् ॥ ४ ॥

ग्रहाः । ऊर्जाहुतय इत्यूर्जाभ्राहुतयः । व्यन्तः ।

विप्राय । मतिम् । तेषाम् । विशिप्रियाणामिति
 विऽशिप्रियाणाम् । वः । अहम् । इषम् । ऊर्जम् ।
 सम् । अग्रभम् । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
 असि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टऽ-
 तमम् । सम्पृचाविति समऽष्टौ । स्थः । सम् ।
 मा । भद्रेण । पृङ्क्तम् । विष्टचाविति विऽष्टौ । स्थः ।
 वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ग्रहाः) ग्रहीतां गृहाश्रमिणः (ऊर्जाहुतयः)
 ऊर्जा बलप्राणनकारिका आहुतयो ग्रहणानि दानानि वा येषां ते
 (व्यन्तः) वेदविद्यासु व्याप्नुवन्तः (विप्राय) मेधाविने (मतिम्)
 बुद्धिम् (तेषाम्) (विशिप्रियाणाम्) विविधे धर्मे कर्मणि हनु-
 नास्तिके येषाम् । शिप्रे हनुनास्तिके वा निरु० ६।७(वः) युष्मभ्यम्
 (अहम्) गृहस्थो राजा (इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम्
 (सम्) (अग्रभम्) गृहीतवानस्मि (उपयामगृहीतः) राज्य-
 गृहाश्रमसामग्रीसहितः (असि) (इन्द्राय) पुरुषार्थे द्रवणाय
 (त्वा) (जुष्टम्) सेवमानम् (गृह्णामि) (एषः) (ते) (योनिः) सुख-
 निमित्तम् (इन्द्राय) शत्रुविदारकाय बलाय (त्वा) (जुष्टतमम्)
 अतिशयेन प्रसन्नम् (सम्पृचौ) राजगृहाश्रमव्यवहाराणां सम्बन्ध-

पृङ्क्तारौ राजप्रजाजनौ (स्थः) भवतम् (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
भजनयिने सुखप्रदेनेश्वर्येण (पृङ्क्तम्) स्पर्शं कुरुतम् (विपृचौ)
विगतसम्पर्कौ (स्थः) स्यातम् (वि) (मा) माम् (पाप्मना)
अधर्मात्मना जनेन (पृङ्क्तम्) अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । २।८॥
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजपुरुष यथाऽहं विप्राय मतिं व्यन्त ऊ-
र्जाहुतयो ग्रहाः सन्ति यथा तेषां विशिप्रियाणां मतिमिषमूर्जं च
समग्रभं तथा त्वमपि गृहाण । हे विहन् यथा त्वमुपयामगृही-
तोऽसि तथाऽहमपि भवेयं यथाहमिन्द्राय जुष्टं त्वा गृह्णामि तथा
त्वमपि मां गृहाण । यस्यैव ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वाहं
यथा गृह्णामि तथा त्वमपि मां गृहाण । यथा स त्वं च युवां
धर्म्ये व्यवहारे संपृचौ स्थस्तथा भद्रेण मा मां संपृङ्क्तम् । यथा
युवां पाप्मना विपृचौ स्थस्तथाऽनेन मा मामपि विपृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०।ये राजप्रजाजना गृहस्था मेधा-
विने सन्तानाय विद्यार्थिने वा विद्याप्रज्ञां जनयन्ति दुष्टाचारात्पु-
त्रकं स्थापयन्ति कल्पाणकारकं कर्माचरयन्ति । असत्संगं वि-
हाय सत्संगं सेवयन्ति त एवाभ्युदयनिःश्रेयसे लभन्ते नातो
विपरीताः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजप्रजापुरुष जैसे (ग्रहम्) मैं गृहस्थ जन (विप्राय) बुद्धि-
मान् पुरुष के सुख के लिये (मतिम्) बुद्धि को देता हूँ वैसे तू भी किया कर (व्यन्तः)
जो सम विद्याओं में व्याप्त (ऊर्जाहुतयः) बल और जीवन बढ़ने के लिये दान देने
और (ग्रहाः) ग्रहण करनेहारे गृहस्थ लोग हैं जैसे (तेषाम्) उन (विशिप्रियाणाम्)

अनेक प्रकार के धर्मयुक्त कर्मों में मुख और नासिकावालों के (मतिम्) बुद्धि (इ-
षम्) अन्न आदि और (ऊर्जम्) पराक्रम को (समग्रम्) ग्रहण कर चुका हूं
वैसे तुम भी ग्रहण करो । हे विद्वान् मनुष्य जैसे तू (उपयामगृहीतः) राज्य और
गृहाश्रम की सामग्री से सहित वर्तमान (असि) है वैसे मैं भी होऊं । जैसे मैं
(इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य के लिये (जुष्टम्) प्रमत्त (त्वा) आप को (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूं वैसे तू भी मुझे ग्रहण कर निम (ते) तेरा (एष) यह (योनिः)
पर है उस (इन्द्राय) पशुओं को नष्ट करने के लिये (जुष्टमम्) अत्यन्त प्रसन्न
(त्वा) तुझे मैं जैसे वह और तम दोनों युक्त कर्म में (संयुक्तौ) संयुक्त (स्थः) हो वैसे
(भद्रेण) सेवने योग्य मनुष्यायक ऐश्वर्य मे (मा) मुझ को (संयुक्तम्) संयुक्त
करो जैसे तुम (पाप्मना) अधर्मों पुरुष से (विद्वन्) पृथक् स्थः हो इस से (मा)
मुझ को भी (विद्वन्) पृथक् करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकत्वं—जो राजा और प्रजा में गृहस्थ लो-
ग बुद्धिमान् सन्तान वा विद्या के लिये विद्या होने की बुद्धि देते दृष्ट आचरणों से
पृथक् रखते कल्याणकारक कर्मों को सेवन करने और दुष्टवर्ग वृद्धों को मत्सङ्ग कराने
हैं वे ही इस लोक और परलोक के मय को प्राप्त होने हैं इन में विपरीत नहीं ॥४॥

इन्द्रस्येत्यस्य बृहस्पतिरपि । सविता देवता । भुरिगष्टिशब्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थः सेनापतिरत्र प्रार्थनीय इत्याह ॥

अथ किसलिये सेनापति की प्रार्थना यहां करनी चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसिवाजसारत्वयाऽयं वाजं सेत् ।
वाजस्य नु प्रसेवे मातरं महीमदिति न्नामवचंसा
करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्या-
न्नो देवः सविता धर्मं साविषत् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वाजसा इति वाजसाः ।
 त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् । वाजस्य । नु ।
 प्रसव इति प्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् ।
 नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । वि-
 श्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेश । तस्याम् ।
 नः । देवः । सविता । धर्म । साविपत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः पुरुषः (वज्रः)

वज्र इव शत्रुच्छेदकः (असि) भवामि (वाजसाः) यो वाजान्
 संग्रामान् विभजति सः (त्वया) रत्नकेण सेनापतिना सह (अयम्)
 जनः (वाजम्) संग्रामम् (सेत्) सिनुयात् । अत्र सिञ्ज वन्धन
 इत्यस्माच्छब्दे विकरणलुगडभावश्च (वाजस्य) संग्रामस्य (नु)
 क्षिप्रम् (प्रसवे) ऐश्वर्यं (मातरम्) मान्यप्रदाम् (महीम्)
 पृथिवीम् (अदितिम्) अखण्डिताम् (नाम) प्रसिद्धौ (वचसा)
 वेदोक्तन्यायोपदेशकवचनेन (करामहे) कुर्स्याम । अत्र लोटि
 व्यत्ययेन शप् । अथवा भ्वादिर्भन्तव्यः (यस्याम्) पृथिव्याम्
 (इदम्) प्रत्ययालम्बनम् (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) जगत्
 (आविवेश) आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः)
 सर्वप्रकाशकः (सविता) सकल जगदुत्पादकः (धर्म) धारणम्
 (साविपत्) सवेत् । अत्र सिञ्जबहुलं णिदिति सिपि वृद्धिः । अ-
 यमंत्रः शत • ५ । १ । ४ । ३ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्यां त्वमिन्द्रस्य वाजसा वज्रोऽसि तेन त्वया सहाऽयं वाजं सेधन्नेदं विश्वं भुवनमाविवेश यत्त देवः सविता नो धर्मं साविप्रत्तस्यां नाम वाजस्य प्रसवे मातरमादिति महीं वचसा नुं करामहे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या येयं भूमिर्भूतानां सौभाग्यजननी मातृवत्पालिकाऽऽधारभूता प्रसिद्धास्ति तां विद्यान्या यधर्मयोगेन राज्याय यूयं सेवध्वम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुष (यस्याम्) जिम में (त्वम्) आप (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्ययुक्त राजा के (वाजसाः) संग्रामों का विभाग करनेवाला (वज्रः) वज्र के समान शत्रुओं को काटनेवाले (असि) हो उम (त्वया) रक्षक आप के साथ (अयम्) यह पुरुष (वाजम्) संग्राम का (मेन्) प्रबन्ध करे । जहां (इदम्) प्रत्यक्ष वर्तमान (विश्वम्) सब (भुवनम्) जगत् (आविवेश) प्रविष्ट है और जहां (देवः) सब का प्रकाशक (सविता) सब जगत् का उत्पादक परमात्मा (नः) हमारा (धर्म) धारण (साविपत्) करे (त्वस्याम्) उम में (नाम) प्रसिद्ध (वाजस्य) संग्राम के (प्रसवे) ऐश्वर्य में (मातरम्) मान्य देनेहारी (आदितिम्) अलङ्घित (महीम्) पृथिवी को (वचसा) वेदोक्त न्याय के उपदेशरूप वचन से हम लोग (नुं) शीघ्र (करामहे) ग्रहण करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जो यह भूमि प्राणियों के लिये सौभाग्य के उत्पन्न माता के समान रक्षा और सब को धारण करनेहारी प्रसिद्ध है उस का विद्या न्याय और धर्म के योग से राज्य के लिये तुम लोग सेवन करो ॥५॥

अप्स्वन्तरित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । अश्वो देवता । भुरिग-जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

किं स्त्री पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अप्स्वृन्तरमृतमप्सु भेषजमपामृतं प्रशस्तिष्विवा
भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः
ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजं ७ सेत् ॥ ६ ॥

अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्सु-
सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्वितिप्र-
शस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः । देवीः । आ-
पः । यः । वः । ऊर्मिः । प्रतूर्तिरिति प्रतूर्तिः । ककुन्मा-
निति ककुन्मान् । वाजसा इति वाजसाः । तेन ।
अयम् । वामज । सेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) मध्ये (अमृतम्) म-
रणधर्मरहितं कारणमल्पमृत्युनिवारकं वा (अप्सु) जलेषु (भे-
षजम्) रोगनाशकमौषधम् (अपाम्) उक्तानाम् (उत) अपि
(प्रशस्तिषु) गुणानां प्रशंसासु (अश्वाः) वेगवन्तः (भवत)
(वाजिनः) वाजः प्रशस्तः पराक्रमो बलं वा येषान्ते (देवीः)
दिव्यगुणाः (आपः) अन्तरिक्षे व्याप्तिशीलाः (यः) (वः)
दुष्माकम् (ऊर्मिः) आच्छदकस्तरंगः (प्रतूर्तिः) प्रकृष्टा तूर्णग-
तिर्यस्य सः (ककुन्मान्) प्रशस्ताः ककुतः लौक्या गुणा विद्य-
न्ते यस्मिन् । अत्र ककधातोरौणादिक उतिः (वाजसाः) वाजान्
संग्रामान् सनन्ति संभजन्ति येन सः (तेन) (अयम्) सेनापतिः
(वाजम्) संग्राममन्त्रं च (सेत्) संबध्नीयात् । अयं मंत्रः ५ ।

१ । ४ । ६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे देवीरापो देवा विद्वांसश्च यूयं यो वः समुद्रस्य क-
कुम्भान् वाजसाः प्रतूर्तिरूपमिव पराक्रमोऽस्ति यदप्स्वन्तरमृतम-
प्सु भेषजं चास्ति येनायं वाजं सेतुं तेनाऽपां प्रशस्तिषु वाजिनोऽ-
श्वा इव भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रियः सागर इव गम्भीरा जलमिव
शान्तस्वभावा वीरप्रसवाः सदैव भेषे विन्यो जलादिपदार्थाभिज्ञाः स्यु-
रेवं ये पुरुषा वायुजलवेष्टाभिः सह संप्रपुंजते तास्ते चारोगाः सन्तो-
विजयिनश्च स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (देवीः) दिव्यगुणवाली (आपः) अन्तरिक्ष में व्यापक स्त्री
पुरुष लोगो तुम (यः) जो (वः) तुम्हारा (समुद्रस्य) सागर के (कुकुम्भान्)
प्रशस्त चंचल गुणों से युक्त (वाजसाः) संप्रामों के सेवने को हेतु (प्रतूर्तिः) अनिशीघ्र
चलनेवाला समुद्र के (ऊर्मिः) आच्छादन करनेहारि तरंगों के समान पराक्रम
और जो (अप्सु) प्राण के (अन्तः) मध्य में (अमृतम्) मरण धर्मरहित कार-
ण और जो (अप्सु) जलों के मध्य अल्पमृत्यु में डूबनेवाला (भेषजम्) रोगनिवारक औषध
के समान गुण है जिस से (अयम्) यह मेनापति (वाजम्) संप्राम और अज का
प्रबन्ध करे (तेन) उस से (अपाम्) उक्त प्राणों और जलों की (प्रशस्तिषु)
गुण प्रशंसाओं में (वाजिनः) प्रशंसित बल और पराक्रम वाले (अश्वाः) कुलीन बौद्धों के
समान वेगवाले (भवत) हूजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्रियों को चाहिये कि समुद्र के समान
गम्भीर जल के समान शान्तस्वभाव वीरपुत्रों की उत्पन्न करने नित्य ओषधियों की
सेवने और जलादि पदार्थों को ठीक २ जाननेवाली हों इसी प्रकार जो पुरुष वायु
और जल के गुणों के वेत्ता पुरुषों से संयुक्त होते हैं वे रोगरहित होकर विजयकारी
होते हैं ॥ ६ ॥

वातोवेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सेनापतिर्देवता । भुरिगुणिक्
छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

मपुण्या कथं किं कृत्वा वेगवन्तो भवेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग किस प्रकार क्या करके वेग वाले हों इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वातो वामनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते-
अग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥ ७ ॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः सप्तविंशति-
रिति सप्तविंशतिः । ते । अग्रे । अश्वम् । अयुं-
जन् । ते अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(वातः) वायुः (वा) इव (मनः) स्वान्तम् (वा)
इव (गन्धर्वाः) ये वायवइन्द्रियाणि च धरन्ति ते (सप्तविंशतिः)
एतत्संख्याकाः (ते) (अग्रे) (अश्वम्) व्यापकत्ववेगादिगुण
समूहम् (अयुञ्जन्) युञ्जन्ति (ते) (अस्मिन्) जगति (जवम्)
वेगम् (आ) (अदधुः) अपं मंत्रः शत ० ५ । १ । ४ । ८
व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—ये विंशति वातो वा मनो वा यथा शप्तविंशतिर्ग-
न्धर्वा अस्मिन् जगत्पग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते खलु जवमादधुः ॥ ७ ॥

भावार्थः—यान्येकः समष्टिर्वायुः प्राणाऽपानव्यानोदानसमानै-
नागकूर्मकलदेवदत्तवनं जया दश द्वादशं मनस्तत्सहस्रानि
श्रोत्रादीनि दशेन्द्रियाणि पंचसूक्ष्मभूतानि च मिलित्वा सप्तविंशतिः

पूर्वमीश्वरेणास्मिन् जगति वेगवन्ति निर्मितानि यत्तानि यथा-
गुणकर्मस्वभावं विज्ञाय यथायोग्यं कार्येषु संप्रजुज्य स्वस्त्रीभि-
रेव साकं रमन्ते तेऽखिलमैश्वर्यं जनायेत्वा राज्यं कर्तुमर्हन्ति॥७॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (वातः) वायु के (वा) समान (मनः) मन
के (वा) समतुल्य और जैसे (सप्तविंशति) सत्ताईस (गन्धर्वाः) वायु इन्द्रिय
और भूतों का धारण करने हारे (आस्मिन्) इस जगत् में (अग्रे) पहिले (अश्वम्)
व्यापकता और बेगादि गुणों को (अयं नम) संयुक्त करते हैं (ते) वेही (जगत्)
उत्तम वेग को (आदयुः) धारण करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो एक समिट वायु, प्राण, अपान, ध्यान, उदान, समान, नाग,
कूर्म, कृकल, देवदत्त, और धनंजय, (दश) बारहवां मन, तथा इस के साथ श्रोत्र
आदि दश इन्द्रिय और पांच सूक्ष्म भूत ये सब २७ सत्ताईस पदार्थ ईश्वर ने इस
जगत् में पहिले रचे हैं । जो पुरुष इस के गुण कर्म और स्वभाव को ठीक २ आन
और यथायोग्य कार्यों में संयुक्त करके अपनी २ ही स्त्री के साथ कीड़ा करते हैं वे
संपूर्ण ऐश्वर्य को संविन कर राज्य के योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

वातरहेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्भिष्टु-
प छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तं राजानं विद्वांसः किंकिमुपदिशेयुस्त्याह ॥

उस राजा को विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह विषय
अगले मंत्र में कहा है

वातरश्चा भव वान्युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः
श्रियैधि । युजन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आ ते
त्वष्टा पत्सु ज्वन्दधातु ॥ ८ ॥

वातरं॑हाइति॒वात॑ऽरं॑हाः । भ॒व । वा॒जिन् । यु॒ज्य॒मा॒न । इन्द्र॑स्ये॒वेतीन्द्र॑स्यऽइव । दक्षि॑णः । श्रि॒या । ए॒धि । यंज॑न्तु॒ त्वा । म॒रुतः॑ । वि॒श्ववे॑द॒सइति॑वि॒श्वऽवे॑दसः । आ । ते । त्व॑ष्टा । पा॒स्वित॒पत्सु॑ । ज॒वम् । द॒धातु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(वातरहाः) वायुवद्रंहो वेगो यस्य सः (भव) (वाजिन्) शास्त्रोक्तक्रियाकुशलताबोधयुक्त (युज्यमानः) समाहितः सन् (इन्द्रस्येव) यथा परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (दक्षिणः) दक्षः प्रशस्तं वलं गतिर्विद्यते यस्य तस्य (श्रिया) शोभायुक्तया राज्यलक्ष्म्या देदीप्यमानया राज्या वा (एधि) दृढो भव (युजन्तु) प्रेरताम् (त्वा) त्वाम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (विश्ववेदसः) सकलविद्यावेत्तारः (आ) (ते) तव (त्वष्टा) वेगादिगुणविद्यावित् (पत्सु) पादेषु (जवम्) वेगम् (दधातु) अयं मेघः । इत० ५ । १ । ४ । ९ ॥ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यं त्वा विश्ववेदसो मरुतो राज्याशील्पकार्येषु युंजन्तु । त्वष्टा ते तव पत्सु जवमादधातुस त्वं वातरंहाभव युज्यमानस्त्वं दक्षिणइन्द्रस्येव श्रिया सहैधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० हे राजस्त्रीपुरुषा यूयं निरभिमानिनो निर्भत्सरा भूत्वा विद्वत्सङ्गेन राज्य धर्मं पालयित्वा विमानादियानेषु स्थित्वाऽभीष्टदेशेषु गत्वागत्य जितेन्द्रियाः सन्तः प्रजाः सततं प्रसाद्य श्रीमन्तो भवत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) शास्त्रोक्त क्रिया कुलशता के प्रशस्त बोध से युक्त सजन् जिस (त्वा) आप को (विश्व वेदसः) समस्त विद्याओं के जानने हारे (म-
स्तः) विद्वान् लोग राज्य और शिल्प विद्याओं के कार्यों में (युञ्जन्तु) युक्त और
(त्वष्टा) वेगादि गुण विद्या का जानने हारा मनुष्य (ते) आप के (पत्मु) पगों
में (जवम्) वेग को (आदधातु) अच्छे प्रकार धारण करे । वह आप (वातरहाः)
वायु के समान वेग वाले (भव) हूजिये और (यज्यमानः) सावधान होके (दाक्षि-
णः) प्रशंसित धर्म से चलने के बल से युक्त होके (इन्द्रस्यैव) परम ऐश्वर्य्य वाले रा-
जा के समान (श्रिया) शोभा युक्त राज्य संपत्ति वा राणी से सहित (एधि) वृद्धि
को प्राप्त हूजिये ॥ = ॥

भवार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । हे राजसम्बन्धी स्त्री पुरुषो आप
लोग अभिमान रहित और निर्मत्सर अर्थात् दूसरों की उन्नति देखकर प्रसन्न होने वाले
होकर विद्वानो के साथ मिल के राज धर्म की रक्षा किया करो तथा विमानादि यानो
में बैठ के अपने अभीष्ट देशों में जा जिनेन्द्रिय हो और प्रजा का निरन्तर प्रसन्न कर
के श्रीमान् हुआ कीजिये ॥ ८ ॥

जब इत्पस्य बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ वीरो देवता । धृतिश्छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स राजा की दशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा होवे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ज॒वो यस्ते॑ वाजि॒न्निहि॑तो गुहा यः इ॒येनेपरी॑तो
अ॒चर॑श्च॒ वाते॑ । तेन॑ नो वाजि॒न्बल॑वान्बल॑ेन वा-
जि॒ञ्च भव॑ सम॒ने च पारयि॑ष्णुः । वाजिनो वा-
जि॒तो वाज॑श्च स॒रिप्यन्तो॑ बृहस्पते॑र्भा॒गमवा॑जिघ्र
त ॥ ९ ॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितइतिनिऽहितः ।
 गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ।
 तेन । नः । वाजिन् बलवानितिबलवान् । बलेन ।
 वाजजिदीतिवाजऽजित् । च । भव । समने । च ।
 पारयिष्णुः । वाजिनः । वाजजितइतिवाजऽजितः ।
 वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अत्र ।
 जिघ्रत ॥ ९ ॥

पदार्थः—(जवः) वे : (यः) (ते) तव (वाजिन्) प्रश-
 स्तशास्त्रयोगाभ्यासकृत्यसहित (निहितः) स्थितः (गुहा) गु-
 हायां बुद्धौ (यः) वेगः (श्येने) पक्षिणीव (परीत्तः) सर्वतो
 वृत्तः (अचरत्) चरति (च) (वाते) वायाविव (तेन) (नः)
 अस्माकम् (वाजिन्) वेगवान् (बलवान्) बहुबलयुक्तः (बलेन)
 सैन्येन पराक्रमेण वा (वाजजित्) संग्रामं विजयमानः (च)
 (भव) (समने) संग्रामे (च) (पारयिष्णुः) दुःखात्पारायिता
 (वाजिनः) प्रशस्तवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जयन्तः (वा-
 जम्) बोधमन्त्रादिकं वा (सरिष्यन्तः) प्राप्स्यन्तः (बृहस्पतेः)
 महतां वीराणां पालयितुः सेनाध्यक्षस्य (भागम्) सेवनम् (अत्र)
 अभोऽर्थे (जिघ्रत) सुगन्धान् बोधान् वा गृह्णीत । अयं मंत्रः
 शत० ५ । १ । ४ । १० व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् सेनाध्यक्ष राजन् ते तव यो जवो गुहा

निहितो यः श्येने इव परीत्तो वाते इवाचरच्च तेन नो बलेन बल-
वान् भव । हे वाजिन् तेन च समने पारयिष्णुर्वाजिञ्च भव ।
हे वाजिनो योद्धारो यूयं बृहस्पतेः सेवनं प्राप्य वाजं सरिष्यन्तः
सन्तो भवत । सुगन्धानवजिघ्नत ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । राजा पूर्ण शरीरात्मबलं संप्राप्य
श्येनवद्वायुवच्छत्रुविजये यशस्वी भूत्वा स्वमात्मान् सेनास्थान्स-
र्वान् मृत्यौश्च मुशिञ्चनान् बलमुखयुक्तान् धार्मिकान् सततं रक्षेत्
सर्वे राजप्रजाजनाः शत्रून् विजित्य परस्परं प्राणन्तु ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे (वाजिन्) श्रेष्ठ शस्त्र बोध और योगाभ्यास से युक्त सेना
वा सभा के स्वामी राजन् (ते) आपका (यः) जो (जबः) वेग (गुहा) बुद्धि
में (निहितः) स्थित है (यः) जो (श्येने) पक्षी में जैसा (परीत्तः) सब ओर
दिया हुआ (च) और जैसा (वाते) वायु में (अचरन्) विचरना है (तेन)
उस से (नः) हम लोगों के (बलेन) सेना वा पराक्रम से (बलवान्) बहुत
बल से युक्त (भव) हजिये हे (वाजिन्) वेगयुक्त राज पुरुष उन्हीं बल से (समने)
समाम में (पारयिष्णुः) दुश्म के पार करने और (वाजिञ्च) सङ्ग्राम के जीतने
वाले हजिये हे (वाजिनः) प्रशंसित वेग से युक्त योद्धा लोगो तुम (बृहस्पतेः)
बड़ों की रक्षा करने वाले सभाध्यक्ष की (भागम्) सेवा को प्राप्त हो के (वाजम्)
बोध वा अन्नादि पदार्थों को (सरिष्यन्तः) प्राप्त होने हुए (वाजिनः) सङ्ग्राम
के जीतने वाले हो ओ और सुगन्धि युक्त पदार्थों का (अवजिघ्नत) सेवन करो ॥ ९ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु० । राजा को चाहिये कि शरीर और आ-
त्मा के पूर्ण बल को पा और शत्रुओं के जीतने में श्येन पक्षी और वायु के तुल्य
शीघ्र कारी हो के अपने सब सभासद सेना के पुरुष और सब नौकरों को अच्छे
शिक्षित बल तथा सुख से युक्त कर धर्मात्माओं की निरन्तर रक्षा करे और सब राजा
प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि इस प्रकार के हों और शत्रुओं को जीत के परस्पर
प्रसन्न रहें ॥ ९ ॥

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवते ।
विराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जःस्वरः । मनुष्यैर्विदुषामेवाऽनुकरणं
कार्यं न मूढानामित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोगों को उचित है कि विद्वानों का अनुकरण करें मूढ़ों का नहीं यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याह॑स॒वितुः॑ स॒वे स॒त्यस॒वसो॑ बृहस्पते॑रु-
त्त॒मं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह॑स॒वितुः॑ स॒वे स॒-
त्यस॒वस॒इन्द्र॑स्योत्त॒मं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह॑-
स॒वितुः॑ स॒वे स॒त्यप्र॑सवसो बृहस्पते॑रुत्त॒मन्नाकं॑-
मरुहम् । देवस्याह॑स॒वितुः॑ स॒वे स॒त्यप्र॑सवस॒-
इन्द्र॑स्योत्त॒मन्नाकं॑मरुहम् ॥ १० ॥

देवस्य॑ । अ॒हम् स॒वितुः॑ । स॒वे । स॒त्यस॒वस॒इति॑-
स॒त्यऽस॒वसः॑ । बृहस्पते॑ः । उत्त॒ममि॑त्युत्त॒मम् ।
नाकं॑म् । रुहेय॑म् । देवस्य॑ । अ॒हम् । स॒वितुः॑ स॒-
वे । स॒त्यस॒वस॒इति॑स॒त्यऽस॒वसः॑ । इन्द्र॑स्य । उत्त॒-
ममि॑त्युत्त॒मम् । नाकं॑म् । रुहेय॑म् । देवस्य॑ ।
अ॒हम् । स॒वितुः॑ । स॒वे । स॒त्यप्र॑सवस॒इति॑स॒त्यऽ-
प्र॑सवसः । बृहस्पते॑ः । उत्त॒ममि॑त्युत्त॒मम् । नाकं॑म्

अरुहम् । देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे ।
 सत्यप्रसवसद्वातिमत्यऽप्रसवसः । इन्द्रस्य । उत्त
 ममित्युतऽतमम् । नाकम् । अरुहम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतःप्रकाशमानस्य (अहम्) सभा-
 ध्यन्तो राजा (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य (सवे)
 प्रसूते जगति (सत्यप्रसवसः) सत्यं सवपेश्वर्यं जगतः कारणं कार्यं
 च यस्य तस्य(बृहस्पतेः) बृहतां प्रकृत्यादीनां पालकस्य (उत्तमम्)
 सर्वयोत्कृष्टम् (नाकम्)अविद्यमानदुःखं सर्वसुखयुक्तं तत्स्वरूपं
 मोक्षपदम् (रुहेयम्) (देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (अहम्) परोप
 कासी (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रसवितुः (सवे) ऐश्वर्यं (सत्य-
 प्रसवसः) सत्यन्यापयुक्तस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यसहितस्य सम्राजः
 (उत्तमम्) प्रशस्तम् (नाकम्) अविद्यमानदुःखं भोगम् (रु-
 हेयम्) (देवस्य)अखिलविद्याशुभगुणकर्मस्वभावयुक्तस्य(अहम्)
 विद्यामभीप्सुः (सवितुः) समग्रविद्याबोधप्रसवितुः (सवे) विद्या-
 प्रचारैश्वर्यं (सत्यप्रसवसः) सत्योऽविनाशी प्रसवः प्रकटो बो-
 धो यस्मात्तस्य (बृहस्पतेः)बृहत्यावेदवाण्या पालकस्य (उत्तमम्)
 (नाकम्) सर्वदुःखप्रणाशकमानन्दम् (अरुहम्) आरूढोऽ-
 स्मि (देवस्य)धनुर्वेदादिपुद्गविद्याप्रापकस्य (अहम्) योद्धा (सि-
 वितुः) शत्रुविजयप्रसवितुः (सवे) प्रेरणे (सत्यप्रसवसः) सत्यानां
 न्यापविजयादीनां प्रसवो यस्मात् तस्य(इन्द्रस्य)दुष्टशत्रुविदारकस्य

(उत्तमम्) विजयाख्यम् (नाकम्) सर्वसुखप्रदम् (अरुहम्) आरूढोऽस्मि । अयं मन्त्रः शत० ५ । १ । ५ । ४ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजना यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य बृहस्पतेः सवितुर्जगदीश्वरस्य सव उत्तमं नाकं रुहेयम् । हे राजामात्यपुरुषा यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य सम्राजः सव उत्तमं नाकं रुहेयम् । हे अध्येताध्यापका विद्याप्रिया जना यथाऽहं सत्यप्रसवसः सवितुर्देवस्य बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहं हे विजयाभिकांक्षिणो योद्धारो वीरा यथाऽहं सत्यप्रसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य सव उत्तमं नाकमरुहं तथा युयमण्यारोहत ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु० राजप्रजाजनैः परस्परमविरोधेनैश्वरचक्रवर्तिराज्यसमग्रविद्याः सम्भज्य सर्वाण्युत्तमानि सुखानि प्राप्तव्यानि प्रापयितव्यानि च ॥ १० ॥

पदार्थः— हे राजा और प्रजा के पुरुषो ! जैसे (अहम्) मैं सभाध्यक्ष राजा (सत्यसवसः) जिस का ऐश्वर्य और जगत् का कारण सत्य है उस (देवस्य) सब ओर से प्रकाशमान (बृहस्पतेः) बड़े प्रकृत्यादि पदार्थों के रक्षक (सवितुः) सब जगत् को उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर के (मते) उत्पन्न किये जगत् में (उत्तमम्) सब से उत्तम (नाकम्) सब दुःखों से रहित सखिदानन्द स्वरूप को (रुहेयम्) आरूढ़ होऊँ हे राजा के सभासद लोगो ! जैसे (अहम्) मैं परोपकारी पुरुष (सत्यसवसः) मत्पन्याय से युक्त (देवस्य) सब सुख देने (सवितुः) संपूर्ण ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य के सहित चक्रवर्ती राजा के (सवे) ऐश्वर्य में (उत्तमम्) (प्रशंसा के योग्य (नाकम्) दुःख रहित भोग को प्राप्त हो के (रुहेयम्) आरूढ़ होऊँ । हे पढ़ने पढ़ाने वाले विद्या प्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं विद्या चाहनेवाला जन (सत्यप्रसवसः) जिस से अविनाशी प्रकट बोध हो उस (देवस्य) संपूर्ण विद्या और शुभ गुण कर्म और स्वभाव के प्रकाश से युक्त (सवितुः) समग्र विद्या बोध के उत्पन्न कर्त्ता (बृहस्पतेः) उत्तम वेदवाणी की रक्षा करने वाले वेद वेदांगोपगो

के पारदर्शी के (सवे) उत्पन्न किये विज्ञान में (उत्तमम्) सब से उत्तम (नाकम्) सब दुःखों से रहित आनन्द को (अरुहम्) आरूढ़ हुआ हूं हे विजयप्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं गोद्धा मनुष्य (सत्यप्रसवसः) जिस से सत्य-न्याय विनय और विजयादि उत्पन्न हों उस (देवस्य) धनुर्वेद युद्ध विद्या के प्रकाशक (सवितुः) शत्रुओं के विजय में प्रेरक (इन्द्रस्य) दुष्ट शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे पुरुष की (सवे) प्रेरणा में (उत्तमम्) विजय नामक उत्तम (नाकम्) सब सुख देने हारे संग्राम को (अरुहम्) आरूढ़ हुआ हूं वैसे आप भी सब लोग आरूढ़ हूजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुः सब राजा और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि परस्पर विरोध को छोड़ ईश्वर चक्रवर्ती राज्य और समग्र विद्याओं का सेवन करके सब उत्तम सुखों को आप प्राप्त हों और दूसरों को प्राप्त करें ॥ १० ॥

बृहस्पतइत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवते । जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अधोपदेष्टृविधिमाह ॥

अब उपदेश करने और भुनने वालों का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११

बृहस्पते । वाजम् । जय । बृहस्पतये । वाचम् । वदत । बृहस्पतिम् । वाजम् । जापयत । इन्द्र । वाजम् । जय । इन्द्राय । वाचम् । वदत । इन्द्रम् । वाजम् । जापयत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) सकलविद्याप्रचारकोपदेशक (वाजम्) विज्ञानं संग्रामं वा (जय) (बृहस्पतये) अध्यापनाध्यापनाभ्यां विद्याप्रचाररत्नकाय (वाचम्) वेदसुशिक्षाजनितां वाणीम् (वदत) अध्यापयतोपदिशत वा (बृहस्पतिम्) सम्राजमनूचानमध्यापकं वा (वाजम्) विद्याबोधं युद्धं वा (जापयत) उत्कर्षेण बोधयत (इन्द्र) विद्यैश्वर्यप्रकाशक शत्रुविदारक वा (वाजम्) परमैश्वर्य शत्रुविजयाख्यं युद्धं वा (जय) उत्कर्ष (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकाय (वाचम्) राजधर्मप्रचारिणीम् वाणीम् (वदत) (इन्द्रम्) (वाजम्) (जापयत) उत्कृष्टतां प्रापयत । अयं मंत्रः शत ० ५ । १ । ५ । ८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते सर्वविद्याध्यापकोपदेशक वा त्वं वाजं जय । हे विद्वांसो यूयमस्मै बृहस्पतये वाचं वदतेमं बृहस्पतिं वाजं जापयत । हे इन्द्र त्वं वाजं जय । हे युद्धविद्याकुशला विद्वांसो यूयमस्माइन्द्राय वाचं वदतेममिन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालंकारः । राजा तथा प्रयतेत यथा वेदविद्याप्रचारः शत्रुविजयश्च सुगमः स्यात् । उपदेशका योद्धारश्चेत्यं प्रयतेरन् यतो राज्ये वेदादिशास्त्राध्ययनाऽध्यापनप्रवृत्तिः स्वराजा विजयाऽलङ्कृतो भवेद्येन धर्मवृद्धिरधर्महानिश्च सुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) सम्पूर्ण विद्याओं का प्रचार और उपदेश करने होरे राजपुरुष आप (वाजम्) विज्ञान वा संग्राम को (जय) जीतो हे विद्वानो तुमलोग इस (बृहस्पतये) राजपुरुष के लिये (वाचम्) वेदोक्त मुशिक्षा से प्रसिद्ध वाणी को (वदत) पदाओं और उपदेश करो इस (बृहस्पतिम्) राजा वा सर्वोत्तम अध्यापक को (वाजम्)

विद्या बोध वा युद्ध को (जापयत) बडाओ और जिताओ हे (इन्द्र) विद्या के ऐश्वर्य का प्रकाश वा शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे राजपुरुष आप (वाजम्) परम ऐश्वर्य वा शत्रुओं के विजय रूपी युद्ध को (जय) जीतो हे युद्धविद्या में कुशल विद्वानो तुमलोग इस (इन्द्राय) परमऐश्वर्य को प्राप्त करने वाले राजपुरुष के लिये (वाचम्) राजधर्म का प्रचार करने हारी वाणी को (वदत) कहो इस (इन्द्रम्) राजपुरुष को (वाजम्) संग्राम को (जापयत) जिताओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालं० । राजा को ऐसा प्रयत्न करना चाहिये कि जिस से वेद विद्या का प्रचार और शत्रुओं का विजय सुगम हो और उपदेशक तथा योद्धा लोग ऐसा प्रयत्न करें कि जिससे राज्य में वेदादि शास्त्र पढ़ने पढ़ाने की प्रवृत्ति और अपना राजा विजयरूपी आभूषणों से सुशोभित होवे कि जिस से अधर्म का नाश और धर्म की वृद्धि अच्छे प्रकार से स्थिर होवे ॥ ११ ॥

एषावद्वत्पस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रावृहस्पती देवते स्वराडतिधृति-
इच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सर्वदा सर्वथा सत्यं वक्तव्यं श्रोतव्यं चेत्याह ॥

मनुष्यों को अति उचित है कि सब समय में सब प्रकार से सत्य ही बोलें यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

एषावःसा सत्या संवाग्भूद्यया बृहस्पतिं वाजम-
जीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या संवाग्भूद्ययेन्द्रं
वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

एषा । वः । सा । सत्या । संवागिति॑सम् स्वाक् ।

अभूत् । यया । बृहस्पति॑म् । वाजम् । अजीजपत ।

अजीजपत बृहस्पति॑म् । वाजम् । वनस्पतयः । वि ।

मुच्यध्वम् । एषा । वः । सा । सत्या । संवागितिसम्
ऽवाक् । अभूत् । यया । इन्द्रम् । वाजम् । अजीजप
त । अजीजपत । इन्द्रम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि ।
मुच्यध्वम् ॥१२॥

पदार्थः—(एषा) उक्ता वक्ष्यमाणा च (वः) युष्माकम्
(सत्या) यथार्थोक्ता (संवाक्) राजनीतिनिष्ठा सम्यग्वाणी (अभूत्) भवतु (यया) (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्रपालकम् (वा-
जम्) वेदशास्त्रबोधम् (अजीजपत) उत्कर्षयत (अजीज-
पत) (बृहस्पतिम्) बृहतो राज्यस्य पालकम् (वाजम्) संग्रा-
मम् (वनस्पतयः) वनस्य किरणसमूहस्येव न्यायस्य पालकाः ।
वनमिति रश्मिना० निघंटु० १ । ५ (वि) (मुच्यध्वम्) मुक्ता
भवत । विकरणव्यत्ययेन इयन् (एषा) पूर्वापरप्रातिपादिता (वः)
युष्माकम् (सा) (सत्या) सत्यभाषणयुक्ता (संवाक्) विनय-
पुरुषार्थयोः सम्यक् प्रकाशिनी वाणी (अभूत्) भवेत् (यया)
(अजीजपत्) जापयत (अजीजपत) सम्यक्प्रापयत (इन्द्र-
म्) परस्मैश्वर्ध्यवते पुरुषाय (वाजम्) युद्धम् (इन्द्रम्) प-
रस्मैश्वर्ध्ययुक्तमुत्तमश्रीप्रापकमुद्योगम् (वाजम्) वेगयुक्तम् (व-
नस्पतयः) वनानां जङ्गलानां पालकाः (वि) (मुच्यध्वम्)
अयं मंत्र इति ० ५ । १ । ५ । १ ॥ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वनस्पतयो यूयं यया बृहस्पतिं वाजमजीजपतवृहस्प-
तिमजीजपत सैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् । हे वनस्पतयो यूयं य-
येन्द्रं वाजमजीजपतेन्द्रमजीजपतसैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् ॥ १२ ॥

भावार्थः—नैव कदाचिदपि राजा राजाऽमात्यभृत्याः प्रजा जनाश्च स्वकीयां प्रतिज्ञां वाचं चासत्यां कुर्युः । यावर्ती ब्रूयस्तावर्ती तथ्यामेव कुर्युः । यस्य वाणी सर्वदा सत्याऽस्ति स एव सम्राट् भवितुमर्हति यावदेवं न भवति तावद्राजप्रजाजना विश्वसिताः सुखस्योत्कर्षकाश्च भवितुं नार्हन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वनस्पतयः) किरणों के समान न्याय के पालने हारे राज पुरुषो तुम लोगो (यया) जिस से (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्र के पालने हारे विद्वान् को (वाजम्) वेदशास्त्र के बोध को (अजीनपत) बड़ाओ (बृहस्पतिम्) बड़े राज्य के रक्षक राज पुरुष के सङ्ग्राम को (अजीनपत) जिताओ (सा) वह (एषा) पूर्व कही वा आगे जिस को कहेंगे (वः) तुम लोगों की (समवाक्) राजनीति में स्थित अच्छी वाणी (सत्या) सत्य स्वरूप (अभृन्) हावे हे (वनस्पतयः) सूर्य की किरणों के समान न्याय के प्रकाश से प्रजा की रक्षा करने हारे राज पुरुषो तुम लोग (यया) जिस से (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य प्राप्त कराने हारे सेनापति को (वाजम्) युद्ध को (अजीनपत) जिताओ (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष को (वाजम्) अत्युत्तम लक्ष्मी को प्राप्त कराने हारे उद्योग को (अजीनपत) अच्छे प्रकार प्राप्त करावें (सा) वह (एषा) आगे पीछे जिसका प्रतिपादन किया है (वः) तुम लोगों की (समवाक्) विनम्र और पुरुषार्थ का अच्छे प्रकार प्रकाश करने वाली वाणी (सत्या) सदा सत्य भाषणादि लक्षणों से युक्त (अभृन्) हावे ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजा उम के नौकर और प्रजापुरुषों का उचित है कि अपनी प्रतिज्ञा और वाणी को असत्य होने कभी न दें जितना कहें उतना ठीकर करें जिस की वाणी सब काल में सत्य होती है वही पुरुष राज्याधिकार के योग्य होता है जब तक ऐसा नहीं होता तब तक उन राजा और प्रजा के पुरुषों का विश्वास और वे सुखों को नहीं बढ़ा सकते

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सविता देवता । जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्धार्मिकजनानामनुकरणं कर्तव्यं नेतरेषामित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि धर्मात्मा राज पुरुषों का अनुकरण करें अन्य तुच्छ बुद्धियों का नहीं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
र्वाजजितो वाजं जेषम् । वाजिनो वाजजितो
ऽध्वनस्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठाङ्ग-
च्छत ॥ १३ ॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवस-
इति सत्यऽप्रसवसः । बृहस्पतेः । वाजजितइति-
वाजऽजितः । वाजम् । जेषम् । वाजिनः । वाज-
जितइति वाजऽजितः । अध्वनः । स्कभ्नुवन्तः ।
योजनाः । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥ १३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य जगदीश्वरस्य (अहम्)
शरीरात्मबलयुक्तः सेनापतिः (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रदस्य (सवे)
उत्पादितेऽस्मिन्नेश्वर्ये (सत्यप्रसवसः) सत्यानिप्रसवांसि जगत्स्थानि
कारणरूपेण नित्यानि यस्य तस्य (बृहस्पतेः) वेदवाण्याः पा-
लकस्य (वाजजितः) संग्रामं विजयमानस्य (वाजम्) संग्रामम्
(जेषम्) जयेयम् । लोडुत्तमैकवचने प्रयोगः (वाजिनः) विज्ञा-
नवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जेतुं शीलाः (अध्वनः) शत्रोर्मार्गान्
(स्कभ्नुवन्तः) प्रतिष्ठम्भनं (कुर्वन्तः) (योजना) योजनानि बहून्
कोशान् (मिमानाः) शत्रून् प्रक्षेपमाणाः (काष्ठाम्) दिशम् (गच्छत)
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । १५ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वीरा यथाऽहं सत्य प्रसवसः सवितुर्देवस्य वाज-
जितो बृहस्पतेः सत्वे वाजं जेषन्तथा यूयमपि जयत । हे वाजिनो
वाजजितो जना यथा यूयं योजना मिमाना अध्वनस्कभ्नुवन्तः
काष्ठां गच्छत तथा वयमपि गच्छेम ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । योद्धारः सेनाऽध्यक्षसहायपा-
लनाभ्यामेव शत्रून् जेतुं शक्नुवन्ति । शत्रूणां मार्गान् प्रतिबद्धं
च प्रभवन्ति यस्यान्दिशि शत्रवो विकुर्वन्ते तत्र तान् वशं
नयेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुषो जैमे (अहम्) मैं शरीर और आत्मा के बल से
पूर्ण सेनापति (सत्यप्रमत्तमः) जिम के जनाये जगन में कारण रूप से पदार्थ नित्य
हैं उस (सवितुः) सब ऐश्वर्य के देने (देवस्य) सब के प्रकाशक (वाजजितः)
विज्ञान आदि से उत्कृष्ट (बृहस्पतेः) उत्तम वेदवाणी के पालने हारे जगदीश्वर के
(सत्वे) उत्पन्न किये इस ऐश्वर्य में (वाजम्) संग्राम को (जेषम्) जीतूँ वैसे तुम
लोग भी जीते हे (वाजिनः) विज्ञान रूपी वंग में युक्त (वाजजिनः) संग्राम को जीत
ने हारे (योजना) बहुत कोशों में शत्रुओं को (मिमानाः) देख और (अध्वनः) श-
त्रुओं के मार्गों को रोकते हुए तुम लोग जैमे (काष्ठां) दिशाओं में (गच्छत) च-
ले हो वैसे हम लोग भी चलें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । योद्धा लोग सेनाध्यक्ष के सहाय और रक्षा-
से ही शत्रुओं को जीत और उन के मार्गों को रोक सकते हैं । और इन अध्यक्षों से राज
पुरुषों को चाहिये कि जिम दिशा में शत्रु लोग उपाधि करते हैं वहाँ जाके उन को
वश में करें ॥ १३ ॥

**एषस्येत्यस्य दधिकावा ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निषादः स्वरः ॥**

यदा सेनासेनेशो सुशिक्षितौ परस्परं प्रीतियुक्तौ स्यातां तदैव
विजयलाभः स्यादित्याह ॥

नव सेना और सेनापति अच्छे शिक्षित होकर परस्पर प्रीति करने वाले हों तभी विजय प्राप्त होवे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरणयति ग्रीवायां बद्धो-
अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनुसंसनि-
प्यदत्पथामङ्कास्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥
एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरणयति । ग्री-
वायाम् । बद्धः । अपिकक्ष इत्यपिऽकक्षे । आसनि ।
क्रतुम् । दधिका इति दधिऽकाः । अनु । ससं-
निस्यददिति सम्ऽसनिऽस्यदत् । पथाम् । अङ्कां-
सि । अनु । आपनीफणदित्याऽपनीफणत् । स्वाहा
॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषः) वीरः (स्यः) असौ । अत्र स्यञ्छन्दसि
बहुलमिति सोलौपः । (वाजी) वेगवान् (क्षिपणिम्) दूरे क्षिपन्ति
शत्रून् यथा तां सेनाम् (तुरणयति) त्वरणयति (ग्रीवायाम्) कण्ठे
(बद्धः) (अपिकक्षे) निश्चितपार्श्वविषये (आसनि) आस्थे
(क्रतुम्) कर्म (दधिकाः) यो दधीन् धारकान् काम्यति स
दधिका अभ्यः । दधिका इत्यभ्यना । निघं । १ । १४ (अनुसंसनि
प्यदत्) अतिशयेन प्रसूयन् । अत्र स्यन्दु धातोर्गङ्गुलुक् शत-

प्रत्ययेऽभ्यासस्य निक् निपात्यते (पथाम्) मार्गाणाम् (अंकां-
 सि) लक्षणानि (अनु) (आपनीफणत्) अतिशयेन गच्छ-
 न् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं मंत्रः श० ५ । १ । ५ ।
 १९ ॥ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः:-यथैष स्योऽसौ वाज्यासनि ग्रीवायां बद्धः क्रतुं संस-
 निष्यददपिकक्षेपथामंकांस्यन्वापनीफणद्दधिकाः क्षिपणिगच्छाति
 तथा सेनेशः स्वाहा स्वमेनां पराक्रमयेत् ॥ १४ ॥

भावार्थः:-अत्र वाचकलु० । सेनापतिरक्षिता वीरा अश्वबद्धा-
 वन्तः सद्यः शत्रून् हन्तुं शक्नुवन्ति सेनापतिः सुकर्मकारिभिः
 संशिक्षितैर्वीरैः सहैव युद्धयमानः सन् प्रशंसितो विजयते ना-
 ऽन्यथा ॥ १४ ॥

पदार्थः:-जैसे (स्यः) वह (एषः) और यह (वाजी) वेगयुक्त (आस-
 नि) मुक्त और (ग्रीवायाम्) कण्ठ में (बद्धः) बंधा (क्रतुम्) कर्म अर्थात् गति को
 (संसनिष्यदन्) अतीव फैलाता हुआ (पथाम्) मार्गों के (अंकांसि) चिन्हों को
 (अनु) समीप (आपनीफणत्) अच्छे प्रकार चलता हुआ (दधिकाः) धारण
 करने हारों को चलाने हारा घोड़ा (क्षिपणिम्) सेना को जाना है वैसे ही (अपि-
 कक्षे) इधर उधर के ठीक २ अवयवों में सेनापति अपनी सेना को (स्वाहा) सत्य
 वाणी से (तुरगयति) वेग युक्त करना है ॥ १४ ॥

भावार्थः:-इस मंत्र में वाचकलु० । सेनापति से रक्षा को प्राप्त हुए वीरपुरुष
 घोड़ों के समान दौड़ने हुए शीघ्र शत्रुओं को मार सकते हैं जो सेनापति उत्तम कर्म
 करने हारे अच्छे शिक्षित वीर पुरुषों के साथ ही युद्ध करता वह प्रशंसित हुआ वि-
 जय को प्राप्त होता है अन्यथा पराजय ही होता है ॥ १४ ॥

**उत्पत्त्यस्य दधिकावा ऋपिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
 निपादः स्वरः ।**

सेनापत्यादयः कथं पराक्रमरेन्नित्युपदिश्यते ।

सेनापति आदि राजपुरुष कैसा पराक्रम करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उत स्नास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति
प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतोऽङ्कसंपरिं दधिकाव-
णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् ।
न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्धिनइति प्रऽगर्धिनः ।
श्येनस्येवेति श्येनस्येव । ध्रजतः । अङ्कसम् । प-
रिं । दधिकावणइति दधिऽकावणः । सह । ऊ-
र्जा । तरित्रतः । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्म) एव (अस्य) (द्रवतः)
द्रवीभूतस्य (तुरण्यतः) शीघ्रं गच्छतः (पूर्णम्) पत्रं पत्नो
वा (न) इव (वेः) पत्निणः (अनु) (वाति) गच्छति
(प्रगर्धिनः) प्रकर्षणाभिकाङ्क्षिणः (श्येनस्येव) (ध्रजतः)
गच्छतः (अङ्कसम्) लक्षणान्वितं मार्गम् (परि) (दधिकावणः)
अश्वस्य (सह) (ऊर्जा) पराक्रमेण (तरित्रतः) अतिशयेन
संभवतः (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मंत्रः । शत० ५ ।

१ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजजना य ऊर्जा स्वाहाऽस्य द्रवतस्तुरण्यतो वेः
पणी नोत प्रगर्धिनो ध्वजतः श्येनस्येव तरिततो दधिकाव्णइवाकंसं
पर्यनुवाति स्म स एव शत्रुं जेतुं शक्नोति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु० । ये वीरा नीलकण्ठपक्षिवच्छ्य-
नवदश्ववच्च पराक्रमन्ते तेषां शत्रवः सर्वतो निर्लीयन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो जो (ऊर्जा) पराक्रम और (स्वाहा) मत्प्राप्तिक्रिया
के (सह) साथ (अस्य) इस (द्रवतः) रम्यद वृत्त का पत्ता और (तुरगयनः)
शीघ्र उड़ने वाले (वे) पक्षी के (पणम्) पंखों के (न) समान (उन) और
(प्रगर्धिनः) अत्यन्त इच्छा करने (ध्वजतः) चाहने हुए (श्येनस्येव) बाज पक्षी
के समान तथा (तरिततः) अति शीघ्र चलने हुए (दधिकाव्णः) घोड़े के सदृश
(अङ्गसम्) अच्छे लक्षण युक्त मार्ग में (परि) (अनु) (गति) मच प्रकार
अनुकूल चलता है (स्म) वही पुरुष शत्रुओं को जीत सकता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु० । जो वीर पुरुष नीलकण्ठ
श्येनपक्षी और घोड़े के समान पराक्रमी होते हैं उन के शत्रु लोग सब ओर से विलाय
जाते हैं ॥ १५ ॥

शन्न इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । भुरिक् पं-
क्ति इन्दुः । पंचमः स्वरः ॥

के प्रजापालने शत्रुविनाशने च शक्तिमन्तो भवन्तीत्याह
कौन पुरुष प्रजा के पालने और शत्रुओं के विनाश करने में समर्थ होते हैं यह वि-
षय अगले मन्त्र में कहा है ॥

शत्रो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्व-
र्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकश्चरन्तांशुसि सनैम्य-
स्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेति-
देवताता । मितद्रवइतिमितद्रवः । स्वर्काइतिसु-
ऽअर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि-
सि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखम् (नः) अस्माकम् (भवन्तु) (वाजिनः)
प्रशस्तयुद्धविद्याविदः सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (हवेषु) सङ्ग्रामेषु (देव-
ताता) देवानां विदुषां कर्मसु । अत्र देवतातित् । सुपां सुलुगि-
तिडादेशश्च (मितद्रवः) येषामितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते (स्वर्काः)
शोभनोऽर्कोऽन्नं सत्कारो वा येषान्ते । अर्क इत्यन्ना० निघ० २।
७ (जम्भयन्तः) गात्राणि विनमयन्तः (अहिम्) मेघमिव चेष्ट
मानमुन्नतम् (वृकम्) चोरम् (रक्षांसि) हिंसकान् दस्यून् (स-
नेमि) सनातनम् । सनेमीति पुराणना० । निघ० १ । १७
(अस्मत्) (युयवन्) युवन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अत्र लोटि शपः
श्लुः (अमीवाः) ये रोगवर्द्धमानाः शत्रवस्तान् । अयं मंत्र ।
शत० ५। १ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—ये मितद्रवः स्वर्काअहिं वृकं रक्षांसि च जम्भयन्तो वा-
जिनो वीरानो देवताता हवेषु सनेमि शम्भवन्तु तेऽस्मदमीवाइव
वर्त्तमानानरीन् युयवन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—ये श्रेष्ठाः प्रजापालने तत्परा व्याधिवच्छत्रूणां
विनाशका न्यायकारिणो राजजनाः सन्ति तेष्व सर्वेषां सुखं कर्तु-
शक्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो (मितद्रवः) नियम से चलने (स्वर्काः) जिन का अल्ल वा सत्कार सुन्दर होवे योद्धा लोग (अहिम्) मेव के समान चेष्टा करते और बढ़े हुए (वृक्म्) चोर और (रक्षांसि) दूसरों को क्लेश देने हारे डाकुओं के (जम्भयन्तः) हाथ पांव तोड़ते हुए (वाजिनः) श्रेष्ठ युद्ध विद्या के जानने वाले वीर पुरुष (नः) हम (देवताता) विद्वान् लोगों के कर्मों तथा (हवेपु) संग्रामों में (सनेमि) सना-तन (शम्) सुखको (भवन्तु) प्राप्त होवें (अम्मन्) हमारे लिये (अमीवा) लोगों के समान वर्त्तमान शत्रुओं को (युयवन्) पृथक् करें ॥ १६

भावार्थः—श्रेष्ठ प्रजा पुरुषों के पालने में तत्पर और रोगों के समान शत्रुओं के नाश करने हारे राज पुरुष ही सब को सुख दे सकते हैं अन्य नहीं ॥ १६ ॥

तेन इत्यस्य नाभानेदिष्ठ ऋपिः । वृहस्पतिर्देवता । जगती
छन्दः । निपादः स्वरः ॥

प्रजाजनाः स्वरक्षार्थमेव करं दद्युस्तदर्थमेव राजजना गृह्णन्तु नान्यथेत्याह ॥

प्रजाजन अपनी रक्षा के लिये कर देवें और इसी लिये राजपुरुष ग्रहण करें अन्यथा नहीं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ते नोऽश्वर्वन्तो हवन्श्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वा-
जिनो मितद्रवः । महस्रसा मेधसाता सनिष्यवो
महो ये धनं१०समिथेपु जश्चिरे ॥ १७ ॥

ते । नः । अश्वर्वन्तः । हवन्श्रुत इति हवन्ऽश्रुतः । ह-
वम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रव इ

मितऽद्रवइतिमितऽद्रवः। सहस्रसाद्रितिसहस्रऽसाः।
मेधसातेतिमेधऽसाता । सनिष्यवः । महः । ये ।
धनम् । समिधेष्वितिसमऽइथेषु । जभिरे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ते) (नः) अस्माकम् (अर्वन्तः) जानन्तः
(हवनश्रुतः) ये हवनानि ग्राह्याणि शास्त्राणि शृण्वन्ति ते (ह-
वम्) अध्ययनाध्यापनजन्यं बोधशब्दसमूहमर्थिप्रत्यर्थिनां विवादं च
(विश्वे) सर्वे विद्वांसः (शृण्वन्तु) (वाजिनः) प्रशस्तप्रज्ञाः (मित-
द्रवः) ये मितं शास्त्रप्रमितं त्रिपयं द्रवन्ति ते (सहस्रसाः) ये सहस्रं
विद्याविषयान् सनन्ति ते (मेधसाता) मेधानां संगमानां सातिर्दा-
नं येषु । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः (स-
निष्यवः) आत्मनः सनिं संविभागमिच्छवः सनिशब्दात्क्यचि ला
लसायां मुक् तत उः (महः) महत् (ये) (धनम्) श्रियम् (स-
मिधेषु) सङ्ग्रामेषु । समिधइति सङ्ग्रामना० । निधं० २।१७।
(जभिरे) भरेयुः । अत्राभ्यासस्य वर्णव्यत्ययेन वस्य जः अयंमन्त्रः
शत० ५ । १ । ५ । २३ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—येऽर्वन्तो हवनश्रुतो वाजिनो मितद्रवः सहस्रसाः
सनिष्यवो राजजना मेधसाता समिधेषु नो महो धनं जभिरे ते वि-
श्वेऽस्माकं हवं शृण्वन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—यइमे राजपुरुषा अस्माकं सकाशात्करं गृह्णान्ति
तेऽस्मान् सततं रक्षन्तु नोचेन्मागृह्णन्तु वयमपि तेभ्यः करं नैव
दद्याम । अतः प्रजारक्षणायैव करदानं दुष्कर्मिभिः सह योद्धुं च
नान्यदर्थमिति निश्चयः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अर्वन्तः) ज्ञानवान् (हवनश्रुतः) ग्रहण करने योग्य शास्त्रों को सुनने (वाजिनः) प्रशंसित बुद्धिमान् (मितद्रव) शास्त्रयुक्त विषय को प्राप्त होने (सहस्रसाः) असंख्य विद्या के विषयों को सेवने और (सनिष्यवः) अपने आत्मा की सुन्दर भक्ति करने वाले राजपुरुष (मेघसाता) समागमों के दान से युक्त (समिथेषु) संग्रामों में (नः) हमारे बड़े (धनम्) ऐश्वर्य को (जग्निरे) धारण करें वे (विश्वे) सब विद्वान् लोग हमारा (हवम्) पढ़ने पढ़ाने से होने वाले बोध शब्दों और वादी प्रतिवादियों के विवाद को (शृण्वन्तु) सुनें ॥ १७ ॥

भावार्थः—जो ये राजपुरुष हम लोगों से कर लेते हैं वे हमारी निरन्तर रक्षा करें नहीं तो न लें हम भी उन को कर न दें। इस कारण प्रजा की रक्षा और दुष्टों के साथ युद्ध करने के लिये ही कर देना चाहिये अन्य किसी प्रयोजन के लिये नहीं यह निश्चित है ॥ १७ ॥

वाजेवाजइत्यस्य वसिष्ठऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचृत् वि-
ष्टुपद्वन्दः । निषादः स्वरः ॥

मथैते परस्परस्मिन् कथं वर्त्तेरन्नित्युपदिश्यते ॥

अब ये राजा और प्रजा के पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋ-
तज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वन्तस्य या
पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

वाजेवाजइति वाजेऽवाजे । अवत ।
वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः ।
ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । अस्य । मध्वः ।

पिबन् । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिरि-
ति पथिभिः । देवयानैरिति देवयानैः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (वाजेवाजे) सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे (अवत) पालय-
त (वाजिनः) वेगवन्तः (नः) अस्मान् (धनेषु) (विप्राः)
विद्यासुशिक्षाज्ञातप्रज्ञाः (अमृताः) स्वस्वरूपेण नाशराहिताः
प्राप्तजीवनमुक्तिसुखाः (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति ते
(अस्य) प्रत्यक्षस्य (मध्वः) मधुनो मधुरस्य रसस्य । अत्र
कर्मणि षष्ठी (पिबन्) (मादयध्वम्) हृष्यत (तृप्ताः) प्री-
णिताः (यात) गच्छन्त (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा
विद्वांसो यान्ति यैर्यस्यैः । अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे ऋतज्ञा अमृता वाजिनो विप्रा युयं वाजेवाजे नोऽ-
वत । अस्य मध्वः पिबन्ताऽस्माकं धनैस्तृप्ताः सन्तो मादयध्वम् ।
देवयानैः पथिभिः सततं यात ॥ १८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः वेदादीनि शास्त्राण्यधीत्य सुशिक्षया यथा
र्थं बोधं प्राप्य धार्मिकाणां विदुषां मार्गेण सदा गन्तव्यं नेतरेषा-
म् । शरीरात्मबलपालनेनैव सततमानाद्वितव्यं प्रजाजनाः स्वधनैरेता-
न् सततं तर्पयन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (ऋतज्ञाः) सत्यविद्या के जानने हारे (अमृताः) अपने
अपने स्वरूप से नाशरहित जीते ही मुक्ति सुख को प्राप्त (वाजिनः) वेगयुक्त (वि-
प्राः) विद्या और अरुद्धी शिक्षा से बुद्धि को प्राप्त हुए विद्वान् राजपुरुषो तुम लोग
(वाजे वाजे) संग्राम २ के बीच (नः) हमारी (अवत) रक्षा करो (अस्य) इस
(मध्वः) मधुर रस को (पिबन्) पीओ । हमारे धनों से (तृप्ताः) तृप्त होके (मा-

दयध्वम्) आनन्दित होओ। आर (देवयानैः) जिन में विद्वान् लोग चलते हैं उन (पथिभिः) मार्गों से सदा (यान) चलो ॥ १८ ॥

भावार्थः—रत्नपुरुषों को चाहिये कि वेदादि शास्त्रों को पढ़ और सुन्दर शिक्षा से ठीक २ बोध को प्राप्त होकर धर्मात्मा विद्वानों के मार्ग से सदा चलें। अन्य मार्ग से नहीं तथा शरीर और आत्मा का बल बढ़ाने के लिये वैद्यक शास्त्र से परीक्षा किये और अच्छे प्रकार पकाये हुए अन्न आदि से युक्त रसों का सेवन कर प्रज्ञा की रक्षा से ही आनन्द को प्राप्त होंगे। और प्रज्ञा पुरुषों को निरन्तर प्रसन्न रखेंगे ॥ १८ ॥

आमावाजस्येत्यस्य दक्षिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । नि
चृद्धतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्माचरणेन किं किमेष्टव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को धर्माचरण से किस किस पदार्थ की इच्छा करनी चाहिये

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथि-
वा विश्वरूपे आ मा गन्तामपितरांमातरा चा मा
सोमो अमृतत्वनं गम्यात् । वाजिनो वाजजिनो वा-
जंभससृवाधमो बृहस्पतेर्भागमवोजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ २९ ॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसवइति प्रऽसवः । जग-
म्यात् । आ । इमेइतीमे । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । विश्वरूपे इति विश्वऽरूप । आ । मा ।
गन्ताम् । पितरांमातरा ।

च । आ । मा । सो मः । अमृतत्वेनेत्यमृतत्वेन ।
गम्यात् । वाजिनः । वाजजित इति वाजजितः ।
वाजम् । समृवाऽस इति समृवाऽसः । बृहस्पतेः ।
भागम् । अत्र । जिघ्रत निमृजाना इति निमृ-
जानाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आ) (मा) माम् (वाजस्य) वेदादिशास्त्रार्थ-
प्रसूतज्ञानबोधस्य (प्रसवः) प्रकृष्टैश्वर्यसमूहः (जगम्यात्)
भृशं प्राप्नुयात् (आ) (इमे) (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी
राज्यार्थं (विश्वरूपे) विश्वानि सर्वाणि रूपाणि ययोस्ते (आ)
(मा) माम् (गन्ताम्) प्राप्नुतः । अत्र विकरणलुक् (पित-
रामातरा) पिता च माता च ते । अत्र पितरामातरा च द्वन्द्वसि ।
अ० ६ । ३ । ३३ इति पूर्वपदस्याऽ नङ् । उत्तरपदस्याऽकारादे-
शश्च निपातयते (च) सुसहायः (आ) (मा) माम् (सो-
मः) सोमवत्याद्योषधिगणः (अमृतत्वेन) सर्वरोगनिवारकत्वेन
सह (गम्यात्) प्राप्नुयात् (वाजिनः) प्रशस्तबलिनः (वाज-
जितः) विजितसङ्ग्रामाः (वाजम्) सङ्ग्रामम् (समृवांसः)
प्राप्तवन्तः (बृहस्पतेः) बृहत्याः सेनायाः स्वामिनः (भागम्)
भजनीयम् (अत्र) (जिघ्रत) (निमृजानाः) नितरां शुन्धन्तः
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २६ व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे पूर्वाक्ता विद्वांसो येषां भवतां सहायेन वाजस्य
प्रसवो मा जगम्यात्समन्तात्प्राप्नुयादिमे विश्वरूपे द्यावापृथिवी
चामृतत्वेन सोमोगम्यात् । पितरामातराचागन्ताम् । ते वाजिनो वा-
जजितो वाजं समृवांसो निमृजानाः सन्तो यूयं बृहस्पतेर्भाग
मवजिघ्रत ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्संगेन विद्यासुशिक्षे प्राप्य धर्ममाचरन्ति तानिहामुच परमैश्वर्यसाधकं राज्यं विद्वांसौ मातापितरौ रोगराहित्यं च प्राप्नोति । ये विदुषां सेवनं कुर्वन्ति ते शरीरात्मबलं प्राप्ताः सन्तः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुवन्ति नातो विरुद्धाचरणा एतत्सर्वमाप्तुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे पूर्वाक्त विद्वान् लोगों जिन आप लोगों के सहाय से (वाजस्य) वेदादि शास्त्रों के अर्थों के बोरों का (प्रसवः) सुन्दर ऐश्वर्य (मा) मुझ को (जगम्यात्) शीघ्र प्राप्त होंवे (इमे) ये (विश्वरूपे) सब रूप विषयों के सम्बन्धी (द्यावापृथिवी) प्रकाश और भूमि का राज्य (च) और (अमृतत्वेन) सब रोगों की निवृत्ति कारक गुण के साथ (सोम) सोमवर्त्तनी आदि आपसि विज्ञान मुझ को प्राप्त हो और (पितरामातरा) विद्या युक्त पिता माता (अगन्ताम) प्राप्त होंवे वे आप (वाजिनः) प्रशंसित बलवान् (वाजन्ति) सङ्ग्राम के जीतने वाले (वाजम्) संग्राम को प्राप्त होने हुए (निमृज्नाताः) निरन्तर शुद्ध हुए तुमलोग (वृहस्पतेः) बड़ी मेना के स्वामी के (भागम्) सेवने योग्य भाग को (अत्राजिघ्रत) निरन्तर प्राप्त होओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वान् के साथ विद्या और उत्तम शिक्षा को प्राप्त हो के धर्म का आचारण करते हैं उन को इस लोक और परलोक में परमैश्वर्य का साधक राज्य विद्वान् मातापिता और नमोगता प्राप्त होती है । जो पुरुष विद्वानों का सेवन करते हैं वे शरीर और आत्मा की शुद्धि का प्राप्त हुए सब सुखों का भोगने हैं । इस से विरुद्ध चलने हारे नहीं ॥ १२ ॥

आपयइत्यस्य वभिप्रकृपिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

विद्यासुशिक्षिता वाचा मनुष्याणां किंकिं प्राप्नोतीत्याह ॥ विद्या और अच्छी शिक्षा सेयुक्त वाणी से मनुष्यों को क्या २ प्राप्त होता है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

**आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा ऽहर्षतये**

स्वाहाऽहेन मुग्धाय स्वाहा । मुग्धाय वैतथ्शिनाय
स्वाहा । विनथ्शिनान्त्यायनाय स्वाहाऽऽन्त्याय
भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये
स्वाहा ॥ २० ॥

आपये । स्वाहा । स्वापयइतिमुऽआपये । स्वाहा ।
अपिजायेत्यपिऽजाय । स्वाहा । क्रतवे । स्वाहा ।
वसवे । स्वाहा । अहर्पतये । अहःपतयइत्यहऽप-
तये । स्वाहा । अन्हे । मुग्धाय । स्वाहा । मुग्धा-
य । वैतथ्शिनाय । स्वाहा । विनथ्शिनइति-
विनथ्शिने । आन्त्यायनायेत्यान्त्यऽआयनाय ।
स्वाहा । आन्त्याय । भौवनाय । स्वाहा । भुवन-
स्य पतये । स्वाहा । अधिपतयइत्यधिपतये
स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(आपये) सकलविद्याव्याप्तये (स्वाहा) सत्या क्रिया
(स्वापये) सुखानां सुष्ठुप्राप्तये (स्वाहा) धर्म्या क्रिया (अपि-
जाय) निश्चयेन जायमानाय (स्वाहा) पुरुषार्थयुक्ता क्रिया (क्र-
तवे) प्रज्ञायै (स्वाहा) अध्ययनाध्यापनप्रवर्तिका क्रिया (वसवे)
विद्यानिवासाय (स्वाहा) सत्यां वाणीं (अहर्पतये) पुरुषार्थेन
गणितविषया दिवस्पालकाय (स्वाहा) कालचिन्तापिका वाणी

(अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्राप्तमोहनिमित्ताय (स्वाहा) विज्ञानयुक्ता वाक् (मुग्धाय) मूर्खाय (वैनंशिनाय) विनाशशीलेषु कर्मसु भवाय (स्वाहा) चेतयित्रीं वाणीं (विनंशिने) विनष्टं शीलाय (आन्त्यायनाय) अन्त्यं नीचमयनं प्रापणं यस्य तस्मै (स्वाहा) नष्टकर्मनिवारिका वाणी (आन्त्याय) अन्ते भवाय (भौवनाय) भुवनेषु प्रभवाय (स्वाहा) पदार्थविज्ञापिका वाक् (भुवनस्य) संसारस्य (पतये स्वामिन ईश्वराय (स्वाहा) योगविद्याजनिता प्रज्ञा (अधिपतये) सर्वापिष्टातृणामुपरि वर्त्तमानाय (स्वाहा) सर्वव्यवहारविज्ञापिका वाक् । अयं मंत्रः शत० ५१ । ६ । २ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयं यथा मामापये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहाऽहर्षतये स्वाहा मुग्धायाह्ने स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा । आन्त्यायनाय विनंशिने स्वाहाऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये च स्वाहा प्राप्नुयात् तथा प्रयतध्वम् । २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सकलविद्याप्राप्त्यादिप्रयोजनाय विद्यासुशिक्षायुक्ता वाणी प्राप्तव्या । यतः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जैसे मुझ को (आपये) संपूर्ण विद्या की प्राप्ति के लिये । (स्वाहा) सत्त्व क्रिया (स्वापये) सुखों की अच्छी प्राप्ति के वास्ते (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया (क्रतवे) बुद्धि बढ़ने के लिये (स्वाहा) पढ़ने की प्रवृत्ति कराने हारी क्रिया (वसवे) विद्या निवास के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (अहर्षतये) पुरुषार्थ पूर्वक गणित विद्या से दिन पालने के लिये काल गति को ज नाने हारी वाणी (मुग्धाय) मोह प्राप्ति के निमित्त (अह्ने) दिन होने के लिये

(स्वाहा) विज्ञान युक्त वाणी (वैनाशिनाय) नष्ट स्वभाव युक्त कर्मों में रहने हारे (मुग्धाय) मूर्ख के लिये (स्वाहा) चित्ताने वाली वाणी (आन्त्यायनाय) नीच प्राप्ति वाले (विनाशिने) नष्ट स्वभाव युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) पदार्थों की जनाने हारी वाणी (भुवनस्यपतये) संसार के स्वामी ईश्वर के लिये (स्वाहा) योग विद्या को प्रकट करने हारी बुद्धि और (अधिप तये) सब अधिष्ठाताओं के ऊपर रहने वाले पुरुष के लिये (स्वाहा) सब व्यवहारों की जनाने हारी वाणी (गम्यात्) प्राप्त होवे । वैसा प्रयत्न आलस्य छोड़ के किया करो ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब विद्याओं की प्राप्ति आदि प्रयोजनों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को प्राप्त होवें कि जिस से सब सुख सदा मिलते रहें ॥ २० ॥

**आयुर्यज्ञेनेत्यस्य वसिष्ठरूपिः । यज्ञोदेवता । अंत्यष्टि-
बलुन्दः । गान्धारः स्वरः ॥**

अथ मनुष्यान्प्रतीश्वर आहेत्युपादिश्यते ।

पुनः मनुष्यों के प्रति ईश्वर उपदेश करता है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

**आयुर्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुः
यज्ञेन कल्पताश्चोत्रं यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठं यज्ञेन
कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन कल्पतां प्रजापतेः प्र-
जा अभूम स्वदवा अगन्मामृता अभूमा ॥ २१ ॥**
**आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् ।**

यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरिति प्रजा-
 ऽपतेः । प्रज इति प्रऽजाः । अभूम । स्वः । देवाः ।
 अगन्म । अमृताः । अभूम ॥ २१ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (यज्ञेन) धर्म्यणेश्वराज्ञापालनेन
 (कल्पताम्) समर्थताम् (प्राणः) जीवनहेतुबलकारी (यज्ञेन)
 धर्म्येण विद्याभ्यासेन (कल्पताम्) (चक्षुः) चक्ष्रेऽनेन तत् (य-
 ज्ञेन) शिष्टाचरितेन प्रत्यक्षविषयेण (कल्पताम्) (श्रोत्रम्)
 शृणोति येन तत् (यज्ञेन) शब्दप्रमाणाभ्यासेन (कल्पताम्)
 (वृष्टम्) प्रच्छन्नम् (यज्ञेन) संवादाख्येन (कल्पताम्) यज-
 धातोरर्थः (यज्ञेन) ब्रह्मचर्याद्याचरणेन (कल्पताम्) (प्रजा-
 पतेः) विश्वम्भरस्य जगदीश्वरस्येव धार्मिकस्य राज्ञः (प्रजाः)
 तदधीनपालनाः (अभूम) भवेम (स्वः) सुखम् (देवाः) वि-
 द्वांसः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः) प्रातमोक्षसुखाः
 (अभूम) भवेम । अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । ६ । ४
 व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माकमायुः सततं यज्ञेन कल्पताम् ।
 प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
 वृष्टं यज्ञेन कल्पतां यथा वयं प्रजापतेः प्राजाअभूम देवाः सन्तो
 ऽमृताअभूम स्वरगन्मेति ययं निश्चिनुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वान् मनुष्यानिदमाज्ञापयति यूयं मत्सद-
शस्य सत्यगुणकर्मस्वभावस्यैव प्रजा भवतेतरस्य क्षुद्राऽऽशयस्य च
कदाचित्प्रजामांस्वीकुरुत । यथा मां न्यायाधीशं मत्वा मदा-
ज्ञायांवातित्वा सर्वं स्वं धर्मेण सहचरितं कृत्वाऽऽभ्युदयिकनिश्चे-
यसे सुखे नित्यं प्राप्नुतः । तथा यो हि धर्मेण न्यायेन युष्मान्
निरंतरं पालयेत्तं च सभेदां राजानं मन्यध्वम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम्हारी (आयुः) अवस्था (यज्ञेन) ईश्वर की आज्ञा
पालन से निरन्तर (कल्पताम्) समर्थ होवे (प्राणः) जीवने का हेतु बलकारी प्राण
(यज्ञेन) धर्म युक्त विद्याभ्यास से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चतुः) नेत्र (यज्ञेन) प्रत्यक्ष
के विषय शिष्टाचार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) वेदा-
भ्यास से (कल्पताम्) समर्थ हो और (पृष्ठम्) पूछना (यज्ञेन) संवाद से (क-
ल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) यज्ञ धातु का अर्थ (यज्ञेन) ब्रह्मचर्यादि के आ-
चरण से (कल्पताम्) समर्थ हो जैसे हम जोग (प्रतापतेः) सब के पालन हारे
ईश्वर के समान धर्मात्मा राजा के (प्रजाः) पालने योग्य सन्तानों के सदृश (अ-
भूम) होंगे तथा (देवाः) विद्वान् हुए (अमृताः) जीवन मरण से छूटे (स्वः)
मोक्ष सुख को (अगन्म) अच्छे प्रकार प्राप्त होंगे ॥ २१ ॥

भावार्थः—मैं ईश्वर सब मनुष्यों को आज्ञा देता हूँ कि तुम लोग मेरे तुल्य धर्म
युक्त गुण कर्म और स्वभाव वाले पुरुष ही की प्रजा होओ अन्य किसी मूर्ख क्षुद्रा-
शय पुरुष की प्रजा होना स्वीकार कभी मत करो जैसे मुझ को न्यायाधीशमान मेरी
आज्ञा में वर्त और अपना सब कुछ धर्म के साथ संयुक्त करके इस लोक और परलोक
के सुख को नित्य प्राप्त होते रहो वैसे जो पुरुष धर्म युक्त न्याय से तुम्हारा निरन्तर
पालन करे उसी को सभापति राजा मानो ॥ २१ ॥

**अस्मेदित्यस्य वसिष्ठऋषिः । दिशो देवताः । निचृदित्यष्टि-
श्छन्दः गान्धारः स्वरः ॥**

ईश्वराज्ञातो मनुष्यैरिह कथं वर्तितव्यामित्यपदिश्यते ॥

ईश्वर की आज्ञा के अनुकूल मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे
वर्चांश्चसि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो
मात्रे पृथिव्या इयन्ते राड्यन्तासि यमनो ध्रुवोऽ-
सि धरुणः । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पो-
षाय त्वा ॥ २२ ॥

अस्मेइत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मेइ-
त्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः । अस्मेऽत्यस्मे ।
वर्चांश्चसि । सन्तु । वः । नमः । मात्रे । पृथिव्यै ।
नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् ।
यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । असि । धरुणः ।
कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा । रय्यै । त्वा ।
पोषाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्माकमस्मभ्यं वा (वः) युष्माकं
युष्मभ्यं वा(अस्तु)भवतु(इन्द्रियम्)मनआदीनि अस्मेस्मे(नृम्णम्)
धनम् (उत) आपि (क्रतुः) प्रज्ञा कर्म वा अस्मे मे(वर्चांसि)

प्रकाशमानाध्ययनानि । वर्चइत्यन्ना० निधं० । २ । ७ । (स-
न्तु) (सः) युष्माकं युष्मभ्यं वा (नमः) अन्नादिकम् (मा-
त्रे) मान्यनिमित्तायै (पृथिव्यै) विस्तृतायै भूमये (नमः) ज-
लादिकम् (मात्रे) (पृथिव्यै) (इयम्) (ते) तव (राष्ट्र) रा-
जमाना (यन्ता) नियन्ता (आसि) (यमनः) उपयन्ता (ध्रु-
वः) निश्चलः (अग्नि) (धरुणः) धर्ता (कृष्यै) कृषान्ति वि-
लिखन्ति भूमिं यया तस्यै (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षणे (त्वा)
(रक्ष्यै) श्रियै (त्वा) (पोषाय) पुष्टये (त्वा) अयं मंत्रः ।
शत० ५ । १ । ६ । १५ । व्याख्यानः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याऽहमीश्वरः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रक्ष्यै त्वा
पोषाय त्वा निष्पृजामि यस्त्वं ध्रुवो यन्तासि धरुणो यमनोऽसि
यस्य ते तवेयं राष्ट्रस्ति । अस्मै मात्रे पृथिव्यै नमोऽस्मै मात्रे
पृथिव्यै नमो विधेहि । सर्वं ययं यदस्मे इन्द्रियं तद्दोऽस्तु । यदस्मे
नृणां तद्दोऽस्तु । उतापि योऽस्मे क्तुः स वोऽस्तु । यान्यस्माकं
वर्चांसि तानि वः सन्तु । यदेतत्सर्वं वोऽस्तु तदस्माकमस्त्वित्येवं
परस्परं ययं समाचरत ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यान् प्रतीश्वरस्येयमाज्ञाऽस्ति भवन्तः सदैव स-
त्कर्मसु प्रयतन्ताम् । आलस्यं माकुर्वताम् । पृथिव्याः सकाशादन्ना-
दीन्युत्पाद्य संरक्ष्यैतत्सर्वं परस्परमुपकाराय यथास्यात्तथा तादृशं
विदधताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ये ईश्वर (कृष्यै) खेती के लिये (त्वा) तुम्हें (क्षेमाय)
रक्षा के लिये (त्वा) तुम्हें (रक्ष्यै) संपत्ति के लिये (त्वा) तुम्हें और (पोषाय)

पुष्टि के लिये (त्वा) तुझ को नियुक्त करता हूँ। जो तू (ध्रुवः) दृढ़ (यन्ता) नियमों से चलने हारा (असि) है (धरुणः) धारण करने वाला (यमनः) उद्योगी (असि) है जिस (ते) तेरी (इयम्) यह (राट्) शोभा युक्त है इस (मात्रे) मान्य की हेतु (पृथिव्यै) विस्तारयुक्त भूमि से (नमः) अन्नादि पदार्थ प्राप्त हों इस (मात्रे) मान्य देने हारी (पृथिव्यै) पृथिवी को अर्थात् भूगर्भ विद्या को ज्ञान के इससे (नमः) अन्नजलादि पदार्थ प्राप्त कर तुम सब लोग परस्पर ऐसे कहो और वर्त्तों कि जो (अस्मे) हमारे (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय हैं वे (वः) तुम्हारे लिये हों जो (अस्मे) हमारा (नृणाम्) धन है वह (वः) तुम्हारे लिये हो (उत) और जो (अस्मे) हमारे (क्रतुः) बुद्धि वा कर्म हैं (वः) तुम्हारे हित के लिये हों जो हमारे (वर्चांसि) पदा पढ़ाया और अन्न हैं वे (वः) तुम्हारे लिये (सन्तु) हों जो यह सब तुम्हारा है वह हमारा भी हो ऐसा आचरण आपस में करो ॥ २२ ॥

भावार्थः— मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि तुम लोग सदैव पुरुषार्थ में प्रवृत्त रहो और आलस्य मत करो और जो पृथिवी में अन्न आदि उत्पन्न हों उन की रक्षा करके यह सब जिस प्रकार परस्पर उपकार के लिये हो वैसा यत्न करो। कभी विरोध मत करो कोई अपना कार्य भिन्न करे उस का तुम भी किया करो ॥ २२ ॥

वाजस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तैरत्र कथं भवितव्यमित्याह ॥

फिर उन को इस विषय में कैसा होना चाहिये यह विषय

अग्रेल मंत्र में कहा है ॥

**वाजस्येमं प्रसवःसुपुवेऽग्रे सोमं१राजानमोषं
धीष्ण्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं२राष्ट्रे
जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥**

**वाजस्य । इमम् । प्रसवइतिप्रऽसवः । सुपुवे ।
सुसुवइतिसुसुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् ।**

ओषधीषु । अपस्वित्यप्ऽसु । ताः । अस्मभ्यम् ।
मधुमतीरिति मधुऽमतीः । भवन्तु । वयम् राष्ट्रे ।
जागृयाम् । पुरोहिता इति पुरःऽहिताः । स्वाहा
॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) बोधस्य सकाशात् (इमम्) (प्रस-
वः) ऐश्वर्ययुक्तः (सुसुवे) प्रसुवउत्पादये (अग्रे) पूर्वम्
(सोमम्) सोममिव सर्वदुःखप्रणाशकं (राजानम्) विद्यान्या-
यविनयैः प्रकाशमानं स्वामिनम् (ओषधीषु) पृथिवीस्थानेषु यथा
दिपु (अप्स) जलेषु वर्त्तमानाः (ताः) (अस्मभ्यम्) (मधु-
मतीः) प्रशस्ता मधवो मधुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः
(भवन्तु) (वयम्) अमात्यादयो भृत्याः (राष्ट्रे) राज्ये (जागृ
याम्) सचेतना अनलसाः सन्तो वर्त्तेमहि (पुरोहिताः) सर्वेषां
हितकारिणः (स्वाहा) सत्यया क्रियया सह । अयं मंत्रः शत०
५ । २ । १ । ५ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमग्रे प्रसवः सन् वाजस्येमं सोमं
राजानं सुपुत्रे यथा तद्रक्षणेन या ओषधिष्वप्स्वोषधयः सन्ति ताः
अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु । यथा स्वाहा पुरोहिता वयं राष्ट्रे सततं
जागृयाम तथा यूयमपि वर्त्तध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्टा मनुष्याः सर्वविद्याचातुर्ग्यसहितं सौ-
म्यादिगुणालकृतं राजानं संस्थाप्य तद्रक्षको वैद्य एवं प्रवर्त्तेत यथा-
ऽस्य शरीरे बुद्ध्यात्मनि च रोगावेशो न स्यात् । इत्थमेव राजवै-
द्यो सर्वानमात्यादीन्मृत्यान् रोगान् संपादयेताम् । यत एते राज्यस्य

सज्जनपालने दुष्टताडने सदा प्रयतेरन् राजा प्रजा च पिता पुत्र-
वत्सदा वर्तेयाताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे मैं (अग्रे) प्रथम (प्रसवः) ऐश्वर्य्य युक्त होकर (वानस्य) वैद्यक शास्त्र बोध सम्बन्धी (इमम्) इस (सोमम्) चन्द्रमा के समान सब दुःखों के नाश करने हारे (राजानम्) विद्या न्याय और विनयों से प्रकाशमान राजा को (सुमेव) ऐश्वर्य्य युक्त करता हूँ । जैसे उस की रक्षा में (ओषधीषु) पृथिवी पर उत्पन्न होने वाली यव आदि ओषधियों और (अप्सु) जलों के बीच में वर्तमान ओषधी हैं (ताः) वे (अस्मभ्यं) हमारे लिये (मधुमतीः) प्रशस्त मधुर गुण वाली (भवन्तु) हों जैसे (स्वाहा) सत्य किया के साथ (पुरोहिताः) सब के हितकारी हम लोग (राष्ट्रे) राज्य में निरन्तर (जागृयाम) आलस्य छोड़के जागते रहें वैसे तुम भी वत्ता करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्ट मनुष्यों को योग्य है कि सब विद्याओं की चतुराई रोग-रहित और सुन्दर गुणों में शोभायमान पुरुष को राज्याधिकार दे कर उस की रक्षा करने वाला वैद्य ऐसा प्रयत्न करे कि जिसमें इस के शरीर बुद्धि और आत्मा में रोग का आवेश न हो । इसी प्रकार राजा और वैद्य दोनों सब मंत्री आदि भृत्यों और प्रजा जनों को रोग रहित करें । निम्न में ये राज्य के सज्जनों के पालने और दुष्टों के ताड़ने में प्रयत्न करते रहें राजा और प्रजा के पुरुष परस्पर पिता पुत्र के समान सदा वर्ते ॥ २३ ॥

वाजस्येमामित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगज्जगतीछन्दः । निपादः स्वरः ॥

राजा किमाश्रित्य केन किं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

राजा किसका आश्रय लेकर किस के साथ क्या करे यह विषय

अगले मंत्र में कहा है

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा
भुवनानि स्रग्घाट् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्तस

नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥
 वाजस्य । इमाम् । प्रसवडतिप्रऽसवः । शिश्रिये ।
 दिवम् । इमा । च । विश्वा भुवनानि । सम्राडि-
 तिसमऽराट् । अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजा-
 नन्तिप्रऽजानन् । सः । नः । रयिम् । सर्ववीर-
 मिति सर्ववीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) राज्यस्य (इमाम्) भूमिम् (प्रसवः)
 प्रसूतः (शिश्रिये) समाश्रये (दिवम्) देदीप्यमानां राजनीतिम्
 (इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) गृ-
 हाणि (सम्राट्) यो राजधर्मे सम्यग्राजते सः (अदित्सन्तम्)
 राजकरं दातुमनिच्छन्तम् (दापयति) (प्रजानन्) प्रज्ञावान्
 सन् (सः) (नः) अस्माकं प्रजास्थानाम् (रयिम्) धनम्
 (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मान्तत् (नि) नितराम् (यच्छतु)
 गृह्णातु (स्वाहा) धर्म्यया वाचा ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाजस्य मध्ये प्रसवः सम्राडहामि-
 मां दिवमिमा विश्वा भुवनानि च शिश्रिये तथा यूयनप्येनमेतानि
 चाश्रयत । यः स्वाहा प्रजान् अदित्सन्तं दापयति स नः सर्ववीरं
 रयिं नियच्छतु ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो मूलस्य राज्यस्य मध्ये सनातनीं राज-
नीतिं विदित्वा राज्यं संरक्षितुं शक्नुयात् । तमेव चक्रवर्तिनं राजा-
नं कुरुत । यः करस्य दातारं करं दापयेत् सो ऽ मात्यो भवितु
मर्हेत् । यः शत्रून् निग्रहीतुं शक्नुयात् तं सेनापतिं कुरुतापो विद्वान्
धार्मिको भवेत्तं न्यायाधीशं कोशाध्यक्षं वा कुरुत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (वाजस्य) राज्य के मध्य में (प्रसवः)
उत्पन्न हुए (सम्राट्) अच्छे प्रकार राजधर्म में प्रवर्तमान में (इमाम्) इस भूमि
को (दिवम्) प्रकाशित और (इमा) इन (विश्वा) सब और (भुवनानि) घरों
को (शिश्रिये) अच्छे प्रकार आश्रय करना हूं वैसे तुम भी इस को अच्छे प्रकार
शोभित करो और जो (स्वाहा) धर्म युक्त मन्त्राणी से (प्रतनन्) जानता हुआ
(अदित्सन्तम्) राज्य कर देने की इच्छा न करने वाले से (दापयति) दिलाता है
(सः) सो (नः) हमारे (सर्ववीरम्) सब वीरों को प्राप्त करने हारे (रयिम्)
धन को (नियच्छतु) ग्रहण करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो मूल राज्य के बीच सनातन राजनीति को जान कर
जो राज्य की रक्षा करने को समर्थ हो उसी को चक्रवर्ती राजा करो और जो कर देने
वालों से कर दिलावे वह मंत्री होने को योग्य होंगे जो शत्रुओं को बांधने में समर्थ हो
उसे सेनापति करो और जो विद्वान् धार्मिक हो उसे न्यायाधीश वा कोशाध्यक्ष करो ॥ २४ ॥

वाजस्यन्वित्यस्य वसिष्ठऋषिः प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनराज्ञा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर राजा कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वाजस्यन्तु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि
सर्वतः । सन्मि राजा परिधाति विद्वान् प्रजां
पुष्टिं वर्धयमानो अस्ममे स्वाहा ॥ २५ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रऽसवः । आ । बभूव ।
इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सनेमि ।
राजा । परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्रऽजाम् ।
पुष्टिम् । वर्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥ २५ ॥
पदार्थः—(वाजस्य) वेदादिशास्त्रोत्पन्नबोधस्य (नु) शीघ्र-

म् (प्रसवः) यः प्रसूते सः (आ) समंतात् (बभूव) भवेत्
(इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) मा-
ण्डलिकराजनिवासस्थानानि (सर्वतः) (सनेमि) सनातनेन ने-
मिना धर्मेण सह वर्तमानं राज्यमण्डलम् (राजा) वेदोक्तराजगुणैः
प्रकाशमानः (परि) (याति) प्राप्नोति (विद्वान्) सकलवि-
द्यावित् (प्रजाम्) पालनीयाम् (पुष्टिम्) पोषणम् (वर्धय-
मानः) (अस्मे) अस्माकम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो वाजस्य स्वाहा प्रसवो विद्वानावभूवेमा विश्वा
भुवनानि सनेमि च प्रजां पुष्टिं नु वर्धयमानः परिधाति सो अस्मे
राजा भवतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिषदति हे मनुष्या यूयं प्रशंसितगुणकर्म
स्वभावो राज्यं रक्षितुं समर्थो भवेत्तं सभाध्यक्षं कृत्वाऽऽसनीयया
साम्राज्यं कुरुतेति ॥ २५ ॥

पदार्थः—जो (वाजस्य) वेदादिशास्त्रों से उत्पन्न बोध को (स्वाहा) सत्य-
नीति से (प्रसवः) प्राप्त होकर (विद्वान्) सम्पूर्ण विद्या को जानने वाला पुरुष

(आ) अच्छे प्रकार (बभूव) होवे (च) और (इमा) इन (विरवा) सब (भुवनानि) मांडलिक राजनिवासस्थानों और (सनेमि) सनातन नियम धर्म सहित वर्तमान् (प्रजाम्) पालने योग्य प्रजाओं को (पुष्टिम्) पोषण (नु) शीघ्र (वर्धयमान) बढ़ाता हुआ (परि) सब ओर से (याति) प्राप्त होता है वह (अस्मे) हम लोगों का राजा होवे ॥ २५ ॥

भावार्थ—ईश्वर सब से उपदेश करता है कि हे मनुष्य लोगो तुम जो प्रशंसित गुण कर्म स्वभाव वाला राज्य की रक्षा में समर्थ हो उस को सभा में चुनकर आसनीति से चक्रवर्तिराज्य करो ॥ २५ ॥

सोममिषरय तापस ऋषिः । सोमग्न्यादित्याविष्णुसूर्य-
बृहस्पतयो देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनः कीदृशीं राजानं स्वीकुर्युरित्युपदिश्यते ॥

फिर कैसे राजा का स्वीकार करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्या-
न्विष्णुसूर्यब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभा-
मह्वत्यनुऽआरभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् ।

सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोमम्) (सोमगुणसम्पन्नम्) (राजानम्) धर्मा-
चरणेन प्रकाशमानम् (अत्रसे) रक्षणायाय (अग्निम्) अग्निमि-
व शत्रुदाहकम् (अन्वारभामहे) (आदित्यान्) विद्याऽर्जनाय
कृताऽष्टचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यान् विदुषः (विष्णुम्) व्यापकं प-
रमेश्वरम् (सूर्यम्) सूरिषु विद्वत्सु भवम् (ब्रह्माणम्) अधी-
तमाङ्गोपाङ्गचतुर्वेदम् (च) (बृहस्पतिम्) बृहन्नामात्मानं पा-
लकम् (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं स्वाहाऽवसे सह वर्तमानं वि-
ष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिगर्भिं सोमं राजानमादित्यैश्चान्वारभा-
महे तथा युयमप्यारभध्वम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वराज्ञाऽस्ति सर्वे मनुष्या रक्षणायाय ब्रह्मचर्या-
दिना विद्यापारगान् विदुषस्तन्मध्य उत्तमं सूर्यादिगुणसम्पन्नं रा-
जानं च स्वीकृत्य सत्यां नीतिं वर्धयन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे हम लोग (स्वाहा) सत्यवाणी से (अत्रसे)
रक्षा आदि के अर्थ (विष्णुम्) व्यापक परमेश्वर (सूर्यम्) विद्वानों में सूर्यबद्धि-
द्वान् (ब्रह्माणम्) माङ्गोपाङ्ग चार वेदों को पढ़ने वाले (बृहस्पतिम्) बड़ों के रक्षक
(अग्निम्) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले (सोमम्) शान्त गुण सम्पन्न
(राजानम्) धर्माचरण से प्रकाशमान राजा और (आदित्यान्) विद्या के लिये जि-
न ने अद्वन्तीस वर्षतक ब्रह्मचर्य रह कर पूर्ण विद्या पद सूर्यवत् प्रकाशमान विद्वानों के सङ्ग में विद्या पद के गृहाश्रम का (आरभामहे) आरम्भ करें वैसे तुम भी कि-
या करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वर की आज्ञा है कि सब मनुष्य रक्षा आदिके लिये ब्रह्मचर्य
व्रतादि से विद्या के पारगन्ता विद्वानों के बीच जिस ने अद्वन्तीस वर्ष ब्रह्मचर्य पूरा
किया हो ऐसे राजा को स्वीकार कर के सच्ची नीति को बढ़ावे ॥ २६ ॥

**अर्थमणमित्यस्य तापस ऋषिः । अर्थमादिसंज्ञोक्ता दे-
वताः । स्वराडनुपुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥**

पुनाराजा कान्कस्मिन्प्रेरयेदित्याह ॥

फिर राजा किन को किस में प्रेरणा करे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अर्घ्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजि
नं स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्घ्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय ।
चोदय । वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् ।

सवितारम् । च । वाजिनम् । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अर्घ्यमणम्) पक्षपातरहित्येन न्यायकर्तारम् (बृ-
हस्पतिम्) सकलविद्याध्यापकम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तम् (दा-
नाय) (चोदय) प्रेरय (वाचम्) वेदवाणीं (विष्णुम्) सर्वाधि-
ष्ठातारम् (सरस्वतीम्) बहुविधं सरो वेदादिशास्त्रविज्ञानं वि-
द्यते यस्यास्तां विज्ञानयुक्तामध्यापिकां स्त्रियम् (सवितारम्) वेद-
विद्यैश्वर्योत्पादकम् (च) (वाजिनम्) प्रशस्तबलवेगादियुक्तं
शूरवीरम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राजैस्त्वं स्वाहा दानायार्घ्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं
वाचं विष्णुं सवितारं वाजिनं सरस्वतीं च सत्कर्मसु सदा
चोदय ॥ २७ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिषेदति राजा स्वयं धार्मिको विद्वान् भू-
त्वा सर्वानन्यायाधीशान् मनुष्यान् विद्याधर्मवर्धनाय सततं प्रेरये-
द्यतो विद्याधर्मवृद्ध्याऽविद्याऽधर्मो निवृत्तौ स्याताम् ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (स्वाहा) सत्य नीति से (दानाय) विद्यादि दान के लिये (अर्थमणम्) पक्षपात रहित न्याय करने (बृहस्पतिम्) सब विद्याओं को पढ़ाने (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्य युक्त (वाचम्) वेदवाणी (विष्णुम्) सब के अधिष्ठाता (सवितारम्) वेदविद्या तथा सब ऐश्वर्य उत्पन्न करने (नाभिनम्) अच्छे बल वेग से युक्त शूरवीर और (सरस्वतीम्) बहुत प्रकार वेदादि शास्त्र विज्ञान युक्त पढ़ाने वाली विदुषी स्त्री को अच्छे कर्मों में (चोदय) सदा प्रेरणा किया कीजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः—ईश्वर सब से कहता है कि राजा आप धर्मात्मा विद्वान् हो कर सब न्याय के करने वाले मनुष्यों को विद्या धर्म बढ़ाने के लिये निरन्तर प्रेरणा करे जिस से विद्या धर्म की बढ़ती से अविद्या और अधर्म दूर हों ॥ २७ ॥

अग्न इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स राजा किं किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या क्या करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है

अग्ने॒अच्छा॑ वदे॒ह नः॑ प्रति॑ नः॒ सुमना॑ भव । प्र
नो॑ यच्छ सहस्रजि॒त्वि॒ह धन॑दा असि॒ स्वाहा॑
॥ २८ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः ।
सुमना इति सुमनाः । भव । प्र । नः । यच्छ ।
सहस्रजिदिति सहस्रजित् । त्वम् । हि । धनदा-
इति धनदाः । असि । स्वाहा ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) बिहन् (अच्छ) सम्यक् निपातस्य चेति दीर्घः (वद) सत्यमुपदिश (इह) अस्मिन् समये (नः)

अस्मान् (प्रति) (नः) अस्मान् (सुमनाः) सुहृद्भावः (भव) (प्र) (नः) अस्मभ्यम् (यच्छ) देहि (सहस्रजित्) असहायः सन् सहस्रं योद्धुन् जेतुं शीलः (त्वम्) (हि) यतः (धनदाः) ऐश्वर्य्यदाता (आसि) (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमिह स्वाहा नोऽच्छवद नोऽस्मान् प्रति सुमना भव । त्वं हि सहस्रजिद्धनदा आसि तस्मान्नः सुखं प्रयच्छ ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वरआह राजा प्रजासेनाजनान्प्रति सदा सत्त्वं प्रियं च दद्याद्दृढयिष्व शरीरात्मवलं वाधित्वा नित्यं शत्रून् जित्वा धर्मेण प्रजाः पालयेदिति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् आप (इह) इस समय में (स्वाहा) सत्य वाणी से (नः) हम को (अच्छु) अच्छे प्रकार (वद) सत्य उपदेश कीजिये (नः) हमारे ऊपर (सुमनाः) मित्र भाव युक्त (भव) हूजिये (हि) जिस से (सहस्रजित्) आप बिन सहाय हजार को जीतने (धनदा) ऐश्वर्य्य देने वाले (आसि) हैं इस से (नः) हमारे लिये (प्रयच्छ) दीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करता है कि राजा, प्रजा और सेनानन मनुष्यों से सदा सत्य प्रिय वचन कहै उन को धन दे उन से धन ले शरीर और आत्मा का बल बढ़ा और नित्य शत्रुओं को जीतकर धर्म मे प्रजा को पाले ॥ २८ ॥

प्रनद्धृत्यस्य तापस ऋषिः । अर्थ्यमादिमंत्रोक्ता देवताः । मु-
रिगार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजा मात्राद्यश्च प्रजाः किंकिमुपदिशेयुरित्याह ॥

प्रजा और सन्तानों से राजा और माता आदि कैसे बर्ते इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्र नो यच्छत्वर्धमा प्र पषा प्र बृहस्पतिः । प्र
वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्धमा । प्र । पूषा । प्र । बृहस्प
तिः । प्र । वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(प्र) (नः) अस्मभ्यम् (यच्छतु) ददातु (अ-
र्धमा) न्यायाधीशः (प्र) (पूषा) पोषकः (प्र) (बृहस्पतिः)
विद्वान् (प्र) (वाक्) विद्यामुशिक्षितवाणीयुक्ता (देवी) देदी-
प्यमानाऽध्यापिका माता (ददातु) (नः) अस्मभ्यम् (स्वाहा)
सत्यविद्यायुक्तां वाणीम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यथाऽर्धमा नोऽस्मभ्यं सुशिक्षां प्रयच्छतु यथा पूषा-
पुष्टिं प्रददातु यथा बृहस्पतिः स्वाहा प्रार्थयतु तथा वाग् देवी
माताऽस्मभ्यं विद्यां ददातु ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्राऽऽह जगदीश्वरः । राजादयः सर्वे पुरुषा मात्रा
दिस्त्रियश्च सर्वदा प्रजाः पुत्रादीन् प्रति सत्यमुपदेशं कुर्याद्विद्यां
मुशिक्षां च सततं ग्राहयेयुर्नितः प्रजाः सदा नन्दिताः स्युः ॥ २९ ॥

पदार्थः—जैसे (अर्धमा) न्यायाधीश (नः) हमारे लिये उत्तम शिक्षा (प्र-
यच्छतु) देवे जैसे (पूषा) पोषण करने वाला शरीर और आत्मा की पुष्टि की शि-
क्षा (प्र) अच्छे प्रकार देवे जैसे (बृहस्पतिः) विद्वान् (प्र) (स्वाहा) अत्यु-
त्तम विद्या देवे वैसे (वाक्) उत्तम विद्या मुशिक्षा सहित वाणीयुक्त (देवी) प्रकाश
मान पढ़ाने वाली माता हमारे लिये सत्य विद्या युक्त वाणी का (प्रददातु) उपदेश
सदा किया करे ॥ २९ ॥

भावार्थः—यहां जगदीश्वर उपदेश करता है कि राजा आदि सब पुरुष और माता आदि स्त्री सदा प्रजा और पुत्रादिकों को सत्य सत्य उपदेश कर विद्या और अच्छी शिक्षा को निरन्तर ग्रहण करावें जिस से प्रजा और पुत्र पुत्री आदि सदा आनन्द में रहें ॥ २९ ॥

देवस्येत्यस्य तापस ऋषिः । सम्राट् देवता ।

जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः क कीदृशं राजानं कुर्युरित्युपादिश्यते ॥

फिर कहां कैसे को राजा करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामि
बृहस्पतैश्चा साम्राज्येनामिपिंचाम्यसौ ॥ ३० ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽतिप्रसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रिये ।
दधामि । बृहस्पतैः । त्वा । साम्राज्येनेतिसाम-
राज्येन । अमि । सिञ्चामि । असौ ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुरीश्वरस्य (प्रसवे) जगदुत्पादे (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसेर्विलाकर्षणाभ्यामिव (वायुभ्याम्) भुजाभ्यां (पूष्णः) पोषकस्य वायोर्धारणपोषणाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) कराभ्याम् (सरस्वत्यै) विज्ञानसुशिक्षायाः । अत्र पप्रच्ये चतुर्थी (वाचः) वेदवाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यंत्रिणे) शिल्पविद्यासिद्धानां यंत्राणामर्हे योग्ये निष्पादने (दधामि) धरामि (बृहस्पतेः) परमविदुषः (त्वा) (साम्राज्येन) सम्राजो भावेन (आभि) आभिमुख्ये (सिञ्चामि) सुगन्धेन रसेन मार्ज्मि (असौ) अदोनामा ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे अग्निलगुभगुणकर्मस्वभावयुक्त ! विद्वन्सावहं सवितुर्देवस्य जगदीश्वरस्य प्रसवे सरस्वत्यै वाचोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या त्वा दधामि यन्तु बृहस्पते यंत्रिणे साम्राज्येन त्वा भिसिञ्चामि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु० ! मनुष्यैरीश्वराप्रियं बलवीर्यपुष्टि युक्तं प्रगल्भं सत्यवादिनं जितेन्द्रियं धार्मिकं प्रजापालनक्षमं विद्वांसं सुपरीक्ष्य सभाया अधिष्ठातृत्वेनाभिषिच्य राजधर्म उच्चेयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे सब अच्छे गुणकर्मस्वभावयुक्त विद्वन् (असौ) वह मैं (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न करने वाले ईश्वर (देवस्य) प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (सरस्वत्यै) अच्छे प्रकार शिल्प विद्या युक्त (वाचः) वेद वाणी के मध्य (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान धारण पोषण

गुण युक्त (हस्ताभ्याम्) हाथों से (त्वा) तुम को (दवामि) धारण करताहूं और (बृहस्पतेः) बड़े विद्वान् के (यंत्रिये) कारीगरी विद्या से सिद्ध किये राज्य में (साम्राज्येन) चक्रवर्ती राजा के गुण से सहित (त्वा) तुम्हें को (अभि) सब ओर से (सिंचामि) सुगन्धित रसों से मार्जन करताहूं ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ईश्वर में प्रेमी बल पराक्रम पुष्टि युक्त चतुर सत्यवादी जितेन्द्रिय धर्मात्मा प्रजापालन में समर्थ विद्वान् को अच्छे प्रकार परीक्षा कर सभा का स्वामी करने के लिये अभिषेक करके राज धर्म की उन्नति अच्छे प्रकार नित्य किया करें ॥ ३० ॥

अग्निरेकेत्यस्य तापस ऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजा प्रजाः प्रजाश्च राजानं सततं वर्द्धयेयुरित्याह ॥

राजा प्रजाओं को और प्रजा राजा को निरन्तर बढ़ाया करें इस० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत् तमुज्जेषमश्विनौ
द्व्यक्षरेण द्विपदौ मनुष्यानुदजयतान्तानुज्जेषं वि-
ष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रील्लोकानुदजयतानुज्जेषं सो-
मश्चतुर्क्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयतानुज्जेषम्
॥ ३१ ॥

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकऽअक्षरेण । । प्राणम् । उव
अजयत् । तम् । उव । जेषम् । अ-
श्विनौ । द्व्यक्षरेणेति द्विऽअक्षरेण । द्विपदइति
द्विऽपदः । मनुष्यान् । उत् । अजयताम् । तान् ।
उत् । जेषम् । विष्णुः । त्र्यक्षरेणेति त्रिऽअक्षरे-
ण । त्रीन् । लोकान् । उत् । अजयत् । तान् ।

उत् । जेपम् । सोमः । चतुरक्षरेणेति चतुःऽअक्षरे-
ण । चतुष्पदः । चतुःपदइति चतुःऽपदः । पशून् ।
उत् । अजयत् । तान् । उत् । जेपम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्निरिव वर्त्तमानो राजा (एकाक्ष-
रेण) ओमित्यनेन विज्ञापकेन दैव्या गायत्र्या छन्दसा (प्राणम्)
शरीरस्थं वायुमिव प्रजाजनम् (उत्) उत्कृष्टया नीत्या (अजय-
त्) जयेदुत्कर्षेत् (तम्) (उन्) (जेपम्) जयेयमुत्कर्षेयम्
(अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसाविव राजराजपुरुषौ (द्व्यक्षरेण) दैव्या-
उष्णिहा (द्विपदः) (मनुष्यान्) मननशीलान् (उत्)
(अजयताम्) (तान्) (उत्) (जेपम्) (विष्णुः) परमेश्वर
इव न्यायकारी (त्र्यक्षरेण) दैव्यानुऽष्टुमा (त्रीन्) जन्मस्था-
ननामवाच्यान् (लोकान्) दर्शनीयान् (उत्) (अजयत्)
(तान्) (उत्) (जेपम्) (सोमः) ऐश्वर्यमिच्छुः (च-
तुरक्षरेण) दैव्या बृहत्या (चतुष्पदः) (पशून्) हिरण्यादी-
नारण्यान् (उत्) (अजयत्) (तान्) उत् (जेपम्)
॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजन्नाग्निर्भवान्यथा एकाक्षरेण प्राणमिव यं
प्रजाजनमुदजयत्तथातमहमप्युज्जेपम् । हे राजन्नावश्विनौ भवन्तौ
यथा द्व्यक्षरेण यान् द्विपदो मनुष्यानुदजयताम् । तथा तानहम-
प्युज्जेपम् । हे सर्वप्रधानपुरुष विष्णुर्भवान् यथा त्र्यक्षरेण यान्
त्रीन् लोकानुदजयत् । तथा तानहमप्युज्जेपम् । न्यायाधीश सोमो
भवान्यथा चतुरक्षरेण यैश्चतुष्पदः पशूनुदजयत् तथा तानहम-
प्युज्जेपम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यदि राजा सर्वान्प्रजाजनानुत्तमोत्तमैर्हि प्रजापुरुषास्तं
कथं नोत्तमेयुर्नोचिन् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्निः) अग्नि के समान वर्तमान आप जैसे (एकाक्ष-
रेण) चितान हारी एकाक्षर ही देवी गायत्री छन्द से (प्राणम्) शरीर में स्थि-
त वायु के समान प्रजाजनों को (उन्) जेपम् उत्तम नीति में (अजयन्) उत्त-
म करो वैसे (तम्) उस को मैं भी (उन्) जेपम् उत्तम करूँ । हे राजप्रजाजनों
(अश्विनौ) सूर्य और चन्द्रमा के समान आप जैसे (द्व्यक्षरेण) दो अक्षर की
देवी उष्णिक् छन्द से जिन (द्विषद्) दो पैर वाले (मनुष्यान्) मननशील मनु-
ष्यों को (उज्जयन्ताम्) उत्तम करो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जैषम्)
उत्तम करूँ । हे सर्वप्रधान पुरुष (विष्णुः) परमेश्वर के समान न्यायकारी आप जैसे
(त्र्यक्षरेण) तीन अक्षर की देवी अनुष्टुप् छन्द से जिन (त्रीन्) जन्मस्थान और
नामवाची (लोकान्) देखने योग्य लोगों को (उदजयन्) उत्तम करते हो वैसे
(तान्) उन को मैं भी (उज्जैषम्) उत्तम करूँ । हे (मेम) ऐश्वर्य की इच्छा
करने वाले न्यायाधीश आप जैसे (एमून्) शिरपादि पशुओं को (उदजयन्) उत्तम
करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जैषम्) उत्तम करूँ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाक्कलुष । जो राजा सब प्रजाओं को अच्छे प्रकार
बढ़ावे तो उस को भी प्रजाजन क्यों न बढ़ावे और जो ऐसा न करे तो उस को प्रजा
भी कभी न बढ़ावे ॥ ३१ ॥

पूषेत्वस्य तापस ऋषिः । पूषादयो मंतोक्ता देवताः

कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत्किं कुर्युरेत्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन किन के दृष्टान्तों से क्या करें इसमें ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयन्ता उज्जैषम् स-
विता षडक्षरेण षड्भूतनुदजयन्तानुज्जैषम् । मरुतः
सप्तक्षरेण सप्तग्राम्यान्पशूनुदजयन्तानुज्जैषम् ।
वृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयन्तामुज्जैषम् ॥ ३२ ॥

पूषा । पञ्चाक्षरेणेति पंचऽअक्षरेण । पंच । दिशः ।
 उत् । अजयत् । ताः । उत् । जेषम् । सविता ।
 षडक्षरेणेति षट्ऽअक्षरेण । षट् । ऋतून् । उत् ।
 अजयत् । तान् । उत् । जेषम् । मरुतः । सप्ता-
 क्षरेणेति । सप्तऽअक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । प-
 शून् । उत् । अजयन् । तान् । उत् । जेषम् ।
 बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्टऽअक्षरेण । गायत्रीम् ।
 उत् । अयजत् । ताम् । उत् । जेषम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पूषा) चन्द्र इव सर्वस्य पोषकः (पंचाक्षरेण)
 दैव्या पंक्त्या (पंच) चतस्रः पार्श्वस्था एकाग्रध्वजस्था (दि-
 शः) (उत्) (जेषम्) (सविता) सूर्य इव (षडक्षरेण)
 दैव्या त्रिष्टुभा (षट्) (ऋतून्) वसन्तादीन् (उत्) (अ-
 जयत्) (तान्) (उत्) (जेषम्) (मरुतः) वायव इव (सप्ताक्षरेण)
 दैव्या जगत्या (सप्त) गोऽश्वमहिषोप्राजाविगर्दभान्
 (ग्राम्यान्) ग्रामे भवान् (पशून् गवादीन् (उत्) (अजय-
 न्) (तान्) (उत्) (जेषम्) (बृहस्पतिः) अनूचानां विद्वा-
 निव (अष्टाक्षरेण) याजुष्याऽनुष्टुभा (गायत्रीम्) यया गायन्तं
 त्रापते तां नीतिम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्)
 (जेषम्) ॥ ३२ ।

अन्वयः—हे राजन् पूषा भवान् यथा पंचाक्षरेण याः पंच
 दिशोऽदजयत्तथाऽहमपि ता उज्जेषम् । हे राजन् सविता भवान्
 यथा षडक्षरेण यान् षड्ऋतूनुदजयत्तथा तानहमप्युज्जेषम् । हे

सभ्या जना मरुतो भवन्तो यथा सप्ताक्षरेण यान् ग्राम्यान् सप्त
पशूनुदजयन्तथा तानहमप्युज्जेषम् । हे विद्वन् सभाध्यक्ष बृहस्प-
तिर्भवान् यथाऽष्टाक्षरेण यां गायत्रीमुदजयन्तामहमप्युज्जेषम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० यो राजा सर्वस्य पोषकः समस्त
दिक्सुकीर्तिरैश्वर्यवान् मुसभ्यः पशुपालको वेदविद्वेत्तं सर्वे रा-
जप्रजासेनाजना उत्कर्षयेयुः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे राजन् (पूष) चन्द्रमा के समान सब को पुष्ट करने वाले आप
जैसे (पंचाक्षरेण) पांच अक्षर की दैवी पंक्ति से (पंच) पूर्वादिचार और एक ऊ-
पर नीचे की (दिशः दिशाओं) को (उदजयन्) उत्तम कीर्ति से भरते हो वैसे (ताः)
उन को मैं भी (उज्जेपम्) श्रेष्ठ कीर्ति से भरदेऊँ । हे राजन् (सविता) सूर्य के
समान आप जैसे (षडक्षरेण) छः अक्षरों की दैवी त्रिष्टुप् से जिन (षट्) छः
(ऋतून्) वसंतादि ऋतुओं को (उदजयन्) शुद्ध करते हो वैसे (तान्) उन को
मैं भी (उज्जेपम्) शुद्ध करूँ । हे सभाजनो (मरुतः) वायु के समान आप जैसे
(सप्ताक्षरेण) सात अक्षरों की दैवी जगती से (सप्त) गाय, घोड़ा, भैस, ऊँट बक-
री, भेड़, और गधा इन सात (ग्राम्यान्) गांव के (पशून्) पशुओं को (उदजयन्)
बढ़ाते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी बढ़ाऊँ । हे सभेश (बृहस्पतिः) समस्त वि-
द्याओं के जानने वाले विद्वान् के समान आप जैसे (अष्टाक्षरेण) आठ अक्षरों की
याजुषी अनुष्टुप् से जिस (गायत्रीम्) गान करने वाले की रक्षा करने वाली विद्वान्
स्त्री की (उदजयन्) प्रतिष्ठा करते हो वैसे (ताम्) उस की मैं भी (उज्जेपम्)
प्रतिष्ठा करूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । जो राजा सब का पोषण जिस की
सब दिशाओं में कीर्ति ऐश्वर्ययुक्त सभा के कामों में चतुर पशुओं का रक्षक और
वेदों का ज्ञाता हो उस को राजा प्रजा और सेना के सब मनुष्य अपना अधिष्ठाता
बना कर उन्नति देवें ॥ ३२ ॥

मित्र इत्यस्य तापस ऋषिः । मित्रादयो मंत्रोक्ता देवताः ।

कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ।

राज्ञः सत्याचाराऽनुकरणं प्रजया प्रजायाश्च राज्ञा

कार्थमित्याह ॥

राजा के सत्याचार के अनुसार प्रजा और प्रजा के अनुसार राजा करे इस० ॥

मित्रो नवाक्षरेण विवृत्तं स्तोममुदजयत् तमुजै-
पम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुजै
पमिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुजैपम् ।
विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयस्तामुजैपम्
॥ ३३ ॥ मित्रः । नवाक्षरेणेति नवंऽअक्षरेण । वि-
वृत्तमिति विऽवृत्तम् । स्तोमम् । उत । अजयत् ।
तम् । उता जेपम् । वरुणः । दशाक्षरेणेति दशऽअ-
क्षरेण । विराजमिति विराजम् । उत् । अजयत् ।
ताम् । उत् । जेपम् । इन्द्रः । एकादशाक्षरेणेत्ये-
कादशऽअक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमिति त्रि-
ऽस्तुभम् । उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेपम् ।
विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेति द्वादशऽअक्षरेण ।
जगतीम् । उत् । अजयन् । ताम् । उत् । जेपम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वस्य सुहृत् (नवाक्षरेण) याजुष्या

वृहत्या (त्रिवृत्तम्) कर्मोपासनाज्ञानयुक्तम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (वरुणः) श्रेष्ठः (दशाक्षरेण) याजुष्या पंक्त्या (विराजम्) विराट्छन्दोवाच्यम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्) (जेषम्) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (एकादशाक्षरेण) आसुर्ध्या पंक्त्या (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप्छन्दो वाच्यम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेषम्) (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (द्वादशाक्षरेण) साम्न्या गायत्र्या (जगतीम्) एतच्छन्दोऽभिहिता नीतिम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेषम्) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन् मित्रो भवान् यथा नवाक्षरेण छन्दसा यं त्रिवृत्तं स्तोममुदजयन्तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे प्रशंसनीय स-
भेश वरुणो भवान् यथा दशाक्षरेण छन्दसा यां विराजमुदजयन्त-
थाहमप्युज्जेषम् । हे परमैश्वर्यप्रदेन्द्रो भवान् यथैकादशाक्षरेण
यां त्रिष्टुभमुदजयन्तथा तामहमप्युज्जेषम् । हे सभाजना विश्वे दे-
वा भवन्तो यथा द्वादशाक्षरेण यां जगतीमुदजयन्तामहमप्युज्जेषम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राजजनाः सर्वेषु प्राणिषु मैत्रीं विधाय सुशिक्षयो
त्कृष्टान् विदुषः संपादयेयुर्धत्तस्ते ऐश्वर्यभागिनो भूत्वा राजभक्ता
भवेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (मित्रः) सब के हितकारी आप जैसे (नवाक्षरेण)
नव अक्षर की याजुषी वृहती में जिस (त्रिवृत्तम्) कर्म उपासना और ज्ञान के

(स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयत्) उत्तमता से जानते हो वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे प्रशंसा के योग्य समेश (वरुणः) सब प्रकार से श्रेष्ठ आप जैसे (दशाक्षरेण) दश अक्षरों की याजुषी पंक्ति से जिस (विराजम्) विराट् छन्द से प्रतिपादित अर्थ को (उदजयत्) प्राप्त हुए हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) प्राप्त होऊँ (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य्य देने वाले आप जैसे (एकादशाक्षरेण) ग्यारह अक्षरों की आमुषी पंक्तिसे जिस (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप् छन्द वाची को (उदजयत्) अच्छे प्रकार जानते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे सम्य जनो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वानो आप जैसे (द्वादशाक्षरेण) बारह अक्षरों की साम्नी गायत्री से जिस (जगतीम्) जगती से कही हुई नीति का (उदजयत्) प्रचार करते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) प्रचार करूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि सब प्राणियों में मित्रता से अच्छे प्रकार शिक्षा कर इन प्रजाजनों को उत्तम गुणयुक्त विद्वान् करें जिस से ये ऐश्वर्य्य के भागी होकर राजभक्त हों ॥ ३३ ॥

वसव इत्यस्य तापस ऋषिः । वस्वादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
वसव इत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः । आदित्या
इत्यस्य निचृद्धृतिश्छन्दः ऋषभः स्वरः ॥

पुनरपि राजाप्रजाधर्मकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के धर्म कार्य का उप०

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयँस्त
मुज्जेषम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममु-
दजयँस्तमुज्जेषम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण प-
ञ्चदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषमदितिः षोडशा-

क्षरेण षोडश१०स्तोममुदजयत्तमुजैषम् । प्रजाप-
तिःसप्तदशाक्षरेण सप्तदश१०स्तोममुदजयत्तमुजै-
षम् ॥ ३ ॥

वसंवः । त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदशऽअक्षरेण ।
त्रयोदशमिति त्रयःऽदशम् । स्तोमम् । उत् । अ-
जयन् । तम् । उत् । जेपम् । रुद्राः । चतुर्दशा-
क्षरेणेति चतुर्दशऽअक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुःऽद-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयन् । तम् । उत्
जेपम् । आदित्याः । पंचदशाक्षरेणेति पंचदशऽ-
अक्षरेण । पंचदशमिति पंचऽदशम् । स्तोमम् । उत् ।
अजयन् । तम् । उत् । जेपम् । अदितिः । षोड-
शाक्षरेणेति । षोडशऽअक्षरेण । षोडशमिति षोड-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
पम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । सप्तदशाक्षरेणेति
सप्तदशऽअक्षरेण । सप्तदशमिति सप्तऽदशम् ।
स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
पम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वसवः) कृतचतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्येण गृहीतविद्याः
 (त्रयोदशाक्षरेण) आसुर्याऽनुष्टुभा (त्रयोदशम्) दशप्राणजीवगह
 तत्त्वानां संख्यापूरकमव्यक्त कारणम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम्
 (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (रुद्राः)
 कृतेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्येणाधीतविद्याः (चतुर्दशाक्षरेण)
 सामन्युष्णिहा (चतुर्दशम्) दशेन्द्रियमनोबुद्धिचित्तानां संख्यापूरक
 महङ्कारम् (स्तोमम्) स्तवनीयम् (उत्) (अजयन्) (तम्)
 (उत्) (जेषम्) (आदित्याः) समाचरितेनाष्टचत्वारिंशद्वर्ष
 परिमितब्रह्मचर्येण गृहीतसमस्तविद्याः (पञ्चदशाक्षरेण) आसुर्या
 गायत्र्या (पञ्चदशम्) चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः षडङ्गानि च मि
 लित्वा चतुर्दशविद्यास्तासां संख्यापूरकं किया कौशलम् (स्तोमम्)
 स्तोतुमर्हम् (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (अ
 दितिः) अविद्यमाना दितिर्नाशो यस्याः सा राजपत्नी (षोडशाऽ-
 क्षरेण) सामन्यानुष्टुभा (षोडशम्) प्रमाणादिपदार्थसमूह-
 म् (स्तोमम्) प्रशंसनीयम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्)
 (जेषम्) (प्रजापतिः) प्रजापाः पालकः (सप्तदशाक्षरेण)
 निचृदाचार्या गायत्र्या (सप्तदशम्) चत्वारो वर्णाश्चत्वार आश्रमाः
 श्रवणमनननिदिध्यासनानि च कर्माणि । अलब्धस्य लिप्सा
 लब्धस्य प्रयत्नेन रक्षणं रक्षितस्य वृद्धिः वृद्धस्य सन्मार्गे सर्वोपका-
 रके सत्कर्माणि व्ययकरणमेष चतुर्विधः पुरुषार्थः मोक्षाऽनुष्ठानं चेति
 सप्तदशम् (स्तोमम्) अतिप्रशंसनीयम् (उत्) उत्कृष्टरीत्या
 (अजयत्) उत्कर्षेत् (तम्) (उत्) (जेषम्) उत्कर्षेयम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे राजादयः सभ्या वसवो विद्वांसो जना भवन्तो यथा त्रयोदशान्तरेण यं त्रयोदशं स्तोममुदजयंस्तथाऽहमप्युज्जेषम् । हे वल्लवीर्घ्यवन्तः पुरुषार्थिनो रुद्रा भवन्तो यथा चतुर्दशान्तरेण यं चतुर्दशं स्तोममुदजयंस्तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे पूर्णविधया शरीरात्माखिलवत्ता आदित्या भवन्तो यथा पंचदशाऽन्तरेण यं पंचदशं स्तोममुदजयंस्तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे सभाध्यक्षस्य राज्ञः पत्न्यदिते अस्वण्डितैश्वर्या भवती यथा षोडशाऽन्तरेण यं षोडशं स्तोममुदजयत् तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे सर्वाऽभिरक्षक सज्जन नरेश प्रजापतिर्भवान् यथा सप्तदशाऽन्तरेण यं सप्तदशं स्तोममुदजयत् तथा तमहमप्युज्जेषम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्भावान् राजप्रजाधर्मो विहितस्तमनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे राजादि सभ्य जनो (वसवः) चौबीस वर्षतक ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने वाले विद्वानो आप लोग जैसे (त्रयोदशान्तरेण) तेरह अक्षरों की आमुरी अनुष्टुप् वेदस्थ छन्द से जिस (त्रयोदशम्) दश प्राण जीव महत्त्व और अव्यक्त कारण रूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ समूह को (उदजयन्) श्रेष्ठता से जानें वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) उत्तमता से जानूँ । हे बल पराक्रम और पुरुषार्थयुक्त (रुद्राः) चत्वारिंश वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने हारे विद्वानों जैसे आप (चतुर्दशान्तरेण) चौदह अक्षरों की साम्नी अणिक् छन्द से (चतुर्दशम्) दश इन्द्रिय मन बुद्धि चित और अहंकाररूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ विद्या को (उदजयन्) प्रशंसित करें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेषम्) प्रशंसित करूँ हे (आदित्याः) अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य्य से समस्ताविद्याओं को ग्रहण करने हारे पूर्ण विद्या से शरीर और आत्मा के समस्त बल से युक्त मूर्त्य के समान प्रकाशमान विद्वानो आप लोग जैसे (पंचदशान्तरेण) पंद्रह अक्षरों की आमुरी गायत्री से

(पंचदशम्) चार वेद चार उपवेद अर्थात् आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, (गानविद्या) तथा अथर्ववेद (शिल्पशास्त्र) छःश्रंग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष, मिल के चौदह उन का संख्यापूरक पंद्रहवां क्रिया कुशलता रूप (स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयन्) अच्छे प्रकार से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेषम्) अच्छे प्रकार जानूं । हे (अदितिः) आत्मारूप से नाश रहित सभाध्यक्ष राजा की विदुषी स्त्री अखण्डित ऐश्वर्ययुक्त आप जैसे (षोडशाऽक्षरेण) सोलह अक्षरकी साम्नी अनुष्टुप् से (षोडशम्) प्रमाण, प्रमेय, मंशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति और निग्रहस्थान इन सोलह पदार्थों की व्याख्या युक्त (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य को (उदजयन्) उत्तमता से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेषम्) उत्तमता से जानूं । हे नरेश (प्रजापतिः) प्रजा के रक्षक आप जैसे (सप्तदशाक्षरेण) सत्रह अक्षरों की निचृद्गान्त्री गायत्री छन्द से (सप्तदशम्) चार वर्ण चार आश्रम सुनना, विचारना, ध्यानकरना अप्राप्त की इच्छा, प्राप्त का रक्षण, रक्षित का बढ़ाना, बढ़े हुए को अच्छे मार्ग सब के उपकार में खर्च करना यह चार प्रकार का पुरुषार्थ और मोक्ष का अनुष्ठान रूप (स्तोमम्) अच्छे प्रकार प्रशंसनीय को उत्तमता से जाने वैसे मैं भी (उज्जेषम्) उत्तमता से जानूं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो इन चार मंत्रों से जितना राजा और प्रजा का धर्म कहा उस का अनुष्ठान करतुम मुखी होवो ॥ ३४ ॥

एषतइत्यस्य वरुणाक्षिः । विश्वेदेवा देवताः । निचृदुत्कृ-
तिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कीदृग्जनः साम्राज्यं सेवितुं योग्यो जायत इत्याह ॥

कैसा मनुष्य चक्रवर्ति राज्य सेवने को योग्य होता है इस० ॥

एष तैर्निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाऽग्निनैत्रे-
भ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनैत्रेभ्यो

देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा विश्वदेवनेत्रेभ्यो
 देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
 वा मरुत्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यो उत्तरासद्भ्यः स्वाहा
 सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उपरि सद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः
 स्वाहा ॥ ३५ ॥

एषः । ते । निर्ऋत इति निःऽऋते । भागः । तम् ।
 जुषस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्य इत्यग्निऽनेत्रेभ्यः
 देवेभ्यः । पुरः सद्भ्य इति पुरः सत्ऽभ्यः । स्वाहा ।
 यमनेत्रेभ्य इति यमऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । दक्षिणा
 सद्भ्य इति दक्षिणा सत्ऽभ्यः । स्वाहा । विश्वदे-
 वनेत्रेभ्य इति विश्वदेवऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । पश्चा
 त्सद्भ्य इति पश्चात्सत्ऽभ्यः । स्वाहा । मित्रावरुण-
 नेत्रेभ्य इति मित्रावरुणऽनेत्रेभ्यः । वा मरुत्नेत्रेभ्य-
 इति मरुत्ऽनेत्रेभ्यः । वा । देवेभ्यः । उत्तरासद्भ्य-
 इत्युत्तरासत्ऽभ्यः । सोमनेत्रेभ्य इति सोमऽनेत्रेभ्यः ।
 देवेभ्यः । उपरि सद्भ्य इत्यु परिसत्ऽभ्यः । दुवस्व-
 त्ऽभ्यः । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(एषः) पूर्वापरप्रतिपादितः (ते) तव (निर्ऋते)
 ते) नितरामृतं सत्यमाचरणं यस्मिन् तत्सम्बुद्धौ (भागः)
 भजनीयः सेवितुं योग्यः (तम्) (जुषस्व) सेवस्व (स्वाहा)
 सत्यां वाचम् (अग्निनेत्रेभ्यः) अग्नेः प्रकाशइव नेत्रं नयनं
 येषान्तेभ्यः (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यो विद्भ्यः (पुरःसद्भ्यः ये पुरः
 पूर्वं सभायां राष्ट्रे वा सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) धर्म्या क्रियाम्
 (यमनेत्रेभ्यः) यमस्य वायोनेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः)
 विपश्चिद्भ्यः (दक्षिणासद्भ्यः) विश्वेषां देवानां विदुषां नेत्रं
 नीतिरिवनीतिर्येषां तेभ्यः (स्वाहा) दानक्रियाम् (विश्वदेवनेत्रेभ्यः)
 सर्वविद्भ्यस्तथा नेत्रा नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) दिव्यसुखप्रदेभ्यः
 (पश्चात्सद्भ्यः) ये पश्चात्सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) उत्साहका-
 रिकां वाचम् (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राणापानतुल्येभ्यः (वा)
 पद्मान्तरे (मरुनेत्रेभ्यः) मरुतामृतविजां प्रजास्थानां सज्जनानां वा
 नेत्रमिव नायकत्वं येषां तेभ्यः (वा) (देवेभ्यः) दिव्यन्याय
 प्रकाशकेभ्यः (उत्तरासद्भ्यः) य उत्तरस्यां दिशि सीदन्ति तेभ्यः
 (स्वाहा) दौत्यकुशलताम् (सोमनेत्रेभ्यः) सोमस्य चन्द्रस्यैश्वर्यवती
 नेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) सकलविद्याप्रचार-
 केभ्यः (उपरिःसद्भ्यः) सर्वोपरि विराजमानेभ्यः (दुवस्वद्भ्यः)
 विद्याविनयधर्मेश्वरान् सेवमानेभ्यः (स्वाहा) आप्तवाणीम् ॥३५॥

अन्वयः—हे निर्ऋते राज्ञस्ते तव यएष भागो भजनीयो
 न्यायोऽस्ति तमग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा पुरःसद्भ्यो देवेभ्यः

स्वाहा । यमनेत्रेभ्यो दक्षिणासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वदेवने
त्रेभ्यः पश्चात्सद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरु
नेत्रेभ्यो वोत्तरासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यः उपरिसद्भ्यो
दुवस्वद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा च प्राप्य त्वं धर्मेण राज्यं सदा जुषस्व
॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यक्त यदा भवान् सर्वतो विद्मदना
रेभ्यः परिवृतः प्राप्ताशिक्षः कृतसभो रक्षितसेनः सुसहायः सन्सनात
न्या वेदोक्तया राजधर्मनीत्या प्रजाः पालयेत्तदैवेहामुत्तं सुखमेव
प्राप्नुयात् । एतद्विरुद्धश्चेत्तर्हि ते कुतः सुखमिति नहि मूर्ख-
सहायः सुखमेधते न खलु विद्मदुपदेशानुगामी कदाचित्सुखं
जहात्यस्माद्राजा सदैव विद्याधर्मात्सहायेन राज्यं रक्षेत् । यस्य स-
भायां राज्ये वा पूर्णविद्या धार्मिका वर्तन्ते मिथ्यावादिनो व्यभिचा-
रिणोऽजितेन्द्रियाः परुषवाचोऽन्यायचाराः स्तेना दस्यवश्च न सन्ति
स्वयमप्येवं भूतोऽस्ति स एव चक्रवर्त्तिराज्यं कर्तुमर्हति नातो वि-
रुद्धो जनइति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) सदैव सत्याचरण युक्त राजन् (ते) आप का
जो (एषः) यह (यागः) सेवने योग्य है उस को (अग्निनेत्रेभ्यः) अग्नि के
प्रकाश के समान नीति युक्त (देवेभ्यः) विद्वानों से स्वाहा सत्य वाणी (पुरःसद्-
भ्यः) जो प्रथम सभा वा राज्य में स्थित हों उन (देवेभ्यः) न्यायाधीश विद्वानों से
(स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया (यमनेत्रेभ्यः) जिन की वायु के समान सर्वत्र गति
(दक्षिणासद्भ्यः) जो दक्षिण दिशा में राजप्रबन्ध के लिये स्थित हों उन (देवेभ्यः)
विद्वानों से (स्वाहा) दानक्रिया (विश्वदेवनेत्रेभ्यः) सब विद्वानों के तुल्य नीति के ज्ञानी
(पश्चात्सद्भ्यः) जो पश्चिम दिशा में राज कर्मकारी हों उन (देवेभ्यः) दिव्य
मुख देने वाले विद्वानों से (स्वाहा) उत्साह कारक वाणी (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राण

और अपान के समान वा (मरुन्नेत्रेभ्यः) ऋत्वक् यज्ञ के कर्ता (वा) सत्पुरुष के समान न्याय कारक वा (उत्तरासदभ्यः) जो उत्तर दिशा में न्यायाधीश हों उन (देवेभ्यः) विद्वानों से दूत कर्म की कुशला किया (सोमनन्नेत्रेभ्यः) चन्द्रमा के समान ऐश्वर्य युक्त होकर सब को आनन्द दायक (उपरिसदभ्यः) विद्या विनय धर्म और ईश्वर की सेवा करने हारे (देवेभ्यः) विद्वानों से (स्वाहा) आप्त पुरुषों की वाणी को प्राप्त हो के तू सदा धर्म का (जुपस्व) सेवन किया कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यत्त नव आपसब ओर से उत्तम विद्वानों से युक्त हो कर सब प्रकार की शिक्षा को प्राप्त सभाका करने हारा सेना का रक्षक उत्तम सहाय से सहित होकर सनातन वेदोक्त राज धर्म नीति से प्रजा का पालन करे इस लोक और परलोक में सुख ही को प्राप्त होवे जो कर्म से विरुद्ध रहेगा तो तत्क्ष को सुख भी न होगा कोई भी मनुष्य मूर्खों के सहाय से सुखकी वृद्धि नहीं कर सकता और न कभी विद्वानों के अनुसार चलने वाला मनुष्य सुख को छोड़ देता है इस में राजा सर्वदा विद्या धर्म और आप्त विद्वानों के सहाय से राज्य की रक्षा किया करे जिस की सभा वाराज्य में पूर्ण विद्यायुक्त धार्मिक मनुष्य सभासद वा कर्मचारी होते हैं और जिस के सभा वा राज्य में मिथ्यावादी व्यभिचारी अजितेन्द्रिय कठोर वचनों के बोलने वाले अन्यायकारी चोर और डाकू आदि नहीं होते और आप भी इसी प्रकार का धार्मिक हो तो वही पुरुष चक्रवर्ती राज्य करने के योग्य होता है इस से विरुद्ध नहीं ॥ ३५ ॥

ये देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । विकृति-
दृच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः सर्वत्र भ्रमणं विधाय विद्यां गृह्णीयुरित्यु० ॥

मनुष्य लोग सर्वत्र भ्रमण कर विद्या ग्रहण करें इस०

ये देवा अग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्रादक्षिणा सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात् सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरा सदस्तेभ्यः

स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहा ॥ ३६ ॥

ये । देवाः । अग्निनेत्रा इत्यग्निऽनेत्राः । पुरःसद-
इतिपुरःऽसदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः ।
यमनेत्रा इति यमऽनेत्राः । दक्षिणासद इति दक्षिणाऽ-
सदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः । विश्वदेवनेत्रा
इति विश्वदेवऽनेत्राः । पश्चात्सद इति पश्चात्ऽस-
दः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । मित्रावरुण-
नेत्रा इति मित्रावरुणऽनेत्रा । वा । मरुतेत्रा इति म-
रुतऽनेत्राः । वा । उत्तरासद इत्युत्तराऽसदः । ते-
भ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । सोमनेत्रा इति सोम-
ऽनेत्राः । उपरिसद इत्युपरिऽसदः । दुवस्वन्तः ।
तेभ्यः । स्वाहा ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) विद्वांसः (अग्निनेत्राः) अग्नौ वि-
द्युदादौ नेत्रं नयनं विज्ञानं येषान्ते (पुरःसदः) ये सभायां राष्ट्रे
वा पुरः पूर्वस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहाः) सत्यां वा-
चम् (ये) (देवाः) योगिनो व्याधाधीशाः (यमनेत्राः) यमेष्व-
हिंसादिषु योगाङ्गेषु नीतिषु वा नेत्रं प्रापणं येषां ते (दक्षिणास-
दः) ये दक्षिणस्यां दिश्यवतिष्ठन्ते (तेभ्यः) (स्वाहा) सत्यां
क्रियाम् (ये) (देवाः) सर्वविद्याविदः (विश्वदेवनेत्राः) वि-
श्वेषु देवेषु नेत्रं प्रज्ञानं येषान्ते (पश्चात्सदः) ये पश्चिमायां दि-

शि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा) आन्वीक्षिकीं विद्याम् (ये)
 (देवाः) सर्वेभ्यः सुखदातारः (मित्रावरुणनेत्राः) प्राणोदानवत्स
 बान् धर्मं नयन्तः (वा) (मरुतेत्राः) मरुति ब्रह्माण्डस्थे वा-
 यो नेत्रं नयनं येषां ते (वा) अथ ऊर्ध्वस्थाः (उत्तरासदः) ये
 प्रश्नोत्तराणि समादधाना उत्तरस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा)
 सर्वोपकारिणीं विद्याम् (ये) (देवाः) आयुर्वेदविदः (सोमनेत्राः)
 सोमलतादिष्वोषधीषु नेत्रं नयनं येषान्ते (उपरिसदः) ये उपरि उ-
 त्कृष्टआसने व्यवहारे वा सीदन्ति ते (दुवस्वन्तः) दुवो बहुवि-
 द्धार्मपरिचरणं विद्यते येषु (तेभ्यः) (स्वाहा) धर्मोपधिविद्याम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष गजैस्त्वं येऽग्निनेत्राः पुनः सदो देवाः स-
 न्ति तेभ्यः स्वाहा जुषस्व । ये यमनेत्रा दक्षिणासदो देवाः सन्ति
 तेभ्यः स्वाहा जुषस्व । ये पश्चात्सदो विश्वदेवनेत्रा देवाः सन्ति ते-
 भ्यः स्वाहा जुषस्व । ये उत्तरासदो वाऽथ ऊर्ध्वस्था मित्रावरुणनेत्रा
 वा मरुतेत्रा देवाः सन्ति तेभ्यः स्वाहा जुषस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजादयो मनुष्या यूयं यदा धार्मिकाः सुशीला
 विद्वांसो भूत्वा सर्वदिक्रस्थानां सर्वविद्याविदामाप्तानां विदुषां प-
 रीक्षासत्कारार्थं सर्वा विद्याः प्राप्नुयार्त । तदैते भवत्समीपमागत्य यु-
 ष्माभिः सह संगत्य धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धिं कुर्युः । ये देशदे-
 शान्तरं द्वीपद्वीपान्तरं विद्या विनयस्तुतिज्ञाकियाकौशलानि गृह्णन्ति
 तेष्व सर्वेषां सुसुखैरलंकर्तारः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष राजन् आप (ये) जो (अग्निनेत्राः) विजुली आदि
 पदार्थों के समान जानने वाले (पुरः सदः) जो सभा वा देश वा पूर्व की दिशा में स्थित
 (देवाः) विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यवाणी (ये) जो (यमने-

आः) अहिंसादि योगाङ्ग रीतियों में निपुण (दक्षिणामदः) दक्षिण दिशा में स्थित (देवाः) योगी और न्यायाधीश हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यक्रिया (ये) जो (पश्चात्तदः) पश्चिम दिशा में (विश्वदेवनेत्राः) सब पृथिवी आदि पदार्थों के ज्ञाता (देवाः) सब विद्या जानने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) दण्डनीति (ये) जो (उत्तरामदः) प्रश्नोत्तरों का समाधान करने वाले उत्तर दिशा में (वा) नीचे ऊपर स्थित (मित्रावरुणनेत्राः) द्वाण उदान के समान सब धर्मों के बताते वाले (वा) अथवा (मरुत्तेत्राः) ब्रह्माण्ड के वायु में नेत्र विज्ञान और (देवाः) सब को सुख देने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सब के उपकारक विद्या को सेवन करो और (ये) जो (उपरिमदः) ऊँचे आसन वा व्यवहार में स्थित (दुवस्वन्तः) बहुत प्रकार से धर्म के सेवन में युक्त (सोमनेत्राः) सोम आदि ओषधियों के जानने तथा (देवाः) आयुर्वेद को जानने होरे हैं उन से (स्वाहा) अमृत रूपा ओषधीविद्या का सेवन कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि मनुष्यो तुमसोम जब धार्मिक मुशलि विद्वान् होकर सब दिशाओं में स्थित सब विद्याओं के जानने वाले आपस विद्वानों की परीक्षा और सत्कार के लिये सब विद्याओं को प्राप्त होगे तब यह तुम्हारे मर्माप आके तुम्हारे साथ सङ्ग करके धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष, की सिद्धि करावें जो देश देशान्तर तथा द्वीप द्वीपान्तर में विद्या नश्रता अच्छी शिक्षा काम की चतुराई को ग्रहण करते हैं वे ही सब को अच्छे सुख कराने वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

अग्नेसहस्रेत्यस्य देवनातक्रुपिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरपि राजादिभिः कथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

फिर भी राजा आदि किस प्रकार वर्तें इस०॥

अग्ने सहस्व एतना अभिमानिरपास्व । दुष्टरस्तरन्नरातीर्विचो धा यज्ञवाहासि ॥ ३७ ॥

अग्ने । सहस्व । एतनाः । अभिमानिरित्यभिमानिताः । अप । अस्य । दुष्टरः । दुस्तरइतिदुःस्तरः ।

तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीति ।

यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सकलविद्याविद्भिन् राजन् (सहस्व) बलस्व (वृत्तनाः) बलसुशिक्षान्विता वीरमनुष्यसेनाः (अभिमातीः) अभिमानहर्षयुक्ताः (अप) (अस्य) दूरे प्रक्षिप (दुष्टरः) दुःखेन तरितुं संश्लवितुं योग्यः (तरन्) शत्रुबलं संश्लवन् (अरातीः) अदानशीलान् शत्रून् (वर्चः) विद्यावलन्यायदीपनम् (धाः) धेहि (यज्ञवाहसि) यज्ञान् संगतान् राजधर्मादीन् वहन्ति यस्मिन् राज्ये तस्मिन् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने दुष्टरस्तरस्त्वं यज्ञवाहस्यभिमातीरपास्य वर्चोधाः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादयः समासेनादयः स्वकीयेन दृढेन विद्यासुशिक्षायुक्तेन धृतेन सैन्येन सहिताः स्वयमजयाः सन्तः शत्रून् विजयमानाः पृथिव्यां कीर्तिं प्रसारयेयुः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) मय विद्या जानने वाले विद्वान् राजन् (दुष्टरः) दुःख से तरने योग्य (तरन्) शत्रु सेना को अच्छे प्रकार तरते हुए आप (यज्ञवाहसि) जिस में राज धर्म युक्त राज्य में (अभिमातीः) अभिमान आनन्द युक्त (वृत्तनाः) बल और अच्छी शिक्षा युक्त वीरसेना को (सहस्व) सहो (अरातीः) दुःख देने वाले शत्रुओं को (अपास्य) दूर निकालिये और (वर्चः) विद्या बल और न्याय को (धाः) धारण कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादि सभा सेना के स्वामी लोग अपने दृढ़ विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त सेना के सहित आप अजय और शत्रुओं को जीतते हुए भूमि पर उत्तम यश का विस्तार करें ॥ ३७ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य देववातऋषिः । रक्षोघ्नो देवता ।
स्वराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

प्रजाजना इह कीदृशं सभाधीशं राजानं स्वीकुर्युरित्याह ॥

प्रजा जन राज्य में कैसे सभाधीश का स्वीकार करें इस० ॥

देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतं र-
क्षः स्वाहा । रक्षसां त्वा बधाया बधिष्म रक्षोऽबधि-
ष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

देवस्य । त्वा । सविनुः । प्रसवइति प्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । उपांशोरित्युपऽअंशोः । वीर्येण ।
जुहोमि । हतम् । रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा ।
बधाय । अबधिष्म । रक्षः । अबधिष्म । अमुम् ।
असौ । हतः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशितन्यायस्य (त्वा) त्वाम् (स-
विनुः) ऐश्वर्योत्पादकस्य सेनेशस्य (प्रसवे) ऐश्वर्ये (अश्वि-
नोः) सूर्याचन्द्रमसोरिव सभासेनापत्योः (बाहुभ्याम्) (पूष्णः)
पुष्टिकर्तुर्वैद्यस्य (हस्ताभ्याम्) (उपांशोः) उप समीपे
ऽनिति तस्य । अवान धातोरुः गुणागमश्च (वीर्येण) सामर्थ्येन
(जुहोमि) गृह्णामि (हतम्) विनष्टम् (रक्षः) राक्षसम् । र-
क्षो रक्षितव्यमस्माद्रक्षि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत्र इति वा । निरु०

४।१८ (स्वाहा) सत्यया क्रियया (रक्षताम्) दुष्टानाम् (त्वा)त्वाम्
(बधाय)विनाशाय (अबधिष्म)हन्याम् (रक्षः) दुष्टाचारम् (अबधि
ष्म) ताडये (अमम्) परोक्षम् (असौ) दूरस्थः (हितः)
वितष्टः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे राजन् हं स्वाहा सवितुर्देवस्य प्रसवउपांशोर्वीर्य्ये-
णाश्विनेर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां रक्षसां बधाय त्वा जुहोमि यथा
त्वया रक्षो हतं तथा वयमप्यबधिष्म । यथासौ हतः स्यात् तथा
वयमेतमबधिष्म ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजास्थजनाः स्वरक्षणाय दुष्टनिवारणाय विद्याधर्मप्र-
वृत्तये च सुशीलं राजानं स्वीकुर्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (स्वाहा) सत्यक्रिया से (सवितुः) ऐश्वर्य्य के उ-
त्पन्न करने वाले (देवस्य) प्रकाशितन्याय युक्त (प्रसवे) ऐश्वर्य्य में (उपांशः)
समीपस्थ सेना से (वीर्य्येण) सामर्थ्य्य से (अश्विनोः) सूर्य्य चन्द्रमा के समान से-
नापति के (बाहुभ्याम्) भुजा से (पूष्णः) पुष्टिकारक वैद्य के (हस्ताभ्याम्) हा-
थों से (रक्षः) रक्षकों के (बधाय) नाश के अर्थ (त्वा) आप को (जुहोमि)
ग्रहण करता हूं जैसे तूने (रक्षः) दुष्ट को (हतम्) नष्ट किया वैसे हम लोग भी
(अबधिष्म) दुष्टों को मारे जैसे (असौ) वह दुष्ट (हतः) नष्ट होनाय वैसे हम
लोग इन सब को (अबधिष्म) नष्ट करें ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को चाहिये कि अपने बचाव और दुष्टों के निवारणार्थ वि-
द्या और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अच्छे स्वभाव विद्या और धर्म के प्रचार करने हारे
वीर नितेन्द्रिय सत्यवादी सभा के स्वामी राजा का स्वीकार करें ॥ ३८ ॥

सवितात्वेत्यस्य देववात ऋषिः । रक्षोघ्नो देवता । अति-
तीर्तः छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सभ्यैर्मनुष्यैराजा क क प्रेरयितव्य इत्याह ।

सम्य मनुष्य राजा को किस २ विषय में प्रेरणा करें इस० ॥

सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचेन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मप-
तीनाम् ॥ ३९ ॥

सविता । त्वा । सवानां । सुवताम् । अग्निः । गृहप-
तीनामिति गृहपतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् । -
बृहस्पतिः । वाचे इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्य-
ङिति पशुभ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्मप-
तीनामिति धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्यस्य प्रसविता (त्वा) त्वाम् (स-
वानाम्) ऐश्वर्याणाम् (सुवताम्) प्रेताम् । अत्र व्यत्ययेना-
त्मने पदम् (अग्निः) प्रकाशयुक्तः (गृहपतीनाम्) गृहाऽऽश्रम-
पालकानाम् (सोमः) सोम्यगुणसम्पन्नो वैद्यकविषयप्रोषधीराजः
(वनस्पतीनाम्) पिप्पल्यादीनाम् (बृहस्पतिः) पूर्णविद्यआ-
प्तः (वाचे) वेदाऽर्थसुशिक्षायुक्तवाणीविज्ञानाय (इन्द्रः) परमै-
श्वर्ययोगारूढो दृढः (ज्यैष्ठ्याय) अतिशयेन दृढस्य भावाय
(रुद्रः) शत्रूणां रोदयिता शूरवीरः (पशुभ्यः) गवादीनाम् (मि-
त्रः) सर्वस्य सुहृत् (सत्यः) सत्पुरुषेषु भवः (वरुणः) धर्मा-
ऽऽचरणेन श्रेष्ठः (धर्मपतीनाम्) धर्मस्य रक्षितृणाम् ॥ ३

अन्वयः—हे सभेश राजन् यस्त्वं सवानां सवितेव गृहपतीना-
मग्निरिव वनस्पतीनां सोमइव धर्मपतीनां सत्यो वरुणो मित्र इ-

व वाचे बृहस्पतिरिव ज्यैष्ठ्यायेन्द्र इव पशुभ्यो रुद्र इवासि न त्वाप्त
उपदेष्टा प्रजापालने सुवताम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजैस्त्वं ये त्वामधर्मानिवर्त्य धर्मानुष्ठाने प्रेरये-
युस्तेषामेव सङ्गं सदा कुरु नेतरेषाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे समापते राजन् जो तू (सवानाम्) ऐश्वर्यों के (सविता) सूर्य
के समान प्रेरक (गृहपतीनाम्) गृहस्थों के उपकारक (अग्निः) पावक के सदृश
(वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वृक्षों में (सोमः) सोमबल्ली के सदृश (धर्मपती-
नाम्) धर्म के पालने हारों के मध्य में (सत्यः) सज्जनों में सज्जन (वरुणः) शु-
भगुण कर्मों से श्रेष्ठ (मित्रः) सखा के तुल्य (वाचे) वेदवाणी के लिये (बृह-
स्पतिः) महाविद्वान् के सदृश (ज्यैष्ठ्याय) श्रेष्ठता के लिये (इन्द्रः) परमैश्वर्य
से युक्त के तुल्य (पशुभ्यः) गौ आदि पशुओं के लिये (रुद्रः) शुद्ध वायु के स-
दृश है उस (त्वा) तुझ को धर्मात्मा सत्यवादी विद्वान् धर्म से प्रजा की रक्षा में
(सुवताम्) प्रेरणा करें ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजन् जो आप को अधर्म से लौटाकर धर्म के अनुष्ठान में
प्रेरणा करें उन्हीं का सङ्ग सदा करो औरों का नहीं ॥ ३९ ॥

इमं देवाइत्यस्य देववात ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिग्-
माह्वी त्रिष्टुप् छन्दः । वैवतः स्वरः ॥

कस्मै कस्मै प्रयोजनाय कथंभूतो राजास्वीकार्य इत्याह
किस किस प्रयोजन के लिये कैसे राजा का स्वीकार करें इस० ॥

इमं देवाः असपत्नश्च सुवध्वं महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इमममुष्यं पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी
राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
 क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानरा-
 ज्यायेति जानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
 इमम् । अमुष्यं । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै
 विशे । एषः । वः अमी इत्यमी । राजा । सोमः ।
 अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इमम्) समक्षे वर्त्तमानम् (देवाः) धार्मिका
 विद्वांसः (असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) निष्पादयत ।
 (महते) महागुणविशिष्टाय (क्षत्राय) क्षत्रियाणां पालनाय
 (महते) (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठत्वाय (महते) (जानराज्याय)
 जनानां राजसु भावाय (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य पुरुषस्य (इ-
 न्द्रियाय) धनाय (इमम्) (अमुष्यपुत्रम्) प्रतिष्ठितस्य धा-
 र्मिकस्य विदुषः सन्तानम् (अमुष्यै) अमुष्या धार्मिकाया वि-
 दुष्याः (पुत्रम्) पवित्रमपत्यम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः (विशे) प्रजायाः
 (एषः) सर्वैः स्वीकृतः (वः) पुष्पाकं क्षत्रियादीनाम् (अमी)
 परोक्षे वर्त्तमानाः (राजा) व्यापप्रकाशकः (सोमः) सोम इव प्रजासु
 वर्त्तमानः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य
 वेदचतुष्टयस्य वा सेवकानाम् (राजा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे प्रजास्था देवा यूयं त एष सोमो वोऽस्माकं च
 ब्राह्मणानां राजा येऽमी परोक्षे वर्त्तन्ते तेषाञ्च राजाऽस्ति तमिम-
 ममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश इममेव महते क्षत्राय महते ज्यै-
 ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायाऽसपत्नं सुवध्वम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यो विद्वद्भ्यां मातापितृभ्यां सु-
शिद्धितः कुलीनो महागुणकर्मस्वभावो जितेन्द्रियत्वादि गुणयुक्तः
सेविताऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यविद्यासुशिक्षः पूर्णशरीरात्मबलः प्र-
जापालनप्रियो विद्वानस्ति तं सभाष्यत्वं राजानं कृत्वा साम्राज्यं
सेवध्वम् ॥ ४० ॥

**अस्मिन्नध्याये राजधर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन
सहसङ्गतिरेस्तीति जानन्तु ॥**

पदार्थः—हे प्रजास्य (देवाः) विद्वान् लोगो तुम जो (एवः) यह (सोमः) चन्द्रमा
के समान प्रजा में प्रियरूप (वः) तुम क्षत्रियादि और हम ब्राह्मणादि और जो (अग्नी)
परोक्ष में वर्तमान हैं उन सब का राजा है उस (इमम्) इस (अगुप्य) उस उत्त-
म पुरुष का (पुत्रम्) पुत्र (अमुप्यै) उस विद्यादि गुणों से श्रेष्ठ धर्मात्मा विद्वान्
स्त्री के पुत्र को (अस्यै) इस (विशे) प्रजा के लिये इसी पुरुष को (महते) बड़े
(ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य (महते) बड़े (जानराज्याय) धार्मिक जनों के रा-
ज्य करने (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य्य युक्त (इन्द्रियाय) धन के वास्ते (असफन्तम्)
शत्रुरहित (सुवध्वम्) कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजा और प्रजा के मनुष्यो तुम जो विद्वान् माता और पिता
से अच्छे प्रकार सुशिक्षित कुलीन बड़े उत्तम १ गुण कर्म और स्वभाव युक्त
जितेन्द्रियादि गुण युक्त ४८ अड़तालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य्य से पूर्ण विद्या से सुशी-
ल शरीर और आत्मा के पूर्ण बल युक्त धर्म से प्रजा का पाक्षक प्रेमी विद्वान् हो उस
को समापति राजा मान कर चक्रवर्ति राज्य का सेवन करो ॥ ४० ॥

इस अध्याय में राज धर्म के वर्णन से इस अर्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ
के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थ-

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

नवमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥

अथ दशमाध्यायारम्भः ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं
तन्त् आसुव ॥ १ ॥

अपो देवाः इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । निवृदा-
र्षोत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ मनुष्यैर्विदुषामनुकरणेन पदार्थेभ्य उपयोगो ग्राह्य इत्याह ।

इस के पश्चात् इस दशवें अध्याय के प्रथम मंत्र में मनुष्य लोग विद्वानों के अनुकूल चले इस विषय का उपदेश किया है ॥

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्तूर्जस्वतीराजस्वुच्चि-
तानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यपिञ्चन्याभिरिन्द्र-
मनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

अपः । देवाः । मधुमतीरिति मधुऽमतीः । अगृभ्णन् ।
ऊर्जस्वतीः । राजस्वुच्चिति राजऽस्वृः । चितानाः ।
याभिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । या-
भिः । इन्द्रम् । अनयन् । अति । अरातीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि प्राणान्वा (देवाः) विद्वांसः
(मधुमतीः) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्ताः (अगृभ्णन्) गृह्णीत

(उर्जस्वतीः) बलपराक्रमप्रदाः (राजस्वः) राजजानिकाः (चितानाः) संज्ञाकारिण्यः । अत्र विकरणलुग्व्यत्ययेनात्मनेपदं च (याभिः) (मित्रावरुणौ) प्राणोदानौ (अभि) (असिचन्) सिचन्ति (याभिः) क्रियाभिः (इन्द्रम्) विद्युतम् (अनयन्) प्रामुवन्ति (आति) (आरातीः) शत्रून् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विपश्चितो देवा याभिर्मित्रावरुणा-
वभ्यसिचन् याभिरिन्द्रमरातोश्चानयन् ताभिर्मधुमती ऊर्जस्वती-
श्चिताना राजस्वोऽपोऽगृभ्णन् गृह्णीत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विहस्तहायनाऽपः सुपरीक्ष्योपयुज्यन्ताम् ।
शत्रूनिवर्त्य प्रजया सह प्राणवात्प्रियत्वे वासितव्यमाभ्य उपकारो
नेयः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (देवाः) चतुर विद्वान् लोग (याभिः) जि-
न क्रियाओं से (मित्रावरुणौ) प्राण तथा उदान को (अभ्यसिचन्) सब प्रकार सी-
चते और जिन क्रियाओं से (इन्द्रम्) बिजुली को प्राप्त और (आरातीः) शत्रुओं को
(अनयन्) जीतते हैं उन क्रियाओं से (मधुमतीः) प्रशंसनीय मधुरादि गुण युक्त
(उर्जस्वतीः) बल पराक्रम बढ़ाने (चितानाः) चेतनता देने और (राजस्वः) ज्ञान
प्रकाश युक्त राज्य को प्राप्त कराने हारे (अपः) जल वा प्राणों को (अगृभ्णन्)
ग्रहण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के सहाय से जल वा प्राणों का
परीक्षा करके उन से उपयोग लेवें । शत्रुओं को निवृत्त करके प्रजाके साथ प्राणों के स-
मान प्रीति से वर्तें । और इन जल तथा प्राणों से उपकार लेवें ॥ १ ॥

वृषा ऊर्मिरसि वरुण ऋषिः । वृषा देवता । स्वराड्ब्राह्मी
पङ्क्तिद्वन्द्वः । पंचमः स्वरः ।

अथ विद्वांसः कोदृशं राजानं प्रति किं किं याचेरन्नित्याह ॥

अत्र विद्वान् लोग कैसे राजा से क्या २ मांगें यह ० ॥

वृषा ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।

वृष्णं ऊर्मिरासि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । वृषसे-
नोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । वृषसेनोऽ-
सि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

वृष्णः । ऊर्मिः । आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रऽदाः ।
राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृष्णः । ऊर्मिः ।
आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रऽदाः । राष्ट्रम् । अमु-
ष्मै । देहि । वृषसेनइति वृषसेनः । आसि राष्ट्र-
दाइति राष्ट्रऽदाः । राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृषसे-
नइति वृषसेनः । आसि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रऽदाः
राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(वृष्णः) सुखवर्षकस्य विज्ञानस्य (ऊर्मिः) प्रापकः
अर्सेरुष उ० ४। ४६ इति आवातोर्मिः (आसि) (राष्ट्रदाः)
राष्ट्रं ददातीति (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) ममम् (देहि) (स्वाहा)
सत्त्वया नीत्या (वृष्णः) सुखवर्षकस्य राज्यस्य (ऊर्मिः) ज्ञाता
(आसि) (राष्ट्रदाः) राज्यप्रदाः (राष्ट्रम्) न्यायप्रकाशितम्
(अमुष्मै) राज्यपालकाय (देहि) (वृषसेनः) वृषा बलयुक्ता
सेना यस्य सः (आसि) (राष्ट्रदाः) राज्ञां कर्मप्रदाः (राष्ट्रम्)
राज्यम् (मे) प्रत्यक्षाय ममम् (देहि) (स्वाहा) सुष्ठुवाचा

(वृषसेनः) वृषपुष्टसेनः (असि) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) परोक्षाय जनाय (देहि) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजन् यत्स्त्वं वृष्णा ऊर्मीराष्ट्रदा असि तस्मान्मे स्वाहा राष्ट्रं देहि । वृष्णा ऊर्मी राष्ट्रदा असि । अमुष्मै राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोसि स्वाहा राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोऽसि त्वममुष्मै राष्ट्रं देहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो दुष्टान् जित्वा प्रत्यक्षान् श्रेष्ठान् सत्कृत्य राजप्राधिकारं राज्यश्रियं ददाति स चक्रवर्ती भावितुं योग्यो जायते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस कारण आप (वृष्णः) सुख के वर्षा कारक ज्ञान के प्राप्त कराने (राष्ट्रदाः) राज्य के देने हारे (असि) हैं इस से (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये (वृष्णाः) सुख की वृष्टि करने वाले राज्य के (ऊर्भिः) जानने और (राष्ट्रदाः) राज्य प्रदान करने हारे (असि) हैं (अमुष्मै) उस राज्य की रक्षा करने वाले को (राष्ट्रम्) न्याय से प्रकाशित राज्य को (देहि) दीजिये राष्ट्रदाः राजाओं के कर्मों के देने हारे वृषसेनः बलवान् सेना से युक्त (असि) हैं (मे) प्रत्यक्ष वर्तमान घेरे लिये (स्वाहा) सुन्दर बाणी से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । तथा (राष्ट्रदाः) प्रत्यक्ष राज्य को देने वाले (वृषसेनः) आनन्दित पुष्टसेना से युक्त (असि) हैं इस से आप (अमुष्मै) उस परोक्ष पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राज पुरुष दुष्ट प्राणियों को जीत प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष पुरुषों का सत्कार कर के अधिकार और शोभा को देता है उस के लिये चक्रवर्ती राज्य का अधिकार होना योग्य है ॥ २ ॥

अर्थेत इत्यस्य वरुण ऋषिः । अपां पतिर्देवता । पूर्वस्यामिह-
तिश्छन्दः । अपमः स्वरः । देहीत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निषा-
दः स्वरः ॥

पुनाराजाऽमात्यसेनाप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्यु० ॥

राजा मंत्री सेना और प्रजा के पुरुष आपस में किस प्रकार वर्ते इस० ॥

अर्थेतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहार्थेतस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे दत्तौजस्वतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त
स्वाहौजस्वतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मेदत्तापः परि-
वाहिणस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहापः परि-
वाहिणीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापाम्पतिरसि
राष्ट्रदा राष्ट्रमेदेहि स्वाहाऽपाम्पतिरसि राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे देह्यपां गर्भोऽसि राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपाङ्गभोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे
देहि ॥ ३ ॥

अर्थेतइत्यर्थेऽइतः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रऽदाः ।
राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । अर्थेतइत्यर्थेऽइतः ।
स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रऽदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे ।
दत्त । ओजस्वतीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राऽष्ट्रदाः ।

राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । ओजस्वतीः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त ।
 आपः । परिवाहिणीः । परिवाहिनीरिति परि-
 वाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । आपः । परिवाहिणीः । परि-
 वाहिनीरिति परिवाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति रा-
 ष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । अपाम् । प-
 तिः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे ।
 देहि । स्वाहा । अपाम् । पतिः । असि । राष्ट्रदाइ-
 ति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि । अपाम् ।
 गर्भः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । देहि । स्वाहा । अपाम् । गर्भः । असि । रा-
 ष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अर्थेतः) येऽर्थं यन्ति (स्थ) भवत (राष्ट्र-
 दाः) राज्यप्रदाः सभासदः (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) मय्यम्
 (दत्त) (स्वाहा) सत्यया वाचा (अर्थेतः) (स्थ) (राष्ट्र-
 दाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (ओजस्वतीः) विद्या-

बलपराक्रमयुक्ता राजस्त्रियः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (मे) ममम् (दत्त) (स्वाहा) न्याययुक्तया नीत्या (ओज-
 स्वतीः) जितेन्द्रियाः (स्थ) राष्ट्रदाः (राष्ट्रम्) (अमुष्मै)
 (दत्त) (अपाम्) पूर्वोक्तानाम् (पतिः) पालकः (अस्ति)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि) (स्वाहा) प्रियया
 वाचा (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रत्नकः (अस्ति) (रा-
 ष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) (अपाम्) (गर्भः)
 अन्तर्हितः (अस्ति) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि)
 (स्वाहा) युक्तिमत्या वाचा (अपाम्) (गर्भः) स्तोतुं यो-
 ग्यः (अस्ति) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) ॥ १ ॥

अन्वयः हे मनुष्या ये यूयमर्थतस्सन्तः स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ
 ते मे राष्ट्रं दत्त । ये यूयमर्थतः सन्तो राष्ट्रदाः स्थ तेऽमुष्मै राष्ट्रं
 दत्त या यूयं स्वाहौजस्वतीः सत्यो राष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त ।
 या ओजस्वतीराष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त या यूयं स्वाहा
 परिवाहिणीराष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त । या यूयं परिवाहिणीरा-
 पो राष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यस्त्वं राष्ट्रदा अपां प-
 तिरसि सोऽमुष्मै राष्ट्रं देहि । यस्त्वं स्वाहा राष्ट्रदा अपां गर्भोऽ-
 सि स त्वं मे राष्ट्रं देहि । यस्त्वं राष्ट्रदा अपां गर्भोऽसि सोऽमुष्मै
 राष्ट्रं देहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये पुरुषा राजानो या राजस्त्रियश्च स्युस्ताः स्वो-
 र्त्कर्षार्थं परोत्कर्षसहनं सर्वान्मनुष्यान् विद्यासुशिक्षायुक्तांश्च कृत्वा
 राज्यभागिनो राज्यसेविन्यश्च स्युः । न खल्वीर्षया परेषां हानि-
 करणात् स्वराज्यभङ्गमाकारयेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो तुम लोग (अर्धतः) अष्ट पदार्थों को प्राप्त होते हुए (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य सेवने हारे समासत् (स्थ) होवें आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (अर्धतः) पदार्थों को जानते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) होवे तुम लोग अमुष्मै) राज्य के रक्षक उस पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (ओजस्वतीः) विद्या बल और पराक्रम से युक्त हुई रानी लोग आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्थ) हैं वे (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जो आप लोग (ओजस्वतीः) नितेन्द्रिय (राष्ट्रदाः) राज्य की देने वाली (स्थ) हैं वे आप लोग (अमुष्मै) विद्या बल और पराक्रम से युक्त पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति से (परिवाहिणीः) अपने समान प्यारी (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्थ) हैं वे आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जो तुम लोग (परिवाहिणीः) अपने अनुकूल पातियों के साथ प्रसन्न होने वाली (आप) आत्मा के समान प्रिय (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्थ) हैं वे आप (अमुष्मै) उस ब्रह्मचारी वीर पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सभाध्यक्ष जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) जलाशयों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं सो (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । हे सभापति जो आप (स्वाहा) सत्य वचनों से (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) प्राणों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं वे (अमुष्मै) उस प्राणियों के पोषक पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । हे वीर पुरुष राजन् जो आप (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) सेनाओं के (गर्भः) गर्भ के समान रक्षित (असि) हैं सो आप (मे) विचारशालि मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । हे राजन् जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) प्रजाओं के विषय (गर्भः) स्तुति के योग्य (असि) हैं सो आप (अमुष्मै) उस प्रशंसित पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो राज्य के अधिकारी पुरुष और उनकी स्त्रियाँ हों उन को चाहिये कि अपनी उन्नति के लिये दूसरों की उन्नति को सह के सब मनुष्यों को राज्य के योग्य करें । और आप भी चक्रवर्ती राज्य का योग किया करें ऐसा न हो कि इन्हीं से दूसरों की हानि करके अपने राज्य का भङ्ग करें ॥ ३ ॥

सूर्यत्वचस इत्यस्य वरुण ऋषिः । सूर्यादयो मंत्रोक्ता दे-
वताः । पूर्वस्य जगती छन्दः । निषादः स्वरः । सूर्यवर्चस इति द्वि-
तीयस्य स्वराट् पङ्क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ब्रजक्षित इति
तृतीयस्य शविष्ठा इति चतुर्थस्य च स्वराट् विकृतिश्छन्दः । मध्य-
मः स्वरः । ब्रजक्षितस्थेत्यस्य स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गांधारः
स्वरः । शकरीस्थेत्यस्य भुरिगाकृतिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । मधु-
मतीरित्यस्य भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

मनुष्याः कीदृशा भूत्वा कस्मै २ किं २ प्रदयुस्तिहा ॥

मनुष्यों को कैसा हो के किस २ के लिये क्या २ देना चाहिये यह वि०

सूर्यत्वचसस्थ राष्टृदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वच-
सस्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे दत्त सूर्यवर्चसस्थ राष्टृदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चसस्थ राष्टृदा राष्ट्रममु-
ष्मे दत्त मान्दास्थ राष्टृदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा मा-
न्दास्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ब्रजक्षितस्थ राष्टृदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा ब्रजक्षितस्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे
दत्त वाशास्थ राष्टृदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा वाशास्थ
राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे दत्त शविष्ठास्थ राष्टृदा राष्ट्रं
मे दत्त स्वाहा शविष्ठास्थ राष्टृदा राष्ट्रममुष्मे

दत्त शकरीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा शकरी-
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त जनभृतस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा जनभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमु-
ष्मै दत्त विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः स्वराजस्थ
राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुं मतीभिः पृच्य-
न्ताम्महिं जत्र क्षत्रियाय दन्वाना अनाधृष्टाः सी-
दत महौजसो महिं क्षत्रं जत्रियाय दधन्तीः ॥ ४ ॥
सूर्यत्वचसइति सूर्यऽत्वचसः । स्थ । राष्ट्रदाइति
राष्ट्रऽदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । सूर्यत्व-
चसइति सूर्यऽत्वचसः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रऽदाः ।
राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । सूर्यवर्चसइति सूर्यऽवर्चसः ।
स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।
सूर्यवर्चसइति सूर्यऽवर्चसः । स्थ । राष्ट्रदाइति
राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । मान्दाः । स्थ । राष्ट्र-
दाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।

मान्दाः । स्थः । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । ब्रजक्षिइति ब्रजक्षितः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । ब्रजक्षिइति ब्रजक्षितः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । वाशाः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । वाशाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । शविष्ठाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्र-
 दाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । शविष्ठाः ।
 स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै ।
 दत्त । शर्करीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्र-
 म् । मे । दत्त । स्वाहा । शर्करीः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । जनभूतइति
 जनभूतः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमामोदत्त ।
 स्वाहा । जनभूतइति जनभूतः । स्थ । राष्ट्रदा-
 इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । विश्वभूतइति

विश्वभूतः । स्थ । राष्ट्रद इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । विश्वभूत इति विश्वभूतः ।
 स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमाऽमुष्मै । दत्त ।
 आपः । स्वराज इति स्वराजः । मथ्य राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।
 राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्तामधुमभीरिति मधुमतीः । मधु-
 मतीभिरिति मधुमती ऽभिः । पृच्यन्ताम् । महि ।
 जत्रम् । जत्रियाय । वन्वानाः । अनाघृष्टाः । मीदत ।
 सहैजंस इति सहैजसः । महि । जत्रम् ।
 क्षत्रियाय । दधतीः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सूर्यत्वचसः) सूर्यस्य त्वचः संसार इव त्वचो
 येषान्ते (स्थ) भवथ (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यत्वचसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अ-
 मुष्मै) (दत्त) (सूर्यवर्चसः) सूर्यस्य प्रकाश इव वर्चो वि-
 द्याध्ययनं येषां ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यवर्चसः) (स्थ) राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै)
 (दत्त) (मान्दाः) ये जनान् मन्दयन्त्यानन्दयन्ति त एव मान्दाः
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (मान्दाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (ब्रजान्तेतः)
 ब्रजान् गवादिस्थित्पर्यान् देशान् क्रियन्ति निवासयन्ति ते (स्थ)

(राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (व्रजक्षितः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (वाशाः)
 यथाशन्ति कामयन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे)
 (दत्त) (स्वाहा) (वाशाः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (शविष्ठाः) अतिशयेन बलवन्तः (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (शविष्ठाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (शक्वरीः)
 शक्तिमत्तयः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (शक्वरीः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (जनभृतः) ये जनान् विभ्रति ते (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) मे (दत्त) स्वाहा) (जनभृतः) (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (विश्वभृतः)
 ये विश्वं विभ्रति ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (द-
 त्त) (स्वाहा) विश्वभृतः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (आपः) सकलविद्याधर्मव्यापिनः (स्वराजः) ये
 स्वं राजन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त)
 (मधुमतीः) मधुरादिगुणयुक्ता ओषध्यः (मधुमतीभिः) मधुरादि-
 गुणयुक्ताभिर्वसन्तादिभिर्ऋतुभिः (पृच्यन्ताम्) परिपच्यन्ताम्
 (महि) महत्पूज्यं (क्षत्रम्) क्षत्रियाणां राज्यम् (क्षत्रियाय)
 क्षत्रस्य पुत्राय (वन्वानाः) याचमानाः (अनाधृष्टाः) शत्रुभिर-
 धर्षिताः (सीदत) (सहौजसः) भोजसा वलेन सह वर्त्तमानाः
 (महि) (क्षत्रम्) (क्षत्रियाय) (दधतीः) धरमाणाः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजपुरुषा यतो यूयं सूर्य्यस्त्वचसः सन्तः स्वाहा
 राष्ट्रदास्थः तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतः सूर्य्यस्त्वचसः सन्तो यूयं
 राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसो
 राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजक्षितः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजक्षितः स-
 न्तो राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशाः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशा राष्ट्रदा-
 स्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठाः सन्तः स्वाहा रा-
 ष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठा राष्ट्रदास्थ तस्माद-
 मुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करीः सत्यः स्वाहा राष्ट्रदास्थ त-
 स्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्करी राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै रा-
 ष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे
 राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतो राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतो राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यू-
 यमापः स्वराजः सन्तो राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त यतो यूय-
 मापः स्वराजस्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । हे सज्जनाः स्त्रियो पु-
 ञ्माभिः क्षत्रियाय माहि क्षत्रं वन्वानाः सहौजसः क्षत्रियाय माहि
 क्षत्रं दधतरिनाभृष्टा मधुमतीर्मधुमतीभिः सुखानि पृच्यन्ताम् । हे स-
 ज्जनाः पुरुषा यूयमीदृशीः स्तियः सीदत प्राप्नुत ॥ ४ ॥

भ.व.र्थः—हे कृ पुरुषा ये मनुष्याः सूर्यवन् न्यायप्रकाशकाः
सूर्यइव विद्यादीपकाः सर्वेषामानन्दप्रदा गवादिपशुक्षकाः शुभ-
गुणैः कमनीया बलवन्तः स्वसदशस्त्रिभः विश्वम्भराः स्वार्थिनाः
सन्ति तेऽन्येभ्यो राज्यं दातुं सेवितुं च शक्नुवन्ति नेतर इति यूयं
विजानीत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो तुम लोग (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान अपने न्याय
प्रकाश से सब तेज को ढाकने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य न्याय के साथ (रा-
ष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को
(दत्त) दीजिये । हे मनुष्यो जिस कारण (सूर्यत्वचसः) सूर्यप्रकाश के समान विद्या
पढ़ने वाले होते हुए तुम लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (अ-
मुष्मै) उस विद्या में सूर्यवत् प्रकाशमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त)
दीजिये । हे विद्वान् मनुष्यो (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान तेजवारी होने हुए तुम लो-
ग (स्वाहा) सत्य वार्ता से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हो इस कारण (मे)
तेजस्वी मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण (सूर्यत्वचसः) सूर्य
के समान प्रकाशमान होते हुए आप लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो
इस लिये (अमुष्मै) उस प्रकाशमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त)
दीजिये । जिस कारण (मान्दाः) मनुष्यों को आनन्द देने हारे होते हुए आप लोग
(स्वाहा) सत्य वचनों के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) हो इस लिये
(मे) आनन्द देने हारे मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस लिये आप
लोग (मान्दाः) प्राणियों को मृत्यु देने वाले होके (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ)
हो इस लिये (अमुष्मै) उस मृत्यु दाता जन को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दी-
जिये । जिस कारण आप लोग (वृजक्षितः) गा आदि पशुओं के स्थानों को बसाते
हुए (स्वाहा) सत्य क्रियाओं के सहित (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये
(मे) पशु रक्षक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप
लोग (वृजक्षितः) स्थान आदि से पशुओं के रक्षक होते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य
देने हारे (स्थ) हैं इस से (अमुष्मै) उस गौ आदि पशुओं के रक्षक पुरुष के लिये
राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (वाराः) कामना करते हुए
(स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (मे) इच्छायुक्त मुझे

(राष्ट्रम्) राज्य का (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (वाशः) इच्छा युक्त होते हुये (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस इच्छायुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठाः) अत्यन्त बल वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य पुरुषार्थ से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस कारण (मे) बलवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठाः) अति पराक्रमी (राष्ट्रदाः) राज्यदाता (स्थ) हैं इसकारण (अमुष्मै) उस अति पराक्रमी जन के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे राणी लोगो जिस लिये आप (शकरीः) सामर्थ्य वाली होती हुई (स्वाहा) सत्य पुरुषार्थ से (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्थ) हैं इस लिये (मे) सामर्थ्यवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप (शकरीः) सामर्थ्य युक्त (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्थ) हैं इस कारण (अमुष्मै) उस सामर्थ्ययुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (जनभृतः) श्रेष्ठ मनुष्यों का पोषण करने हारी होती हुई (स्वाहा) सत्य कर्मों के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्थ) हैं इस लिये (मे) श्रेष्ठ गुण युक्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप (जनभृतः) सज्जनों को धारण करने हारी (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस सत्य प्रिय पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे समाध्यक्षादि राजपुरुषो! जिस लिये आप लोग (विश्वभृतः) सब संसार का पोषण करने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य वाणी के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हैं इस लिये (मे) सब के पोषक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (विश्वभृतः) विश्व को धारण करने हारे (राष्ट्रदाः) राज्यदाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धारण करने हारे मनुष्य के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण आप लोग (आपः) सब विद्या और धर्म विषय में व्याप्ति वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हैं इस कारण (मे) शुभ गुणों में व्याप्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (आपः) सब विद्या और धर्म मार्ग को जानने हारे (स्वाहा) आपसे आप ही प्रकाशमान (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धर्मज्ञ पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सज्जन सभी लोगो आप को चाहिये कि

(क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े पूजा के योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के राज्य को (वन्वानाः) चाहती हुई (सहैजसः) बल पराक्रम के सहित वर्तमान (क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े (क्षत्रम्) राज्य को (दधतीः) धारण करती हुई (अनाघृष्टाः) शत्रुओं के वश में न आने वाली (मधुमतीः) मधुर आदि रस वाली ओषधी (मधुमतीभिः) मधुरादिगुणयुक्त वसन्त आदि ऋतुओं से सुखों को (पृथ्यन्ताम्) सिद्ध किया करें। हे सज्जन पुरुषो तुम लोग इस प्रकार की स्त्रियों को (सीदत) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो जो सूर्य के समान न्याय और विद्या का प्रकाश कर सब को आनन्द देने गौ आदि पशुओं की रक्षा करने शुभ गुणों से शोभायमान बलवान् अपने तुल्य स्त्रियों से विवाह और संसार का पोषण करने वाले स्वाधीन हैं वेही औरों के लिये राज्य देने और आप सेवन करने को समर्थ होते हैं अन्य नहीं ॥ ४ ॥

सोमस्येत्यस्य वरुणऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः ।

भुरिगृधृतिश्छन्दः । ऋषमः स्वरः ॥

राजन्यैरासराज्ञामेवाऽनुकरणं कार्य्यं नेतरेषां क्षुद्राशय-

लुब्धान्यायाजितेन्द्रियाणामित्यु ॥

राजालोगों को चाहिये कि सत्यवादी धर्मात्मा राजाओं के समान अपने सब काम करें और लुद्राशय, लोभी, अन्यायी, तथा लंपटी के तुल्य कदापि न हों इस ॥

सोमस्य त्विधिरमि तवेव मे त्विधिर्भूयात् ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा स-

रस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्रा-

य स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाश्श-

य स्वाहा भगाय स्वाहार्यम्णे स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेति तवेव । मे ।
 त्विषिः । भूयात् । अग्नये । स्वाहा । सोमाय ।
 स्वाहा । सवित्रे । स्वाहा । सरस्वत्यै । स्वाहा -
 पूष्णे स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय । स्वा-
 हा । घोषाय । स्वाहा । श्लोकाय । स्वाहा ।
 अंशाय । स्वाहा । भगाय । स्वाहा । अर्घ्यम् ।
 मणे । स्वाहा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (त्विषिः) ज्योतिः (असि)
 (तवेव) यथामवतस्तथा (मे) मम (त्विषिः) विज्ञानप्रकाशः
 (भूयात्) (अग्नये) विद्युदादये (स्वाहा) सत्यवाक्प्रियाचरणयुक्ता
 विद्या (सोमाय) श्रौषधविज्ञानाय (स्वाहा) वैद्यकपुरुषार्थवि-
 द्या (सवित्रे) सूर्यविज्ञानाय (स्वाहा) ज्योतिर्विद्या (सरस्वत्यै)
 वेदार्थसुशिक्षाविज्ञापिकायै वाचे (स्वाहा) व्याकरणाद्यङ्गविद्या
 (पूष्णे) प्राणपशुपालनाय (स्वाहा) योगव्यवहारविद्या (बृहस्पतये)
 बृहतां प्रकृत्यादीनां पत्युरीश्वरस्य विज्ञानाय (स्वाहा) ब्रह्मविद्या
 (इन्द्राय) इन्द्रियाधिष्ठानुर्ज्विस्य बोधाय (स्वाहा) विवेकविद्या
 (घोषाय) सत्प्रियभाषणादियुक्तायै वाण्यै (स्वाहा) तथ्योपदेशे
 वक्तृत्वविद्या (श्लोकाय) तत्त्वसंघातसत्काव्यगद्यपद्यङ्गानिर्मा-
 णादिविज्ञानाय (स्वाहा) तत्त्वकाव्यशास्त्रादिविद्या (अंशाय)
 परमाण्वावगमाय (स्वाहा) सूक्ष्मपदार्थविद्या (भगाय) ऐश्वर्याय
 (स्वाहा) पुरुषार्थविद्या (अर्घ्यम्) न्यायाधीशत्वाय (स्वाहा)
 राजनीतिविद्या ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजन्यथा त्वं सोमस्य त्विषिरसि तथाहमऽपि भवेयम् । यतस्तत्रैव मे त्विषिर्भूयाद्यथा भवताऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सावित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽशा-य स्वाहा भगाय स्वाहाऽर्ष्यम्णे च स्वाहा गृह्यते तथा मयापि गृह्यते ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरिदमाशंसितव्यं यथाऽऽत्मानां राज्ञां शुभगुण-स्वभावाः सन्ति तथैव नो भूयासुरेति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य के (त्विषिः) प्रकाश कर-ने हारे (अग्नि) हैं वैसे मैं भी होऊँ जिससे (तत्रैव) आप के समान (मे) मेरा (त्विषिः) विद्याओं का प्रकाश होवे जैसे आप ने (अग्नये) विजुली आदि के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और प्रियाचरण युक्त विद्या (सोमाय) ओषधि जान-ने के लिये (स्वाहा) वैद्यक की पुरुषार्थ युक्त विद्या (सावित्रे) सूर्य को समझने के लिये (स्वाहा) भूगोलविद्या (सरस्वत्यै) वेदों का अर्थ और अच्छी शिक्षा जान-ने वाली वाणी के लिये (स्वाहा) व्याकरणादि वेदों के अर्थों का ज्ञान (पूष्णे) प्राण तथा पशुओं की रक्षा के लिये (स्वाहा) योग और व्याकरण की विद्या (बृहस्पतये) बड़े प्रकृति आदि के पति ईश्वर को जानने के लिये (स्वाहा) ब्रह्म-विद्या (इन्द्राय) इन्द्रियों के स्वामी जीवात्मा के लिये (स्वाहा) विचारविद्या (घोषाय) सत्य और प्रिय माषण से युक्त वाणी के लिये (स्वाहा) सत्य उपदे-श और व्याख्यान देने की विद्या (श्लोकाय) तत्त्वज्ञान का साधक शास्त्र श्रेष्ठ का-व्य गद्य और पद्यआदि छन्द रचना के लिये (स्वाहा) छन्द और शुभमूलकाव्य शास्त्र आदि की विद्या (अंशाय) परमाणुओं के समझने के लिये (स्वाहा) सूक्ष्म पदार्थों का ज्ञान (भगाय) ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) पुरुषार्थज्ञान (अर्ष्यम्णे) न्यायाधीश होने के लिये (स्वाहा) राजनीति समझ को ग्रहण करते हैं वैसे मुझे भी करना अवश्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसी आरांसा (इच्छा) करनी चाहिये कि जैसे स-त्यवादी धर्मात्मा राजा लोगों के गुण कर्म स्वभाव होते हैं वैसे ही हम लोगों के भी हों ॥ ५ ॥

पवित्रेस्थ इत्यस्य वः ण ऋषिः । आपो देवताः । स्व-
राद्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

यथा कुमारा ब्रह्मचर्येण विद्या गृह्णीयुस्तथैव
कुमार्योऽपि पठेयुस्तिहा ॥

जैसे कुमार पुरुष ब्रह्मचर्य से विद्या ग्रहण करें वैसे कन्या भी करें इस ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सावितुर्वः प्रसवउत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिभृष्टम-
सिवाचो बन्धुस्तपे जाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा
राजस्वः ॥ ६ ॥

पवित्रे इति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सावितुः । वः ।
प्रसव इति प्रसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण ।
पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति । रश्मिभिः ।
अनिभृष्टमित्यनिभृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः ।
तपे जा इति तपः जाः सोमस्य । दात्रम् । असि ।
स्वाहा । राजस्व इति राजस्वः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) शुद्धाचरणे (स्थः) स्थाताम् (वैष्णव्यौ) सकलविद्यासुशिक्षाशुभगुणस्वभावव्यापनौ (सावितुः) सकलज-
गत्प्रसवितुरीश्वरस्य (वः) युष्मान् ब्रह्मचारिणां ब्रह्मचारिणी-
विद्यार्थिनीः कुमारिकाः (प्रसवे) प्रसूते स्मिन् जगति (उत्) उत्कृष्टतया (पुनामि) पवित्री करोमि (अच्छिद्रेण) अविच्छिन्नेन
निरन्तरेण (पवित्रेण) विद्यासुशिक्षाजितेन्द्रियत्वब्रह्मचर्यादिभिः

पवित्रीकारकेण व्यवहारेण (सूर्यस्य) अर्कस्य (रश्मिभिः) किरणैरिव (अनिभृष्टम्) नित्यं भृष्टं पतिरहितमाचरितवान् (असि) (वाचः) वेदवाण्याः (बन्धुः) भ्राता (तपोजाः) ब्रह्मचर्यादितपसा जातः (सोमस्य) ओषधिगणस्य (दात्रम्) दाति रोगान् येन तद्दान् (असि) (स्वाहा) सत्यक्रियया (राजस्वः) राजवीरप्रसविकाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सभेश राजन् यतस्त्वं वाचो निभृष्टं बन्धुरसि सोमस्य दात्रं तपोजा असि । तवाज्ञया सवितुः प्रसवे वैष्णव्यौ पवित्रे स्थः । हे अध्यापिकपरिचारिका अध्येत्यश्च स्त्रियो यथाहं सवितुः प्रसवे सूर्यस्य रश्मिभिरिवाच्छिद्रेण पवित्रेण व उत्पुनामि तथा यूयं स्वाहा राजस्वो भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० हे राजादयो राजपुरुषा यूयमस्मिन् जगति यथा कुमाराध्यापने सज्जना नियुज्यन्ते तथा पवित्रविद्यापरीक्षाकारिकाः स्त्रियः कन्यानामध्यापने नियुग्धवम् । यत एत इमाश्च विद्यासुशिक्षाः प्राप्य युवत्यः सत्यः स्वसदृशैः प्रियैर्वरैः पुरुषैः सह स्वयंवरं विवाहं कृत्वा वीरपुरुषान् जनयेयुः ॥६॥

पदार्थः—हे सभापति राजपुरुष जिस लिये आप (वाचः) वेदवाणी के (अनिभृष्टम्) भृष्टतारहित आचरण किये (बन्धुः) भाई (असि) हैं (सोमस्य) ओषधियों के काटने वाले (तपोजाः) ब्रह्मचर्यादि तप से प्रसिद्ध (असि) हैं आप की आज्ञा से (सवितुः) सब जगत्को उत्पन्न करने होर ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न हुए जगत्में (वैष्णव्यौ) सब शिष्या अच्छी शिक्षा शुभ गुण कर्म और स्वभाव में व्यापन शील और (पवित्रे) शुद्ध आचरणवाली (स्थः) तुम दोनों हो । हे पदाने परीक्षा करने और पढ़ाने वाली स्त्री लोगो मैं (सवितुः) ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये इस जगत्में (सूर्यस्य) सूर्य की [रश्मिभिः] किरणों के समान [अच्छिद्रेण]

वेद रहित (पवित्रेण) विद्या अच्छी शिक्षा धर्मज्ञान जितेन्द्रियता और ब्रह्मचर्य आ-
दि करके पवित्र विषय हुए से (व) तुम लोगों को (उत्पुनामि) अच्छे प्रकार प-
वित्र करता हूँ तुम लोग (स्वाहा) सत्य क्रिया से (राजस्वः) राजाओं में वीरों को उ-
त्पन्न करने वाली हो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस यंत्र में वाचकुलु० । हे राजा आदि पुरुषों तुम लोग इस जगत्
में कन्याओं को पढ़ाने के लिये शुद्ध विद्या की परीक्षा करने वाली स्त्री लोगों को नियुक्त
करो । जिस से ये कन्या लोग विद्या और शिक्षा का प्राप्त हो के युवान हुई प्रियवर पू-
रुषों के साथ स्वयंवर विवाह करके वीर पुरुषों को उत्पन्न करें ॥ ६ ॥

सधमादइत्यस्य वरुण ऋपिः । वरुणो देवता । विराडापि
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राज्ञामिदमावश्यकं यत्सर्वस्याः प्रजायाः सकुलस्य चापत्यानि
ब्रह्मचर्येण विद्यासुज्ज्ञान्वितानि कार्याणीत्याह ॥

राजाओं को यह अवश्य चाहिये कि सब प्रजा और अपने कुल के बालकों को
ब्रह्मचर्य के साथ विद्या और सुशिक्षा युक्त करें यह० ॥

सधमादौ द्युम्निनी राप एता अनाष्टृष्टात्रपस्यु
वसानाः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपांशि-
शुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

सधमादइतिसधमादः । द्युम्निनीः । आपः । ए-
ताः । अनाष्टृष्टाः । अयस्युः । वसानाः । पस्त्यासु ।
चक्रे । वरुणः । सधस्थमिति सधस्थम् । अपाम् ।
शिशुः । मातृतमास्विति मातृतमासु । अन्तरि-
त्यन्तः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सधमादः) याः सह माद्यन्ति हृष्यन्ति ताः (द्युम्निनीः) प्रशस्तं युम्नं धनं यशो वा विद्यते यासां ताः (आपः) जलानीव शान्ताः (एताः) प्राप्तविद्यासुशिक्षाः (अनाधृष्टाः) धर्षितुमयोग्याः (अपस्यः) अपःसु कर्मसु साध्व्यः । अत्र सु पांसुलुगिति शतः स्थाने सुः (वसानाः) वस्त्राभूषणैराच्छादिताः (पस्त्यासु) गृहशालासु (चक्रे) कुर्प्यात् (वरुणः) वरो राजा (सधस्थम्) सहस्थानम् (अपाम्) व्याप्तविद्यानां स्त्रीणाम् (शिशुः) बालकः (मातृतमासु) अतिशयेन शास्त्रोक्तशिक्षया मानकर्त्रीषु धात्रीषु (अन्तः) समीपे ॥ ७ ॥

अन्वयः—यो वरुणो राजा भवेत्स एताः सधमादो द्युम्निनी-रनाधृष्टा आपो वसानाः पस्त्यास्वपस्यः स्त्रियो विदुष्यो भवेयुस्ता-सामपां यः शिशुस्तं मातृतमास्वन्नः सधस्थं समीपस्थं शिक्षार्थं रक्षेत् ॥ ७ ॥

भावार्थः—राज्ञा प्रयत्नेन स्वराज्ये सर्वाः स्त्रियो विदुष्यः का-र्ण्यास्तासां सकाशाज्जाता बालका विद्यायुक्तधात्र्यधीनाः कार्ण्याः । यतो न कस्याप्यपत्यं विद्यासुशिक्षाद्दीनं स्त्रीनिर्वला च स्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (वरुणः) श्रेष्ठ राजा हो वह (एताः) विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई (सधमादः) एक साथ प्रसन्न होने वाली (द्युम्निनीः) प्रशंसनीय धन कीर्ति से युक्त (अनाधृष्टाः) जो किसी से न दर्वें (आपः) जल के समान शान्ति-युक्त (वसानाः) वस्त्र और आभूषणों से ढपी हुई (पस्त्यासु) घरों के (अपस्यः) कामों में चतुर विद्वान् स्त्री होवें उन (अपाम्) विद्याओं में व्याप्त स्त्रियों का जो (शिशुः) बालक हो उस को (मातृतमासु) अति मान्य करने वाली धात्रियों के

(अन्तः) समीप (सधस्थम्) एक समीप वे. स्थान में शिक्षा के लिये रक्खे ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने राज्य में प्रयत्न के साथ सब स्त्रियों को विद्वान् और उन से उत्पन्न हुए बालकों को विद्यायुक्त धाइयों के आशोन करे कि जिस से किसी के बालक विद्या और अच्छी शिक्षा के बिना न रहें । और जी भी निर्बल न हों ॥ ७ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराट् कृति
इच्छन्दः । निषादः स्वरः ।

सर्वाः प्रजाः सर्वथा योग्यं सभेज्ञं राजानं सततं
सर्वतो रक्षेयुस्त्याह ॥

सब प्रजा पुरुषों को योग्य है कि सब प्रकार से योग्य सभापति
राजा की निरन्तर सब ओर से रक्षा करें यह ॥

क्षत्रस्योल्बमासि क्षत्रस्य जराय्वमासि क्षत्रस्य यो-
निरासि क्षत्रस्य नाभिरसिन्द्रस्य वार्वध्नमासि
मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयायं वृत्रं बधेत् ।
दृवासि रुजासि क्षुमासि पितृनां प्राञ्चम्पातैर्न
प्रत्यञ्चम्पातैर्न तिर्यञ्चन्द्रिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । क्षत्रस्य । जरायुम् ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः ।
असि । इन्द्रस्य । वार्वध्नमिति वार्वध्नम् । अ-

सि । मित्रस्याञ्जसो वरुणस्याञ्जसि । त्वयाञ्जस्मा
 वृत्रम् । वधेत् । दृष्ट्वा । असि । रुजा । असि ।
 क्षुमा । असि । पात । एनम् । प्राञ्चम् । पात ।
 एनम् । प्रत्यञ्चम् । पात । एनम् । निर्यञ्चम् । दि-
 ग्भ्यइति दिक्ऽभ्यः । पात ॥ ८ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राजकुलस्य (उल्वम्) बलम् (असि)
 (क्षत्रस्य) क्षत्रियस्य (जरायु) वृद्धास्थाप्रापकम् (अमि) (क्षत्रस्य)
 राजन्यस्य (योनिः) निमित्तम् (असि) (क्षत्रस्य) राज्यस्य
 (नाभिः) बन्धनम् (असि) (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (वार्त्तघ्नम्)
 मेघविनाशकम् (असि) (मित्रस्य) सुहृदः (अमि) (वरुणस्य)
 श्रेष्ठस्य (असि) (त्वया) राज्ञा (अयम्) वीरः (वृत्रम्)
 मेघमिव न्यायावरकं शत्रुम् (वधेत्) हन्नात् (दृष्ट्वा) यः शत्रून्
 दृष्ट्वाति । अत्रान्येषामपि दृश्यतइति कनिष् (असि) (रुजा)
 शत्रूणां रोगकारकः । अत्रौणादिकः कनिष् (असि) (क्षुमा)
 सत्योपदेशकः । अत्रौणादिको मनिष् किञ्च (असि) (पात) रक्षत
 (एनम्) राजानम् (प्राञ्चम्) प्राक्प्रवन्धस्य कर्तारम् (पात) (एनम्)
 सेनाध्यक्षम् (प्रत्यञ्चम्) पश्चात्स्थितम् (पात) (एनम्)
 पार्श्वस्थं वरिम् (निर्यञ्चम्) तिरश्चीनम् (दिग्भ्यः) सर्वाभ्य
 आशाभ्यः (पात) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजन् अस्त्वं क्षत्रस्योल्बमासि क्षत्रस्य जरायुवासि
 क्षत्रस्य योनिगसि क्षत्रस्य नाभिरसोन्द्रस्य वार्त्तघ्नमासि मित्रस्य

मित्रोऽसि वरुणस्य वरोसि दृवासि रुजासि जुमासि । यस्त्वया सह
 वधेत् । तमेनं प्राञ्चं सर्वं यूयं दिग्भ्यः पात । तमेनं प्रत्यञ्चं पा
 त तमेनं तिर्य्यञ्चं पात ॥ ८ ॥

भावार्थः—यत्पुत्रीपुत्रेषु स्त्रीनरेषु च विद्यावर्धनं कर्मास्ति त-
 देव राज्यवर्धकं शत्रुविनाशकं धर्मादिप्रवर्तकं च भवति । अनेनैव
 सर्वेषु कालेषु सर्वासु दिक्षु रक्षा भवति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (क्षत्रस्य) अपने राज कुल में (उत्तमम्)
 बलवान् (असि) हैं (क्षत्रस्य) क्षत्रिय पुरुष को (जरायु) वृद्धावस्था देने हारे
 (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के (योनिः) निमित्त (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य
 के (नाभिः) प्रबन्ध कर्ता (असि) हैं (इन्द्रस्य सूर्य के (वार्धनम्) मेघ का ना-
 श करने हारे के समान कर्मकर्ता (असि) हैं (मित्रस्य) मित्र के मित्र (असि) हैं (व-
 रुणस्य) श्रेष्ठ पुरुषों के साथ श्रेष्ठ (अग्नि) हैं (दृवा) शत्रुओं के विदारण करने
 वाले (असि) हैं (रुजा) शत्रुओं को रोगान्तर करने हारे (असि) हैं और (जु-
 मा) सत्य का उपदेश करने हारे (असि) हैं जो (अयम्) यह वीर पुरुष (रव-
 या) आप राजा के साथ (वृत्रम्) मेघ के समान न्याय के छिपाने वाले शत्रु को
 (वधेत्) मारे (एनम्) इन (प्राञ्चम्) प्रथम प्रबंध करने वाले (एनम्) राजपुरुष
 वी तुम लोग (दिग्भ्यः) सब दिशाओं से (पात) रक्षा करो इस (तिर्य्यञ्चम्)
 तिर्छे खड़े हुए (एनम्) राज पुरुष की (पात) रक्षा करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो कन्या और पुत्रों में स्त्री और पुरुषों में विद्या पढ़ाने वाला
 कर्म है वही राज्य का बढ़ाने शत्रुओं का विनाश और धर्म आदिकी प्रवृत्ति करने वा-
 ला होता है । इसी कर्म से सब कालों और सब दिशाओं में रक्षा होती है ॥ ८ ॥

**आविर्मर्याद्व्यस्य वरुण ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिग
 ष्टिछन्दः । मध्यमः स्वरः ।**

मनुष्यैः सुशीलतयाऽसविहृदादयो वर्यं प्राप्तव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि अपना स्वभाव अच्छा करके आपस विद्वान् आदि को अवश्य प्राप्त होवे इस० ॥

आविर्मय्या आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो
वृद्धश्रवा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रंतावावित्तः
पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भु-
वावावितादितिरुशर्मा ॥ ९ ॥

आविः । मय्याः । आवित्तइत्याऽवित्तः । अग्निः ।
गृहपतिरिति गृहऽपतिः । आवित्तइत्याऽवित्तः ।
इन्द्रः । वृद्धश्रवाइति वृद्धश्रवाः । आवित्तावित्याऽ-
वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रंताविति धृतऽव्रंतौ ।
आवित्तइत्याऽवित्तः । पूषा । विश्ववेदाइति वि-
श्वऽवेदाः । आवित्तेइत्याऽवित्ते । द्यावापृथिवीइति
द्यावाऽपृथिवी । विश्वशम्भुवाविति विश्वऽशम्भुवौ
आवित्तेत्याविता अदितिः । उरुशर्मेत्युरु-
शर्मा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(आविः) प्राकट्ये (मर्त्याः) मर्त्या इति मनु-
ष्यना० निर्ण० ३ । ५ । (आवित्तः) प्राप्तपूर्णभोगो लब्धप्रतीतो
वा । वित्तोभोगप्रत्यययोः । अ० ८ । २ ५८ । अनेनायं निपातितः
(अग्निः) पावकइव विद्वान् (गृहपतिः) गृहाणां पालकः
(आवित्तः) (इन्द्रः) शत्रुविदारकः सेनाधीशः (वृद्धश्रवाः)
वृद्धं श्रवः सर्वशास्त्रश्रवणं यस्य सः (आवित्तो) मित्रावरुणौ)
सुहृद्गौ (धृतव्रतौ) धृतानि व्रतानि सत्यादीनि याम्भ्यांतौ
(आवित्तः) (पूषा) पोषको वैद्यः (विश्ववेदाः) विश्वं सर्व
मौषयं विदितं येन सः (आवित्ते) (यावाष्टाधिबी) त्रिद्युद्धमी
(विश्वशम्भुवौ) विश्वस्मै शं सुखं भावुके (आवित्ता) (अ
दितिः) विदुषी माता (उरुशर्मा) उरूणि वहूनि सुखानि
यस्याः सा ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे मर्त्या युष्माभिर्पदि गृहपतिरग्निराविरावित्तो
वृद्धश्रवा इन्द्र आविरावित्तो धृतव्रतौ मित्रावरुणाविरावित्तौ
विश्ववेदाः पूषाऽऽविरावित्तो विश्वशम्भुवौ यावाष्टाधिबी आविरावि
रावित्ते उरुशर्माऽदितिश्चाविरावित्ता स्यात्तर्हि सर्वाणि सुखानि
प्राप्यन्ते ॥ ९ ॥

भावार्थः— यावन्मनुष्याः सद्दिदुषः सती विदुषी मातरं सत्य
पदार्थनिज्ञानं च नाप्नुवन्ति तावत्सुखवृद्धिं दुःखनिवृत्तिं च कर्तुं न
शक्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे (मर्त्याः) मनुष्यो तुम लोग जो (गृहपतिः) घरों के पालन
करने वाले (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि के समान विद्वान् पुरुष को (आविः) प्रकटता
से (आवित्तः) प्राप्त वा निश्चय करके नाना (वृद्धश्रवाः) श्रेष्ठता से सब शास्त्रों
को सुने हुए (इन्द्रः) शत्रुओं के मारने वाले सेनापति को (आविः) प्रकटता से

(आवित्तः) प्राप्त हो वा जाना (धृतवतौ) सत्य आदिवृत्तों को धारण करने हारे (मित्रावरुणौ) मित्र और श्रेष्ठ जनों को (आविः) प्रकटता से (आवित्तौ) प्राप्त वा जाना (विश्ववेदाः) सब ओषधियों का जानने हारे [पूषा] पोषण कर्त्ता वंघ को (आविः) प्रसिद्धि से (आवित्तः) प्राप्त हुए (विश्वशम्भुवौ) सब के लिये सुख देने हारे (द्यावापृथिवी) बिजुली और भूमि को (आविः) प्रकटता से (आवित्ते) जाने (उरुशम्भा) बहुत सुख देने वाली (अदितिः) विद्वान् माता को प्रसिद्ध (आवित्ता) प्राप्त हुए तो तुम को सब सुख प्राप्त होजावें ॥ ९ ॥

भावार्थः — जबतक मनुष्य लोग श्रेष्ठ विद्वानों उत्तम विद्वान् माता और प्रसिद्ध पदार्थों के विज्ञान को प्राप्त नहीं होते तब तक सुख की प्राप्ति और दुःखों की निवृत्ति करने को समर्थ नहीं होते ॥ ९ ॥

अवेष्टा इत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । विराडापी पंक्तिरुत्तमः । पंचमः स्वरः ॥

पुनर्भन्तुष्यैः किं कृत्वा किं किं प्राप्तव्यमित्यु ॥

फिर मनुष्य क्या करके किस २ को प्राप्त हों यह वि०

अवेष्टा दन्दशूकाः प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु रथन्तरसामं त्रिवृत्स्तोमो वसन्तः ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

अवेष्टा इत्यवेष्टाः । दन्दशूकाः । प्राचीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु । रथन्तरमिति रथम्ऽन्तरम् । सामं । त्रिवृदिति त्रिष्वत् । स्तोमः । वसन्तः । ऋतुः । ब्रह्म । द्रविणम् ॥ १० ॥

पदार्थः — (अवेष्टाः) विरुद्धस्य संगन्तारः (दन्दशूकाः) परदुःखप्रदाय दंशनशीलाः (प्राचीम्) पूर्वी दिशम् (आ) (रोह) प्रसिद्धो भव (गायत्री) पाठितं गायत्रीछन्दः (त्वा) त्वाम् (अवतु)

प्राप्नोतु (रथन्तरम्) रथैस्तरन्ति येन तत् (साम) सामवेदः (त्रिवृत्) त्रिभिर्मनोवाक्शरीरबलानां बोधकारकः (स्तोमः) स्तूयमानः (वसन्तः) (ऋतुः) (ब्रह्म) वेदो जगदीश्वरो ब्रह्मवित्कुलं वा (द्रविणम्) विद्याद्रव्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वं येऽवेष्टा दंदशूकाः सन्ति तान् जित्वा प्राचीं दिशमारोह तं त्वा गायत्री रथन्तरं साम त्रिवृत्स्तोमऋतुर्वसन्तो ब्रह्म द्रविणं चावतु ॥ १० ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्याम् प्रादुर्भवन्ति ते शत्रून् विजित्यैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अवेष्टाः) विरोधी के सङ्ग (दंदशूकाः) दूमरों को दुःख देने के लिये काट खाने वाले हैं । उन को जीत के (गायत्रीम्) पूर्ण दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध हों उम (त्वा) आप को (गायत्री) पढ़ा हुआ गायत्री छन्दः (रथन्तरम्) रथों से जिस के पार हों ऐसा बन (साम) सामवेद (त्रिवृत्) तीन मन वाली और शरीर के बलों का बोध कराने वाला (स्तोमः) स्तुति के योग्य (वसन्तः) वसन्त (ऋतुः) ऋतु ब्रह्म वेद ईश्वर और ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणकुलरूप (द्रविणम्) धन (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्याओं में प्रसिद्ध होते हैं वे शत्रुओं को जीत के ऐश्वर्य को प्राप्त हो सकते हैं ॥ १० ॥

दक्षिणामित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्ची पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

पुनः स समेशः किं कृत्वा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह समापति राजा क्या करके क्या करे यह वि० ॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्सामं पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितिं
 त्रिऽस्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । सामं । पञ्चद-
 शइति पंचऽदशः । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः ।
 क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

पदार्थः—(दक्षिणाम्) दिशम् (आ) (रोह) (त्रिष्टुप्)
 एतच्छब्दोऽभिहितं विज्ञानम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) प्राप्नोतु
 (बृहत्) महत् (सामं) सामवेदभागः (पंचदशः) प्राणोन्द्रियभू-
 तानां पंचदशानां पूरकः (स्तोमः) स्तोतुं योग्यः (ग्रीष्मः)
 (ऋतुः) (क्षत्रम्) क्षत्रियधर्मरक्षकं कुलम् (द्रविणम्)
 राज्योद्भवं द्रव्यम् ॥११॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यं त्वा त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम
 पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणञ्चावतु स त्वं दक्षिणां
 दिशमारोह शत्रून् विजयस्व ॥११॥

भावार्थः—यो राजा प्राप्तविद्यः क्षत्रियकुलं वर्धयेत् स एव
 शत्रुभिः कदापि न तिरस्क्रियेत ॥११॥

पदार्थः—हे विद्वन् रामन् मिस (त्वा) आप को (त्रिष्टुप्) इस नाम
 के छन्द से सिद्ध विज्ञान (बृहत्) बड़ा (साम) सामवेद का याग (पंचदशः)
 पांच प्राण अर्थात् प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, पांच इन्द्रिय अर्थात् श्रोत्र,
 त्वचा, नेत्र, रसना, और घ्राण पांच भूत अर्थात्, जल, भूमि अग्नि, वायु, और आका-
 श इन पन्द्रह की पूर्ति करने हारा (स्तोमः) स्तुति के योग्य (ग्रीष्मऋतुः) ग्रीष्म
 ऋतु (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म का रक्षक क्षत्रियकुलरूप और (द्रविणम्) राज्य से
 प्रकट हुआ धन (अवतु) प्राप्त हो । वह आप (दक्षिणाम्) दक्षिण दिशा में (आ-
 रोह) प्रसिद्ध हूनिye । और शत्रुओं को जीतिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो राजा विद्या को प्राप्त हुआ क्षत्रिय कुल को बढ़ावे उस का तिर-
स्कार शत्रुजन कभी न कर सकें ॥ ११ ॥

प्रतीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । निचृदा-
प्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्नित्यं वैश्यकुलं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि वैश्य कुल को नित्य बढ़ावे यह वि० ॥

प्रतीचीमारोह जगतीत्वाऽवतु वैरूपम् सामं सप्त-
दशस्तोमी वर्षाऋतुर्विद्रविणम् ॥ १२ ॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु ।
वैरूपम् । सामं । सप्तदशइतिसप्तदशः ।
स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतीचीम्) पश्चिमां दिशम् (आ) (रोह)(जगती)
एतच्छन्दोभिहितमर्थम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) (वैरूपम्)
विविधानि रूपाणि यस्मिन् तत् (साम) सामवेदांशः (सप्तदशः)
पंचकर्मेन्द्रियाणि पंचविषयाः पंच महाभूतानि कार्य कारणं चेति
सप्तदशानां पूरकः (स्तोमः) स्तुतिसमूहः (वर्षाः)(ऋतुः)(विट्)
वणिग्जनः (द्रविणम्) द्रव्यम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ये त्वा जगती वैरूपं साम सप्तदशस्तोम
ऋतुर्वर्षा द्रविणं विट्चावतु स त्वं प्रतीचीं विशमारोह धनं च
लभस्व ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये राजपुरुषा राजनीत्या वैश्यानुचयेयुस्ते श्रिय-
माप्नुयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुष जिस (त्वा) आप को (जगती) जगती छन्द में कहा हुआ अर्थ (वैरूपम्) विविध प्रकार के रूपों वाला (साम) सामवेद का अंश (सप्तदशः) पांच कर्म इन्द्रिय पांच शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, विषय पांच महा-भूत अर्थात् सूक्ष्म भूत, कार्य्य और कारण इन सत्रह का पूरण करने वाला (स्तोमः) स्तुतियों का समूह (वर्षाः) (ऋतुः) वर्षा ऋतु (द्रविणम्) द्रव्य और (विद्) वैश्य जन (अवतु) प्राप्त हों । सो आप (प्रतीचीम्) पश्चिम दिशा को (आरोह) आरूढ़ और धन को प्राप्त कृजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष राज नीति के साथ वैश्यों की उन्नति करें वे ही लक्ष्मी को प्राप्त हों ॥ १२ ॥

उदीचीमित्यस्य ऋण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनाराजादिनरैः किं लब्धव्यमित्याह ॥

किं राजा आदि पुरुषों को क्या प्राप्त करना चाहिये यह वि० ॥

उदीचीमारोहाऽनुष्टुप्त्वावतुवैराजं सामैकविंशं-

शस्तोमः शरत्तुः फलद्रविणम् ॥ १३ ॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्य-

नुऽस्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकवि-

ंशइत्येकऽविंशः । स्तोमः । शरत् । ऋतुः ।

फलम् । द्रविणम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(उदीचीम्) उत्तराम् (आ) (रोह) (अनुष्टुप्) यया पाठित्वा पुनः सर्वा विद्या अन्येभ्यः स्तुवान्ति सा (त्वा) (अवतु) वैराजम्) यद्विविधैरर्थै राजते तदेव (साम) (एकविंशः)

षोडश कलाश्चत्वारः पुरुषार्थाऽवयवाः कर्त्ता चेति तेषामेकविंश-
तेः पूरणः (स्तोमः) स्तुतिविषयः (शरत्) (ऋतुः) (फलम्)
सेवाफलदं शूद्रकुलम् (द्राविणम्) ॥ १३

अन्वयः—हे सभापते त्वमुदीचीं दिशमारोह । यतोऽनुष्टु-
ब्रवैराजं सामिकविंशस्तोम ऋतुः शरद्द्रविणं फलं च त्वाऽवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये जना आलस्यं विहाय सर्वदा पुरुषार्थमेवानु-
तिष्ठन्ते ते सच्छूद्रान् प्राप्य फलवन्तो जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजा आप (उदीचीम्) उत्तर की दिशा में (आरोह)
प्रसिद्धि को प्राप्त हूँनिये । जिस से (अनुष्टुप्) जिस को पद के सब विद्याओं से
दूसरों की स्तुति करें वह छन्द (वैराजम्) अनेक प्रकार के ऋषीं से शोभायमान
(साम) सामवेद का भाग (एकविंशः) सोलह कला बार पुरुषार्थ के अवयव और
एक कर्त्ता इन षोडश को पूरण करने हारा (स्तोमः) स्तुति का विषय (शरत्)
(ऋतुः) शरद् ऋतु (द्रविणम्) ऐश्वर्य्य और (फलम्) फलरूप सेवाकारक
शूद्रकुल (त्वा) आप को (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष आलस्य को छोड़ सब समय में पुरुषार्थ का अनुष्ठान
करते हैं वे अच्छे फलों को भोगते हैं ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वा मित्यस्य धरुण ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिग्न-
गती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्कृष्टाविद्ययाऽनेके पदार्था विज्ञातव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रबल विद्या से अनेक पदार्थों को जानें यह वि० ॥

ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्ररैवते सामनी
त्रिणवत्रयास्त्रिंशो स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू
वर्चो द्रविणम्प्रत्यस्तन्नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु ।
 शाक्करैवतेइति शाक्करैवते । सामनी इति सामनी
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशविति त्रि-
 नवऽतृयस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋ-
 तूदृत्यूतू । वर्चः । द्रविणम् । प्रत्यस्तमिति प्रतिऽ-
 अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ १४

पदार्थः—(ऊर्ध्वाम्) दिशम् (आ) (रोह) (पङ्क्तिः)
 (त्वा) (अवतु) (शाक्करैवते) शाक्करं च रैवतं च ते (सामनी)
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) ये त्रयश्च कालाः नवाङ्कविद्याश्च त्रयश्च
 त्रिंशश्च वस्वादयः पदार्था व्याख्याता याभ्यान्तयोः पूरणौ तौ (स्तो-
 मौ) स्तुतिविशेषौ (हेमन्तशिशिरौ) (ऋतू) (वर्चः) विद्या-
 ध्वयनम् (द्रविणम्) द्रव्यम् (प्रत्यस्तम्) प्रतीक्षितम् (नमुचेः)
 न मुंचति परपदार्थान् दुष्टाचारान् वा यः स्तेनस्तस्य (शिरः)
 उत्तमांगम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यद्यूर्ध्वा दिशमारोह तर्हि त्वा पङ्क्तिः
 शाक्करैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू
 वर्चो द्रविणं चावतु नमुचेः शिरश्च प्रत्यस्तं स्यात् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अन्वतु योग्याऽऽहारविहारास्तन्तोविद्या
 योग्याभ्यासस्तत्सङ्गान्समाचरन्ति ते सर्वेऽवृतुषु सुखं भुञ्जते । न
 चैभ्यो कश्चिच्चोरः पीडां दातुं शक्नोति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जो (ऊर्ध्वाम्) ऊपर की दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध हों तो (त्वा) आप को (पंक्तिः) पंक्ति नाम का पड़ा हुआ छन्द (शाकरैवेते) शकरी और रेवती छन्द से युक्त (सामनी) सामवेद के पूर्व उत्तर दो अवयव (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) तीन काल नव अङ्कों की विद्या और तैत्तिरीय वसु आदि पदार्थ जिन दोनों से व्याख्यान किये गये हैं उनके पूर्ण करने वाले (स्तोमौ) स्तोत्रों के दो भेद (हेमन्तशिशिरौ) (ऋतु) हेमन्त और शिशिर ऋतु (वर्चः) ब्रह्मचर्य के साथ विद्या का पढ़ना और (द्रविणम्) ऐश्वर्य (अवतु) तृप्त करे और (नमुचे) दुष्ट चोर का (शिरः) मस्तक (प्रत्यस्तम्) नष्ट भ्रष्ट होवे ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सवर्णतुओं में समय के अनुसार आहार विहार युक्त हो के विद्या योगाभ्यास और सस्त्रों का अच्छे प्रकार सेवन करते हैं । वे सवर्णतुओं में सुख भोगते हैं और इनको कोई चोर आदि भी पीड़ा नहीं देसकता ॥ १४ ॥

सोमस्य वरुणः । परमात्मा देवता । निचृदापौ पंक्तिश्छन्दः पंचमः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैरीश्वरवद्वत्तित्वा परस्परेणां रक्षणं विधेयमित्याह ॥
राज और प्रजा पुरुषों को उचित है कि ईश्वर के समान न्यायाधीश हो कर आपस में एक दूसरे की रक्षा करें यह वि० ॥

सोमस्य त्विषिरासि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । मृत्योः पाह्यो जौऽसिमहोऽस्य मृतमसि ॥ १५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेति तवेव मे । त्विषिः । भूयात् । मृत्योः । पाहि । ओजः । असि । सहः । असि । अमृतम् । असि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (त्विषिः) दीप्तिः (असि) (तवेव) (मे) (त्विषिः) (भूयात्) (मृत्योः) मरणात् (पाहि) (ओजः) पराक्रमयुक्तः (असि) (सहः) बलवान्

(असि) (अमृतम्) मरणधर्मरहितम् (असि) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे परमाप्त यथा त्वं सोमस्य त्विषिरोजोऽसि स-
होऽस्यमृतमसि तथाऽहं भवेयम् । तवेव मे त्विषिरोजः सहोऽमृतं
च भूयात् । त्वं मृत्योर्मां पाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषा यथाऽऽर्ताः स्वेष्टं प्रजाभ्योऽपीच्छेयुः ।
यथा प्रजा राजपुरुषान् रक्षेयुस्तथा राजपुरुषा प्रजाजनान् सततं
रक्षन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे परम आस विद्वन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य का (त्विषिः)
प्रकाश करने हारे (असि) हैं (ओजः) पराक्रम युक्त (असि) हैं वैसा मैं भी
होऊं (तवेव) आपके समान (मे) मेरा (त्विषिः) विद्या प्रकाश से भाग्योदय
(भूयात्) हो आप मुझ को (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) बचाइये ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषो जैसे धार्मिक विद्वान् अपने को जो इष्ट है उसी को प्र-
जा के लिये भी इच्छा करें जैसे प्रजा के जन राजपुरुषों की रक्षा करें वैसे राजपुरुष
भी प्रजा जनों की निरंतर रक्षा करें ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपावित्यस्य वरुणश्चापिः । मित्रावरुणौ देवते ।
स्वराडापी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्भिर्निष्कपटतयाऽज्ञाः सत्यमुपदिश्य विद्वांसो
मेधाविनः संपादनीया इत्याह ॥

अब विद्वानों को चाहिये कि आप निष्कपट हो और अज्ञानी पुरुषों के लिये सत्य का
उपदेश करके उन को बुद्धिमान् विद्वान् बनावें यह वि०

हिरण्यरूपा उपसो विरोक उभाविन्द्रा उदियः सू-

यश्च । आरोहतं वरुणं मित्रं गर्तं ततश्चाक्षाथा-

मदितिं दितिं च । मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥
 हिरण्यरूपाविति हिरण्यरूपौ । उपसः । विरो-
 कइति विरोके । उभौ । इन्द्रौ । उत् । इयः ।
 सूर्यः । च । आ । रोहन्तम् । वरुण । मित्र । ग-
 र्तम् । ततः । चक्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् ।
 च । मित्रः । असि । वरुणः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(हिरण्यरूपौ) ज्योतिःस्वरूपौ (उपसः) प्रभातान्
 (विरोके) विविधतया रुचिकरे व्यवहारे (उभौ) (इन्द्रौ)पर-
 मेश्वर्यकारकौ (उत्) (इयः) प्राप्नुयः (सूर्यः) (च) चन्द्र इव
 (आ) (रोहन्तम्) (वरुण) शत्रुच्छेदक उत्कृष्टसेनापते (मित्र) स-
 र्वस्य सुहृत् (गर्तम्) उपदेशकगृहम् । गर्तइति गृहना० । निघं०
 ३ । ४ । (ततः) तदनन्तरम् (चक्षाथाम्) उपविशेताम् (अदि-
 तिम्) अविनाशिनं पदार्थम् (दितिम्) नाशवन्तम् (च) (मित्रः)
 सुखप्रदः (असि) (वरुणः) सर्वोत्तमः (असि) ॥ १६ ॥

अन्वयः हे उपदेशक मित्र यतस्त्वं मित्रोऽसि हे वरुण य-
 तस्त्वं वरुणोऽसि ततस्तौ युवां गर्तमारोहन्तम् । अदितिं दितिं च चक्षा-
 थाम् । हे हिरण्यरूपावुभौ इन्द्रौ यथा विरोके सूर्याश्चन्द्रश्चोपसो
 विभातस्तथा युवामुदयो विद्याः प्रभातम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यत्र देशे सूर्यचन्द्रवदुपदेशका व्याख्यानैः सर्वा विद्याः प्रकाशयन्ति तत्र सत्याऽसत्यपदार्थबोधेन सहितत्वात्काश्चिदप्यविद्यया न विमुह्यति यत्रेदं न भवति तत्राऽन्धपरम्पराग्रस्ता जनाः प्रत्यहमवनतिं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे उपदेश करने वाले (मित्र) सब के सुहृद् जिस लिये आप (मित्रः) सुख देने वाले (असि) हैं तथा हे (वरुण) शत्रुओं को मारने वाले बलवान् सेनापति जिस लिये आप (वरुणः) सब से उत्तम (असि) हैं इसलिये आप दोनों (गर्तम्) उपदेश करने वाले के घर पर (आरोहतम्) जाओ (अदितिम्) अविनाशी (च) और (दितिम्) नाशमान पदार्थों का (चक्षुषाम्) उपदेश करो हे (हिरण्यरूपौ) प्रकाश स्वरूप (उभौ) दोनों (इन्द्रौ) परमेश्वर्य करने वाले जैसे (विरोके) विविध प्रकार की रुचि कराने वाले व्यवहार में (सूर्यः) सूर्य (च) और चन्द्रमा (उषसः) प्रातः और निशा काल के अवयवों को प्रकाशित करते हैं । वैसे तुम दोनों जन (उदिथः) विद्याओं का उपदेश करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस देश में सूर्य चन्द्रमा के समान उपदेश करने वाले व्याख्यानो से सब विद्याओं का प्रकाश करते हैं, वहां सत्याऽसत्य पदार्थों के बोध से सहित हो के कोई भी विद्याहीन होकर भ्रम में नहीं पड़ता । जहां यह बात नहीं होती वहां अन्ध परम्परा में फंसे हुए मनुष्य नित्य ही क्लेश पाते हैं ॥ १६ ॥

**सोमस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षीपंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥**

एतत्प्रवृत्तये कीदृशो राजाभिषेचनीय इत्याह ॥

पूर्वोक्त कार्यों की प्रवृत्ति के लिये कैसे पुरुष को राज्याऽधिकार देना चाहिये यह वि०॥

**सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजमा सू-
यस्य वर्चसेन्द्रेत्येन्द्रियेण । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेभ्य-
तिं दिद्युन् पाहि ॥ १७ ॥**

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभि । सिञ्चामि ।
अग्नेः । भ्रजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियेण । क्षत्राणाम् । क्षत्रपातिरिति क्षत्रपातिः
। एधि । अति । दिद्युन् । पाहि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) चन्द्रस्येव (त्वा) द्युम्नेन यशःप्रकाशेन
(अभि) आभिमुख्ये (सिञ्चामि) अधिकरोमि (अग्नेः)
अग्नितुल्येन (भ्रजसा) तेजसा (सूर्यस्य) सवितुरिव (व-
र्चसा) अध्ययनेन (इन्द्रस्य) विद्युत इव (इन्द्रियेण) मनःप्रा-
दिना (क्षत्राणाम्) क्षत्रकुलोद्गतानाम् (क्षत्रपातिः) (एधि)
भव (अति) (दिद्युन्) विद्याधर्मप्रकाशकान् व्यवहारान् (पाहि)
सततं रक्ष ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्तगुणकर्मस्वभावयुक्त राजन्यथाऽहं यं त्वां
सोमस्येव द्युम्नेनाग्नेरिव भ्रजसा सूर्यस्येव वर्चसेन्द्रस्येवेन्द्रियेण
त्वाऽभिषिञ्चामि । तथा स त्वं क्षत्राणां क्षत्रपातिरत्येधि दिद्युन्
पाहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० मनुष्या यः सोमादिगुणयुक्तो
विद्वान् जितेन्द्रियो जनो भवेत्तं राजत्वे स्वीकुर्वन्तु । स च राज्यं
प्राप्यातिप्रवृद्धः सन् विद्याधर्मप्रकाशकादीन् राजप्रजाजनान् सत-
तमतिवर्द्धयेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे प्रशस्तित गुण कर्म और स्वभाव वाले राजा जैसे मैं जिस तुम्ह
को (सोमस्य) चन्द्रमा के समान (द्युम्नेन) यश रूप प्रकाश से (अग्नेः) अग्नि

के समान (भ्राजसा) तेज से (सूर्यस्य) सूर्य के समान (वर्षसा) पड़ने से और (इन्द्रस्य) बिजुली के समान (इन्द्रियेण) मन आदि इन्द्रियों के सहित (त्वा) आप को (अभिषिचामि) राज्याऽधिकारी करता हूं । वैसे वे आप (क्षत्रायाम्) क्षत्रिय कुल में जो उत्तम हों उन के बीच (क्षत्रपतिः) राज्य के पालने हारे (अत्येधि) अति तत्पर हूजिये और (दिद्युन्) विद्या तथा धर्म का प्रकाश करने हारे व्यवहारों की (पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ १७ ॥

भ.वार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० मनुष्यों को चाहिये कि जो शान्ति आदि गुण युक्त जितेन्द्रिय विद्वान् पुरुष हो उस को राज्य का अधिकार दें । और उस राजा को चाहिये कि राज्याऽधिकार को प्राप्त हो अतिश्रेष्ठ होता हुआ विद्या और धर्म आदि के प्रकाश करने हारे प्रजा पुरुषों को निरन्तर बढ़ावे ॥ १७ ॥

इमं देवा इत्यस्य देववात ऋषिः । यजमानो देवता । स्वरः । इन्द्रः । धैवतः स्वरः ।

सत्योपदेशकैर्विद्वद्भिर्बाल्याऽवस्थामारभ्य मुशिक्षया सर्वे राजकन्याकुमाराः श्रेष्ठाचाराः संपादनीया इत्याह ॥

सत्य के उपदेशक विद्वानों को चाहिये कि बाल्यावस्था से लेके अच्छी

शिक्षा से राजाओं की कन्या और पुत्रों को श्रेष्ठ आचार

युक्त करें यह वि० ॥

इमन्दैवा असपत्नं सुवर्चं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानंराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशण्व वीऽमी

राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ १८ ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानराज्या-
येतिजानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् ।
अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीढत्यमी ।
राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ।
राजा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (देवाः) वेदशास्त्रविदः सेनापतयः
(असपत्नम्) अज्ञातशत्रुम् (सुवध्वम्) प्रेध्वम् (महते) सत्कर्त-
व्याय (क्षत्राय) क्षत्रियकुलाय (महते) (ज्यैष्ठ्याय) विद्याधर्म-
वृद्धानां भावाय (महते) (जानराज्याय) जनानां राज्ञां
माण्डलिकानामुपरि प्रभवाय (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य धनि-
कस्य (इन्द्रियाय) धनवर्धनाय (इमम्) (अमुष्य) सद्गुणसम्पन्न-
स्य राजपूतस्य (पुत्रम्) तनयम् (अमुष्याः) प्रशंसनीयाया
राजपुत्रयाः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पुत्रम्) पवित्रगुणकर्म-
स्वभावैर्मातापितृपालकम् (अस्यै) वर्तमानायाः सुशिक्षितव्यायाः
(विशे) प्रजायाः (एषः) (वः) युष्माकं पालनाय (अमी)
धार्मिका राजपुरुषाः (राजा) सर्वत्रविद्याधर्मसुशिक्षाप्रकाशकः
(सोमः) शुभगुणैः प्रसिद्धः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्)
ब्रह्मवेदभक्तानाम् (राजा) वेदेश्वरोपासनया प्रकाशमानः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं य एष उपदेशकः सेनेशोवा वोऽस्माकं
च ब्राह्मणानां राजाऽस्ति । येऽमी राजपुरुषाः सन्ति तेषां

सोमो राजाऽस्ति तमिमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे महते
क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्योन्द्रियायासपत्नं
सुवध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—यद्युपदेशका राजपुरुषाश्च सर्वस्योन्नतिं चिकी-
र्षेयुस्तर्हि प्रजाराजजना राजपुरुषोन्नतिं कुतो न कर्तुमिच्छेयुः ।
यदि राजप्रजाजना वेदेश्वराज्ञां विहाय स्वेच्छया प्रवर्तन्त तर्ह्ये-
षामनुन्नतिः कुतो न भवेत् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) वेद शास्त्रों को जानने हारे सेनापति लोग आप जो
(एषः) यह उपदेशक वा सेनापति (वः) तुम्हारा और (अस्माकम्) हमारा
(ब्राह्मणानाम्) ईश्वर और वेद के सेवक ब्राह्मणों का (राजा) वेद और ईश्वर की
उपासना से प्रकाशमान अधिष्ठाता है । जो (अमी) वे धर्मात्मा राजपुरुष हैं
उन का (सोमः) शुभ गुणों से प्रसिद्ध (राजा) सर्वत्र विद्या धर्म और अच्छी
शिक्षा का करने हारा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) श्रेष्ठगुणों से युक्त राजपूत
के (पुत्रम्) पुत्र को (अमुष्यै) प्रशंसा करने योग्य राजकन्या के (पुत्रम्)
पवित्र गुण कर्म और स्वभाव से माता पिता की रक्षा करने वाले पुत्र और (अस्यै)
अच्छी शिक्षा करने योग्य इस वर्तमान (विशे) प्रजा के लिये तथा (महते)
सत्कार करने योग्य क्षत्राय/क्षत्रिय कुल के लिये (महते बड़े (ज्यैष्ठ्याय) विद्या
और धर्म विषय में श्रेष्ठ पुरुषों के होने के लिये (महते) श्रेष्ठ (जानराज्याय)
माण्डलिक राजाओं के ऊपर बलवान् समर्थ होने के लिये (इन्द्रस्य) सब ऐश्वर्यों
से युक्त बनावट के (इन्द्रियाय) धन बढ़ाने के लिये (असपत्नम्) जिस का
कोई शत्रु न हो ऐसे पुत्र को (सुवध्वम्) उत्पन्न करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो उपदेशक और राजपुरुष सब प्रजा की उन्नति किया चाहें
तो प्रजा के मनुष्य राजा और राजपुरुषों की उन्नति करने की इच्छा क्यों न
करें । जो राजपुरुष और प्रजापुरुष वेद और ईश्वर की आज्ञा को छोड़ के अपनी
इच्छा के अनुकूल प्रवृत्त हों तो इन की उन्नति का विनाश क्यों न हो ॥ १८ ॥

प्रपर्वतस्येत्यस्य देववात ऋषिः । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः ।

३ धैवतः स्वरः ॥

पुनरत्र राजप्रजाजनैः कीदृशानि यानानि रचनीयानीत्याह ॥

किर इस जगत् में राज और प्रजाजनों को किस प्रकार के यान बनाने चाहिये
यह वि० ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं
इयानाः। ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्युमनु
रीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि । ११ ॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चर-
न्ति । स्वसिचइति स्वऽसिचः । इयानाः । ताः ।
आ । आववृत्रन् । अधराक्। उदक्ता इत्युत्ऽश्रक्ता ।
अहिम् । बुध्न्यम् । अनु । रीयमाणाः । विष्णोः ।
विक्रमणमिति विऽक्रमणम् । अस्मि । विष्णोः ।
विक्रान्तमिति विऽक्रान्तम् । आसि । विष्णोः ।
क्रान्तम् । अस्मि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्र) (पर्वतस्य) मेघस्य । पर्वतइति मेघना०
निध० १ । १० (वृषभस्य) वर्षकस्य (पृष्ठात्) उपरिभागात्
(नावः) सागरोपरि नावइव विमानानि (चरन्ति) (स्वसिचः)
याः स्वैर्जनैर्जलेन सिच्यन्ते ताः (इयानाः) गन्त्र्यः (ताः) (आ)
(आववृत्रन्) अर्वाचीनो वृत्रइवान्नरन् अत्राचोर सुबन्तात्किप्
(अधराक्) मेघादधस्तात् (उदक्ताः) पुनरूर्ध्वं गच्छन्त्यः (अ-

हिम्) मेघम् (बुध्यम्) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवम् (अनु) पश्चात्
 (रीयमाणाः) चालनेन गच्छन्त्यः (विष्णोः) व्यापकस्येश्वरस्य
 (विक्रमणम्) विक्रमतेऽस्मिस्तत् (आसि) (विष्णोः) व्यापकस्य
 वायोः (विक्रान्तम्) विविधतया क्रान्तम् (आसि) (विष्णोः) व्याप
 कस्य विद्युद्भस्तुनः (क्रान्तम्) क्रमाधिकरणम् (आसि) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे राजशिल्पिन् यदि त्वया याः स्वसिच इयाना
 उदक्ता अहिं बुध्यमनुरीयमाणा नावो वृषभस्य प्रपर्वतस्य पृष्ठात्
 प्रचरन्ति यामिस्त्वं विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोर्विक्रमणमसि वि-
 ष्णोः क्रान्तमसि या अधरागाववृत्रंस्तास्त्वं साधुहि ॥ १९ ॥

भावार्थः—यथा मेघो वर्षित्वा भूमितलं प्राप्याकाशमाप्नोति
 तज्जलं नदीर्गत्वाऽन्ततः समुद्रं प्राप्नोति तत्पृष्ठे नावो गच्छन्ति ।
 या अप्सवन्तरर्थायासामुर्षधो जलं भवति तद्वत्सर्वैः शिल्पिभि-
 र्विमानानि नावश्च यानानि रचयित्वा भूमिजलाऽन्तरिक्षमार्गे-
 णाभीष्टे देशे गमनागमने यथेष्टे कार्ये । यावदेतानि न न्धुसावन्ति
 तावद्द्वीपद्वीपान्तरं गन्तुं कश्चिदपि न शक्नोति यथा पक्षिण इदं
 शरीरमयं संघातं गमयन्ती तथैव विचक्षणैः शिल्पिभिरेतदाकाशं
 यानैर्विक्रमणीयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे राजा के कारीगर पुरुष जो तू (स्वसिचः) जिन को अपने
 लोग जल से सींचते हैं (इयानाः) चलते हुए (उदक्ताः) फिर १ ऊपर की ओर
 (अहिंबुध्यम्) अन्तरिक्ष में रहनेवाले मेघ के (अनुरीयमाणाः) पीछे २ चलाने से चल-
 ते हुए (नावः) समुद्र के ऊपर नौकाओं के समान चलते हुए विमान (वृषभस्य)
 वर्षा करने वाले (पर्वतस्य) मेघ के (पृष्ठात्) ऊपर के भाग से (प्रचरन्ति) चलते हैं
 जिनसे तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के इस जगत में (विक्रमणम्) पराक्रम

सहित (असि) है (विष्णोः) व्यापक वायु के बीच (वि क्रान्तम्) अनेक प्रकार चलने हारा (असि) है और (विष्णोः) व्यापक बिजुली के बीच (क्रान्तम्)चलने का आवार (असि) है जो (अधराक्) मेघ से नीचे (आववृत्रन्)मेघ के समान विचरते हैं उन विमानादि यानों को तू सिद्ध कर ॥ १९ ॥

भावार्थः—जैसे मेघ वर्षके भूमि के तले को प्राप्त हो के पुनः आकाश को प्राप्त होता है । वह जल नदियों में जाके पीछे समुद्र को प्राप्त होता है । जो जल के भीतर अर्थात् जिन के ऊपर नीचे जल होता है । वैसे ही सब कारीगर लोगों को चाहिये कि विमानादि यानों और नौकाओं को बना के भूमि जल और आकाश मार्ग से अभीष्ट देशों में यथेष्ट जाना आना करें। जब तक ऐसे यान नहीं बनाते तब तक द्वीप द्वीपान्तरों में कोई भी नहीं जासकता । जैसे पत्नी अपने शरीर रूप संघात को आकाश में उड़ा लेचलते हैं वैसे चतुर कारीगर लोगों को चाहिये कि इस अपने शरीर आदि को यानों के द्वारा आकाश में फिरोवें ॥ १९ ॥

**प्रजापत इत्यस्य देववात ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वरा-
डतिधृतिश्छन्दः । पङ्जः स्वरः ॥**

मनुष्यैरीश्वरोपासनाऽऽज्ञापालनेन सर्वाः कामनाः प्राप्तव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उपासना और उस की आज्ञा पालने से
सब कामनाओं को प्राप्त हों यह वि० ॥

**प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि
।त बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयम्-
मुष्य पिताऽसावस्य पिता वयश्चस्याम् पतयो
रयीणाश्च स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम त-
स्मिन् हुतमस्य मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥**

प्रजापतइति प्रजाऽपते । न । त्वत् । एतानि ।
 अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ।
 यत्कामादिति यत्ऽकामाः । ते । जुहुमः । तत् ।
 नः । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असा ।
 अस्य । पिता । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणा-
 म् । स्वाहा । रुद्र । यत् । ते । क्रिवि । परम् ।
 नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेवमित्यमाऽ-
 इषम् । असि । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्रजापते) प्रजायां स्वामिनीश्वर (न) निषेधे
 (त्वत्) तव सकाशात् (एतानि) जीवप्रकृत्यादीनि वस्तूनि
 (अन्यः) भिन्नः पदार्थः (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) इच्छा-
 रूपादिगुणविशिष्टानि (परि) (ता) तानि (बभूव) अस्ति
 (यत्कामाः) यस्य २ कामः कामना येषान्त (ते) तव (जु-
 हुमः) गृह्णीमः (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) भवतु
 (अयम्) (अमुष्य) प्रत्यक्षस्य जनस्य (पिता) पालकः
 (असा) सः (अस्य) प्रत्यक्षवर्त्तमानस्य (पिता) रक्षकः (व-
 यम्) (स्याम्) भवेम (पतयः) स्वामिनः पालकाः (रयी-
 णाम्) विद्याचक्रवर्तिराज्योत्पन्नश्रियाम् (स्वाहा) सत्यया कि-
 यया (रुद्र) दुष्टानां रोदयितः (यत्) (ते) तव (क्रिवि)
 कृणोति हिनस्ति येन तत् । नकारस्थाने वर्णव्यत्ययेनेकारः (परम्)

प्रकृष्टम् (नाम) (तस्मिन्) (हुतम्) (असि) (अमेष्टम्)
अमाणां गृहे इष्टम् (असि) (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ २० ॥

अन्वयः—हे प्रजापते यान्येतानि विश्वा रूपाणि सन्ति ता-
नि त्वदन्वो न परिवभूव । ते तव सकाशाद्यत्कामाः सन्तो वयं
जुहमस्तत्तव कृपया नोऽस्तु यथा त्वममुष्य परोक्षस्य जगतः पिता
ऽसौ भवानस्य सगान्तस्य विश्वस्य पिताऽसि तथा वयं स्वाहा रयी-
णां पतयः स्याम । हे रुद्र ते तव यत् किञ्चि परं नामाऽस्ति यस्मिन्-
स्त्वं हुतमस्यमेष्टमासि तं वयं स्वाहा जुहुमः ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यः सर्वस्मिन् ज-
गति व्याप्तः सर्वान्प्रति मातापितृवद्दर्शनमानो दुष्टदण्डक उपासितुमि-
ष्टोऽस्ति तं जगदीश्वरमेवोपाध्वमेवमनुष्ठानेन युष्माकं सर्वे कामा
अवश्यं सेत्स्यन्ति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (प्रजापते) प्रजा के स्वामी ईश्वर जो (एतानि) जीव प्रकृ-
ति आदि वस्तु (विश्वा) सब (रूपाणि) इच्छा रूप आदि गुणों से युक्त हैं (ता)
उन के ऊपर आप से (अन्यः) दूसरा कोई (न) नहीं (परिवभूव) जान सकता
(ते) आप के सेवन से (यत्कामाः) जिस२ पदार्थ की कामना वाले होते हुए (व-
यम्) हम लोग (जुहुमः) आप का सेवन करते हैं । वहर२ पदार्थ आप की कृपा
से (नः) हम लोगों के लिये (अस्तु) प्राप्त होवे । जैसे आप (अमुष्य) उस प-
रोक्ष जगत्के (पिता) रक्षा करने वाले हैं (असौ) सो आप इस प्रत्यक्ष जगत्के
रक्षक हैं । वैसे हम लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से (रयीणां) विद्या और चक्र-
वर्ति राज्य आदि से उत्पन्न हुई लक्ष्मी के (पतयः) रक्षा करने वाले (स्याम) हों ।
हे (रुद्र) दृष्टों को रूलाने वाले परमेश्वर (ते) आप का जो (किञ्चि) कुछों से
छुड़ाने का हेतु (परम्) उत्तम (नाम) नाम है (तस्मिन्) इस में आप (हुतम्)
स्वीकार किये (असि) हैं (अमेष्टम्) घर में इष्ट (असि) हैं उन आप को हम
लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जो सब जगत् में व्याप्त सब के लिये माता पिता के समान वर्तमान दुष्टों को दण्ड देने हारा उपासना करने को इष्ट है उसी जगदीश्वर की उपासना करो । इस प्रकार के अनुष्ठान से तुम्हारी सब कामना अवश्य सिद्ध हो जावेगी ॥ २० ॥

इन्द्रस्येत्यस्य देववात ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । भु-
रित्राह्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्बिद्वाद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किं विद्वान् पुरुषों को क्या करना चाहिये इस०

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः
प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वाऽ-
रिष्टो अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा
समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । मित्रावरुणयोः । त्वा ।
प्रशास्त्रोरिति प्रशास्त्रोः । प्रशिपेति प्रशिषा ।
युनज्मि । अव्यथायै । त्वा स्वधायै त्वा । अरिष्टः ।
अर्जुनः । मरुतां । प्रसवेनेति प्रसवेन । जय ।
अपाम । मनसा । सम । इन्द्रियेण ॥ २१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (वज्रः) विज्ञापकः (असि)
(मित्रावरुणयोः) सभासेनेशयोः (त्वा) त्वाम् (प्रशास्त्रोः)
रु सर्वस्य प्रकाशनकर्त्ताः (प्राशिषा प्रशासनेन (युनज्मि) समादधे

(अव्यथायै) अविद्यमानपीडायै क्रियायै (त्वा) (स्वधायै) स्ववस्तु-
धारणलक्षणायै राजनीतयै (त्वा) (अरिष्टः) अहिंसितः (अर्जुनः)
प्रशस्तं रूपं विद्यतेऽस्य सः । अर्शआदित्वादच् । अर्जुनमिति
रूपना० निधं० ३ । ७ (मरुताम्) ऋत्विजाम् (प्रसवेन) प्रेरणेन
(जय) उत्कर्ष (आपाम) आप्नुयाम (मनसा) मननशीलेन
(सम्) (इन्द्रियेण) इन्द्रेण जीवेन जुष्टेन प्रीतेन वा ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजन् परस्त्वमरिष्टोऽर्जुन इन्द्रस्य वज्रोऽसि यं
त्वाऽव्यथायै प्रशास्त्रोमित्रावरुणयोः प्रशिपाऽहं युनज्मि । मरुतां
प्रसवेन स्वधायै यं त्वा युनज्मि । मनसेन्द्रियेण यं त्वा वयं समा-
पाम स त्वं जय दुष्टान् जित्वोत्कर्ष ॥ २१ ॥

भावार्थः—विहङ्गेराजा प्रजापुरुषाश्च धर्मार्थं सदा प्रशास-
नीयाः । यत एते पीडां राजनीतिविरुद्धं कर्म नाच्येयुः । सर्वतः
प्राप्तवत्ताः शत्रून् जयेयुः।येन कदाप्यैश्वर्यस्य हानिर्न स्यात्॥२१॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अरिष्टः) किसी के मारने में आने वाले
(अर्जुनः) प्रशंसा के योग्य रूप से युक्त (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले का (वज्रः)
शत्रुओं के लिये वज्र के समान (आप) हं जिम (त्वा) आप का (अव्यथायै)
पीडा न होने के लिये (प्रशास्त्रोः) सब को शिक्षा देने वाले (मित्रावरुणयोः) सभा
और सेना के स्वामी की (प्रशंसा) शिक्षा से मैं (युनज्मि) समाहित करता हूं
(मरुताम्) ऋत्विज लोगों के (प्रसवेन) कहने से (स्वधायै) अपनी चीज को धा-
रण करना रूप राजनीति के लिये जिस (त्वा) आप का योगाभ्यास से चिन्तन क-
रता हूं (मनसा विचारशील मन इन्द्रियेण) निर्विषम वषट् इन्द्रिय से जिस (त्वा)
आप को हम लोग (समापाम) सम्यक् प्राप्त होते हैं । सो आप (जय) दुष्टों को जीत
के निश्चिन्त उत्कृष्ट हूँजिये॥२१॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि राजा और प्रजा पुरुषों को धर्म और धर्म की सिद्धि के लिये सदा शिक्षा दें। जिस से ये किसी को पीड़ा देने रूप राजनीति से विरुद्ध कर्म न करें। सब प्रकार बलवान् हो के शत्रुओं को धिक्कें। जिस से कभी धन सम्पत्ति की हानि न होवे ॥ २१ ॥

**मातङ्गस्य देववामश्रुतिः । इन्द्रो देवता । निचृदाषी
त्रिप्रपुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥**

प्रजाजनैराजप्रसंगे कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

प्रजापुरुषों को राजा के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

मा तं इन्द्र ते वयं तुरापाडयुक्तासो अब्रह्मता वि
दंसाम। तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्दैव
यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

मा । ते । इन्द्र । तव यम् । तुरापाट् । अयुक्तासः
अब्रह्मता । वि । दंसाम् । तिष्ठ । रथम् । अधि ।
यम् । वज्रहस्तेति वज्रहस्त । आ । रश्मान् ।
देव । यमसे । स्वश्वानिति सुश्रवाम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (ते) तव (इन्द्र) समेश राजन्
(ते) तव (वयम्) राजप्रजाजनाः (तुरापाट्) तुरान् त्वरितान्
शत्रून् सहते (अयुक्तासः) अधर्मकारिणः (अब्रह्मता) वेद-
श्रुतिनिष्ठारहितता (वि) (दंसाम्) उपत्त्येम (तिष्ठ) अत्र दृष्ट्यो-
क्तस्तिङ्गिति दीर्घः (रथम्) (अधि) (यम्) (वज्रहस्त) वज्रतुल्या-
नि शस्त्राणि हस्तयोर्धस्य तत्संबुद्धौ (आ) (रश्मान्) अश्वानि-
यमार्था रज्जुः (देव) (यमसे) नियच्छसि (स्वश्वान्) शोभनाश्च
तेऽश्वाश्च तान् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे देवेन्द्र राजन् वज्रहस्त वयन्ते तव सम्बन्धेऽयुक्तासौ मा भवाम ते तवाब्रह्मता मास्तुविदसाम यस्तुराषाट् त्वं यान् रश्मीन् स्वश्वान् यमसे यं रथगधितिष्ठ । तौस्तं च वयमप्यधिधिष्ठेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राज्ञा सदायोग्यं व्यवहारं कदाचिन्न कुर्व्युः । राजा चैतैः सहान्वार्यं न कुर्वीत । वेदेश्वराज्ञानुष्ठानाः सन्तः सर्वे समानयानासनव्यवहाराः स्युः । न कदाचिदालस्ये प्रमादे वेदेश्वरनिन्दामये नास्तिकत्वे वा वर्त्तेरन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (देव) प्रकाशमान (इन्द्र) समापति राजन् (वज्रहस्त) जिस के हाथों में वज्र के समान शस्त्र हों उस आप के साथ (वयम्) हम आजप्रजा पुरुष (ते) आप के सम्बन्ध में (अयुक्तामः) अधर्मकारी (मा) न हों (ते) आप की (अब्रह्मता) वेद तथा ईश्वर में रहित निष्ठा (मा) न हो और न (विदसाम्) नष्ट करें जो (तुराषाट्) शीघ्रकारी शत्रुओं को सहने हारे आप जिन (रश्मीन्) घोड़े के लगाम की रस्सी और (स्वश्वान्) सुन्दर घोड़ों को (यमसे) नियम से रखते हैं । और जिस (रथम्) रथ के ऊपर (अधितिष्ठ) बैठें उन घोड़ों और उस रथ के हम लोग भी अधिष्ठाता हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजा के पुरुषों को योग्य है कि राजा के साथ अयोग्य व्यवहार कभी न करें तथा राजा भी इन प्रजानों के साथ अन्याय न करे वेद और ईश्वर की आज्ञा का सेवन करते हुए सब लोग एक सवारी एक बिड़ोने पर बैठें और एकसा व्यवहार करने वाले हों । और कभी आलस्य प्रमाद से ईश्वर और वेदों की निन्दा वा नास्तिकता में न फँसे ॥ २२ ॥

अग्नयइत्यस्य देववातऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ माताऽपत्यानि परस्परं कीदृशं संवदेयुस्त्याह ॥

अब माता और पुत्र आपस में कैसे संवाद करें यह वि०

अग्नयेगृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा
मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि
मात्मामाहि॑सीमे॒ अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

अग्नये । गृहपतयइति गृहस्पतये । स्वाहा ।
सोमाय । वनस्पतये । स्वाहा । मरुताम् । ओजसे ।
स्वाहा । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय । स्वाहा । पृथिवि ।
मातः । मा । मा । हि॑सीः । मोइति मो । अहम् ।
त्वाम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(अग्नये) धर्मविज्ञानाढ्याय (गृहपतये) गृहा-
श्रमस्वामिने (स्वाहा) सत्यां नीतिम् (सोमाय) सोमलताया-
याषाधिगणाय (वनस्पतये) वनानां पालकायाश्चत्प्रभृतये ।
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधजनितां क्रियाम् (मरुताम्) प्राणाना-
मृत्विजां वा (ओजसे) बलाय (स्वाहा) योगशान्तिदां वाचम्
(इन्द्रस्य) जीवस्य (इन्द्रियाय) नेत्राद्याय अन्तःकरणाय वा
(स्वाहा) सुशिक्षायुक्तां वाचमुपदिष्टम् (पृथिवि) भूमिषत्पृथु-
शुभलक्षणे (मातः) मान्यकर्त्रि जननि (मा) निषेधे (मा)
माम् (हिंसीः) कुशिक्षया मा हिंस्याः (मो) (अहम्) (त्वाम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यथा राजजना वयं गृहपतयेऽग्नये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्येन्द्रियाय
स्वाहा चरेम तथा यूयमप्याचरत । हे पृथिवि मातस्त्वं मा माहिं-
सीस्त्वामहं च मो हिंस्याम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजादिराजजनैः प्रजाहिताय प्रजाजनैरेतेषां सु-
खाय सर्वस्योनतये च परस्परं वर्त्तितव्यम् । माता कुशिक्षयाऽवि-
द्यादानेन स्वसन्तानानष्टबुद्धीन् कदाचिन्कुर्व्यात् सन्तानाश्च मा-
तुरप्रियं नाचरेयुः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के मनुष्यो जैसे राजा और राजपुरुष हम लोग (गृहपतये)
गृहाश्रम के स्वामी (अग्नेये) धर्म और विज्ञान से युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) सत्य-
नीति (सोमाय) सोम लता आदि आपधि और (वनस्पतये) बनों की रक्षा करने हारे
पीपल आदि के लिये (स्वाहा) वैद्यक शास्त्र के बोध से उत्पन्न हुई क्रिया (मरुताम्)
प्राणों वा अस्विज लोगों के (ओजसे) बल के लिये (स्वाहा) योगाभ्यास और शान्ति
की देने हारी वाणी और (इन्द्रस्य) जीव के (इन्द्रियाय) मन इन्द्रिय के लिये (स्वा-
हा) अच्छी शिक्षा से युक्त उपदेश का आचरण करते हैं वैसे ही तुम लोग भी करो ।
हे (पृथिवि) भूमि के समान बहुत से शुभ लक्षणों से युक्त (मातः) मान्य करने हारी
जननी तू (मा) मुझ को (मा) मत (हिंसीः) बुरी शिक्षा से दुःख दे और (त्वाम्)
तुझ को (अहम्) मैं भी (मां) न दुःख देऊं ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजा आदि राज पुरुषों को प्रजा के हित प्रजा पुरुषों को राज
पुरुषों के सुख और सब की उन्नति के लिये परस्पर वर्त्तना चाहिये । माता को योग्य है
कि बुरी शिक्षा और मूर्खता रूप अविद्या देकर सन्तानों की बुद्धि नष्ट न करे । और सन्तानों
को उचित है कि अपनी माता के साथ कभी द्वेष न करें ॥ २३ ॥

हंस इत्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । भुरगिर्षी जगती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरोपासनेन न्यायसुशिक्षे कार्य्ये इत्याह ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की उपासना पूर्वक सब के लिये न्याय और
अच्छी शिक्षा करें यह वि०

ह॒ंसः शु॒चि॒सद्व॒सुरन्तरि॒क्षसद्वो॒तां वेद्वि॒षदति॑थि-
द्वे॒रोण॒सत् । नृ॒षद्वर॑सद्व॒तसद्व्यो॑मसद्व॒ज्जा गो॒जा
ऋ॒त॒जा आ॒द्रि॒जा ऋ॒तम्ब॒हत् ॥ २४ ॥

हृ०सः । शुचिषत् । शुचिसदिति शुचिऽसत् । व-
 सुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदि-
 षत् । वेदिसदिति वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोण-
 सदिति दुरोणऽसत् । नृषत् । नृसदिति नृऽसत् ।
 वरसदिति वरऽसत् । ऋतसदित्यृतऽसत् । व्योम-
 सदिति व्योमऽसत् । अब्जाइत्यप्ऽजाः । गोजा इ
 तिगोऽजाः । ऋतजाइत्यृत्ऽजाः । अद्रिजाइत्याद्रि
 ऽजाः । ऋतम् । बृहत् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(ह०सः) यः संहन्ति सर्वान् पदार्थान् स जग-
 दीश्वरः (शुचिषत्) यः शुचिषु पवित्रेषु पदार्थेषु सीदति सः (व-
 सुः) वस्ता वासयिता वा (अन्तरिक्षसद्) योऽन्तरिक्षेऽवकाशे
 सीदति (होता) दाता ग्रहीताऽत्ता वा (वेदिषत्) वेद्यां पृथि-
 व्यां सीदति (अतिथिः) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तदहम्मान्यः (दु-
 रोणसत्) यो दुरोणे गृहे सीदति सः । दुरोणइति गृहना० निर्ध०
 ३ । ५ (नृषत्) यो नृषु सीदति सः (वरसत्) यो वरेषूत्तमेषु
 पदार्थेषु सीदति सः (ऋतसत्) य ऋतेषु सत्येषु प्रकृत्यादिषु
 सीदति सः (व्योमसत्) यो व्योमनि सीदति सः (अब्जाः)
 योऽपो जनयति (गोजाः) यो गाः पृथिव्यादीन् जनयति (ऋतजाः)

यः सत्यविद्यामयं वेदं जनयति (अद्रिजाः) यो मेघपर्वतवृक्षादीन् जनयति सः (ऋतम्) सत्यस्वरूपम् (बृहत्) महद्ब्रह्म ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यः परमेश्वरो हंसः शुचिषदसु-
रन्तरिक्षसद्गोता वेदिषदातिथिदुरोणसन्तृपहरसद्व्योमसदब्जा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहदस्ति तमेवोपासीरन् ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वव्यापकं पवित्रकरं ब्रह्मवैषास्यमस्ति ।
न खल्वेतस्योपासनेन विना किञ्चिदपि पूर्णं धर्मार्थकाममोक्षजं
सुखं भवितुं शक्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोगों को चाहिये कि जो परमेश्वर (हंसः) सब
पदार्थों को स्थूल करता (शुचिषत्) पवित्र पदार्थों में स्थित (वसुः) निवास करता
और कराता (अन्तरिक्षसत्) अवकाश में रहता (होता) सब पदार्थ देता ग्रहण
करता और प्रलय करता (वेदिषत्) पृथिवी में व्यापक (अतिथिः) अम्बागत के
समान सत्कार करने योग्य (दुरोणसत्) घर में स्थित (नृषत्) मनुष्यों के भीतर
रहता (वरसत्) उत्तम पदार्थों में बसता (ऋतसत्) सत्यप्रकृति आदि नाम वाले
कारण में स्थित (व्योमसत्) पोल में रहता (अब्जाः) जलों को प्रसिद्ध करता (गोजाः)
पृथिवी आदि तत्त्वों को उत्पन्न करता (ऋतजाः) सत्यविद्याओं के पुस्तक वेदों को
प्रसिद्ध करता (अद्रिजाः) मेघ पर्वत और वृक्ष आदि को रचता (ऋतम्) सत्यस्व-
रूप और (बृहत्) सब से बड़ा अमृत है उसी की उपासना करो ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि सर्वत्र व्यापक और पदार्थों की शुद्धि
करने हारे ब्रह्म परमात्मा ही की उपासना करें क्योंकि उस की उपासना के बिना किसी
को धर्म अर्थ काम मोक्ष से होने वाला पूर्ण सुख कभी नहीं हो सकता ॥ २४ ॥

इयदित्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । अर्षी जमती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैः किमर्थं ब्रह्मोपासनीयमित्यु० ॥

मनुष्य ईश्वर की उपासना क्यों करे यह वि०

इयं दस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्क्षसि वर्चोऽसि
वर्चो मयि धेह्यूर्गस्यूज्जम्भयि धेहि । इन्द्रस्य
वां वीर्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

इयंत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि ।
धेहि । युङ् । असि । वर्चः । असि । वर्चः । मयि ।
धेहि । ऊर्क् । असि । ऊर्जम् । मयि । धेहि ।
इन्द्रस्य । वाम् । वीर्यकृत इति वीर्यकृतः । बाहू इ
ति बाहू । अभ्युपावहरामित्यभिऽउपावहरामि
॥ २५ ॥

पदार्थः—(इयत्) एतावत्परिमाणम् (असि) (आयुः)
जीवनम् (असि) (आयुः) (मयि) जीवात्मनि (धेहि)
(युङ्) समाधाता (असि) (वर्चः) स्वप्रकाशम् (असि)
(वर्चः) (मयि (धेहि) (ऊर्क्) बलवान् (असि) (ऊ-
र्जम्) (मयि) (धेहि) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (वाम्)
युवधोराजप्रजाजनयोः (वीर्यकृतः) यो वीर्यं करोति तस्य
२ (बाहू) बाधते याभ्यां बलवीर्याभ्यां तौ (अभ्युपावहरामि)
योऽश्रभितः सामीप्येऽर्वाक् स्थापयामि ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मंस्त्वमायुरसीयदा पुर्मयि धेहि । त्वं युङ्क्ष-
सि वर्चोऽसि योगजं वर्चो मयि धेहि । त्वमूर्गस्यूर्जं मयि धेहि ।
हे राजप्रजाजनौ वीर्यकृत इन्द्रस्येश्वरस्याश्रयेण वां युवयोर्बाहू
बलवीर्यं अहमभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

भावार्थः—य आत्मस्थं ब्रह्मोपासते ते शोभनं जीवनादिक-
मश्नुवते । नहि केनचिदीश्वरस्याश्रयमन्तरा पूर्णो बलपराक्रमी
लभ्येते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर आप (इयत्) इतना (आयुः) जीवन (मयि)
मुझ में (धेहि) धरिये जिस से आप (युङ्क्ष) सब को समाधि कराने वाले (असि)
हैं (वर्चः) स्वयं प्रकाश स्वरूप (असि) हैं इस कारण (ऊर्जं) अत्यन्त बलवान्
(असि) हैं इस लिये (ऊर्जम्) बल पराक्रम को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण
कीजिये । हे राज और प्रजा के पुरुषो (वीर्यकृतः) बल पराक्रम को बढ़ाने हारे
(इन्द्रस्य) ऐश्वर्य और परमात्मा के आश्रय से (वाम्) तुम राज प्रजा पुरुषों के
(बाहू) बल और पराक्रम को (अभ्युपावहरामि) सब प्रकार तुम्हारे समीप में
स्थापन करता हूं ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने हृदय में ईश्वर की उपासना करते हैं वे सु-
न्दर जीवन आदि के सुखों को भोगते हैं । और कोई भी पुरुष ईश्वर के आश्रय के
बिना पूर्ण बल और पराक्रम को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २५ ॥

स्योनासीत्यस्य वामदेव ऋषिः । आसन्दी राजपत्नी देवता ॥
भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीणां न्यायो विद्यासुशिक्षे च स्त्रीभिरेव कार्यं
नराणां नरेक्षेत्याह ॥

स्त्रियों का न्याय विद्या और उन को शिक्षा स्त्री लोग ही करें
और पुरुषों के लिये पुरुष इस वि०

स्योनासिं सुषदांसि क्षत्रस्य योनिरसि । स्यो-
नामासीद सुषट्मा सीद क्षत्रस्य योनिमा
सीद ॥ २६ ॥

स्योना । असि । सुषदा । सुसदेतिसुऽसदा ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । स्योनाम् ।
आ । सीद । सुषदाम् । सुसदामिति सुऽसदाम्
आ । सीद । क्षत्रस्य । योनिम् । आ ।
सीद ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्योना) सुखरूपा (सुषदा) या शोभने व्यवहारे
सीदति सा (असि) (क्षत्रस्य) राज्यन्यायस्य (योनिः) गृहे
न्यायकर्त्री (असि) (स्योनाम्) सुखकारिकाम् (आ) (सीद)
(सुषदाम्) शुभसुखदात्रीम् (आ) (सीद) (क्षत्रस्य) क्षत्रियकुलस्य
(योनिम्) (आ) (सीद) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यतस्त्वं स्योनासि सुषदांसि क्षत्रस्य योनिं
राजनीतिमासीद ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपत्नी सर्वासां स्त्रीणां न्यायमुशिक्षे च सदैव
कुर्व्यात् । नैतासामेते पुरुषैः कारयितव्ये । कृतः पुरुषाणां समीपे
त्रियो लज्जिता भिताश्च भूत्वा यथावद्वक्तुमध्येतुं च न शक्नु-
वन्त्यतः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे राणी जिस लिये आप (स्योना) सुखरूप (असि) हैं
(सुषदा) सुन्दर व्यवहार करने वाली (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के न्याय के

(योनिः) करने वाली (आसि) हैं । इस लिये आप (स्योनाम्) सुखकारक अच्छी शिक्षा में (आसीद) तत्पर हूजिये (सुषदाम्) अच्छे सुख देने हारी विद्या को (आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये तथा कराइय आरं (क्षत्रस्य) क्षत्रिय कुल की (योनिः) राजनीति को (आसीद) सब स्त्रियों को जनाइये ॥ २१ ॥

भावार्थः—सत्राओं की स्त्रियों को चाहिये कि सब स्त्रियों के लिये न्याय और अच्छी शिक्षा दें और स्त्रियों का न्यायादि पुरुष न करें क्योंकि पुरुषों के सामने स्त्री लज्जित और भय युक्त होकर यथावत् बोल वा पढ़ ही नहीं सकती ॥ २१ ॥

निषसादेत्यस्य शुनःशेऽ ऋषिः । वरुणो देवता । पिपीलिका मध्या विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजवद्राजपत्नयोऽपि राजधर्ममाचरेयुरित्याह ॥

राजा के समान राणी भी राजधर्म का आचरण कर यह वि० ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्रा-
ज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

नि । षसाद । धृतव्रत इति धृतऽव्रतः । वरुणः ।
पस्त्यासु । आ । साम्राज्यायेति साम्राज्याय ।
सुक्रतुरिति सुक्रतुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (षसाद) सीटतु (धृतव्रतः) धृतानि सत्याचरणब्रह्मचर्यादीनि व्रतानि येन सः (वरुणः) पुरुषोत्तमः (पस्त्यासु) न्यायगृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय) सम्राजा भवाय कर्मणे वा (सुक्रतुः) शोभना क्रतुः प्रज्ञा क्रिया वा यस्य सः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यथा तव धृतव्रतः सुकतुर्वरुणः पतिः साम्राज्याय पस्त्यास्वा निपसाद तथा तत्र त्वमपि न्यायं कुरु॥२७॥

भावार्थः—यथा सम्राट् साम्राज्यं पालितुं न्यायासने स्थित्वा पुरुषाणां सत्यं न्यायं कुर्यात्तथा राजपत्नी स्त्रियां नित्यं न्यायं कुर्यात् । अतः किमागतं यादृशो नीतिविद्याधर्मयुक्तः स्वामी पुरुषाणां न्यायं कुर्यात्तादृशेव तत्स्त्रिया भवितव्यमिति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे राणी जैसे आप का (धृतव्रतः) सत्य का आचरण और ब्रह्मचर्य आदि व्रतों का धारण करने हारा (सुकतुः) सुन्दर बुद्धि वा क्रिया से युक्त (वरुणः) उत्तमपति (साम्राज्याय) चक्रवर्ति राज्य होने और उस के काम करने के लिये (पस्त्यासु) न्यायवरों में (आ) निरन्तर (नि) नित्य ही (ससाव) बैठ के न्याय करे वैसे तू भी न्यायकारिणी हो ॥ २७ ॥

भावार्थः—जैसे चक्रवर्ती राजा चक्रवर्ती राज्य की रक्षा के लिये न्याय की गद्दी पर बैठ के पुरुषों का ठीक २ न्याय करे वैसे ही नित्यप्रति राणी लोग स्त्रियों का न्याय करें । इस से क्या आया कि जैसा नीति विद्या और धर्म से युक्त पति हो वैसी ही स्त्री को भी होना चाहिये ॥ २७ ॥

**अभिभूरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । यजमानो देवता । धृति-
शब्दः । ऋषभः स्वरः ॥**

पुनः स राजा कीदृशो भूत्वा कस्मै किं कुर्यादित्यु०

फिर वह राजा कैसा हो के किस के लिये क्या करे इस वि०

**अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम्ब्रह्मस्त्वं
ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणासि सत्यौ-
जाइन्द्रासि विशौजा रुद्रासि सुशेवः। बहुकार-
श्रेयस्करभूयस्करेन्द्रस्य वज्रोसि तेन मे रध्या॥२८**

अभिभूरित्यभिऽभूः । असि । एताः । ते । पञ्च ।
 दिशः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा ॥
 असि । सविता । असि । सत्यप्रसवइति सत्यऽ-
 प्रसवः । वरुणः । असि । सत्यौजाइति सत्यऽ-
 औजाः । इन्द्रः । असि । विशौजाः । रुद्रः ।
 सुशेवइति सुशेवः । बहुकारेति । बहुऽकार । श्रेय-
 स्कर । श्रेयःकरेति श्रेयःऽकर । भूयस्कर । भूयः-
 करेति भूयःऽकर । इन्द्रस्य । वज्रः । असि । तनं ।
 मे । रुध्य ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अभिभूः) दुष्टानां तिरस्कर्त्ता (असि) (ए-
 ताः) (ते) तव (पञ्च) पूर्वादयश्चतस्रोऽथ ऊर्ध्वा चैका (दिशः)
 (कल्पन्ताम्) सुखयुक्ता भवन्तु (ब्रह्मन्) प्राप्तब्रह्मविद्य (त्व-
 म्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदाखिलराजप्रजासुखनिमित्तानां पदार्थानां
 निर्माता (असि) (सविता) ऐश्वर्योत्पादकः (असि) (सत्य-
 प्रसवः) सत्येन कर्मणा प्रसव ऐश्वर्यं यस्य सः (वरुणः) वर-
 स्वभावः (असि) (सत्यौजाः) सत्यमोजो बलं यस्य सः
 (इन्द्रः) सुखानां धाता । (असि) (विशौजाः) विशा प्रज-
 या सहौजः पराक्रमो यस्य सः (रुद्रः) शत्रूणां दुष्टानां रोदयिता
 (असि) (सुशेवः) शोभनं शेवं सुखं यस्य सः । शेवमिति सु-
 खना० निधं० ३ । ६ (बहुकार) बहूनां सुखानां कर्त्तः (श्रेय-
 स्कर) कल्याणकर्त्तः (भूयस्कर) पुनःपुनरनुप्रातः (इन्द्रस्य

ऐश्वर्यस्य (वज्रः) प्रापकः (असि) (तेन) (मे) ममम् (रध्य)
संराध्नुहि ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ब्रह्मन् यथा यस्य ते
तवैताः पंच दिशः कल्पेरन् तथा मम भवत्पत्न्याः कल्पन्ताम् । यथा
त्वमभिभूरासि सवितासि सत्य प्रसवो बरुणोऽसि सत्यौजा इन्द्रोऽसि
विश्वौजाः सुशेवो रुद्रोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि तथाऽहमपि भवेयं यथाऽ-
हं येन तुभ्यमृद्धिसिद्धीं कुर्यां तथा त्वं तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पुरुषः सर्वदिक्सुकीर्ति-
र्वेदप्रवीणः सत्यकारी सर्वस्य सुखप्रदो धार्मिको जनो भवेत्तथा त-
त्पत्नी स्यात्ते राजधर्मे स्वीकृत्यास्माद्बहु सुखं बहुश्रियं च प्राप्नु-
वन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (बहुकार) बहुत सुखों (श्रेयस्कर) कल्याण और (भूय-
स्कर) बार २ अनुष्ठान करने वाले (ब्रह्मन्) आत्माविद्या को प्राप्त हुए जैसे जिस
(ते) आपके (एताः) ये (पञ्च) पूर्व आदि चार और ऊपर नीचे एक (दि-
शः) पांच दिशा सामर्थ्य युक्त हों वैसे मेरे लिये आपकी पत्नी की कीर्ति से भी (क-
ल्पन्ताम्) सुख युक्त हों । जैसे आप (अभिभूः) दुष्टों का तिरस्कार करने वाले
(असि) हैं (सविता) ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले (असि) हैं (सत्यप्रसवः)
सत्य की प्रेरणा से सुन्दर सुख युक्त (रुद्रः) शत्रु और दुष्टों को रलाने वाले (असि)
हैं (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य के (वज्रः) प्राप्त कराने वाले (असि) हैं वैसे मैं भी होऊँ
जैसे मैं आप के वास्ते अर्द्धि सिद्धि करूँ वैसे (तेन) उस से (मे) मेरे लिये (र-
ध्य) कार्य करने का सामर्थ्य कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि जैसा पुरुष सब दिशाओं में कीर्ति
युक्त वेदों को जानने धनुर्वेद और अर्थवेद की विद्या में प्रवीण सत्य करने और सब
श्रेष्ठों सुख देने वाला धर्मात्मा पुरुष होवे उस की स्त्री भी वैसे ही होवे उन को राज
धर्म में स्थापन करके बहुत सुख और बहुत सी शोभा को प्रप्त हों ॥ २८ ॥

अग्निरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडापी
जगती छन्दः । निषादःस्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत् किंकुर्युरित्याह ॥

फिर राना और प्रजा के जन किस के समान क्या करें यह वि० ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मण-
स्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा । स्वाहाकृताः सूर्यस्य
रश्मिभिरेतध्वंसजातानां मध्यमेष्ट्याय ॥२९॥

अग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । जुषाणः । अ-
ग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । आज्यस्य । वे-
तु । स्वाहा । स्वाहाकृताइति स्वाहाऽकृताः । सू-
र्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः । यतध्वम् । स-
जातानामिति सजातानाम् । मध्यमेष्ट्याय । म-
ध्यमेस्थ्यायेति मध्यमेऽस्थ्याय ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यदेव (पृथुः) विस्तीर्णपुरुषार्थः
(धर्मणः) धर्मस्थ (पतिः) पालयिता (जुषाणः) सेवमानः
(अग्निः) विद्युदिव (पृथुः) महान् (धर्मणः) न्यायस्य (पतिः)
रक्षकः (आज्यस्य) घृतादेर्हविषः (वेतु) व्याप्तोतु (स्वाहा) स-
त्यया क्रियया (स्वाहाकृताः) याः स्वाहा सत्यां क्रियां कुर्वन्ति
ताः (सूर्यस्य) (रश्मिभिः) (यतध्वम्) (सजातानाम्) जा

तैः सह वर्त्तमानानाम् (मध्यमेष्टयाय) मध्ये पक्षपातरहिते भवे
न्याये तिष्ठति तस्य भावाय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे राजन् राज्ञि वा यथा पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणोऽ-
ग्निः सजातानां मध्यमेष्टयाय स्वाहाऽऽज्यस्य वेति । सूर्यस्य रश्मि-
भिः सह हविः प्रसार्य सुखयति तथा धर्मणस्पतिः पृथुर्जुषाणोऽ-
ग्निर्भवान् राष्ट्रं वेतु तथा च हे स्वाहाकृताः सभासस्त्रियो यूयम-
पि प्रयतध्वम् ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजप्रजाजना यूयं यथा सू-
र्यप्रसिद्धविद्युदग्निवद्दत्तित्वा पक्षपातं विहाय समानजन्मसु मध्य-
स्थाः सन्तो न्यायं कुरुत । तथाऽयमग्निः सवितृप्रकाशे वायौ च
सुगन्धं द्रव्यं प्राप्य वायुजलौपधिगुद्धिद्वारा सर्वान् प्राणिनः सुख-
यति तथा न्याययुक्तैः कर्मभिः सहचरिता भूत्वा सर्वाः प्रजाः
सुखयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे राजन् वा राजपत्नि जैसे (पृथुः) महापुरुषार्थ युक्त धर्म का
(पतिः) रक्षक (जुषाणः) मेवक (अग्निः) बिजुली समान व्यापक (सजातानाम्)
उत्पन्न हुए पदार्थों के साथ वर्त्तमान पदार्थों के (मध्यमेष्टयाय) मध्य में स्थित हो के
(स्वाहा) सत्य क्रिया से (आज्यस्य) वृत्त आदि होम के पदार्थों को प्राप्त कराता
हुआ (सूर्यस्य) सूर्य की (रश्मिभिः) किरणों के साथ होम किये पदार्थों को फैला
के सुख देता है वैसे (धर्मणः) न्याय के (पतिः) रक्षक (पृथुः) बड़े (जुषाणः)
सेवा करने वाला (अग्निः) तेजस्वी आप राज्य को (वेतु) प्राप्त हूजिये । वैसे ही
हे (स्वाहाकृताः) सत्य काम करने वाले सभासद पुरुषों वा स्त्री लोगो तुम (यत-
ध्वम्) प्रयत्न किया करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० हे राज और प्रजा के पुरुषों तथा रा-
जा वा राणी के सभासदों तुम लोग सूर्य प्रसिद्ध और विद्युत् अग्नि के समान वर्त्त

पक्षपात छोड़ एक जन्म में मध्यस्थ हो के न्यायकरो । वैसे यह अग्नि सूर्य के प्रकाश में और वायु में सुगन्धि युक्त द्रव्यों को प्राप्त करा वायु नल और आपधियों की शुद्धि द्वारा सब प्राणिओं को सुख देता है वैसे ही न्याय युक्त कर्मों के साथ आचरण करने वाले हो के सब प्रजाओं को सुख युक्त करो ॥ २९ ॥

सवित्रेत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । सवित्रादिमंत्रोक्ता देवताः ।

स्वराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृग्गुणैः सह राजा राज्ञ्या वा भवितव्यमित्यु० ॥

राजा वा राणी को कैसे गुणों से युक्त होना चाहिये इस० ॥

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः
पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरु-
णेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना
दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्रऽसवित्रा । सरस्वत्या ।
वाचा । त्वष्ट्रा । रूपैः । पूष्णा । पशुभिरिति
पशुऽभिः । इन्द्रेण । अस्मै इत्यस्मै । बृहस्पतिना ।
ब्रह्मणा । वरुणेन । ओजसा । अग्निना ।
तेजसा । सोमेन । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या ।
देवतया । प्रसूतइति प्रऽसूतः । प्र । सर्पामि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(सवित्रा) प्रेरकेन वायुना (प्रसवित्रा) सकलचे-
ष्टोत्पादकेनेव शुभकर्मणा (सरस्वत्या) प्रशस्तविज्ञानक्रियायुक्तया

(वाचा) वेदवाण्येव सत्यभाषणेन (त्वष्ट्रा) छेदकेन प्रतापिना
 सूर्येणैव न्यायेन (रूपैः) सुखस्वरूपैः (पूष्णा) पृथिव्या ।
 पूषेति पृथिव्याना० । निघं० १ । १ (पशुभिः) गवादिभिरिव
 प्रजायाः पालनेन (इन्द्रेण) विद्युदिवैश्वर्येण (अस्मे) अस्मा-
 भिः (बृहस्पतिना) बृहतां पालकेन चतुर्वेदविदा विदुषेव विद्या-
 सुशिक्षाप्रचारेण (ब्रह्मणा) वेदार्थज्ञानेन ज्ञापनेनेवोपदेशकेन (वरु-
 णेन) वरेण जलसमूहेनेव शान्त्या (ओजसा) बलेन (अग्निना)
 पात्रकेन (तेजसा) तीक्ष्णेन ज्योतिषेव शत्रुदाहकत्वेन (सोमेन)
 चन्द्रेण प्रकाशमानेनेवाह्लादकत्वेन (राज्ञा) प्रकाशमानेन (वि-
 ष्णुना) व्यापकेन परमेश्वरेणैव शुभगुणकर्मस्वभावेन (दशम्या)
 दशानां पूरिकाया (देवतया) देदीप्यमानया सह (प्रसूतः) प्रेरितः
 (प्र) प्रगतः (सर्पामि) चलामि ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजनायथाऽहंप्रसावित्रा सावित्रा सरस्वत्या
 वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे ब्रह्मणा बृहस्पतिना जसा
 वरुणेन तेजसाऽग्निना राज्ञा सोमेन दशम्या देवतया विष्णुना च
 सह प्रसूतः सन् प्रसर्पामि तथा युयमपि प्रसर्पध्वम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—यो जनः सूर्यादंगुणयुक्तः पितृवत्प्रजापालकः
 स्यात् स राजा भवितुं योग्यः । यश्चैवं पुत्रवद्दत्तमानो भवेत्स प्रजा
 भवितुमर्हति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे प्रजा और राजपुरुषो जैसे मैं (प्रसावित्रा) प्रेरणा करने वाले
 वायु (सावित्रा) संपूर्ण चेष्टा उत्पन्न कराने हारे के समान शुभ कर्म (सरस्वत्या) प्र-
 सृत विज्ञान और क्रिया मे युक्त (वाचा) वेद वाणी के समान सत्य भाषण (त्व-
 ष्ट्रा) छेदक और प्रताप युक्त सूर्य के समान न्याय (रूपैः) सुखरूप (पूष्णा) पृथिवी

(पशुभिः) गौ आदि पशुओं के समान प्रजा के पालन (इन्द्रेण) मित्रुली (अस्मे) हम (बृहस्पतिना) बड़ों के रक्षक चार वेदों के जानने हारे विद्वान् के समान विद्या और सुन्दर शिक्षा के प्रचार (ओजसा) बल (वरुणेन) जल के समुदाय (तेजसा) तीक्ष्ण ज्योति के समान शत्रुओं के चलाने (अग्निना) अग्नि (राज्ञा) प्रकाशमान आनन्द के होने (सोमेन) चन्द्रमा (दशम्या) दशसंख्या को पूर्ण करने वाली (देवतया) प्रकाशमान और (विष्णुना) व्यापक ईश्वर के समान शुभ गुण कर्म और स्वभाव से (प्रसूतः) प्रेरणा किया हुआ मैं (प्रसर्पामि) अच्छे प्रकार चलता हूँ। वैसे तुम लोग भी चलो ॥ ३० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यादि के गुणों से युक्त पिता के समान रक्षा करने हारा हो वह राजा होने के योग्य है। और जो पुत्र के समान वर्तमान करे वह प्रजा होने योग्य है ॥ ३० ॥

अश्विभ्यामित्यस्व शुनःशेष ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षो
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्यु०॥

फिर मनुष्य कैसे हो के क्या करें यह वि० ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रा-
म्णो पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्मो-
अतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

अश्विभ्यां मित्यश्विभ्याम् । पच्यस्व । सरस्व-
त्यै पच्यस्व । इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णो ।
पच्यस्व । वायुः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सो-
मः । अतिस्त्रुत इत्यतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः ।
सखा ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अश्विम्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्यामिवाऽध्यापकोपदेशकाभ्याम् (पच्यस्व) परिपक्वो भव (सरस्वत्यै) सुशिक्षितयै वाचे (पच्यस्व) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (मुत्राम्णे) सुष्ठु रक्तकाय (पच्यस्व) (वायुः) वायुरिव (पूतः) (पवित्रेण) शुद्धेन धर्माचरणेन निर्दोषः (प्रत्यङ्) प्रत्यंचतीति पूजितो भव (सोमः) ऐश्वर्यवान् सोमगुणसंपन्नो वा (अतिमुतः) अत्यंत-ज्ञानवान् (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (युज्यः) युक्तः (सखा) मित्रः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन त्वमश्विम्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्व मुत्राम्णे इन्द्राय पच्यस्व । पवित्रेण वायुरिव पूतः प्रत्यङ् सोमोऽतिमुत इन्द्रस्य युज्यः सखा भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या आस्योर्ध्यापकोपदेशकयोः सकाशात्सु-शिक्षां प्राप्य शुद्धैर्धर्माचरणैः स्वात्मानं पवित्रकृत्य योगाङ्गैरीश्वरमुपास्यैश्वर्याय प्रयत्न परस्परं सखायो भवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजा तथा प्रजा पुरुषो तुम (अश्विम्याम्) सूर्य चन्द्रमा के समान अध्यापक और उपदेशक (पच्यस्व) शुद्धबुद्धिवाले हो (सरस्वत्यै) अच्छी शिक्षा युक्त वाणी के लिये (पच्यस्व) उद्यत हो (मुत्राम्णे) अच्छी रक्षा करने वाले (इन्द्राय) परमेश्वर्य के लिये (पच्यस्व) दृढ़ पुरुषार्थ करो (पवित्रेण) शुद्धधर्म के आचरण से (वायुः) वायु के समान (पूतः) निर्दोष (प्रत्यङ्) पूजा को प्राप्त (सोमः) अच्छे गुणों से युक्त ऐश्वर्यवाले (अतिमुतः) अत्यन्त ज्ञानवान् (इन्द्रस्य) परमेश्वर के (युज्यः) योगाम्यास सहित (सखा) मित्र हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को चाहिये कि सत्यवादी धर्मात्मा आस अध्यापक और उपदेशक से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो शुद्ध धर्म के आचरण से अपने आत्मा को पवित्र

योग के अङ्गों से ईश्वर की उपासना और संपत्ति होने के लिये प्रयत्न कर के आपस में मित्र भाव से वर्तें ॥ ३१ ॥

कुविदङ्गैत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । निचूद्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजादिसभ्यैः प्रजायै किंवत्किं किङ्कर्तव्यमित्याह ॥

राजा आदि सभा के पुरुष किस के तुल्य क्या करें यह वि० ॥

कुविदङ्ग यवंमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वि-
यूयं । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमं
उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवंमन्तइतियवंमन्तः । यवंम् ।
चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुपूर्वम् ।
विषूयेति विऽयूयं । इहेहेतीहऽइह । एषाम् ।
कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमउक्तिमिति
नमऽउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् ।
त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुत्रा-
म्णइति सुऽत्राम्णे ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(कुवित्) बह्वैश्वर्यः । कुविदिति बहुना ० निधं ०

१ । १ । (अह्) योऽह्नाति जानाति तत्सम्बुद्धौ (यवमन्तः) बहवो यवा विद्यन्ते येषां ते कृषीबलाः (यवम्) (चित्) अपि (यथा) (दान्ति) लुनन्ति (अनुपूर्वम्) क्रमशः (वि-यूय) वुसादिकं पृथक्कृत्य (इहेह) अस्मिन्नस्मिन्व्यवहारे (एषाम्) कृषीबलानाम् (कृणुहि) कुरु (भोजनानि) (ये) (बर्हिषः) दृढाः (नमउक्तिम्) नमसोऽन्नस्योक्तिं वचनम् (यजन्ति) संगच्छन्ते (उपयामगृहीतः) ब्रह्मचर्यनियमैः स्वीकृतः (अस्ति) (अश्विभ्याम्) व्यासविद्याभ्यां शिक्षकाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) विद्यायुक्तवाचे (त्वा) (इन्द्रया) उत्तमैश्वर्याय (त्वा) (सुभ्राण्ये) सुष्ठुब्राणाय ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अंग राजन् यः कुवित्स्वमश्विभ्यामुपयामगृहीतोऽसि तं सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा वयं स्वीकुर्मः । ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति तेभ्यः सत्कारेण भोजनादीनि देहि । यथा यवमन्त इहेह यवमनुपूर्वं दान्ति वुसाश्विद्यवं वियूय रक्षन्ति तथैषां सत्यासत्ये विविच्य रक्षणं कृणुहि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं ० यथा कृषीबलाः परिश्रमेण पृथिव्याः सकाशादनेकानि फलादीन्युत्पाद्य संरक्ष्य भुजते निस्तारं व्यजन्ति यथा विहितं भागं राज्ञे ददति तथैव राजादिभिर्जनैरतिश्रमेणैतान् संरक्ष्य न्यायेनैश्वर्यमुत्पाद्य सुप्राप्तेभ्यो दत्त्वाऽऽनन्दो भोक्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अहम्) ज्ञानवान् राजन् जो (कुर्वित्) बहुत ऐश्वर्य्य वाले आप (अस्मिभ्याम्) विद्या को प्राप्त हुए शिक्षक लोगों के लिये (उपयामगृहीतः) ऋष्यचर्य्य के नियमों से स्वीकार किये (अस्मि) हैं उन (सरस्वत्यै) विद्या युक्त वाणी के लिये (त्वा) आप को (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य्य के लिये (त्वा) आप को और (सुवामणे) अच्छी रक्षा के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं । उन के लिये सत्कार के साथ भोजन आदि दीजिये । जैसे (यवमन्तः) बहुत औ आदि धान्य से युक्त खेती करने हारे लोग (इहेह) इस १ व्यवहार में (यवम्) यवादि अन्न को (अनुपूर्वम्) क्रम से (दान्ति) लुनते (काटते) हैं । भुस से (भित्) भी (यवम्) जवों को (वियूय) पृथक् कर के रक्षा करते हैं वैसे सत्य असत्य को ठीक २ विचार के इन की रक्षा कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे खेती करने वाले लोग परिश्रम के साथ पृथिवी से अनेक फलों को उत्पन्न और रक्षा करके भोगते और अक्षर को फेंकते हैं और जैसे ठीक २ राज्य का भाग राजा को देते हैं वैसे ही राजा आदि पुरुषों को चाहिये कि अत्यन्त परिश्रम से इन की रक्षा न्याय के आचरण से ऐश्वर्य्य को उत्पन्न कर और सुपात्रों के लिये देतेहुए आनन्द को भोगें ॥ ३२ ॥

युवानिश्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अभिनौ देवते । निचृदनु-
ष्टुब्धदः । गान्धारः स्वरः ।

सभासेनेशाभ्यां प्रयत्नतो वाणिज्जनाः संरक्षयाइत्याह ॥

सभा और सेनापति प्रयत्न से बैर्यों की रक्षा करें यह वि० ॥

युव० सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपि-
पाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे

सचा । विपिपानेति विऽपिपाना । शुभः । पतीइ-
ति पती । इन्द्रम् । कर्मस्वित् कर्मऽसु । आवतम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठु रमन्ते यस्मिन् तम् (अश्विना) सूर्यचन्द्रमसाविव समासेनेशौ (नमुची) न मुंचति स्वकीयं कर्म यस्तस्मिन् (आसुरे) असुरस्य मेघस्याऽयं व्यवहारस्तस्मिन् । असुरइति मेघना • निधं० १ । १० ॥ (सचा) सत्यसमवेतौ (विपिपाना) विविधं राज्यं रक्षमाणौ (शुभः) कल्याणकरस्य व्यवहारस्य (पती) पालयितारौ (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तं धनिकम् (कर्मसु) कृष्यादिक्रियासु प्रवर्तमानम् (आवतम्) रक्षतम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सचा विपिपाना शुभस्पती अश्विना युवं नमुचावासुरे कर्मसु वर्तमानं सुराममिन्द्रं सततमावतम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दृष्टेभ्यः श्रेष्ठानां रक्षणायैव राजभावः प्रवर्तते । नहि राजरक्षणो न विना कस्यचित्कर्मचारिणः कर्मणि निर्विघ्नेन प्रवृत्तिर्भवितुं योग्याऽस्ति न च खलु प्रजाजनाऽनुकूल्यमन्तरा राजपुरुषाणां सुस्थिरता जायते तस्मादनसिंहवत्परस्परं सहायेन सर्वे राजप्रजाजनाः सदा सुखिनः स्युः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सचा) मिले हुए (विपिपाना) विविध राज्य के रक्षक (शुभः) कल्याण कारक व्यवहार के (पती) पालन करने वाले (अश्विना) सूर्य चन्द्रमा के समान समापति और सेनापति (युवम्) तुम दोनों (नमुची) जो अपने कर्म को न छोड़े (आसुरे) मेघ के व्यवहार में (कर्मसु) खेती आदि कर्मों में भाग (सुरामम्) अच्छी तरह जिस में रमण करें ऐसे (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले कर्त्तव्य की निरन्तर (आवतम्) रक्षा करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टों से श्रेष्ठों की रक्षा के लिये ही राजा होता है राज्य का रक्षा के बिना किसी चेष्टावान् नर की कार्य में निर्विघ्न प्रवृत्ति कभी नहीं हो सकती । और न प्रजा जनों के अनुकूल हुए बिना राजपुरुषों की स्थिरता होती है ॥ इसलिये वन के सिंहों के समान परस्पर सहायी हो के सब राज और प्रजा के मनुष्य सदा आनन्द में रहें ॥ ३९ ॥

पुत्रमिवेत्यस्य शुनःशोप ऋषिः । अश्विनौ देवते । भुरिक् पंक्तिगुह्यन्दः । पंचमः स्वरः ॥

राजप्रजे पितापुत्रवहर्तेयातामित्याह ॥

राजा और प्रजा को पिता पुत्र के समान वर्त्तना चाहिये यह वि० ॥

पुत्रमिव पितरौ अश्विनाभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

पुत्रमिवेति पुत्रमइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः । यत् । सुरामम् । वि । अपिवः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन्निति मघऽवन् अभिष्णक् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(पुत्रमिव) यथाऽपत्यानि (पितरौ) जननीजनकौ (अश्विना) सभासेनेशौ (उभा) द्वौ (इन्द्र) सर्वसभेशराजन् (आवथुः) सर्व राज्यं रक्षेथाम् (काव्यैः) कविभिः परमविद्वद्भिर्धार्मिकैर्निर्मितैः (दंसनाभिः) कर्माभिः (यत्) यः (सुरामम्) शोभन आरामो येन रसेन तम् (व्यपिवः) विविधतः

पिव (शचीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वती) विद्यासुशिक्षितावागि-
व पत्नी (त्वा) त्वाम् (मघवन्) पूजितधनवन् (अभिष्णक्)
उपसेवताम् । मिष्णञ्, उपसेवायामिति कण्ठ्वादिधातोर्लाङि वि-
करणाव्यत्ययेन यको लुक् । अन्यत्कार्थ्यं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र यत्त्वं शचीभिः सुरामं व्यपिबस्तं त्वा
सरस्वत्यभिष्णक् । हे अभिना राजाज्ञापितावुभौ सेनापतिन्याया-
धीशौ युवां काव्यैर्दसनाभिः पितरौ पुत्रमिव राज्यमावधुः ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सर्वशुभगुणयुक्तो राजधर्ममाश्रितः धार्मिकोऽध्या-
पको युवा सन् दृष्ट्या स्वसदृशीं विदुषीं सुलक्षणां रूपलावण्यादि-
गुणैः सुशोभितां स्त्रियमुद्देत् । या सततं पत्यन्कूला भवेत् । स्व-
यं च तदनुकूलः स्यात् । सामान्यभृत्यस्त्रीकः प्रजास्वातरीत्या पि-
तृवद्गतेतं प्रजाश्च पुत्रवत् । एवं परस्परं प्रेम्णा सहाऽऽह्लादिताः
सर्वे स्युरिति ॥ ३४ ॥

**अत्र राजप्रजाधर्मोक्तत्वादेतदर्थस्य पूर्वोऽध्यायार्थेन सह सङ्ग-
तिरस्तीति बोध्यम् ॥**

पदार्थः—हे (मघवन्) विशेष धन के होने से सत्कार के योग्य (इन्द्र)
सब समाजों के मालिक राजन् (यत्) जो आप (शचीभिः) अपनी बुद्धियों के बल
से (सुरामम्) अच्छा आराम देने हारे रस को (व्यपिबः) विविध प्रकार से पीवें
उस आप का (सरस्वती) विद्या से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई वाणी के समान स्त्री
(अभिष्णक्) सेवन करे (आश्विना) राजा से आज्ञा को प्राप्त हुए (उभा) तुम
दोनों सेनापति और न्यायाधीश (काव्यैः) परम विद्वान् धर्मात्मा लोगों ने किये (दं-
सनाभिः) कर्मों से (पितरौ) जैसे माता पिता (पुत्रम्) अपने सन्तान की रक्षा
करते हैं वैसे सब राज्य की (आवधुः) रक्षा करो ॥ ३४ ॥

लौक्य भावार्थः—सब अच्छे २ गुणों से युक्त राजधर्म का सेवने हारा धर्मात्मा
लक्षणापक और पूर्ण युवा अवस्था को प्राप्त हुआ पुरुष अपने हृदय को प्यारी

अपने योग्य अच्छे लक्षणों से युक्त रूप और लावण्य आदि गुणों से शोभायमान विद्वान् स्त्री के साथ विवाह करे। जो कि निरन्तर पति के अनुकूल हो। और पति भी उस के समति का हो। राजा अपने मंत्री नौकर और स्त्री के सहित प्रजाओं में सत्पुरुषों की रीति पर पिता के समान और प्रजा पुरुष पुत्र के समान राजा के साथ वर्ते। इस प्रकार आपस में प्रीति के साथ मिल के आनंदित होंवे ॥ १४ ॥

इस अध्याय में राजा प्रजा के धर्म का वर्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्ण अध्याय के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्परमविदुषां
विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती
स्वामिना निर्मिते संस्कृतभाषाऽऽर्यभाषभ्यां
विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
दशमोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

